Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Dragan Radulović
Novica Samardžić
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura
Saša Živković

Prevod na engleski
Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema
D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA PITANJA, NAUKU I KULTURU

GODINA XX, BROJ 78
LJETO 2019

ISSN 1450-9059

CETINJE
PODGORICA
2019

SADRŽAJ

7 pravo

7 Ustavno i konvencijsko jemstvo prava svojine
Hamdija Šarkinović

45 politikologija

45 Kritika kritike države
Bojan Jovanović

57 Manipulativna moć riječi
Vesna Stanković-Pejnović

87 Svemoć partitokratije
Milorad Ražnatović

107 Kolektivni sistem bezbjednosti
Miodrag Vuković

115 esej

115 Kič ili san o sreći
Mirjana Popović-Radović

129 prizma

129 Knjaz Danilo I Petrović Njegoš: kultura sjećanja
Saša Brajović

157 crkva

157 Dukljansko-barska nadbiskupija i crnogorska država
Stevo Vučinić

173 istorija

173 Crna Gora na prelazu milenijuma (1998–2006)
Radenko Šćekić

Pismo braće Balšić Dubrovniku 27. juna 1368. godine **199**
Marijan Premović

Prilog izučavanju angažmana Muslimana Crne Gore u Prvom svjetskom ratu **209**
Vukota Vukotić

književnost **225**

Pekićeva naučnofantastična distopija **225**
Sofija Kalezić

njegošologija **253**

Njegoš i Načertanije **253**
Sren Zeković

lingvistika **289**

Slovo o profesoru Vasu Tomanoviću **289**
Dimitar Pandev

Iz rječnika govora Gornjeg Bihora (A–Ć) **297**
Draško Došljak

teatar **315**

O finansiranju državnog teatra u Kraljevini Crnoj Gori (1910–1912) **315**
Luka I. Milunović

film **349**

Fantazmatsko u igranom filmu **349**
Žarko Martinović

LJETO 2019

SADRŽAJ

381 etnologija

381 Crnogorska narodna nošnja kroz opise stranih putopisaca
Mladen Zadrima

397 Prilog za imenik starih crnogorskih ženskih imena
Radmila Nikčević-Brajović

413 drevne kulture

413 Hesiod i njegovo djelo
Marko Višić

513 arhiv

513 Agitprop u jugoslovenskoj arhivistici do 1949. godine
Stevan Konstantinović

535 Pismo Sava Brkovića Veljku Milatoviću
(priredio Danilo Radojević)

553 dokumenta

553 Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2019.

USTAVNO I KONVENCIJSKO JEMSTVO PRAVA SVOJINE

Hamdija Šarkinović

The paper deals with the right to property that is guaranteed by Article 58 of the Constitution of Montenegro and Article 1 of the Protocol 1 to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The constitutional-legal concept of the right to property in Montenegro is broader than the traditional civil-legal concept since it includes all real rights, because the European Court's definition of property beside the usual also includes all acquired rights of a person.

The paper is dedicated to the interpretation and application of the guarantee of the protection of property in case law of the European Court for Human Rights and the Constitutional Court of Montenegro.

Naziv *svojina* koristi se za nekoliko pojmova različitog sadržaja, s tim da je za nas izuzetno značajan pojam svojine kao pravne kategorije.[1] To je centralna institucija svakog pravnog i političkog sistema i predstavlja jedno od osnovnih ljudskih prava koje je zajemčeno ustavnim odredbama, međunarodnim dokumentima, te brojnim zakonskim i podzakonskim aktima.[2]

[1] D. Stojanović, „Svojina kao pravni institut“, *Pravni život*, br. 10/98, str. 333–341.

[2] „Kažeš li o kakvoj stvari moja je, to je najviše što kazati možeš“ – Valtazar Bogišić u članu 1015 OIZ-a.

Kao najšira pravna vlast nad stvarima i kao apsolutno subjektivno pravo, pravo svojine uživa najpotpuniju pravnu zaštitu koja omogućava zaštitu i drugih osnovnih prava. Ono je osnova čovjekove slobode i međunarodno priznato ljudsko pravo,[3] koje pripada svakom čovjeku bez obzira na vjerski, socijalni, nacionalni ili bilo koji drugi status.[4]

Pravo svojine spada u pojmove građanskog prava čiju definiciju možete naći u svakom građanskom kodeksu ili zakonu kojim se uređuje stvarno pravo koji se međusobno, manje ili više, razlikuju, no tri značenja prava svojine preovladavaju – kao pravne vlasti, kao subjektivnog prava i kao socijalne funkcije.

U rimskom pravu svojina se shvatala kao potpuna i isključiva vlast nad tjelesnom stvari koju su svi dužni poštovati, pri čemu je vlasnik mogao svojinskom tužbom osigurati u svako doba i faktičnu vlast nad stvari. Pandektisti su slijedili rimsko poimanje prava svojine i afirmisali ga kao totalnu pravnu vlast nad stvari. Evropske kodifikacije građanskog prava XIX vijeka u osnovi preuzimaju rimski individualistički koncept prava svojine koji je odgovarao duhu i idejama liberalizma, ali se unose i novi elementi u pojmovnom određivanju prava svojine, pa se u definiciji prava svojine uključuju granice do kojih seže vlast, odnosno vlasnikovo pravo na stvar. Francuski *Code civile* (1804) u čl. 544 donosi ovakvu definiciju: „Svojina je pravo uživanja i raspolaganja stvarima na najapsolutniji način pod uslovom da se ne čini ono što je zabranjeno zakonskim i drugim propisima.“ Austrijski OGZ (1811) u § 354 piše: „Svojina je smatrana kao pravo, jest vlast raditi po volji kućanstvom i koristima stvari kakve, i svakoga i onoga isključiti od toga“, a u § 363 OGZ određuje se da vlasnik može „svojom stvari služiti se ili ne

[3] D. Stojanović, „Pravo na svojinu kao univerzalno zajemčeno pravo“, *Pravni život*, br. 10/95, str. 25–47.

[4] V. Čok, „Svojina kao pravo čoveka“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1989, str. 38–49.

služiti se; može je zatrti, prenijeti svukoliku ili stranom na druge, ili odreći je se bezuslovno, to jest ostaviti je.“ U njemačkom Građanskom zakoniku (1896) u § 903 nalazimo: „Vlasnik neke stvari može, ako to nije protivno zakonu ili pravima trećih, s njome postupati kako ga je volja i treće isključiti od svakog uticaja na stvar.“[5] Srpski građanski zakonik iz 1844. godine, paragraf 211, određuje: „Sve stvari, dobra i prava, koja Srbinu prinadleže, jesu njegova svojina ili sopstvenost, koje će reći, da je svaki Srbin savršeni gospodar od svojih dobara, tako, da je on vlastan, ova po svojoj volji uživati, s njima po volji raspolagati, i svakoga otuda isključiti, naravno po propisu zakona“, a u paragrafu 217: „Niko ne sme naterati drugoga, da svoju stvar, ili svoju baštinu ili jednu čest ustupi, bilo badava (tune), bilo u promenu ili za novce. Samo ako bi opštenarodno blago iziskivalo, i to bi Knjaz u saglasiju sa Savetom za dobro i pravo našao, da se čije dobro za opšte blago zemlje i naroda upotrebi, mora pojedini žitelj opšte blago svom sopstvenom pretpostaviti, i svoje dobro državi ustupiti počem potpunu naknadu zato od države dobije.“

Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru (OIZ) iz 1888. godine, u razdjelu III „O imovini i njenoj zaštiti“, normira svojinu na sljedeći način: „Svačije je imanje sveto i neprikosnoveno. Ko nije voljan, nije nikako dužan, za kako bilo visoku cijenu, ustupiti što kome iz imanja svoga. Jedini se izuzetak toga osnovnog pravila može dopustiti u slučaju zamašnije javne (narodne) potrebe; samo u takome slučaju, državna Vlast može iskupiti iz čije drago imovine kakvu stvar ili pravo. Ali tada, vrijednost iskupljene stvari ili prava i šteta, koja otuda dolazi njihovu imaocu (923, 924), treba da se potpuno namiri, i to najdalje do predaje onoga što je iskupljeno.“[6]

---

5 P. Klarić, M. Vedriš, *Građansko pravo*, NN Zagreb, str. 226–228.

6 *Opšti imovinski zakonik*, član 16.

Zakon o osnovama svojinskopravnih odnosa Crne Gore preuzeo je u bitnom pojam prava svojine iz OGZ i njemačkog Građanskog zakonika i u članu 6 daje sljedeću definiciju: „Svojina je najpotpunija vlast na stvari. Vlasnik ima pravo da svoju stvar drži, da je koristi i da njome raspolaže u granicama određenim zakonom. Svako je dužan da se uzdržava od povrede prava svojine drugog lica.“[7]

Na osnovu navedenih definicija mogli bismo pravo svojine kao subjektivno stvarno pravo definisati kao skup maksimalnih ovlašćenja koja pripadaju nekom licu u pogledu neke stvari, a granica njihovog raspolaganja određena je zahtjevom za poštovanje tuđih prava i zakonskih ograničenja.[8]

Konvencijsko pravo svojine sastoji se od tri pravila (načelo mirnog uživanja svojine, oduzimanje imovine i kontrola korišćenja imovine), a prema praksi Evropskog suda pod pojmom svojine podrazumijevaju se ekonomski interesi vezani za poslovanje preduzeća, dionice i udjeli u preduzeću, intelektualno vlasništvo, potraživanja i dugovi, ugovorna prava, budući prihodi, legitimno očekivanje i prava iz socijalnog osiguranja *ad personam* (social security benefits).

Ustavnopravni koncept prava svojine u Crnoj Gori širi je od tradicionalnog građanskopravnog koncepta, jer obuhvata sva stvarna tome srodna prava. Evropski sud pod pojmom svojine, pored uobičajenog, obuhvata i sva stečena prava nekog lica.[9] Ustav Crne Gore jemči pravo svojine kao pravnu ustanovu (pravo svojine u objektivnom smislu) i kao subjektivno pravo koje pripada određenom licu nad određenom stvari.

---

7 *Službeni list Crne Gore*, br. 19/2009.

8 P. Klarić, M. Vedriš, *Građansko pravo*, NN Zagreb, str. 228.

9 A. Radulović, „Jamstvo prava vlasništva u praksi Ustavnog suda Republike Hrvatske i Europskog suda za ljudska prava“, *Pravo u gospodarstvu*, broj 49, 2010, str. 5.

Istorijat ustavnog jemstva prava svojine u Crnoj Gori

Crna Gora je država sa desetovjekovnom istorijom i njena ustavnost je neodvojiva od njene državne i pravne istorije. Kao i države iz okruženja,[10] Crna Gora bilježi uporedo postojanje ustava u materijalnom smislu, tj. običajnih pravnih normi kao izvora prava, a krajem XVIII i sredinom XIX vijeka kao izvori prava pojavljuju se prvi pisani pravni akti: *Stega* 1796, *Zakonik obšči crnogorski i brdski* 1789, *Opšti zemaljski zakonik* 1885. i dr,[11] u kojima je, pored krivičnopravnih normi, koje su dominantne, bilo i normi ustavnog karaktera. Faktičkim priznanjem Crne Gore u drugoj polovini XIX vijeka, potom i međunarodnopravnim piznanjem na Berlinskom kongresu 1878. godine, povećava se broj akata koji regulišu ustavnu materiju. Početkom XX vijeka knjaz Nikola I daruje (oktroiše) prvi crnogorski Ustav za Knjaževinu Crnu Goru, čime počinje pisana istorija crnogorske ustavnosti. U odredbama člana 206 Ustav propisuje: „Svojina je nepovredna, ma kakve prirode ona bila“, a u članu 207 da „niko ne može biti prinuđen da svoje dobro

[10] Ustav Knjaževstva Serbije od 15. februara 1835. godine, donijet u Kragujevcu, tzv. Sretenjski ustav, u paragrafu 128 normira jemstvo prava svojine na sljedeći način: „Sva zemlja, koju narod Srbski ima, prinadleži svakom imaocu, kao prirodno imanje, kojim može po svojoj volji raspolagati, i koje može drugomu prodati; samo mora u tom slučaju javiti se nadležnoj vlasti svoga Obštestva i Okružija, i pred njom prodati ju; a posle ne može naseljavati se na tuđu nekupljenu“, a Ustav Kraljevine Srbije iz 1901. godine u članu 31 kaže: „Svojina je nepovredna, ma kakve prirode bila. Samo u slučajevima državne ili druge javne potrebe može se srpskom građaninu ograničiti ili oduzeti pravo svojine, ali i tada se to može činiti samo po odredbama zakona i po prethodnoj naknadi.“

[11] Vidi: H. Šarkinović, „Pola vijeka ustavnog sudstva u Crnoj Gori“, *Matica*, br. 59, jesen 2014.

ustupi na državne ili druge javne potrebe, niti se pravo privatne svojine može radi toga ograničiti, osim gdje zakon to dopušta i to uz naknadu“.[12]

Ustavom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Vidovdanskim ustavom)[13] jemči se pravo svojine u članu 37, kojim je propisano da je svojina zajemčena i da iz svojine proističu i obaveze, da njena upotreba ne smije biti na štetu cjeline, da se sadržina, obim i ograničenja privatne svojine određuje zakonom, a da je eksploatacija privatne svojine u opštem interesu dopuštena na osnovu zakona, uz pravičnu naknadu. Ustavom Kraljevine Jugoslavije,[14] u članu 22, propisano je da je svojina zajemčena, da se sadržina i obim prava svojine određuju zakonom i da je eksproprijacija privatne svojine u opštem interesu dopuštena na osnovu zakona, uz pravičnu naknadu.

Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije,[15] odredbama člana 18, propisano je da se zajemčuje privatna svojina i privatna preduzimljivost u privredi; zajemčuje se nasljeđivanje privatne svojine, koje se uređuje zakonom i da niko ne smije upotrebljavatii pravo privatne svojine na štetu narodne zajednice, da se privatna svojina može ograničiti ili eksproprisati ako to traži opšti interes, ali samo na osnovu zakona, a da će se zakonom odrediti u kojim će se slučajevima i u kojoj visini dati naknada sopstveniku te da se pod istim uslovima mogu zakonom nacionalizovati pojedine privredne grane ili preduzeća ako to traži opšti interes. Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije,[16] u članu 23, propisuje da se građanima zajemčuje pravo svojine na predmete koji služe ličnoj potrošnji, upotrebi ili zadovoljavanju njihovih kulturnih i drugih ličnih potreba; da građani mogu imati pravo svojine na

12 Ustav je donijet 1905. godine.

13 Ustav je usvojen 28. juna 1921. godine.

14 Ustav je usvojen 3. septembra 1931. godine.

15 Ustav je usvojen 31. januara 1946. godine.

16 Ustav je usvojen 7. aprila 1963. godine.

stambene zgrade i stanove za zadovoljavanje ličnih i porodičnih potreba, kao i za vršenje djelatnosti ličnim radom u skladu s pravom građana zajemčenim ovim ustavom i s uslovima koje određuje zakon, da se saveznim zakonom određuju granice prava svojine na stambene zgrade i stanove. Odredbama člana 25 istoga ustava propisuje se da nepokretnosti na koje građani i pravna lica imaju pravo svojine mogu se, uz pravičnu naknadu, eksproprisati ili se to pravo može ograničiti, ako to zahtijeva opšti interes utvrđen na osnovu saveznog zakona. U drugom Ustavu Socijalističke Republike Jugoslavije[17] na sveobuhvatan način reguliše se jemstvo pravo svojine.[18]

Ustavom Savezne Republike Jugoslavije,[19] odredbama člana 51, propisano je da se jemči pravo svojine i nasljeđivanja, u skladu s ustavom i zakonom. Ustavna povelja Državne zajednice Srbija i Crna Gora,[20] odredbama člana 58, jemči pravo svojine i da niko ne može biti lišen ili ograničen prava svojine, osim kada to zahtijeva javni interes, uz pravičnu naknadu.

Ustav Narodne Republike Crne Gore[21] jemči pravo svojine na gotovo istovjetan način kao Ustav FNRJ iz 1946. godine.[22] Ustavi Socijalističke Republike Crne Gore iz 1963. godine i 1974. godine,[23] kao i ustavi Savezne države, definišu jemstvo prava svojine.[24] U okviru Amandmana na Ustav

17 Ustav je donijet 21. februara 1974. godine.

18 Član 78, 79, 81, 82, 83 i 84.

19 Ustav je donijet 27. aprila 1892. godine.

20 Povelja je usvojena 4. maja 2002. godine.

21 Ustav je donijet 3. decembra 1946. godine.

22 Član 18, 25, 26, 27.

23 Ustav je donijet 25. februara 1974. godine.

24 Član 93.

Građanima se zajemčuje pravo svojine na predmete koji služe ličnoj potrošnji, ili zadovoljavanju njihovih kulturnih i drugih ličnih potreba.

Građani mogu imati pravo svojine na stambene zgrade i stanove za zadovoljavanje ličnih i porodičnih potreba. Stambene zgrade i stanovi i drugi predmeti

SRCG,[25] pored jemstva prava svojine, u Amandmanu LXV propisano je da se zajemčuju svi oblici svojine, koji su ravnopravni i uživaju zaštitu, te da su nosioci prava svojine fizička i pravna lica i da strano lice može sticati pravo svojine na nepokretnostima pod uslovima utvrđenim saveznim zakonom. Amandmanom LXXXVI na isti Ustav[26] zajemčeni su i ravnopravni svi oblici svojine, propisano je da prava i obaveze prema stvarima u društvenoj svojini i uslovi pod kojima prelaze i druge oblike svojine utvrđuju se zakonom, a da se nepokretnosti na kojima postoji pravo svojine mogu eksproprisati uz naknadu u visini tržišne vrijednosti nepokretnosti, ako to zahtijeva opšti interes utvrđen na osnovu zakona.

Ustav Republike Crne Gore iz 1992. godine,[27] odredbama člana 45, propisao je da se jemči pravo svojine, da niko ne može biti lišen prava svojine niti mu se pravo svojine može ograničiti osim kada to zahtijeva javni interes utvrđen zakonom ili na osnovu zakona uz naknadu koja ne može biti niža od tržišne. U članu 48 određuje se da se pravo svojine i sloboda privređivanja mogu ograničiti zakonom, odnosno uredbom sa zakonskom

koji služe ličnim potrebama na koje postoji pravo svojine mogu se koristiti za sticanje dohotka samo na način i pod uslovima utvrđenim zakonom.

Član 96.

Ne može postojati pravo svojine na zemljište u gradovima i naseljima gradskog karaktera i drugim područjima predviđenim za stambenu i drugu kompleksnu izgradnju, koje, u skladu sa uslovima i po postupku koji su utvrđeni zakonom, odredi opština.

Član 97.

Nepokretnosti na koje postoji pravo svojine mogu se, uz pravičnu nadoknadu, eksproprisati ili se to pravo može ograničiti ako to zehtijeva opšti interes utvrđen na osnovu zakona.

25 Amandmani su je donijeti 31. jula 1990. godine.

26 Amandmani su donijeti 2. avgusta 1991. godine.

27 Ustav je donijet 12. oktobra 1992. godine.

snagom, za vrijeme vanrednog stanja, neposredne ratne opasnosti ili ratnog stanja.

Ustav Crne Gore iz 2007. godine[28] odredbama člana 58 propisuje da se jemči pravo svojine, da niko ne može biti lišen ili ograničen prava svojine, osim kad to zahtijeva javni interes, uz pravičnu naknadu.

Jemstvo prava svojine po evropskom konvencijskom pravu i praksi Evropskog suda za ljudska prava

Pravo svojine je značajno konvencijsko pravo, regulisano Protokolom br. 1 (nadalje: P1-1), koje prati Savjet Evrope u državama ugovornicama pa se govori o novom, evropskom shvatanju prava svojine koje nadilazi dosadašnja shvatanja ove pravne institucije. Pored toga, Evropski sud za ljudska prava (nadalje: Evropski sud) objavljivanjem svojih odluka doprinosi afirmaciji evropskog privatnog prava i prava svojine posebno, pri čemu komparacije domaćeg i konvencijskog evropskog prava svojine može dati značajne rezultate.

Pravo na mirno uživanje svojine u pravu Savjeta Evrope

Član 1 Protokola 1, pod naslovom Zaštita imovine, glasi:

„Svako fizičko ili pravno lice ima pravo na neometano uživanje svoje imovine. Niko ne može biti lišen svoje imovine, osim u javnom interesu i pod uvjetima predviđenim zakonom i općim načelima međunarodnog prava.

Prethodne odredbe, međutim, ni na koji način ne utiču na pravo države da primjenjuje takve zakone koje smatra potrebnim da bi nadzirala korištenje imovine u skladu s općim interesima ili da bi osigurala naplatu poreza ili drugih doprinosa ili kazni.“

[28] Ustav je donijet 22. oktobra 2007. godine.

U prvoj rečenici stava 1 člana 1 Protokola 1 sadržano je osnovno pravilo o mirnom uživanju svojine i tom se odredbom jemči mirno uživanje svojine. Odstupanja od zabrane povrede uživanja svojine, nabrojena u navedenom tekstu odredbe, da bi se mogla opravdati, moraju biti primjerena i proporcionalna cilju koji se mjerom želi postići, u skladu s opštim načelima evropskog prava, i to s načelom srazmjernosti. U vezi s time posebno se ističe kako jemstvo svojine ne ovlašćuje Evropski sud da se upliće u socijalnu i ekonomsku politiku država članica.[29] Primjeri šireg shvatanja autonomnog pojma svojine prema (P-1) brojni su. Kao svojina u precedentnom pravu (P-1) smatraju se klasične pokretnine i nekretnine, stvarna prava (*prava in rem*) i u manjoj mjeri obavezna prava (*pravain personom*). Naziv *svojina* ili *pravo svojine* koristi se podudarno s konvencijskim nazivom *pravo na mirno uživanje svojine*. Član 1 (P-1) uz Konvenciju jedini je član Konvencije koji spominje i pravna lica, a njegov je smisao zaštita fizičkih i pravnih lica od države, ali ne od drugih pojedinaca i pravnih lica. Konvencijski pojam *possession* u smislu *property* ima u vidu postojeće vlasništvo (*existing possessions*), a sticanje prava svojine samo kao legitimno očekivanje (*legitimate expectation*). Međutim, „prva je stvar koju treba imati na umu kad se razmatra član 1 (P-1) uz Konvenciju da je koncept *svojine* (property) ili *imovine* (possession) vrlo široko interpretiran i pokriva niz ekonomskih interesa“.[30]

[29] N. Gavella, „Jamstvo vlasništva iz članka 1. prvog Protokola uz Europsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda“, Zbornik radova *Europsko privatno pravo*, Pravni fakultet Zagreb, 2002, str. 45.

[30] J. Omejec, „Ustavno i konvencijsko jemstvo prava vlasništva“, *Liberum amicorum in honorem Jadranko Crnić (1928–2008),* Novi informatory, Zagreb, 139–187.

Šta se smatra svojinom u smislu P1-1 *ratione materiae*

U svojinu u smislu P1-1 *ratione materiae*, pored pokretne i nepokretne imovine (*existing possessions*), spadaju:
ekonomski interesi vezani za poslovanje preduzeća
dionice i udjeli u preduzeću
intelektualna svojina
potraživanja i dugovi
ugovorna prava
budući prihodi
legitimno očekivanje i
prava iz socijalnog osiguranja *ad personam (social security benefits*).[31]

U ekonomske interese vezane za poslovanje preduzeća ubrajaju se:

Dozvole za obavljanje posla ili djelatnosti (*business licences*) čine imovinu u smislu P1-1 i njihovo oduzimanje predstavlja miješanje u prava zajemčena P1-1. Slučaj *Tre Traktorer Aktiebolag protiv Švedske (1989)* primjer je primjene P1-1 na ekonomske interese vezane za poslovanje preduzeća. Podnosilac je bilo preduzeće iz Švedske s ograničenim jemstvom, koje je preuzelo upravljanje restoranom Le Cardinal 1980. Restoran je imao dozvolu za točenje alkoholnih pića koja mu je bila oduzeta zbog knjigovodstvenih nepravilnosti. Podnosilac je pred Evropskim sudom istakao povrede člana 6 stav 1 Konvencije i P1-1. Evropski sud smatrao je da ekonomski interesi povezani s vođenjem restorana jesu imovina u smislu

[31] Vidi: J. Omejec, Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda u praksi Europskog suda za ljudska prava, *Strazbourski acqus*, drugo dopunjeno izdanje, Novi informator, Zagreb 2014, str. 957.

tog konvencijskog člana. Posjedovanje dozvole jedan je od glavnih uslova nastavka poslovanja preduzeća podnositeljice zahtjeva i njezino se oduzimanje negativno odrazilo na kredibilitet i poslovanje restorana.

... Sud utvrđuje... da povlačenje licence TTA-a za točenje alkoholnih pića u Le Cardinalu predstavlja mjeru kontrole korišćenja svojine (measure of control of the use of property), koja potpada u nadležnosti drugog stava člana 1 Protokola br. 1 (P1-1).

Poslovni interesi zaštićeni su P1-1. U predmetu *Van Marle i drugi protiv Holandije (1986)* Evropski sud je zaključio da se profesionalna klijentela (*professional clientele*) može smatrati imovinom, a time uživati i zaštitu u smislu P1-1. Podnosioci su više godina imali privatnu praksu kao knjigovođe kad je 1972. godine usvojen novi zakon po kojem se od njih zahtijevalo da budu registrovani kod komisije za primanje ako žele nastaviti s praksom. Podnijeli su zahtjev za registraciju, koji je odbijen, što je za posljedicu imalo smanjenje njihove klijentele, a time i znatno smanjenje prometa i kredibiliteta njihove prakse. U tom je smislu Evropski sud istakao da pravo na koje su se podnosioci pozivali „može biti poput prava na imovinu'' iz P1-1. Zahvaljujući vlastitom trudu, podnosioci su stvorili klijentelu: to je s više aspekata imalo obilježja privatnog prava i činilo materijalna sredstva, a time i „imovinu".[32]

U presudi *Bramelid i Malmstrőm protiv Švedske (1983)* Evropski sud je zauzeo stav da su *dionice i udjeli u preduzeću*

[32] Slično je Evropski sud odlučio i u presudi *H. protiv Belgije* (1987), kad je zaključio da „advokatske kancelarije (*chambers)* i stranke (*clientele)* advokata konstituišu svojinske interese (*property interests)* i kao takvi ulaze u djelokrug prava svojine (*right of property),* koje je građansko pravo u smislu člana 6 stav 1".

zaštićeni P1-1, jer se „udjeli u preduzeću s ekonomskom vrijednošću“ *(a company share with an economic value)* mogu smatrati „imovinom koja dovodi do prava vlasništva“ *(‘possessions’ giving rise to a right of ownership).*

Prije svega mora se vidjeti može li se pravo na koje se upućuje u članu 1 Prvog protokola primijeniti i na dionice dioničkih društava. Dionica dioničkog društva složena je stvar: potvrđujući da imatelj posjeduje udio u društvu, zajedno s odgovarajućim pravima (posebno glasačkim pravima), ona također predstavlja indirektno polaganje prava na aktivnu/imovinu društva (indirect claim on company assets). U ovom slučaju nema sumnje da NK dionice imaju ekonomsku vrijednost. Mišljenje je Komisije stoga da s aspekta člana 1 Prvog protokola dionice NK koje imaju podnositelji zahtjeva jesu ‘imovina’ koja dovodi do prava vlasništva.

U presudi *Anheuser Busch Inc. protiv Portugala (2007)* Evropski sud je odlučio da se P1-1 odnosi i na intelektualnu svojinu.

72. U svjetlu prethodno spomenutih odluka, Veliko vijeće slaže se sa zaključkom vijeća da je član 1 Protokola br. 1 primjenjiv na intelektualnu svojinu kao takvu.

U istoj presudi Veliko vijeće mora utvrditi je li P1-1 primjenjiv na registraciju *zaštitnog znaka* (*trade mark).*

78. Prema tome, firma podnositeljice zahtjeva imala je niz vlasničkih prava (owned a set of proprietary rights) – povezanih sa svojim zahtjevom za registraciju znaka – koja su bila priznata na temelju portugalskog prava, iako su mogla biti opozvana (revoked) pod određenim uslovima.

U odluci *Smith Kline i Francuski laboratoriji Ltd. protiv Holandije (1990)* Komisija je potvrdila da se P1-1 može primijeniti i *na pravo patenata*.

Komisija napominje da se, prema nizozemskom pravu, na nositelja patenta referira kao na vlasnika patenta i da patenti spadaju, prema odredbama Zakona o patentima, u ličnu imovinu (personal property) koja se može prenositi i ustupiti. Komisija utvrđuje, shodno tome, da patent potpada pod opseg pojma 'vlasništvo' (possessions) iz člana 1 Protokola br. 1 (P1-1.).

Potraživanja i dugovi

U predmetu *Stran Greek refineries i Stratis Andreadis protiv Grčke (1994)* Evropski sud ocijenio je da naknada koja je nepravosnažno presuđena u sudskim postupcima, uključujući i arbitražne postupke, čini „imovinu" u smislu P1-1.

62. U trenutku kad je donesen Zakon br. 1701/1987, arbitražnom odlukom od 27. februara 1984. podnositeljima zahtjeva bilo je, dakle, priznato pravo na dosuđene iznose. Doduše, to je pravo bilo opozivo jer je tu odluku još uvijek bilo moguće poništiti, ali redovni su sudovi do tada već dva puta smatrali (u prvostepenom i žalbenom postupku) da nema osnova za takvo poništenje. Stoga je, prema mišljenju Suda, to pravo predstavljalo 'vlasništvo' u smislu člana 1 Protokola br. 1 (P1-1).

U predmetu *Almeida Garrett, Mascarenhas Falcao i drugi protiv Portugala (2000)* Evropski sud potvrdio je da dug zasnovan na zakonu čini imovinu u smislu P1-1.

47. Sud opaža da član 1 Protokola br. 1 štiti novčana sredstva (pecuniary assets) kao što su dugovi (debts)... Sud bilježi

da je mjerodavno domaće zakonodavstvo, naročito Uredba sa zakonskom snagom br. 406-A75. i 407-A/75. i Zakon br. 80/77, podnositeljima zahtjeva dalo pravo na naknadu zbog gubitka njihova vlasništva. Vrhovni upravni sud je u predmetu g. Almeide Garretta izričito obiter dictum u svojoj presudi od 12. 7. 1994. takođe priznao njegovo pravo na 'pravednu naknadu'... Sud nalazi da su podnositelji zahtjeva prema tome mogli tražiti da im se prizna pravo da od države potražuju vraćanje duga i zaključuje, prema tome, da je P1-1. primjenjiv.

Ugovorna prava

U odluci *De napoles Pacheco protiv Belgije (1978)* izneseno je stajalište Komisije da sam obaveznopravni zahtjev, kao pravo nastalo iz pravnog odnosa među privatnim osobama, može biti „imovina" u smislu P1-1.

U slučaju *S. protiv Ujedinjenog Kraljevstva (1984, br. 10741/84)* Komisija je utvrdila da i vlasničko pravo *(property right)* koje je ograničeno na neku korist iz restriktivne ugovorne klauzule (*restructuve civebabt),* kao i primanje godišnje rente, čine „imovinu" u smislu P1-1.

Budući prihodi

U presudi *Anheuser-Busch Inc. protiv Portugala (2007)* Veliko vijeće zauzelo je stav da je P1-1 primjenjiv na buduće prihode (*future income),* ali samo ako su ispunjene određene pretpostavke.

64. Član 1 Protokola br. 1 primjenjuje se samo na postojeću imovinu (possessions) osobe. Stoga se ne može smatrati da

budući prihod konstituira 'imovinu' osim ako nije već bio zarađen ili je definitivno naplativ (definitety payable).

Autonomno značenje pojma imovine dovelo je u praksi Evropskog suda do proširenja zaštite P1-1 na „legitimno očekivanje" *(legitimate expectation). Legitimno očekivanje* razmatra se u praksi Evropskog suda u odnosu prema P1-1 s dva aspekta. Cjelovit pregled dat je u presudi Velikog vijeća *Kopecky protiv Slovačke (2004).* Pojam *legitimno očekivanje* u kontekstu P1-1 Evropski sud ustanovio je u presudi *Pine Valley Developments Ltd. protiv Irske (1991, § 51)*, a ponovio u presudi *Stretch protiv Ujedinjenog Kraljevstva (2003, § 35)*. U predmetu *Pine Valley Developments Ltd. protiv Irske (1991)* Evropski sud utvrdio je da P1-1 može zaštititi legitimno očekivanje da će se određeni uslovi primjenjivati. U konkretnom slučaju podnosilac je 1978. godine kupio zemljište, oslanjajući se na postojeće jemstvo predstojećeg plana izdavanja dozvola za industrijsku gradnju. Poslije toga, 1982. godine Vrhovni sud Irske donio je odluku po kojoj je takvo davanje dozvola *ultra vires i ab initio* ništavno jer je u suprotnosti s mjerodavnim zakonima. Podnosilac se žalio tvrdeći da je odluka irskog Vrhovnog suda u suprotnosti s njegovim pravom vlasništva zajamčenim P1-1. Evropski sud ocijenio je da je podnositelj imao pravo gradnje jer se u vrijeme kupovine zemljišta oslanjao na dozvolu propisno uvedenu u nadležni registar, koju je s pravom smatrao valjanom.

Pravo na penziju i druga socijalna prava ad personam

Lična prava koja proizlaze iz javnopravnih odnosa podvode se pod pojam imovine. U pitanju su prava iz područja socijalne politike (*social security benefits*), koja moraju imati novčanu vrijednost da bi se mogla smatrati imovinom u smislu P1-1, a njihov nosilac mora imati pravo njihove isključive upotrebe. Evropski sud u

više je slučajeva utvrdio da pravo na mirovinu u određenim slučajevima i pod određenim uslovima može biti predmet zaštite P1-1.

Šta se smatra imovinom u smislu P1-1 ratione materiae

U smislu P1-1 zaštićena je samo imovina koja postoji, a ne i samo uslovno sticanje imovine u budućnosti, to jest takvo sticanje koje zavisi o budućem neizvjesnom događaju. Iz tog pravila slijedi da očekivanje nasljeđivanja imovine u budućnosti ne potpada pod zaštitu u smislu P1-1. Očekivanje isplate honorara u budućnosti također nije imovinsko pravo. Prema tome *kvalifikovana prava i nelegitimna očekivanja nijesu zaštićena P1-1.*

U predmetu *X. protiv Savezne Republike Njemačke* (1979, zahtjev br. 8410/78) riječ je o notaru koji se žalio na njemačko zakonodavstvo jer je bio obavezan smanjiti tarife za sastavljanje ugovora klijentima kao što su univerziteti, crkve i druge neprofitne organizacije, zbog čega su mu prihodi bili smanjeni za 80% u odnosu na ono što je prije imao pravo naplaćivati u skladu s propisima. Komisija je zahtjev proglasila nedopuštenim.

Podnosilac se ... pozvao na član 1 Protokola br. 1 koji jamči pravo na mirno uživanje svojine (*peaceful enjoyment of possessions).* Međutim, zahtjev notara u vezi s tarifom mogao bi se smatrati svojinom u smislu člana 1 kad bi se takav zahtjev javio u konkretnom slučaju na osnovu usluga koje je javni bilježnik stvarno pružio i na osnovu postojećih propisa o tarifama notara. Puko očekivanje notara da se važeće zakonsko uređenje tarifa neće mijenjati u budućnosti ne smatra se s druge strane imovinskim pravom (*property right).*

U predmetu *S. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (1986, zahtjev br. 11716/85) Komisija je smatrala da posjed imovine, bez zakonom zasnovanog prava, ne potpada pod zaštitu P1-1.

P1-1 ne može se tumačiti tako da državama strankama nameće bilo kakvu opštu obavezu za povraćaj imovine koja je na njih prenesena prije no što su ratifikovale Konvenciju. P1-1 državama strankama ne ograničava slobodu utvrđivanja obima povraćaja imovine i uslova za povraćaj stvarnih prava bivših vlasnika, jer države stranke uživaju široko područje slobodne procjene pri isključivanju određenih grupa bivših vlasnika iz tog prava. Zahtjevi za povrat vlasništva koje je podnijela grupa „isključenih" vlasnika ne mogu biti osnova za „legitimno očekivanje" zajemčeno P1-1.

U presudi *Eparhija budimljansko-nikšićka i dr. protiv Crne Gore* (predstavka br. 26501/05) Sud je ukazao na neprimjenjivost P1-1, jer ne uvodi nikakvu opštu obavezu stranama ugovornicama da vrate imovinu koja je na njh prenesena prije nego što su ratifikovali Konvenciju, niti uvodi bilo kakvo ograničenje slobode strana ugovornica da odrede obim povraćaja imovine i da odaberu uslove pod kojima su one saglasne da povrate imovinska prava bivšim vlasnicima. Nadalje, Sud je istakao da se zakon ne može se smatrati oblikom legitimnog očekivanja za svrhe člana 1 Protokola br. 1, i da postoji razlika između same nade da će doći do restitucije, bez obzira na to koliko je ona razumljiva, i legitimnog očekivanja, koje mora biti konkretnije od same nade i zasnivati se na zakonskoj odredbi ili zakonskom aktu kao što je sudska odluka.

75. Sud shodno tome zaključuje da podnosioci predstavke nijesu imali potraživanje koje je bilo dovoljno utvrđeno da bi bilo izvršivo, i da stoga ne mogu da tvrde da su imali „imovinu" u okviru značenja člana 1 Protokola br. 1. Oni nemaju takvo potraživanje ni po sadašnjem zakonu koji samo predviđa da će se situacija podnosilaca predstavke urediti posebnim zakonskim instrumentom. Obim takvog zakonskog instrumenta nikada nije definisan i ne pominje se način restitucije imovine,

kao ni postupci, ni nadležni organ. Sud ponovo potvrđuje da član 1 Protokola br. 1, kako je ranije naglašeno, ne uvodi nikakvu opštu obavezu stranama ugovornicama da vrate imovinu koja je na njih prenesena prije nego što su ratifikovali Konvenciju, niti uvodi bilo kakvo ograničenje njihove slobode da utvrde obim restitucije imovine i da odaberu uslove pod kojima će se saglasiti da povrate imovinska prava bivšim vlasnicima. Posljedica toga je da činjenice ovog predmeta ne pripadaju području djelovanja člana 1 Protokola br. 1.

Pravila o svojini u smislu P1-1

Evropski sud je u presudi *James i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva (1986)* sažeo osnovne stavove o „tri pravila" iz presude *Sporrong I Lonnroth protiv Švedske (1982)*.

37. U biti, član 1 jemči pravo svojine ... U svojoj presudi od 23. oktobra 1982, u predmetu *Sporrong i Lonnroth, Sud je analizirao član 1 u tom smislu da sadrži „tri zasebna pravila"*: prvo pravilo, izraženo u prvoj rečenici prvog stava, koje je opšte prirode, propisuje načelo mirnog uživanja svojine. Drugo pravilo, izraženo u drugoj rečenici istog stava, govori o oduzimanju imovine i navodi određene uslove. Treće pravilo, sadržano u drugom stavu, priznaje pravo državama članicama da, uz ostalo, nadziru korištenje imovine u skladu s opštim interesom. ... Sud dalje primjećuje da prije razmatranja je li prvo pravilo poštovano, mora odrediti jesu li druga dva primjenjiva (*ibid.)* Međutim, ta tri pravila nijesu „zasebna" (*distinct)* u smislu nepovezanosti. Drugo i treće pravilo, koja se tiču određenih stupnjeva miješanja u pravo na mirno uživanje vlasništva, moraju se tumačiti u svjetlu opšteg načela iz prvog stava.

Ta tri pravila u P1-1, dakle, obuhvataju:

načelo mirnog uživanja vlasništva (prva rečenica stava 1. P1-1)[33]

oduzimanje imovine (druga rečenica stava 1. P1-1)[34]

kontrolu korišćenja imovine (stav 2. P1-1).[35]

Prvo pravilo, sadržano u prvoj rečenici stava 1 P1-1, opšte je i načelne prirode. Oblik miješanja u svojinu izražen je u drugom pravilu i odnosi se na oduzimanje imovine (*deprivation of property, taking of property)*. Oduzimanje imovine može se definisati kao oduzimanje predmeta prava svojine, to jest oduzimanje stvari od vlasnika ili oduzimanje atributa svojine iz određenog pravnog odnosa. Prema značenju Evropskog suda, oduzimanje imovine u suštini se svodi na „prenos svojine" *(transfer of ownership, transfer of the title to the property)*. Oblik miješanja u svojinu izražen u trećem pravilu odnosi se na tzv. kontrolu

33 U predmetu *Poiss protiv Austrije (1987)* privremenom prenosu poljoprivrednog zemljišta na državu ili trećeg lica. Prema stavu Evropskog suda, u tom je slučaju bila riječ o mjeri koja se morala posmatrati u okviru prvog pravila, to jest prve rečenice stava 1 P1-1, kao miješanje u pravo na mirno uživanje vlasništva.

34 „Niko ne smije biti lišen svoga vlasništva, osim u javnom interesu, i to samo uz uvjete predviđene zakonom i opštim načelima međunarodnoga prava." U odluci u predmetu *Bramelid i Malmstrom protiv Švedske* (1982). 1) eksproprijaciju (izvlaštenje), 2) nacionalizaciju ili 3) konfiskaciju.

35 U presudi *Gabrić protiv Hrvatske* (2009) podnositeljka zahtjeva proglašena je krivom za prekršaj jer carinskim vlastima nije prijavila 20.000 njemačkih maraka u gotovini kad je prelazila hrvatsku granicu. Evropski sud je utvrdio povredu P1-1, jer nije bilo „uvjerljivo dokazano" da izrečena novčana kazna za prekršaj (neprijavljivanja novca na carini) nije bila dovoljna za postizanje odvraćajućeg ili punitivnog učinka. Oduzimanje cijelog iznosa novca koji je podnositeljica trebala prijaviti, kao dodatna sankcija uz novčanu kaznu, bilo je nesrazmjerno jer joj je nametnulo prekomjerni teret.

korišćenja imovine (*control of the use of property).* Pod tim treba razumjeti ograničenja korišćenja i raspolaganja imovinom koja se nameću njenom vlasniku. Kontrola (ograničenje) imovine ne uključuje „prenos svojine“: Vlasnik zadržava svoje pravo, ali je ograničen u korišćenju i/ili raspolaganju imovinom koja je predmet tog prava.[36]

Jemstvo prava svojine u praksi Evropskog suda za ljudska prava u predmetima protiv Crne Gore

Evropski sud za ljudska prava[37] je u sljedećim predmetima protiv Crne Gore rješavao o povredi konvencijskog prava zajemčenog članom 1 Protokola 1 uz Konvenciju.

Kaluđerović-Brajović

Komisija za povraćaj i obeštećenje Opštine Podgorica dosudila je podnositeljki predstavke i njenim kotužiocima ukupan iznos od 1.285.765,75 eura na ime obeštećenja za imovinu koja je eksproprisana njihovim rođacima 1950. i 1962. godine. Samoj podnositeljki predstavke dodijeljeno je 1/24 ukupnog iznosa, odnosno 53.573,57 eura. U odluci je bilo precizirano da iznos treba da se plati u roku od 15 dana od datuma pravosnažnosti odluke. Ministarstvo finansija oglasilo je odluku

[36] Vidi: J. Omejec, Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda u praksi Europskog suda za ljudska prava, *Strazbourski acqus*, drugo dopunjenjo izdanje, Novi informator, Zagreb 2014, str. 979.

[37] Evropski sud za ljudska prava je sudska instanca Savjeta Evrope ustanovljena 1959. godine za zaštitu prava i sloboda zajemčenih Konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Postao je stalna institucija zaštite ljudskih prava u Evropi stupanjem na snagu Protokola 11 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i sloboda. Sudsku funkciju prije Suda obavljala je Evropska komisija za ljudska prava.

Komisije ništavnom. Upravni sud poništio je odluku Ministarstva finansija. Osnovni sud u Podgorici oglasio se nenadležnim da odluči po zahtjevu podnositeljke predstavke za izvršenje odluke, a Viši sud u Podgorici potvrdio je navedenu odluku. U martu 2006. godine Fond za obeštećenje počeo je da isplaćuje dosuđeni iznos podnositeljki predstavke u ratama prema relevantnom zakonodavstvu. Do aprila 2011. godine podnositeljka predstavke primila je iznos od ukupno 10.307,25 eura.

Evropski sud je utvrdio da podnositeljka predstavke nije imala izvršivo zakonsko pravo niti legitimno očekivanje da će ponovo steći imovinu koja je bila eksproprisana njenim rođacima u prošlosti niti da će za to dobiti bilo kakvu nadoknadu. Zakoni i drugi propisi koji su doneseni nakon toga predviđali su samo mogućnost postepenog novčanog obeštećenja i/ili obeštećenja u obveznicama koje se izvršavalo odmah. Nijedna odredba, međutim, nije dozvoljavala da se odmah izvrši obeštećenje novčanim sredstvima.

48. Sud je mišljenja da su relevantni zakoni i propisi kojima se predviđa postepena isplata obeštećenja, kada su bili primijenjeni na podnositeljku predstavke, predstavljali pravičnu ravnotežu između opštih interesa zajednice i interesa podnositeljke predstavke da dobije obeštećenje, te imovinskih prava svih drugih lica u istoj situaciji kao što je podnositeljka predstavke (v. mutatis mutandis, presudu u predmetu Ajdarpašić protiv Crne Gore (dec.), br. 40759/06; i Trajkovski protiv Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije (dec.), citirano ranije u tekstu ove presude).

49. U takvim okolnostima Sud smatra da su pritužbe podnositeljke predstavke po članu 6 stav 1 Konvencije i članu 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju očigledno neosnovane i da se moraju odbaciti po članu 35 stavovi 3 i 4 Konvencije.

Bijelić protiv Crne Gore.

N. Bijelić i dr. podnosioci predstavke žalili su se na neizvršenje pravosnažnog rješenja za prinudno iseljenje iz stana i na posljedicu tog neizvršenja, tj. nemogućnost da one žive u predmetnom stanu.

82. U kontekstu člana 1 Protokola br. 1 pozitivne obaveze mogu da znače da država mora da preduzme mjere neophodne da se zaštiti pravo na imovinu (v. na primjer, Broniowski protiv Poljske [GC], br. 31443/96, stav 143, ECHR 2004-V), naročito kada postoji direktna veza između mjera za koje podnosilac može legitimno da očekuje da ih nadležni organi preduzmu i djelotvornog uživanja njegove ili njene imovine (v. Öneryıldız protiv Turske [GC], br. 48939/99, stav 134, ECHR 2004-XII).

83. Stoga je dužnost države da upotrijebi sva raspoloživa pravna sredstva koja su joj na raspolaganju da bi izvršila pravosnažnu sudsku odluku, bez obzira na činjenicu da je ona donesena protiv privatnog lica, kao i da obezbijedi da se pravilno postupi po svim relevantnim postupcima u domaćem pravu (v. mutatis mutandis, Marčić i ostali protiv Srbije)...

84. ...Sud najprije napominje da nemogućnost drugog i trećeg podnosioca predstavke da isele tuženoga iz predmetnog stana predstavlja zadiranje u njihova imovinska prava. Drugo, predmetna presuda postala je pravosnažna do 27. aprila 1994. godine, njeno izvršenje bilo je potvrđeno 31. maja 1994. godine, a Protokol br. 1 stupio je na snagu u odnosu na Crnu Goru 3. marta 2004. godine, što znači da je sporno neizvršenje u nadležnosti Suda ratione temporis već gotovo pet godina, a prije toga je već proteklo deset godina. I na kraju, ali najznačajnije, sama policija je priznala da oni nijesu u mogućnosti da ispune svoju zakonsku dužnost, što je na kraju prouzrokovalo predmetno kašnjenje u izvršenju.

85. U svjetlu gore navedenog Sud je mišljenja da nadležni organi Crne Gore nijesu ispunili svoju pozitivnu obavezu, u okviru značenja člana 1 Protokola br. 1 da izvrše presudu od 31. maja 1994. godine. Shodno tome, utvrđeno je da je došlo do kršenja navedene odredbe.

Lakićević i dr. protiv Crne Gore i Srbije

Podnosioci predstavke N. Lakićević i dr. su u periodu između 1989. do 2002. godine zatvorili svoje advokatske kancelarije i predali dokumentaciju potrebnu za odlazak u penziju. Republički fond penzijskog i invalidskog osiguranja utvrdio je njihova prava na starosnu i invalidsku penziju i tačan iznos njihovih penzija. U periodu između 1996. i 2002. godine podnosioci predstavke ponovo su otvorili advokatske kancelarije, ali sa skraćenim radnim vremenom. Penzijski fond obustavlja isplatu penzija podnosioca predstavki dok ne prestanu da obavljaju svoju profesionalnu djelatnost. Za sve te odluke smatralo se da treba da se primjenjuju od 1. januara 2004. godine, jer je tada stupio na snagu član 112 Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju iz 2003. godine. Odluke Penzijskog fonda kasnije je potvrdilo Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Upravni i Vrhovni sud u Podgorici.

Sud je konstatovao da su prava podnosilaca predstavke na penziju predstavljala imovinu u okviru značenja člana 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju, te da je obustava isplate penzija podnosilaca predstavki od strane Penzijskog fonda predstavljala zadiranje u njihovo mirno uživanje imovine. U pogledu „zakonitosti“ Sud je konstatovao da je plaćanje penzija obustavljeno u skladu sa zakonom i da tumačenje odredbe čl. 112 Zakona koje su dali domaći sudovi favorizuje takav zaključak, pa Sud smatra da takvo tumačenje domaćih sudova izaziva sum-

nje u pogledu člana 193 Penzijskog zakona iz 2003. godine, kao i u pogledu odluke Ustavnog suda Crne Gore[38] i presude Saveznog ustavnog suda[39] u odnosu na suštinski identičnu odredbu saveznog Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, pošto su i Crna Gora i Srbija bile dio jednog pravnog sistema u to vrijeme. U tom smislu potrebno je odlučiti je li navedeno zadiranje imalo legitiman cilj i je li postojao razuman odnos srazmjernosti između upotrijebljenih sredstava i cilja koji se želio postići.

72. U tom kontekstu Sud smatra da su, kao fizička lica, podnosioci predstavke bili prisiljeni da podnesu pretjerano veliki i nesrazmjeran teret. Čak i ako se uzme u obzir široko polje slo-

38 Ustavni sud Republike Crne Gore odbacio je inicijativu da ocijeni ustavnost člana 112 stav 1 Penzijskog zakona iz 2003. godine. Pri tome je, između ostalog, izrazio mišljenje da je stvar odluke zakonodavca da li će dozvoliti da neko lice istovremeno dobija penziju i nastavi s radom i da zbog toga to pitanje nije u nadležnosti Ustavnog suda. Ustavni sud je bio mišljenja da član 112 stav 1 Zakona iz 2003. godine nema retroaktivno dejstvo, pošto se ne primjenjuje na situacije do kojih je došlo prije njegovog stupanja na snagu, već samo na one… koje su nastale... (nakon toga). Vidi Odluku Ustavnog suda Republike Crne Gore br. 7/04,11/04, 30/04 i 101/04.

39 Savezni Ustavni sud izrazio je stav da se članom 32 Saveznog zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, koji u suštini odgovara članu 112 stav 1 Penzijskog zakona iz 2003. godine, krši Ustav Savezne Republike Jugoslavije. Konkretno, kada se jednom steknu penzijska prava, ona se ne mogu ukinuti niti ograničavati kasnije usvojenim mjerama. Nadalje, nije postojala srazmjernost između javnog interesa, zaštite nečega što je navodno namjera odredbi o kojima je riječ, s jedne strane, i interesa pojedinaca, odnosno njihovih imovinskih prava, s druge strane. Na kraju, sud je bio mišljenja da dotični član zaista jeste retroaktivan po svojoj prirodi, pošto se odnosio i na penzionere koji su nastavili da se bave svojom profesionalnom djelatnošću prije njegovog stupanja na snagu. Odluka je objavljena u Službenom listu Savezne Republike Jugoslavije br. 39/2002.

bodne procjene koje država uživa u oblasti socijalnih zakona, uticaj ove sporne mjere na prava podnosilaca predstavke, čak i ako se pretpostavi njihova zakonitost (v. stav 66 ove presude), ne može da se opravda legitimnim javnim interesom na koji se poziva Vlada. Moglo je biti drugačije da su podnosioci predstavke morali da podnesu razumno i srazmjerno smanjenje, a ne potpunu obustavu svojih prava (v. između ostalog, Kjartan Ásmundsson, citirano ranije u tekstu ove presude, stav 45; Wieczorek protiv Poljske, citirano ranije u tekstu ove presude, stav 67, Maggio i drugi protiv Italije, citirano ranije u tekstu ove presude, stav 62, Banfield protiv Ujedinjenog Kraljevstva (dec.), br. 6223/04, 18. oktobra 2005. godine) ili da im je zakonodavac obezbijedio prelazni period u kome su se mogli prilagoditi na novu šemu. Nadalje, oni su morali da vrate penzije koje su primili od 1. januara 2004. godine, a to se takođe mora uzeti u obzir kao relevantan faktor u odlučivanju o tome da li je postignuta potrebna ravnoteža.

73. U svjetlu svega navedenog, Sud smatra da je prekršen član 1 Protokola br. 1.

Živaljević protiv Crne Gore.

Društveni fond za građevinsko zemljište sa sjedištem u Podgorici tražio je 1995. godine eksproprijaciju zemljišne parcele u vlasništvu podnosilaca predstavke, koji su tražili da se izvrši eksproprijacija i njihove kuće i ostatka njihove zemlje. Uprava za nekretnine u Podgorici izvršila je eksproprijaciju samo one parcele koju je precizirao Fond, ne uzevši u razmatranje zahtjev podnosilaca predstavke.

U ovom predmetu Sud je istakao da je, nakon što je tužena država ratifikovala Konvenciju, 3. marta 2004. godine, prva odluka donesena 28. marta 2005. godine, što je više od godinu dana nakon ratifikacije i nakon poništenja odluke 3. oktobra

2006. godine, bilo je potrebno više od godinu dana da se donese druga odluka u prvom stepenu. Predmet je bio u postupku pred Upravnim sudom više od dvije godine i mjesec dana zbog propusta organa da djeluju u skladu sa zakonom i u zakonski predviđenim rokovima. Dužina postupka na koji se podnosioci predstavke žale ne zadovoljava uslov razumnog roka, pa je došlo do povrede člana 6 stav 1 Konvencije, ali ne i do povrede člana 1 Protokola br. 1, jer Zakon o obligacionim odnosima iz 1978. godine i Zakon o obligacionim odnosima iz 2008. godine predviđaju mogućnost da podnosioci predstavke potražuju naknadu štete u postupku pred sudom.

Eparhija budimljansko-nikšićka protiv Crne Gore

Podnosilac predstavke je Eparhija budimljansko-nikšićka, koja je dio Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori. U ovom predmetu učestvovala je i Vlada Srbije kao treća strana intervenijent, saglasno odredbama člana 36 stav 1 Konvencije i pravilu 44 stav 1 tačka b Poslovnika Suda.

Različitih datuma 1946. godine nekoliko zemljištnih parcela eksproprisano je odlukama relevantnih sreskih poljoprivrednih komisija, koje je potvrdio Zemaljski agrarni sud. Podnosioci predstavke su podnijeli 2004. godine zahtjev Vladi tražeći restituciju eksproprisanih zemljišnih parcela, pozivajući se na Zakon o pravednoj restituciji iz 2002. godine.

75. ...podnosioci predstavke nijesu imali potraživanje koje je bilo dovoljno utvrđeno da bi bilo izvršivo, i da stoga ne mogu da tvrde da su imali „imovinu“ u okviru značenja člana 1 Protokola br. 1. Oni nemaju takvo potraživanje ni po sadašnjem zakonu koji samo predviđa da će se situacija podnosilaca predstavke urediti posebnim zakonskim instrumentom. Obim takvog zakonskog instrumenta nikada nije definisan i ne pominje se način restitucije imovine, kao ni postupci, ni nadležni organ.

Sud ponovo potvrđuje da član 1 Protokola br. 1, kako je ranije naglašeno, ne uvodi nikakvu opštu obavezu stranama ugovornicama da vrate imovinu koja je na njih prenesena prije nego što su ratifikovali Konvenciju, niti uvodi bilo kakvo ograničenje njihove slobode da utvrde obim restitucije imovine i da odaberu uslove pod kojima će se saglasiti da povrate imovinska prava bivšim vlasnicima. Posljedica toga je da činjenice ovog predmeta ne pripadaju području djelovanja člana 1 Protokola br. 1.

Mijanović protiv Crne Gore

Osnovni sud u Podgorici presudio je u korist podnosioca predstavke i naložio preduzeću da plati 159.879,33 eura i zakonsku kamatu te 6.216,26 eura za troškove postupka.

Sud je 2004. godine donio rješenje o izvršenju putem prenosa sredstava na račun u banci, ali presuda nije izvršena zbog nedostatka sredstava na računu izvršnog dužnika u banci.

Podnosilac predstavke predao je novi zahtjev za izvršenje, u kome je predložio da predmetna presuda bude izvršena prodajom nepokretne imovine dužnika, pa je Sud 2009. godine donio novo rješenje o izvršenju. Država je bila vlasnik 52,196% akcija dužnika, neposredno ili preko nekih od svojih tijela (Vlada, Zavod za zapošljavanje, Fond penzijskog i invalidskog osiguranja i Fond za razvoj). Zakon o privatizaciji privrede („Službeni list RCG“, br. 23/96, 6/99, 59/00, 42/04) članom 2a propisao je da će Vlada Crne Gore osnovati Savjet za privatizaciju da upravlja, kontroliše i nadzire proces privatizacije, koji je bio je odgovoran Vladi i finansirao se iz državnog budžeta. Privatizacija se sprovodila prema godišnjim planovima koje je usvajala Vlada na prijedlog Savjeta za privatizaciju. Odluka o planu privatizacije za 2005. godinu predviđala je pripremu konkretnog plana privatizacije za izvršnog dužnika. Dužnik je bio zasebno pravno lice, nije uživao dovoljnu institucionalnu i

operativnu nezavisnost od države da bi to moglo da oslobodi državu od odgovornosti po Konvenciji.

90. Sud ponavlja da to što država nije izvršila pravosnažnu presudu koja je donesena u korist oca podnositeljke predstavke i koju je kasnije naslijedila podnositeljka predstavke predstavlja zadiranje u pravo podnositeljke predstavke na mirno uživanje imovine, predviđeno u prvoj rečenici prvog stava člana 1 Protokola br. 1 (v. između ostalog, presudu u predmetu Burdov protiv Rusije, br. 59498/00, stav 40, ECHR 2002-III).

91. Iz gore izloženih razloga, u vezi sa članom 6, Sud smatra da navedeno zadiranje države u ovom predmetu nije bilo opravdano. Stoga je utvrđeno da je došlo do zasebne povrede člana 1 Protokola br. 1.

Predmet A. i B. protiv Crne Gore

Podnosioci su se žalili prvenstveno na neizvršenje pravosnažne presude u parnici za vraćanje stare devizne štednje koju je položila njihova pokojna majka i koju su oni naslijedili i što Podgorička banka i/ili Centralna Banka Crne Gore nijesu dotičnu štednju registrovale i na taj način je nijesu konvertovale u javni dug tužene države u skladu s relevantnim domaćim zakonodavstvom. Osnovni sud u Podgorici donio je 1993. godine prvu presudu u korist majke podnosilaca predstavke u kojoj je naložio Podgoričkoj banci da joj isplati: (i) 179.650,84 američkih dolara (USD), 59.539,97 njemačkih maraka (DEM), 254.906,52 italijanskih lira (LIT) i 4.364,70 švajcarskih franaka (CHF) na račun njene devizne štednje; (ii) kamatu na depozite po viđenju koje se primjenjuju u domaćem sistemu za period između januara 1993. i 3. jula 1993. godine, sa 6% godišnje kamate od 3. jula 1993. godine i (iii) 193.768.312 jugoslovenskih dinara (YUD) za troškove postupka

Majka podnosilaca predstavke tražila je izvršenje presude protiv Podgoričke banke, a Osnovni sud odbacio je ove zahtjeve na osnovu činjenice da Podgorička banka nije više dužnik (nije pasivno legitimisana), budući da je država preuzela dug od ove banke, a da je Centralna banka Crne Gore odgovorna za istinitost podataka preuzetih iz evidencije ovlašćenih banaka.

Sud je smatrao da bi bio prevelik teret da se od podnosilaca predstavke traži da pokrenu još jedan niz parničnih postupaka protiv predmetne banke nakon što su već dobili pravosnažnu presudu u svoju korist te da devizna štednja predstavlja imovinu u smislu člana 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju. Zadiranje javnih vlasti u mirno uživanje imovine treba da bude zakonito, da ima legitiman cilj „u javnom interesu", da devizna štednja koju je položila pokojna majka podnosilaca predstavke predstavlja imovinu, koju su naslijedili podnosioci predstavke prema odluci Osnovnog suda, pa su majka podnosilaca predstavke i kasnije oni sami imali legitimna očekivanja da će dobiti natrag predmetnu štednju. Međutim, suprotno zakonu, štednja o kojoj je ovdje riječ nikada nije bila registrovana i konvertovana u javni dug, a podnosioci predstavke nikada nijesu dobili ni jednu jedinu ratu, pa se nepostojanje preciznosti i predvidivosti domaćeg zakonodavstva kada je riječ o tome ko je odgovoran za prenos podataka – Centralna banka ili banka dužnik – s obzirom na kontradikciju relevantnih ne može pripisati podnosiocima predstavke.

71. ...Sud smatra da je bilo očiglednog zadiranja tužene države u imovinu podnosilaca predstavke i njihovo legitimno očekivanje da postepeno povrate predmetnu štednju, a to je zadiranje jasno bilo suprotno zakonu. Ovaj zaključak čini nepotrebnim da Sud potvrdi da li je postignuta prava ravnoteža između opšteg interesa zajednice s jedne strane i potrebe da se zaštite temeljna prava pojedinca sa druge (v. Iatridis protiv Grčke[GC], br. 31107/96, stav 58, ECHR 1999-II).

72. Shodno tome utvrđuje se da je došlo do povrede člana 1 Protokola br. 1 uz Konvenciju.

Jemstvo prava svojine u praksi Ustavnog suda Crne Gore

U ovom dijelu rada daje se pregled sudske prakse i stavovi Ustavnog suda iz kojih se može na jasan način zaključiti pristup Ustavnog suda u zaštiti ustavnog prava svojine, u apstraktnoj kontroli ustavnosti i zakonitosti propisa (ocjena saglasnosti propisa s Ustavom i zakonom) i u konkretnoj kontroli zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda (ustavne žalbe).

Apstraktna kontrola

Ustavni sud Crne Gore zauzeo je stav oko jemstva prava svojine 1995. godine u Odluci o davanju na upravljanje seoskih vodovoda (Službeni list Crne Gore – opštinski propisi, br. 13/11), koju je donijela Skupština Opštine Žabljak, koji je istovjetan sa stavovima Evropskog suda.

Ustavni sud je, u konkretnom slučaju, ocijenio da miješanje u pravo na mirno uživanje imovine, odnosno preuzimanje i davanje seoskih vodovoda na upravljanje i održavanje Javnom preduzeću, bez obzira čijim su sredstvima izgrađeni, propisano osporenom Odlukom ima legitiman kvalifikovan javni (opšti) interes: snabdijevanje vodom. Međutim, navedenim jednostranim zahvatanjem u pravo raspolaganja i korišćenja svojinskih prava na seoskim vodovodima Skupština Opštine Žabljak je građanima mjesnih zajednica označenih u članu 1 osporene Odluke, bez pravične naknade, na način suprotan odredbama člana 58 Ustava i člana 1 Protokola broj 1 uz Evropsku konvenciju, ograničila njihova imovinska prava, u obimu koji se ne može smatrati srazmjernim sa legitimnim ciljem. Nesporno je, po ocjeni Ustavnog suda, da se u javnom opštem interesu, mogu

ograničiti imovinska prava (raspolaganja, upravljanja i korišćenja), ali se pravična ravnoteža ne postiže ako vlasnik imovine, bez ustavnog i pravnog osnova mora snositi „poseban i prekomjeran teret“, odnosno kada mu je pravo na mirno uživanje imovine, bez prava na odgovarajuću (pravičnu) naknadu u velikoj mjeri ograničeno ili umanjeno, što je slučaj u konkretnom predmetu.

U odluci U-I br. 21/11, od 24. jula 2015. godine Ustavni sud je utvrdio da odredba člana 101 Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju (Službeni list Republike Crne Gore, br. 54/03, 39/04, 79/04 i 47/07, i Službeni list Crne Gore, br. 79/08, 14/10, 78/10, 34/11, 66/12, 38/13, 61/13, 60/14 i 10/15) nije u saglasnosti s Ustavom.

...miješanje u pravo na imovinu, po ocjeni Ustavnog suda, ne može se nametnuti zakonskom odredbom koja samo, u formalnom smislu, ispunjava uslov zakonitosti i služi legitimnom cilju (javnom interesu), nego, takođe, mora imati razuman odnos proporcionalnosti između upotrijebljenih sredstava i cilja koji se želi ostvariti. Ustavni sud je ocijenio da je osporenom odredbom člana 101 Zakona došlo do neproporcionalnog uplitanja u imovinu, odnosno da je adresatima Zakona, nametnut pretjeran teret, kojim su *de facto,* za neodređeni vremenski period lišeni njihovih imovinskih prava, iako ispunjavaju zakonske uslove za njihovo ostvarivanje. Ovlašćenje za uređivanje uslova i načina ostvarivanja ustavom zajemčenih prava, pa i prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja, koja se ostvaruju iz uplate obaveznih doprinosa, po ocjeni Ustavnog suda, ne daje ovlašćenje zakonodavcu da ta prava ukine, niti da ih derogira, odnosno da uvede takva ograničenja (za neodređeni vremenski period) kojima ukida suštinu zajemčenog prava ili da ga pretvori u svoju suprotnost.

U odluci U-I br. 21/11, od 21. aprila 2011. godine Sud je utvrdio da odredbe člana 19 Zakona o Fondu rada (Službeni list Crne Gore, br. 88/09) nijesu u saglasnosti s Ustavom, iz sljedećih razloga.

Ovlašćenje za uređivanje uslova i načina ostvarivanja ustavom zajemčenih prava, pa i prava iz rada, naime, ne daje ovlašćenje zakonodavcu da ukine pravo nasljeđivanja ili da to pitanje uredi tako da određena lica – nasljednike isključi iz prava nasljeđivanja, niti da određena prava derogira, odnosno da uvede takva ograničenja kojima ukida suštinu zajemčenog prava ili da ga pretvori u svoju suprotnost. Ustavni sud, takođe, nalazi da jedinstvo pravnog poretka podrazumijeva međusobnu usklađenost svih pravnih propisa u Crnoj Gori, što načelno isključuje mogućnost da se zakonom, kojim se uređuje jedna oblast, mijenjaju pojedina zakonska rješenja sadržana u sistemskom zakonu koji uređuje tu ili neku drugu oblast. U konkretnom slučaju, osporenom odredbom člana 19 Zakona o Fondu rada ukinuto je jedno ustavom zajemčeno pravo – pravo nasljeđivanja, da bi se doprinijelo ostvarivanju drugih obaveza propisanih zakonima, čime je zanemaren princip saglasnosti zakona s Ustavom, koji obavezuje zakonodavca da vodi računa o vrijednostima zajemčenim Ustavom, što znači da zakonom propisana ograničenja prava iz radnog odnosa ne mogu derogirati ustavom utvrđena i garantovana prava, kao što su pravo svojine i pravo nasljeđivanja. Drugim riječima, regulisanje odnosa zakonom ne može biti postavljeno iznad ostvarivanja osnovnih ljudskih prava i sloboda garantovanih Ustavom. S obzirom na to da navedenim odredbama Ustava nije predviđeno ograničenje slobode raspolaganja imovinom za slučaj smrti ostavioca, niti je mogućnost uređivanja tih odnosa ostavljena zakonodavcu, Ustavni sud je utvrdio da osporena odredba člana 19 Zakona o Fondu rada, kojom je propisano da su prava na potraživanje iz

člana 19 Zakona o radu lična i neotuđiva, nije u saglasnosti s odredbama člana 58 st. 1 i 2 i člana 60 Ustava i člana 1 Portokola br. 1 uz Evropsku konvenciju.

Ustavne žalbe

U predmetima konkretne kontrole postupaka pokrenutih ustavnim žalbama, Ustavni sud je zaštiti ustavnog prava svojine pristupio relativno usko i kasno.

U odluci Ustavnog suda Už-III br.188 od 2. oktobra 2012. godine ukinuta je presuda Vrhovnog suda Republike Crne Gore, Uvp. br. 38/06, od 7. februara 2007. godine, po ustavnoj žalbi Ševaljević Lazara, advokata iz Podgorice, kome je rješenjem Republičkog fonda penzijskog i invalidskog osiguranja obustavljena isplata starosne penzije, zbog obavljanja advokatske djelatnosti. Ustavni sud je našao da u konkretnom slučaju potpuna obustava isplata penzija podnosiocu zbog obavljanja advokatske djelatnosti, koje rješenje je donijeto nakon ratifikacije člana 1 Protokola br. 1 uz Evropsku konvenciju od strane tadašnje Državne zajednice Srbije i Crne Gore (ratione temporis), odgovara miješanju u mirno uživanje njegove imovine, jer iako utemeljena na relevantnom domaćem zakonodavstvu ova restriktivna mjera nije, po mišljenju Ustavnog suda, zadovoljila zahtjev proporcionalnosti.

„Imajući u vidu sve okolnosti ovog predmeta, Ustavni sud ocjenjuje da je miješanje u pravo podnosioca na mirno uživanje njegove imovine bilo zakonito, ali ne i *proporcionalno cilju koji se želio ostvariti miješanjem,* tako da se razlozi koje je Vrhovni sud naveo u svojoj odluci ne mogu smatrati relevantnim i dovoljnim da se to miješanje opravda.“

U Odluci Ustavnog suda Už-III br. 300 od 18. jula 2013. godine utvrđeno je da je presudom Osnovnog suda u Podgorici P. br. 2946/11 i Višeg suda u Podgorici Gž. br. 773/13, kojim je kao neosnovan odbijen tužbeni zahtjev Branka Lađića, kojim su tužioci tražili da se tuženi obaveže da im na ime neisplaćene naknade troškova prekršajnog postupka isplati iznos od 2.430,00 €, sa zateznom kamatom, proizvoljnom primjenom odredbe člana 200 stav 2 tada važećeg Zakonika o krivičnom postupku došlo do miješanja u pravo podnosilaca ustavne žalbe na mirno uživanje imovine, iz člana 58 Ustava, odnosno člana 1 Protokola broj 1 uz Evropsku konvenciju**.**

Odlukom Už-III br. 246/14 od 4. oktobra 2016. godine ukinuta je presuda Vrhovnog suda Crne Gore, Rev. br.1027/13, od 5. februara 2014. godine po ustavnoj žalbi Janka Glušice. Naime, označenom presudom odbijena je tužba podnosilaca ustavne žalbe izjavljena protiv države Crne Gore radi naknade materijalne štete za oduzeto zemljište, koje je bilo u njihovoj susvojini, bez prethodno sprovedenog postupka eksproprijacije, iako mu nije plaćena nikakva naknada za oduzeto zemljište koje je uknjiženo kao svojina države Crne Gore, odnosno u konkretnom slučaju lišeni su svojine na predmetnoj imovini, a da im za to nije plaćena naknada.

„Naime, u konkretnom predmetu nesporno je utvrđeno da su podnosioci žalbe lišeni svojine na predmetnoj imovini s obzirom na to da je na istoj kao titular prava svojine uknjižena država Crna Gora, a da pritom podnosiocima ustavne žalbe nije plaćena nikakva naknada. Kako je odredbom člana 8 stav 1 Zakona o premjeru i katastru nepokretnosti (Službeni list RCG, br. 29/07 i Službeni list Crne Gore, br. 327/11) propisano da se upisom u katastar nepokretnosti stiču, prenose, ograničavaju i prestaju prava na nepokretnostima, to su neosnovani navodi iz obrazloženja presude Vrhovnog suda da tužena država Crna Gora

nije pasivno legitimisana u predmetnom sporu. Tim prije što se tužena država Crna Gora na osnovu pravosnažnog rješenja organa Uprave, na osnovu odredbe člana 7 ranijeg važećeg Zakona o imovini Republike Crne Gore upisala kao vlasnik sporne nepokretnosti, to prema njoj podnosioci ustavne žalbe jedino mogu ostvariti traženo pravo."

„Takođe, odredbom člana 8 Zakona o osnovama svojinsko-pravnih odnosa propisano je da se pravo svojine može oduzeti ili ograničiti samo u skladu sa Ustavom i Zakonom, dok je u predmetnom slučaju evidentno da je tužena država Crna Gora izuzela predmetno zemljište koje je bilo u vlasništvu podnosilaca ustavne žalbe, i isto upisala kao vlasništvo države od koga je formirana ulica, kao javni put, koji je u smislu tada važećeg Zakona o imovini RCG predstavlja dobro u opštoj upotrebi, kojim postupkom je izvršena faktička eksproprijacija predmetne parcele, a za što podnosiocima ustavne žalbe u zakonom utvrđenoj proceduri nije isplaćena nadoknada."

Zaključak

Pravo svojine kao jedno od osnovnih ljudskih prava koja jemče savremeni pravni sistemi ustavnim normama obezbjeđuje prostor za slobodno djelovanje građanskopravnih subjekata na području imovinskopravnih odnosa i predstavlja osnovu životne egzistencije čovjeka i njegove porodice, koje je temelj i posljedica njegove vlastite privredne djelatnosti.

Iz prikazane prakse i stavovova Ustavnog suda Crne Gore u odnosu na jemstvo prava svojine proizlazi da Ustavni sud intenzivno razvija svoju praksu prihvatanjem visokih standarda koje postavlja Evropski sud za ljudska prava i sve više prihvata i svoju ulogu suda koji interpretativnim metodama pruža sve širi obim zaštite ustavnih prava, tako i konkretno ustavnog prava svojine.

Jemstvo svojine u savremenim sistemima koje daju ustavne norme sastoji se iz dva aspekta. Prvi se odnosi na jemstvo da će u pravnom sistemu biti sadržana pravna ustanova svojine, koja podrazumijeva da privatnopravni subjekti trebaju biti nosioci prava svojine i posredstvom tog prava dobijati neku korist i da ta mogućnost ne smije biti isključena za pojedine kategorije privatnopravnih subjekata ili objekata i jemstvo, već zakonito stečenih subjektivnih prava svojine, koje se podvode pod pojam svojine u širem smislu. Prema Konvenciji, postoji autonomni pojam svojine koji je širi od klasičnog pojma „svojina-stvari", uređenog zakonom kojim se uređuje svojina, kao u ostalim evropskim kontinentalnim sistemima.

Jemstvo prava svojine utvrđene odredbama člana 1 Protokola broj 1 ne djeluje bezgranično, jer u drugoj rečenici čl. 1 Protokola 1, koja jemči svojinu utvrđuje pretpostavke pod kojima se može sprovesti izvršenje u javnom interesu, na šta upućuju odredbe stava 2 istog člana, koji dozvoljava ograničavanje svojine, pri čemu se ni na koji način ne umanjuje pravo države da primjenjuje zakone koje smatra potrebnima da bi uredila upotrebu svojine u skladu s opštim interesom i za osiguranje plaćanje poreza ili dugih doprinosa i kazni. To nije apsolutna, nego srazmjerna zaštita, budući da je dozvoljeno miješanje u svojinu koje mora biti opravdano, za koju se daje adekvatna naknada.

Predmet jemstva svojine iz člana 1 Prvog protokola jesu subjektivna prava svojine koja su subjekti prava zakonito stekli kada je za državu stupio na snagu Prvi protokol,[40] kao i ona prava svojine koja su pravna lica zakonito stekla nakon toga, ali se ne odnosi na sposobnost i mogućnost da se stekne svojina, kao ni puko očekivanje sticanja, jer jemstvo svojine nije i jemstvo da će se steći svojina.

[40] Prvi protokol za Crnu Goru je stupio 3. marta 2004. godine (v. *Bijelić protiv Crne Gore i Srbije*, br. 11890/05, stav 69, 28. april 2009. godine).

Ustavni sud Crne Gori slijedi svojinski koncept utvrđen Ustavom i daje svojini ono značenje koje joj pripada, kao ustavno i konvencijsko i ljudsko pravo koje jemči Ustav i njegovu nepovredljivost kao jednu od osnovnih vrijednosti ustavnog poretka. Praksa Ustavnog suda Crne Gore nije u cjelosti i uvijek bila koherentna s navedenim načelima, ali se svakim danom, prihvatajući konvencijsko pravo i interpretativne metode usaglašava s praksom Evropskog suda. Pritom je posebno važno približavanje, odnosno poistovjećivanje prava svojine s pojmom stečene imovine. Naime, građani ne mogu više biti žrtve loših propisa ili pogrešnih odluka redovnih sudova, državnih organa, javnih službi i organa lokalne samouprave, pri čemu je potrebno posebno naglasiti da se prilikom odlučivanja moramo osloboditi krutog materijalnopravnog i procesnopravnog formalizma i propise interpretirati najsavremenijim metodama, posebno afirmisati konvencijsku tezu o legitimnim očekivanjima kao sastavnom dijelu svojine-imovine.

KRITIKA KRITIKE DRŽAVE

Bojan Jovanović

Did state or nation-state become obsolete? That is precisely what sociologist Daniel Bell established in his article published in The Washington Post in 1988, though more indirectly.

Since then, this idea and ideology has been popularized and has become popular, primarily among influential intellectuals and among those that are called global players.

In this meta-critic the author renders context – unfavourable and so to say unfriendly global environment – within which state exists and shows that the critic of state as a state is in the first place ideological and not truthful.

U autorskom tekstu koji je početkom 1988. g. objavio *The Washington Post*, sociolog Danijel Bel – inače autor poznate studije *Kraj ideologije* – napisao je da je „moderna država postala previše velika za male probleme života i previše mala za velike probleme“.[1]

Navedena rečenica je odmah postala popularna i popularizovana. Mislimo da nećemo pretjerati ukoliko nađemo da citirana

[1] Daniel Bell, *Previewing planet earth in 2013*, The Washington Post, 1988.

evaluacija zapravo predstavlja deskripciju i preskripciju nečega što se naziva kraj države, doduše iznijeto na više indirektan način.

Kao takva, država je i nastala da bi rješavala probleme, iako to može da izgleda kao simplifikacija, pogotovo za one koji imaju neko nerealno, nerijetko i idolatrijsko (ne)shvatanje iste. Drugim riječima, država obezbjeđuje ono što se naziva *javno dobro*.

Tako, prije svega, država obezbjeđuje bezbjednost.

Bezbjednosne probleme danas je značajno teže rješavati pošto je došlo do transnacionalnog usložnjavanja. Kriminal, kako se o tome često čita i čuje, postaje prekograničan, tako nešto postaje uobičajeno, tako da onda država mora da rješava problem koji je sve više fizički prevazilazi. Onda, odgovor na tako nešto je formiranje internacionalnih i sve više supranacionalnih rješavatelja – primjera radi Interpol ili Europol – i ona situacija generiše pritisak da se uspostave dva rješavatelja, jedan sa nadležnošću da se hvata u koštac sa prekograničnim patologijama i drugi, dosadašnji, koji bi radio sa dosadašnjom unutargraničnom nadležnošću.

Dalje, pojavljuju se novi problemi ili barem u novom obliku. Uzmimo primjer migracija. To je takođe problem koji se ne može rješavati na nivou jedne države, pogotovo u situaciji kada granice ne samo da su propusne, nego ih, štaviše, i nema.

Osim kao rješavatelj problema, država se takođe pojavljuje i kao sakupljač novčanih dažbina, onoga što nazivamo porez, bilo da je riječ o fizičkim ili pravnim licima, bilo da je riječ o državljanima ili inostranim državljanima, čime se rješavanje problema ili obezbjeđenje javnih dobara uopšte omogućuje.

Ovdje se za državu, takođe, pojavio i ispriječio ne mali novi problem, problem onoga što je Njemac Urlih Bek nazvao *virtuelni poreski platiša*. Rješenje bi kako izgleda bilo instaliranje još jednog sakupljača, ovaj put na nivou iznad države, jer

je fiskalnoj problematici usložnjenoj za prekograniču dimenziju, „postala previše mala“.

Novo lociranje nadležnosti: Ukratko i ukupno, ovdje je riječ o problemima koje donosi takozvana globalizacija. I onda – pitanje je posve prešno – kakva je budućnost države zahvaćene kovitlacima i vrtlozima globalizacije?

I nije li takva budućnost već otpočela? Nije li nacionalno-teritorijalna država već i odveć zašla u područje njezinog sudbinskog sudara sa budućnošću? Ili čak, ako se hoće – njena je budućnost već dovedena u pitanje.

Jer, ne pita li se već uveliko i ovako: „Nacija-država. Šta je preostalo“?[2]

Takođe, ne konstatuje li se već uveliko i nekako ovako: „Primamljivo je da se zaključi da je ekonomska globalizacija učinila tradicionalnu naciju-državu izlišnom“.[3] Istina, tu se odmah dodaje i: „Istina je mnogo zamršenija“.[4]

Što se tiče odgovaranja na učestalo postavljano pitanje koje se, nezavisno od ove ili one formulacije, tiče budućnosti savremene, nacionalno-teritorijalne države, autori se ugrubo mogu podijeliti u dvije skupine.

Na jednoj su strani „endisti“. To su autori koji smatraju da je država opsolentna (Dž. Garet), da se umanjuje i slabi (K. Vinsent), da je u nemogućnosti ili nesposobna da rješava globalne probleme savremenosti (D. Bel), no prije svega oni, kao Francuz Žan Mari Gueno[5], poput Japanca Kenići Omaea[6], za

[2] Vinsent Cable, *The diminished nation-state: a study in the loss of economic power,* Daedalus; Spring, 124, 2; Research Library, 1995, p. 38.

[3] Ibid., p. 38.

[4] Ibid., p. 38.

[5] Jean Marie Guehenno, *The end of the nation state*, University of Minnesota Press, 2000.

[6] Kenichi Omae, “The end of the nation state”, *Economies*, New York: Simon and Schuster Inc., 1995.

koje je nestajanje nacionalno-teritorijalne države izvjesno, takoreći, to je nužnost i jedino pitanje vremena.

U te „endiste“ takođe treba ubrojati i sve one tako nazvane *global players*. Za ove je karakteristično ne samo to da, dakle, najavljuju ili priželjkuju famozni „kraj države“, no i to da aktivno ili meta-politički nastoje da prouzrokuju upravo takav epilog. U tom smislu, jedan od najvećih i prvih endista je Žan Mone.

Na drugom polu se nalaze autori za koje se nestajanje države, maltene, graniči sa fantastičnim i nemogućim, pošto je država gradivni element savremene civilizacije a ne samo jedna prolazna politička organizacija. Takvu teorijsku poziciju najbolje izražavaju sljedeći stavovi: „Nacionalna država neće odumrijeti“[7] i: „Nacionalne države ne pokazuju znake nestajanja“.[8]

Na sredini se nalaze autori („transformacionisti“) čija je pozicija u glavnome ova: država ne nestaje ali se transformiše, moguće i do neprepoznatljivosti. Međutim, pažljiviji uvid u takvo stanovište pokazuje da je isuviše često i tu u pitanju nekakav „endizam“, samo nešto ublaženiji.

Uzmimo sada kao primjer sljedeću prognozu budućnosti države:

„Na tlu kosmopolitske zajednice nacije-države bi vremenom odumrle, ali time se ne želi reći da bi države i nacionalne zajednice postale suvišne. Postoje mnogi jaki razlozi navedeni u drugom dijelu knjige, za sumnju u teorijsku i empirijsku zasnovanost tvrdnje da će nacije-države nestati. Umjesto toga, ‘odumiranje’ znači da države ne bi više bile, niti bi se mogle smatrati

[7] Peter F. Drucker, Postkapitalističko društvo, Privredni pregled, Beograd, 1995, str. 16.

[8] Arjan H. Schakel, Liesbet Hooghe, Gary Marks, “Multilevel governance and the state”, in: *The Oxford andbook of Transformation of the State*, Stephan Leibfried, Evelin Huber and John Stephens (eds.), Oxford, Oxford University Press, 2015, p. 13.

jedinim centrima legitimne moći unutar svojih granica (što je već i slučaj na mnogim mestima). Države bi iznova locirale svoje nadležnosti... Unutar takvog okvira, zakoni nacija-država bi bili tek jedna tačka u pravnom razvoju, političkom promišljanju i mobilizaciji. Taj okvir bi iznova odredio i konstituisao značenje i granice suverene vlast."[9]

Rezanje javne potrošnje: Savremena, socijalna-demokratska država, posljednja je faza u razvoju, apogej izgrađivanja savremene države.

U tu fazu država uglavnom dospijeva nakon Drugog svjetskog rata. Obilježava je snaženje socijal-demokratske ideologije, zatim uz to i konsenzualno napuštanje koncepcije samoregulatornog tržišta čak i u ultra-liberalističkim državama kao što je Velika Britanija.

Takođe, faza je prepoznatljiva i po državnoj orkestraciji planova za društvo „pune zaposlenosti" (i tome podležećim visokim budžetskim zahvatanjima koja idu i do astronomskih 1/5 GDP).

Lako je, onda, obrazložiti zaključak da je Evropa u decenijama nakon II svjetskog rata pa sve do danas postala „Evropa blagostanja" i u evropskim se (post)kapitalističkim državama smatra ili smatralo za nešto što se podrazumijeva da, recimo, postoji minimalni dohodak koji garantuje država ili da je normativno uvijek utvrđena osnova za „minimalni dohodak koji garantuje država".

Obratno od toga, država se danas „smanjuje". Postaje tako nazvana minimalna država. Socijalna legislativa je najednom postala teška i prekrupna za sve slabašniju finansijsku ili budžetsku podlogu. Ekonomska situacija mrvi socijalna prava.

Evo ovako: „Dostignuća radničkog pokreta i snaga sindikalizma omogućili su da se u industrijskim zemljama stvore zavidni

[9] Dejvid Held, *Demokratija i globalni poredak*, biblioteka Filip Višnjić, 1997, str. 271.

sistemi socijalne zaštite; oni danas gube na snazi i svuda se zamišljaju strategije za povlačenje...“[10]

Uspostava jedinstvenog evropskog tržišta i evropska marketizacija uopšte predstavljaju veliki izazov, krizni izazov za tako velferizovanu Evropu.

Iako se to još uvijek ne pokazuje u pojavama ili pokazateljima koji bi bili alarmantni, može se konstatovati da se demokratska država blagostanja nalazi u postepeno intenzivirajućoj krizi, te da je na djelu usporena ali neopoziva dekonstrukcija države blagostanja.

Ta tendencija nije tek sadašnja ili skorašnja: „Demokratska država blagostanja se od sedamdesetih godina nalazi, zbog niza potpuno različitih razloga kao što su povećanje stanovništva, kulturne promjene, promjene ekonomske strukture, birokratsko okoštavanje i, naročito zbog privredne denacionalizacije, pred novim izazovima“.[11]

Svakako, najvažniji uzrok za krizu države blagostanja – te time i za krizu države uopšte – treba vidjeti u onome što je njemački politikolog Cirn ovdje opisao kao „privredna denacionalizacija“, što znači u stvaranju velikih, džinovskih tržišta koja daleko premašaju granice nacionalno-teritorijalnih država; štaviše, koja ta tržišta, te granice, ukidaju.

Što će reći, osnovni razlog za krizu „Evrope blagostanja“ nalazi se u *vraćanju na kapitalizam* i uspostavljanju unutrašnjeg ili jedinstvenog evropskog tržišta. To podrazumijeva i usvajanje tržištu do krajnosti upodobljene legislative u parlamentima evropskih država i na „evropskom nivou“, koja se legislativa nalazi u nepomirljivoj koliziji sa legislativom „blagostanja“.

Kolizije su sasvim očigledne i duboke. U nadmetanju sa drugim državama za proizvodne lokacije, jedna država je

[10] Alen Turen, *Nova paradigma*, Službeni glasnik, 2011, str. 21.

[11] Cirn Mihael, *Upravljanje sa one strane nacionalne države*, Filip Višnjić, 2003, str. 93.

primorana da neprestano obara poreske stope, kako bi privukla inostrane investitore.

Ukupno, situacija je takva da stalno, prijeteće opadanje državnih prihoda postaje novouspostavljeno stanje stvari. Reaktivno, država nema kud do da pristupa restriktivnom, ako se hoće: ukidalačkom, odnosu prema samoj sebi: smanjenje državne administracije, prestrojavanje velikih stajaćih vojski u „interoperabilne" specijalizovane formacije, uvođenje PDV-a ili privatizacija najvećih državnih preduzeća i telekomunikacionih kompanija su mjere u magnovenju. Defuzija države je neizbježna posljedica uspostavljanja „efikasne tržišne privrede" i globalnih tržišta.

Zastarelost države?: Prije skoro šest decenija američki autor, tada profesor na Univerzitetu Kolumbija, (o)lako konstatuje: „Ima malo neslaganja među političkim naučnicima da je nacija-država *per se* opsolentna".[12]

Obrazloženje koje slijedi je sljedeće: „Depresija iz tridesetih godina surovo je pokazala posljedice pokušaja svake pojedinačne nacije da riješi njene ekonomske probleme na njen način. Skorije, stvaranje interkontinentalnih projektila i termonuklearnog oružja podrilo je povjerenje u nacionalnu bezbjednost. Mnoga sredstva su bila predložena da se obnovi osjećaj bezbjednosti i da se zaštiti prosperitet običnog naroda. Neki planovi su isprobani, uključujući militarne alijanse kao što je NATO i internacionalne organizacije sa ciljevima u rasponu od specifičnih funkcija Međunarodnog monetarnog fonda do širokih ciljeva kolektivne bezbjednosti pod Ujedinjenim nacijama. Drugi, mnogo diskutovani predlozi kao što su interblokovska kontrola naoružanja, opšte i

[12] Amitai Etzioni, *European unification and perspectives on sovereignty,* Daedalus, Vol. 92, No. 3, Themes in Transition (Summer, 1963), pp. 498–520, published by The MIT Press, p. 498.

kompletno razoružavanje, i svjetska vlada ostaju netestirani“.[13]

Ovo su neki od razloga zašto je, po mišljenju onih koji tako misle ili po viđenju onih koji to tako vide, država „opsolentna“.

Nego, pored onih čije se deskripcije i preskripcije svode na „kraj države“, tu su i oni koji vele da država ne samo da nestaje, no i treba da nestaje.

Za one čije je (po)smatranje takvo država je nekakav izazivač ratova, nepopravljiv k tome: „Rat – sugerišu oni – inherentan je samoj prirodi nacije-države“. [14]

Evo ga i drugi razlog zašto država treba da nestane: „Svjetski poredak neće biti osiguran dok nacionalna država (*the nation-state*) ne bude zamijenjena jednom svjetskom državom (*a world-state*) sa svjetskim sudom za mirno rješavanje konflikata, svjetskom policijom da nametne red, svjetskom legislativom da ustanovi zakon, i svjetskom egzekutivom da naređuje policiji“.[15]

Zanimljivo... Dakle, država kao takva treba da nestane zato što je a) stalni skrivitelj i izazivač ratova i b) zato što stoji na putu svjetskom poretku (onome što se danas naziva i poznato je kao *the New World Order*). To su otprilike glavni razlozi zašto država treba da nestane, navodno objektivni i očigledni razlozi zašto bi svako od nas trebalo da bude protiv države, odnosno za nestajanje iste.

Važno bi bilo ova dva argumenta ili nazovi argumenta prokomentarisati. To ćemo i učiniti. Kratko ćemo ih prokomentarisati, ostajući unutar glavne preokupacije rada.

Globalno suvereno tijelo: Ako filozofski nepristrasno razmislimo o prvom argumentu ili nazovi argumentu, vidjećemo da je isti netačan, da bazično ne stoji. To možemo pokazati tako što ćemo vidjeti šta proizlazi kao jedna moguća implikacija one

13 Ibid., p. 499.

14 Ibid., p. 499.

15 Ibid., p. 499.

tvrdnje. Naime, ako je državama rat, kako se nerijetko smatra, inherentan, tada iz toga proizlazi da ako država nestane nestaće i rata. Onda dalje, očito iz toga proizlazi (praktičan silogizam) da svako ko je normalan i moralan treba da bude protiv države ili za nestajanje iste.

Iz one tvrdnje, međutim, proizlazila bi još jedna implikacija, jedna logička implikacija – naime, ako kad nema (u smislu budućnosti: ne bude) države nema više ni rata, onda bi isto proizlazilo da kad nema države (sad u smislu prošlosti: nije bilo) nema, tj. – nije bilo, rata... što, naravno, nikako nije tačno.

Prema tome, rat je pradavna pojava, ratuje se otkada je ljudi. Što će kazati da se, onda, rat može paušalno pripisivati (kao navodno „inherentan“) bilo kojoj organizaciji kolektivnog življenja ljudi, na bilo kom stupnju povijesti: plemenu ili polisu, baš kao i gradodržavi, kraljevstvu ili imperiji.

Toliko o tome. Da razmislimo sad malo o drugom argumentu ili nazovi argumentu.

Upada u oči da je ovaj pogotovo problematičan – država nestaje i treba da nestaje da bi napravila put i mjesto za svjetsku državu.

Svakako, osnovna slabost ovog nazovi argumenta je u tome što unaprijed zahtijeva od nas da ne logiciramo no prihvatimo vrijednosni sud koji se, otprilike, sastoji u sljedećem: Bolje je živjeti u svjetskoj državi kao takvoj nego u nacionalno-teritorijalnoj državi kao takvoj.

Druga slabost je još i veća. Jer, kao što se može u-vidjeti, ono što proizlazi iz takvog stava – pošto, sad već, bolje i tačnije je tako reći: tek i prosto stav, umjesto argument – to je ništa manje do to da država treba da nestane, treba da je nema, zato što treba da nestane, da je nema.

To jest, objektivna ocjena države kao takve, realnih povijesnih dometa njezinih, nema nikakav značaj za najavljivače, objavljivače, priželjkivače (i sprovođivače) njezinoga kraja.

Razumije se, takvo unaprijed neprijateljsko, fatalno i fatalističko shvatanje države kao takve, nikako ne može biti prihvatljivo i ne treba da bude prihvaćeno.

Očito, kako bi svjetska (ili evropska) federacija postali realnost, država mora da se *retrogresivno reorganizuje*. Po prirodi stvari, projekcija federalizacije otvara pitanje izvornosti legitimiteta države, dovodi u pitanje osnov postojanja države uopšte: „U bukvalnoj interpretaciji teorije društvenog ugovora, federalisti tvrde da su narodi originalno dali nacionalnim vladama njihov suverenitet, pravo da vladaju. Zbog toga narodi kao takvi mogu opozvati tu moć i ponovo je dodijeliti globalnom suverenom tijelu“.[16]

Treba reći da je Etcioni, ovdje citirani profesor sa Univerziteta Kolumbija, samo jedan od velikog mnoštva istomišljenika. Recimo, najnovije, isto misli i hoće uticajni intelektualni „guru“ Habermas, koji takve stavove angažovano advokatiše. Tako, čitamo kod njega i: „Jer izazov koji je pred nama nije da izmislimo bilo šta već da sačuvamo velika demokratska dostignuća evropske nacije-države, s one strane njenih limita“.[17] I nije li ovaj Njemac na liniji ideje i ideologije sažete u citatu s početka ovoga teksta kada u eseju pod nazivom „Evropska nacija-država i pritisci globalizacije“ piše i to da „nacija-država dostiže limite njenih kapaciteta u promijenjenom kontekstu definisanom globalnim društvom i globalnom ekonomijom“.[18]

Sad, iznijeta razmatranja i činjenice predstavljaju ili mogu da predstavljaju kontekst unutar kojega bolje razumijemo

16 Ibid., p. 508.

17 Jürgen Habermas, *Why Europe needs a constitution*, *New Left Review*, https://newleftreview.org/issues/II11/articles/jurgen-Hbermas-why-europe-needs-a-constitution

18 U: Jürgen Habermas, *Eseji o Europi* – s prilozima Dietera Grimma i Hansa Worländera“, Globalizacija i identitet, Zagreb, 2008.

razmišljanja kao što je i ovo: „Nacije-države su pod pritiskom iznutra i spolja“.[19]

U tom i takvom kontekstu, bolje će se razumjeti ono što je primijetio poznati ekonomista Deni Rodrik: „Nacija-država ima svega nekolicinu prijatelja ovih dana“.[20]

Nije li puko postojanje moderne države – vidno a ne prividno – neodrživo unutar projekta operacionalizacije kantovske vizije trajnog mira i jedne svjetske federacije, projekta danas aktuelnijeg no u Kantovo vrijeme, među intelektualcima tako posvećenički „propovijedanog“ i od strane gorljivog neokantovca Habermasa. Već poslije inicijalnih razmišljanja potaknutih ovim tekstom i kontekstom moglo bi da postane jasno da smo i zašto smo svjedoci nečemu što je doista „juriš na naciju državu“.[21]

Reference:

- Bell Daniel, *Previewing planet earth in 2013*, *The Washington Post*, 1988.,

https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1988/01/03/previewing-planet-earth-in 2013/3e316a37-0d62-49fb-96d2-c544f2fa70-d4/?noredirect=on&utm_term=.4ec65 f6cc2d2

19 Vincent Cable, ibid., p. 46.

20 Dani Rodrik, *Who needs the nation state?*, Harvard University, May 2012, p. 1.

21 Dani Rodrik, ibid., p. 1.

- Cirn Mihael, *Upravljanje sa one strane nacionalne države*, Filip Višnjić, 2003.

- Cable Vincent, *The diminished nation-state: a study in the loss of economic power*, Daedalus; Spring, 124, 2; Research Library, 1995.

- Drucker Peter F., Postkapitalističko društvo, Privredni pregled, Beograd, 1995. g.

- Etzioni Amitai, *European unification and perspectives on sovereignty*, *Daedalus*, Vol. 92, No. 3, Themes in Transition (Summer, 1963), pp. 498–520, published by The MIT Press.

- Guehenno Jean Marie, *The end of the nation state*, University of Minnesota Press, 2000.

- Held Dejvid, *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, 1997.

- Habermas Jürgen, *Eseji o Europi* – s prilozima Dietera Grimma i Hansa Worländera", Globalizacija i identitet*,* Zagreb, 2008. g.

- Habermas Jürgen, *Why Europe needs a constitution*, New Left Review, https://newleftreview.org/issues/II11/articles/jurgen-Hberm-as-why-europe-needs-a-onstitution

- Omae Kenichi, *The end of the nation state*, Economies, New York: Simon and Schuster Inc., 1995.

- Rodrik Dani, *Who needs the nation state?*, Harvard University, May 2012.

- Schakel Arjan H., Hooghe Liesbet, Marks Gary, "Multilevel governance and the state", in: *The Oxford Handbook of Transformation of the State*, Stephan Leibfried, Evelin Huber and John Stephens (eds.), Oxford, Oxford University Press, 2015.

- Turen Alen, *Nova paradigma*, Službeni glasnik, 2011.

MANIPULATIVNA MOĆ RIJEČI

Vesna Stanković Pejnović

In times when mind control became the main means of manipulation instead of force, the government's control requires complete freedom of speech through words that are impersonal instrument deprived of all spirituality. The language is analytical, the words are rational, pointless and with no value. In the process of creative communication, the intellectual class shaped itself against the economic, political and religious authorities. The prevailing state of spirit (or anti-spirit) of today turns intellectuals into intelligents who work in service of anti-freedom.

Psihološko i političko rasulo današnjice rezultira segmentacijom društva, a pojedinac se povlači u privatnu sferu odustajući od sudjelovanja u društvenom životu. Sve više živimo u prozaičnom svijetu, sklonom senzacionalizmu, ali sa više zluradosti i smanjenih sfera pojedinačne moralne odgovornosti. Ljudsko ponašanje je produkt suprotstavljenih bezličnih sila kao odraza različitih nametnutih ili nenametnutih društvenih diskursa.

Špengler kroz pojam „pseudomorfoze“, tumači nasilno nametanje populaciji preuzetih, tuđinskih „kulturnih formi“ koje usporavaju unutarnji kulturni razvoj, a u najvećoj mjeri ih koriste intelektualne i političke elite. Vladajuća klasa sprovodi svoju ideologiju, dok subalterni, podređeni, participiraju u njezinoj ideologiji; radi se o kontradiktornoj situaciji u kojoj potčinjeni misli i živi unutar misaonih struktura vladajućih. (Finelli, 1992: 22)

Naša civilizacija je civilizacija jednodimenzionalnog čoveka (Markuze) jer je proliferacija tehničkih nauka uzdignuta u vladajuću sferu uz zanemarivanje nauke otkrića i teorije saznanja, a svojstveni su joj obrasci nekritičkog odnosa prema postojećoj stvarnosti, propagandistički stereotipi ponašanja, odsustvo individualnosti, manipulativnost i konformizam. U takvom okruženju čovjek je nesposoban za radikalnu opoziciju i u potpunosti je integriran u sistem.

U tom jednodimenzionalnom tehničkom svijetu uveliko je prisutna manupulacija, riječi su važno mesto njenog instrumenta, a glavni sprovodnici manipulacije su elite.

Funkcionalna pozicija predvodnika, „kreativnih manjina“ i uzora koje većine slijede i oponašaju, ogleda se u sposobnostima elita da na vrijednosnim kulturnim temeljima osmišljavaju upravljanje i razvoj društva, da rukovođeni njima odgovaraju različito na izazove, iznova prilagođeni prirodi. Ispunjenjem ovih funkcija jača se društvena kohezija, intenzivira solidarnost i smanjuju razlike i suprotstavljenosti unutar društvenih stratifikacija.

Elita ne određuje samo položaj u vršenju vlasti ili uticanju na nju, niti samo posjedovanje ličnih vrlina, znanja, osobina i autoritativnih pozicija u organiziranim oblicima društvenog života, već prije svega – vršenje svih ovih uloga na osnovu temeljnih društvenih vrijednosti kao izvorišta kultura iz kojih izrastaju svi društveni oblici. Uspješni odgovor elita koji ih sjedinjuje sa većinom su izazovi u međukulturnim, metaetničkim pogranič-

nim područjima i trebali bi dovesti do formalnog društvenog konsenzusa i osećaja solidarnosti.

Kako živimo u epohi programirane smrti, kategorije koja je potčinjena organiziranoj manipulaciji, nije nužno samo živjeti, već se treba boriti za transformaciju i poboljšanje svijeta. To mora biti politička bit čovjeka, koja izražava njegovu „čovječnost". Koja je uloga intelektualaca u lavirintu manipulacije? Jesu li oni kritičari društva i manipulativnih tehnika ili dominantni pol, te sudionici manipulativnog procesa?

Moć riječi

U naše doba je uveliko prisutna pojava nihilističkog obezvređenja svega, pa i riječi. Ako ne vratimo riječima njihovo dostojanstvo, tko će to učiniti umjesto nas? Da li oni koji reklamiraju svoju robu ili propagatori ideologija ili medijski manipulatori koji nas uvjeravaju da sanjamo snove od primarne važnosti za kapital? Njih ne zanima istina, ljepota, dobrota i svetost riječi, već su zainteresirani samo za interes i svoju korist.

Marx i Nietzsche su upozoravali da ljudi robuju riječima. Jezik je glavno sredstvo potčinjavanja. Riječi u-bjediti i po-bjediti imaju isti korijen, budući latinska riječ ubjeđivati (convincere) znači „primoravati da se bude zajedno sa pobjednikom". Podložnost utjecaju riječi, dubinsko je svojstvo psihe, nastalo znatno prije sposobnosti za logičko mišljenje. Ne ujedinjuje ljude „misao", već ono što stvarno ujedinjuje ljude. (Gramsci, 1971: 869). Svemoć riječi ne proističe iz rečenog već iz njezine „magije", od čovjeka koji to kaže i atmosfere u kojoj se riječi rađaju. Riječi nisu dijelovi govora, već zameci predstava.

Nastankom buržoaskog društva Zapada prirodni jezik se postepeno zamjenjuje umjetnim, namjenski stvaranim. Riječi su postale racionalne, besmislene. Izgubile su svetost i vrijednost, ali su stekle cijenu.

Kada je glavno sredstvo manipulacije umjesto sile postala manipulacija svješću, radi njezine efektnosti bilo je potrebno stvoriti uvjete za potpunu slobodu govora pa je započet proces pretvaranja riječi u bezličan, neproduhovljen instrument. Jezik je postao analitički, riječi su izgubile vrijednost i postale bezličan instrumenat.

Danas je u filozofiji dominantno hegelijansko, odnosno neopragmatističko shvaćanje jezika po kome su diferenciranost i kompleksnost prednost, a ne anomalija jezika. Kao što tvrdi Ričard Rorty, to bogatstvo dozvoljava da se stvarima i situacijama preko jezika prilazi na različite i neponovljive načine stvarajući nove rediskripcije stvarnosti i nove jezičke igre u namjeri da bolje razumijemo svijet koji nas okružuje.[1]

Kako se stvarao „korektan“ jezik Zapada? Iz nauke su u ideologiju, a potom i u svakodnevni život u ogromnom broju ušle riječi „amebe“, transparentne, nevezane sa problematikom života, koje izgledaju kao da nemaju korijen, rasprostranjujući se neprimjetno i „brišući“ stare riječi. Iako izgledaju nepovezane, njihovoj važnosti i povezanosti daje temelj prividna „naučnost“. Odvajanje riječi od stvari i smisla važan je korak u razaranju čitavog društva. Govorom, „riječima bez korijena“ čovjek se privikava na život u podjeljenom svijetu. Implementiranje „beskorjenskih“ riječi je najvažniji način u razaranju nacionalnih jezika i sredstvo atomizacije društva, ali i kolonizacije naroda. (Kara Murza, 2011)

„Javni jezik se raspao“ jer politika govori „upraviteljskim žargonom“. Stvoren je mehanizirani diskurs koji „ukida potrebu za razmišljanjem“. (Furedi, 2008).

[1] O savremenim shvatanjima jezika i značaju tako shvaćenog jezika u savremenoj filozofiji pogledati Ludvig Vitgenštajn, *Filozofska istraživanja*, Nolit, Beograd 1969; Mišel Fuko, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd 1971; Donald Dejvidson, *Metafizički ogledi*, SIC Beograd 1995, te Richard Rorty, “Contingency of Language” u *Contingency, Irony, Solidarity*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

Markuze je tvrdio da kapitalistička sila funkcionira tako što zarobljava i manipulira ljudskim željama. Kapitalističko društvo je sklonije manipulaciji jer kapitalizam ima moć da zarobi žudnje i „zavodi" mase lažnim, adiktivnim zadovoljstvima koja ih porobljavaju (Markuze, 1968). Kapitalizam ne nudi oslobođenje, već jeftine žudnje i zatupljujuća zadovoljstva koja prikrivaju istinske ljudske potrebe, a ljudi su ljudi uhvaćeni u zamku te nove psiho-tehničke strukture moći. Progresivne ideje prosvjetiteljstva se ne koriste za oslobođenje ljudi, već za njihovo porobljavanje.

Kapitalizam je nijem, on se ne može osloviti u anonimnosti ekonomskih procesa koji su izraženi samo u brojevima, a nikad u riječima. Snaga lingvističkih entiteta je potpuno uništena, a jezikom se ne može opisati postojeća stvarnost jer je jezik već unaprijed pretvoren u robu. (Groys, 2009: 1–33)

Danas su riječi na tržištu postale jedna od glavnih roba koja određuje bruto nacionalni proizvod. Novac i interes krupnog kapitala i velikih korporacija određuje šta će biti rečeno, tko će to reći i vrstu ljudi kojima će to biti rečeno. (Ilič, 1985: 37)

Igra riječi kroz manipulaciju

U kontroli i manipulaciji masa se primjenjuje psihološko ratovanje, pri čemu je najefikasnija trauma višestruk poremećaj ličnosti i uništavanje čovjekove kreativne moći. Cilj manipulacije nije razaranje predstava i ideja, već izgradnja novih ideja, želja, ciljeva. To su privremeni, „službeni" prikazi, sa namjerom da izazovu zbrku u mislima i učine ih nelogičnim i nepovezanim, a sve u službi projektirane istine.

„Manipulacija je način vladanja duhovnim djelovanjem na ljude kroz programiranje njihovog ponašanja. Taj tajni utecaj, usmjeren na psihičke strukture čovjeka, ima za cilj da promijeni mišljenje koje odgovara vlastima". (Kara Murza, 2011). Krajnji

rezultat manipulacije je stvaranje neadekvatne vizije stvarnosti tako da oni postepeno počinju živjeti u svijetu iluzija. Manipulacija ljudima i društvom se prikriva parolom slobode informiranja i govora. Realno, takve slobode nema jer je na djelu monopolizacija javnih glasila, a vlast nad njima vrši grupa oligarha, koji raspolažu neograničenim sredstvima.

Još od 50-tih godina 20. vijeka Russell je naglašavao da se područja naučne tehnike, fiziologije i psihologije trebaju razvijati, na temelju psihologije masa i njezinih metoda masovne propagande sa naglaskom na upotrebu tehnologije masovne komunikacije. Uz ovakvo naučno predstavljanje, ljudi se trebaju uvjeriti da je potrebno zavoljeti svoje ropstvo bez protivljenja diktaturi, odvraćeni od želje za pobunom, ponajviše kroz propagandu. Krajem 50-tih godina Huxley je budućnost opisao kao potpuno organizirano društvo u kojem je ukinuta slobodna volja sistematskim uvjetovanjem, predviđajući da će demokracija promijeniti svoju prirodu jer će stare forme u obliku izbora, parlamenta, vrhovnih sudova, postojati i dalje, ali će temeljni element biti nenasilni totalitarizam. Nominalno će postojati demokracija, ali će u pozadini djelovati vladajuća oligarhija i manipulatori koji će ljude zaglupljivali kako ne bi razmišljali i pravili probleme vladajućoj eliti. Ovako veliki značaj propagande i reklame povezan je sa fenomenom potpuno okupirane privatnosti. (Anders, 1985) Umjesto istinske privatnosti, slobode, „zastarjelosti privatnosti i individualnosti“ i autonomije u suvremenim društvima dominiraju pseudo-privatnost, pseudo-subjektivnost i pseudo-autonomija, tako da su i ta društva pseudo-liberalna. Ne samo javnost, već i privatnost, kao veliki ideal zapadnog liberalizma, potpuno su pod kontolom svemoćnog tržišta.

Ljudi u mnoštvu gube moralne standarde, te postaju podložni emocijama, lako se vraćajući ljudskoj primitivnoj prirodi (LeBon, 1995). Iako je istovremeno postao primitivniji i infantilniji, čovjek mase ima pojačan osjećaj moći, dok se njegova

pojedinačna odgovornost za djelovanje kao jedan od glavnih faktora u svakoj moralnoj prosudbi, smanjuje (LeBon, 1995). Manipulacija se temelji na stvaranju organiziranog, kontroliranog okruženja u kome se „rasuđivanje temelji na stresu i napetosti, a pojedinac postaje podložan sugestiji“ (Wolfe, 1997: 7).

Manipulacijom sviješću se stvara nova vrsta totalitarizma koji nasilje zamjenjuje neuporedivo gorim i antihumanijim instrumentom – „industrijom masovne kulture“ i pretvara čovjeka u „programiranog robota“ (Kara Murza, 2011). Sve su veće dimenzije institucija neimenovanog, anonimnog gospodara koji normalizira znanje namećući „norme istine“ i vrijednosne obrasce (Zarka, 2010: 62).

Većinska percepcija stvarnosti, posebno u političkoj areni, nije percepcija te većine. Manipulirani privid stvarnosti se temelji na emocionalizmu, infantilizmu, zabavama, razbibrigama. Ciljano se pojedincima gase kreativne moći suđenja, naročito aksiomatskih-revolucionarnih otkrića u materijalnoj nauci (Jones, 2008). S jedne strane vodi se tajna, suptilna kontrola misli i ljudske svijesti kroz moć medija, dok se s druge strane izravno i otvoreno promiče paradigma, mijenjaju osnovni koncepti, šire parametri i sva pravila igre kojima društvo definira sebe unutar izuzetno kratkog vremenskog razdoblja (Lewin, 1942).

Kako su vladajuće ideje bliske Hayekovim razmišljanjima, budući su bliske neoliberalizmu, interesantna su njegova promišljanja o intelektualcima. On ukazuje na intelektualce koji programatski uobličavaju ideje, ali bez vezivanja uz ideologiju. Postoje „filozofi” koji kao stratezi nameću razvojni put društva i „tumači“ koji će u okviru materijalno-institucionalnih praksi sprovesti ideju u djelo. Ti intelektualci prerađuju, tumače ideje, ne frontalno, već organizujući odnose između govora i racionalnosti. Oni nisu stvaraoci, nego tumači, novinari, učitelji, profesori, osoblje velikih fondacija, odnosno intelektualni akteri koji omogućavaju da se implementiraju određene ideje u svakodnevne obrasce promišljanja.

Takvi „intelektualci“ odlučuju koji načini mišljenja će stići do nas, koje su činjenice bitne da bi bile saopćene i sa kog stanovišta će biti prezentirane, i odlučuju da li ćemo saznati misli eksperata i originalnih mislioca (Hayek, 1949, 417–433).

Prema Lippmannu, vijesti i istina su dvije različite stvari. Preko pojma stereotipa, povezanog sa strahovima, žudnjama, željama, nadama, kao nastavak jungovskog pojma arhetipa, on objašnjava da subjekat ne razmišlja jasno i duboko o primljenim slikama, već reagira na poticaj koji stereotip daje, pa su „ljudi sve skloniji prihvatiti kliše kako bi unijeli red u nerazumljivu stvarnost“ (Lippmann, 1922, 187).

Svjesna i inteligentna manipulacija organiziranih navika i masa važan je element u demokratskom društvu (Bernays, 2004). Kad je stvarnost umjetno oblikovana, tada je njome moguće i manipulirati, uz sve izraženiju iracionalnost. Što su problemi savremenog industrijskog društva kompleksniji, lakše je plasirati sredstva za odvaraćanje pažnje masama, koja su, kreirana od vještih manipulatora, stekla položaj naučne činjenice.

Nemoguće je odreći se kontrole nad masama koju bi vršila određena manjina, kao što je nemoguće to raditi bez određenog pritiska. Svaka masa, nacija ili nasumično stvorena skupina, mora imati svog vođu, nekog tko joj daje „jedinstveni ideal“ ili vrijednost (Freud, 1986). Pojedinci koji sudjeluju u nekoj masovnoj pojavi, podložni su sugestiji, gubitku savjesti i preplavljeni masovnim iskustvom (Frojd, 2008).

Masa ne teži spoznaji istine, već objašnjenju stvarnosti kroz privid, dajući prednost nestvarnom nad stvarnim. Masa je pod istim utjecajem neistinitog i istinitog ne razlikujući ta dva pojma. U okolnostima sve većih društvenih previranja, ljudi mijenjaju pogled na vrijednosti, popuštaju pred novim srozanim vrijednostima koje su manje ljudske, a više životinjske (Wolfe, 1997: 1–13).

Najčešće se inzistira na širenju mišljenja da živimo u svijetu nasilja i izopačenosti, da su ljudska bića degradirajuća i nasilna

stvorenja koja šire mržnju u ime bilo kog popularnog izma. Manipulatori na različite načine čovjeku govore da je zvjer kako bi se mogao kontrolirati poput zvjeri jer se ljudskom umu pristupa kao praznoj ploči koja izbjegava bol, a traži ugodu.

Izučavajući ljudsku prirodu, Furije nije težio mijenjanju ljudi, već je nastojao kanalizirati ljudski kapital u smjeru stvaranja društva u kome će svatko igrati ulogu najpodesniju njegovoj prirodi, ističući da je, kapitalizam „asocijalan“, jer su u njemu pojedinci u stalnom ratu jedni protiv drugih (Fourier, 1980).

„Javnost“ je postala sredstvo za ukidanje društvenosti koja podrazumijeva zajednicu emancipiranih političkih bića. Danas se često susrećemo sa fenomenom „kraja svih ideologija” te je građanin, čovjek, sveden na dimenziju potrošača, a javnost je populus, masa čija je refleksivna distanca abolirana, a privatnost okupirana. Reklama i popularna kultura su u potpunosti oko nas, svijet je prepun propagandnog materijala, a masovna sredstva zabave od malena usmjeravaju djecu da budu potrošači (Risman, 2016). Mediji su sredstvo društvene ambivalentnosti. Oni kreiraju događaje, lažne i prividne jer su informacije vrsta simulacija kao dio principa dvosmislenosti, prevrtljivosti. U svijetu turbulentnih promjena, svi smo elementi, djelovi iste mreže, lažne realnosti.

Uloga intelektualaca u rehabilitaciji svijesti o sebi

Intelektualac iz svih perspektiva razmišlja o određenom problemu, situaciji ili stanju i sposoban je to analizirati i kontekstualizirati ih u odnosu na povijest, društvo i strukture znanja. Intelektualac mora biti uključen u vodeće ideje svog vremena, utječući na umjetnost, politiku, društveni život, komentirajući i zauzimajući određena stajališta.

Intelektualac je osoba koja javnim angažmanom i samoinicijativom pridonosi općem dobru nekog društva i iskazuje pripadnost

njegovu napretku. Intelektualac danas, kao i u prošlosti, je osoba kulturološki angažirana u društvenu i političku svijest svijeta, ukazujući što se treba mijenjati i razvijati. Slijedom Gramscijevog shvaćanja „organskog intelektualca", pojam intelektualca podrazumijeva nekoga tko je angažiran u društvenoj i klasnoj borbi. Dok je buržujski intelektualac bio iznad i izvan društvenih previranja i govorio sa položaja predodređene razumnosti, organski intelektualac sliči osobi koja smišlja reklame kapitalističke razmjene ili osobe koja organizira rad.

Foucault smatra da je intelektualac agent sistema moći, jer je zadužen za „svijest" i govor čime je vidljiva njegova uloga u ovom sistemu. Međutim, intelektualac ne bi trebalo da bude „pomalo unapred i po strani", izražavajući potisnute istine zajednice, već se mora boriti protiv formi moći koje ga preobražavaju u sopstveni objekt i instrument u sferi „znanja", „istine", „svijesti" i „diskursa" (Fuko, 2007). Burdije intelektualce vidi kao dominantni sloj vladajuće klase. Zadatak intelektualca nije da jednostavno izrazi svoje mišljenje, bez obzira da li je plemenito i progresivno, već da ponudi što autentičniju sliku stvarnosti (Burdije, 2001).

Za Foucaulta, intelektualc nije univerzalista, već pojedinac koji je uključen u specifične borbe, zainteresiran i za teorijski rad i aktivistički angažman, u kojem jedno utječe na drugo.

Politički angažman intelektualaca je tradicionalno proizvod dvije različite sfere djelatnosti: mjestom u buržoaskom društvu u sistemu kapitalističke proizvodnje i ideologije koju poredak stvara i nameće; i njemu primjerenog diskursa, u onoj mjeri u kojoj on otkriva određenu istinu, tako što ukazuje na političke relacije, tamo gdje se to nije očekivalo (Fuko, 2011).

Intelektualci koji nisu samo tehničari, misle kritički o određenim idejama i pristupaju im kao temeljnim elementima individualne misli i društvenih kretanja. Intelektualci trebaju pružati model prema kome su stručno povezani sa javnim životom,

otvaraju važne društvene i političke teme, usmjeravaju građane prema istinitijem i kritičkom shvaćanju vlastitih perspektiva i njihovom odnosu prema drugima i širemu društvu.

Odgovornost intelektualca je preuzmanje odgovornosti, što znači biti moralan svjedok, širiti političku imaginaciju, raditi u skladu s društvenim pokretima kako bi se ostvarila društvena i ekonomska pravda, pravednost i dalo značaj obećanjima radikalne demokracije (Bauman, 1987: 8).

U proteklim se desetljećima intelektualac definira na različite načine. Naglašava se javna uloga intelektualca kao nekog tko govori u ime „istine"; zaštitnika žrtava, manjina, subalternih kultura ili pojedinih krajeva; stalnog kritičara ideologije, te kulturne i političke klasifikacije, ali i medijske starlete, popularizatora društva koji javnost koristi u svrhu medijske izloženosti i samopromocije, bez obzira na to kakav se sadržaj pritom pruža ciljanoj publici.

Ograničen broj mega-korporacija upravlja dominantnim medijima dajući veliki prostor „brzim intelektualcima" (Burdije, 2003) koji su često drugorazredni naučnici ili „sveznalice", koji tržište pune sloganima i odgovorima u trendu kako bi se povećala gledanost. Oni su odani slavi, novcu i autoritetu, dok im istina, osjećaj društvene odgovornosti ili predanost i strast za stvaranje pravednijeg nije prioritet. Takvi intelektualci javni život ne obogaćuju, već ga degradiraju. Sve više je eksperata i komentatora, koji smisleno prezentiraju stvarnost, ali bez osjećaja za širi vremenski i društveni kontekst. Intelektualni diskursi su postali stručni diskursi, odvojeni od općih diskursa i svedeni na razinu puke deskripcije. (Swartz, 2013).

Intelektualac je osoba koja živi od proizvodnje i distribucije ideja. Fokus na „ideje" dosta je važan jer intelektualac mora biti prilagođen komunikaciji sa različitim medijima, a ne samo sa akademskim tekstovima pomoću kojih se ideje prenose. Danas dominira konformistički mislilac, kompromiser, jer radi kao

profesionalac na „univerzitetima koji ga plaćaju, u političkim partijama koje zahtevaju lojalnost, u istraživačkim centrima koji na profinjeniji način dovode u pitanje moć suđenja i suspregu kritičke glasove“ (Said, 1994: 67).

Biti intelektualac ne stoji u nekoj vezi sa društvenim ja čovjeka. Nije intelektualac onaj koji je to za druge, čiji je cilj zarađivati novac, te se uspješno održavati na uzburkanoj pučini zajednice, već je intelektualac onaj koji je to za sebe, usprkos samom sebi, protiv sebe, i to nepopravljivo (Ortega Hose i Gaset, 1984).

Društvena stvarnost je zbir nevidljivih veza koje sačinjavaju skup položaja koji su međusobno distinktni i koji se definišu jedni u odnosu na druge. Intelektualno polje je dio društvenog prostora koji, po Burdijeu, „teži funkcionirati kao simbolički prostor“, polje na kome se, kao autonomnom, javlja u procesu stvaralačke komunikacije jedan čisto intelektualni sloj, „definiran nasuprot ekonomskoj, političkoj i vjerskoj vlasti“ (Burdije, 1970: 75). Autonomija intelektualnog polja, kao jedno od njegovih najbitnijih svojstava, istorijska je kategorija. „Stupanj autonomije polja, značajno varira shodno epohama i nacionalnim tradicijama“ (Burdije, 2003: 311).

Intelektualac treba biti autonoman da bi bio slobodan i moralan jer je samo takav sposoban djelovati kritički na dehumanizaciju društva. Pojam autonomije u moralnu problematiku uveo je Kant. Po njemu, autonomija je pretpostavka za ostvarenje ličnosti u čovjeku jer priroda nije dala čovjeku svu savršenost za koju je sposoban, već je on sam treba razviti. Čovjeka ne razvija priroda nego sloboda. Čovjek je po prirodi sirov, a ako takav ostane i poslije kulturnog razvoja, on je zao. Ideja slobode je pretpostavka i osnov pojma autonomije. S pojmom autonomije „nerazdvojno je povezan opći princip moralnosti koji je kao ideja osnova svih radnji umnih bića, isto onako kao što je prirodni zakon u osnovi svih pojava“ (Kant, 1974).

Autonomni čovjek ima moć i sposobnost podvrgavanja sopstvenom zakonodavstvu; on je odgovoran, ali bez razvijene sposobnosti za odgovornost. Bez izgrađene odgovornosti, pojedinac ne može razviti svoju ličnost i postati kulturno biće, već ostaje u prvoj, biološkoj prirodi. Tek u drugoj prirodnoj fazi, djelovanjem kulture, on postaje ljudsko biće. Sve ono što predstavlja društvenu ulogu nastalo je kao stvaralački put određenog pojedinca jer je od tog oblika života koji je jedan čovjek stvorio i sudbinski slijedio, ostalo nešto nalik na ljušturu iz koje je nestao djelotvorni lični sadržaj: ostao je samo javni „položaj", kao bezlični kalup u koji bi na prevaru mogao doći bilo tko.

Odgovornost u političkom životu zajednice zavisi i od individualne odgovornosti pojedinaca kao njenih članova i od odgovornih u toj zajednici. Nemoć, ravnodušnost, prezir i čekanje da neko drugi uradi poslove od općeg interesa otvara prostor za djelovanje uzurpatorima i manipulatorima.

Zbog svega toga važno je istaknuti da posebnu odgovornost za javni život imaju intelektualci, odnosno elite znanja i duha. Od njihove moralne autonomije zavisi obrana univerzalnih i posebnih vrijednosti, odnosno uspostavljanje i dominacija vrijednosnog sistema u društvu. Za njih ideje uvijek trebaju biti u službi opće koristi, dobra i pravde. Ako se intelektualci stavljaju u interes posebnih grupacija, oni zastupaju samo jednu stranu i na taj način dovode u pitanje svoju istinsku intelektualnu misiju.

U samom temelju relacije intelektualnog i otpora je kontradikcija, pomješano osjećanje brige o društvu i opiranja društvu (Meltzer, 2003: 4). Društveno i kolektivno je varljivo jer utjelovljuje pozu, manir, titulu, masku.

Najveći broj intelektualaca to zaista nisu, već se samo pretvaraju zbog društvenih beneficija. Intelektualca koji je univerzitetski obrazovan, ali nema izgrađen kulturni obrazac i moralni stav i nije dostigao duhovni samorazvoj, već samo pre-

tjerano visoko mišljenje o sebi, Slobodan Jovanović naziva poluintelektualcem. Takav primitivac cijeni sve što donosi uspjeh u životu i uvijek uspjeh shvaća materijalistički (Jovanović, 1964).

Znanje je forma ljudskog, ali je prazno ako ne postoji djelotvorno ljudsko. Društvo se zadovoljava najmanjim ispunjenjem, odnosno izvršenjem obaveze koje nameće znanje. Mario Vargas Llosa ističe da mjesto intelektualaca u suvremenom svijetu zauzimaju zabavljači, jer su misleći ljudi ušutjeli, odnosno povukli se iz kulture spektakla i zabave (Llosa, 2016).

Ralf Darendorf intelektualce vidi kao dvorske lude, kao dvorske budale suvremenog društva koji su dužni sumnjati u očigledno, relativizirati autoritet uz obavezu da postavljaju neprijatna pitanja. Dovesti u pitanje opće prihvaćene vrijednosti i koncepte, nije ni prijatan ni zahvalan posao, te skoro neminovno dovodi do osude u svim vremenima i svim zemljama.

Da li društvo uključuje intelektualne dvorske budale koji kritički preispituju njihove institucije i da li ih tolerira, zavisi od kriterija njegove zrelosti i unutarnje stabilnosti (Darendorf, 1984). Intelektualac je osuđen misliti o društvu u kome živi, može biti „neutralni“ tehničar ili kritičar društva sa stanovišta ideala ili datih mogućnosti tog društva.

Intelektualac, kao stvaralac kojeg bitno obilježava razumno djelovanje i ponašanje, treba biti prvi kritičar i kontrolor političke moći i vlasti. Volterovim riječima, prestane li intelektualac u pitanjima društvenom i političkom životu, biti kritičar, on ne postoji. Kritika je razumno, razborito, racionalno i argumentovano prosuđivanje o nekoj ideji, konceptu, problemu, djelovanju i ponašanju. Ako vlast uvažava te kritike u mogućnosti je donositi valjane odluke, te racionalnije i efikasnije obavljati poslove. U političkom životu, misija intelektualca treba biti kritička, kontrolna, a intelektualci stratezi i orijentiri društvenog i političkog života.

Gramši ulogu intelektualaca vidi kao odgajanje u širokom smislu te riječi, uključujući stvaranje i podupiranje poimanja čovjeka, svijeta, povijesti, ali i njegovo neprekidno prenošenje novim naraštajima, kao vjesnika kulturnih revolucija. Važna misija intelektualaca mora biti usmjerena na razotkrivanje manipulatora u društvenom i političkom životu, posebno demagoga koji koriste laži, obmanu i dezorijentaciju. Iza njihovih strasnih, brižnih i filantropskih obećanja uvijek je sakrivena vlastita korist. Iz različitih razloga, društvo obiluje intelektualcima lišenih svoje društvene nadmoći i fokusiranih samo na sebe.

Ne bi trebalo da postoji naredba, zapovijest, prijetnja koja bi mogla dovesti u pitanje logiku profesije i savjest. Kada je logika poziva upitna, onda nestaje smisao. Pojedinac posjeduje dvije jednake moći: moć znanja i moć savjesti. Čovjek koji posjeduje moć znanja, ali ne i moć savjesti, stručnjak je bez savjesti te je pogodan za djelovanje na javnoj sceni jer on zlo na stručan način prikriva i brani. Biti ravnodušan ili ćutati pred diskriminacijom drugih i različitih, isto je kao i pristajati na nasilje i prihvatati ga. Takvo zlo u politici je organizirano zlo, ali su posljedice nemjerljive.

Kako je politika utemeljena na iluzijama i lažima, interesantno i važno je istaći da se u veće laži više vjeruje i da su bolje prihvaćene. U vremenu vladavine laži, ljudi gube oslonac, sigurnost i izvjesnost. Laž, obmana i prevara razaraju vjeru i uništavaju nadu. Nevjerica i beznađe sve više ovladvaju, a strah i strepnja postaju dominantni. Riječi trijumfiraju u istinama, a ponižavaju se u lažima. Prema Kierkegaardu, u svijetu duha je obmanut onaj koji se sam obmanjuje. Demagozi su i rušitelji i gušitelji jer obezvrijeđuju i riječi i stvari, izjednačuju istine i laži, propast institucija i javnog života. Oni proizvode iluzije iza svojih jednostranih govora, te proizvode haos. Ti tehnokratski stručnjaci iskorištavaju riječi govoreći meta jezikom političke korektnosti, kao posljedice dugogodišnjeg sistematskog podvrgavanja

ideološkoj manipulaciji. Cijeli sistem dresure zasnovan je na nepokolebljivom vjerovanju u rečeno u kojem individualizam nije dozvoljen. Dresura kao određena struktura mišljenja i egzistiranja u biti ostaje religiozni odnos (Bošnjak, 1965: 224–233). Misao o dresiranosti kao nužnosti za egzistenciju u državi prvi je jasno formulirao Platon. Prema Platonu samo država, odnosno vladar ima pravo lagati, ali samo u korist države (Platon, 1976: III, 3).

Biti intelektualac znači da treba sebe vidjeti i prihvatiti, jer na planu samoosvješćivanja svaki korak je put do višega stupnja spoznaje. (Schmidt, 1996). Intelektualci su stvaraoci na polju duha, što implicira kritičko, odnosno samokritičko mišljenje i preispitivanje svega postojećeg i isto takvo djelovanje u javnosti u korist i dobrobit pojedinca i društva. Postupa li drugačije, intelektualac prestaje kritički misliti, i prestaje se smatrati intelektualcem.

Danas više nema velikih ideja, a ni kritičara ideologije. Oštrica kritičke teorije je odavno oslabljena i sve je veća opasnost za intelektualca zapadanje u puki individualizam. Nužno je da intelektualac promatra svijet kroz prizmu vlastitog iskustva, ali i da postavi pitanje kako da izađe iz vlastitog mikrosvijeta.

Kako je neoliberalno tržište obećane demokracije u stvari tržište jeftine radne snage i novih oblika eksploatacije, figura intelektualca gubi svoj društveni značaj i svrhu.

Svjedoci smo poraza reformističke građanske uloge intelektualca koji je kroz njegovanje figure individualizma imao zadatak da održi sveprisutnim i aktuelnim zadatak kritičkog mišljenja o društvu.

Masovni mediji omogućili su relativno lako i brzo preusmjeravanje intelektualnog djelovanja iz polja stvaralačkog i kritičkog mišljenja u polje političkog i konkretne distribucije političke moći.

Nužno je spekulativno misliti jer ono najvrednije u tom duhu emancipatorsko-utopijske afirmacije je utemeljeno na principima radikalne kritike, kao i spremnosti na vlastitu samokritiku. Biti intelektualac znači sebe vidjeti i prihvatiti, moći se pogledati. Filozofija upravo mora ukazati na takve mogućnosti, i to je jedna od njenih najvažnijih preostalih funkcija; otvaranje horizonta i pomicanje granice promišljanja života. Ako suvremena filozofija želi bitno pridonijeti rješavanju suvremene svjetske krize, ona se ne smije svesti na proučavanje i interpretiranje svoje vlastite historije; i ne smije biti ni školsko građenje sveobuhvatnih sistema, a još manje samo analiza metoda suvremene nauke. Ako želi biti misao revolucije, filozofija se mora okrenuti bitnim brigama suvremenog svijeta i čovjeka, a ako želi doprijeti do biti svakodnevnice, ona se ne smije sustezati od nje i prividno udaljiti zaranjajući u dubine „metafizike“. Filozofija kao misao revolucije je bespoštedna kritika svega postojećeg, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja. Filozofi su usmjerni pitanjima tradicionalno povjerenim intelektualcima, pitajući se o sakrivenim pretpostavkama, uvijek prihvatljivim konceptima, inzistirajući da se promjeni perspektiva gledanja (Honneth, 2009). Danas smo svjedoci prevladavajućeg (samoskrivljenog) stanja duha (ili anti-duha) koji od intelektualaca stvara inteligente i stavlja ih u ulogu servisera i služnika neslobode. To nije slučaj istinskog inelektualaca, ali je diskutabilno koliko takvih ljudi postoji. Prema Kangrgi, intelektualaca zapravo i nema, jer je: „Intelektualac … par excellence kritičko biće koje se nužno reflektira o svim bitnim općim interesima života oko sebe i u svijetu“ (Kangrga, 2001).

Ideja da je pravo mišljenje ono koje ne misli revoluciju i koje se „ne angažira“ potpuno je nedomišljena, jer je pitanje šta bi to pravo mišljenje bilo. Misleći samo neko pojedinačno pitanje, pojedinačnu ljudsku sudbinu ili neki aspekt zbilje, ono ne bi

dopiralo do zbilje u njenoj cjelini. Sama zbilja sadrži u sebi i mogućnost promjene, a u naše vrijeme ona uključuje i mogućnost revolucionarne promjene. Ne htjeti misliti tu promjenu znači odbiti misliti ono najbitnije zbilje (Petrović, 1978).

Paralelno sa napredovanjem jednog društva i sa napretkom dobra, raste i količina zla, kao vrsta mračnog saučesništva, potpune ambivalentnosti. Zato je potrebno bar pokazati lucidnosti, odnosno „djelovati sa velikom lucidnošću"... Burdije je zaključio da je zlo svugdje i u svakom od nas i nije riječ o tome da li se treba eliminirati, već da ga treba shvatiti i utjerati u jednadžbu, u igru; odnosno treba znati igrati sa tim snagama zla. To bi se moglo nazvati lucidnošću i ne bi trebalo negirati takve pojave, tvrdeći da tako nešto ne postoji (Burdije, 2003).

Zaključak

Neoliberalizam je stvaran dugo, promišljeno, sa jasnom idejnom orijentacijom i uz suštinsku legitimacijsku i hermeneutičku ulogu različitih intelektualaca, odnosno potpomognut je od intelektualaca koji su uložili svoje kapacitete u reorganizaciju stvarnosti. Neoliberalni intelektualac je duboko ukorijenjen u ideologiju posjedničkog individualizma, odbijajući svaki oblik kolektivizma. On smatra da svatko ima pravo na samoostvarenje, akumulaciju kapitala, slobodan život i životni stil. Sloboda je za njega sinonim za mogućnost, a ne za sigurnost. Ova ideologija se deklarativno poziva na ljudska prava i slobode, a faktički u prvi plan promiče interes snaga krupnog kapitala, transnacionalnih korporacija, i u funkciji je njihove dominacije i hegemonije u suvremenosti. Neoliberalna ideologija, sa monetarističkom strategijom ekonomskog razvoja bila je uzrok razaranja institucija solidarnosti u svijetu i rušenja, ne samo socijalističkih država, već i socijaldemokratskog modela kapitalizma, ali je otvorila put masovnoj nezaposlenosti, enormnoj nekontroliranoj

eksploataciji, rušenju standarda u oblastima radnog i socijalnog zakonodavstva i socijal-darvinizaciji odnosa na nacionalnom i međunarodnom planu. Neoliberalna filozofija razvoja izraz je interesa snaga neokonzervativne restauracije u svijetu, snaga krupnog kapitala, koje zastupaju ultradesnu utopiju, utopiju (koja se ostvaruje) jedne eksploatacije bez granica (Burdije, 1999: 107).

Neokonzervativna revolucija, pozivajući se na progres, razum i nauku (posebno ekonomsku), kroz novu fetišizaciju tržišta (odnosno zakona jačeg), teži opravdanju procesa historijske restauracije (odnosno povratak nekog oblika radikalnog kapitalizma). Burdije ističe da je glavni zakon koji se „provodi", zakon maksimalnog profita, odnosno kapitalizam bez granica (Mitrović, 2006: 236).

Politički koreknim se smatra slijediti „pseudomorfoze", u kojima su prazne forme jedne civilizacijske tvorevine, nekritički preuzete (Špengler, 1990). Usvajanjem tuđih kulturnih utjecaja elite sa umanjenom kreativnosti i vrijednosnom utemeljenosti se ponovo legitimiraju u namjeri da opstanu u dosadašnjoj društvenoj i kulturno-civilizacijskoj ulozi. Preuzete uvezene „kulturne inovacije" prikrivaju disfunkcionalnost elita i njihovu nesposobnost davanja kreativnih odgovora društvu. Takvo (ne)djelovanje je spoj zabune i samoobmane, jer se vanjski utjecaj prikazuje kao spasonosno „rješenje" i način za povrat narušenog stanja ravnoteže. Preuzimanjem ovih utjecaja, elita je izgubila svojstva „kreativne manjine" i postala samo „vladajuća manjina", stvarajući kulturni amalgam mehaničkim ukrštanjem usvojenih i preostalih originalnih obrazaca ponašanja i vrednovanja. Ovaj kulturni amalgam se dalje, procesima preuzimanja kroz oponašanje, tokom nekoliko generacija postepeno prenose niz društvene lestvice; od elita prema većini, do svih slojeva naroda (Tojnbi, 2002).

Svijet obiluje intelektualcima skromne doze intelektualnosti ili potpuno bez nje. Intelektualac živi dobar dio svog života u

stalnom *quid pro quo* (Ortega i Gaset, 1998). Burdije, razotkrivajući hipokriziju naučnih, prije svega akademskih krugova, tvrdi da se znanje nasljeđuje i ljubomorno čuva. Jedan od habitusa u intelektualnom polju čine i tzv. medijski intelektualci, koji „nezasluženo zauzimaju mjesto u javnim medijima".

Sve je više intelektualaca koji su žrtvovali svoju autonomiju i kritičku poziciju zbog političkih, materijalnih, statusnih probitaka prihvaćajući ulogu vazala i lakeja političkih moćnika, pa kao takvi postaju vrsta intelektualnih i moralnih žandarma. Socijalna moć se stiče sve većom ličnom nemoći i udvorništvom tog istog pojedinca. U društvu je sve veća rasprostranjenost ketmana, svjesnog izdajnika koji formalno prihvaća drugu vjeru ili ideologiju. Šta je genije bez karaktera?

Daleko od teorije, današnji intelektualac je dio konformističke klase koja se održava u nedjeljivom spoju jedino dozvoljene misli političke korektnosti u cilju izgradnje animalnog carstva duha. Umjesto kritike dehumaniziranog društva, suočavamo se sa potpunom satisfakcijom pseudomorfizma u obliku konzervativne kritike koja ne vjeruje u tranformaciju vlastitog objekta iako ga u „kritici" ne pokazuje dobrim i kvalitetnim, ili pokušaja prevazilaženja postojećeg stanja.

U velikoj mjeri je prisutna inflacija dvostrukih standarda, porasta društvene nepravde, haotičnih pritisaka i otpora. Obuzeto uvezenim obrazcima radi samoopravdanja, kulturno stvaralaštvo manjinskih, „viših" slojeva odiše epigonstvom, trećerazrednošću i nevjerodostojnošću, agresivno promovirajući „dosljedonost" u pretjeranom oponašanju uzora i preuzetih stavova i ideja.

Spontano se nameće zaključak da je strana kultura „bolja" i „nadmoćnija" od vlastite jer njihovi obrazci uspešnije funkcioniraju. Zbog toga elite preuzimaju kao „više" i „bolje" ne više samo forme ponašanja i vrednovanja, već i stranu interesnu historijsku perspektivu.

Prezir elita dovodi do dvosmjernog djelovanja; do neskrivenog kulturnog i političkog stavljanja elita u službu pripadnika strane kulture čije su „uzorne“ obrazce usvojili, dok se, sa druge strane uz pomoć „superiornih“ vanjskih saveznika, pristupa procesu postepenog gušenja kulture. Sve što proturječi ili dovodi u sumnju kulturne obrasce i vrijednosti predstavlja se kao izraz stagnacije i zaostalosti. Ranija dostignuća se prikazuju bezvrijednim naspram uzora kojima se pristupa sa ostrašćenim idolopoklonstvom, jer se sve što se od njih preuzima smatra se „napretkom“.

Danas su znanje i kultura organski dio vlasti i potčinjeni logici i pravilima postojeće vlasti. Riječima Pjera Burdijea, intelektualci su dominatni pol vladajuće klase kao posrednici vlastodržaca i potčinjenih, ispunjavajući sve veći i širi odmak od te dvije „klase“, uz garanciju da će potčinjeni ostati na svom mjestu.

Intelektualac se oslanjanja na postojeći svijet, čvrstog, kompaktnog i konačnog, prebivanjući u njemu, manipulirajući stvarima kako bi se njima okoristili. Intelektualac je rođeni egoista kome je najvažnije da bude na vrhu, obavi posao i dobije korist. Takav čovjek nije zabrinut za svijet i sve posvećuje vlastitom interesu. Posvećen je onom što doživljava kao svoje (Ortega i Gaset, 1998). Intelektualci su „duhovna municija privremene vlasti“ u službi globalne financijske oligarhije. Oni prate tokove političke korektnosti i odbacuju bilo koji oblik teorijske inovacije, potiskujući kritiku i rukovođenje vlastitom savješću kao jedinim arbitrom, te razaranje neprikosnovenosti, pa su svojim angažiranjem postali portativni aparat laičkih vrijednosti (Benda, 1997).

Angažman novih intelektualnih elita koje se formiraju tokom 90-ih godina 20. stoljeća na postjugoslovenskim prostorima se pokazao nedostatnim: zauzeti investiranjem u svoje karijere u širem kontekstu globalnog kulturnog tržišta intelektualci su zaboravili na brigu o građanima i njihovoj zajednici, kao i na

ozbiljnu reformu građanske platforme kritičkog mišljenja. U ovakvoj je situaciji intelektualni ugled davno prevaziđena i zapravo izigrana kategorija koja je stavljena u tržišnu ponudu.

Položaj intelektualaca u tranziciji moguće je objasniti kroz tipologiju četiri tipa intelektualca: prvima su politika i kultura oduvijek bile nespojive; drugi tip je zbog razočaranja i rezignacije koju je donijela tranzicija zauvijek napustio politiku; treći tip intelektualca predstavljaju oni koji su zbog svojih političkih sposobnosti ostali u politici (njih je najmanje); četvrti tip čine intelektualci koji su sa novom demokracijom ušli u vlast, ali su iz nje bili izbačeni; neki od njih pokušali su se vratiti u politiku, a neki su njome pokušali manipulirati iz pozadine (Zajac, 1995: 163–165).

Gdje je mjesto intelektualca poslije kraja utopije? To mjesto je paradoksalno, jer kritičko mišljenje, s jedne strane, zadržava mnoge tradicionalne elemente i uklapa se u suvremeni ideal pluralizma i šarolikosti, dok je sa druge strane, potisnuto na marginu kao diskurs vrijedan pažnje, s obzirom na složenost u poetičkom, ideološkom, etičkom smislu.

U potrazi za jasnije određenom funkcijom u suvremenome svijetu neki od intelektualaca su odustali od vječne uloge kritičara ili filozofa. Prihvatili su teoriju kao društveno usmjerenu osnovicu koja je prihvatljivija od bilo kakve izražene filozofije, idealizma ili kritike. Ta je promjena vidljiva na sveučilištima gdje je mjesto tradicionalne uloge filozofije zauzela osmišljena teorija koja teži povezivanju različitih znanosti u dostizanju univerzalnoga.

S druge strane, pojam intelektualca dodatno je proširen ili izmijenjen jer se intelektualnost i sam intelektualac povezuju sa modernim tehnologijama. Još je Herbert Marcuse upozoravao da je tehnološki racionalizam privlačan zbog toga što djeluje posve objektivno i nezavisno, a u stvari umanjuje ulogu kritičkog intelektualca (Marcuse, 1982: 138–162). Tehnološki racio-

nalizam povezan je sa političkim čime se je upitna njegova objektivnost i nezavisnost. Ipak, klasičan kritički usmjeren intelektualac ostaje često odvojen od novouspostavljene veze tehnologije, politike i društva.

Riječima Friedricha von Hayeka, intelektualac uvijek traga za onime što mu je „shvatljivo" u društvu, preferira nešto što je vidno usmjereno prema dobrobiti. Intelektualčeva kreativnost je identična umjetnikovoj: intelektualac stvara u skladu s vremenom, a ponekad usprkos njemu.

Intelektualac ima i svoj antipod, Pseudo-Intelektualaca koji su falsifikati i ne ništa više do Drugi, sakrivenog iza maske pisca, naučnika, profesora, filosofa. Taj poluintelektualac je zarobljen u svoj egoizam i nedostaje mu kulturni obrazac koji je nužna dopuna nacionalnom i političkom obrascu posebno kad ta dva obrasca počinju slabiti (Jovanović, 1964).

Samo potpuna ličnost sa izgrađenim intelektualnim, etničkim, kulturnim standardima može odgovarati izazovima društva jer samo tako može postići suglasnost sa svojom životnom filozofijom.

Cjelokupna kultura se stvara pomoću ideja, ali one prvenstveno trebaju biti ideje o stvarima, osjećanjima, načelima, podvizima. Kultura u posljednjih nekoliko vijekova sve više postaje intelektualistička iz čega proizlazi da je Drugi sada pun ideja, ali nesposoban ovladati njima jer on snažno želi živjeti od ideja i imati svoje ideje. Za Drugog postoji samo ono što je njegovo, a što ranije nije bio slučaj jer on nije želio imati ideje, i živio je od tradicija, uvjerenja, strasti i pakosti, kao prirodnog ustrojstva njegovog života.

Ako želimo spriječiti dresuru, podložnost manipulaciji i obmanutost mišljenja i egzistencije, potrebno je kritičko promišljanje. Ako duh filozofije prestaje biti kritičan, filozofija postaje apologija. Kritički odnos prema stvarnosti znači voditi dijalog za i protiv. Ako je više pozitivnih, to je najbolji put da se čovjek

kao pojedinac i društvo kao cjelina oslobode svog opterećenja koja vode u negiranje tog kriterija. Ukidanje te metode otvara putove za fanatizam i manipulaciju. Gramši je primjetio da bez „radnika ideja“ i intelektualaca neće biti moguće uspostaviti revolucionirano civilno društvo, što je jedini način osvajanja političkog društva. Tako postaje jasna osoba intelektualaca; oni su odgajatelji u širokom smislu riječi sa zadatkom stvaranja i podupiranja poimanja čovjeka, svijeta, povijesti, kao i njegovo neprekidno prenošenje novim naraštajima, kao vjesnika kulturnih revolucija.

U egzistencijalnom smislu istinito je ono što je pravedno, a pravedno je identično s dobrim. Ne smije se dogoditi ono, što je Ovidije uočio kad je rekao: vidim bolje dobre stvari, i odobravam ih, ali se priklanjam lošijima. Ako se ostaje kod onoga što je bolje tada će i put istine biti uspješniji, što nije samo teorijski, već i društveno-etički zadatak svakog čovjeka.

Filozofsko razmatranje istine mora uvijek u sebi nositi princip, koji su filozofi antike zvali *bios theoretikos*, Seneka *vita contemplativa*, budući je filozofija i aktivna i kontemplativna. *Bios theoretikos* znači misaoni odnos prema bitku, dakle prema totalitetu kao obliku duhovne aktivnosti ili filozofski život, kako je prikazivao Aristotel. Ako je istina samo podudaranje predstave s predmetom, što je predmet i cilj filozofije? Istina je za Hegela pojavnost da se neki sadržaj podudara sa samim sobom. U perspektivi društva i istorije to je jedinstvo teorije i prakse.

Filozofska misao je dijalektična i revolucionarna te je kao takva, teorija o suštini zbilje. Filozofija je u politici, a najviši moment politike je revolucija. Identitet politike i filozofije čini da je najviši moment filozofije politika koja transformira, te je filozof čovjek koji u utemelju transformira svijet (Gruppi, 1992: 13–14).

Gramši društvo vidi kao složen sistem kulturnih odnosa, sredinu gdje se sukob odvija na polju vjerskih, filozofskih, naučnih

i umjetničkih ideja, kao tvrđavu, koje treba osvajati „molekularnim napadom“ na civilno društvo. Gramši ne smatra da se moć dobiva osvajanjem sredstva proizvodnje kao Marx, ali ni pomoću sredstva političke moći kako tvrdi Lenjin, već kroz sredstva obavještavanja i odgoja ističući ih kao temelje za osvajanje moći. Zato je od krucijalne važnosti nadzor nad središtima širenja ideja u univerzitetima, školama, medijima. Osvajanje nadmoći je važnije od zadobivanja političke moći. Politička moć bez civilnog društva koje je ideološki slijedi, nema pravu moć. Savezništva se mogu mijenjati, ali su ciljevi nepromjenjivi: nužno je zamijeniti vrijednosti na kojima se društvo temelji. Suvremeni Princ, kao kapital u svojoj apsolutnosti po Gramšiju, posjeduje odlučnost, energiju, lukavost, i sposobnost pažljivog zbrajanja dobitaka, sa umješnošću da se znalački koristiti tuđim slabostima.

Gramši je shvatio da se proces stvaranja novog društva temelji na razaranju prethodno postojećeg svjetonazora; to je intelektualna borba, kojoj je cilj uklanjanje temeljnih načela koja tvore duhovni temelj društva. Shodno Gramšijevoj misli, ljudi se nikada ne „odlikuju“, i ne osamostaljuju „sami od sebe“, ali i ne organiziraju sami. Zbog toga je potrebno imati organizatore i rukovodioce (Gramsci, 1971). Potrebna je inovacija, ali ne od strane masa, već posredstvom „elita“, koja je prešutno u masi stvorila i stvarnu svijest, kao postignuće „kulturnog prodiranja“; to je prvi stupanj revolucionarnog osvajanja civilnog društva. Stvaranjem nove ideologiju stvara se „ideološki temelj“ koji nastoji podržavati i razvijati frontu doktrinarne teorije kroz medije, škole, univerzitete, birokratiju, a sve u cilju preobražaja načina mišljenja ljudi.

Prema Gramšiju, pod intelektualnim i moralnim vodstvom, društvo treba postići jedinstveni temelj i nadgradnju dok civilno društvo ne ovlada političkom sferom i kulturom. Tek tada, država kao „oklopljena hegemonija prisile“ ima hegemoniju nad

civilnim društvom; država ga nadvladava prisilom te više nema razloga postojanja pa će nestati i kreće se prema stvaranju bezstaleškog društva.

Budući je blok ideološki, intelektualci su spoj njegovih djelova kao pojedinci koji rade sa idejama, kao „elite“ intelektualaca uklopljeni u vladajući stalež, kao „organski intelektualci“. Oni nisu samo oružje borbe staleža; oni sami su borba staleža unutar inteligencije, unutar kulture.

Politička korektnost je lažna tolerancija oblikovana u sklopu poruka, pojmovno koherentnih, u skladu sa duhom vremena, ali koju intelektualci moraju koristiti ako žele biti „roba“ kompatibilna vlastima koja bi ponudila „kulturni kapital“.

Samim tim i univerziteti su mjesta kulturne organizacije političke korektnosti i promoteri koda totalitarizma, nametanja upotrebe engleskog jezika, glorifikacije proceduralizma i nezadovoljstva uz ostraktizam bilo kakve utopijske želje uz prinudnu apologiju netrpeljivosti, nihilizma i podsmjeha prema svakoj proverljivosti ili kriticizmu.

Svjedoci smo stvaranja procesa na koji je Gramši upozoravao da se treba preduprijediti i spriječiti. Raspadom društva se pojavljuju pukotine u kojima nestajaju oblici civilnog društva. Važno je pridobiti tradicionalne intelektualce koji, prividno stavljeni iznad politike, utječu na promicanje ideja. Poredak se počinje urušavati kada određeni broj tradicionalnih intelektualaca izda predstavnike postojeće prevlasti. Shodno Gramšijevoj strategiji, potrebno je umanjiti ugled staleža koji ima prevlast i nastojati, da oni koji se opiru novom poretku i koji odaju njegovu strategiju, budu uklonjeni kroz medije, ismijavajući one koji se bore protiv novog svjetonazora ne razumijevajući tokove današnjice. Kada se ovlada civilnim društvom, bit će dobiveno i političko društvo. Valjanost Gramšijeva mišljenja ponovno dovodi u razmatranje predmet kulturne borbe kao sredstva za osvajanje političke moći. Rečeni predmet i pripadajuća strategi-

ja prisutni su sa potrebnim prilagodbama u današnjim osvajanjima globalizma u korist Novoga svjetskog poretka.

Bibliografija:

- Anders, Ginter, *Zastarelost čoveka*, Nolit, Beograd, 1985.

- Bauman, Zygmunt, Legislators and Interpreters, *On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals*, Oxford: Polity Press, 1987.

- Bernays, Edvard, *Propaganda*, 1928, Ig Publishing, 2004.

- Benda, Julien, *Izdaja intelektualaca*, Politička kultura, Zagreb, 1997.,

- Bošnjak, Branko, „Istina i dresirano mišljenje“, „Anarho sindikalistička konfederacija“, *Praxis*, 2, 1965, 224–233.

- Bourdieu, Pierre, *On Television*, New York 1999.

- Burdije, Pjer,„Intelektualno polje i stvaralačka zamisao“, *Kultura*, br.10, str.74-110, 1970.

- Burdije, Pjer, *Pravila umetnosti: geneza i struktura polja književnosti*, Novi Sad: Svetovi, 2003.

- Burdije, Pjer, Turbani koji govore, *Frankfurter Rundschau*, 20. 11. 2001.

- Darendorf, Ralf, *Intelektualac i društvo: društvena funkcija „budale“ u 20. veku*, Gradina 12, 1984.

- Finelli, Roberto, „Antropologie della politica“, *Democrazia e diritto*, XXXII (2), 1992, pp. 3–29.

- Furedi, Frank *Politika straha*, Zagreb 2008.

- Frojd Zigmund, *Psihologija masa i analiza ega Frojd*, Fedon, 2008.

- Freud, Sigmund, *Nesvjesno. U Budućnost jedne iluzije,* Naprijed, Zagreb, 1986.

- Fourier, Charles, *Civilizacija i novi socijetarni svijet*, Zagreb: Školska knjiga, 1980.

- Fuko*,* Mišel, *Poredak diskursa*, Loznica, Karpos, 2007.

- Fuko, Mišel, „Razgovori sa Fukom“, u *Mišel Fuko i analitika moći*, Beograd: Centar za kvir studije, 2011.

- Gramsci, Antonio, *Selections from the Prison Notebooks*, International Publishers Co; 1971.

- Groys, Boris, *The Communist Postscript*, London – New York 2009, 1–33.

- Gruppi, Luciano, Il concetto di egemonia in Gramsci, Editori Riuniti, Roma, 1972.

- Hayek, Friedrich "The Intellectuals and Socialism", *University of Chicago Law Review*, 16/1949, br. 3, Spring, 417–433.

- Honneth, Axel, *Pathologies of Reason: On the Legacy of Critical Theory,* Columbia University Press, Columbia, 2009.

- Ilič, Ivan, *Pravo na zajedništvo*, Rad, edicija „Pečat“, Beograd 1985, str. 33–57.

- Jones, Creighton Cody, *Only Diseased minds believe in Entropy, How Weiner attempted to kill science*, EIR, 2008.

- Jovanović, Slobodan, *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Vinzor, Kanada, 1964.

- Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života*, Republika, Beograd 2001.

- Kant, Immanuel, *Um i sloboda*, Ideje, Beograd, 1974.

- Kara Murza, Sergej, *Manipulacija svešću*, Vesna-info, Beograd, 2011.

- LeBon, Gustave, *The Psychology of the Crowd*, Transaction Publisher, 1995.

- Lewin, Kurt, 1942, „Time Perspective and Morale“ u *Civilian Morale*, G Watson, ur, Boston: Hougton Miffin

- Lippmann, Walter, *Public opinion*, New York: Harcourt, Brace and Company, 1922.

- Ljosa, Mario Vargas, *Notes on the Death of Culture: Essays on Spectacle and Society*, Picador, New York, 2016.

- Markuze, Herbert, *Čovek jedne dimenzije,* Veselin Masleša, Sarajevo,1968.

- Marcuse, Herbert “Some Social Implications of Modern Technology”, *The Essential Frankfurt School Reader* (ur.Andrew Arato i Eike Gebhardt), New York 1982, 138–162.

- Meltzer, Arthur M. “What is an Intellectual”, *The Public Intellectual: Between Philosophy and Politics* (ur. Arthur M. Meltzer, Jerry Weinberger i M. Richard Zinman), Lanham 2003.

- Mitrović, Ljubiša, „Burdijeova kritika neoliberalne filozofije razvoja, mita o mondijalizaciji i novoj Evropi (Pledoaje za obnovu kritičke sociologije)“, 229–243, u zborniku *Nasleđe Pjera Burdijea, poruke i nadahnuća,* (ur) Miloš Nemanjić Ivana Spasić, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Zavod za proučavanje kulturnog razvitka Beograd, 2006.

- Ortega, Hose, i Gaset, *Intelektualac i drugi*, Gradina 12,1984.

- Ortega i Gaset, Hose, *Posmatrač*, Clio, Beograd, 1998.

- Petrović, Gajo, „Odgovornost intelektualca danas“, *Mišljenje i revolucija*, Biblioteka Naprijed, Zagreb, 1978.

- Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1976.

- Risman, Dejvid, *Usamljena gomila*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2016.

- Said, Edward *Representations of the Intellectual*, Vintage Books, London 1994.

- Schmidt, James (ur.), *What is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twenty-Century Questions,* University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1996.

- Swartz, David L Symbolic Power, *Politics and Intellectuals: The Political Sociology of Pierre Bourdieu,* University of Chicago Press, May 2013.

- Špengler Osvald, *Propast Zapada,* Kristali, Beograd, 1990.

- Tojnbi Arnold, *Proučavanja istorije*, CID, Podgorica, 2002.

- Wolfe, Lonnie, *Turn off your TV*, New Federalist,1997.

- Zarka, Charles *La destitution des intellectuells*, Paris 2010, 62.

- Zajac, Peter, „Intelektualci pet let pozneje: uspeh? brodolom? razočaranje?“, *Nova revija*, 14/1995, br. 163–164, 164–165.

SVEMOĆ PARTITOKRATIJE

Milorad Ražnatović

Particracy is one of the greatest enemies of democratic processes in transitional societies, including the Montenegrin. Such "system of values" where the interests of political subjects are elevated to the level of greatest social good, and where the crucial influence on all spheres of social actions and organising belongs to political parties and their elites, and not to the institutions established by the law, actually destroys all institutions of that society – from state and local administration to judiciary, culture, economy, media, as well as the overall democratic values to which it aspires.

Jedna od najopakijih bolesti crnogorskog društva koja je „iznjedrena" iz procesa tranzicije je problem partitokratije, koji je postao dio crnogorske političke stvarnosti i njenog „sistema vrijednosti". Egzistiranje takvog „sistema vrijednosti" je, u suštinskom smislu negacija dostignutih civilizacijskih, demokratskih, političkih i kultoroloških vrijednosti i kočničar uspostavljanja društvenih odnosa zasnovanih na evropskim standardima. Ta pojava, odnosno „paralelni poredak", kako se naučno definiše, u kojem je interes političke stranke izdignut na pijedestal društvenog dobra, zanemarujući opšte potrebe građanina kao nosioca suvereniteta, zapravo razara sve institucije društva i demokratske vrijednosti kojima ono teži. Pojam *partitokratija* je u nauku prvi uveo i definisao italijanski naučnik Mauru Kalis 1994. godine,

podrazumijevajući pod njim preveliki uticaj političkih stranaka na društvene procese u jednoj državi. Ova štetna pojava, koja je imanentna društvima u tranziciji, mora se „liječiti“ modernim mehanizmima i metodama poznatim u demokratskim društvima. Kod političkih elita tranzicionih društava, preovladava svijest da je takav proces „prirodni saputnik“ parlamentarne demokratije, što je presudno uticalo da partitokratski način vladanja postane matrica po kojoj se ponašaju državne i lokalne vlasti. Iz takve svijesti je proizašao i ustanovljeni partijski princip, koji se ogleda u tome, da mandatar vlade ili „prvi ljudi“ u lokalnim parlamentima nemaju samostalnost pri izboru tima za koji cijene da može na najbolji način odgovoriti izazovu vremena, već im saradnike, i bukvalno, biraju partije koje čine vlast. To generiše praksu da određeni organi vlasti na lokalnom ili državnom nivou postaju nesamostalni u donošenju odluka, odnosno da ni jednu značajniju odluku ne mogu donijeti bez „amina“ svojih partijskih centrala. Ukoliko se ona ne svidi nekome iz visoke partijske nomenklature, mogli bi ostati bez funkcije. Niko od parlamentarnih subjekata (partija/stranka) koji djeluju na crnogorskoj političkoj sceni nije imun na ovu bolest. To se na najilustrativniji način može pokazati odnosom prema ovom pitanju stranaka koje su u parlamentu Crne Gore opozicione, a na lokalnom nivou vrše vlast. Ustanovljena je praksa, posebno kod opozicionih partija, da se zbog partijskih zasluga i „duga“ prema određenom partijskom funkcioneru, na pojedina mjesta u lokalnoj upravi đe su osvojili vlast, dovode ljudi iz partijske centrale, odnosno iz drugog grada, kojima su problemi građana te lokalne uprave potpuna nepoznanica, a da, pritom, ovi „stručnjaci opšte prakse“ do tada nijesu obavljali nijednu odgovornu funkciju, ili im je često to prvo zapošljenje. To se u politički najvulgarnijoj formi može viđeti na primjerima Budve, Kotora i Herceg Novog. Primorske destinacije privlačne su za stranačke „kadrove“ iz centralnog i sevrnog dijela Crne Gore. Predstavnici ovih stranaka su najoštriji kritičari „nepotizma“, „partijskog

zapošljavanja“, „nekompetentnosti“ i „nezakonitosti“ i stvarajući sliku o sebi kao „poštenim“ partijama, privrženim „profesionalizmu“ lokalne uprave, zakonskom i demokratskom izboru kadrova u njenim organima. Oni, po preuzimanju vlasti, na najogoljeniji način demonstriraju sve forme partitokratskog, pa i nezakonitog ponašanja.

Praksa partijskog kadrovanja postala je nezaobilazni saputnik i državne i opštinske administracije. Tako formirana adminstracija, najvećim dijelom, nije izraz stručnosti i posvećenosti značajnim i odgovornim poslovima koje obavlja, ili bi trebalo da obavlja, te vjernosti državi, već izraz poslušnosti partijama koje vrše vlast. Ovu pošast nam je, u modifikovanom obliku, u nasljeđe ostavio prošli jednopartijski sistem, koji je na tadašnjoj političkoj sceni utemeljio sintagmu „kolektivni rad i kolektivna odgovornost“, iza koje se sakrivala pojedinačna i partijska (SKJ kao jedine partije koja je vodila kadrovsku politiku) nesposobnost i neodgovornost. Od tada se u suštinskom smislu gotovo ništa nije promijenilo na planu uspostavljanja demokratskih mehanizama izbora, te uspostavljanju odgovornog odnosa prema javnim funkcijama. Tada se zaklon tražio i nalazio iza „kolektivnog rada i kolektivne odgovornosti“, dok danas veliki broj izabranih funkcionera svoju nesposobnost, neodgovoran odnos, poltronstvo i lični interes kriju iza partije koja ih je „postavila“ na to mjesto i bez njenog „amina“ ne može biti razriješen određene dužnosti. Ni partije koje u svojem imenu imaju demokratski prefiks i čija su fundametalna programska opredjeljenja zasnovana na demokratiji, još uvijek nemaju snage da se sa ovim problemom suoče. Sve se rješava u partijskim kabinetima, pribjegavajući pritom kompromisima unutar partija, ili koalicionih partnera koji čine vlast. To rezultira time da na najviše državne ili opštinske funkcije „zaśednu“ visoko rangirani partijski funkcioneri i imamo jedan broj nesposobnih kadrova na svim nivoima vršenja vlasti.

Primjer „prenešene“ prakse izigravanja zakonskih normi je izbor visokih funkcionera u državnoj i lokalnoj upravi, kao i u javnim ustanovama i preduzećima, na rukovodeća mjesta koja podliježu konkursu. Gotovo su nezabilježeni primjeri da se na ta mjesta izabere neki kadar mimo volje političke partije ili koalicije koja je na vlasti. Određena individua može biti Anštajn u svojoj oblasti i vjeran građanin svojoj državi, međutim, ukoliko ne pripada, ili nije blizak vladajućoj političkoj eliti, njegovo ime neće se ozbiljnije ni razmatrati u kadrovskim komisijama koje rješavaju po određenom konkursu. Sljedstveno preovlađujućoj svijesti, ovakav odnos prema zakonskoj regulativi vladajuće stranke ne skrivaju. Naprotiv, javno obznanjuju predizborne, ili postizborne koalicione sporazume kojima unaprijed raspoređuju kadrove na mjesta koja zakonski podliježu konkursu, čime demonstriraju bahatost i partijsku nadmoćnost nad zakonskom regulativom. Shodno ovoj logici, zapošljavaju se i partijski aktivisti na nerukovodna radna mjesta – u administraciji i tehničko-operativnim službama, dakle po dubini, ne samo u državnoj i lokalnoj upravi, već i u javnim preduzećima i ustanovama, što je još poraznije za uspostavljanje demokratske i pravne države.

Sagledavajući ove procese sa aspekta crnogorskog iskustva, mada su ona slična ili istovjetna u svim tranzicionim društvima, partitokratski način vladanja, pored prethodnog primjera, veoma je prisutan i u sudstvu, đe se, posebno na početku tranzicionog procesa, sudije biraju u parlamentu prostom većinom poslanika, što znači jedne partije, ili koalicije na vlasti, da bi se u kasnijoj fazi izbor vršio dvotrećinskom, ili tropetinskom većinom poslanika (Sudski savjet i Ustavni sud). Tako, sudska vlast postaje produžena ruka zakonodavne vlasti, odnosno partija. U prvom slučaju se radi o monopolu vladajuće stranke ili koalicije, dok je u drugom ta situacija još komplikovanija a i grotesknija, zbog toga što se moraju praviti kompromisi sa jednom ili više opozicionih stranaka u parlamentu, kako bi se obezbijedila

potrebna većina za izbor predśednika suda i sudija, što dovodi do toga da se za sudije ne biraju najkompententniji, najhrabriji i politički nezavisni pravnici, već oni, bliski partijama koje su stvorile parlamentarnu većinu za njihov izbor.

Praksa izbora sudija prethodno istaknuta, kao i činjenica da su i danas na snazi ista zakonska rješenja vezana za izbor sudija, kojima se i dalje omogućava ogroman političko-partijski uticaj pri izboru sudija, te da je taj uticaj, pri ovakvim pravnim rješenjima, moguće ostvariti i indirektno, odnosno preko onih zakona koji nemaju veze sa ovom oblašću, ali imaju sa obezbjeđenjem dvotrećinske većine za njihovo usvajanje. Jedan dio sudija je jasno ideološki obojen bojama velikosrpskog nacional-šovinističkog projekta i nevjeran državi Crnoj Gori. Nažalost, njih nije mali broj, što potvrđuju i riječi jednog akademika, dugogogodišnjeg sudije i pravnog teoretičara koji tvrdi da on doseže i do šezdeset procenta. Jedan broj njih je DPS zaostavština, iz vremena kada je ova partija podržavala Miloševićev velikosrpski koncept, drugi je dospio do sudijskih odora klasičnim kompromiserstvom ili uslovljavanjima vlasti pri usvajanju drugih sistemskih zakona, za koje je potrebna dvotrećinska većina, a onaj treći potiče iz „portfelja“ partijsko interesnih podržavalaca vlasti, a zapravo se radi o prikrivenim baštinicima velikosrpske ideologije. Ovakav izbor sudija i strukturiranje sudova „unio“ je, na svim nivoima ove grane vlasti, partijsko-političku logiku pri donošenju presuda, koja se ogleda u socijalnoj demagogiji i populistčkoj svijesti. Zato se ne treba ni čuditi što je, ne mali broj presuda, određenih sudija i sudskih vijeća, štetan po državni integritet i suverenitet Crne Gore. U tom kontekstu posebno treba istaći: one, vezane za vraćanje nasilno otete državne imovine od strane Srpske pravoslavne crkve i njenu uknjižbu u svoje vlasništvo, kojima se ove kriminalne radnje opravdavaju. Treba podsjetiti na neprocesuirane, odnosno odbačene prijave za širenje mržnje prema Crnogorcima i grubo

vrijeđanje njihovog nacionalnog i vjerskog dostojanstva, kontinuirano i grubo narušavanje međuvjerskog i međuetničkog sklada kao najviše vrijednosti crnogorskog društva; nepodnošljivo tolerisanje nelegalne gradnje, odnosno konstantno kršenje zakona koji se odnosi na gradnju objekata, što predstavlja krivično djelo; blagonaklon odnos prema uništavanju crnogorskih kulturnih dobara..., od strane iste crkve.

Nažalost, ovom prilikom moramo konstatovati, da se recidivi partitokratskog oboljenja nerijetko javljaju i u nekadašnjim tranzicionim društvima i državama koje su pripadale komunističkom bloku, a sada su članice Evropske unije. Manifestuje se to donošenjem novih, navodno reformskih zakona i drugih pravnih akata vezanih za sudove, zbog kojih dolaze u konflikt sa ostalim članicama i organima Evropske unije. Tako je Poljskoj zaprijećeno uvođenje sankcija zbog usvojenog i od strane predšednika te zemlje potpisanog Zakona koji omogućava kontrolu sudske od strane izvršne vlasti, putem ovlašćenja datog ministru pravde da bira kandidate za Vrhovni sud. Na prvi pogled ova antievropska i antidemokratska tendencija mogla bi se povezati sa konzervativnom desničarskom partijom koja je tamo na vlasti, ali sljedeća dva primjera će nas uvjeriti da ta činjenica može biti obojena i tim bojama, ali ne i presudan uzročnik ovakvih nedemokratskih i neevropskih tendencija. Naime, samo dvije godine nakon ulaska u Evropsku uniju (polovinom 2015. godine), Vlada Hrvatske, pod vođstvom socijaldemokrate Zorana Milanovića, usvaja dokument pod nazivom „Zaključak o suradnji s Bosnom i Hercegovinom kod pružanja pravne pomoći u kaznenim postupcima“ (koji je još na snazi), onemogućavajući tako saradnju pravosudnih organa Hrvatske sa pravosuđem Bosne i Hercegovine, čime se politika direktno umiješala u rad sudske vlasti postavljajući sebe kao arbitra u slučajevima zahtjeva pravosudnih organa Bosne i Hercegovine za izručenje

pojedinaca koji su počinili ratne zločine u toku rata na teritoriji ove države. Istrajavanje na ovom zaključku, nedavno je naišlo na oštre osude i Serža Bramerca, Glavnog tužioca Haškog suda, koji je u razgovoru sa hrvatskim ministrom pravosuđa rekao „da je vrlo iznenađen što u jednoj članici Europske unije izvršna vlast može tako drastično intervenirati u vlastito pravosuđe sprječavanjem određenih zahtjeva za pomoć iz Bosne i Hercegovine." (*Pobjeda*, 20. 11. 2017. godine). Ili primjer iz Crne Gore koji nije iz sfere pravosuđa, ali jeste klasičan primjer partitokratskog ataka na autonomiju jedne nezavisne institucije – Univerziteta Crne Gore. Autoritarni staljinistički duh prošlih vremena ispoljava brutalnost, o čemu šedoči crnogorski slučaj grubog kršenja autonomije Univerziteta Crne Gore, od strane Vlade.

Ako su političke strukture Poljske i Hrvatske mogle sebi dozvoliti taj „luksuz" partitokratskog, antidemokratskog i totalitarističkog intervenisanja u sferu sudstva, zbog činjenice da su članice EU (iako će, po svemu sudeći, i one trpjeti posljedice takvog nedemokratskog i neevropskog postupanja), crnogorske izvršne vlasti, ako ne zbog ničega drugog, ono samo zbog činjenice da se država nalazi u aktivnom procesu integracija, taj „luksuz" nije smjela sebi dozvoliti. Viđećemo da li će sve to i do koje mjere, u daljoj fazi integracija, imati neke negativne reperkusije vezane za poglavlja koja tretiraju oblast nauke i prosvjete?

Pored već istaknutog, u tranzicionim društvima, veliku pažnju zaokuplja i uticaj političkih elita na funkcionisanje medijske zajednice. Tako danas, ako posmatramo ukupnu medijsku scenu sa svim onim što je čini, a čine je domaći i inostrani štampani i elektronski mediji (ovi inostrani, posebno srpski, za koje je tradicionalno vezan jedan veliki dio čitalačke publike, su neuporedivo brojniji), koji su, osim RTV Crne Gore, u privatnom vlasništvu, možemo konstatovati da vladajuća crnogorska struktura sada, gotovo i da nema uticaja na kreiranje medijske scene. U prilog ovoj konstataciji idu „nova" elektronska medijska

sredstva, koja se ogledaju u raznim društvenim mrežama i mnogobrojnim portalima otvorenim u Crnoj Gori, čiji sadržaji nijesu, niti mogu biti od bilo koga kontrolisani, pa ni od vlade. Štoviše, veliki dio njih širi antivladinu i antidržavnu propagandu, pritom plasirajući senzacionalizam i lažne vijesti. Sa time se suočavaju i razvijene evropske zemlje, što ih je prinudilo na pokretanje inicijative za zakonodavno sankcionisanje širenja lažnih vijesti. S obzirom na takvo stanje, đe vladajuće stranke nemaju, niti mogu imati kontrolu nad privatnim i onim medijima koji dolaze iz Srbije, na „raspolaganju" im je ostao još samo Javni servis – RTV Crne Gore. Mogućnost partijsko-političkog uticaja vladajuće koalicije, i ne samo nje, već i parlamentarne opozicije, na ovaj medij, pri postojećoj zakonskoj regulativi, je veoma realan, i on se odvija preko članova Savjeta, koji se biraju u Skupštini Crne Gore iz reda naučnih, obrazovnih i kulturnih institucija, privrednih asocijacija, sindikalnih, nevladinih i sportskih organizacija. Navedeni subjekti su inkorporirani, posredno ili neposredno, u pružanju podrške određenom ideološko-političkom konceptu. Monopolističke nevladine organizacije, koje su već godinama neizbježni subjekti u delegiranju članova Savjeta, a primarno se finansiraju od međunarodnih asocijacija, obavezne su da izvršavaju njihove zahtjeve koji su po pravilu opozicionog i antivladinog karaktera. Uticaj na ove nevladine organizacije imaju i pojedini privatni mediji, antivladine i antidržavne orijentacije, koji u sprezi sa njima pokušavaju nametnuti svoja pravila ponašanja i medijskog predstavljanja. Vladajuće stranke preko vlade imaju mogućnost uticaja na članove Savjeta iz naučnih, obrazovnih, kulturnih, sportskih, a jednim dijelom i sindikalnih organizacija. Zavisno od premoći u Savjetu, biće favorizovana jedna ili druga strana – vlast ili opoziciju. Na tom polju se, kako u fazi izbora članova Savjeta, tako i kasnije kada se on konstituiše, vodi stalna borba koja prerasta u „male verbalne ratove" oko prevlasti, koji bi obezbijedili

privilegovaniju medijsku pozicioniranost svojem političkom konceptu. U toj borbi, dosad je više uspjeha imala pozicija, ali su opozicija i pojedini privatni mediji uz sadejstvo sa članovima Savjeta iz određenih nevladinih organizacija, u nekoliko navrata preuzimali „kormilo“ uređivačke politike u svoje ruke. Zaključak iz prethodnog se može izvući da je partitokratski uticaj na Javni servis, pozicioni i opozicioni, veoma prisutan i da bi trebalo graditi takvo zakonodavstvo i stvoriti takav demokratski ambijent u kojem će RTCG ostvariti svoju ulogu javnog servisa, poštujući principe i vrijednosti civilizacijskih demokratskih dostignuća zasnovanih na profesionalizmu, objektivnosti, istinitosti, kulturi dijaloga i vjernosti svojoj državi, ograničavajući (svodeći na mjeru najdemokratskijih evropskih i svjetskih država), ako ne i eliminišući uticaj bilo kojeg političkog činioca na njegovu uređivačku politiku. Prijedlog ministra u Vladi Crne Gore, gospodina Pažina, da se izbor članova Savjeta izmjesti iz Skupštine i primijene najbolja evropska rješenja u ovoj oblasti, svakako je ohrabrujući! No, ovom prilikom, da bismo ukazali na složenost ovog problema, moramo istaći činjenicu da je i u zemljama našeg regiona, bilo da su članice EU ili ne, situacija vezana za poziciju i funkcionisanje javnih servisa, gotovo identična sa našom – crnogorskom, a da je i u najrazvijenijim demokratskim zemljama, uređivačka politika javnih servisa, kao i uticajnih medijskih giganata, (Glas Amerike, BBC, ARD, RAI uno, CNN, Dojče vele ...), na „meti“ vladajućih političkih struktura, i da ti pritisci rezultiraju, ne malim, uticajem na ove medije.

Dakle, posmatrajući crnogorska medijska kretanja od prvih početaka političke tranzicije do danas, možemo ustvrditi da, dok smo, u periodu ranog višepartizma, imali neslobodu i torturu državnih medija na svijest građana, danas imamo „višak“ medijskih sloboda koji se ogleda kroz zakonsku regulativu, posebno onog segmenta „dekriminalizacije klevete“, koju nijesu uvele mnoge najdemokratskije države na planeti. Taj zakonodavni

„liberalni“ okvir je uslovio da danas brutalnost trpe građani od strane dobrog dijela privatnih medija, na koje ne mali uticaj imaju opozicione političke partije i nevladine organizacije njima bliske, a ponekad im u pomoć priskoči i „državni“ medij o kojem je već bilo riječi. Na udaru te torture, obilježene neprofesionalizmom, senzacionalizmom, poluistinama, lovom na „skidanje skalpova“, zloupotrebom činjenica, tendencioznim, neljudskim i nehumanim postupanjem, posebno su vladajuće političke stranke i pojedine ličnosti bliske njima. Takvi besomučni svakodnevni grubi hajkački napadi na dostojanstvo, integritet i moral određenih političkih grupacija i pojedinih ličnosti, do sada su, u tri navrata, završili tragičnim samoubistvima.

Parlamentarna demokratija zasad je nezamjenljiv oblik ukupne demokratije, ali samo ukoliko se poštuju procedure i mehanizmi svojstveni razvijenim parlamentarnim društvima. Visoki nivo parlamentarne demokratije ne isključuje partije iz procesa „kadrovske kombinatorike“ već im daje onu dimenziju i postavlja ih na ono mjesto koje poznaju savremena demokratska društva, a to je izbor po partijskoj pripadnosti samo na ona rukovodeća mjesta za koja nije predviđen javni konkurs (predśednik, potpredśednici i ministri u Vladi, predśednici opština ...). Za situaciju, u kojoj dominantan uticaj na društvene procese imaju uske političke elite, mnoge nevladine organizacije, pa i pojedini stručnjaci iz oblasti izbornih sistema, uzrok vide u proporcionalnom sistemu zatvorenih lista koji u Crnoj Gori egzistira, gotovo otkad i višepartijski sistem. Zakonski ustanovljena norma, koja dozvoljava građanima da glasaju samo za izbornu listu u cjelini, onemogućava njihovo pravo da se direktno opredijele za kandidata i u krajnjem izvrše njihov redosljed na listi, od čega će zavisiti dobijanje odborničkog ili poslaničkog statusa. Ostaje ekskluzivno pravo uskih političkih elita da imenuju poslanike i odbornike, što sužava demokratski izborni proces u kome volja birača nije do kraja izvedena, odnosno, nepotpuno je iskazana. U prvi plan stavlja politički subjekat

i njegova, a ne volja građana, čime se devalvira i sam smisao demokratije koji pojmovno označava „vladavinu naroda“, što bi podrazumijevalo stavljanje građanina u aktivnu poziciju stvarnog birača, čija će većinski izražena volja biti neprikosnovena pri izboru svojih predstavnika.

„Na lokalnom nivou se ljudi dobro poznaju. Stoga, logično bi bilo da će birati svog predstavnika u lokalnoj skupštini i svog predsjednika opštine na osnovu njihovog dotadašnjeg rada. Ali, ne!

Njima su nadređene političke partije, a partijski čelnici onda određuju ko će ući u skupštinu lokalne samouprave i ko će biti predsjednik opštine. Postaje očigledno da umjesto demokratije imamo partitokratiju. Odatle se rezignirano zaključuje da ‘ništa ne možeš mijenjati’“ (Nik Gašaj, „Društvo i demokratija“, *Vijesti*, 13. 03. 2015).

Principi na kojima je, „izabrana“ i formirana zakonodavna vlast, neminovno, u kasnijoj fazi izbora i funkcionisanja izvršne i sudske vlasti, generišu slabosti koje se ogledaju u nesamostalnosti ovih organa. Povodom slične situacije u Srbiji dr Vladimir Goati kaže: „Mi u Srbiji imamo jedan problem više kada je reč o partitokratiji. Naime, partije su po članu 102. Ustava, sa blanko ostavkama i imperativnim mandatom postale natparlamentarni činilac. Tako da nemamo, u suštini, poslanike, nego imamo 250 promenljivih partijskih poverenika.“

Izborno zakonodavstvo ustanovljenjem proporcionalnog sistema sa „zatvorenim“ listama kao „usporivačima“ demokratskih procesa i „podstrekačima“ uspostavlja partitokratski način vladanja. Njegova modifikacija i uvođenje „otvorenih izbornih lista“ ne rješava ovaj izuzetno složeni problem. To možemo utvrditi posrednim putem dovodeći u vezu odnosni izborni sistem sa crnogorskim ustavnim okvirom, koji garantuje neprikosnoveno vlasništvo mandata odbornicima i poslanicima i na neki način im omogućava nezavisno djelovanje. No, mali broj je onih koji se odvaže i iskoriste ovu ustavnu mogućnost. Kada se pojedini

„vlasnici“ mandata distanciraju od određenih odluka, ili ukupne politike partije koja ih je birala ne nalaze smisao svojeg daljeg djelovanja i pripadnosti toj partiji. U najvećem broju slučajeva ne zadržavaju samostalni i nezavisni status, već se priklanjaju nekoj drugoj parlamentarnoj grupi, ili formiraju novu stranku, čime se, ponovo, dobrovoljno podvrgavaju partijskoj disciplini i kontroli. Motivi su višestruki i kreću se od ideološko-političkih i psiholoških, do onih materijalno-finansijske prirode, koji su možda i preovlađujući. Promjena ideološko-političkog nazora određenog poslanika praćena je, u najvećem broju slučajeva, njegovim nalaženjem pribježišta u ideološki bliskim i parlamentarno stabilnim partijama, koje mu pružaju veću mogućnost poslaničkog djelovanja i plasiranja ideja. Uz to, ne treba zanemariti i faktor „psihologije gomile“, koji osobu ćera na taj potez, jer joj pripadnost grupi uliva sigurnost i samopouzdanje, i daje više hrabrosti, znajući da iza nje neko stoji i pruža joj zaštitu. S druge strane, organizovana parlamentarna grupa donosi veće finansijske benefite, s obzirom da samostalno djelovanje, po pravilu, isključuje određene izvore finansiranja kao što su: rad u skupštinskim odborima i komisijama; učešće u međunarodnim parlamentarnim delegacijama; poslanički status u Evropskom parlamentu ..., a sve to povlači i ne male finansijske prinadležnosti. I na kraju, nije zanemarljiv ni motiv vezan za ambiciju trajnijeg poslaničkog ili odborničkog statusa, što je gotovo neostvarljivo bez pripadnosti partiji, tako da cijela istina nije samo, kako bi to ovdašnji „stručnjaci“ za izborne sisteme htjeli simplifikovati, u otvorenim listama i promjenama tog zakonodavnog segmenta, već u mnogo širim zakonskim promjenama, kao i ukupnom demokratskom društvenom sazrijevanju i prihvatanju evropskih političkih standarda i vrijednosti od strane građana i političkih subjekata u našoj zemlji.

Izborni sistem je u Crnoj Gori inkorporiran na početku uvođenja parlamentarizma, kao najpogodnije rješenje za države koje nijesu imale iskustva sa višepartizmom, da bi u parlamen-

tarni život uveo i male političke partije, ili društvene grupacije raznorodnog interesnog profila, što je u većinskom sistemu neostvarljivo. Tu funkciju je, u ovako brojčano malim državama kao što je Crna Gora, bilo moguće ostvariti, jedino pravilnom primjenom ovog sistema, što podrazumijeva postojanje jedne izborne jedinice (za poslanike država, a za odbornike opština), i neuvođenje izbornog cenzusa. U suprotnom on će imati sve karakteristike većinskog izbornog sistema, za što imamo potvrdu u DPS izbornom inžinjeringu koji je upotrijebljen na parlamentarnim izborima 1996. godine, kada je Crna Gora podijeljena na 14 izbornih jedinica i kada jedna stranka sa osvojenih gotovo 17.000 glasova (koji bi u situaciji postojanja jedne izborne jedinice, nosili 3–4 poslanička mandata), nije ušla u parlament. Postojeći izborni sistem, upravo, tu svoju, možda i primarnu, funkciju, koja se odnosi na cenzus, nije do kraja obavio, što je, po nama, u suštinskom smislu mnogo veći demokratski nedostatak od „otvorenih izbornih lista“. To se ogleda u demokratskoj nedosljednosti i društvenoj nepravednosti, jer se određivanjem izbornog cenzusa onemogućava najšire predstavljanje građana i njihovih raznorodnih interesa, dajući na taj način primat najvećim strankama, koje, po pravilu, prigrabe ono što im, po ostvarenim rezultatima, ne pripada, odnosno raspolažu glasovima i mandatima partija i izbornih lista neodostignutog cenzusa. Začuđujuće je da analitičari izbornih sistema, nevladine organizacije koje se bave unapređenjem izbornog sistema kao ni mediji ovaj zakonodavni segment nijesu ni primijetili, a kamoli, analitički, naučno i stručno opservirali.

Otklanjanjem navedenih slabosti, produkovanih sadašnjim izbornim sistemom, ne bi bio izbjegnut partitokratski uticaj na razne sfere društvenog organizovanja. Jer, problem nije situiran samo u modelu izbornog sistema, već je on „uzrok po sebi“, a on izvire iz same biti tranzicionih društava, kao neslobodnih i nedemokratskih. Društava koja, bez iole demokratske tradicije,

omogućavaju „prenešeni“ (iz ranijeg sistema) partijsko-politički monopol vladajućih struktura, čije su političke elite izuzetno „maštovite i kreativne“ u pronalaženju mehanizama za svoje apsolutističko vladanje, iz čega izviru sva nedemokratska „zla“ koja se ispoljavaju u vidu neizgrađenosti institucija, manipulacija, nedosljednosti, nepoštovanja demokratskih standarda i deformacija u gotovo svim sferama društvenog bivstvovanja, pa tako i u oblasti izbornog sistema. Da je to tako, možemo se uvjeriti iz činjenice da i u društvima, duge demokratske tradicije i razvijene političke kulture, imamo primjera da na isti tip izbornog sistema, nema pritužbe da se njime ne obezbjeđuje neposrednost izbora, niti partitokratsku državu, odnosno državu sa prenaglašenom ulogom stranaka i njihovih elita na društvena – ekonomska, kulturna i medijska kretanja, a posebno na izbor sudske vlasti. Zbog toga treba biti jako obazriv pri traženju uzroka nastanka partitokratskog načina vladanja, analizirajući pritom po dubini i širini sve moguće negativne pojave koje utiču na ovakvo stanje, upoređujući ih sa iskustvima ostalih tranzicionih društava kao i onim u savremenim demokratskim društvima u kojima je na snazi isti izborni sistem. Jednostranost i površnost pristupa može nas odvesti na pogrešnu stranu. Tek po detaljno obavljenim analizama treba uspostaviti pravu „dijagnozu“ i pristupiti „kurativi“ koja će se odvijati putem demokratskih rješenja inkorporiranih u zakonodavstvo određene države (ne samo izborno), proizvodeći pritom „ljekovito“ dejstvo na otklanjanje partitokratskog načina vladanja, a samim tim i na ograničavanje negativnih društvenih pojava, što bi dovelo do ubrzavanja procesa demokratske tranzicije u državama u kojima taj proces još nije završen, a kojima pripada i Crna Gora.

Povodom zahtjeva pojedinih nevladinih organizacija i „stručnjaka“ za izborne sisteme, za preuređenje aktuelnog proporcionalnog sistema i uvođenja „otvorenih kandidatskih lista“, što se u javnosti plasira kao neko novo i originalno

„otkriće“, treba se prisetiti davnih devedesetih godina i profesora Univerziteta Crne Gore dr Veselina Pavićevića, stručnjaka za izborne sisteme, koji je odmah po uspostavljanju proporcionalnog sistema u Crnoj Gori, predlagao i istrajavao na modelu modifikovanog proporcionalnog sistema sa „otvorenim listama“ i glasanjem za kandidata na listi, čime bi bila podržana i ukupna lista kandidata. To je odbačeno od svih parlamentarnih subjekata ondašnje političke scene (najveći dio njih čini i današnji politički milje), jer nijesu bili voljni da svoju kontrolnu funkciju – izbora poslanika i odbornika, prepuste onima kojima to pripada, građanima! Međutim, u javnosti je ostalo nepoznato, da su, na fonu ovakvog Pavićevićevog prijedloga, pokojni Miško Vujošević, tadašnji potpredšednik Socijaldemokratske partije, i autor ove anlize, polazeći od Konfučijevog načela da „prvo moramo mijenjati sebe da bi mogli mijenjati svijet“, odnosno da moramo mijenjati partiju, uvodeći demokratske procedure, pravila i principe koji će je učiniti stvarno savremenom, i da tek tada sa demokratski uspostavljenom organizacijom i izgrađenom sviješću, možemo raditi i na promjeni društvenih odnosa u državi, pokušali, kroz statutarni okvir, taj princip uvesti u SDP. Mišljenja smo da postoji potreba da se pristupi širokim zakonskim promjenama (ne samo jednog ili dva zakonska akta striktno vezana za izbornu problematiku) koje će ograničiti prenaglašeni uticaj političkih partija na društveni život. U tom kontekstu neophodno je, svakako, pristupiti i izmjenama Zakona o izboru odbornika i poslanika, kojima bi se implementirale odredbe modifikovanog proporcionalnog izbornog sistema sa „otvorenim listama kandidata“. Time bi se, donekle, izbjegla dosadašnja praksa nemogućnosti uticaja birača na raspored poslanika ili odbornika na listama, odnosno zadržao princip koji predviđa proporcionalni sistem – glasanja za partijsku listu, a ujedno i uveo demokratskiji princip koji će omogućiti građaninu da davanjem glasa konkretnom kandidatu presudno utiče na izbor svojih

predstavnika u zakonodavnoj vlasti, što je sadašnjim zakonskim rješenjima onemogućeno. Aktuelni način izbora, kojim se, *de facto*, biraju partije, daje im ogromnu društvenu moć, koja je u velikoj mjeri uzročnik partitokratskog načina vladanja. Iako je svaka promjena, koja ograničava tu moć, uvodeći partijski uticaj u „vode" zakonskog i demokratskog djelovanja, dobro došla, samom izmjenom zakonodavstva u ovom pravcu neće biti i otklonjeni svi problemi izbornog procesa. Posebno ne onaj, veoma značajan za njegovu demokratsku sveukupnost, vezan za (ne)mogućnost građanina da aktivno participira u odlukama partije čiji politički program podržava, pa samim tim ni u odlukama o formiranju partijskih lista – predlaganje i izbor kandidata – preko kojih bi trebalo ostvarivati svoje interese u određenom predstavničkom tijelu i biti aktivni sudionik političkog života. Jer se ta veoma krhka veza građana sa političkim predstavnicima i partijama, iskazana preko predstavljanja izbornih programa na partijskim predizbornim promotivnim skupovima, prekida onog trenutka kada se izbori završe i kada partija ostvari svoj osnovni cilj – parlamentarni status. Tada se partije i njihovi parlamentarni predstavnici otuđuju od svojeg biračkog tijela i postaju zastupnici samo svojih partijskih i ličnih interesa. Tako da neposredna komunikacija između građana i njihovih predstavnika, na neki nepotpun način – bez mogućnosti neposrednog aktivnog učešća u donošenju odluka, živi i funkcioniše samo u izborima.

Tražeći uzroke partitokratske „bolesti", pojedini profesori, poslanici, odbornici i NVO „stručnjaci", ih nalaze, isključivo, u Zakonu o izboru odbornika i poslanika, kojim je, navodno, „crnogorskim građanima otet suverenitet garantovan Ustavom", i njime im suspendovano pravo slobodnog i neposrednog izbora poslanika i odbornika, pritom gajeći velika i nerealna očekivanja da će izmjene tog akta maltene riješiti problem partitokratije. Radi se, zapravo, o apsurdnim tvrdnjama koje proizlaze ili iz neznanja,

ili politikantskih motiva, a uz to i o uprošćavanju ovog problema i njegovog svođenja samo na zakonsku regulativu, iako se radi o mnogo ozbiljnijem i kompleksnijem problemu. Povodom ovih tvrdnji potrebno je naglasiti da se u članu 45 Ustava Crne Gore, kaže: „Izbori su slobodni i neposredni, a glasanje je tajno". Iz toga se jasno vidi da je svakom građaninu, zakonska regulativa, u skladu sa Ustavom, što je potvrdio i Ustavni sud odbacujući predstavku kojom se tražilo proglašnje neustavnosti odredbi Zakona koji tretiraju glasnje birača za liste, obezbijedila uslove da svoju izbornu volju iskaže tajno (u za to predviđenim kabinama za glasanje) i samostalno, bez mogućnosti da bilo ko, na biračkom mjestu i mimo njega, potre tu samostalnost, a to znači da je slobodan u izboru, što ispoljava svojevoljnim davanjem glasa određenoj listi, a samim tim i kandidatima na njoj, saglašavajući se sa takavim načinom izbora i ponuđenom listom kandidata. Da nije tako imali bi barem djelimični bojkot izbora. Naprotiv! Generalno gledano, na svim dosad održanim izborima (lokalnim, parlamentarnim, predśedničkim), nivo izlaznosti birača, posmatrajući ga sa stanovišta standarda evropskih demokratskih društava, je veoma visok, i kad bismo izvodili neki prośek sigurno je da bi on iznosio iznad 65 procenata. Isto tako, građaninu je neposrednost glasanja garantovana zakonskim odredbama koje onemogućavaju bilo koga, da u ime konkretnog građanina može glasati. Dakle, to svoje pravo, ukoliko ga želi koristiti, mora ostvariti bez posrednika – neposrednim, ličnim glasanjem. Upravo to podrazumijeva odredba o „slobodi i neposrednosti izbora", ne tretirajući sferu konkretnog opredjeljivanja birača za listu ili kandidata na njoj, većinski ili proporcionalni sistem, jer to nije ni zadatak Ustava, već se njegove okvirne norme razrađuju pojedinačnim zakonskim rješenjima, što je odlika svih demokratskih i uređenih društava.

Suština je, kao što smo gore kazali, u nečemu sasvim drugom. Sami čin davanja glasa određenom kandidatu, odnosno biranje

ponuđenih kandidata na izbornim listama, što predstavlja završni čin jednog izbornog procesa, jasno ukazuje da se u biti radi o pasivnom biračkom pravu, koje stvara lažnu sliku o tome da građanin o nečemu odlučuje, derogirajući njegovu poziciju aktivnog učesnika u svim fazama izbornog procesa i onemogućavajući ostvarivanje njegovog prirodnog prava da utiče na odluke vezane za izbor kandidata na listama. Glasanje za kandidata na listi jeste mnogo demokratskiji način izbora, ali i ne zadovoljavajući sa aspekta demokratske ostvarenosti u smislu značenja samog pojma *demokratija*, niti je pouzdan mehanizam sprečavanja partijskih elita da ostvare svoj kadrovski naum. Jer, uvijek su im na raspolaganju unaprijed potpisane, politički iznuđene, ili dogovorene ostavke koje izraženu volju građanina čine bespredmetnom. Suštinski posmatrano, princip otvorenih lista, i pored određenog demokratskog napretka, ne obezbjeđuje pouzdanost pretakanja autentične volja birača u stvarnost. Uz to, njihova realna pozicija, i u tako modifikovanom izbornom zakonodavstu, ne bi im pružila mogućnost suštinskog izbora, već samo opredjeljivanja između već izabranih kandidata od strane političkih elita. O pravednosti da i ne govorimo! Naime, omogućavanjem glasanja za pojedinog kandidata, od već izabranih sa liste, gotovo da ništa ne bi promijenilo u redosljedu na listi, jer bi rezultiralo time da ubjedljivo najveći procenat glasova dobiju lideri i visoko pozicionirani stranački funkcioneri, odnosno oni koji su svakodnevno prisutni u javnosti i koje birači poznaju. A, pravedan princip podrazumijeva jednak tretman svih kandidata sa liste, što znači mogućnost vođenja sopstvene kampanje, približno jednaku zastupljenost u javnosti i finansijsku potporu koju bi im obezbijedila stranka, čime bi se, na neki način, uspostavila ravnopravna izborna „utakmica“ u okviru same stranke, bez koje se ne može govoriti o demokratskom napretku i približno istim uslovima svih kandidata, niti o izbornom sistemu „jednakih šansi“ za sve. U tom kontekstu, postavlja se pitanje da

li je uopšte moguće, u sistemu opredjeljivanja za jednog, tri ili pet kandidata na izbornim listama, posebno kada su u pitanju stranke koje osvoje veliki broj mandata, od strane birača, napraviti redosljed i u konačnom, izabrati sve one koji će zastupati njihovu volju u državnoj i opštinskim skupštinama, a da se iz tog rezultata može crpiti nesporni odborničko-poslanički legitimitet? Ako se birači budu opredjeljivali za poznata politička lica, najviše za njih desetak, kako popuniti „prazninu" do osvojenog broja mandata, u slučaju da taj rezultat ne bude postignut glasovima birača, odnosno ako bude toliko minoran da ne može izražavati volju birača (recimo dobijeni glas samo od svoje porodice)? Prijedlog o uvođenju „individualne kandidature", na prvi pogled izgleda kao revolucionarno demokratsko rješenje, međutim njegova suština je više deklarativno-dekorativna nego demokratska. Tim prije što se građanin-birač, gotovo uvijek, opredjeljuje za kolektivitet, a tek u nekim iznimnim slučajevima za individualitet, što ne odudara od prakse i društva savremene demokratije tako da ta norma, u krajnjem, ne opravdava, ili ne bi opravdala, svoju svrhu i cilj. Zato, i pored mogućih inovacija, koje bi bile uvedene u izborni sistem, bez izdizanja demokratske svijesti i političke kulture na mnogo zavidniji nivo, nećemo dostići onaj demokratski kapacitet kakav zagovaramo u ovoj analizi.

Tranzicionim društvima je prijeko potrebna kompatibilnost sa standardima modernih, demokratskih i pravno uređenih društava, ali isto tako i podizanje ukupne demokratske svijesti i političke kulture partijskih elita i građana na nivo koji će obezbijediti praktičnu primjenu tih standarda. To je uslov, s jedne strane, uspostavljanja dijaloga, tolerancije, nenasilnog političkog djelovanja, postizanja konsensusa o značajnim društvenim pitanjima i vladavine prava, što je osnov mirnog institucionalnog rješavanja političkih, socijalnih, ekonomskih i drugih društvenih sporova, a sa druge snaženja državnih institucija, njihove demokratske uređenosti i uspostavljanja pravne države, čime će se eliminisati, ili na

minimum svesti, negativne pojave kao što su autokratski incidenti, te namjere ili težnje pojedinih konzervativnih političkih nevladinih i vjerskih grupa, kao i pojedinaca da, uspore društveni napredak. Ovo je pretpostavka snažnijeg iskoraka tranzicionih država ka modernim demokratski uređenim društvima, što će usloviti njihovu efikasniju i bržu integraciju i inkorporaciju u „sistem" evropske demokratije, čime će se obezbijediti bolji uslovi življenja svih njihovih građana. U doglednoj budućnosti neće biti nađen i izgrađen oblik neposredne demokratije, odnosno ostvaren utopistički ideal, vezan za „autonomnu organizaciju moći naroda", koja podrazumijeva demokratsku organizaciju i pravo građanina da bez poslaničko-odborničkog posredovanja – neposredno, donosi društvene odluke, tim veća je obaveza demokratskih snaga, posebno društava u tranziciji, da predano i iskreno rade na tome da se parlamentarni predstavnički sistem opremi što demokratskijim alatima koji bi značajno povećali uticaj građana na vlast i njihovo učešće u donošenju društvenih odluka, čime bi se na njmanju moguću mjeru sveo uticaj partitokratije i njegove negativne propratne pojave, na demokratske društvene tokove.

Shodno istaknutom stavu vezanom za nesavršenost dosadašnjih društvenih sistema koja se ogleda u tome da na globalnom nivou imamo simulaciju suštinskog značenja pojma demokratije ili reduciranu demokratiju, kao i saznanju da je parlamentarna demokratija zasad najveće dostignuće demokratskog izražavanja volje građana, moramo konstatovati da dosadašnji rezultati u razvoju demokratskih odnosa pokazuju da je Crna Gora na dobrom putu usvajanja evropskih vrijednosti. O tome najrječitije govori njen prijem u NATO savez i tridesetdva otvorena poglavlja, od ukupno trideset i tri, u pregovaračkom procesu pristupanja Evropskoj uniji, što je dobra osnova za snaženje crnogorskih institucija, ekonomski prosperitet i uspostavljanje demokratskih vrijednosti koje će je uvesti u fazu posttranzicionog demokratskog razvoja.

KOLEKTIVNI SISTEM BEZBJEDNOSTI

Miodrag Vuković

The author analyses the concept of human security, i.e. security that should be comprehended through the principles upon which individual and global security systems function. Human security is a broader and more basic concept than human rights and freedoms. The concept of human safety supplements the concept of human rights and freedoms, including everything that we are mentioning and that is implied when the basic stipulated project of human rights is in question.

O pojmu ljudske bezbjednosti se u društvenoj i naučnoj javnosti aktivno raspravlja tek od 1994. godine. Osnova za naučni, politički i društveni pogled na ovo značajno pitanje, po mom mišljenju, napravljena je nakon što je UNDP saopštio Izvještaj o ljudskom razvoju. Suština ovog Izvještaja zasnovana je na revitalizaciji velikih ideja iz istorije ljudske misli u odnosu na pitanje bezbjednosti. Zasnovana je na osvajanju slobode od, do tada vidljivo prisutnog straha i na slobodi od uskraćenosti. Tada je i generalni sekretar OUN, Kofi Anan, u svom obraćanju Generalnoj skupštini, ljudsku bezbjednost definisao kao znatno širu globalnu strategiju, koja se ne zadovoljava do tada

dominantno prevencijom nasilnih sukoba. Od tada je i počelo s insistiranjem na mnogo toga drugog i šireg kao nužnog i potrebnog društvenom i ljudskom kontekstu. Počelo je da se govori o dobroj vladavini, o pristupu obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti, zatim osjećanju čovjeka da može ostvarititi svoje lične planove, o potrebi smanjivanja siromaštva, o uvećanju ekonomskog rasta, o eliminisanju rizika od svih oblika, ne samo radikalnih i vojnih, sukoba na različitim nivoima, i mnogo toga drugog, kao međusobno povezanih kategorija koje akcenat bezbjednosti pomjeraju sa nacionalnog nivoa ka čovjeku a onda, zajednici u kojoj živi.

Globalno opredjeljenje promovisano u to vrijeme u odnosu na bezbjednost shvaćenu kao ljudsko pravo, obavezu i odgovornost svih, pa i međunarodnih struktura i institucija, nije „repa bez korijena“. Nova koncepcija se rađala, provjeravala i na kraju bila etablirana kao dominantna u naučnom, političkom i ukupno društvenom kontekstu, godinama ranije. Ona je od svih praktikovana i u praksi provjeravana, prije trenutka usvajanja Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Naime, upravo u tom, za čovječanstvo značajnom, ako ne i najznačajnijem, međunarodnom dokumentu, neposredno se ukazuje, da je bezbjednost kao ljudsko pravo i potreba, uz pravo na život i slobodu, osnovno ljudsko pravo. Od tog trenutka, zakonito, dosljedno i promišljeno, svuda u ljudskoj zajednici, u svim narednim međunarodnim aktima, političke i pravne snage, u multilateralnim dokumentima, pojam bezbjednosti se uvijek tretira u odnosu na čovjeka kao subjekta prava, a tek onda na kolektivitete. Dokaz su Pakt o građanskim i političkim pravima, Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, Američka deklaracija o pravima i dužnostima čovjeka. I mnoga druga dokumenta. Danas je neupitno da se pojam bezbjednosti odnosi, prije svega, na pojedinca, na čovjeka kao fizičko lice, kao subjekta prava. Kolektivni sistem

bezbjednosti, potvrđuje, da postoji neraskidiva veza između ovog koncepta i koncepta univerzalnih ljudskih prava.

Za razliku od ljudskih prava, za koja postoje institucionalni mehanizmi za njihovu promociju, zaštitu i razvoj, bezbjednost s ljudskim likom se oslanja na širu normativnu i stvarnu infrastrukturu, na temeljni vrijednosni sistem pojedinca. U nauci i politici postoji puna saglasnost koja se temelji na subjektivnom osjećanju i stavu da li se pojedinac svuda i u svakom trenutku osjeća ugroženim ili zaštićenim. To je uslov i osnov za njegovu slobodu. Ljudska bezbjednost je u svakom slučaju, daleko širi i temeljitiji osnov od samih ljudskih prava i sloboda. U suštini, njegov *ratio vivendi* je u činjenici da se prihvatanjem takvog koncepta ljudske bezbjednosti stvori nužniji osnov da odmah i bez uslovljavanja preraste u paradigmu. Ovovremeni, pa i u dobroj mjeri savremeni, koncept ljudske bezbjednosti nadograđuje sam koncept ljudskih prava i sloboda, obuhvatajući sve ono što navodimo i što se podrazumijeva kada je osnovni stipulisani projekat ljudskih prava u pitanju. Ali, koncept ljudske bezbjednosti je širi jer obuhvata i mnogo toga što koncept osnovnih ljudskih prava i sloboda ne obuhvata. Mnoge kategorije se nalaze i danas van tog osnovnog koncepta. Teorijski aparat primijenjen u promociji univerzalnih ljudskih prava i sloboda pomognut dogovorenim institucionalnim mehanizmima ne obuhvata ono što je upravo u osnovi prije koju deceniju definitivno promovisanog sistema bezbjednosti kao univerzalnog čovjekovog prava i slobode stasavajući u sistem s ljudskim likom, sobom donio.

Humana ili ljudska bezbjednost je definitivno nov koncept koji treba razumjeti. Njegova kratka egzistencija i dominacija u širem sistemu ljudskosti, uslovljava potrebu da ukazuje na njenu suštinu, sadržaj i poruke. Da bi se razumjela humana bezbjednost, bezbjednost s ljudskim likom, treba razumjeti principe na kojima danas dominantno funkcioniše individualni i

globalni društveni odnos u cjelini. Za mnoge i danas dilema, koju treba objašnjavati, i tzv. humana intervencija kojom se pokušava objasniti način reagovanja na konfliktne situacije. Humana intervencija, kao koncept i politika, kao namjera kojom se želi bezbjednosti dati ljudski lik, počela je da se ozbiljno tretira, teorijski i praktično, početkom 90-ih godina prošlog vijeka. Upravo je taj sistem i doveo do potrebe njegove verifikacije u Ujedinjenim nacijama i od strane lidera, i svih struktura ove globalne svjetske organizacije, kroz pomenuti Izvještaj o ljudskom razvoju iz 1994. godine.

Treba se podsjetiti na istorijske činjenice. Za vrijeme hladnoratovske, a globalne podijeljenosti, koja je upravo kulminirala tih 90-ih godina prošlog vijeka, najozbiljnije su bila ugrožena stremljenja civilizacije za mirom i saradnjom. Opasno je prijetilo da se u tom globalnom konfliktu sa svojim radikalnim oružanim manifestacijama na ne malom broju tačaka ove naše planete, poništе i poruke Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i slobodama i sve ono što je bila pravna i faktička tekovina. U to vrijeme je u međunarodnim odnosima skoro bio suspendovan temeljni princip univerzalnosti ljudskih prava. Ako je sporna ovakva, po mnogima, previše izoštrena, i u realnosti utemeljena ocjena, ne može se sporiti, da će zbog agresivne hladnoratovske komunikacije, dostići svoj puni, a očekivani, domet.

S jedne strane smo imali velikog svjetskog političkog i vojnog igrača, SSSR, s njegovim negativnim konceptom „kapitalističkog svijeta“ i njegovom agendom po kojoj se, prije svega, socijalna i kolektivna prava globalno razvodnjavaju konceptom onoga drugoga, dakle ne komunističkog i socijalističkog svijeta već upravo tog kapitalističkog, tezama i naporom za promociju sistema individualnih ljudskih prava i sloboda. To je vrijeme dominacije kolektivističkog principa u kome se potcjenjivao, pa i u cjelini odbacivao koncept

individualnih prava čovjeka. Koncept samoopredjeljenja se uspio ili u dobroj mjeri uspijevao nametnuti kao univerzalni uprkos različitim interpretacijama istog. Uspio se pozicionirati, govorilo se, kao i socijalno, društveno, politički, vrednosno, pa samim tim i bezbjednosno dominantnim i neupitnim.

To je omogućeno do danas nezavršenim i drugim procesima globalnog karaktera i trajućim procesom dekolonizacije. Kao nova rješenja nazirale su se različite polazne osnove dolazećeg koncepta ljudske bezbjednosti. Do obnove i ponovne dominacije hladnoratovske komunikacije na globalnom nivou može doći, ako ne danas ono već sjutra. Danas je čovjek objekt međunarodnih odnosa, a ne njihov kreator. Upozoravajuće je da se u vremenu u kojem živimo na naučnim, političkim skupovima od strane ozbiljnih ljudi, najavljuju apokalipse, stradanje civilizacije, kraj čovječanstva.

Vjerujući da istorija pripada čovjeku, a da budućnost pripada pojedincu kao takvom i slobodno udruženom u različite kolektivitete i asocijacije na svim nivoima, lokalnom, nacionalnom, kada je naš prostor u pitanju regionalnom i globalnom planu, Crna Gora je odlučila da pristupi dvijema potvrđenim demokratskim i političkim i bezbjednim zajednicama, NATO-u i Evropskoj uniji. Obnavljajući svoju nezavisnost prije trinaest godina kroz demokratsku proceduru, vratila je državno, nacionalno i ljudsko dostojanstvo, koje pripada i dužnost je da se to zaštiti, prije svega, njenom suverenu, onome kome vlast i pravo da uređuje sve odnose u zajednici u kojoj živi pripada, građaninu Crne Gore. Postala je članicom NATO-a upravo vjerujući da je u toj demokratskoj zajednici koja traje 70 godina najlakše, ostvariti sigurnost, bezbjednost i građanina kao pojedinca i crnogorskog društva kao kolektiviteta. Crna Gora kao dominantno tradicionalno društvo trebalo je da se opredijeli i za radikalne sudbonosne odluke. Trebalo se opredijeliti između vjekovnog trajanja na, balkanskom bespuću, društvenom i

političkom ćorsokaku ili definitivnom priključenju društvu demokratskih naroda i država.

Opredijeljena za upravo taj novi koncept ljudske bezbjednosti, na kome počiva i funkcioniše i sistem kolektivne bezbjednosti čiji je izraz NATO asocijacija, može se svesti na kodeks koji određuje društveno ponašanje u Crnoj Gori. Ponosni smo na činjenicu da su naši preci u dvije riječi, čojstvo i junaštvo, saželi svu životnu filozofiju i opredjeljenje Crnogoraca i Crne Gore. Junaštvo je odvajkada, a propisano u našem dugom trajanju kao običaj, standard, obaveza, aksiom, to kada sebe branimo od drugoga, a čojstvo kada drugoga branimo od sebe. Crna Gora je stara država koja je razvila posebnu životnu filozofiju u kojoj je ljudska i kolektivna sloboda vrijednost iznad svih vrijednosti. Njena istorija potvrđuje da je, više išla u ratove nego u svatove. Sloboda je svetost iznad svih drugih vrijednosti. To je priznavala međunarodna zajednica decenijama i vjekovima unazad ovoj maloj mitskoj zemlji na Balkanu.

Junaštvo je odbraniti sebe, svoju državu i svoj dom od drugoga koji je kidisao i danas kidiše na Crnu Goru i njeno pravo da postoji. Pritom, Crna Gora nikada nije prijetila drugome, od drugoga tražila njegovo, samo je branila sebe. Od drugih nije tražila nešto što joj ne pripada, vođena principom čojstva, ljudskog odnosa prema pravu drugih u drugim državama da budu svoji na svome, zaštićeni i nesmetani da to uživaju.

O milenijumskom trajanju crnogorske države svjedoči neprestana borba za slobodu i opstanak. S ponosom držimo 1878. godinu i istorijsku istinu da je te godine na Berlinskom kongresu, Crna Gora kao stara država, primljena u tadašnju evropsku porodicu organizovanih država i naroda. Te godine je Crna Gora doživjela i svoje međunarodno, a definitivno formalno, pravno i faktično priznanje njene, prije toga, dugotrajuće državne nezavisnosti. Pokazaće se da je 13. jul mitski, sudbonosni datum za Crnu Goru. Istog datuma 1941.

godine građani Crne Gore, zahvaljujući slobodarskom duhu, u temeljima Crne Gore, Crnogoraca su prvi u Evropi ustali protiv fašističke okupacije, što je iznenadilo, obradovalo i ohrabrilo sve one koji su krenuli u otpor nadolazećem fašizmu.

Na kraju prvog svjetskog rata, Crna Gora, pobjednica u tom ratu, je izbrisana s političke mape Evrope. Ironija oko istorije, udruženim snagama i domaćih i međunarodnih struktura vođenih sebičnim interesima, a interesima suprotstavljenih Crnoj Gori, prestala je da postoji. Kasnije kao rehabilitovana državna i ljudska zajednica, pa i posljednjim dramatičnim raspadom bivše Jugoslavije, Crna Gora je kao multikonfensionalna i multietnička država uspjela kao jedina u regionu, očuvati unutrašnju harmoniju, što je ne samo nacionalno i regionalno iskustvo za primjer i pohvalu.

Temelji moderne države su duboko ukorijenjeni u slavnoj mojkovačkoj epopeji, iz januara 1916. godine, kada je Crna Gora, kada su Crnogorci branili druge žrtvujući sebe, zatim u antifašističkom, evropski jedinstvenom Trinaestojulskom ustanku 1941. godine i zajedničkoj antifašističkoj borbi jugoslovenskih naroda u tom drugom velikom i krvavom svjetskom ratu, kao i poslijeratnom razvoju, sve do danas.

Crna Gora je uspjela da kroz konstruktivnu saradnju s Evropskom unijom i prijateljima na svim stranama svijeta obezbijedi razumijevanje za pravo države i naroda, pojedinca, građanina Crne Gore, da demokratski izabere svoju budućnost i međunarodno priznanje tog njegovog izbora. Upravo je 21. maj 2006. godine pokazao da sve crnogorske, junačke i čojske žrtve kroz istoriju nijesu bile uzaludne.

Zato je Crna Gora danas prosperitetna, suverena i ponovo međunarodno priznata država, upravo činom ulaska u NATO trajno obezbijeđena.

Crna Gora nastavlja da usvaja evroatlantske vrijednosti, konstantno ulaže u razvoj dobrosusjedskih odnosa i unapređuje

bilateralnu odbrambenu saradnju s regionalnim saveznicima i partnerima. Ona je faktor stabilnosti u hronično nestabilnom regionu. U tim uslovima godinama unazad uzima aktivno učešće u promovisanju ljudske bezbjednosti. Takvu državnu strategiju temelji na najboljoj crnogorskoj tradiciji. Doprinos Crne Gore regionalnoj stabilnosti značajno prevazilazi njenu geografsku i populacionu veličinu. U tom kontekstu ljudsku bezbjednost treba razlikovati od nacionalne bezbjednosti, jer njen „referentni objekt" čine ljudi i zajednice, a ne države.

Za Crnu Goru je značajno da je danas za stolom s onima koji donose odluke o budućnosti Evrope i demokratskog i bezbjednijeg svijeta. Značaj članstva Crne Gore u alijansi ogleda se upravo u utemeljenju dugoročnog mira i stabilnosti na području Zapadnog Balkana.

Naša država je ponovo dio globalne politike. Uz njegovanje vjekovne slobodarske tradicije Crne Gore stvara se obaveza svih generacija na očuvanje vrijednosti na kojima počivaju EU i NATO, na poštovanje ljudskog dostojanstva, jednakosti i vladavine prava.

Podrška konceptu ljudske bezbjednosti, humane bezbjednosti je dobra odluka jer je naslonjena na pozitivno iskustvo istorijsko naše stare države. U punoj korespondenciji s konceptom čojstva i junaštva kao našoj životnoj filozofiji. Naš dominantan i demokratski izbor je garancija naše sadašnjosti i budućnosti.

Ljudska bezbjednost kao izveden pojam i nov društveni i bezbjednosni koncept nema danas još dovoljnu društvenu podršku niti raspolaže očekivanim institucionalnim i teorijskim kapacitetom. Ona se još dominantno oslanja i na staru instrastrukturu i na dio akademske i stručne argumentacije u doktrini ljudskih prava i još uvijek traži svoje mjesto u međunarodnom sistemu vrijednosti.

KIČ ILI SAN O SREĆI

Mirjana Popović-Radović

Kitsch is always a kind of illusion, in which reality is embellished and blurred with virtual ambient, replacing the feelings with objects that are available and be bought. Such "factography of happiness", precisely with its possible availability makes possession the goal, and acquisition of wealth the greatest social and personal value. That is the way to create the kitsch-society relation.

Nedavni hit-šlager TV Pinka, „Skupa ko Dubai", skrenuo mi je pažnju pominjanjem u jednom stihu „Beograda na vodi", koji je inače, zadnjih godina i meseci, bio predmet uzbudljivih komentara šire beogradske javnosti.

Taj stih je glasio:

„U 'Beogradu na vodi',
Gde se ljubav vodi,
Ne ostavljaj me samu,
U luks-apartmanu…"

Nehotice postavljalo se pitanje, da li su slike SPOT- atmosfere ove pesme, moguća „Budućnost Srbije"(?) kojoj se, u skorašnjoj zvaničnoj političkoj propagandi, teži?

Ambijent novog kvarta oblakoderskih zdanja „Beograda na vodi“, poput ideološke „pokazne vežbe“ jedne nadolazeće kulture „a la Dubai“, grada hotela, skupih restorana, kockarnica, butika, banaka, kazina… najzad **kulta novca**, promovisan je i spotom, pomenutog hit-šlagera, njegovom kupo-prodajnom estetikom, te moderne, u stvari, neo-kič kulture.

Otuda izjednačavanje u ovoj pesmi, ljudskog bića-žene, njene vrednosti sa skupim predmetima, finansijskom moći jednog grada kakav je Dubai, pa sledstveno to govori i naslov ovog hit-šlagera: „Skupa ko Dubai“.

Taj naziv pesme, međutim, pojavljuje se kao **signal** same suštine kič-kulture, iz koje u stvari potiče.

Zato stihove te pesme ne treba olako odbaciti kao beznačajan šund.

Treba oslušnuti zloslutni poklič orvelovskog „novogovora“, iza kojeg je čitava ideologija.

Ona vlada Srbijom, njenim slojevima neo-kič kulture i društva, prožetog socio-mitovima i iluzijama, uprkos sadašnjim pobunjenim gradovima i njihove uporne težnje ka slobodnom demokratskom izražavanju, naime, stvaralački probuđenom odnosu čovekomernog stava prema društvenoj stvarnosti.

Naznačena kupo-prodajna estetika ovog muzičkog SPOTA i samu ženu-pevačicu svodi na objekt skupe požude. Njeno izvijanje tela u isticanju skupoće odevnih predmeta, bogatstva u presvlačenju, prati reči pesme, pokazujući siromaštvo duha iza agresivne banalnosti, snobizma zaodenutog u iluziju „modernosti“ savremene trend-egzistencije.

U samoj biti radi se o ideologiji korupcije kao sposobnosti, globalizacijom „Beograda na vodi“, sa širom korupcijom jednog Dubaia.

Brojne su kulturološko-urbanističke knjige napisane o „gradotvorstvu kao građenju jednog sveta“. Zato je potiskivanje urbane memorije generacija koje su gradile Beograd, preko

jednog kvarta – „Beograda na vodi“, i šljokica-kulturom ukrašavanja, sa tržnim centrom oblakoderskog tipa, sa namerom da bude „novi simbol Beograda“, poput savremenog hrama kupoprodaje, reklamiranjem novog „stila života“ – nije ništa drugo nego **ideologija.**

Radi se o nekoj vrsti repera ideologije vrednosti **posedovanja**, u okviru „masovnog društva“ sa populističkim tendencijama.

Iako mnogi kulturolozi smatraju da je KIČ večan, jer se oslanja na većinsku, takozvanu psihologiju „prosečne individue“, on ima razdoblja svoga cvetanja, posebno u takozvanom „društvu izobilja“ koje tome teži, a gde je po rečima Ernesta Fišera „KIČ rasprodaja ideala po sniženim cenama.“

Međutim, osim tržišne vrednosti ljudskog rada u savremenom društvu „masovne kulture“, prodaja ne samo različitih predmeta svakodnevice, praćena je brojnim GADŽETIMA, uz njihovu brzu prolaznost, tako da su različiti tipovi **display** bili karakteristika čitavih generacija, poput long-play ploča, walk-man-a, kasetofona i slično, a danas su to mobilni telefoni, tableti, preko kojih se svaki „pojedinac mogao predstaviti... kao preko legitimacije.“

Ali, nije reč samo o predmetima, nego i o prodaji oblika života, „READY-MADE“, posebno zabave, pa je „veština življenja“ stvorila svoje „hramove trgovine“ – tržne centre, nagoveštavajući karakteristike **neo-kič-društva.**

Vidljivo je u vreme praznika, na primer, Valantine-Day kada se kupovina robe-poklona nudi uz tekstove duhovno-emotivne prirode, preko osećanja ljubavi i prijateljstva, pa su te emocije prenete na predmete kupovine.

Na izvestan način kupo-prodaja ušavši u psihološku atmosferu života pojedinaca, uspela je da vrstom tržišne ideologije preoblikuje društvene odnose i shvatanja bez revolucije. Zato je posebno tražena profesija u savremenom društvu **menadžer** za kulturne i društvene delatnosti, isto tako, jer su „duhovni proizvodi“ takođe roba na tržištu usluga.

Značajnu ulogu u tom smislu imaju REKLAME, tekstualne, vizuelne, muzičke.

Kada Abraham Mol piše u svojoj knjizi „Kič-Umetnost sreće“ da je „...kič vrsta odnosa... prema stvarima i predmetima, u društvu čiji je simbol „tržni centar“ i „supermarket“ – to se nehotice ali, doslovno povezuje danas sa konceptom građenja „Beograda na vodi“ iskazanim kroz detalj. U pitanju je veliki reklamni pano, na ukinutoj Glavnoj železničkoj stanici Beograda, gde je iscrtana kula tržnog-centra, sa visokim zgradama uz samu obalu, gde krupnim slovima piše: KULA - NOVI SIMBOL BEOGRADA.

Ako vam spontano kao rođenoj Beograđanki ili Beograđaninu, dok tuda prolazite, pogled skrene u pravcu Kalemegdana, pa ugledate konture POBEDNIKA – oduvek SIMBOL BEOGRADA, u svest vam neočekivano dolaze drevne a večito vredne reči spartanskog kralja Agesilausa, koji je na pitanje radoznalih posetilaca: „Gde su spartanski bedemi koji brane grad od zavojevača?“ – pokazao rukom na svoje sugrađane, lakonski odgovarajući: „Ovo su spartanske zidine!“

Ljudi i građanstvo su mu bili prva i poslednja odbrana grada.

Otuda kada je Beograd – taj drevni grad, u pitanju, zar može njegov simbol kroz istorijsko vreme opstnka i trajanja, da bude KULA – tipski oblakoderski tržni-centar, koji nudi prostor za potrošače „urbanih instant-fatamorgana“, poput vizuelnog „Potemkinovog sela“ u visinu.

Jer, na kulturotvoran način gradovi pamte, ulice, trgovi, pamte, ne zabravlja se kulturno-istorijski niz događaja proisteklih iz duha Beograda, njegovih ljudi. Dovoljno je pomenuti iz novijeg doba, anti-fašističku pobunu u Beogradu na pragu II svetskog rata, 27. marta, koja je ostala na nezaboravnoj fotografiji mladića na motoru sa prikolicom, i ispisanom porukom: BOLJE RAT NEGO PAKT.

Pa zatim, dani oslobađanja Beograda i ulične borbe, kao kraj II svetskog rata na našem prostoru. Toliki su mladi ljudi poginuli braneći svoj grad.

Ulice i trgovi Beograda, čuvaju eho pobune i mladih ljudi 90-tih minulog veka, protiv rata na tlu Jugoslavije, u kojoj su u svim njenim delovima imali prijatelje. Ne želeći da ruše gradove i ubijaju dojučerašnje stanovnike zajedničke zemlje, 90-tih je godina je oko 500.000 mladih ljudi napustilo Srbiju, najviše Beograđana. A koliko su tek docnije odneli ratovi! Za te generacije nestalih Beograđana, za taj prvi njihov i jedini, poput spartanskog, bedema i isto tako urbicida grada, nikako nije mogao da bude simbol,- kula-trgovina „globalno-seoskom robom".

Beograđani odrasli sa simbolom svog grada, a bio je sve do sada, POBEDNIK- figura čoveka, unikatno delo umetnika- skulptora Ivana Meštrovića, sa golubom mira u ruci, žitelji Beograda bili su spremni da brane svoj grad i svojim životom ako je potrebno.

U tome je razlika građanskog, demokratskog, čovekomernog društva od kič-društva, od kupo-prodajne ideologije pasivnih konzumenata, umesto aktivnog stvaralačkog duha, iz kojeg su nastali, u stvari, i sami gradovi, iz potrebe za „ svemirom razgovora", za dijalogom kako piše kulturolog grada, Luis Manford u svom čuvenom delu „Grad u istoriji".

Zanimljivo je da Deni de Ružmon u svojoj značajnoj knjizi „Budućnost je naša stvar", „ponovo kreće od čoveka", a jedan od eseja naslovljava „Postati sobom samim", i naglašava bez zazora da smisao u kojem se nalazi spas za individuu, može da dođe upravo sa opasnošću kada ona izbliza zapreti celom društvu", povezujući na taj način na psihološkom nivou pojedinca i društvo. Radi se o atmosferi okruženja jedinke, koja je ili dorasla izazovu stvarnosti ili se radije prepušta čežnji, iluziji i snu o zadovoljstvu i sreći.

Tada, za „prosečnog čoveka" uobičajene svakodnevice, na scenu stupa KIČ, nudeći utehu „deminutivnim raspoloženjima" bez mnogo razmišljanja.

Jer KIČ je uvek vrsta snoviđenja, pa se stvarnost ukrašava i zamagljuje, virtuelnim ambijentom zamenjujući osećanja predmetima, dostupnim, koji se mogu kupiti. Takva „faktografija sreće“ baš svojom mogućnom dostupnošću, čini POSEDOVANJE ciljem, a bogaćenje kojim se to može ostvariti, društvenom i ličnom najvećom vrednošću.

Tako se formira kič-odnos, kič-društvo.

Antički ideal da „čovek bude mera svega“, u savremenim društvenim okvirima ekonomske globalizacije, koja je u svojoj ekspanziji pomognuta elektronskom erom manipulacije izvornim ljudskim potrebama za „zajedništvom“, preko virtuelnih brojnih kontakata; „face-book-profile“, pratilaca i „instagrama“, čini se neophodniji nego ikad ranije.

Jer prikriveni novi vid virtuelnih otuđenja, preko iluzije pripadanja nekoj grupi, modom i „main-stream“ ponašanjem, želje preobraća u stanje svesti, dok osećanje usamljenosti postaje deo društvene atmosfere, koju nadomešćuje ponuda raznovrsne robe, „turističkih destinacija“ ili različitih vidova zabave. Za ostvarivanje takvih želja potreban je novac, bivajući osnov kič-života-kulture i društva.

Brojne studije o ovakvim društvenim pojavama, kao što je Molova *Sociodinamika kulture,* uspostavljali su razliku između „socijalizovanih“ i „stvarnih“ potreba. Nije slučajno otuda, što su kič-kulturu nazivali „totalitarizam bez nasilja“, jer je ulazila u sve domene egzistencije, društvene i psihološke, pojedinca.

Neveselu, posebnu temu savremenog „masovnog društva“, čiji je jednovremeno osnov i produkt Kič-kultura, gde „kič-subjekt“ ide ka „kič-objektu“ – predstavljalo je fizičko odustajanje od „personalnog identiteta“ modernom estetskom hirurgijom lica i tela. U stvari, orijentisana prema „modnom estetskom idealu“ izazivala je osećaj individualne neadekvatnosti i čežnju za postizanjem tog main-stream estetskog ideala. To je vodilo jednodimenzionalnom shvatanju, na primer, društveno prihvtljivog izgleda žene, ukidajući individualnu unikatnost.

Prikrivana borba protiv individualne posebnosti, koja je dikatatom mode, omogućila enormne zarade estetskim hirurzima civilizovanog sveta, vidljiva je i na negaciji vremenskog toka, ritma samog postojana, njegovog učinka u starenju ljudskog bića. Usmeravajući ih orijentacijom na jednodimenzionalnu „estetiku mladosti" prividom podmlađivanja i ukidanja vremena, zahvatima estetske hirurgije, stvorila je novi vid kič-kulture „zamenom identiteta" i „prerušavanjem".

Uklanjanjem bora kao otiska i svedoka vremena, vizuelnog iskustva života, čak i tragova smeha i radosti, indirekno je preusmerila jednodimenzionalnost iz Markuzeovog *Čoveka jedne dimenzije* ne više kao teorijsko rasmatranje društvenih pojava, već kao novu- fizičku realnost, same stvarnosti a ne fikcije.

Iako je pomenuta „jednodimenzionalnost" bila posledica neokič- kulture, njena usmerenost ka „sreći" kao osećanju života, na način kako je prethodno rečeno, nije se ipak mogla ostvariti i dizajnirati, nikakvim finansijskim moćima.

Kako je makro-kosmički princip ukupnog živog sveta, sažet u ljudskom biću i njegovoj sudbini kao mikrokosmičkom odgovoru na zagonetku vremena i samog postanja, razumevanje rađanja, odrastanja, mladosti, poput izvora tih životnih energija fizičkih i duhovnih, tako i starenje nije se moglo primiti za poraz pred trajanjem života, već je to zahtevalo retrospektivni pogled u smisao ljudskog.

Tu tajnu vremena u ljudskom licu, pokušao je da dokuči nizom svojih auto- portreta, od rane mladosti do starosti, genijalni umetnik Rembrant.

Zato je povratak čoveku, odnosno makro-kosmičkom saznanju, s razlogom viđen kao put mikrokosmičkog saznanja, čak otkrivanja tajne kosmosa (ne kosmičkim letovima), već preko njegovih zakonitosti, što nije samo filosofsko pitanje, već smer kvantne fizike i teorije kompleksnosti.

Međutim, kič-društvo ne razmišlja, već prima gotovo, ponuđeno, konzumira, prihvata ono što je opšte priznato, pa zato posebna psihološka otuđenost prati kič-društvo, i pored naglašene težnje ka zajedničkom i zanimljivom, preko takozvanog „virtuelnog cyber-druženja", poprimila je forme modernog „elektronskog kiča".

Otuda, osim likovnih prikazivanja Secesije u arhitekturi, enterijeru ili nameštaju, modi, koji se primaju često kao počeci kiča u kulturi, preko ilustracija u knjigama i na plakatima sa floralnim motivima, kič može imati raznolike specifične forme.

Pojavljuje se unutar različitih stilova savremene umetnosti, u apstraktnom slikarstvu i alternativnim oblicima kulturnih istraživanja, isto tako, u modernim konceptualnim stvaralačkim projektima i performansima. Iako je kič prilagodljiv, pored sve svoje vitalnosti i obstajanja, u različitim društveno-kulturnim okvirima, moglo bi se reći da je tema **izvornosti** i **originalnosti** u odnosu na duhovni svet individue, njenog izražavanja, nezaobilazni i prepoznatljiv aspekt KIČA. Jer je kič uvek „društveno poželjna interpretacija", takoreći transformisana kopija izvornog stvaralaštva, čak uspešna. Pojavljuje se kao znak prepoznavanja mesta određene ličnosti u društvu, pa i odraz njenog finansijskog statusa unutar „potrošačkog društva" i njegovih merila. Prihvatljivost kiča zato njegovim društveno viđenim pojavama, omogućava takozvani „main-stream" jedne epohe. Otuda savremeni kulturološki fenomen **imenovanja** u društvenom ambijentu, istacenjem poznatih marki proizvoda, a ne njih samih. Brendiranje biva vrsta „vrednosne skale", poprimajući svojstva „marque distinctive"-znaka prepoznavanja društveno – kulturne pojave i stvaralačkog proizvoda, bivajući *sine qua non* kič kulture i društva.

Tako se tržišna merila i kriteijumi, prenose na duhovni svet pojedinca, kada je kič u pitanju, jer „... vrediš koliko možeš da kupiš..." vredne stvari i predmete, obeležavajući tako i ličnost-**personu,** koja je u rečniku analitičke psihologije označena kao **maska**.

Liberalno-kapitalistički društveni aspekt, kupovno-finasijsku moć izjednačava sa društvenom moći, pa „masovna kultura“ sa svojim žanrovskim oblicima zabave, pre svega brojnih „estradnih formi“ muzike, koncerata (Evrovizija, na primer), takmičenja („Ja imam talenat“) i kvizova, sa TV-emisijama i serijama, svoje estradne-zvezde predstavlja raznovrsnim dijapazonom skupih predmeta. Radi se o markiranoj odeći poznatih kreatora, tašni, skupih satova, preko kola i kuća u kojima žive. Indirektno oni prihvataju da igraju društvenu ulogu dobrovoljnih reklamnih agenata svih tih firmi, njihovih marki i brendova, učestvujući tako u trgovini i potrošnji ne samo predmeta, nego forme egzistencije, predstavljajući sebe kao uspešne učesnike društvenog života.

Na taj način su i pojedine prateće forme kulturnih kič-produkata, vremenom potisnule u drugi plan, na primer, samu melodiju, muzičku interpretaciju, glas pevača, - vizuelnim SPOTOM koji je bio ambijentalni okvir. Zabavno svojstvo i atraktivnost SPOT-SLIKA, koje su pratile muzičko izvođenje, postale su preduslov uspeha i popularnosti određene melodije.

U tom smislu najuspešnija pojava savremenog svetskog trenutka popularne kulture, bila je Madona, čiji je estradno-vizuelni nastup i izgled, sasvim nadjačao njeno pevanje.Ona je popularnost stekla kao „show-star“ a ne kao pevačica, izvođač-muzike, koja je postala prateći elemenat njenog preformansa.

Ima retkih primera uspešnog stvaralačkog spoja, prožimanja muzike, izvođenja melodije i vizuelnog spota koji ga je pratio, kakva je bila poznata pesma „Loosing my religion“ grupe REM. Ali, taj primer je jedan od usamljenih u tom smislu. Brojnim konzumentima populističke kič-kulture, odgovarao je više izgled muzičkog „STARA“ i zanimljiva spot-vizualizacija, nego autorske inovacije. Jer, KIČ odražava lakoću, običnost suštine zaodenute u ekstravagantne, bajkovito-futurističke kostime interpretatora a melodija i reči pesme, samo su bili pratnja scenske predstave.

Nasuprot KIČ-pesme „Skupa ko Dubai“, koja je pomenuta na početku teksta, slojevi paralelne stvarnosti u istom trenutku, pojavljuju se i u Beogradu, koncertom Artura H, u centru. Godinama pre, u ovom gradu gostovali su poznati umetnici iz sveta muzike. Tako i nedavni, neobični pozdrav Beogradu, Artura H, čudesnog umetnika šansone kombinovane sa džez zvukom, poput francuskog odgovora na Tom Weitsa, doneo je beogradskoj publici, slobodni, spontani dah evropskog, svetskog, skoro uzvišenog dijaloga – umetnosti i života, muzikom i rečima svojih pesama, ukupnim jednostavnim nastupom. Iznenada na ovom koncertu, u pauzi između pesama, na engeleskom, postavio je publici precizno pitanje:

„What will happen with Belgrade-Waterfront? – Beograd na vodi – Beograd-Dubai?“

Publika pogađajući smisao tih reči, odmah reaguje. A on svojim nastupom čini više. Razlikuje se njegov lakonski internacionalizam putnika-poete, od onog što Beogradu preti, zatvaranjem u konzumentski geto- globalizacije „a la Dubai.“

Suptilni duhovni internacionalizam Artura H, osetljivog pustolova, koji u Nju Jorku vidi grad kroz zvuk Monkovog klavira, i ima viziju „Tokijo poljubca“ pod trešnjevim drvetom u Japanu, nehotice ga povezuje sa Crnjanskim, koga udar grane drveta u staklo voza ka Novom Sadu, podseti na Sumatru, stvorivši potom čuvenu pesmu sa istim imenom.

Skoro „sumatraistička“ vizija sveta i Artura H, srodna našem velikom pesniku, o „bliskosti dalekog, drugog...“, ovog muzičkog story –teller-a, – a on pripoveda svojim šansonama, zvucima – sasvim je suprotna Dubai- prefabrikovanim kič-fantazijama o lakom životu, gde je sve kitnjasto, a u ljudskom smislu bolno.

Poznato je da umetnost premaša granice duhom internacionalne, humanističke bliskosti ljudi ma gde živeli, a različita je od globalno-finansijskih težnji svetskog tržišta i „ready-made“ ponuđenih oblika života, kao vrste kupo-prodajnih usluga kič-društva i kič-

kulture, o čemu je bilo reči. Radi se, o težnji ka uživanju i bogatstvu, vidljivoj u samom konceptu Dubaia kao grada, takvih sadržina.

Primer sasvim drugačije, suprotne kič-proizvodu Pinkovog muzičkog SPOTA „Skupa ko Dubai“, jeste ostvarenje izuzetnog kant-autora, Arsena Dedića „Zagrli me“.

Melodija i njegova klavirska muzička pratnja, reči pesme i glas Arsena Dedića, svedoče o nenadmašnom u svojoj jednostavnosti, umetničkom izrazu.

Snimljeni ambijent izvođenja ove pesme, nije muzički SPOT, već doživljajno-estetska poruka slušaocima, jer čudesnoj lepoti ove pesme ne treba nikakav dodatak, ukrašavanje. Iza reči pesme, kao u japanskoj haiku-poeziji, nagovešten je čitav jedan svet erotske ukupnosti atmosfere prirode i ljudi, oluje i zagrljaja, bliske mikrokosmičkoj tajni u istinskom doživljaju ljubavi.

Vizuelna scena Arsena Dedića koji svira na klaviru i peva, dok naslonjen na klavir sluša pesnik „Plavog čuperka“ Mika Antić, uzbudljiva je na poseban način. Izrazi njihovih lica, a oni su doživljaj za sebe, dramatičan je skoro. Prizor uzajamnosti njihovog proživljavanja tog zajedničkog poetsko-muzičkog trenutka, nekom vrstom estetike recepcije umetničkog ostvarenja, topline, bliskosti i prijateljstva, kada krene ehom odjeka melodije, muzike prema slušaocima, sledila je na pravi način smisao pesme.

Šansona kao urbana pesma, srodna nekadašnjim baladama po duhu, nije slučajno svoje uporište našla u gradu kakav je Pariz, preko njegovih umetnika, kant-autora, kakvi su Žak Brel, Žorž Brasans, Šarl Aznavur, Žilber Beko, Artur H – odjekujući glasovima Iv Montana, Edit Pijaf, Žilijet Greko... imala je u Arsenu Dediću ravnopravnog i istinskog muzičko-poetskog sagovornika.

Zato je poetsko-muzička sadržina koju su prenosile šansone, poticala iz raskošnog unutarnjeg sveta spoznaje i doživljavanja života u svim njegovim jednostavnim manifestacijama, dnevno,

kao tragu otkrivenog trenutka večnosti, unutar trajanja egzistencijalne sudbine.

Već reči navede šansone „Zagrli me“ Arsena Dedića, oglašavaju čitav životni stav, čitav svet, gde je **ličnost** a ne **persona** (lažna ličnost po K. G. Jungu) društveno predstavljena u prvom planu.

Reči te pesme su:

Ne trebaš mi ništa reći,
Svoju prošlost, svoje ime,
Ako će ti biti lakše,
Zagrli me, zagrli me.
Uzeću te u naručje,
Da te čuvam u sred zime,
Grijat će te moje tjelo,
Zagrli me, zagrli me.
Zagrli me oko vrata,
Oluja se diže,
Ne može ti vjetar ništa,
Ako priđeš bliže...
Ukrao bih sreću za nas,
Kupio bih, nemam čime,
Jedino si moje blago,
Zagrli me, zagrli me.

Vizuelni okvir izvođenja ove šansone, likovima Arsena Dedića i Mike Antića, dva pesnika i prijatelja, izražajnošću njihovih portreta u tom poetsko-recepcijskom trenutku, diskretno i nenametljivo stvara vrstu semantičke aure, unutar sadržine pesme ali, i izvan nje. Prenosi se na samu stvarnost kao eho, unutarnjeg smisla reči i zvuka, muzike, u ukupnosti višeslojnog doživljavanja.

Ima se živ utisak, da lice Mike Antića nagoveštava, dok sluša pesmu, glas, njegova sopstvena nema sećanja, koja je pokrenula Arsenova šansona. Ovakav neobičan recepcijsko-energetski dijalog je redak, pa zato vizuelnom predstavljanju izvođenja ove

pesme ne treba nikakav prateći SPOT, jer on bi samo narušio značenje očaravajuće tišine iza zvuka.

Ali, da bi se nešto tako postiglo, ostvarilo, potrebne su ličnosti kakvi su umetnici i ljudi, Arsen Dedić i Mika Antić. Potrebna je drama njihove osećajnosti, smele spontanosti i jednostavnosti, uočljiva na njihovim licima, u Arsenovom glasu, muzici, pesmi.

U pitanju je životni stav oglašen muzikom, umetničkim izrazom, sobom samim, kako za književnost kaže, savremeni francuski, poznat pisac, Deni Tilinak: „biti pisac to nije profesija, nego razlog postojanja."

Ako je KIČ- kultura i njeni produkti, zatvorena u sebe i sebi dovoljna, težeći u lakoći i iluziji sopstvenoj sreći, u osećanju egoističnog zadovoljastva, ugodnosti, pre svega materijalne prirode, ne baveći se smislom nego utiskom svoje „persone", a ne izgrađenom ličnošću čiji je duhovni oslonac unutra, u sebi, već spolja u društvenom pokazivanju, onda je istinsko stvaralaštvo sasvim na drugoj strani.

Na jednom od mnogih primera, kakva je šansona Arsena Dedića „Zagrli me", pojavljuje se sintetizovano životno i umetničko stvaralaštvo, recepcijski otvoreno prema doživljaju drugih, ali i prema riziku duhovno-egzistencijalnog kretanja ka otkrivanju ukupnosti postojanja ličnim iskustvom životnih trenutaka i sveta.

Iako je u pravu Abraham Mol, da je „kič- umetnost sreće", ili možda tačnije „san o sreći", onoj dostupnoj u savremenom društvu populizma, ipak se stvaralačke i umetničke vrednosti mogu dosegnuti jedino ličnim, duhovnim potencijalom, unutarnjom energijom bića.

Možda je u starom, izvorno etimološkom značenju reči SREĆA, odnosno SUSRETANJE, SUSRET, pohranjena tajna pronalaženja vrednosti drugog, sopstvenom, ličnom sposobnošću uživljavanja. Otuda KIČ-kultura težeći sreći, pronalazi samo lični ugođaj, finansijsku sigurnost bogatstva, a i kad peva o ljubavi, napominje indirektno „seksulni skup susret" („...ne

ostavljaj me samu u luks-apartmanu...“), kako je to doslovno u Hit-SPOTU „Skupa ko Dubai.“

U šansoni, međutim, Arsena Dedića „Zagrli me“, za ljubav se ne traži ništa osim zagrljaja („Ne trebaš mi ništa reći... zagrli me...“). A pored sveg bogatstva sveta, i ako želi, ne može za njih da kupi sreću ...nema čime... jer devojka koju voli jedino je njegovo blago...

Juksta-pozicija ova dva primera, preko reči pesama kroz detalje, pokazuje razliku i suprotnost dva sveta, dva životna stava, odnosno, onog čemu teži KIČ, a čemu umetnost. I pored svih nastojanja populističke kulture, umetnost se ne može kopirati, čak i kada se uspešno podražavaju njene forme, jer njeni izvori su individualni, spontani, nenamerni, neuhvatljivi, tajni, i kada je sam izraz sasvim jednostavan, što je kongenijalno pokazao Orson Vels svojim filmom „F for FAKE“,(1973.)

U pitanju je spoj, prožimanje stvaralačkog životnog iskustva i čežnje za izrazom, likovnim, književnim, poetskim, muzičkim, u individualnom svetu ličnosti, iz kojeg su nastajale i trajale kroz dijahronijsko vreme, pesme i muzika i Boba Dilana sve do Nobelove nagrade njemu, 2016. godine.

U svom „The Nobel Lecture“, povodom tog velikog događaja, Bob Dilan na završetku kaže:“ Naše pesme su žive, u zemlji živih.“(„Our songs are alive in the land of living,“), dajući prednost samom čudu jednostavnog života. Tu navodi kao primer, Homerovu *Odiseju,* i susret Odiseja sa dušom Ahila u Zemlji Mrtvih. Ahilova duša, tog proslavljenog junaka, žali za jednostavnim životom na zemlji, jer je rezultat svih njegovih podviga da je sada mrtav. Zato kaže da bi radije bio sluga na skromnom imanju na zemlji, među živima, nego slavni kralj u Carstvu mrtvih.

Samim tim i za Bob Dilana, u SVETU ŽIVIH, za njega kao pesnika i muzičara, pored svih nagrada i priznanja, jedino je važno : „Ako vas pesme pokrenu, to je SVE, i jedino što je važno.“ („If a Songs moves you, that ‘ s all, that ‘s important.“)

KNJAZ DANILO I PETROVIĆ NJEGOŠ: KULTURA SJEĆANJA

Saša Brajović

Thanks to Prince Danilo, the art of memories (ars memoriae) in Montenegro conformed to the contemporary European codes and was established as a state policy. Danilo I undertook the transfer of remains of his ancestors from the Petrović Njegoš dynasty, archbishop Danilo and Petar II, planned the construction of monuments and church as the backbone of permanent memorising of personalities and events from the Montenegrin history, ensured the defence, conservation and appearance of sacred objects. This confirmed his political awareness that free and autonomous Montenegro, like other European states of that time, must be constituted based on the culture of memories.

Nakon okončanja rata sa Osmanskim carstvom 1853 (Omer-pašin pohod), knjaz Danilo je odlučio da prenese posmrtne ostatke rodonačelnika dinastije Petrović Njegoš, mitropolita Danila, sa austrijske teritorije. Vladika Danilo je sahranjen 11/22. januara 1735. u manastiru Podmaine, pored Budve. Knjaz Danilo je poslao komisiju, koja je, uz saglasnost austrijskih vlasti, pronašla grob i prenijela Vladičine kosti u Cetinjski manastir 16. juna 1853. godine.[1] Kasnije je knjaz

[1] B. Pavićevć, *Sazdanje crnogorske nacionalne države (1796-1878)*, Izabrana djela, tom V, CID, Podgorica, 2007, 309-310.

Nikola, rukovodeći se željom Danila I, podigao mauzolej mitropolitu Danilu na Orlovom kršu.[2] Podizanje spomenika „u znak slobode i nezavisnosti Crne Gore“ najavljeno je 1871.[3] Spomenik je izgrađen 1896, prigodom obilježavanja 200 godina dinastije Petrović Njegoš, prema ideji knjaginjice Jelene Petrović.[4] Podignut je na mjestu gdje je i knjaz Danilo želio da

[2] Mauzolej vladici Danilu bio je jedan od prvih javnih spomenika u Crnoj Gori. Prvi je 1861. podigao (i 1896. srušio) knjaz Nikola u spomen na pohod Vasojevića u Srbiju: T. Koprivica, „Spomenici i pobjednici“, *Za pravo čast i slobodu Crne Gore* (Zbornik radova sa naučnog skupa povodom 90. godišnjice Božićnog ustanka crnogorskog naroda), Fondacija „Sveti Petar Cetinjski“, Cetinje, 2009, 189-196, 189-190.

[3] Povodom podizanja spomenika osnovan je Odbor, u sastavu mitropolita Ilariona, arhimandrita Ljubiše, vojvode Đura Matanovića, vojvode Đura Cerovića, rektora Bogoslovije Milana Kostića i urednika Sima Popovića, i sakupljen prilog od 400 talira, kako obaviještava prvi crnogorski nedjeljni list *Crnogorac*, u prvom broju od 23. januara 1871.

[4] Projekat spomenika princeza Jelena realizovala je uz pomoć francuskih umjetnika, arhitekte Frušea i vajara Votjea. *Glas Crnogorca* od 6. oktobra 1896. godine obaviještava: „Spomenik na Orlovom Kršu: blaženopočivšem Gospodaru – Mitropolitu Danilu dovršen je. To je mauzolej izrađen po nacrtu Njezinog Visočanstva Knjaginjice Jelene, i po nastojanju g. inđinjijera Radovića, a izrezali su ga od kamena sa Ljubovića korčulanski i domaći majstori. Pod pozlaćenijem kubetom, koji počiva na četiri stuba, naodi se grob, u koji će biti položeni zemni ostatci Gospodara – Mitropolita Danila, koji se nalaze u ćeliji Sv. Petra, odkako su doneseni iz manastira Majina. Na grobu nijesu još izrezani natpisi, niti je užlijebljen medaljon na kom je izvajao poznati srpski umjetnik Đorđe Jovanović u Parizu lik Slavljenikov. Vrhovi Orlova Krša malu su sniženi, a provalije ispunjene, tako se dobio veliki prostor pred spomenikom, koji se prelijepo vidi odasvuda sa polja cetinjskoga; i opet iskod spomenika, okolo kojeg je, po samoj ivici Orlova Krša gvozdena rešetka, divan je pogled na varoš i polje cetinjsko. Put na Orlov Krš izveden je sa jugozapadne strane, i ako je dosta strmen, postao je omiljenom šetnjom

ga postavi. Ovim činom, kako je napisano, knjaz Danilo je učvrstio kult dinastije Petrović.[5]

Mitropolit Danilo (oko 1670/mitropolit od 1697. do smrti 1735) bio je utemeljivač političke ideje o nezivisnosti Crne Gore. On je odbijanju plaćanja poreza Turskom carstvu dao „politički smisao i svrhu, učinivši pobunjene seljake stočare pripadnicima nacionalnog i državotvornog pokreta." Njegova nastojanja da Crna Gora živi kao samostalna oblast, nad kojom ni osmanska ni venecijanska uprava nemaju vlast, odredila su prostor od Skadarskog jezera do Lovćena kao „slobodnu Crnu Goru". Bio je pobornik ideje, utemeljene na istorijskom pravu, o političkom jedinstvu Crne Gore s okolnim oblastima, koje je smatrao okupiranim crnogorskim teritorijama.[6]

Stvaranje kulta mitropolita Danila u Crnoj Gori započeo je Petar I Petrović Njegoš, naročito u svojoj *Kratkoj istoriji Crne Gore* (*Grlica. Kalendar Crnogorski za godinu 1838*, 59-60), gdje ističe: „glavna je njegova briga bila očistiti Crnu Goru od unutrenijeh Turaka i povratiti crnogorsku slobodu..."[7] Zbog slave *Gorskog vijenca* tema deislamizacije, tzv. *istraga poturica*, za koju ne postoje dokazi u istorijskim dokumentima, postala je, u kasnijoj istoriografiji, okosnica tumačenja Mitropolitovog

građanstva." O ovom spomeniku: D. Vujović, „Podizanje spomenika vladici Danilu na Orlovom kršu", *Starine Crne Gore* II, Cetinje, 1964, 61-71; T. Samardžić, „Nadgrobni spomenik vladici Danilu na Orlovom kršu", *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore* 5, 2009, 25-37; V. Vujačić, „Mauzolej vladike Danila na Orlovom kršu, *Matica*, br. 51/52, 2012, 289-347.

5 B. Pavićevć, *Sazdanje crnogorske nacionalne države (1796-1878)*, 310.

6 Zaključci i citati prema: Ž. M. Andrijašević, „Sedam Petrovića", *Matica*, jesen/zima 2012, 215-270, 215-221.

7 Vladika Petar Prvi, *Kratka istorija Crne Gore*. Pjesme, pisma, poslanice, priredio Č. Vuković, Književnost Crne Gore od XII do XIV vijeka, Obod, Cetinje, 1996, 341-367, 349.

Knjaz Danilo, 1853, Anastas Jovanović, litografija
Muzej grada Beograda

pregnuća uloženog u sticanje slobode i nezavisnosti Crne Gore.[8] Osim što ga je načinio glavnim junakom svoga spjeva, Njegoš je svog prethodnika i vizuelno proslavio. Na litografiji koju je 1847. godine u Beču uradio Anastas Jovanović prikazan je Njegoš u tročetvrtinskom profilu, do koljena, u crnogorskom odijelu, sa raskošnom dolamom i samur-kapom; lijevom rukom oslonjenom je o silav, a u desnoj mu je sablja. Ta litografija, koja nema natpisa, poslužila je kao frontispis prvog izdanja *Gorskog vijenca*, gdje se pojavljuje sa imenom portretisanog: *Danil vlad/i/ka crnogorski* (s lijeve strane je potpis *Litogr. A. Jovanović 1847*, a sa desne oznaka štampara *Peč. I Loder*).[9] Ideja ugrađivanja vlastitog lika u portret pretka, vladike-gospodara, nije proistekla samo iz nedostatka preciznog vizuelnog izvora. Njegoš je želio da iskaže svoje uporište u postupcima svog prethodnika, te da ga svojim likom „reinkarnira".[10]

Ali, čin prenošenja zemnih ostataka vladike Danila sa teritorije druge države u prijestonicu one na čijem je čelu bio,

---

[8] Crnogorci koji su primali islam postepeno su se iseljavali iz „stare" Crne Gore od kraja 18. vijeka, zbog stalnih sukoba izazvanih pokretom za nacionalno oslobođenje i nezavisnost, i lošim uslovima življenja: Ž. Andrijašević, „Sedam Petrovića", 217-218.

[9] Da je na portretu prikazan Njegoš, ustanovio je Milan Rešetar 1928, a 1938. i Ljubomir Durković-Jakšić koji ističe da ova slika predstavlja samog Njegoša, koji je „u ličnosti vladike Danila u *Gorskom vijencu* video samog sebe": Lj. Durković-Jakšić, *Prilozi stogodišnjici Gorskog vijenca*, autorsko izdanje, Beograd, 1947, 29-51, 31; Ibid, *Njegošev lik*, Obod, Cetinje, 1963, 54-56. Mnogo ranije Vuk Vrčević u svom članku o Njegošu, objavljenom u *Slovincu* 1878, prilaže kao ilustraciju upravo ovaj portret iz *Gorskog vijenca*.

[10] Litografija (22.2 x 29.3 cm) se čuva u Muzeju grada Beograda (AJ 90). O tome: S. Brajović, „Portreti Petra II Petrovića Njegoša Anastasa Jovanovića", u: Identiteti i mediji. Umetnost Anastasa Jovanovića i njegovo doba, ur. I. Borozan, D. Vanušić, Muzej grada Beograda, Matica srpska, Novi Sad, 2017, 141-159.

izraz su ozbiljnije, temeljnije i modernije državničke zamisli knjaza Danila. Ukoliko je, zbog tradicije i knjiga koje su mu bile dostupne, i vjerovao u postojanje *istrage poturica*, pomen na ovaj mitski događaj nije bio okosnica njegovog poduhvata. Danilo I je, poput drugih evropskih vladara, uviđao neophodnost kodifikacije neotuđivog prava svih građana na život i imovinu, bez obzira na vjersko opredjeljenje, što je dokazao u *Zakoniku*. Iako je *Zakonik Danila Prvog knjaza i gospodara Crne Gore* (štampan u Novom Sadu 1855, uz izmjene teksta manuskripta) svečano proglašen tek na sjednici crnogorske Skupštine 23. aprila/5. maja 1855, o njemu je Knjaz razmišljao otkako je postao vladar i kontinuirano ga pisao. U 92. članu manuskripta *Zakonika* naglašeno je načelo ravnopravnosti naroda i građana: „I ako u ovoj zemlji nema nikakve druge narodnosti i nikakve druge vjere do jedine pravoslavne istočne, to opet svaki inoplemnik i inovjerac može slobodno samo ako ima o čem u našoj zemlji slobodno živiti i onu slobodu i onu domaću našu pravicu uživati kao i svaki Crnogorac i Brađanin što uživa.“[11] Uporište poštovanja knjaza Danila prema svom prethodniku bilo je prije svega uvjerenje da je mitropolit Danilo započeo ono čemu je sam posvetio život: stvaranje slobodne i nezavisne Crne Gore.

Potom je, u septembru 1855. prenio zemne ostatke Petra II Petrovića Njegoša na Jezerski vrh Lovćena, u grobnu kapelu koju je Vladika podigao 1845. i posvetio Petru I. Odavno je primijećeno da je osjećao da se kult dinastije Petrović Njegoš, čije je vladarsko pravo potvrđeno *Zakonikom*, ne može učvrstiti ukoliko ne ispuni Njegoševu želju da počiva tamo gdje je sam odredio. Tijelo je prenijeto u pratnji vladarskog para, senatora i serdara, sveštenika i naroda, čime je učvršćen kult Njegoša, kao

11 J. Bojović, *Zakonik knjaza Danila*, faksimil rukopisa, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1982; B. Pavićević, *Danilo I Petrović Njegoš. Knjaz crnogorski i brdski 1851-1860,* Izabrana djela, tom III, CID, Podgorica, 2007, 232-239.

i Lovćena, u koji su Crnogorci upravljali poglede kao „Grci ka Olimpu“.[12]

Njegoševo podizanje kapele na vrhu Lovćena bio je simbolički čin. Lovćen je odavno doživljavan kao sakralni domen. U narodnoj poeziji stecište je vila. Proslavljali su ga kotorski literati u doba Venecijanske republike. Pjesnik Ljudevit Paskvalić ga u svojim epistolama naziva *piramidom*. Timotej Cizila u *Bove d'oro* piše da se na njemu „u određeno doba godine sakuplja veliki broj vještica i drugih zloćudnih žena sa sve četiri strane svijeta“, ali i da se na njemu nalazi „najfiniji gorski kristal“ od kojeg je izrađen relikvijar za relikvije svetog Tripuna.[13] Kapela koju Njegoš podiže u slavu svom prethodniku postaje vizuelni simbol slobodne Crne Gore. Podižući je na mjestu koje se vidjelo s mora i s kopna, znao je da će skrenuti pažnju velikih sila na pitanje crnogorske državnosti, a podanicima darovati simbol pravoslavlja koji se „stapao sa državnim identitetom“.[14]

Veliku ceremoniju koja je pratila Njegoševu drugu sahranu zabilježile su srpske i austrijske novine. One tvrde da su joj prisustvovali svi velikodostojnici Crne Gore, veliki broj sveštenika, preko 2000 ljudi. Uspon na Lovćen trajao je više od tri sata, a nakon polaganja tijela u grob zapucalo je 1000 pušaka, po dva puta. Potom su se svi spustili na Ivanova Korita.[15]

---

12 B. Pavićević, *Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796-1878*, 310.

13 T. Cizila, *Bove d'oro*, prepis iz 19. vijeka: Nadžupski arhiv Perast R XVI, 21.

14 F. Šistek, „Njegoševa grobnica na Lovćenu. Promjene i reinterpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih političkih, ideoloških i nacionalnih projekata, 1845-2010“, *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015, 103-143.

15 Izvještaji su sakupljeni u: Lj. Klančić, „Drugi Njegošev pogreb“, *Istorijski zapisi*, god. XV, knj. XIX, sv. 2, Titograd, 1962, 295-299.

O ovome događaju svjedoči i pjesma serdara Đuka Sredanovića *Prijenos tijela vladike Petra II s Cetinja na Lovćen* iz 1855.[16] Sredanović kazuje da je Njegoš umro „kad ratuje zima s planinama“, pa je snijeg omeo Crnogorce da ispune njegov zahtjev, te su ga sahranili „u bijelu crkvu na Cetinju, u grobnicu Petra svetitelja“, gdje je počivao tri godine. Nakon toga, knjaz Danilo je načinio „novi ćivot“ koji je „kadifom

16 Serdar Đuko Sredanović, kojeg su opismenili monasi Cetinjskog manastira, bio je perjanik Petra I, tjelohranitelj Petra II i upravnik njegovog dvora (i jedan od glavnih junaka putopisa Ljubomira Nenadovića, *Pisma iz Italije*). Nastavio je da služi knjazu Danilu i Nikoli I. Za odanost je od knjaza Nikole dobio titulu „serdara od Dobrskoga Sela s pravom na nasljedstvo“. Kao narodni epski pjesnik, sarađivao je sa Vukom Stefanovićem Karadžićem. O tome svjedoči Karadžićeva prepiska, kao i pisma Vuka Popovića iz Kotora. Tako se saznaje da je Sredanović 6. marta 1861. poslao tri pjesme u Beč (prvu od tih pjesama, o pogibiji Smail-age Čengića, Karadžić je štampao u svojoj IV knjizi narodnih pjesama). Ostale, kao i druge koje mu je Sredanović poslao (*Udarac Omer-pašin na Crnu Goru*, *Crnogorci na Žabljaku*, *Vojevanje na Kuče*, *Boj na Grahovcu*, *Udarac na carske lađe na Blatu*, *Udarac Ali-pašin na Liješnjane*), kao i pjesmu *Prijenos tijela vladike Petra II s Cetinja na Lovćen*, priredio je Ljubomir Stojanović, i objavio u V knjizi narodnih pjesama, koja je štampana u Beču 1865, „troškom narodnijeh priloga“. U svim pjesmama Sredanović „poput starih pjevača koji su pjevali o svojim gospodarima“ proslavlja knjaza Danila, kojem posvećuje „najljepšu patriotsku guslarsku riječ“: S. Vukmanović, „Serdar Đuko Sredanović. Njegošev tjelohranitelj i saradnik Vuka Karadžića“, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju* IV, Vuku Stef. Karadžiću u spomen stogodišnjice smrti, Cetinje, 1964, 61-73, 73. O pjesničkoj djelatnosti Sredanovića: N. Kilibarda, *Usmena književnost*. Istorija crnogorske književnost I, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, 217-218, 220. Sredanovićeve pjesme objavljene su u: *Srpske narodne pjesme*, *knjiga peta, u kojoj su pjesme junačke novijih vremena o vojevanju Crnogoraca*, 1865 (ili: Knjiga deveta, u kojoj su pjesme junačke novijeh vremena o vojevanju Crnogoraca i Hercegovaca, Beograd, 1902).

pokrio“ a potom „zlatnom rizom prekrio“. Sazvao je „svu gospodu i staru i mladu“, okupio Crnogorce „tri hiljade i više“, kao i „trista svještenika“ odjevenih u „zlatne rize“. Nakon liturgije u Manastiru, sveštenici su iznijeli tijelo Petra II, nosili crkvene barjake i Jevanđelje, uz zvonjavu zvona. Tada „stade zemlje tutnjavina od pušaka i od lubarada, od pjevanja đaka i popova“. Kovčeg, koji su nosili sveštenici, bio je u sredini. Oko njih su, „u paradu“ išli, po redu, vladarski par, predstavnici vlasti, vojska i narod. Zajedno su se popeli na Lovćen. Nakon liturgije na Jezerskom vrhu, sveštenici „sveti kovčeg u raku spustiše i pogrebne molitve svršiše“. Potom su sišli „dolje na Korita i tu velju žetvu učinješe i milom Bogu zafališe.“ Knjaz Danilo tamo je „dao Bogu falu, đe ispuni stricu zavjet svome. Tako Danil zavjete ispunja, Bog će njemu srce ispuniti, pa se zdravo na Cetinje vrati.“

Sudeći prema ovom opisu, pogrebna ceremonija je bila složen ritual u kojem su se ispreplele liturgijska praksa i tradicionalni obrasci življenja. Takvi su bili rituali svuda po mediteranskom svijetu, i u Evropi, a njihova funkcija bila je da, preuzimanjem elemenata iz različitih izvora – lokalnih običaja, profanih i sakralnih elemenata – ožive pomen na neku ličnost, istorijski ili legendarni događaj.[17] Tako je i prijenos tijela vladike Petra II bio kompozit religioznih i profanih radnji kojim se proklamovalo nadlično, univerzalno i vječno.

Procesija, koja se definiše kao socijalno-religijski organizovani hod od jednog svetog mjesta ka drugom, bila je takođe složena ritualna radnja. Ona je u sebi nosila drevno simboličko značenje – opisivanje granice između zaštićenog i nezaštićenog, oljuđenog i divljeg, dobra i zla, kao i ono savremeno – opisivanje kultnih mjesta države. Polazila je od

[17] O ritualima u Boki Kotorskoj tokom venecijanske uprave: S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu. Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Plato, Filozofski fakultet Beograd, Beograd, 2006, 266-294.

najsvetijeg mjesta prijestonog grada i države, Cetinjskog manastira. Kretala se prema mjestu koje je, naročito ukopom vladike Petra II, postajalo svetim. Silazila je prema trećem svetom mjestu, Ivanovim koritima, koje čuva pomen na osnivača Cetinja kao prijestonog grada, graditelja Manastira i korita, Ivana Crnojevića. Tamo su tada bili ostaci nekadašnjeg manastira i guvno.[18] Tu „velju žetvu učiniše", što znači da su svi, vjerovatno, sakupljali preostalo sijeno, ili prisustvovali bogosluženju. Potom su se Bogu zahvalili. Naročitu hvalu Bogu izrazio je nasljedni crnogorski knjaz. Nakon toga su se „zdravo" vratili na Cetinje.

Osim osjećanja da ne može utvrditi kult dinastije Petrović Njegoš ukoliko ne ispuni volju svog neposrednog prethodnika, kao i poštovanja prema rodonačelniku vladarske porodice, knjaz Danilo je morao znati da se moderne evropske države konstituišu, između ostalog, na kulturi pamćenja. Ta kultura svoje izraze nalazi u mnogim ceremonijama, posebno onima koje se tiču prijenosa, ukopa, čuvanja i memorisanja vladarevog tijela.

Umijeće sjećanja, ili, kako su ga stari Latini nazvali *ars memoriae*, suštinska je i trajna odlika evropske civilizacije. Od

18 Na mjestu manastira, koji je više puta obnavljan i paljen, izgrađena je krajem 19. vijeka jednobrodna crkva posvećena Preobraženju Hristovom. Kako je ona izgledala svjedoči Rovinski (Па́вел Аполло́нович Ровинский), ruski istoričar, koji je u Crnu Goru stigao 1879. i u njoj ostao, sa manjim prekidima, gotovo tri decenije. On opisuje da je crkva imala dva drvena svijećnjaka, kamene grobove uz desni zid, i bila bez „crkvenih stvari i ukrasa". U jednom uglu su bile dvije korpe, jedna sa hranom, druga sa topovskim granatama, a između njih su bile dvije boce s vinom i rakijom. U crkvi je bio i top, postavljen između dva kamena, jedna struka, a na stoliću „koljivo od kuvane pšenice". P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom I: Geografija – istorija, Izdavački centar „Cetinje", Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević", Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, Cetinje, Sremski Karlovci, 1994.

vremena renesanse intenzivno se obnavlja prema antičkim idealima i formama. Proces pamćenja imao je završnicu u izgradnji vizuelnog simbola, koji je postajao okosnica trajnog memorisanja. U crnogorskom narodu, kako svjedoče mnogi dokumenti, ova kultura bila je veoma snažna i kontinuirana. Zahvaljujući knjazu Danilu, ona se saobražava onovremenim evropskim kodeksima.

Knjaz Danilo I živio je u doba kada je kultura sjećanja postala prvenstveno agens homogenizacije nacije. Pomen na vladara u bilo kom mediju, naročito njegov grob, postaju stožer kolektivnog pamćenja. Znao je da će spomenik koji je planirao podići na Orlovom kršu, kao i grobna kapela na Lovćenu kojoj je on, prijenosom Njegoševog tijela, ispunio smisao, postati toposi memorije. Ovi vizuelni znaci dubokog duhovnog značenja postali su javni simboli zajedničkog sjećanja, dinastičke politike i njenog kontinuiteta, spomeni na prošlost ali i projektovana slika budućnosti. Uvijek pred očima, oni su definisali identitet i stremljenje zajednice i bili garant vrijednosti i vrlina crnogorskog naroda.

U prijenosu tijela vladike Danila i Petra II Petrovića Njegoša suštinski se ogledao stari koncept monarhije, koja se poistovećuje sa tijelom vladara. Taj koncept koji su, štiteći pravo nasljednosti i primogeniture, a oslanjajući se na ideju o dvijema prirodama Hristovim, razvijali naročito engleski filozofi i pravnici od kraja 16. vijeka, normiran je svuda u Evropi.[19] Uz pomoć teorijskog sistema o „dva vladareva tijela", besmrtno, političko tijelo vladara

[19] O tome u: H. Bredekamp, „Thomas Hobbes's Visual Strategies", in: *The Cambridge Companion to the Thomas Hobbes's Leviathan*, ed. By P. Springborg, Cambridge University Press, 2007, 29-60; S. Bertelli, *The King's Body. Sacred Rituals of Power in Medieval and Early Modern Europe*, The Pennsylvania State University Press, 2001; T, Kuljić, „Tanatopolitika: upotreba leša, besmrtnosti i nesmrtnosti", *Godišnjak za društvenu istoriju* 3, XVIII, Beograd, 2011, 33-48.

postalo je metafora državnog ustrojstva: kao što se morao obaviti simbolički transfer prijenosa vlasti s umrlog vladara na njegovog nasljednika, tako se, uz pomoć rituala, moralo brinuti i o njegovim zemnim ostacima. Pogrebne ceremonije bile su javni spektakli u kojima je novi vladar bio posrednik u sjedinjenju „tijela" naroda sa tijelom preminulog monarha.

Sudeći prema Sredanovićevoj pjesmi, prijenos tijela Petra II Petrovića na Lovćen bila je pažljivo normirana javna svečanost. Ona je bila manifestacija uređenosti društva u kojoj su, po redu i „u paradi" nastupali umrli vladar u „ćivotu", njegov nasljednik sa suprugom, predstavnici vlasti, crkve, vojske i naroda, uz pojanje, zvona, pucnje pušaka i narodnog pjevanja. Sjećanje na umrlog vladara postalo je angažovan konstrukt: apoteoza umrlom Vladici i, istovremeno, vladajućem Knjazu. Ova manifestacija definisala je državno ustrojstvo, odnos vladara i podanika, dinastije i naroda. Kao i u drugim državama Evrope, posebno Austrijskom carstvu – u kojem su takve ceremonije bile naročito pažljivo pripremane i sprovođene, te zato i postale normativ – ovi funerarni rituali u Crnoj Gori legitimisali su vladajuću dinastiju i njenog živućeg vladara.

Sahranu Petra II na Lovćenu knjaz Danilo je organizovao nakon velikih reformi vojske, sudstva, obračuna sa opozicijom i plemenskom samovoljom Pipera i Bjelopavlića. Siguran u svoju političku poziciju, Knjaz je sjedinio Njegoša i Lovćen, stvarajući jedinstven simbol suverenosti Crne Gore. Time je velikim silama stavio do znanja da želi formalno priznavanje crnogorske nezavisnosti, a „Južnim Slovenima da je svjetionik oko kojega trebaju orbitirati".[20]

[20] B. Batrićević, *Bog našeg nacionalizma. Recepcija, reinterpretiranje i korišćenje Njegoševog lika i djela u političkoj propagandi i diskursu vlasti u Crnoj Gori od 1851. do 2013. godine*, Nova Pobjeda, Podgorica, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, 75-104, 93.

Vuk Popović, u pismu od 30. oktobra 1858. opisuje kako je Knjaz planirao doći u Kotor, da bi „s knjaginjom otišao na Grahovo.“ Ovjenčanog slavom velikog trijumfa, svi su ga čekali i „sav gatački kadiluk naumio je bio doći mu na poklon i donijeti sobom, neko ovna i jalovu ovcu, a neki dobru kravu i tovar masla.“ Međutim, pošto su mu stigli „konsul francuski iz Skadra i ispod Budve zapovjednik s ruskog paroplova“, nije mogao doći („te ga jedva ustegnu da ne ide zasad nikud“). Osim što je želio „razviđeti krvava mjesta, kuda su se vojske udarale, da se pobolje uvjeri o vladanju i junaštvu svojijeh glavarah“, glavni cilj mu je bio „u temelj novoj Spasovskoj crkvi prvi kamen metnuti“.[21]

Dan bitke na Grahovcu knjaz Danilo je odredio za „opšti narodni praznik“.[22] Prema zapisu Nićifora Dučića, arhimandrita Cetinjskog manastira od 1862. do 1867, Knjaz je „uzhićen neopisano radošću“, čuvši da junaci sa Grahovca stižu na Cetinje, naredio da „topovi drmnu, a milozvučna zvona na cetinjskome manastiru i drugih crkvah zazvone“. Praćen svitom, sačekao je „svoje vitezove na polju cetinskome, te ih veselo i srdačno pozdravi, pohvaljujući njihovu hrabrost i oduševljenje, i zahvaljujući im za njihovu viernost i poštenje, koje su na Grahovcu učinili“. Potom je, sa knjaginjom Darinkom i sveštenicima, otišao u Manastir. Nakon „obreda blagodarenja Bogu“, Knjaz „pane na koljena pred ikonu Spasiteljevu i srdačnimi i veselimi suzami blagodarivaše mu na velikoj i osobitoj milosti, koju je bogato izlio na njega i njegov vitežki narod“. Ustanovio je „da se svake godine u vjekove na Spasovdan u Cetinskom manastiru pored obične službe čini i blagodarenje Bogu za slavnu pobjedu, i da se čini spomen

21 D. Radojević, *Pisma Vuku Karadžiću,* pr. D. Radojević, CID, Podgorica, 1999, 352-353.

22 O pobjedi na Grahovcu, uz dokumente koji je prate: A. V. Lainović, *Pobjeda na Grahovcu 1858. godine u spisima savremenika*, Istoriski institut Narodne republike Crne Gore, Cetinje, 1958.

(panihida) svim pravoslavnim vojnikom, koji su na Grahovcu poginuli za svoju vjeru, milu otačbinu i slobodu". Ustanovio je i medalju za pobjedu, koju je „svojom rukom metnuo na junačke prsi svakomu Crnogorcu, koji je u boju na Grahovcu bio i tursku glavu posjekao". Svojem „hrabromu bratu Mirku za pobjedu, koja se je pod njegovom glavnom vojničkom upravom na Grahovcu održala, darovao je osim medalje i skupocjenu sablju" sa natpisima „Danilo I" s jedne strane i „Grahovac 1858" s druge, kao i titulu „Veliki vojvoda od Grahovca".[23]

Prema naređenju knjaza Danila, 1858. otpočela je izgradnja crkve posvećene Vaznesenju Hristovom (Spasovdan). Knjaz je nije stigao podići. Izgradio ju je knjaz Nikola 1864, na Spasovdan, kada se odigrala i Grahovačka bitka šest godina ranije. Temelji su joj izgrađeni na mjestu gdje je bio logor komandanta turske vojske, Husein-paše. Nićifor Dučić piše: „Ova je crkva sagrađena načinom dostojnim prizrenja; kao što je glavni boj između Turakah i Crnogoracah u utornik započet, a u četvrtak na Spasov-dan svršen: tako je i ova crkva u utorak započeta, a u četvrtak do 9. sahata izjutra svršena i osvećena, liturđija služena i spomen učinjen srbskim junakom, koji su tu poginuli. Kod građenja crkve zastupao je kneza Nikolu vojvoda Petar Vukotić, a ja sam dopuštenjem vladičinim crkvu osvetio."[24] Ova skladna jednobrodna crkva, sa polukružnom apsidom, zvonikom na preslicu i slijepom rozetom, bila je zamisao knjaza Danila, kojom je želio da sanktifikuje prostor pobjede i velikog stradanja Crnogoraca. Povodom proslave stogodišnjice bitke, na crkvi je postavljena spomen ploča sa natpisom: *Pobjednicima sa Grahovca. Spomenik je vašega junaštva Crna Gora i njena sloboda. Savez boraca NOR Crne Gore 1958*. Njegoševi stihovi uklesani su i na obelisku koji je

[23] N. Dučić, „Boj na Grahovcu (1858. god. 13 /1./ svib.)", *Bosiljak. List za mladež*, prvi tečaj 1865, ur. I. Filipović, Zagreb 1865, VII, 201-206.

[24] Ibid., 206.

Mauzolej vladike Danila na Orlovom kršu, podignut povodom proslave dvjestogodišnjice dinastije Petrović Njegoš 1896.

vlada Crne Gore podigla 2008. godine u čast poginulim borcima sa Grahovca.

Od zaplijenjenog oružja – svuda u Evropi tradicionalno poštovanih *trionfa* – Knjaz je namjeravao načiniti arsenal. O tome, pozivajući se na austrijske novine, izvještava *Srbski dnevnik* (br. 56) 20. jula 1858: „Ester. Ctg pišu iz Kotora, da knjaz Danilo namerava načiniti arsenal od oružja, što ga osvoiše na Grahovu". Kasnije je knjaz Nikola, od puščanih cijevi zaplijenjenih na Grahovcu, kao i onih iz bitaka od 1876–1878, načinio ogradu oko Vlaške crkve, jedne od najstarijih građevina na Cetinju.

Knjaz Danilo posebnu brigu poklanjao je odbrani narodnih svetinja. Krajem decembra 1852, kada je znameniti turski vojskovođa Omer-paša Latas krenuo sa velikom vojskom na Crnu Goru (*Omer-pašina vojna*), poslao je svog brata, vojvodu Mirka, da odbrani Župski manastir, koji je, od kada je 1492. podignut, imao veliku ulogu u duhovnom, prosvjetnom i političkom životu nikšićkog kraja. Zajedno sa senatorom Novicom Cerovićem i drugim junacima, zatvorenim u crkvi Svetog Luke, vojvoda Mirko je branio manastir, koji su Turci gađali topovima. Potom su se morali povući prema Ostrogu. Tamo je grupa odabranih branilaca donijela odluku da brane Manastir dok svi ne izginu. Zatvorili su se u Gornjem manastiru i u njemu proveli „devet krvavih ostroških dana“, sve do 21. januara kada im je stigla pomoć koju je predvodio Njegošev brat Pero Tomov. Odnijeli su mošti svetog Vasilija da ih neprijatelj ne bi oskrnavio, prenijeli ih krajem januara u Cetinjski manastir, pa ih, kada je turska vojska napustila Crnu Goru, svečano vratili u Ostrog na Đurđevdan iste godine. Arhimandrit manastira Ostrog, Nikodim Raičević, tokom opsade stalno je bio u Gornjem manastiru, hrabreći zatočenike.[25]

Knjaz Danilo starao se i o stanju i izgledu postojećih crkava. Nakon što je austrijski car Franjo Josif 1853. darivao deset hiljada fjorina za crkvene potrebe, odlučeno je da se obnove crkve koje su posebno stradale tokom Omer-pašine ofanzive – u Ostrogu, Orjoj Luci, Stubici, Martinićima, Bogetićima. Knjaz je naredio da se obnovi crkava pristupi odmah. Poslao je jeromonaha Jevsenija da izvidi kako se radovi odvijaju. Jeronomah ga je 17. oktobra izvijestio: „U Buronji obraz Hristov i obraz Bogorodičin – prestolne ikone – to ne priliče obrazima, no Harapima, pa ka krvavi Harapi i apostoli i dveri i sve što je izobrazio sve ne valja ništa. Tako kapetan učinje s

[25] I. Plamenac, *Memoari*, priredili Ž. M. Andrijašević, S. Burzanović, CID, Podgorica, 2004, 62-65.

dackalom, da ima obraze pokrasiti."[26] Nije poznato kako je Knjaz reagovao na ovaj izvještaj. Ali, sudeći prema tome što mu je sveštenik tako pažljivo opisao izgled prestonih ikona na ikonostasu, kao i tome što je kapetan naredio slikaru („dackalu") da slike mora popraviti („obraze pokrasiti"), može se zaključiti da je precizan opis i tražio, brinući ne samo o tome kako se troše darovana sredstva, već i o tome kako crkve, crkveni mobilijar i ikone izgledaju.

Kulturu sjećanja knjaza Danila nastavio je njegov nasljednik, knjaz i kralj Nikola I Petrović Njegoš. Za razliku od knjaza Danila, knjaz Nikola je bio oprezniji i taktičniji političar. Ipak, znao je da je Danilova grozničava i često nasilna napregnutost da uredi državu i izvuče je iz zaostalosti, bila zvijezda vodilja koja je osvjetljavala njegov put. Zato je, mnogo više od sjećanja na vladike Petra I i Petra II, kao i njihove prethodnike, njegovao kult svog strica.

U svojom obraćanju narodu nad odrom knjaza Danila i besjedi prilikom stupanja na prijesto 3/15. i 13/25. avgusta 1860. godine, iskazao je duboko poštovanje prema knjazu Danilu kao svom i narodnom „dobrotvoru i uzdanici". Opisao ga je kao vladara „svagda gotov umrijeti" za svoj narod, kome je ostavio „pravi sud, unutrašnji red i mir s našim susjedima." On je „podigao oko otačastva našega visoki bedem i stekao narodu svome dobre i velike prijatelje." Knjaz Nikola je obećao da će biti „dostojni nasljednik besmrtnoga gospodara crnogorskog Danila I."[27] Jedanaest godina nakon ubistva knjaza Danila, spjevao je pjesmu *1. avgusta 1860.* koju završava stihovima: „Opštu svjetlost more sakri.../ Iz potaje puška puca.../ Mrak je

26 D. Vuksan, „Knjaz Danilo Petrović Njegoš. Druga godina vlade (1853)", preštampano iz *Zapisa* V, Obod, Cetinje, 1931, 20.

27 N. I Petrović Njegoš, „Mladi Gospodar nad odrom knjaza Danila", „Knjaževa besjeda prilikom stupanja na prijesto", *Politički spisi*, priredio D. Živković, NIO Pobjeda, Grafička djelatnost Cetinje, Titograd, Cetinje, 1989, 7-9.

svuda...Crnoj Gori/ evo za'še oba sunca." U poemi *Pjesnik i vila*, koja je objavljena u Državnoj štampariji na Cetinju 1893, posvećuje mu stihove: „Uto Danil knjaz nastade,/ munja suha iz oblaka –/ dika rodu, dika domu,/ čudo ljudi i junaka./ Red u vojsci stavi kruti,/ a zajamči puku pravdu/ i u srca očajnička/ uli radost, uli nadu./ Raširene zemlji međe/ sa tom sabljom urezava, / a državi oblik svjetski/ i zakone mudre dava."[28]

Zahvaljujući kulturi sjećanja knjaza Nikole, u crnogorskoj štampi ličnost i djelo Danila I naročito su proslavljani na dan njegove pogibije i dan pobjede na Grahovcu.[29] Svake godine vršena je i vjerska služba kojoj je prisustvovao knjaz Nikola. Tako, naprimjer, *Glas Crnogorca* br. 35, 4. avgusta 1907. objavljuje: „U srijedu u 10 1/2 časova prije podne održat je u ovd. Manastirskoj crkvi poslije zaupokojne liturgije parastos za pokoj duše blaženopočivših Knjaza Danila, Knjaginje Darinke i Knjaginjice Olge. Činodjejstvovao je Visokopreosvešteni Gospodin Mitropolit Mitrofan sa mjesnim sveštenstvom, a prisustvovali su: Nj. Kr. V. Knjaz Gospodar, Knjaz Našljednik i Nj. V. Knjaz Mirko, ministri, velikodostojnici, oficirski kor i činovništvo u paradi i mnogobrojno građanstvo."

Sjećanje na svog prethodnika knjaz Nikola je ispoljavao i u manje formalnim prilikama: tako je, preko svog zastupnika, dvorskog ljekara Frilea (Gabriel Frilley), kumovao sinu prčanjskog kapetana Joza Sbutege, koji je na krštenju dobio ime Danilo „u počast uspomene knjaza Danila, prijatelja kuće Sbutega."[30]

[28] N. I Petrović Njegoš, „1. avgusta 1860", „Pjesnik i vila", u: *Pjesme i spjevovi*, priredio S. Vukmanović, Obod, Pobjeda, Cetinje, Titograd, 1990, 42-43, 473-592, 507.

[29] Ž. Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860-1918. Državna ideologija Crne Gore u vrijeme vladavine Nikole I Petrovića Njegoša*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 2016, 137-138.

[30] Prijateljstvo sa prčanjskim kapetanima knjaz Nikola je njegovao tokom svojih ljetovanja na Prčanju, gdje je boravio u Lipovčevoj kući. Krštenje djeteta,

Omaž knjazu Danilu odat je izdavanjem razglednice sa njegovim likom, početkom 20. vijeka. Iskazan je i na Balkanskoj izložbi u Lodonu 1907. godine, na kojoj je učestvovala Knjaževina Crna Gora.[31] *Glas Crnogorca*, koji je pratio ovu izložbu, 3. novembra 1907 (br. 48), izvještava da je na ulazu u Crnogorski paviljon stajala bista knjaza Nikole, „a oko nje veliki srebrni vijenac Knjazu Danilu" i slike „članova Knjaževskog Doma".[32]

Lovorov vijenac (*corona laurea*), od antičkog doba simbol neumrle slave pjesnika i heroja, koji u hrišćanstvu dobija i značenje vjere u vječni život što je stečen žrtvom trnovim

kome je bio kum, zabilježeno je u Knjizi rođenih župne crkve na Prčanju, sv. VI, str. 39: N. Luković, *Prčanj: historijsko-estetski prikaz,* Narodni univerzitet Boke Kotorske, Kotor, 1937, 270-272.

31 O učešću Crne Gore na *Balkan Exhibition*: R. J. Dragićević, „Učešće Crne Gore na Balkanskoj izložbi u Londonu 1907. godine", *Istorijski zapisi*, god. IV, knj. VII, sv. 1-3, januar-mart 1951, 50-62; M. Đurić Đorđević, „Strani fotografi u Crnoj Gori početkom XX vijeka", *Matica*, proljeće/ljeto 2003, 231-234; T. Koprivica, „Montenegro and International Exhibitions in the second half of the 19th and in the early 20th century", in: *130 Years of Established Diplomatic Relations Between Montenegro and Great Powers After it Gained Independence in 1878*, eds. R. Raspopović et. al., Historical Institute of Montenegro, Podgorica 2011, 245-269, 256-262.

32 Citati su iz teksta *Crna Gora na balkanskoj izložbi* Ivana Ivanića, koji je redovno izvještavao sa Londonske izložbe: „Odjeljenja Crne Gore bila su u velikoj zgradi Fucal Hall kod samog ulaska u Balkansku izložbu. Na zgradi se vile crnogorske zastave i stajao veliki natpis 'Montengrian Section'. Unutrašnjost cijele zrade bila je tapetovana ukusnim tapetom sa crnogorskim grbovima, a sva okićena srpskim trobojkama. Pri samom ulazu stajala je bista Knjaza Nikole u staklenom ormanu, a oko nje veliki srebrni vijenac Knjazu Danilu, slike članova Knjaževskog Doma i albumi sa slikama iz Crne Gore. U blizini stajale su vojničke zastave crnogorske izrešetane kuršumima u ljutim bojevima. Njih su Englezi dugo i s naročitijem poštovanjem posmatrali."

vijencem okrunjenog Hrista, trajni je znak vladarske ikonografije. Vijenac slave (ili vijenac pobjede, zlatni vijenac /*aurum coronarium*) simboliše vladarevu besmrtnost. U Crnogorskom paviljonu u Londonu on je bio simbol bremenit značenjem. Imao je, istovremeno, komemorativnu funkciju – podsjećao na oplakivanje umrlog vladara, zastupničku ulogu – zamjenjivao Danila I, i trijumfalnu – simbolisao njegovu vječnu slavu. Pošto je okruživao bistu knjaza Nikole, pored koje su bile slike njegovog nasljednika i članova porodice, srebrni vijenac bio je metafora dinastičke strukture zemlje koja je na internacionalnoj izložbi predstavljala svoju istoriju, kulturu, umjetnost i privredu. Pošto je knjaz Nikola bio veoma obrazovan, posvećen poeziji i siguran u sprovođenju dinastičke propagande, može se tvrditi da je on inicirao ovakvu zamisao, a tu su ideju razradili umjetnici angažovani oko pripreme izložbe, ili oni koji su na njoj izlagali (Pero Poček, Ilija Šobajić, Mihailo Milo Vrbica).[33]

Knjaz Nikola dovršio je neka Danilova idejna i graditeljska pregnuća. Prvu bolnicu sagrađenu u Crnoj Gori 1873, prema nacrtu dvorskog ljekara Frilea, nazvao je *Danilo Prvi*, u čast svoga strica i njegovog nastojanja da pokrene medicinski sistem u Crnoj Gori, dovođenjem francuskog ljekara Tedeskija (Louis Paul Tedeschi) 1858. godine.[34]

[33] Kako se saznaje iz *Glasa Crnogorca*, u pripremama Crnogorskog paviljona bila je angažovana Engleskinja, mis Daram (Edit Mary Durham), umjetnica, putnica i književnica. Angažovan je i profesionalni fotograf Bejli (Edward Bayley), koji je snimao fotografije po Crnoj Gori za album izložen na crnogorskom štandu: M. Đurić, *Istorija fotografije Crne Gore od 1840. do 1940. godine. Uticaj fotografije na kreiranje vizuelnog identiteta Crne Gore*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2013, 141-142.

[34] Od 1858-1888, u svojstvu dvorskih ljekara, na Cetinju su naizmjenično boravili Tedeski, Pankraci (Jacques Pankrazy), Bulonj (Alfred Boulogne),

Knjaz Nikola podigao je grad u Bjelopavlićkoj ravnici koji je dobio ime Danilovgrad. Svome prvorođenom sinu i prijestolonasljedniku dao je ime Danilo.

Ali, nakon gubitka državnosti i dinastije i ulaska Crne Gore u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, počela je svojevrsna *damnatio memoriae* na Knjaževo građenje centralizovane i autonomne države. U prosuđivanju dramatične istorije Crne Gore praštale su se mnoge surovosti i političke egzekucije, posebno Njegošu, ali ne i knjazu Danilu. Njegovi postupci uglavnom su se procjenjivali po često izmišljenim i naknadno konstruisanim pričama,[35] kao izraz ogrješenja o etička načela, a rijetko kao izraz i sprovođenje državotvorne ideje.

Sudeći prema nepostojanju spomenika i drugih vizuelnih obličja, kao i naziva ulica, trgova i institucija koje sjećaju na prvog svjetovnog vladara Crne Gore nakon Đurađa Crnojevića, *damnatio memoriae* kao da traje i danas.

Frile i Febrije (Jean Baptiste Febrier). Oni su, pored ljekarskih poslova, bili i sekretari knjaza Nikole i članovi crnogorskih diplomatskih misija. Doktor Febrije bio je pri štabu knjaza Nikole za vrijeme bitke na Vučjem Dolu 1876. i oslobođenja Nikšića, pružajući pomoć ranjenicima. Doktor Bulonj je napisao knjigu *Crna Gora, zemlja i njeni stanovnici*, a Frile *Savremena Crna Gora*: D. Petrović, „Podizanje 'Danilove bolnice' i prve godine njenog rada", *Medicinski zapisi* XII/15, 1964, 90-92; S. Nikčević, *Zapisi iz istorije zdravstva Nikšića i Crne Gore*, Društvo ljekara Crne Gore, Dom zdravlja, Nikšić, 2013, 10.

35 Pojedini plemenski prvaci opirali su se plaćanju poreza i, naročito, gubitku dotadašnjeg liderskog statusa u centralizovanoj državi. Ponekad su takve otpore, naročito u vrijeme gladi, podsticali turski državnici. Ponekad su bili rekacija na Knjaževo oštro, često i brutalno, sprovođenje zakona. Sve pobune Knjaz je surovo uništio, stavljajući interes države na prvo mjesto. Međutim, i pored surovosti, dokumenti svjedoče da se nije teško ogriješio o tradicionalne etičke norme. Svi su objavljeni u: Ž. Andrijašević, *Dinastija Petrović Njegoš*, Narodna knjiga, Miba Books, Podgorica, Beograd, 2016, 355-365.

Na to je pažnju skrenuo akademik Danilo Radojević, prije deset godina: „Ni u jednom crnogorskom gradu nema ulice i trga po imenu knjaza Danila.“[36] U Beogradu, u centru grada, od 1896. godine postoji *Ulica Kneza Danila*. Radojević objašnjava kada i kako je dobila ime.[37]

Vizija

Vizuelnost je ključna riječ za oblast vizuelne kulture. Iako zvuči moderno, odavno postoji. Danas se vezuje, uglavnom, za škotskog istoričara Tomasa Karlajla (Thomas Carlyle) i njegovu knjigu *On Heroes* iz 1841. Jedna od njegovih teza bila je da samo heroji imaju viziju, istinsku sliku istorije, tačku gledanja koja je zamagljena kod običnih ljudi.[38] Ovu tezu nauka je odbacila, definišući viziju kao dijalektički proces, fizičku operaciju i, prije svega, socijalni čin.[39] Ipak, može se zaključiti da su vizije knjaza Danila – od kojih su mnoge imale preciznu vizuelnu strukturu, što i sama riječ vizija znači – proisticale iz njegovog snažnog ličnog sastava, ali bile oblikovane društvenim okvirima.

---

[36] D. Radojević, „Velika istorijska nepravda. Naziv ulica u crnogorskim gradovima. Zapostavljeni knjaz Danilo“, *Republika*, 23. maj 2008, 10. Zahvaljujem se Milovanu Radojeviću iz Crnogorskog narodnog pozorišta što mi je skrenuo pažnju na ovaj tekst.

[37] U vrijeme krhkih odnosa između Crne Gore i Srbije, knjaz Nikola Petrović i knez Aleksandar Obrenović ipak su njegovali jedan nivo odnosa, pa je knjaz Nikola bio pozvan da posjeti Beograd. On je to učinio u junu 1896. godine. Te iste godine data su imena ulica po crnogorskim ličnostima i toponimima: D. Radojević, *Beograd i njegove ulice*, Turistčka štampa, Beograd, 1966.

[38] T. Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*, ed. D. R. Sorensen, B. E. Kinser, Yale University Press, New Haven, London, 2013, 24, 87.

[39] O dijalektici vizuelnosti pisano je prvi put sveobuhvatno u: *Vision and Visuality. Discussions in Contemporary Culture* 2, ed. H. Foster, Bay Press, Seattle 1988.

U djelovanju ovog hrabrog ratnika i promišljenog diplomate i zakonodavca prepoznaje se antiteza pero-mač, koja vodi porijeklo od antičke retorike i poetike što proslavljaju hrabrost i razboritost kao dvije najuzvišenije vrline.[40] Bio je hrabar, britke misli, autoritaran, naprasitog temperamenta. Ipak, svako ko čita njegova pisma složiće se sa davno izrečenom tvrdnjom: taj „prijek čovjek, neobuzdane prirode i vruće krvi" i „pored svega toga rijetko (je) izlazio iz takta".[41]

Odabravši da bude apsolutno poštovan, a ne popularan, uveo je kontrolu nad svim institucijama koje je, prema uzoru na moderne evropske države, obrazovao. Popisao je crnogorsku vojsku i dotadašnje plemenske odrede pretvorio u organizovanu državnu vojsku. Tražio je da se svi rodovi precizno vizuelno diferenciraju. Odredio je oštre kazne za one koji narušavaju mir na granicama, samovoljno uzimaju globe,[42] i lopove. Zakonik knjaza Danila garantovao je ženi pravo da slobodno bira muža, rastavi se od njega, i bude zaštićena ako ostane udovica.[43] Uveo

40 O troposu pero-mač: E. Robert Kurcijus, *Evropska književnost i latinski srednji vek*, preveo J. Babić, Srpska književna zadruga, Beograd, 1996, 279-304.

41 D. Vuksan, „Knjaz Danilo. Treća godina vlade (1854)", 17.

42 Pošto su do Knjaza stizale žalbe, on je 27. jula 1855. izdao raspis kojim zabranjuje „svakojemu kapetanu, senatu i perjaniku da nikakv ne smije više globe uzimati." Ako se otkrije da je neko nezakonito uzeo porez, biće utamničen, ili će morati da plati veliku kaznu. Kapetanima poručuje: „Ne može narod davati mene jedan danak, vama drugi". Ističe kako zna „da narod misli: sve ovo Gospodar čini, a ja o tome i ne znam ništa". Objavljeno u: Ž. Andrijašević, *Knjaz Danilo Petrović Njegoš. Politički spisi,* Matica crnogorska, Podgorica, 2013, 213-214.

43 Kreatorke *Muzeja žena Crne Gore* izdvojile su članove *Zakonika* koji se tiču prava žena. Član 68. obavezuje sveštenika „na tri dana prije vjenčanja ispitati da li je ona đevojka koja mladoženju uzeti misli sa mladoženjom zadovoljna". *Zakonik* propisuje kazne za otmicu žena, ali se to ne odnosi na „prividne" otmice: „Ako bi đevojka dobre volje bez znanja roditelja svoje

je kazne protiv nekih starih običaja: sklapanja maloljetničkih brakova, „mrtvačkih trpezah“, grebanja lica i sječenja kose za umrlim...[44] Time je postavio kulturu dostojanstvenog ispraćaja umrlog koja se u Crnoj Gori zadržala.

Ovim postupcima, sprovedenim radi održanja mira i emancipacije stanovništva, udario je na tradicionalne obrasce ponašanja, a reformom poreskog sistema[45] na budžet

pošla za momkom, to im se onda ne može ništa, jer i je sama ljubav vezala“ (član 70). *Zakonik* dopušta i „rastavu“. Tako se u članu 75 navodi: „Ako bi bila mrzost i zao život među ženom i mužem i muž ne bi htio s njome živiti, to se onda mogu samo razstaviti ali ne raspustiti i onda je muž dužan ženu izdržavati, ali da se on ne može ženiti, niti ona udavati“. Član 76 propisuje da „Ako li bi ova žena s mužom razstavljena nepristojno se vladala i prkos svojemu mužu činila, onda joj muž obustavlja izdržavanje i svaku pomoć, a ona neka živi kako zna.“ Ukoliko bi muž uhvatio svoju ženu „u bludnost“ bilo mu je dopušteno da „može i jedno i drugo ubiti“ (član 72). Smrtna kazna je slijedila i ako bi „žena kojim god načinom svojemu mužu o glavi radila (član 73), ali ova kazna nije mogla biti izvršena „iz puške, jer je puška i strijeljanje za onoga koji pušku nosi i puškom se brani“. Pravo na imovinu žena je mogla imati kao udovica ili ako ostane sama „na živcu“, tj. neudata i bez braće. Kada se uda, djevojka „nema ničegova dijela, osim prćije“, ali, ako nema braće, onda nasljeđuje „imuće svoga oca“ (članovi 51 i 55). Udovica „dok se ne uda, ako nema đece“ uživa muževu imovinu, a ima i nadoknadu u slučaju da se ponovo uda (član 52). Muzej žena Crne Gore:
http://www.muzejzena.me/kalendar (za 1855)

44 Ž. M. Andrijašević, *Knjaz Danilo Petrović Njegoš. Politički spisi*, 45-47, 140-141, 152.

45 Budžetske knjige iz vremena knjaza Danila nijesu sačuvane, ali se iz izvora zna da su precizno vođene. Knjaz je sproveo reformu poreskog sistema 1854. Ukinuo je dotadašnje plaćanje poreza po klasama i uveo ono na osnovu vlasništva nad pokretnom i nepokretnom imovinom. Poreza su bili oslobođeni svi stanovnici koji su imali manje da „deset brava“, kao i domaćinstva bez odraslih muškaraca. Plemenski kapetani dobili su zadatak

stanovništva. Sprovođenje reformi uvijek je i svuda nepopularno, pa je tako bilo i u Crnoj Gori sredinom 19. vijeka.

Knjaz Danilo imao je snažne ambicije koje su podrazumijevale i značajne teritorijalne pretenzije, ali je njegovo uvažavanje realnosti bilo jače od epskih fantazija „osvete Kosova" i „obnove Dušanovog carstva". Njegovo odbacivanje tradicionalnog teokratskog ustrojstva Crne Gore izazvalo je podozrenje kod nekih političkih prvaka u zemlji, među velikim silama, i kod susjeda. U susjednoj Srbiji, koja je tada doživljavala ukupnu ekspanziju, takav čin se kosio sa programom nacionalne politike (*Načertanije*), koji je 1844. postavio tadašnji ministar unutrašnjih dela, Ilija Garašanin, a koji je Crnu Goru vidio samo kao neiscrpni rasadnik ratnika, u sastavu Kneževine Srbije. Tokom vladavine, naročito nakon bitke na Grahovcu, knjaz Danilo postao je velika nada Srbima i drugim Južnim Slovenima, koji su težili nacionalnom oslobođenju.[46] Međutim, knjaz Danilo svoju zemlju nije vidio kao „ćošak od razvalina Dušanove carevine", kako je pisao Njegoš, već kao samostalnu državu, „te je umjesto 'srpskog' odlučio da rješava 'crnogorsko' pitanje."[47]

Knjaz Danilo nije imao samo osjećaj za političku realnost, već državničku sposobnost analize političke nestabilnosti i strijemljenja svog vremena. Osim posjedovanja političke *vizije*, imao je s njom rijetko sjedinjenu hrabrost donošenja strateških odluka. Okrenuo se od Rusije, tradicionalne pokroviteljice Crne Gore i uputio prema zapadnoevropskim državama, Francuskoj i

---

da naprave protokole poreskih obveznika, kao i da popišu svu pokretnu i nepokretnu imovinu: Ž. Andrijašević, „Političko djelovanje i vladarska ličnost knjaza Danila Petrovića Njegoša", u: *Knjaz Danilo Petrović Njegoš. Politički spisi*, 7-98, 41.

46 O tome: B. Pavićević, *Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796-1878*, 286-287.

47 Ž. M. Andrijašević, „Sedam Petrovića", 259.

Engleskoj. Takve njegove misije doživljavale su se, naročito u kasnijoj intepretaciji i istoriji, kao jeretičke. S druge strane, upravo takva njegova smionost načinila ga je simbolom autonomnosti crnogorske države i nacije.

Tokom 1854. godine podigao je u Župi tvrđavu sa dvije okrugle kule, sa voltovima (svodovima) na spratu, zbog kojih je dobila ime Voltica.[48] Izgradnja ove tvrđave, koja je imala posadu i topove, na strateškom mjestu prema tada turskom Nikšiću, izraz je dalekosežnog političkog promišljanja Danila I. Tvrđava je bila vizuelni i simbolički znak koji je doprinio prisajedinjenju Župe nikšićke Crnoj Gori tokom razgraničenja sa Turskom 1859. godine.

Jedna od *jeretički* smionih zamisli knjaza Danila bila je da Crna Gora može i mora živjeti od proizvoda svoga rada. Ruski konzul u Dubrovniku tvrdio je da se Knjaz nadao kako će moći da „poslije četvorovjekovne neprekidne borbe za vjeru i slobodu, stavi u korice crnogorski mač i obrati ratničku crnogorsku mladež na korisna zanimanja mirnih građanja, zemljoradnju, trgovinu i industriju.“[49] Razvojem ekonomije, nadao se, Crna Gora bi se oslobodila zavisnosti od savezničkih država i ugroženosti od Turskog carstva.

Već 1852. podigao je most i kuću pored njega na Rijeci Crnojevića. Most na dva luka, po kojem je cjelina nazvana Mostina, bio je veoma značajan u doba kada je trgovački promet preko Rijeke Crnojevića bio najvažnija ekonomska žila-kucavica Crne Gore.[50]

Knjaz je organizovao carinski sistem i uveo „daciju“ za robu

48 O ovoj tvrđavi: *Potencijali kulturne baštine Crne Gore. Ekonomska valorizacija, Ministarstvo kulture Crne Gore*, Podgorica, 2017, 18.

49 Ž. M. Andrijašević, „Sedam Petrovića“, 259.

50 P. Malbaša, *Most knjaza Danila na Rijeci Crnojevića*. Stanje na dan 24. maj 2004. Komisija za utvđivanje stanja nepokretne kulturne baštine Crne Gore: www.academia.edu/19718973/

koja je prolazila preko carinarnica u Kotoru, Budvi, Risnu i Herceg Novom. Dao je inicijativu da se otvore trgovišta na Njegušima, Rijeci Crnojevića, Viru Crmničkom i Prentinoj Glavici. Razmišljao je o unaprijeđenju vinogradarstva, posebno u Crmničkoj i Riječkoj nahiji, namjeravao da iz Italije pozove tri „vješta zemljodjelca", tražio da se oduzme zemlja onima koji zapuštaju obradive površine...[51]

Znao je da nedostatak puteva spriječava ekonomski napredak zemlje. Zato je, kao i Njegoš prije njega, razmišljao da prijestoni grad prenese u plodnu ravnicu rijeke Zete. Francuskom konzulu Ekaru je već početkom 1856. kazao da želi podići dvorac na Orjoj Luci i izgraditi grad. Plan grada izradio je knjažev sekretar Vaclik (Jan Vaclík).[52] Osnovao je školu na Orjoj luci i nagrađivao kupovinu zemljišta u okolini. Ruskog konzula Konstantina Petkovića (Константин Димитриевич Петкович) je 27. novembra 1859. obavijestio kako ima namjeru „osnovati jedan grad u Bjelopavlićima, koji bi bio prestolno mjesto praviteljstva crnogorskog." Pošto Crna Gora nije mogla započeti izgradnju novog gradskog naselja, tražio je od Petkovića „jednog inženjera koji bi višerečenom građevinom upravljao." Molio je i da mu se ustupi i topograf Bikov, na nekoliko godina, „radi postrojenja putova". Sačuvan je Petkovićev izvještaj od 19. aprila 1860. da je ruska vlada odobrila da Bikov dođe u Crnu Goru radi topografskih snimanja.[53]

Zamisao novog grada u plodnoj ravnici nije imao vremena ostvariti. Ostvario ju je knjaz Nikola, postepeno, već od 1863.

51 B. Pavićević, *Danilo I Petrović Njegoš. Knjaz crnogorski i brdski 1851-1860*, 460-461.

52 P. Šoć, „Plan za podizanje Danilovgrada", *Istoriski zapisi*, god. VIII, knj. XI, sv. 1-2, 1955, 396.

53 D. Vuksan, „Knjaz Danilo. Osma godina vlade (1859)", 17-18; B. Pavićević, *Danilo I Petrović Njegoš. Knjaz crnogorski i brdski 1851-1860*, 459.

godine.[54] Srpska vlada, kojoj se obratio 1869. molbom da u Crnu Goru uputi inženjera, šalje arhitektu i inženjera Dragišu Milutinovića. Milutinović je svoj precizni urbanistički plan sa pažljivo postavljenim ulicama, javnim i privatnim zgradama (kao i projekat uređenja korita Zete i glavnih saobraćajnica koje vode do grada), završio 1869. godine. Most preko Zete, koji je povezao Staru Crnu Goru i Brda, počeo je da se gradi 1868, a pušten je u saobraćaj 1870, ponijevši ime velikog vojvode Mirka Petrovića.[55] Grad je zidan sa velikim optimizmom, posebno jer se vjerovalo da se gradi glavni privredni centar Crne Gore. Čudu rađanja potpuno novog grada – koji, zahvaljujući promišljenom Milutinovićem projektu, izgleda kao da je oduvijek tu postojao – knjaz Danilo bi se, može se pretpostaviti, veoma radovao.

[54] Želeći da ostvari bolji privredni kontakt između Stare Crne Gore i Brda, knjaz Nikola je, zajedno sa Senatom, naložio izmiještanje pazara sa Prentine na Ćeranića Glavicu 1863. godine. Iako je novi Pazar bio pod otvorenim nebom, kod Gaza Zete, sa malim, pokretnim nadstrešnicama za čuvanje robe, suštinski je označio nastanak novog grada. O tome: P. Jovanović, „Osnivanje Danilovgrada“, *Ovdje.* Umjetnost. Kultura. Nauka. Društvena pitanja, Kulturno-prosvjetna zajednica Crne Gore, godina II, Titograd, februar 1970.

[55] Od javnih zgrada Milutinović je osmislio postojanje *Novog dvora Njegove Svetosti*, *Senata*, *Tavnice*, *Škole*, *Crkve*, kule za odbranu mosta... Prema njegovom predviđanju, grad je moglo da naseli 15 hiljada stanovnika. Hroničar iz Bjelopavlića, Maksim Šobajić, zapisuje da je 1893. godine most dovršen kamenom oplatom, te da je „ova veličanstvena građevina u pohvalu knjaza Nikole I i plemena Bjelopavlića, koje je neprestalno rabotalo na nju besplatno.“ P. Jovanović, „Osnivanje Danilovgrada“, 4.

DUKLJANSKO-BARSKA NADBISKUPIJA I CRNOGORSKA DRŽAVA

Stevo Vučinić

Montenegro has a long tradition of autochthonous state formations on its territory that reaches back to the ancient period. One of them was the Slavic state formation Doclea, whose spiritual backbone was the Doclean-Bar Archbishopric. Its role in the society changed with the circumstances of its existence.

This paper deals with the history of relations of the Doclean-Bar Archbishopric and the Montenegrin state through the history. In 1886 Montenegro signed the concordat with Rome, and after the Referendum, relations with the Catholic Church were settled with the Fundamental Agreement.

Od konca 19. pa kroz cijelo 20. stoljeće, crnogorska naučna i politička javnost, u fokusu je imala samo tri i po stoljeća crnogorske povijesti (1501. do 1851. g), koja se oblikovala oko pravoslavne Mitropolije na Cetinju, odnosno Crnogorske pravoslavne crkve, kao državne i vjerske okosnice. Takav odnos je proizlazio iz svijesti naraštaja školovanih i oblikovanih u Beogradu, koji su romantičarski zanos onovremenih naraštaja za južnoslavensko ujedinjenje, što svjesno što nesvjesno, stavljali u funkciju svetosavskoga koncepta. On je u radikalnoj varijanti podrazumijevao jedinstvo u pravoslavlju, konfrontirano s evropskim

vrijednostima, i instrumentalizirano u interesu Beograda i Moskve. Oslobođena panslavenskoga i jugoslavenskoga romantizma, savremena gledišta crnogorske političke i kulturne elite, o odnosu svetoga i svjetovnoga na crnogorskome prostoru, u crkveno-organizacionome i dogmatskome smislu, u kontekstu prostora i vremena, tokom posljednja skoro dva milenijuma bitno su promijenjena. Te su promjene prouzrokovane očitom činjenicom, koja je postala okosnica i savremenoga tumačenja prošlosti, kako su se u Crnoj Gori, kao nigđe drugo u slovenskome svijetu, u nepravilnim razmacima, smjenjivale autohtone državne formacije koje su za duhovnu okosnicu imale nekad Katoličku, nekad Pravoslavnu crkvu, pa i obje zajedno. Ta je činjenica promijenila odnos savremenih naraštaja prema vlastitoj prošlosti, uzročno-posljedično i prema najstarijoj crnogorskoj nacionalnoj i duhovnoj instituciji, naime prema Dukljansko-barskoj nadbiskupiji, kao Katoličkoj crkvi Crnogoraca katoličke vjeroispovijesti. Po popisu iz 2011. godine njih ima 5.667 od ukupno 278.865 Crnogoraca, Hrvata katolika 5.527 od ukupno 6.021 i Albanaca katolika 7.954 od ukupno 30.439 Albanaca.[1] Da bismo ove činjenice razjasnili, a i samu temu zadatu naslovom, prethodno ćemo se kratko osvrnuti na onu povijest crnogorskoga prostora, koji je u vezi s njima.

Kratka povijest Dukljansko-barske nadbiskupije

Duboka je povijest autohtonih državnih formacija koje su zauzimale prostor današnje Crne Gore; one sežu do u 4. st. pr. Kr. Te formacije su se protezale na prostoru između Boke i Drača, pa i do Neretve. U Skadru, u Albaniji, u graničnoj zoni s Crnom Gorom, bilo je jedno od šedišta ilirskih kraljeva. U Meteonu (u zahvatu sela Mataguži), desetak kilometara južno od Podgorice, na obali Skadarskoga jezera, ilirski kralj Gencije imao je rezidenciju. U Risnu, rezidirala je ilirska kraljica Teuta. Dioklecijanovom

[1] MONSTAT, izvještaj popisa 2011. godine.

reformom, koncem 3. st., prostor između Boke i Drača, sa sjevera omeđen vijencem prvih visokih planina, koje razdvajaju crnomorski od jadranskoga sliva, izdvojena je iz provincije Dalmacije kao posebna provincija Prevalitana. U ranome srednjemu vijeku, Prevalitana se našla unutar teritorija koja se u pravcu zapada protezala do Neretve, zvana Gornja Dalmacija (usp. IX. poglavlje *Ljetopisa popa Dukljanina*).[2] Na tom prostoru, legendarni slavenski kralj Predimir zasnovao je Tetrarhiju (usp. XXX. poglavlje istoga *Ljetopisa*).[3] Njegov legendarni potomak, dalmatinski kralj Tugemir, opasao je bedemima Podgoricu, i utvrdio je.[4] Nije isključeno ni da ju je i osnovao, mada je izglednije da je nastala, po svemu sudeći, oko bendiktinskoga samostana, reklo bi se Svetoga Marka. Samostan je vjerojatno porušen tokom Nemanjine rušilačke kampanje, iz 1186. godine, da bi na njegovim temeljima, njegov sin sveti Sava sagradio pravoslavni manastir, u kome je bila prva stolica Zetskoga episkopa Srpske crkve. U vrijeme osmanlijskih osvajanja, odnosno krajem 15. st., i nadgrađeni manastir je porušen, a na njegovim temeljima sagrađena je privatna kuća, poznata kao *kuća Đečevića,* koju predanje vezuje za manastir toga imena. Mjestom na kome se nalaze njegovi ostaci i imenovanjem manastira patronom kome je posvećen, što nije slučaj kod pravoslavnih, podupire se osnovana pretpostavka da je u temeljima, kasnije nadograđivanim, bio latinski, a izgledno vrijeme nastanka da je benediktinski.[5] Koncem ranoga srednjega vijeka ime Prevalitane je nestalo, a zamijenjeno je imenom Zeta, koja se dijelila na istočnu, Gornju, smještenu između Drača i Skadra, i zapadnu, Donju, koja je obuhvaćala Zetsko-bjelopavlićku ravnicu,

2 Eduard Peričić, *Ljetopis popa Dukljanina*, Conteco, Bar, 1999, 50.

3 *Isto*, 63.

4 *Capioso ristretto de gli annali di Ragusa di Giacomo di Pietro Luccari,* Venetia, 1605, 7.

5 Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017, 98–100.

veći, zapadni dio Skadarskoga jezera i primorje od Bara do Risna. Početkom 15. st., dinastija Crnojevića, porijeklom ispod Lovćena, s prostora poznatog kao Crna Gora, utemeljuje državnu stolicu na obali Skadarskoga jezera, na Žabljaku, koju pod turskim pritiskom, na samom kraju 15. st., konačno premješta na Cetinje. Od toga vremena geografski pojam Crne Gore postaje politički i vremenom se proteže na prostore duboko u kontinent; nakon balkanskih ratova (1912–1913), protegao se i na Metohiju do Đakovice.

Dukljansko-barska nadbiskupija nasljednica je biskupije utemeljene nakon Konstantinovoga edikta o toleranciji vjere, iz 313., u Doljanima, četiri kilometra ševerno od samoga središta Podgorice, u gradskoj zoni. Očuvani su ostaci dvije crkve, od kojih je jedna trikonhos s atrijem i do nje trobrodna bazilika. Za postojanje crkvene organizacije već krajem četvrtog stoljeća na prostoru provincije Prevalis (*Praevalis*), kojoj je pripadao i municipijum Duklja (*Doclea*), zna se na osnovu jednog pisma pape Siricija iz 392, u kom se pominju skadarski biskupi, Bazus i Senecijus (*Bassus i Senecius*). Duklja iz V vijeka, saznajemo i iz dokumenta koji pominje dukljanskoga epsikopa Evandrusa: „Evandrus episcopus civitatis Doclea" – kao učesnika Halkidonskog sabora 451. godine.[6] Nedugo potom biskupsko šedište je preseljeno tri kilometra istočno, unutar zidina antičke Duklje (Docleje), u takozvanoj bazilici A, nepoznatoga patrona. Mišljenje da je ova crkva bila biskupsko šedište donešeno je ne samo na osnovu njezinih arhitektonskih sadržaja, koji imaju reprezentativni karakter, već i zbog pronađenih fragmenata subselijuma i katedre.[7] U vrijeme Avarsko-slavenskih seoba seli se deset kilometara zapadnije, na Martinićku Gradinu, Porfirogenitovu Lontodoklu, u crkvu pomenutu u IX. glavi *Ljetopisa popa Dukljanina*:[8] „Vladao

6 Branislav Borozan, *Rezidencijalne crkve Dukljanske episkopije-Arhiepiskopije*, Zbornik radova s naučnog skupa „120 godina od oslobođenja Podgorice", Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2000, 223.

7 Isto.

8 Branislav Borozan, *Martinićka Gradina-civita Dioclitiana*, Zbornik

je veoma sveti kralj četrdeset godina i četiri mjeseca. Izrodio je sinova i kćeri, a preminuo je sedamnaestog marta i bio je sahranjen u crkvi Svete Marije u Dukljanskom gradu, dostojno i uz veliki svečani sprovod. Tada narod koji se bijaše sakupio naricaše ga plačući, pa u istoj crkvi u kojoj je bio sahranjen uzdigne njegovog sina Svetolika, koga tu arhiepiskop i episkopi posvetiše i okruniše. Baš od onog dana nastao je običaj da se u istoj crkvi biraju i ustoličuju svi kraljevi ove zemlje."[9] U njenoj središnjoj apsidi nalazi se, takođe, supselij s katedrom i baptisterijom za krštavanje, što je šedočanstvo da je crkva imala biskupski karakter.[10] Inače, Dukljanska-barska nadbiskupija je ne samo najstarija crnogorska nacionalana institucija, nego i najstarija katolička mitropolija na južnoslovenskim prostorima.[11] Zato je papa Klement III., 1089. godine, bulom uzdigao Dukljansko-barskoga biskupa Petra u nadbiskupa, i dodijelio mu palij, a nadbiskupiji je naznačio kao sufragane: kotorsku, ulcinjsku, svačku, skadarsku, drivašku i pilotsku biskupiju te Srbiju, Bosnu i Travuniju, s pravom da se pred njim nosi krst.[12] Svač i Drivast su bili mali episkopski gradovi, danas u ruševnome stanju. Ruševine Svača nalaze se desetak kilometara sevrnije od Ulcinja, a Drivasta desetak kilometara istočno od Skadra (Albanija). Dok je Pilot brdsko-planinska oblast u Albaniji, istočno od Skadra, u zahvatu donjega toka rijeke Drim. Inače, od 1475. godine Dukljansko-barski nadbiskup nosi i titulu *primas Serbiae*.[13] Tako je bilo kroz sve vrijeme postojanja crnogorske slovenske državne formacije

radova sa okrugloga stola „Srednjovjekovna istorija Crne Gore", Istorijski isnstitut Crne Gore, knj. 3, Podgorica, 1999, 82.

9 Eduard Peričić, *Ljetops popa Dukljanina*, Conteco bar, str. 52.

10 *Isto*, 108.

11 Branislav Borozan, *Rezidencijalne crkve Dukljanske episkopije – Arhiepiskopije*, str. 16.

12 A. Milošević, „Papske bule i povelje", *Istorijski zapisi*, knj. III, 1–2, Istorijski institut Crne Gore, Cetinje, 1949, 64.

13 Ivan Jović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar, 2004, 54.

Duklje. Krajem 12. st. njezin je prostor bio predmet Nemanjine rušilačke kampanje,[14] za kojom je slijedio drugi val vlaških seoba, koje su prouzrokovale radikalne demografske promjene, i s njom povezanu promjenu konfesionalne situacije, i marginalizaciju Dukljansko-barske nadbiskupije, koja je nakon Samuilove ratne kampanje, između 986. i 989. godine,[15] stolicu izmjestila s Martinićke Gradine u Bar. Unutrašnjost je preplavilo pravoslavno vlaško stanovništvo, za kojim se protezala struktura Srpske crkve, i u jednom dužem procesu, dovršenom krajem 15. st, tokom treće migracije Vlaha, prognanih turskim osvajanjima, uspostavilo potpunu dominaciju. Slovenske katoličke enklave u kontinentalnome zaleđu su se nekako održavale sve do 17. st., da bi na koncu i one promijenile vjerski iskaz u pravoslavni. Tako da od toga vremena latinski obred kod slavenskoga stanovništva egzistira samo u primorskim gradovima i njihovoj bližoj okolini. A u kontinetalnome dijelu, uglavnom u južnome priobalju Skadarskoga jezera, u rubnome području, u doticaju s Albanijom.

Nakon propasti Dukljanske kraljevine, Dukljansko-barska nadbiskupija našla se u funkciji Nemanjinih imperijalnih ambicija, marginalizirana i instrumentalizirana kao podrška autoritetu srpske dinastije. U takvome statusu je ostala do smrti cara Dušana, 1355. godine. Već od 1360. do 1421. godine Crnom Gorom vladaju Balšići. U junu 1369. godine papa Urban V pismom izvještava trojicu sinova Balše I Balšića da ih prima u krilo Katoličke crkve: „Plemićima, Stracimiru, Đurđu i Balši, županima Zete, milost u sadašnjem vremenu po kojoj ćete steći slavu u budućnosti... Shvatili smo iz izvještaja našeg časnog brata Petra, biskupa Svača, koji je sada o tome predlagač u vaše ime, da ste odlučili da nam pristupite. Namjeravate, sa poštovanjem i iskrenim srcima pridružiti se poslušnosti i pobožnosti

14 Stefan Prvovenačni, Sabrani spisi, *Stara srpska književnost*, Novi Sad, 64.

15 Aleksandar Atanasovski, *Makedonija i Crna Gora vo sredniot vek, od vojna do romantična ljubav*, (rukopis), 4–7.

prema presvetoj Rimskoj Crkvi...“[16] Vrijeme uprave Balšića Zetom obilježava podijeljeni duhovni autoritet Katoličke i Pravoslavne crkvene strukture, koji vlasti nisu krnjile. Potom je Đurđev sin, Balša III, pred kraj života, teško bolestan, odselio u Srbiju, prešao na pravoslavlje, i ubrzo umro, a Zetu je ostavio svome ujaku, srpskome despotu Stefanu Lazareviću. Poslije smrti Balše III, pred turskim osvajanjima, prema zapadu već su tekle nove vlaške migracije, koje su snažnim demografskim pritiskom na istočne granice, teritoriju Hrvatske preoblikovale u izgled kifle, a Crnu Goru u potpunosti okupirale. Nedugo poslije, od 1571. godine, Nadbiskupija se našla izolovana unutar turskoga Bara, da bi pred kraj turske okupacije bila izmještena u Skadar, ponovo marginalizirana, i tako dočekala oslobođenje 1878. godine. Dvije posljednje crnogorske dinastije, koje su vladale od 1421. do 1501, odnosno od 1697. pa do 1918, Crnojevići i Njegoši, potekli su od Vlaha Kalođurđevića i Njeguša, koji su utemeljili klasičnu podlovćensku Crnu Goru, okupljenu oko Cetinjskoga manastira kao njenoga središta, u kome je bila katedra Crnogorske pravoslavne crkve.

Odnos prema najstarijoj crnogorskoj duhovnoj instituciji, mijenja se nakon Berlinskoga kongresa, 1878. Međutim, prilike oblikovane utjecajem Moskve kao pokrovitelja, ali i Beograda, od kneza Nikole zahtijevaju da se prema Nadbiskupiji, i uopšte Katoličkoj crkvi, odnosi s određenim oprezom, kako ne bi dao povoda opoziciji da ga proglasi plaćenikom Austrougarske, koja joj je bila zaštitnica. Njegove namjere prema Nadbiskupiji, mogu se sažeti u šest tačaka:

- šedište Dukljansko-barske nadbiskupije treba se vratiti iz Skadra u Bar;
- za Slovene katolike bogoslužje se treba vršiti na slavenskome jeziku;
- sv. Misa se treba služiti iz Misala na ćirilici;

[16] Pismo za štampu priredio Fransoa Lenorman, a s latinskoga preveo Miloš Milošević.

- sa Svetom Stolicom ugovorom riješiti odnose;
- spriječiti utjecaj austrougarske agenture preko Katoličke crkve i,
- učiniti sve da ilirski zavod Svetoga Jeronima bude u službi i Crnogoraca katolika.

Ovim namjerama ne može se prigovoriti. Iz njih iskri državnički odnos kneza Nikole prema Dukljansko-barskoj nadbiskupiji, što se indirektno iščitava i iz proglasa, od 28. avgusta 1910, povodom proglašenja Crne Gore kraljevinom. U njemu je jasno istaknuto gledište stanovište i svijest da je Crna Gora nasljednica ranosrednjovjekovne Duklje, čija je Dukljansko-barska nadbiskupija bila duhovna okosnica: „...Duboki su temelji ovoj obnovljenoj kraljevini našoj. Oni silaze do nekadašnjih zetskih kraljeva Vojislava, Mihaila i Bodina. Vrijeme je rušilo samo ono, što je nad zemljom bilo, ali što je izidano bilo u njoj i što je usađeno bilo u srcima slobodnih gorštaka ovih planina, to nijedan silnik, koji je na našu otadžbinu nasrtao, nije mogao porušiti. Na tome dubokom temelju počeli smo mi zidati, i danas evo staroga kraljevstva našeg opet da blista pod suncem nebeskim...“[17]

Voljom austrougarskoga državljanina, nadbiskupa Karla Potena, ali i podrškom austrougarske diplomatije, Sveta Stolica je odlukom (breve *Aueque principalitur*), od 15. marta 1867, spojila Dukljansko-barsku i Skadarsku crkvu i šedište joj ustanovila u Skadru.[18] Nakon potpisivanja konkordata između kneževine Crne Gore i Svete Stolice, 8. oktobra 1886, potpisanoga vještim posredovanjem kneževa prijatelja, biskupa đakovačkoga Strosmayera, papa Lav XIII donio je dekret o razdvajanju skadarske i barske nadbiskupije, i istoga dana je Kurija imenovala za barskoga nadbiskupa franjevca Šimuna Milinovića iz

17 *Cetinjski vjesnik*, 28. VII 1910, br. 60.

18 Moris Faber, „Pravo barskih nadbiskupa na naslov ‘Primas Srbije’“, *Glasnik zemaljskoga muzeja u Bosni i Hercegovini*, XVII, Sarajevo, 1906, str. 446.

Lovreća u Dalmaciji.[19] Konkordatom, članom 3, riješeno je da pod duhovnom jurisdikcijom nadbiskupa barskoga pripadaju svi katolici u Crnoj Gori, a u crkvenim poslovima on ovisi neposredno i isključivo o Svetoj Stolici. Članom 9. Vlada je priznala valjanost i mješovitih brakova sklopljenih pred katoličkim sveštenicima po crkvenim zakonima; članom 12. je predviđeno da radi pripreme crnogorskih mladića, sposobnih da budu katolički sveštenici, u sporazumu s barskim nadbiskupom, Vlada će izabrati neke zaslužnije, koje će slati u Rim da tamo završe nauke. Prvih pet godina slat će se po dva mladića u Rim, a poslije samo po jedan.[20] Ova tri člana su izazvala buru u srpskoj i ruskoj javnosti, koje su se prema konkordatu postavile u opoziciju, a ni Austrougarska u tome pitanju nije stajala po strani. Rusija se plašila snaženja uticaja knjaza Nikole u evropskoj javnosti, koji je tako dobijao potporu politici koja se nije oslanjala samo na Rusiju, a ne kako se tumači zbog bojazni od prozelitizma. Srpska je javnost bila zapljusnuta tekstovima kojima se konkordat napada zbog dva razloga: da je štetan za srpsku državu i da je izdajnički akt jednoga pravoslavnoga kneza uperen protiv pravoslavlja. U biti, razlog je bio istovjetan ruskom. Srbija je već tada ozbiljno pretendirala da izađe na Jadran, i svako snaženje crnogorske države, tek oporavljene od višestoljetnih ratova, umanjivalo je njezine šanse da te pretenzije ostvari aneksijom, mada joj je to uspjelo 1918. Motivi Austrougarske bili su vezani za strah od snaženja panslavističkog pokreta, koji je po naravi stvari rušio temelje dvojne Austrougarske monarhije. Sljedeće, 1887. godine, Sveta je Stolica odobrila uvođenje staroslovenskoga jezika u liturgijsku upotrebu. Papa Lav XIII je, 1890, posebnom uredbom odobrio štampanje Misala na staroslovenskom jeziku, na glagoljici, jer se Austrougarska protivila ćirilici.

19 Ante Prološčić, Nadbiskup barski fra Šimun Milinović, *Počeci,* 14 (2017) 1, str. 66.

20 Ivan Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar, 2004, 179–181.

Za štampu ga je pripremio franjevac glagoljaš Dragutin Antun Parčić iz Vrbnika. Parčić otkriva svrhu i smisao truda koji je uložio u priređivanje i štampanje barskog misala, pa između ostalog piše: „…jeda bi se sačuvalo ono malo slavenskoga bogoslužja, što tinja u južnih krajeva našega naroda, a to je bio uviek cilj, za koji sam težio." Skoro kompletan tiraž, osim desetak primjeraka, otkupio je Austrougarski poslanik u Vatikanu, da bi se spriječilo da ga koriste slavenske biskupije u carevini. Povodom prve službe na slavenskom jeziku, održane 1. januara 1895, u katedralnoj crkvi u Baru, priređene su velike svečanosti.[21] Iako je spriječio uticaj Austrougarske agenture preko Katoličke crkve, izborom Milinovića za nadbiskupa, nije spriječio preimenovanje slovenskoga zavoda Svetoga Jeronima u Rimu. Papa je breveom *Slavorum gentem*, od 1. avgusta 1901, preimenovao Ilirski zavod Svetoga Jeronima u Hrvatski zavod Svetoga Jeronima. U devetoj tački Statuta Zavoda piše da će se ubuduće u zavod primati pitomci koji su po rodu i jeziku hrvatske nacionalnosti.[22] Za kneza je to bilo problematično zbog dva razloga: bulom je Dukljansko-barska nadbiskupija ubrojena u hrvatske, i tako dovedena pod kompetencije austrougarskih podanika, što je bilo neprihvatljivo za jednu suverenu državu, a Crnogorci katoličke vjere su se lišavali nacionalne atribucije, što je takođe bilo neprihvatljivo.

Između dva rata, 1925. godine, kralj Aleksandar je naumio premjestiti sjedište Dukljansko-barske nadbiskupije u Beograd, što je spriječeno zalaganjem svih Barana i ukupne javnosti. U socijalističkome periodu bila je na margini crnogorskoga društva, kao i druge crkve i vjerske zajednice.

21 *Isto*, 189.

22 *Isto*, 190, navedeno prema: A. Pecarić – J. Pecarić, *Položaj Hrvata i katolika u Crnoj Gori od svjetojeronimske afere do danas,* Simpozij „Jugoistočna Europa u XX. stoljeću", Dubrovnik, 23–25. maja, 1996. Referat je bio polazište za tekst: Željko Krušelj, „Zaljev hrvatskih svetaca bez Hrvata", *Hrvatski Obzor*, od 17. 06. 1996.

Dukljansko-barska nadbiskupija danas

Početkom devedesetih godina prošloga vijeka, Nadbiskupiji i katolicima uopšte, natovarile su se na vrat svetosavske horde, koje su ih demonizirale, optužujući ih kao arhineprijatelje pravoslavnoga svijeta i država. To je posebno vezano za ime Amfilohija Radovića, vladike crnogorsko-primorske Mitropolije srpske crkve, ustoličenoga 6. januara 1991. godine na Cetinju. Odmah je instrumentalizovao kler protiv crnogorskoga državnoga i nacionalnoga bića, Katoličke crkve i same Evrope; predvodio je i ratnohuškačku kampanju Beogradske patrijaršije tokom ratova Srbije protiv Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Poznata je Amfilohijeva izjava kako su Crnogorci „komunistički nakot i kopilad". U Ljubljanskoj *Mladini*, oktobar 1988. godine, Amfilohije Radović je izjavio: „Stav komunističke partije i to po direktivama Kominterne prije rata, bio je da Balkan i u srcu Balkana srpski narod treba da se oslabi. Na temelju toga stvoreni su novi narodi koji u istoriji nijesu nikad ni postojali, kao recimo Crnogorci, oni su najočigledniji primjer."[23] Prije neku godinu, na pitanje novinarke: „Šta mislite o crnogorskom državnom projektu", odgovorio je: „Ne pravi se pita od onoga."[24]

Mitropolit Amfilohije, mitropolit dabrobosanski Nikolaj i episkop zahumsko-hercegovački Atanasije izdali su 1998. godine zajedničko saopštenje: „Takozvana autokefalna crnogorska crkva sastavljena je od jednog raspopa, jednog raskaluđera i jednog nesvršenog učenika Cetinjske bogoslovije, delikventnog ponašanja, predstavlja jednu necrkvenu i anticrkvenu sektu. Zato svako učestvovanje u toj sekti znači umjesto blagoslova božijeg, prizivanje prokletstva na sebe i svoje potomstvo!"[25]

23 Navedeno prema: Veseljko Koprivica, *Amfilohijeva sabrana nedjela*, Podgorica, 2011, 32.

24 *Isto*, 50.

25 *Isto*, 87.

Prije nekoga vremena, nakon liturgije u crkvi na Ružici, prisutnima je veličao vladiku Danila i njegovo tobožnje iniciranje pokolja crnogorskih muslimana, koje je nazvao lažnim ljudima: „Mnogi i danas prigovaraju kako je to smio vladika Danilo. Jeste da je strašno pobiti ljude, međutim, još je strašnija duhovna smrt koju siju oko sebe ti lažni ljudi, sa lažnom vjerom." Posljednje uvrede crnogorskoj naciji Amfilohije je uputio 17. jula 2017, kada je, na praznik „proroka Mojsija Bogovidca i Svetog Petra Dabrobosanskog", sa sveštenstvom služio liturgiju u Cetinjskom manastiru, i tom prilikom kazao „... A ovi misle da su Crnogorci samo zato što su se, kao i volovi, rodili u Crnoj Gori. Nijesu to Crnogorci."[26]

Protiv Dukljansko-barske nadbiskupije rat je poveo brutalnim načinom i sredstvima, rušeći katoličke oltare u dvooltarskim crkvama. Na meti prva se našla dvooltarska crkva u Spiču (Sutomoru), predgrađu Bara. Tako je klirik srpske crkve, 1995. izbačio katolički oltar iz zajedničke crkve sv. Petke u Sutomoru, tumačeći ga kao izraz prozelitizma prema pravoslavnima.[27] Godinu dana prije referenduma o nezavisnosti, 18. juna 2005, iznad grada Bara, na vrhu planine Rumije (1650 m.), na kultnome mjestu na koje vjekovima, na Trojičindan, katolici, pravoslavni i muslimani zajednički tradicionalno iznose krst kneza Vladimira, helikopterom srpske vojske, SPC postavila je limeni objekt (crkvu).[28] Od tada, katolici i muslimani ne pohode Rumiju na Trojičindan. Tim aktom jasno je stavila na znanje Dukljansko-barskoj nadbiskupiji, i svim podrumijskim katolicima, da je to prostor velikosrpskih imperijalnih ambicija, u kome su, kao i muslimani, nepoželjni. Istu poruku je poslala i freskom u crkvi primorskoga manastira Podmaine. Prikazane likove javnost tumači kao kardinale Rimske

26 *Amfilohije o volovima i Crnogorcima*, na: http://mondo.rs/a1041956/Info/Ex-Yu/mitropolit-Amfilohije-Crnogorci.html (19. 09. 2017).

27 V. Brajović, Skrnavljenje suživota, *Vreme*, 06. 01. 1996., 17.

28 Crkva doletela s neba, Dnevni list *Novosti* Beograd, od 19. jun 2005.

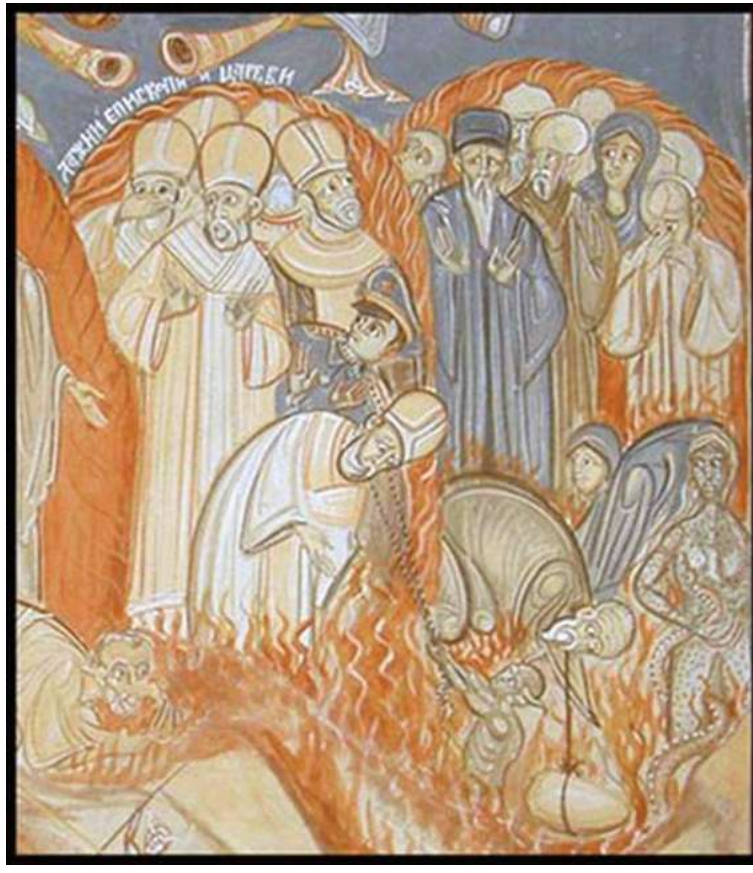

Kardinali, Josip Broz i vladika Mihailo pred vratima pakla

crkve u društvu Josipa Broza i poglavara Crnogorske pravoslavne crkve vladike Mihaila u predvorju pakla.[29]

Ugovor između Crne Gore i Svete Stolice

Nakon referenduma o nezavisnosti, crnogorska Vlada pokrenula je proces ugovornoga rješavanja odnosa sa Svetom Stolicom. Temeljni ugovor između Svete Stolice i Crne Gore

29 *Monitor*, Podgorica: *Vesti*, Frankfurt, 24. decembra 2004.

(u daljem tekstu: Temeljni ugovor) potpisan je 24. juna 2011. u Vatikanu. U ime Crne Gore potpisao ga je premijer crnogorske vlade Igor Lukšić, a u ime Svete Stolice njezin državni sekretar kardinal Tarcisio Bertone. I jedna i druga strana odale su priznanje nunciju Alessandru D'Ericu i ambasadoru Crne Gore Antunu Sbutegi, koji su bili najzaslužniji da je Temeljni ugovor potpisan.[30] Tim povodom premijer Lukšić je izjavio: „Ovaj istorijski trenutak nas podsjeća na vjekovni kontinuitet veza sa Svetom Stolicom, posebno na konkordat koji je Knjaževina Crna Gora potpisala sa Svetom Stolicom. Čini nam posebno zadovoljstvo što je Crna Gora prva savremena država sa pravoslavnom većinom koja potpisuje ovakav ugovor, što svjedoči o njenoj ekumenskoj vokaciji."[31] Na njegov govor burno je reagovala Mitropolija crnogorsko-primorska Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori (SPC). Kritikovala je potpisivanje ugovora sa Svetom Stolicom, jer je smatrala da se time „diskriminišu" ostale vjerske zajednice i tražila je od države da se „na isti način i u istom obimu prava" regulišu odnosi s ostalim vjerskim zajednicama.[32] Sporazum smo kritikovali i mi, jer je članom 5. Temeljnoga ugovora,[33] dato pravo nadležnoj crkvenoj vlasti da ima isključivo pravo da slobodno uređuje vlastito crkveno ustrojstvo, da osniva, mijenja i ukida crkvene pokrajine, nadbiskupije, biskupije, apostolske administrature, teritorijalne prelature, teritorijalne opatije, osobne prelature, župe, ustanove posvećenog života i udruženja apostolskog života, kao i druga crkvena pravna tijela. Iz ovoga člana proizlaze i razlozi naše kritike. Prvi je u vezi Katoličke crkve, a njega smo kritikovali zbog četiri stvari:

30 Ivan Jakulj, Međunarodni ugovori Svete Stolice i Crne Gore: povjesnopravni vid, *Crkva u svijetu,* 47 (2013) 2, 250.

31 *Večernje Novost*i, 24. jun 2011.

32 *Blic*, 24. lipnja 2011.

33 Nalazi se na službenom portalu Vlade Crne Gore.

1. Dukljansko-barska nadbiskupija, kao najstarija crnogorska nacionalna institucija i Katolička crkva u Crnogoraca katoličke vjere, kao takva morala je biti opisana u Temeljnome ugovoru, koji bi joj garantirao čast i prvijenstvo;

2. trebalo je obavezati Svetu Stolicu da za Albance katolike osnuje posebnu biskupiju, što bi bilo korektno i pravedno. Naime, u Kotorskoj biskupiji okupljeni su uglavnom svi Hrvati, a Dukljansko-barska je crnogorska, i okuplja većinu Crnogoraca katolika. Potom je trebalo uslijediti osnivanje Crnogorske biskupske konferencije koju je također trebalo ugovoriti;

3. morala se ugovoriti obaveza Svete Stolice da na čelo Dukljansko-barske nadbiskupije postavlja i biskupe po nacionalnosti Crnogorce. Katoličkih sveštenika crnogorske nacionalnosti ima među crnogorskim iseljenicima u Latinskoj Americi, poglavito Argentini,

4. obavezati da za Crnogorce katolike školuje kler crnogorske nacionalnosti, koji bi se služili crnogorskim jezikom u liturgiji, budući da je Dukljansko-barska nadbiskupija depozit crnogorske tradicije i povijesti i jedna od njezine dvije tradicionalne kršćanske duhovne okosnice – pravoslavne i katoličke.

Drugi razlog zbog kojega smo kritikovali član 5. Temeljnoga ugovora je u vezi Srpske pravoslavne crkve. Naime, već tri desetljeća zemlja se suočava s brutalnim napadima klira Srpske crkve, koji zaklonjeni omoforom i epitrahiljom, javno, s katedre i s oltara, pozivaju u rat protiv evropske civilizacije, a posljednjih dvanaest godina i na rušenje ustavnoga poretka. Dozvoliti joj da u istome obimu i na isti način riješi svoj odnos s crnogorskom državom, kako je to riješio član 5. Temeljnoga ugovora između Crne Gore i Svete Stolice, za Crnu Goru je neprihvatljivo. Jer bi joj istovjetan član omogućio da legalno nastavi takvu protivdržavnu praksu, između ostaloga, suverenim izborom klira i episkopa, uglavnom izbjeglih iz Krajine i Bosne i Hercegovine, koji su ostrašćeni neprijatelji ustavnoga poretka Crne Gore i samih Crnogoraca.

Kritika je uticala na Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija Crne Gore da preko Apostolske nuncijature, 12. januara 2012. predloži izvjesne promjene koje bi se unijele u Temeljni ugovor između Svete Stolice i Crne Gore. Državni sekretarijat Vatikana se saglasio i obavijestio Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija Crne Gore da je saglasan:

1. da se u članu 2. Temeljnog ugovora, nakon stava 3, doda novi stav 4. koji glasi: „4. Teritorijalna konfiguracija crkvenih područja neće se prostirati izvan granica Crne Gore“;

2. da se u članu 6. nakon stava 2, doda novi stav 3. koji glasi: „3. Prije objavljivanja imenovanja dijecezanskih biskupa, Sveta Stolica će o tome obavijestiti Vladu Crne Gore, iz poštovanja i na povjerljiv način“;

3. da se u članu 11. nakon stava 2, doda novi stav 3. koji glasi: „3. Prava na nepokretna dobra iz stavka 1. ovog člana bit će upisana ili registrovana na ime crkvenih pravnih osobnosti u Crnoj Gori. Izgradnja ili rekonstrukcija vjerskih objekata bit će u skladu sa zakonodavstvom Crne Gore. Dobra koja predstavljaju kulturnu baštinu Crne Gore ne mogu se otuđiti ili iznijeti iz države bez saglasnosti Vlade Crne Gore.“

Ova Nota, i Nota u odgovoru Crne Gore, dio su Temeljnoga ugovora između Svete Stolice i Crne Gore, potpisanog 24. juna 2011.[34]

Ovim ugovorom nisu riješena mnoga pitanja od nacionalnoga i državnoga interesa, koja smo istakli u kritici Temeljnoga ugovora, a tiču se Crnogoraca katoličke vjeroispovijesti. Ni status Dukljansko-barske nadbiskupije nije riješen na način koji je primjeren njezinome mjestu i ulozi u crnogorskoj povijesti. Sva ova pitanja će se rješavati u budućnosti, na temelju člana 20., stavak 2. Temeljnoga ugovora, posredstvom Mješovite komisije, sastavljene od predstavnika dviju strana, nadležnih da raspravljaju o pitanjima od zajedničkog interesa i predlažu dodatna rješenja.

34 Ivan Jakulj, *Međunarodni ugovori Svete Stolice i Crne Gore: povjesnopravni vid*, 251.

CRNA GORA NA PRELAZU MILENIJUMA (1998–2006)

Radenko Šćekić

The period from 1998 to 2006 was extremely turbulent regarding the socio-political situation in Montenegro. The period of division in the government in 1997, the rise in tensions, the NATO bombing, the Federal elections and the fall of Slobodan Milosevic, the Constitutional Charter and the Referendum in 2006. The years of gradual economic and political independence of Montenegro and the strengthening of state institutions in the atmosphere of increasing political tensions and potential internal conflicts.

U složenim društveno-ekonomskim okolnostima, crnogorska vlast je 1997. ušla, neočekivano za širu javnost, ponovo (u periodu od manje od jedne decenije) u jedan sukob[1] i rascjep, iako je za razliku od januara 1989. ovaj put je to bio rascjep u najužem krugu vlasti.[2] Pokazalo se da je vid kolektivnog

[1] Agencija „Damar“ iz Podgorice je vršila ispitivanje javnog mnjenja u posljednjoj sedmici juna i prvoj sedmici jula 1997. na reprezentativnom uzorku od 750 ispitanika iz sedam crnogorskih gradova za potrebe Fonda za etničke odnose iz Beograda. Rezultati ispitivanja idu u prilog opoziciji i crnogorskom premijeru (37,7 %), dok M. Bulatović (21,9 %), S. Milošević i institucije savezne države gube povjerenje. (*Pobjeda*, 8. avgust 1997. str. 5).

[2] „Paradoks je bio u tome što je rascjep uslijedio svega nekoliko mjeseci poslije ubjedljive pobjede DPS-a nad ujedinjenom opozicijom na

rukovođenja veoma ranjiv, jer se, prema S. Darmanoviću, završava obično borbom među samim oligarsima tako da je bilo samo pitanje vremena kada će izbiti sukob u vrhu partije.[3] S. Milošević je 15. jula 1997. godine, iznenada kandidovan i u Saveznoj skupštini izabran za predsjednika SRJ. Taj izbor izvršen je i glasovima poslanika DPS-a.[4] Koalicija Narodna sloga, uz podršku poslanika iz redova stranaka albanske nacionalnosti i jedne muslimanske stranke, na zasijedanju Skupštine Crne Gore 22. jula te godine podnijela je predlog rezolucije kojim se osporavao navedeni postupak izbora S. Miloševića.

Parlamentarnim izborima novembra 1996. godine. Najširа javnost i opozicija bili su zatečeni iznenadnim sukobom koji se otvorio u okviru vladajuće stranke. Sukob je po formi imao tipičan postkomunistički karakter – predsjednik protiv premijera, jedna grana izvršne vlasti protiv druge. Ako se DPS iz toga perioda razumije tek kao 'neokomunistička', ideološka partija, objašnjenje ne bi bilo potpuno. Jer jedinstvena DPS je jedna složena stranka, isprepletanih, kako grupnih, tako i ličnih interesa i heterogenih političkih strujanja, ne rijetko suprostavljenih. Postojanje različitih interesa i političkih struja uglavnom nije izbijalo na površinu, kako zbog činjenice da oni nisu nikad proizveli takve unutrašnje političke različitosti koje bi ugrozile funkcionisanje stranke, tako i zbog svijesti o prioritetnom zajedničkom interesu koji stoji iznad svih drugih – očuvanje apsolutne vlasti. DPS je shodno tome, bila mnogo više partija vlasti, nego ideološka partija" (S. Darmanović, „Crnogorski postkomunistički režim", *Monitor*, 6. mart 1998).

[3] Po H. Arent „moć pripada grupi i postoji samo dok grupa ostaje na okupu. Onog trenutka kada iščezne grupa iz koje je potekla moć i vlast isto tako nestaje" (prema Č. Čupić, *Sociologija,* FPN, Beograd, 2002, str. 86).

[4] Shodno članu 31. stav 3. Statuta Demokratske partije socijalista Crne Gore, Glavni odbor je većinom glasova podržao kandidaturu S. Miloševića za predsjednika SRJ. GO je „ocijenio da je to izuzetno značajno političko pitanje i da predstavlja doprinos koalicionoj saradnji DPS-a i SPS-a čime se obezbjeđuje i jača stabilnost na nivou SRJ." (*Pobjeda*, 25. jun 1997, str. 2).

Nakon raskola u vrhu dotadašnje jedinstvene vladajuće stranke DPS 1997, poraženo krilo je osnovalo novu stranku – SNP. Tadašnju atmosferu u Crnoj Gori nije karakterisao samo bespoštedni sukob dviju frakcija donedavno jedinstvenog DPS-a i predizborno nadmetanje dva glavna rivala. Sukob se odvijao i u opozicionim redovima, unutar Narodne stranke koja se upravo tada pocijepala na dvije frakcije. Jedna na čelu sa N. Kilibardom, koja je sebe smatrala „izvornom" i sve bližom određenim „procnogorskim" pozicijama, a druga na čelu sa B. Bojovićem koja je apostrofirala njen „srpski" segment.[5]

Sukob unutar DPS-a doveo je, dakle, nakon oštre višemjesečne borbe u vladajućoj stranci i među vodećim državnim institucijama, do rascjepa te partije na dvije – jednu, koja je zadržala ime (DPS), pod vođstvom tadašnjeg premijera Đukanovića, i drugu, koja se nazvala Socijalistička narodna partija (SNP), pod rukovodstvom tadašnjeg predsjednika Republike M. Bulatovića. Prva se faktički pozicionirala kao *antimiloševićevska, za uspravnu Crnu Goru, za Jugoslaviju sa alternativom,* a druga kao *promiloševićevska, za čvršću saveznu državu, Jugoslaviju bez alternative*. Sukob u vrhu crnogorske vlasti imao je takođe izrazito negativne implikacije ne samo na učesnike u političkom životu Crne Gore, već i na skoro sve strukture društva, pa čak i na međuljudske odnose običnih građana. Javnost u Crnoj Gori, inače sklona podjelama i

[5] Poslije rascjepa u NS čelnici koalicije Narodna sloga N. Kilibarda i S. Perović i zvanično su tražili da im se, u skladu sa zakonom, vrate poslanički mandati Bojovićeve frakcije koji su njoj pripadali. Čelnici DPS-a, u prvom redu S. Marović, predsjednik Skupštine CG gotovo godinu dana su taj zahtjev ignorisali. Tek poslije rascjepa u DPS-u, ti mandati su vraćeni NS tj. Narodnoj slogi kojoj su i pripadali. Povod je bio svima jasan – frakcija sa N. Kilibardom na čelu, kao i koalicija sa liberalima, podržavala je „uspravnu Crnu Goru" i u tom izbornom nadmetanju stali su na stranu Đukanovića (Vidjeti više o ovome u M. Orlandić, *Crnogorsko posrtanje,* Podgorica, 2005).

isključivosti, sa još nezaraslim ranama od podjela na bjelaše i zelenaše, komuniste i četnike, ušla je u još jednu novu političku podjelu koja će se vremenom prenijeti na nacionalnu i etničku diferencijaciju.

Nastavak političkog, ekonomskog i informativnog rata sa Srbijom, odnosno saveznom državom, obilježio je i rad „tehničke vlade“, koju je u februaru 1998. godine formirao mandatar F. Vujanović.[6] Prioritetan zadatak dotada najbrojnije crnogorske vlade (27 ministarskih mjesta) u kojoj su, uz DPS, učešće uzeli i predstavnici Narodne stranke (NS), Socijaldemokratske partije (SDP), Demokratske unije albanaca (DUA) i Stranke demokratske akcije (SDA), bila je priprema za održavanje prijevremenih parlamentarnih izbora 31. maja 1998. nakon kojih je formirana Vlada sa 21 ministarskim mjestom. Na majskim parlamentarnim izborima 1998. pobjeda je pripala koaliciji *Da živimo bolje* za koju su izjasnilo 49,5 % glasača, dok je SNP morala da se zadovolji sa 36,1 % glasova. Glavninu podrške DPS koja je činila okosnicu koalicije *Da živimo bolje*, obezbijedio je protržišno orijentisani dio biračkog tijela, dok su se za SNP u većini opredijelili slojevi zavisni od države.[7] Majski

6 F. Vujanović je široj crnogorskoj javnosti postao poznat kada je 1992. godine kao advokat branio i odbranio M. Bulatovića po privatnoj tužbi lidera Narodne stranke N. Kilibarde i novinara D. Burzana. Nakon toga je od marta 1993. do maja 1995. bio ministar pravde u vladi tadašnjeg premijera Đukanovića, a potom je imenovan za ministra unutrašnjih poslova.

7 O razlikama u sastavu birača dviju partija govore rezultati istraživanja IDN sprovedenog u martu 1998. koji pokazuju: „da je među pristalicama DPS bilo 6,5 % privatnika, dok je taj procenat među pristalicama SNP bio samo 2,5 %. Sličnu razliku pokazuje istraživanje realizovano u aprilu 1998, kad je već bila oformljena izborna koalicija ‘Da živimo bolje’. U tom istraživanju procenat privatnika u pristalicama pomenute koalicije bio je 6 %, a u pristalicama SNP samo 1 %. Sudeći prema rezultatima oba empirijska istraživanja, procenat penzionera i domaćica znatno je veći među pristalicama

izbori doveli su do koncentracije izborne i parlamentarne snage u rukama dviju organizacija: koalicije *Da živimo bolje* i SNP, koje su u crnogorskom parlamentu izvojevale (zajedno) 86 % glasova i 93 % mandata (71 od 78), dok su sve ostale partije potpuno marginalizovane. Ali, sa stanovišta realnog posjedovanja vlasti i moći, ovi izbori bili su mnogo važniji, pa je time i poraz Miloševiću lojalnog SNP-a bio mnogo značajniji i imao dalekosežnije posljedice. Naime, u okviru parlamentarnog sistema u kojem se vlada formira na osnovu većine u skupštini, držanje predsjedničkog položaja bez ove većine obično je manje značajno.

Nakon parlamentarnih izbora u maju 1998. na kojima je koalicija predvođena novoizabranim predsjednikom Đukanovićem osvojila apsolutnu većinu poslaničkih mandata, pitanje vlasti u Crnoj Gori bilo je riješeno. Povremeno zveckanje oružjem jedinica tadašnje Vojske Jugoslavije stacioniranih u Crnoj Gori u okviru Druge armije VJ i jedinica MUP-a koje su enormno uvećane, doprinosilo je uzavreloj atmosferi, dok je federalna vlada, na čije je čelo postavljen poraženi kandidat na predsjedničkim izborima u Crnoj Gori 1997. godine, M. Bulatović, nastojala da disciplinuje republičke institucije. Sa druge strane, tadašnja vlast u Podgorici je na sve načine pokušavala da diskredituje i umanji ugled saveznog premijera kako u unutrašnjoj tako i u spoljnjoj javnosti, nastojeći da ga prikaže kao „izdajnika Crne Gore i crnogorskih interesa, Miloševićevog poslušnika“. Crna Gora je nastojala da kontinuirano povećava svoju suverenost i samostalnost od savezne države prenošenjem jedne po jedne funkcije sa

SNP nego medju pristalicama DPS. Starosna struktura pristalica takođe je divergentna; među pristalicama SNP CG je 46 % starijih od 50 godina, dok je među pristalicama koalicije procenat te generacijske kategorije 31 % (IDN, CPIJM, 1998, JMCG – 503“ (prema V. Goati, *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000,* Conteco, Bar, 2000, str. 45).

federalnog na republički nivo. Jedna od mjera sa najdalekosežnijim posledicarna bila je ukidanje jugoslovenskog dinara i *uvođenje njemačke marke* kao zvaničnog sredstva plaćanja u Crnoj Gori u novembru 1999. što je automatski značilo i prelazak na euro početkom 2002. godine.

Na ovako uzavrele tenzije i turbulentnu političku sliku u Crnoj Gori, nadovezao se sukob sa NATO paktom 1999. godine. Osnovni sadržaj rata je oružana borba, ali ne i jedini, već se koriste i druge forme borbe: političke, društveno-ekonomske, psihološke i sl., što u međusobnom preklapanju doprinosi sveobuhvatnosti i složenosti sukoba. NATO bombardovanje SRJ – Operacija Savezničkа sila (engl. Operation Allied Force) ili u SAD Operacija Milosrdni anđeo (engl. Operation Noble Angel), često nazivano „NATO agresija“ [8], trajalo je od 24. marta do 10. juna 1999. godine, ukupno 78 dana. Intervencija NATO pakta je izvršena bez odobrenja Savjeta bezbjednosti UN zbog optužbi da jugoslovenske snage bezbjednosti vrše etničko čišćenje kosovskih Albanaca. Neposredni povod za akciju bili su incident u mjestu Račak i odbijanje jugoslovenske delegacije da potpiše sporazum iz Rambujea u Francuskoj.

U periodu prije i tokom NATO bombardovanja situacija u Crnoj Gori se u znatnoj mjeri razlikovala u odnosu na situaciju

[8] U medijima se za sukob NATO i SRJ 1999. upotrebljavaju razni eufemizmi. Poput: *agresija, bombardovanje (humanitarna) intervencija.* Sa aspekta politikologije, *intervencija* je uvijek kraćeg, ograničenog karaktera, sa limitiranim ciljevima (poput dejstva NATO u BiH i RSK). Tokom 78 dana, NATO je protiv datašnje SRJ vodio propagandni, psihološki, ekonomski rat, vazdušnu i kopnenu invaziju. S obzirom da je izvršena bez legalnog pokrića i bez odobrenja UN, sa stanovišta međunarodnog prava mogla bi se okarakterisati kao agresija jednog vojno-političkog saveza na jednu suverenu državu. Nije postojalo odobrenje UN i to je ostavilo trajne posledice po međunarodno pravo koje je time izgubilo na značaju. Agresija je medijski predstavljana kao humanitarna intervencija.

u Srbiji zbog komplikovanog političkog stanja nastalog nakon sukoba u vrhu vlasti. Politička situacija u to vrijeme mogla se posmatrati na dva nivoa, na saveznom i republičkom.[9] Na saveznom nivou, zvanična Crna Gora nije priznavala tadašnjeg saveznog premijera M. Bulatovića. Prema ustavu SRJ, Crnoj Gori je pripadalo mjesto premijera SRJ. Budući da je DPS tada trebalo da iz svojih redova da premijera, Ustav je prekršen tako što je S. Milošević mjesto premijera dao poraženoj političkoj opciji u Crnoj Gori, što je dovelo do zaoštravanja antagonizma između dva politička bloka u republici i do toga da crnogorske vlasti ne priznaju „neustavnu i nepostojeću" saveznu vladu M. Bulatovića. Iz tih razloga, vlast u Crnoj Gori je većinu funkcija koju je nekada inkorporirala u saveznu državu vratila pod svoju ingerenciju. Vojska Jugoslavije bila je jedna od malobrojnih institucija koje su funkcionisale na teritoriji Crne Gore, ali je njen odnos s republičkim vlastima i posebno republičkom policijom bio ispunjen tenzijama[10] koje su često prijetile da se

[9] U atmosferi očekivanja sukoba sa NATO-om, intenzivirala se i nastavila politička borba dva bloka u Crnoj Gori. Dva dana uoči vanrednog zasijedanja Skupštine Crne Gore, M. Bulatović je 22. marta boravio u Kotoru. Pored ostalog je i rekao: „Od režima u Crnoj Gori SNP traži da prijetnju NATO pakta ocijeni kao agresiju i da poštuje odluke Vrhovnog savjeta odbrane. Nikom ne prijetimo, ali smo odlučno protiv neutralnosti Crne Gore kad je u pitanju Kosovo i Metohija. Nema i ne može biti neutralnosti Crne Gore kad je u pitanju SRJ i agresija na nju. Niko ne smije ni da pomisli da će u slučaju NATO agresije moći da proglasi nezavisnost Crne Gore i njeno izdvajanje iz SRJ. To neće uspjeti." (*Vijesti*, 23. mart 1999).

[10] N. Kilibarda je sa funkcije potpredsjednika crnogorske vlade zaprijetio da Vojsci Jugoslavije koja se ponašala kao „Miloševićeva okupaciona sila" treba ukinuti struju, vodu i onemogućiti opstanak ukoliko ona u Crnoj Gori pokuša da isprovocira razaranja. (vidjeti više u S. Šćekić, *Kilibarda: ispovijest o deceniji koja je promijenila lice Crne Gore*, Daily press, Podgorica, 2001, str. 6).

razviju i eskaliraju čak i u oružani sukob.[11] Tenzije u crnogorskoj javnosti podizane su i po pitanju postojanja i formiranja *Sedmog bataljona,* vojne policije koji je bio profesionalan u smislu da nije imao regrute u svom sastavu.

Još 19. februara 1999, kada je već bilo jasno da se ratna drama nalazila na pragu, Vlada je održala vanrednu sjednicu na kojoj su donijete određene mjere za *zaštitu interesa Crne Gore*, a prije svega njene bezbjednosti. Poslije te sjednice predsjednik Vlade F. Vujanović, preko državne TV, upoznao je javnost sa zaključcima Vlade. Suština zaključaka je bila da „sa teritorije Crne Gore neće biti sukoba sa NATO-m". Skupština Crne Gore je tri dana nakon početka bombardovanja usvojila Rezoluciju kojom nije verifikovano ratno stanje koje je proglasila Savezna vlada. Parlament i Vlada bili su u stalnom zasijedanju. Crnogorska policija bila je raspoređena posebno u Podgorici, na najznačajnijim punktovima – saobraćajnicama, posebno magistralnim i drugim važnim objektima. Istog dana kada je savezna vlada proglasila neposrednu ratnu opasnost i time na cijeloj teritoriji SRJ zavela vanredno stanje (23. marta 1999. godine) u večernjim satima zasijedala je i Vlada Crne Gore. Sa te sjednice izdato je saopštenje u kome je navedeno da Vlada tj. Crna Gora ne prihvata tu odluku: „Vlada i svi državni organi obavljaće svoju dužnost u skladu sa ustavnim nadležnostima i u

[11] Državni dnevni list *Pobjeda* je tih dana prenijela izjavu i ministra unutrašnjih poslova RCG: „U svojim monstruoznim namjerama politička grupacija Momira Bulatovića ide toliko daleko da pokušava čak, da sukobi MUP Crne Gore i Vojsku Jugoslavije, prema kojoj iskazuje više nego licemjernu dušebrižnost. Politička grupacija okupljena oko Momira Bulatovića, lišena uma i razuma, nastoji da i događaje na Kosovu iskoristi u privatne svrhe. Nikome ne preporučujemo da isprobava snagu MUP-a, a najmanje odnarođenim ratnohuškačima, riješenim da se, po cijenu bratoubilačke krvi, dokopaju vlasti" („Njihovi su naumi opasni i prljavi", V. Maraš, *Pobjeda* 14. mart 1999, str. 6).

namjeri da zaštite teritoriju Crne Gore od upotrebe u sukobu sa snagama međunarodne zajednice. Nećemo dozvoliti da prestane funkcionisanje civilne vlasti u Crnoj Gori jer bi to bio kraj ove Republike i njene državnosti“, stajalo je u saopštenju. Na istoj sjednici Vlada je obavezala MUP Crne Gore da „maksimalnim aktivnostima i nužnim odlukama obezbijedi javni red i mir, ličnu i imovinsku sigurnost građana i bezbjednost Republike“. Predsjednik Vlade F. Vujanović se tim povodom obratio javnosti i naglasio da su ti stavovi jednoglasno usvojeni.

Vlast je od prvog momenta preduzimala aktivnosti kako bi se postigao konsenzus i rezolucija svih parlamentarnih stranaka u očuvanju mira i bezbjednosti Crne Gore i njenih građana. Skupština je Rezoluciju usvojila sa svega jednim uzdržanim glasom i ni jednim protiv. U vrijeme kad je počelo NATO bombardovanje, odluku savezne vlade o proglašenju ratnog stanja nije usvojila Savezna skupština, a Crna Gora je inače sve odluke saveznih institucija smatrala ništavnim, tako da ova odluka nije prihvaćena ni u Crnoj Gori. Vojska Jugoslavije je tada dobila široka ovlašćenja i u Srbiji i u Crnoj Gori.[12] Međutim, zbog tenzija koje su postojale s Vojskom Jugoslavije, Crna Gora je ojačala svoje vlastite policijske snage, tako da su na njenoj teritoriji funkcionisale istovremeno dvije oružane sile. ANEM (1999: 337) smatra da sukob tada nije eskalirao zahvaljujući „trezvenoj političkoj aktivnosti crnogorskih poslanika i relativnoj ravnoteži straha“.

[12] Predsjednik RCG M. Đukanović u izjavi agenciji Montenafaks govoreći o VJ i sve učestalijim ocjenama da je u Crnoj Gori faktičko dvovlašće, između ostalog je rekao i sljedeće: „Jedan broj najodgovornijih starješina Vojske Jugoslavije u Crnoj Gori pokušava da vojsku pretpostavi civilnim institucijama vlasti naše republike. Oni kao da su ispustili iz vida da se svaka vojska u svijetu mora ponašati u skladu sa odlukama njene civilne uprave“ („U Crnoj Gori nema i ne može biti dvovlašća“, *Pobjeda*, 21. maj 1999, str. 3).

Posebnost Crne Gore tokom agresije NATO na SRJ se ogledala u prvom redu u oštroj političkoj polarizaciji, tako da, za razliku od Srbije, nije postojala većinska saglasnost po pitanju samog bombardovanja. Već prvih dana NATO projektilima pogođeni su vojni aerodrom u Golubovcima, magacin oružja u Danilovgradu, vojni poligon Radovče. I pored toga, Skupština Crne Gore odbija da proglasi ratno stanje na svojoj teritoriji. Od vlasti u Podgorici ultimativno se traži, u skladu sa Uredbom Savezne vlade o ratnom stanju, da se crnogorska policija odmah stavi pod vojnu komandu.[13] Crnogorsko rukovodstvo odbija da snage MUP-a stavi pod kontrolu Vojske Jugoslavije. Demonstranti se okupljaju ispred američkog kulturnog centra u Podgorici. Slijedi serija mitinga na glavnom Podgoričkom trgu, kao i na trgovima u gradovima širom Crne Gore. Kao jednu od mjera pritisaka savezne vlade pozive za rezervni sastav VJ dobijaju i tadašnji crnogorski ministri D. Šoć i V. Đukanović, a Generalštab VJ je odbacio teze da se vojska priprema za zavođenje vanrednog stanja ili bilo kakvu intervenciju u Crnoj Gori: „Vojska Jugoslavije dosledno ispunjava ustavom SRJ utvrđenu ulogu i planski izvršava svoje redovne zadatke i svaku manipulaciju u vezi sa njenom ustavnom ulogom energično odbacuje“ (*Pobjeda*, 22. avgust 1997, str. 1). Crnogorski

[13] Tadašnji predsjednik SNP je u tom smislu javno poručio da ako se crnogorska policija ne stavi u funkciju odbrane i ne bude poslušna – neće ni postojati: „U interesu odbrane naše zemlje zahtijeva se da se u Plavu, Rožaju, Bijelom Polju, Ulcinju, Herceg Novom i u kojem god drugom mjestu prema nalozima i odredbama članova Vrhovne komande zajednički stave u funkciju odbrane zemlje i očuvanja mira i bezbjednosti Vojska i policija pod komandu Vojske Jugoslavije. Policija crnogorska će morati da to posluša. Moraće da posluša ili je neće biti!“ istakao je između ostalog predsjednik SNP-a M. Bulatović na skupu SNP- a koja je pod geslom „Protest protiv NATO pakta za odbranu otadžbine i slogu u Crnoj Gori“ održana na Trgu Ivana Milutinovića u Podgorici (*Pobjeda* 23. april. 1999, str. 8).

zvaničnici su povodom Kosmetskog problema u javnosti istupali sa stavom koji je bio protivan separatističkim tendencijama kosovskih Albanaca i eventualnoj nezavisnosti Kosova i Metohije.[14] Nastojalo se u javnosti donekle amortizovati zategnuta politička atmosfera, a u javnost su plasirane izjave koje su ukazivale na opasnost po region od ostvarivanja projekta Velike Albanije.[15] Da bi se propagandno uticalo na smirivanje tenzija

[14] „Kosovo nema nikakvih uslova da bude nezavisno, jer bi se formirala druga albanska država, sa perspektivom i treće, na teritoriji Makedonije i promovisala bi se formula pravljenja nacionalnih država, što bi bilo pogubno za Evropu“, istakao je crnogorski premijer (F. Vujanović) na tribini Saveza Studenata (*Pobjeda,* februar 1999, str. 3), da bi jasno apostrofirao dan uoči bombardovanja: „Kosovo ne može biti ni republika ni država! Crna Gora ima krajnje negativan stav prema tom zahtjevu“ (*Pobjeda,* 24. mart 1998, str. 3). A na ovu izjavu se nadovezuje i tadašnji crnogorski predsjednik M. Đukanović: „Aspiracije albanskih ekstremista za nezavisnim Kosovom predstavljaju iluziju. Tu iluziju niko ozbiljan sa strane ne pothranjuje.“ (*Pobjeda*, 11. mart 1998, str. 3)

[15] U tom kontekstu je sledeća izjava: „Ja smatram da se rješenje ne može pronaći u nezavisnosti Kosmeta, već samo u visokostepenoj autonomiji“*,* zaključio je Đukanović u intervjuu austrijskim novinama. („Nezavisnost nije rješenje za Kosovo“, *Pobjeda*, 21. mart 2000, str. 3). Sa ovim stavovima korespondiraju i riječi jednog člana IO DPS-a: „Tragično je ali tačno, da jedinu podršku Miloševićevom režimu u ovom trenutku pružaju albanski separatisti i teroristi sa Kosova i oni predstavljaju jedinu grupaciju koja želi što duži opstanak Miloševića na vlasti. Albanski teroristi su svjesni da samo sa daljim opstankom Miloševića mogu ostvariti svoj cilj, a to je progon Srba i Crnogoraca sa Kosova i etnički čisto Kosovo“ (Predrag Mitrović, „Albanskim teroristima odgovara Miloševićev opstanak na vlasti“, *Pobjeda*, 28. mart 2000, str. 6). Sličnu konotaciju nosi i izjava M. Đukanovića u kojoj se jasno apostrofira da bi osamostaljenje Kosova i Metohije predstavljalo opasnost za region: „Ne mislim da bi zbog frustracije koja je prisutna u jednom dijelu međunarodne javnosti, zbog opstanka gospodina Miloševića i njegovog

u republici, u atmosferi svakodnevnog bombardovanja, vlast je nastojala susretima sa vjerskim velikodostojnicima uticati na smirivanje uzavrelih strasti.[16]

Na početku rata u Crnoj Gori nije uvedena cenzura medija. Vojska Jugoslavije nije mogla da, kao u Srbiji, naredi radio i TV stanicama da reemituju programe RTS-a. Vojska Jugoslavije je tako u Srbiji zabranila emitovanje programa stranih medija na srpskom jeziku, što se odnosilo i na emitovanje programa crnogorskih medija. S druge strane, u Crnoj Gori je prekinuto emitovanje programa *Glasa Amerike*, a obrazloženje je bilo da su ovi programi lošeg kvaliteta i da daju stare informacije. Ova zabrana, međutim, podudarala se sa zahtjevom Vojske Jugoslavije da se zabrani emitovanje programa stranih medija na srpskom jeziku. Ipak, u Crnoj Gori su, od samog početka NATO

režima na vlasti i nakon NATO bombardovanja, trebalo razmišljati o bilo kakvoj prekompoziciji Srbije, jer Kosovu je mjesto u Srbiji sa visokim stepenom autonomije. Osamostaljivanje Kosova predstavljalo bi opasnost jer bi onda narasle takve ambicije. Crna Gora ne bi smjela ni na koji način da da podstrek takvoj ideji" (predsjednik RCG M. Đukanović na redovnoj konferenciji za novinare, *Pobjeda* 21. januar 2001, str. 2).

16 Na Cetinju su razgovarali predsjednik Skupštine RCG S. Marović i Mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije. S. Marović je tom prilikom istakao: „Ljudska je, politička i državnička obaveza da se u Crnoj Gori u ovom trenutku sačuva mir i tim mirom pomogne nada za političko rješenje krize. Ratovi i nesreće će proći, a na nama je koji smo odgovorni da u ovim danima dijelimo sudbinu svoga naroda i da mislimo o njegovom dobru sjutra, da ne propustimo šansu za mir. Ljudska je, politička i državnička obaveza da se u Crnoj Gori u ovom trenutku sačuva mir i tim mirom pomogne nada za političko rješenje krize". Mitropolit Amfilohije je, pak, izjavio: „Svako zlo, svaka rasprava, svaka dioba, svaki lični interes mora biti prevaziđen da bi mogli nekako da se očuvamo i u ovom vremenu i da ovo zlo, koje je planetarno, ne bi našlo kod nas domaće zlo", („Složno i zajedno radimo za mir u Crnoj Gori", *Pobjeda*, 18. april 1999, str. 1 i 3).

bombardovanja emitovani programi stranih TV stanica, naročito CNN-a i Sky News-a, ali i RAI i TV Espana. Ovo se odnosi i na državnu i na privatne stanice. Ova slika političke situacije u Crnoj Gori, mada uprošćena i time moguće nedovoljno precizna, bila je potrebna da bi se razumjeli bitno drugačiji uslovi u kojima se nalazio medijski prostor u atmosferi zategnutih odnosa dva suprotstavljena bloka na čije se tenzije nadovezalo NATO bombardovanje. Politički život u Crnoj Gori odvijao se u uslovima naraslih političkih tenzija, ratne propagande, političke podijeljenosti na dva bloka, od kojih se jedan oslanjao na podršku i infrastrukturu vlasti u Beogradu i savezne institucije a drugi tražio uporište i pomoć u zemljama Zapada, u prvom redu u SAD i EU. Propaganda, plasirana putem medija u javnost, podijeljenost u stanovništvu pojačana strahom od svakodnevnog bombardovanja, predstavljali su plodno tlo za političke manipulacije svih vrsta. Sučeljavanje naoružanih, svojevrsnih partijskih formacija sa obje strane, činilo je situaciju u Crnoj Gori izuzetno složenom i zategnutom. Narastao broj pripadnika republičke policije, organizovanje Sedmog bataljona vojne policije, mobilisani rezervni sastav VJ, oružane borbe na Kosmetu i svakodnevna vazdušna opasnost u kombinaciji sa brojnim glasinama u atmosferi rata predstavljali su sliku tadašnjeg stanja Crne Gore. Ratna propaganda se koncentrisala na mobilizaciju ljudi u akciji da učestvuju u odbrani države od strane NATO-a i na stvaranje grupnog identiteta, osjećaja pripadnosti – od uže grupe u ratnim operacijama, jačanja emocionalnog odnosa prema vlastitoj zemlji, odnosno rodoljublja, do identifikacije pojedinca sa rukovodstvom i jačanja povjerenja u rukovodstvo, prihvatanje osnovnih vrijednosnih usmjerenja, odnosno ratnih ciljeva i stvaranja samopouzdanja i uvjerenja da će se postavljeni ciljevi i ostvariti. Strategija (kao vid ratne propaganda) nastojala je stvoriti opšte psihološke pretpostavke za ostvarivanje postavljenih političkih i strategijskih ciljeva, usmjeravana je

prema čitavoj populaciji, naglašavala opšte vrijednosti i pokušavala osigurati podršku rukovodstvu zemlje. U kombinaciji sa načelom segmentacije publike i propagandne slojevitosti i propagandom integracije prepoznatljiva je bila želja da se postigne kritična masa u publici kojoj bi, pored patriotizma, bile indukovane i poruke uperene protiv crnogorske vlasti. Eho kosmetskih zbivanja nakon završetka bombardovanja prelamao se i u tadašnjoj Skupštini Crne Gore. Tako je predsjednik SDP CG Ž. Rakčević tokom polemike sa liderom Demokratske unije Albanaca u Crnoj Gori F. Dinošom oštro zamjerio Dinoši zbog ćutanja političkih partija Albanaca u Crnoj Gori u vezi sa nasiljem albanskih nacionalista prema Srbima i Crnogorcima na Kosovu poslije ulaska NATO trupa u pokrajinu. Citirao je izjavu V. Suroia, koji se jasno ogradio od toga nasilja, pozivajući albanske političke prvake da slijede taj primjer. Tada je reagovao Dinoša citirajući narodnu poslovicu „Ko se ne osveti taj se ne posveti“ (*Pobjeda*, 14. novembar 2000, str. 17). Očigledno je da su neprimjerene izjave lišene takta i ukusa imale dodatan efekat na ionaku zategnutu političku situaciju u Crnoj Gori.

Crnogorska vlast je imala izrazito negativan odnos prema saveznim izborima koji su bili zakazani za septembar 2000. godine.[17] Odluku političkog vrha Crne Gore da ne izlazi na savezne izbore 2000. lideri demokratske opozicije u Srbiji su primili sa negodovanjem[18]. Inače, kampanja DOS-a za savezne

[17] Tadašnji stav zvanične Podgorice je bio da će ti izbori biti nelegitimni jer: „više od dvije trećine građana Crne Gore neće učestvovati u izbornoj farsi 24. septembra“ (predsjednik Crne Gore M. Đukanović u intervjuu TVCG, 22. septembar 2000).

[18] Komentarišući stav zvanične Crne Gore da ne izlazi na savezne izbore, V. Koštunica je ocijenio da takvom politikom vladajuća koalicija u Crnoj Gori, „pruža podršku S. Miloševiću. Ako oni bojkotom izbora dovode u pitanje opstanak države i podupiru Miloševićev režim, onda opoziciji ne treba

izbore sastojala se u tome da što više birača izađe na izbore i insistiranju na smjeni režima, oko čega su inače bili ujedinjeni, a o dešavanjima u susjednoj republici su široko izvještavali crnogorski mediji.[19] Tako je, barem javno, organizaciju saveznih izbora u Crnoj Gori sprovodila samo jedna strana, ona koja je protežirajući svoga kandidata S. Miloševića, u Beranama organizovala njegov dolazak. Organizacija mitinga u Beranama je bila zaista pompezna, sa bogatom scenografijom i oštrom retorikom govornika, u prvom redu samog S. Miloševića. Ilustrativan je primjer fotomontaže objavljene na naslovnoj strani *Večernjih novosti* 21. septembra 2000. godine, sa mitinga pristalica S. Miloševića u Beranama, kada su nezadovoljni brojem prisutnih, a u želji da ga uvećaju, urednici grubom intervencijom – dupliranjem slike nanijeli štetu upravo onima kojima su željeli da pomognu.

Prikupljanje potpisa za savezne izbore za kandidata SPS-a S. Miloševića izazivalo je u javnosti dosta kontroverzi i predstavljalo je temu za dnevnopolitičke i propagandne svrhe u cilju pridobijanja podrške u javnosti i diskreditovanja političkih protivnika.[20]

njihova podrška. Takvom politikom oni vode direktnom odvajanju Crne Gore od Srbije i pokazuju da se njihovo ponašanje ne razlikuje od ponašanja sadašnjeg režima". (*Pobjeda*, 8. avgust 2000, str. 3).

19 U državnom glasilu *Pobjeda* između ostalog je prenijet i sledeći primjer upotrebe propagandne tehnike šokiranja publike upotrebom proročanstva: „Kazato je da će doći jedan čoek iz naroda, koji će donijeti blagostanje narodu" rekao je starina Jovan Tarabić, potomak tvorca Kremanskog proročanstva prilikom posjete predsjedničkog kandidata DOS-a V. Koštunice kući Tarabića u Kremni. Na pitanje ko je taj „čoek", Jovan Tarabić je rekao*:* „To je gospodin Koštunica" (*Pobjeda*,15. septembar, str. 2).

20 Potpredsjednik vlade Crne Gore i visoki funkcioner SDP D. Burzan ocijenio je „neviđenom glupošću" podatak da je u Crnoj Gori za predsjedničku kandidaturu S. Miloševića prikupljeno 181.629 potpisa, ističući kako Milošević u Crnoj Gori ne bi mogao dobiti ni pola od toga broja „Vjerujem da

Vladajuća koalicija Crne Gore *Da živimo bolje* bila je zainteresovana da izborna participacija bude što niža jer je neizlazak građana na birališta smatrala gestom podrške svojoj borbi protiv neravnopravnosti Crne Gore u SRJ, dok je promiloševićevski SNP CG pozivao građane da izlaskom na birališta manifestuju neslaganje sa politikom crnogorskog rukovodstva. Crnogorska vlast je strepila da će SNP CG iz propagandnih razloga, bitno preuveličati podatke o izbornoj participaciji, što bi još više opteretilo inače zategnute političke odnose u toj republici, pa je stoga podstakla praćenje i kontrolu izbornog procesa od strane domaćih i stranih posmatrača. Povrh toga, radi destimulisanja građana da sudjeluju na izborima, vladajuća crnogorska koalicija otpočela je krajem avgusta sveobuhvatnu kampanju u oficijelnim republičkim medijima fokusiranu na porazne efekte Miloševićeve vladavine u SRJ i u Srbiji. Izlazak ili neizlazak na septembarske izbore predstavljen je u toj kampanji kao dilema „ili Milošević ili Crna Gora".

Zbog oficijelnog bojkota u Crnoj Gori su na septembarskim izborima uzele učešće samo SNP CG i nekoliko malih partija kao što su Srpska narodna stranka (SrNS), Srpska radikalna stranka „Vojislav Šešelj" i JUL, koje su bile pod presudnim uticajem vladajućeg režima u Srbiji. Prema zvaničnom izveštaju objavljenom u *Službenom listu Jugoslavije* (br. 56. od 13. oktobra 2000.) na septembarske izbore u Crnoj Gori je izašlo 126.307 birača ili 28,8 % crnogorskih građana (V. Goati, 2001: 241). Tako je ironijom sudbine S. Milošević zbačen sa vlasti nakon saveznih izbora koje je crnogorsko rukovodstvo bojkotovalo, a nova parlamentarna većina u saveznoj skupštini sastavljena je uz pomoć SNP-a, partije koja je u Crnoj Gori, do tada bila njegov odani saveznik, a čiji su čelnici isticali „pobjedu Jugoslavije".

su oni prepisivali imena sa biračkog spiska, pa se ne bih čudio da su Miloševića podržali i njegovi zakleti protivnici" (*Pobjeda*, 5. septembar 2000, str. 3).

Nakon saveznih izbora stavovi crnogorskog političkog vrha bili su izrazito negativni kako prema samim izborima tako i prema kandidatu DOS-a koji je pobijedio na njima[21]. Nelegitimnost saveznih izbora je bio jedan od glavnih stubova na kojima se zasnivao negativan stav crnogorske političke elite.[22] Odgovarajući na pitanje zašto je S. Milošević dobio manje glasova nego potpisa za njegovu kandidaturu, P. Bulatović je rekao da je „SNP javnosti već saopštila da je u Crnoj Gori prikupila negdje preko 110.000 potpisa. Ja sa zadovoljstvom mogu sa konstatujem", rekao je Bulatović, „da je broj potpisa koje je SNP predala Saveznoj izbornoj komisiji prilično identičan broju koliko je S. Milošević dobio u Crnoj Gori. Ostalu, jednu trećinu, prikupila je Jugoslovenska ljevica i druge političke partije u Crnoj Gori. Dakle, do razlike je došlo zbog bojkota i blokade Izbora kao i torture prema onima koji su imali namjeru da izađu na izbore" („Računica", *Pobjeda*, 26. septembar 2000, str. 4). Takođe su iznošene i optužbe na račun vlasti na uslove rada i odvijanja izbora: „Glasanje u Crnoj Gori nije nažalost imalo sve elemente tajnosti", rekao je P. Bulatović, potpredsjednik SNP-a Crne Gore, „jer je na određenom rastojanju bio određeni broj policajaca u civilu koji je evidentirao izlazak ljudi na birališta. Zato, ako bilo koji

21 Tako je državni dnevni list *Pobjeda* prenosila pisanja o kandidatu DOS-a: „Vojislav Koštunica je realna alternativa vlasti, zato što joj je toliko blizak da je može relativno bezbolno zamijeniti a da to ne podrazumijeva istinske strukturne promjene u načinu razmišljanja" (A. Tijanić, *Nezavisne novine*, prema *Pobjeda*, 2. septembar 2000).

22 Predsjednik IO DPS M.Vuković je na konferenciji za novinare održanoj nakon saveznih izbora istakao da je „Demokratska Crna Gora ponovo pobijedila" i da „činjenica da je na nelegitimne savezne izbore u Crnoj Gori izašlo manje od 24 % biračkog tijela najbolji je pokazatelj državnog i političkog stava demokratske Crne Gore da su ovi izbori politička farsa" (*Pobjeda*, 25. septembar 2000, str 3).

građanin Crne Gore bude imao konsekvence zbog toga što je izašao na ove izbore od strane aktuelnog crnogorskog režima, SNP će se adekvatno tome politički pripremiti i u skladu sa političkim i demokratskim sredstvima, energično stati u zaštitu ljudi, koji bi eventualno mogli imati štetne posledice zbog glasanja na saveznim izborima“ (*Pobjeda*, 26. septembar 2000, str. 5).[23] A tadašnji savezni premijer i predsjednik SNP-a, M. Bulatović, izrazio je privrženost Miloševiću i spremnost da učestvuje u eventualnom drugom krugu izbora: „Mi ćemo nastaviti bez ikakvih dilema i kalkulacija da podržavamo našeg predsjedničkog kandidata. Mi vjerujemo saveznoj izbornoj komisiji i drugim državnim institucijama Jugoslavije, pa se zato SNP i sprema da učestvuje u drugom krugu predsjedničkih izbora“ (*Politika,* 2. oktobar 2000). Međutim, drugi krug nije ni bilo potrebe održavati, a uslijedili su poznati petooktobarski nemiri u Beogradu i smjena vlasti. Početkom oktobra SNP je isticao za DOS da: „Oni mogu biti samo naši politički protivnici. Njihov koncept Jugoslavije je u osnovi unitaristički. Oni ne uvažavaju federalno ustrojstvo naše države omalovažavajući broj glasova iz Crne Gore“ („SNP–u važnije vile na Dedinju nego interesi Crne Gore“, *Pobjeda*, 25. oktobar 2000, str. 6), da bi ubrzo na saveznom nivou upravo sa DOS-om formirao vladu u kojoj su SNP i SNS sa oko 20 % crnogorskih glasača dobili većinu poslanika koji je trebalo da predstavljaju Crnu Goru. To je izazvalo oštre reakcije u Crnoj Gori.[24]

[23] Predsjednik SNP, M. Bulatović je 25. septembra na pres konferenciji koju je održao, zajedno sa G. Gajević i Lj. Ristićem u Beogradu, optužio crnogorsku vlast da je počela kampanju otpuštanja s posla ljudi zbog glasanja na Saveznim izborima. Potpredsjednik Vlade RCG S. Đurđevac (iz Narodne stranke) kategorički je odbacio ove optužbe (*Pobjeda*, 26. septembar 2000, str. 2).

[24] U obraćanju javnosti, lider Narodne stranke P. Drecun je povodom ovih izbora rekao: „Narodna poslovica kaže da je mrtvom vuku lako izbrojati zube. Zato se Narodna stranka neće baviti politički mrtvim vukovima. Oni su

Nakon pobjede kandidata DOS-a i dešavanja 5. oktobra 2000. godine stav zvanične Podgorice prema novopostavljenoj vlasti u Beogradu nije se promijenio: „Ovi izbori su za Crnu Goru bili nelegitimni i svaka savezna vlada koja se bude na osnovu njih konstituisala za nas će biti takozvana, biće nelegitimna“ izjavio je predsjednik republike Crne Gore, M. Đukanović na tribini građana u Nikšiću („Ili dogovor o Platformi, ili referendum o nezavisnosti“, *Pobjeda*, 7. oktobar 2000, str. 1). Neizvjesnost ostaje kao karakteristika crnogorskih izbora i nakon pada Miloševića sa vlasti, ali se osnovna tema izbornih nadmetanja potpuno pomjera ka pitanju državnog statusa Crne Gore.[25]

prošlost. Govorićemo o lisicama što se još batrgaju, i koje su godinama uz vuka tolile glad. Naravno, bez uvijanja, riječ je o političkim tranvestitima, P. Bulatoviću i Z. Žižiću, koji bez trunke crvenila saopštavaju da će razmisliti sa kime će praviti saveznu koaliciju. U izbore uđeš kao perjanica Miloševićeve koalicije, a vlast želiš da dijeliš sa Koštunicom. Za ovakvu dvoličnost srpski jezik nema pristojnu riječ. Sa jedva osvojenih dvadeset odsto glasova u Crnoj Gori, i to isključivo zahvaljujući liku S. Miloševića, ne može se praviti vlast. Sa manje od četvrtine Crne Gore hoće da vladaju cijelom Srbijom. Sa kime će to SNP da pravi saveznu državu, kad je do juče jedini garant savezne države bio njihov vođa? Gdje im nestade nacionalni i patriotski ponos? Naravno, istopio se od straha da ne odgovaraju za izbornu krađu. SNP sada pokušava grozničavo da se prestroji na demokratski kolosjek, i da se opere od Miloševića. A vidjeli smo kako izgledaju SNP-ovski demokratski aršini. U Nikšiću je jedan građanin ubacio 46 listića. U Bijelom Polju su predstavnici jednog velikog bratstva glasali na pet biračkih mjesta. I još mnogo, mnogo takvih krađa narodne volje. SNP je otvoreno krala glasove za Miloševića, pa kad je i to bilo malo, hoće da ga pusti niz vodu. Neke Balzakove junakinje imale su više časti.“ (*Pobjeda*, 1. oktobar 2000, str. 4).

25 Još tokom 1999. godine, iz crnogorskog državnog vrha potvrđivana je privrženost državnoj zajednici sa Srbijom: „Crna Gora nije Slovenija, Crna Gora je sastavni dio Jugoslavije i ona želi da pod regularnim uslovima živi u Saveznoj republici Jugoslaviji, da doprinese napretku, prosperitetu i

U javnosti je nametano suštinsko i strukturalno pitanje – da li sedamnaest puta manja Crna Gora može biti ravnopravan član u dvočlanoj federaciji sa sedamnaest puta većom Srbijom. Problem nije nestao sa Miloševićem i automatski ga nije riješilo ni postojanje demokratskih vlada u Beogradu i Podgorici. „Đukanović je svaki put prilagođavao svoju taktiku i prilaz, održavajući u životu opciju nezavisnosti dok je sarađivao sa snažnim snagama koje su joj se protivile. On je osigurao da državna zajednica Srbije i Crne Gore propadne ne zbog aktivne konfrotacije, već zbog mnogobrojnih slučajeva pasivnog otpora toj instituciji“ (V. Montgomeri, B92, *Vijesti*, 15. jul 2008, str. 34).

Crnogorska vlada je nakon odlaska Miloševića sa vlasti pokušala da ovaj problem riješi ponudom za sporazumnu disoluciju SR Jugoslavije po češko-slovačkom modelu, s tim što bi dvije nove države – Crna Gora i Srbija – kao nezavisne i međunarodno priznate, sklopile međudržavni savez, koji bi po svojim nadležnostima podsjećao na Zajednicu nezavisnih država stvorenu nakon raspada SSSR-a ili na EU. U zaključku Glavnog odbora DPS održanom 27. oktobra 2000. istaknuto je da „Novu zajednicu treba da grade međunarodno priznate države Crna Gora i Srbija. Zajednica međunarodno priznatih država zasnivala bi se na zajedničkoj monetarnoj, spoljnopolitičkoj i odbrambenoj funkciji“ (*Pobjeda*, 28. oktobar 2000, str. 1), a nekoliko mjeseci ranije tadašnji crnogorski premijer F. Vujanović je izjavio: „Po ocjeni crnogorske Vlade, dvije trećine Crnogoraca bi sada na referendumu glasalo za odvajanje od Srbije“ (*Pobjeda*, 20. jul 2000, str. 1).[26] „Ovaj predlog primljen je sa negodovanjem od

demokratiji SRJ...“ (predsjednik RCG M. Đukanović u intervjuu Videonedjeljniku VIN, prema *Pobjeda* 27. februar 1999, str. 3).

26 U javnost su plasirana i istraživanja koja je trebalo da potkrijepe „aktuelni politički kurs“: „Direktor Centra za demokratiju (CEDEM-a) iz Podgorice S. Darmanović, izjavio je da najnovija istraživanja javnog mnenja pokazuju da oko 75 % građana Crne Gore smatra da je referendum jedino

strane glavnih partnera i protektora Crne Gore u miloševićevskom periodu – SAD i EU, a nije naišao na podršku ni u Beogradu, kome je bio i upućen. Nakon ovog predloga Crna Gora, do tada jedan od glavnih zapadnih saveznika u regionu, počela je da se doživljava „kao izvjesni *troublemaker*, jer, posebno EU, a u određenoj mjeri i SAD, nijesu željeli promjenu regionalnog status quo-a nastalog nakon intervencije NATO-a i odlaska Miloševića“ (S. Darmanović, 2007: 93). Tako su iz crnogorskog političkog vrha i nakon oktobarskih političkih promjena u Beogradu upućivani zahtjevi za redefinisanje odnosa: „Imam utisak kao da u Crnoj Gori postoji jedna naglašena doza dušebrižništva za Jugoslavijom, dušebrižništva da se tu ne poremete interesi Srbije u Jugoslaviji. Moramo da razgovaramo krajnje otvoreno, kao razložni ljudi. Jugoslavija je fikcija od 1992. godine do danas. Međutim, postoji jedan dio javnosti koji se navikao na tu fikciju i koji želi da održava tu predstavu, iako u životu od te predstave suštinski nema ništa“ izjavio je M. Đukanović državnoj televiziji, 30. novembra 2000. godine.

Takođe je i od strane novih vlasti u Beogradu odmah nakon oktobarskih promjena, bilo govora o mogućnosti neke vrste promjene zajednice. „Ako bi volja naroda Crne Gore bila da ne bude dio federacije, tu volju treba poštovati. Iako istorija, međusobni, odnosi i trenutna situacija navode na mišljenje da će namjera da se održi jedna zajednička država prevagnuti. Odnosi između dvije zemlje će u svakom slučaju biti uređeni uz poštovanje volje naroda“ izjavio je V. Koštunica, koji je ranije kazao da bi referendum o opstanku zajedničke države trebalo održati u obje republike (V. Koštunica Italijanskoj televiziji, prema *Pobjeda*, 13. oktobar 2000, str. 2).

---

rješenje sadašnjih odnosa Crne Gore i Srbije, ističući da sve analize pokazuju da bi na referendumu oko 60 do 65 % građana podržalo suverenitet i međunarodni subjektivitet Crne Gore“ („Za suverenu Crnu Goru glasalo bi oko 65 % građana“, *Pobjeda*, 28. novembar 2000, str. 3).

Predsjednik Narodne stranke, D. Šoć je optužio državne medije da vode kampanju u prilog one politike koja je protiv državne zajednice Crne Gore i Srbije. Ilustrovao je to primjerom „jednog neukusa kada je na televiziji dramatično pročitano saopštenje intelektualaca koji se zalažu za nezavisnu Crnu Goru. Nije Narodna stranka protiv toga, ali postavljamo pitanje da li bi takav prostor dobili oni koji su za državnu zajednicu Crne Gore i Srbije“, (*Pobjeda*, 25. oktobar 2000, str. 6).

U propagandne svrhe se pokreću peticije za nezavisnu Crnu Goru, sakupljaju potpisi i apeli određenog broja crnogorskih intelektualaca, organizuju okrugli stolovi na kojima su propagirane ideje o potrebi stvaranja nezavisne Crne Gore i nemogućnosti ostanka u zajednici sa Srbijom. Tako je u Podgorici 15. oktobra u organizaciji nedjeljnika *Monitor*, povodom desetogodišnjice njegovog postojanja, organizovan okrugli sto „Crna Gora na raskršću – kojim putem dalje“ na kojem su između ostalih uzeli učešća i predstavnici vladajuće koalicije iz redova DPS-a i SDP-a „Dilema je nezavisnost ili dogovor o zajednici“ (*Pobjeda,* 16. oktobar 2000, str. 3). A, stotrideset troje crnogorskih intelektualaca obratilo se javnosti, zahtijevajući od državnog vrha da u sve buduće državne, ekonomske i političke integracije Crna Gora ulazi isključivo kao nezavisna i međunarodno priznata država. Među potpisnicima su rektor Univerziteta, dekani fakulteta, akademici, univerzitetski profesori i drugi. („Za nezavisnu, demokratsku i međunarodno priznatu državu Crnu Goru“, *Pobjeda*, 21. oktobar 2000, str. 4). Tokom druge polovine novembra 2000. godine u sedamnaest crnogorskih gradova u organizaciji nevladine organizacije Građanska inicijativa bilo je organizovano prikupljanje potpisa za raspisivanje referenduma na kojem bi pitanje bilo: „Da li ste za suverenu, međunarodno priznatu Crnu Goru?“. Prema pisanju *Pobjede*, pomenutu peticiju je samo u prvih sedam dana potpisalo preko 40 hiljada građana (*Pobjeda*, 25. novembar 2000, str. 5).

U anketi koju je agencija *Damar* iz Podgorice sprovela među 2.144 stanovnika iz 16 crnogorskih opština, na pitanje: „Da li ste za nezavisnu, međunarodno priznatu Crnu Goru?“, 50,5% ispitanika se izjasnilo za a 37,8 % protiv, što primijenjeno na ukupno biračko tijelo već na uobičajeni odziv od 75 %, obezbjeđuje sigurnu pobjedu pristalica nezavisnosti na referendumu (57,2 %). Prema anketi, čak 32,9 % anketiranih bi se na izborima izjasnilo za M. Đukanovića, samo 2,9 % za M. Bulatovića, 9,8 % za P. Bulatovića, 6,7 % za S. Perovića, 4,1 % V. Koštunicu, a 0,7 % S. Miloševića (*Pobjeda*, 18. novembar 2000, str. 3). Nakon izvjesnog pritiska na Crnu Goru od strane EU, koja je ideju njene eventualne nezavisnosti shvatala kao novi i nepredviđeni problem – uspjelo se obezbijediti potpisivanje Beogradskog sporazuma 24. marta 2002. godine o Državnoj zajednici SiCG sa „dvije polunezavisne države sa jednim međunarodnim subjektivitetom“ (Grupa autora, 2007: 94).

Vanredni parlamentari izbori u Crnoj Gori aprila 2001. i oktobara 2002. godine, iznuđeni gubljenjem većinske podrške u skupštini, karakterišu se sukobom dvije opcije: unionističke i indipendističke. Tako da je sami politički diskurs bio usredsređen na državno pitanje. U kampanji za vanredne parlamentarne izbore oktobra 2002. godine, Demokratska partija socijalista koristila je nepersonalizovane i personalizovane plakate. Od personalizovanih plakata pojavio se plakat Mila Đukanovića, koji je prikazan u ležernom stilu, obučen u džemper. Pozadinu plakata čini detalj iz prirode, da bi na taj način Đukanović izgledao prirodnije i bliži biračima. Jedan od nepersonalizovanih plakata je „Evropska Crna Gora“ sa sloganom „Jasno je“, što je i osnovni slogan ove partije za izbore, dok je jedan od pratećih slogana bio „Jasan pravac, jasan cilj“. Na plakatima se pojavljuju i nasmijane djevojke, koje žele da obiđu svijet. Jedan od plakata, koji prikazuje stjuardesu Montenegro erlajnza je zabranjen, jer nije dozvoljeno koristiti

ime državnog preduzeća za izbornu kampanju. Jedan od plakata bio je urađen u crno-bijeloj boji, a na njemu je pisalo: „Čuvajte leđa – idu Slavko i Peđa“ misli se na lidere Liberalnog saveza Slavka Perovića i Socijalističke narodne partije Predraga Bulatovića. Na ovim izborima Socijalistička narodna partija, Srpska narodna stranka i Narodna stranka, nastupile su u koaliciji pod nazivom „Crna Gora za promjene, promjene za Crnu Goru“, s pratećim sloganima „Glasno“, „Časno“. Liberalni savez na ovim izborima nastupio je pod sloganom „Crna Gora može“. (A. Rabrenović, 2008: 177).

Zbog različitog viđenja državnog statusa Crne Gore, unionistička Narodna stranka koja je u periodu 1998–2001. godine bila dio vladajuće i antimiloševićevske koalicije, krajem 2000. godine uskraćuje podršku i učešće u vlasti, što dovodi do prijevremenih parlamentarnih izbora. Nakon tijesne pobjede independista na parlamentarnim izborima u aprilu 2001, oformljena je nova vladajuća koalicija, u kojoj je mjesto Narodne stranke zauzeo LSCG. Takođe je i LSCG 2002. godine izašao iz vlasti ali iz sasvim suprotnih razloga nego NS. Naime, LSCG je oborio vladu, nezadovoljan prihvatanjem Beogradskog sporazuma u martu 2002. godine i stvaranjem DZ SiCG. Nakon izlaska iz vlade LSCG, prepoznatljiv po beskompromisnom indipendizmu i nepokolebljivom zalaganju za crnogorsku nezavisnost, paktira tada sa unionističkim strankama sa ciljem uklanjanja vladajuće koalicije sa vlasti. Međutim, nakon novih vanrednih parlamentarnih izbora u oktobru 2002. godine i nove pobjede, vladajuća koalicija se stabilizovala, a LSCG postaje potpuno marginalna stranka u političkom životu Crne Gore, jer ga je u odnosu na parlamentarne izbore iz aprila 2001. godine napustilo oko 8.000 birača, da bi uskoro nestao sa političke scene.

Prema S. Darmanoviću (2007: 96 „svojevrsna ironija istorije i crnogorskog političkog života bila je da je opcija za nezavisnu Crnu Goru postajala sve jača upravo u momentu kada je LSCG

postao najslabiji“. Moglo bi se u prilog ovome izvući zaključak da je vladajuća koalicija DPS-SDP, iskoristivši i prihvativši ideju nezavisnosti koju je LSCG propagirao kao svoju fundamentalnu i prepoznatljivu još od svoga osnivanja 1990. godine, nastojao da sa političke scene skloni LSCG i time omogući sebi monopol nad budućnošću državnog statusa Crne Gore.

Za razliku od glamurozne i manje efikasne kampanje na izborima u aprilu 2001. godine, vladajuća koalicija je najprije na lokalnim izborima u maju 2002. isprobala, a potom nakoliko mjeseci kasnije, u oktobru, na parlamentarnim izborima veoma uspješno primijenila tehnologiju interpersonalne persuazije „od vrata do vrata“. Ovime je kampanja postala mnogo više radna i terenska, sa veoma prodornim aktivnostima partijskih agitatora, od domaćinstva do domaćinstva, od stana do stana. Nakon izbora u oktobru 2002. godine u parlamentu je nasuprot 30 poslanika unionističke, profederalne koalicije (SNP-SNS-NS) bilo 45 poslanika independistički profilisanih (39 DPS-SDP, 2 albanskih stranaka i 4 LSCG).

Pojedini autori (S. Darmanović, 2007:94) definišu „postmiloševićevski“ period 2000–2005. godine kao „period blokirane većine u korist državne nezavisnosti jer je ta većina morala da odloži realizaciju svoje ideje i da prihvati regionalne interese EU“. Koristeći zaista široko polje za propagandna djelovanja, utičući u prvom redu na emocije, ali i na socijalni status i konformizam biračkog tijela, politička borba u Crnoj Gori je vremenom postajala sve kompleksnija. Stvaranje u javnosti atmosfere straha jednih nacionalnih grupa od drugih, potenciranjem mogućnosti eventualnog oružanog sukoba, nastojalo se uticati na kreiranje poželjnih stavova, kako od strane vlasti tako i od opozicije.

Propagandna kampanja će sve više dobijati na intenzitetu putem medija, brojnih NVO, razni vidovi prikrivenog i difuznog propagandnog djelovanja (kroz protežiranje *Crnogorske*

pravoslavne crkve, crnogorskog jezika, potenciranjem razlika i specifičnosti u odnosu na Srbiju i neracionalnosti i nemogućnosti egzistiranja u državnoj zajednici) i svoju kulminaciju će imati na referendumu u maju 2006. godine. Crna Gora je u velikoj mjeri bila samostalna i prije izglasavanja nezavisnosti 2006. godine. Čak i u posljednjim godinama pod Miloševićem bile su preuzete mnoge savezne funkcije i prenijete na sopstveni administrativni aparat. Samostalno funkcionisanje je dodatno proširivano u vrijeme labave državne zajednice Srbija i Crna Gora. Sve bitne funkcije koje čine jednu državu bile su već u rukama vlasti Crne Gore. Nakon maja 2006. ovim nadležnostima su u punom kapacitetu pridodate spoljnopolitička i odbrambena funkcija i time je državni okvir bio zaokružen. Predreferendumska kampanja vođena je iz dva bloka: Bloka za zajedničku državu i Bloka za nezavisnu državu. Blok za nezavisnu državu je u kampanju krenuo s „DA“ kao odgovorom na referendumsko pitanje, a Blok za zajedničku državu sa „NE“ . Unionisti su za kampanju angažovali agenciju Inkognito iz Beograda, dok je kampanju indenpendista radila agencija MAPA (Montenegro advertaising and production agency) iz Podgorice.

PISMO BRAĆE BALŠIĆ DUBROVNIKU 27. JUNA 1368. GODINE

Marijan Premović

In this article we presented a critical edition, translation, description, diplomatic qualities, personalities and notions in a letter from Stracimir and Djurađ I Balšić to Dubrovnik, of June 27, 1368. During the war with Karlo Topija, somewhere in the spring or summer of 1364, Djurađ Balšić fell into captivity. For his redemption, the oldest brother Stracimir had to give a large amount of money. After long negotiations, with the mediation of Dubrovnik's envoys and money ransom, Djurađ was acquitted in the first half of 1366. We believe that Stracimir gave his expensive golden belt to the merchant and pawnbroker Renald from Dubrovnik, in the period 1364-1366, in order to get money and free his brother. The value of the golden belts was very large because they were rare. When material circumstances and trade in Zeta were improved, Stracimir and Djurađ settled their obligations towards the pawnbroker. They informed Dubrovnik by letter (June 1368), that golden belt of Stracimir is kept by their merchant and pawnbroker Renald. Therefore, they sent their man Dmitar Dabretić from Ulcinj to take pawned golden belt. At the end of June 1368, he stayed in the city of Sant Vlah as an envoy of the Balšić brothers, in order to take Stracimir's belt from Renald. At the end of the letter, they pray citizens from Dubrovnik to make honour to their man, because the obligations towards the creditor were settled.

Srednjovjekovna Zeta Balšića, Bosna i neposredno zaleđe za Dubrovnik su predstavljali područje najbližeg djelovanja i njegovih najvažnijih trgovačkih interesa. Stanovnici zetskog primorja i zetski vladari poslovno su bili upućeni na Dubrovnik.[1] Pismo o diplomatskoj misiji koje se objavljuje u

[1] S. Ćirković, „Dubrovnik i zaleđe u srednjem veku“, u: *Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd 1997, 50–51.

okviru ovog rada nije sačuvano u originalu. Sačuvan je prepis koji je pohranjen u Državnom arhivu Dubrovnika u knjizi *Diversa Cancellariae* XXI (1366–1368), na listu 57, ispisan rukom slovenskog pisara. Tekst je napisan kancelarijskom minuskulom u nepunih sedam redova. Pismo Balšića, poslije povelje na Mati 17. januara 1368. godine, je drugi sačuvani dokument upućen Dubrovčanima ili najstarije sačuvano pismo.

Pismo Stracimira i Đurđa Dubrovčanima prvi je objavio Konstantin Jireček u svojoj zbirci dokumenata iz Dubrovačkog arhiva (*Spomenici srpski*, Spomenik SKA 11, Beograd 1892), 36 № 20). Dvadeset četiri godine kasnije u *Diplomatičkom zborniku Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, urednika Tadije Smičiklasa (svezak XIV, Zagreb 1916, 146, № 95) kompletno pismo je ponovo izdato. Treći, do danas, posljednji izdavač, Ljubomir Stojanović, objavio je tekst pisma (*Povelje i pisma* I–1, Beograd 1929, 105, № 105). Sva ova izdanja nosila su sa sobom male omaške u čitanju koje nijesu uticale na razumijevanje dokumenta. Izdanje ovog dokumenta priređeno je na osnovu digitalnog snimka urađenog u Državnom arhivu u Dubrovniku.

Tekst pisma

+ Wд[ь] Сракимира и wд[ь] Гюрьга драгои ни братии кнезѫ и сѫдиамь и властелом(ь) дѫбров(ь)чкимь. Да знате кре имамо тамои ѫ Рѣнальда попас(ь) Сракимировь злати и што смо послали тамо нашега човѣка Дмитра Дабретика Ѫльцинианина. Да рците Рѣналдѫ да ми пода попас(ь) томѫи човѣкѫ а онь да ми га ѫчини цо мѫ смо рекли. Ино не ѫчините ако хоκеть и д(ь)нь век(е) wпκине с нами ере ни к за великѫ потрѣбѫ сега. И даи ви б(ог)ь здравк и да ми не замѫчите човѣка. Бѫди ваша драга люб(ь)въ кре к рѣнальдь плакен wамо.

Prevod

Od Sracimira i od Đurđa dragoj našoj braći, knezu i sudijama i vlasteli dubrovačkoj. Da znate kako imamo tamo kod Renalda pojas Sracimirov zlatni, i eto, poslali smo tamo našega čovjeka Dmitra Dabretića Ulcinjanina. Da, recite Renaldu da poda moj pojas tome čovjeku, a on da učini ono što smo mu rekli. Drugo ne učinite – ako hoće i već je od naše strane dat Opštini, a sada nam je pojas veoma potreban. Neka vam Bog da zdravlje i nemojte mi mučiti čoveka. Da bude vaša draga ljubav jer je Renaldo isplaćen ovamo.

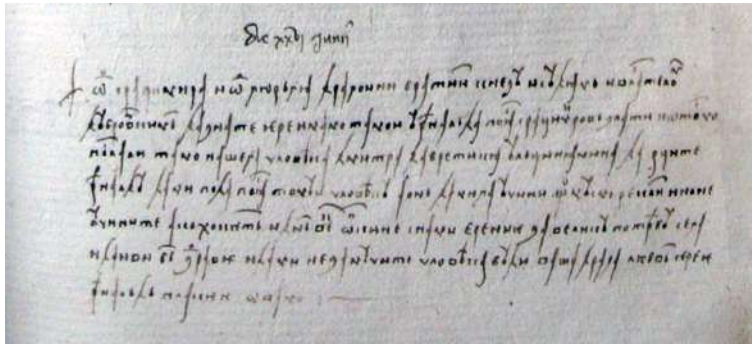

Državni arhiv u Dubrovniku, *Diversa Cancellariae,* XXI (1366–1368), fol. 57

U istorijskoj literaturi jako je malo podataka koji spominju ovu diplomatsku misiju i ovaj pojas. I. Manken, u svojoj čuvenoj monografiji *Dubrovački patricijat I*, navodi „Raynaldus de Stambertis...1363 g. nalazio se kod njega zlatan pojas Stracimira Balše“.[2] Uvidom u korišćeni izvor (*Diplomatički zbornik*, XIV, 146) ovdje je napravljena, vjerovatno, štamparska greška za godinu 1363. Posebnu studiju *Nakit kod Srba*

[2] I. Manken, *Dubrovački patricijat u XIV veku I*, Beograd 1960, 82, nap. 99.

posvetila je B. Radojković, koja ističe „Stracimir zalaže 1363. godine svoj zlatni pojas kod Rinaldija, a zatim šalje svog poslanika da ga uzme iz zaloga, 1368“.[3] U fusnoti 674 navodi kao izvore zbirke dokumenata *Spomenici srpski* i *Povelje i pisma I–1*. Međutim ovaj podatak o davanju pojasa 1363. godine ne nalazi se u pomenutim izdanjima.

Na početku pisma nalazi se simbolička invokacija u vidu krsta. U nastavku dolazi intitulacija koja sadrži imena od *Sracimira i od Đurđa*. Iza nje slijedi inskripcija, koja ima pojedinačno navedene dubrovačke organe vlasti. Zatim, slijedi veoma kratka formula promulgacije *da znate*. Nakon toga slijedi dispozicija kao suštinski dio pisma.

Analizirajući ovo pismo, postavlja se pitanje: *zašto je i kada Stracimir dao skupocjeni zlatni pojas u zalog dubrovačkom trgovcu i kreditoru Renaldu?* U zetskoj porodici Balšić stvarni predvodnik bio je Đurađ (mada nije bio najstariji među braćom). U ratovanju sa Karlom Topijom oko rijeke Bojane i Zabojana, negdje u proljeće ili ljeto 1364., Đurađ je pao u zarobljeništvo. Ovako ugledan zarobljenik, bio je odličan talac za iznuđivanje velike svote novca za otkup. Đurađ je bio oženjen Oliverom, kćerkom Vukašina Mrnjavčevića, čije su pozicije izuzetno ojačale u Srpskom carstvu (postao je savladar cara Uroša 1365. godine). Stracimir je na intervenciju Dubrovčana, a vjerovatno i Đurđevog tasta Vukašina, započeo pregovore sa Karlom Topijom početkom 1366. godine. Poslije dugih pregovora uz posredovanje dubrovačkih poklisara, Đurđe je oslobođen u prvoj polovini 1366. godine. Otkupljen je uz velike ustupke i visoku novčanu cijenu.[4] U dubrovačkim dokumentima prvi put

[3] B. Radojković, *Nakit kod Srba*, Beograd 1969, 224, nap. 674.

[4] *Istorija Crne Gore II/2*, Titograd 1970, 19–21 (S. Ćirković); I. Božić, „Zeta i Mrnjavčevići“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 42,

se pominje 28. juna 1366. u mirovnom sporazumu sa Karlom Topijom (*quam faciebat cum Jura de Balsa*).[5] Na osnovu navedenih podataka smatramo da je Stracimir u periodu 1364–1366. godine dao skupocjeni zlatni pojas u zalog dubrovačkom trgovcu i kreditoru Renaldu, da bi došao do novca i oslobodio svog brata.

Zalog je jedan od oblika uzimanja trgovačkog i potrošačkog kredita. U dubrovačkim dokumentima za zalog se najčešće upotrebljava termin *pignus*. U knjigama *Diversa Notariae*, gdje su zabilježeni kreditni ugovori, zahtjev vjerovnika je da dužnik prilikom uzimanja zajma preda zalog (predmet), koji je predstavljao dovoljnu garanciju. Predmet zaloge su obično stvari od zlata, srebra, svile i druge važne stvari, ali nerijetko i zamjenjive stvari: so, žito i vino. U ugovoru se nalazila klauzula po kojoj je povjerilac trebalo da vrati zalog kada dužnik podmiri dug. Ugovor je bilježen u notarsku knjigu ili je sačinjena notarska zabilješka. Notarska bilješka sačinjavana je na sljedeći način: navođenje šta se zalaže i pravni osnov potraživanja ili je zaloga već data, a dužnik se obavezuje da će vratiti kreditoru zajam. Kreditni ugovori u Zeti, Srbiji i Bosni sklapani su privatno i usmeno, uz prisustvo svjedoka i deponovanje zaloga. Strankama je u praksi bio dozvoljeno da se sporazumiju o rokovima i drugim modalitetima. Najčešći rokovi za vraćanje kredita bili

sv. 1–4, Beograd 1976, 20–22; Ž. Šćepanović, *Kratka istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 1796. godine*, Podgorica 2002, 61; J. Jelčić, *Zeta i dinastija Balšića: dokumentovane istorijske studije* (preveo i priredio R. Rotković), Podgorica 2010, 64–65; B. Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje 2011, 37–38; Đ. Borozan, *Crnogorske dinastije Vojisavljevići, Balšići, Crnojevići*, Podgorica 2017, 189.

[5] J. Gelcich, *Monumenta Ragusina: libri reformationum IV, A. 1364–1396*, Zagrabiae 1896, 49.

su: od jednog do šest mjeseci. Ako dužnik nije ispunio svoju obavezu, primjenjivan je poseban postupak koji je prethodio prodaji založene stvari. Povjerilac bi se morao obratiti knezu, koji bi naredio opštinskom glasniku da založenu stvar odnese dužniku, pokaže je i naredi mu da je traži ili otkupi od dužnika u roku od 8 dana, inače će stvar biti prodata. Postojali su slučajevi u kojima nije bio predviđen rok, povjerilac tada nema pravo da traži od dužnika ispunjenje obaveze niti da proda založenu stvar. On je drži i čeka da mu dužnik plati kad bude mogao. Zaloga zamjenjuje potraživanje: povjerilac dobija stvar umjesto novca koji je dao dužniku.[6]

Najvjerovatnije je Stracimirov ugovor sa Renaldom bio usmen, i nije bio predviđen rok za vraćanje, jer nigdje nema pomena u dubrovačkim dokumentima o njemu. Stracimirova zaloga bila je veoma velika, jer su zlatni pojasevi bili rijetkost. Pojas je u srednjem vijeku predstavljao poseban ukras kao dio

6 O zalogu kao obliku kreditiranja vidjeti više u: I. Voje, „Knjige zadolžnic: posebna notarska serija Dubrovniškega arhiva: univ. profesorju dr. Gregorju Čremošniku ob 10–letnici njegove smrti“, *Zgodovinski časopis* XXII/3–4, Ljubljana 1968, 207–223; Isti, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976, 11–196; J. Danilović, „Zaloga u starom dubrovačkom pravu“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu: tromesečni časopis za pravne i društvene nauke*, god. 35, br. 6, Beograd 1987, 637–662 (Isti članak je objavljen u: *Istorijsko pravne studije*, Podgorica 2002, 163–196); *Leksikon srpskog srednjeg veka*, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd 1999, 211 (R. Ćuk), 326–329 (D. Kovačević–Kojić); I. Voje, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Ljubljana 2003, 17–88; Isti, „Prilog proučavanju dubrovačkih trgovačkih društava“, *Zbornik radova u čast akademiku Desanki Kovačević Kojić*, Banja Luka 2015, 175–187; E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne. I/1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, Sarajevo 2017, IX–X.

odjeće, odliku muževnosti, simbol gospodstva, viteštva i vlasti. Proizvođači ovih odjevnih elemenata bili su pojasari. Veoma se često spominje u arhivskim dokumentima, u depozitima, narudžbinama, pri davanju u zalog, kao prodaja i dar. Razlikovali su se po stilu izrade, a u izvorima se spominju: srpski, bosanski i ugarski pojasevi. Do 1350. muškakarci ga nose na struku, a u drugoj polovini XIV vijeka ispod kukova ili na samim kukovima, tako da je struk slobodan. Postojalo je više vrsta pojaseva: od tkanina, srebra i zlata. Bili su sastavljeni od krstastih, okruglih, cvjetolikih zglavkova, na nekima su su bile ljudske prestave. Na njima su se noslili ukrasni privjesci koji su često pored simboličkog imali i funkcionalni značaj. Na krajevima je bila kopča ili su postojali metalni završeci koji su se preklapali i vezivali.[7]

Vrijednost založenog predmeta u Dubrovniku, u većini slučajeva, odgovarala je vrijednosti kredita.[8] Iz jednog dokumenta (1376. godine) saznajemo da je zlatni pojas bio težak devet libri.[9] Cijena libre finog i čistog zlata 1365. godine

[7] J. Kovačević, *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena: studija iz istorije srednjovekovne kulture Balkana*, Beograd 1953, 101–143, 174–179; B. Radojković, *Nakit kod Srba*, 45–48, 94–95, 149–154, 222–229; B. Radojković, *Staro srpsko zlatarstvo*, Beograd 1962, 18–57; A. Fostikov, *Zlatarski zanat u srednjovekovnoj Srbiji*, Spomenica akademika Miloša Blagojevića (1930–2012), Beograd 2015, 165–185 (sa navođenjem izvora i starije literature); Ista, *Zanatstvo u srednjovekovnoj Srbiji* (neobjavljena doktorska disertacija), Beograd 2016, 189.

[8] I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, 124–128; *Leksikon srpskog srednjeg veka*, 211 (R. Ćuk), 326–329 (D. Kovačević–Kojić).

[9] Iz jednog ugovora, sklopljenog između Paskvala Restića i Jovana Radosaljića krajem novembra 1408., saznajemo da će se dva zlatna pojasa izraditi na dubrovački način, a cijena po libri iznosila je 9 perpera. B.

iznosila je 80 dukata (2.160 dinara).[10] Stracimir je za pojas mogao dobiti 720 dukata (19.400 dinara), što je bila značajna suma novca za otkup.

Nakon oslobođenja Đurđevog, Balšići su proširili svoju teritoriju, zauzeli su Ulcinj 1368. godine. Tih godina dolazi do poboljšanja materijalnih prilika i trgovine u Zeti, pa su Stracimir i Đurađ izmirili svoja dugovanja prema kreditoru. Braća Balšići poslali su svog poklisara (poslanika) Dmitra Dabretića sa pismom i zadatkom da podigne zlatni pojas koji je bio založen u Dubrovniku. Cilj i zadatak misije bili su unaprijed razrađeni. Iz bilješke se vidi da je pismo u dubrovačkoj kancelariji registrovano 27. juna 1368. godine. Da se zapaziti da se u dokumentu ovdje ne spominje treći brat, Balša. Zanimljivo je istaći da u povelji Balšića od 17. januara 1368. godine na Mati, kojom su Dubrovčanima ukinuli carinu na Danju i garantovali im slobodu kretanja, ime najmlađeg brata Balše upisano je naknadno iznad reda.[11] On se tada još mogao izostaviti kao mlad, jer još uvijek nije uzeo učešća u vlasti i tek istupa sa braćom u dokumentima početkom 1369. (29. januara), kada su Balšići prihvatili katoličko učenje. Braća Balšići su sve važnije odluke i akte donosili zajednički, te se u pisanim izvorima uglavnom i spominju kao zajednica.[12]

Stracimir i Đurađ pismom obavještavaju Dubrovčane da se kod njihovog trgovca i kreditora Renalda nalazi Stracimirov

Radojković, *Nakit kod Srba*, 222–223.

10 V. Vinaver, „Prilozi istoriji plemenitih metala, cena i nadnica (srednjovekovni Dubrovnik)“, *Istoriski glasnik* 1–2, Beograd 1960, 78.

11 S. Rudić, *Povelja Balšića Dubrovčanima*, Stari srpski arhiv 9, Beograd 2010, 93–98.

12 *Istorija Crne Gore II/2*, 20 (S. Ćirković).

zlatni pojas. *Renaldus* je bio sin poznatog dubrovačkog kancelara Pone Stamberta iz Pistoje. U dokumentima se pominje da je poslovno bio aktivan kao trgovac i kreditor od 1362. do 1382. godine.[13] Dubrovački kreditor vratio je

[13] *Raynaldus de Stambertis* 1364. obećao je da će uvesti u Dubrovnik 1000 staria frumenti. U seriji *Debita Notariae*, Državnog arhiva u Dubrovniku, pronašli smo podatke o njegovoj kreditnoj trgovini i vezama sa zetskim primorjem. Ilija Pavlov de Maroje iz Ulcinja početkom proljeća 1365. obavezuje se da će Raynaldusu do određenoga roka dati 52 zlatna dukata. Vukoslav de Gabe iz Kotora obavezuje se 3. septembra 1367. da će Stambertiju do određenoga roka dati 1.000 zlatnih dukata. Lucas de Bona 1375. kupio je 100 miljara olova od Renaldusa (*centum miliaria Plumbi od Sclauonia*) i biće dostavljen u Dubrovniku do kraja aprila. Četiri godine kasnije pominje se u prijepisu pisma dubrovačkog kneza Andrije de Sorgo gradu Kotoru. U narednih nekoliko godina (1380. i 1381) više puta pominje se njegovo djelovanje u *Reformationes consiliorum civitatis Ragusii*. U *Maiori Consilio* njegova aktivnost bilježi se 4. februara 1382. U dokumentima se posljednji put pominje 9. jula 1382. godine, tada se Dobrogost Obrinivić obavezao na isporuku neke robe Rajnoldu de Stambertiju i Vitu iz Bara. Umro je prije 5. marta 1383, jer se tada pominju njegovi nasljednci *tutores heredum q Raynaldi de Stambertis unaa (sic) cum matre dictorum heredum*. Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Debita Notariae V (1360–1365), 124, 24. III 1365; Deb. Notar. VII (1365–1370), 99, 3. IX 1367; Diversa Cancellariae, XXV (1381–1383), 118', 9. VII 1382; *Monumenta Ragusina: libri reformationum III*, A. 1359–1364, Zagrabiae 1895, 333; J. Gelcich, *Monumenta Ragusina: libri reformationum IV,* 13, 109, 170, 178, 224, 225, 238, 252, 254; T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, *Sv. XVI, Listine godina 1379–1385, Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagreb 1976, 58–59, № 49; M. J. Dinić, *Odluke veća Dubrovačke republike I*, Beograd 1951, 78, 115, 131, 138–139, 151, 164, 174, 176, 205, 316, 328; I. Manken, *Dubrovački patricijat u XIV veku*, 82, 154; B. Krekić, *Unequal rivals: essays on relations between Dubrovnik and Venice in the thirteenth and fourteenth centuries*,

Balšićima zlatni pojas. Diplomatska misija je uspješno završena. O Dmitru se zna veoma malo, pripadao je vlasteli zetskih gospodara Balšića. U ovoj misiji javlja se u ulozi povjerljivog čovjeka Stracimira i Đurđa. Bio iz zetskog primorskog grada Ulcinja koji se od proljeća 1368. nalazio u sastavu teritorije Balšića. Zanimljivo da poslije ove diplomatske misije nijesmo našli više podataka o njemu.

Zagreb – Dubrovnik 2007, 79–80, 209, 245–247.

PRILOG IZUČAVANJU ANGAŽMANA MUSLIMANA CRNE GORE U PRVOM SVJETSKOM RATU

Vukota Vukotić

Although it has been more than a century since the First World War, our historiography hasn't yet revealed all details of this great event. The goal of this paper is to contribute to the research of this period of our history, shedding some new light on the role of the Muslim population. Since this issue has been quite neglected in historiography so far, there are many occurring controversies regarding their war engagement. In that sense, we are hoping that this work will provide a better insight into this matter and resolve some dilemmas.

Prošao je čitav vijek od I svjetskog rata, prvog globalnog sukoba u istoriji čovječanstva. Sukob koji je zahvatio sve kontinente, krenuo je sa Balkana, tačnije Sarajeva, 1914. godine. Zbog toga, ratni vihor nije zaobišao ni Crnu Goru, iako je neposredno prije toga bila angažovana u dva balkanska rata. Na žalost, ishod tog sukoba donio je nestanak Crne Gore kao države i protjerivanje dinastije Petrović Njegoš sa njenog trona. Iz navedenih razloga, mi smatramo da se u istraživanju Prvog svjetskog rata treba ozbiljnije posvetiti izučavanju i pravilnom shvatanju posljedica koje su nastale. Razaranja i patnje koje je prouzrokovao prvi globalni sukob u istoriji obavezuju nas na pomno ispitivanje svih događaja koji su za njega vezani kako bi preduprijedili i na vrijeme spriječili njihovo ponavljanje.

Ulazak u Veliki rat, koji je trebao da okonča sve ratove, iziskivao je od crnogorskog naroda nevjerovatne napore. Takođe, stekli su se uslovi da ratno bude angažovano i islamsko stanovništvo Crne Gore. Naime, još od zadobijanja nezavisnosti na Berlinskom kongresu 1878. godine, muslimansko stanovništvo koje je zatečeno na novooslobođenim teritorijama dobilo je obećanje da neće biti vojno angažovano protiv jednovjerne braće, tačnije Osmanskog carstva. Ipak, i ono se moralo uklopiti u, još prije Veljeg rata razrađeni sistem, po kom je crnogorska vojska bila podijeljena u 7 bataljona.[1] Odmah po Veljem ratu, 1880. godine, ponovo je izvršena reforma vojske i ona je podijeljena na 9 brigada i 58 bataljona.[2] Umjesto regularne vojne obaveze, muslimansko stanovništvo bilo je u obavezi prema Crnoj Gori, da plaća poseban porez – nizamiju. Prva nizamija naplaćena je već 1881. godine, u Podgorici, Baru, Nikšiću i Kolašinu. Za potrebe urednog vođenja i redovne naplate vojničkog poreza i islamsko stanovništvo je podijeljeno u bataljone i utvrđen je oficirski kadar u njima.[3] Tako su nastali muhamedanski bataljoni:

Podgorički, sa šest četa: Gornjovaroška, Donjovaroška, Podljubovićska, Gornjomijećanska, Donjomijećanska i Goričanska,[4] sa ukupno 562 vojnika.

Barski, kome je komandir bio Alil Ćatović, Ulcinjski, komandira Nušo beg Bušatlije, Mrkojevićski – komandir Jusuf Barjaktarović i Krajinski – komandir ponovo Alil Ćatović.

---

1 Dr Boban Batrićević, „Pregled razvoja crnogorske vojske 1850–1910“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, knj. X, 2013. god, str. 62.

2 *Isto*, str. 63.

3 Ministarstvo vojno (MV), Nizamija, fas. 1, i knj. II/43. Najstarija arhivska građa koja se odnosi na naplatu nizamije potiče iz 1887. godine i obuhvata bataljone barski, ulcinjski, mrkojevići i krajinski. Pomoćne knjige protokola nizamije sačuvane su od 1897. godine.

4 Pravoslavno stanovništvo Podgorice bilo je raspoređeno u Gornjozetski bataljon.

Oficiri ovih bataljona bili su zaduženi za sakupljanje sredstava i vođenje spiskova o naplati nizamije. Prema raspoloživoj građi vidimo da je samo najviši oficirski kadar bio pismen, dok su oficiri pojedinačnih četa bili nepismeni i potpisivali su se otiskom prsta. Pojedini oficiri, poput komandira ulcinjskog bataljona, Nušo bega Bušatlije, imali su i svoj poseban pečat kojim su potpisivali dokumenta. Četiri primorska bataljona prikupljala su nizamiju po selima, ili kao u slučaju Ulcinja po mahalama i selima, tako da je svako selo predstavljalo jednu četu ili se nekoliko sela udruživalo u jednu četu zbog malog broja stanovnika. Prema najstarijim podacima 1887. i 1888. godine Barski bataljon brojao je ukupno 294 vojnika i za godinu je naplaćeno 2.212 fiorina nizamije.[5] U Krajinskom bataljonu, bilo je 420 vojnika i prihodovano je 3.137 fiorina. U Mrkojevićima od 574 vojnika naplaćeno je 4.287 fiorina nizamije, a u Ulcinju od 755 vojnika 5.962 fiorina.[6] Već početkom XX vijeka bilježimo promjenu u komandnom kadru u bataljonu Ulcinjskom gdje je komandir Mehmed beg Resulbegović i u Krajinskom u kom je postavljen za komandira Omer Alija Selmanović. Takođe u svim bataljonima bilježi se porast broja vojnika.

U prvoj deceniji XX vijeka crnogorska vojska je nastavila da se razvija. Donijet je zakonski okvir o njenom uređenju 1903. godine u okviru opšte reorganizacije državne uprave. Već 1906. godine pokušano je sa uvođenjem muslimanskih jedinica u regularni vojni sistem ali to nije dalo rezultate. Iste godine naplaćena je nizamija u iznosu od 27.048 kruna.[7] Konačno, 1908. godine donešena je *Uredba o formaciji cjelokupne vojske Knjaževine Crne Gore* koja će se primjenjivati do nestanka crnogorske države.[8] Prema ovom aktu crnogorska vojska bila je

[5] I ovdje je kao u Podgorici izdvojeno muslimansko stanovništvo i zbog toga ovaj broj vojnika.

[6] DACG, MV, Nizamija, fas. 1, 1887–1888. god.

[7] Dr Boban Batrićević, nav. djelo, str. 68.

[8] DACG, Uredba o formaciji..., 1908. god, knj. 422.

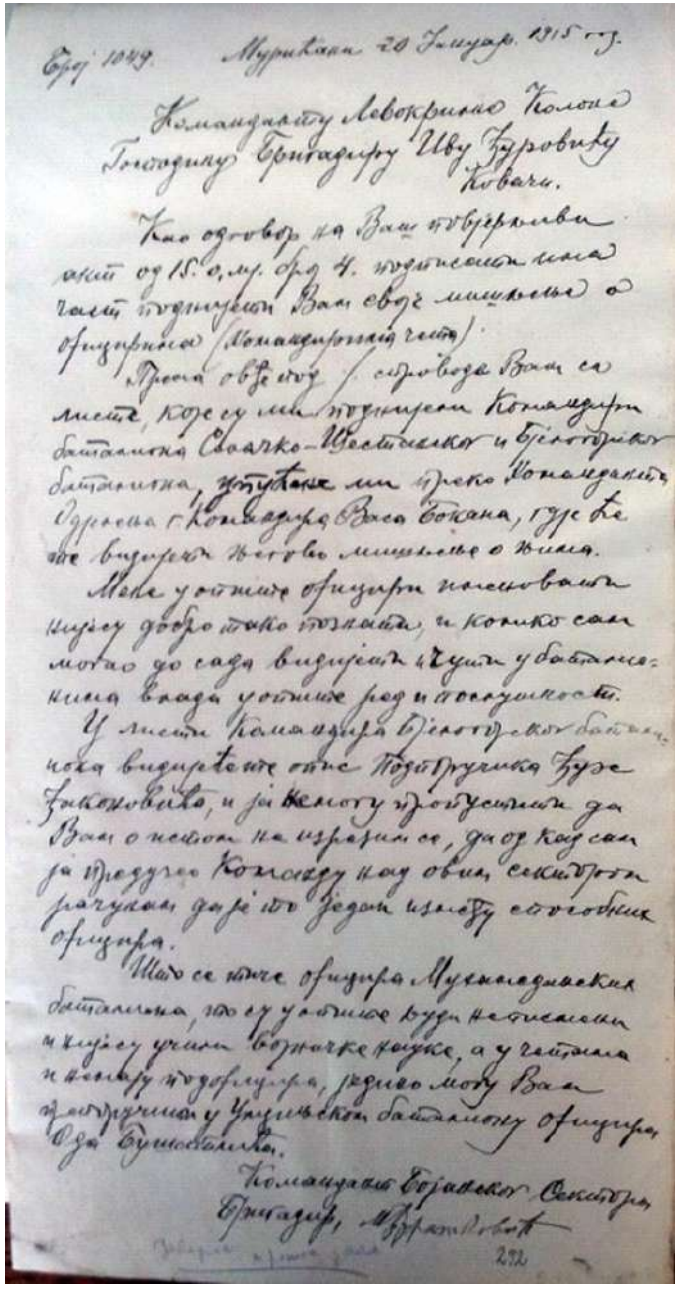

Број 1049. Мурићани 20 Јануар. 1915 год.

Команданту Левокрилне Колоне
Господину Бригадиру Иву Буровићу
Ковачи.

Као одговор на Ваш повјерљиви
акт од 15. о.мј. број 4. подписаног лица
част подноси Вам своје мишљење о
официрима (Командирској части).

Преко овјешћу / спровода Вам се
листа, коју су ми поднијели Командири
батаљона Сеоско-Шестићког и Бреготорског
батаљона, изузевши ми дјело Командантa
Одреда г. Командира Васа Бокана, где ће
ви видјети његово мишљење о њима.

Моје у опште официре познавати
нијесу добро тако познати, и колико сам
могао до сада видјети и чути у батаљо-
нима влада уопште ред и послушност.

У листи Командира Бреготорског батаљо-
на видјећете опис Подбарјактара Вуче
Јовановића, и ја желећу поздравити да
Вам о њему на изразим се, да од када сам
га Војводу Комоду под овим секидром
начукао, даје ми једне изгледа свакодневни
официра.

Што се тиче официра Мусаходжићког
батаљона, то су у опште људи неписмени
и нијесу учили војничке науке, а у чети на
и нема подофицира, радило моју Вам
подручја у Ужичком батаљону официра
да буду.

Команданта Војводског Секидара
Бригадир, Вук Вукотић

Lovćenski odred, 1914-1915, fas. 1, dok. 1049.

podijeljena na 4 divizijska, 11 brigadnih i 52 batoljonska okruga.[9] Muhamedansko stanovništvo Crne Gore bilo je raspoređeno u dva divizijska okruga, Cetinjski i Podgorički, dva brigadna okruga, Primorski i Zetski i 7 bataljonskih.

Primorski brigadni okrug bio je sastavljen od 6 bataljona:

- Selačko-šestanski bataljon sa četnim okruzima: Selački, Krnjički, Šestanski i Livarski;
- Krajinski bataljon sa četnim okruzima: Murićki, Ćurilački, Kostanjski, Ftijanski;
- Barski bataljon sa četnim okruzima: Barski I (pravoslavni), Zubački, Barski II (katolički), Barski III (muhamedanski), Tuđemilski, Zaljevski;
- Bjelogorski bataljon sa četnim okruzima: Pinješki, Meteriški (pravoslavni), Podmožurski, Bjelogorski, Britskogorski;
- Ulcinjski bataljon sa četnim okruzima: Meteriški (muhamedanski) Pristanski, Novomahalski, Podbjelogorski, Merajski, Meraj-Đerajski, Seocki;
- Mrkojevićski bataljon sa četnim okruzima: Veljeselski, Dobrovodski, Mikulićski, Kunjarski, Dabezićski, Goranski.

U zetskom brigadnom okrugu bila su dva bataljojna:

- Podgorički sa četnim okruzima: Gornjo Mioski, Donjo Mioski, Gornjovaroški, Donjovaroški, Gorički;
- Gornjozetski bataljon sa četnim okruzima: Drački, Starovaroški, Novovaroški, Dajbabski, Lajkovićski, Pogranični.[10]

U ovom formacijskom obliku crnogorska vojska je dočekala dva balkanska i Prvi svjetski rat. Prema šemi koju smo naveli vidimo da samo se dvije čete deklarišu kao čisto muhamedanske (III Barska i Meteriška), s tim što u ovdje treba ubrojiti i 4 čete Podgoričkog bataljona iz razloga koje smo gore spomenuli.[11]

---

9 Dr Boban Batrićević, nav. djelo, str. 69.

10 DACG, Uredba o formaciji..., 1908. god, knj. 422, str. 27–29.

11 Pogledati fusnotu 4.

Kasnije, uvećanjem teritorija nakon Balkanskih ratova, ovaj broj se povećao za još dvije divizije. Svaka divizija imala je u svom sastavu 2 do 3 brigade, a svaku brigadu činili su 4 do 6 bataljona sastavljeni od 5 do 6 četa.[12] Svaka brigada brojala je po 2.000 ljudi, sem novoformiranih u toku rata u kojima je bilo samo po 500 vojnika. Unutar ovih brigada nalazio se ukupno 71 bataljon sa snagom od 400–500 vojnika podijeljen u čete od oko 90 ljudi.[13] Na početku Prvog svjetskog rata načelnik štaba bio je serdar-divizijar Janko Vukotić, koji je istovremeno vršio dužnost predsjednika vlade i ministra vojnog. Njegovom odlukom, crnogorska vojska bila je podijeljena na četiri odreda: Lovćenski, Sandžački, Starosrbijanski i Hercegovački.[14] U sastav Lovćenskog odreda, čiji se štab nalazio na Cetinju, ulazio je 21 bataljon 16 mitraljeza i 32 topa. Hercegovački bataljon raspoređen na frontu od Grahova do Šćepan-polja brojio je 7 brigada 29 bataljona, 14 mitraljeza i 18 topova. Sandžački odred činilo je 11 bataljona, 2 čete pitomaca, 6 topova i 4 mitraljeza na frontu od Šćepan-polja do granice sa Srbijom. Starosrbijanski odred jačine 20 bataljona imao je zadatak da štiti granicu prema Albaniji.[15] Iz svega ovoga da se zaključiti da je crnogorska vojska bila daleko od toga da je spremna za rat.[16]

U početku, Crna Gora je imala uspjeha u ratnim operacijama. Lovćenski odred zauzeo je Spič i Budvu i uspio je da se odbrani od austrougarskih napada iz Boke. Uz pomoć francuskih snaga i pomoći u artiljeriji zadržana je linija fronta iznad

[12] Ova podjela važila je samo za pješadiju, a ostali rodovi vojske posebno su ulazili u sastav svake jedinice.

[13] Grupa autora, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1954. godine, str. 38–39.

[14] Naredba ministra vojnog br. 191 od 28. VII 1914. godine.

[15] Dr Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Cetinje, 1969. godine, str. 51.

[16] Vukota Vukotić, *Gubici crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu 1914–1916*, DACG, Cetinje, 2014. god, str. 8.

Crna Gora pred I sv. rat

Bokokotorskog zaliva, a uz pomoć francuske flote potopljena je austrougarska krstarica „Zenta“.[17] Takođe i Hercegovački odred, iako se držao defanzivno, održavao je front prema Grahovu. I najmanji Starosrbijanski odred imao je uspjeha i štiteći granicu od albanskih upada zauzima Skadar 27. juna 1915. godine, što je izazvalo negodovanja čak i među silama Antante.

17 U mnogim istorijskim djelima ime ovog broda navodi se kao „Zenta“ a u stvari bi trebalo da bude „Senta“. Problem je u tome što se po mađarskom pravopisu ime tako piše. Inače, brod je dobio ime po slavnoj bici kod Sente 11. septembra 1697. godine.

Upravo u sastavu Lovćenskog odreda i Starosrbijanskog odreda bile su angažovane muhamedanske jedinice u crnogorskoj vojsci. Ulazeći u rat protiv Austrougarske više nije postojao razlog, zabrana borbe protiv jednovjeraca, za njihovo mobilisanje i ove jedinice su pozvane u rat. Kao što možemo vidjeti, njihov ratni raspored bio je skoro jedino u mjestima boravka. Prema raspoloživim dokumentima jasno je da su služili u mješovitim bataljonima, a da su na nivou četa bili vjerski homogeni. U ovim bataljonima najviši oficirski kadar bio je pravoslavni. Kao ilustraciju ovog stanja navešćemo jedan dokument iz januara 1915. godine, koji upućuje komandir Bojanskog sektora brigadir M. Đurašković brigadiru Ivu Đuroviću, komadantu Ljevokrilne kolone Lovćenskog odreda. U njemu se iznosi mišljenje o oficirskom kadru na tom području. Tako vidimo da je u Bjelogorskom bataljonu jedan od podoficira Đuza Đakonović, a da su Selačko-šestanski i Bjelogorski bataljon pod komandom komandira Vasa Bokana. Nadalje, o angažovanju Muslimana Đurašković kaže: „Što se tiče oficira muhamedanskih bataljona, to su uopšte ljudi nepismeni i nijesu učili vojničke nauke, a u četama i nemaju podoficira, jedino mogu Vam preporučiti u Ulcinjskom bataljonu oficira Oda Bušatlića.“[18]

Odsustvo visokoobrazovanog i dobro obučenog oficirskog kadra među muslimanskim stanovništvom navelo je komandu crnogorske vojske da u ratnim uslovima u ovim bataljonima postavi pravoslavni oficirski kadar. Decenije plaćanja nizamije, kao vojničkog poreza, i izbjegavanje vojne obaveze, sada je rezultiralo nepostojanjem kvalifikovanog oficirskog kadra koji bi u ratu predvodio svoje sunarodnike. Takođe, iz ovog podatka možemo izvesti zaključak, da nije postojalo neko specifično podozrenje crnogorske komande prema vojnom držanju ili privrženosti muslimanskog stanovništva, već da su upravo praktični razlozi nalagali sprovođenje ovakvog tretmana.

[18] DACG, MV, Lovćenski odred, 1914–1915, fas. 1, dok. 1049.

Odsustvo vojne obuke uslovilo je ograničenu upotrebu bataljona u kojima je služilo muslimansko stanovništvo. Njima su povjereni zadaci u pozadini fronta, intendanturi, a djelovi Barskog i Ulcinjskog bataljona bili su određeni za čuvanje obale u tim opštinama i održavanje mira u gradovima. Uredno snabdijevanje vojske i protok informacija među komandama i bataljonima bio je zadatak kome je crnogorska Vrhovna komanda poklanjala veliku pažnju. O tome svjedoči veliki broj sačuvane arhivske građe koja se odnosi na ove poslove. Pored toga, Vrhovna komanda se trudila da svi mobilisani prođu adekvatnu obuku. I tokom trajanja ratnih operacija konstantno se odvijala obuka regruta. Zanimljivo je da mobilisano muslimansko stanovništvo odbija da prolazi kroz vojnu obuku. To ne znači da odbija i ratno angažovanje, pa od regrutskog vježbanja bježe na liniju fronta koristeći se pravilom da svako ko provede dva mjeseca na liniji fronta ne mora da prolazi obuku. O ovom problemu Vrhovnu komandu i štab Lovćenskog odreda obavještava brigadir Đurović u svom dopisu iz januara 1915. godine.[19] Nedostatak obuke izazivao je podozrenje kod oficira, koji su sumnjali u mogućnost pravilnog izvršenja zadataka. Tako već na samom početku rata, upravnik varoši Ulcinja šalje izvještaj u kom navodi da je „vojska koja ima u zadatak da čuva obalu – sastavljena (je) od Muhamedanaca – naoružanih berdankama – koji bi pri prvoj teškoći otstupili. S takvom vojskom teško bise branio i manji rejon.“[20] Upravitelj govori i o širenju defetističkih glasova, posebno u Bjelogorskom bataljonu, od čega je „na veliku muku...“ Iz ovog dokumenta možemo vidjeti da su muslimanski vojnici, pored nedostatka obuke, bili i loše naoružani. Puške sistema „Berdan № II M 1871“ cal. 10,6 mm, stigle su u Crnu Goru, njih 30.000 kao poklon iz Rusije, 1896. godine, ali ni tada

19 DACG, MV, Lovćenski odred, 1914–1915, fas. 1, dok. 2148.

20 DACG, MUD, Vlado Petrović-Savu Vuletiću, 28.VII 1914. god, fas. 150, dok. 3453/1.

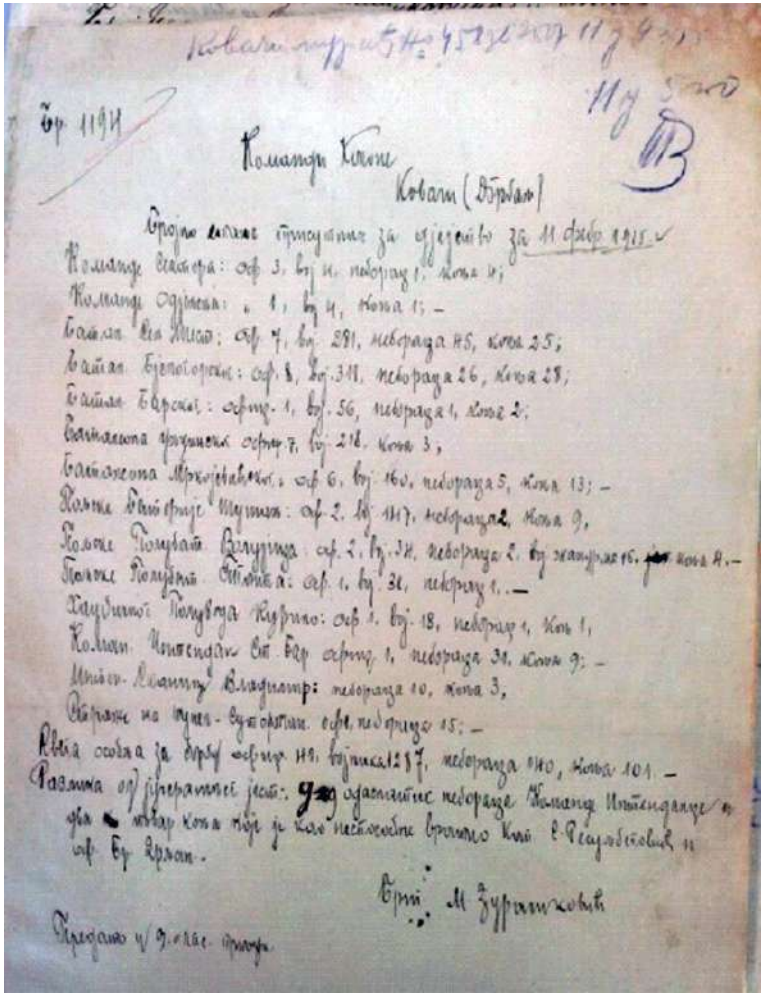

Lovćenski odred, 1914-1915, fas. 1, dok. 2148

nijesu odgovarale potrebama crnogorske vojske. U Prvom svjetskom ratu standardno naoružanje crnogorske pješadije bila je puška sistema „Mosin–Nagant M 1891“ ili poznata „moskovka“ omiljeno oružje u crnogorskoj armiji.[21] Tokom cijelog rata muslimanski bataljoni odrađivali su zadatke intendanture u povjerenom im sektoru. Komanda intendanture bila je u Starom Baru, a postojale su intendantske stanice u Vladimiru, ostrvu Sveti Nikola, Ulcinju, Medovi, Tuzima. U jednom izvještaju brigadira Đuraškovića, komandi Lovćenskog odreda, čitamo da je u četiri muhamedanska bataljona za dejstvo spreman ukupno 41 oficir, 1.287 vojnika, a da ima 140 neboraca i 101 konj.[22]

Ipak, ratna dejstva nijesu zaobišla ni muslimanske bataljone. Kako je Crna Gora jedina učesnica Velikog rata koja je javno objavljivala svoje gubitke, to vidimo da su u sukobima stradali vojnici i iz ovih bataljona. Interesantno je napomenuti da ove žrtve, kako bi se dalo očekivati, nijesu vezane samo za ratna dejstva oko osvajanja Skadra u junu 1915. godine, već da su razasute tokom cijelog trajanja vojnih operacija crnogorske vojske. Iz spiskova o Gubicima crnogorske vojske možemo vidjeti da je u:

- Barskom bataljonu ukupno bilo žrtava: 6 ranjenih i 4 umrla vojnika;
- Bjelogorskom bataljonu ukupno bilo žrtava 4 poginula, 3 ranjena i 15 umrlih vojnika;
- Šelačko-šestanskom bataljonu ukupno bilo žrtava 1 poginuli, 3 ranjena i 4 umrla vojnika;
- Mrkojevićskom bataljonu bilo ukupno žrtava 1 poginuli i 2 umrla vojnika;
- Ulcinjskom bataljonu bilo ukupno žrtava 6 poginulih, 2 ranjena i 4 umrla vojnika.[23]

---

21 Dr Boban Batrićević, *nav. djelo*, str. 29.

22 DACG, MV, Lovćenski odred, 1914–1915, fas. 1, dok. 1194.

23 Vukota Vukotić, „Gubici crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu 1914–1916“, *Zbornik dokumenata*, Cetinje, 2014. godine.

Sve žtrve u ovim bataljonima nijesu bile muslimani, sem u Mrkojevićkom bataljonu, već se vidi da su ti bataljoni bili mješoviti. Zanimljivo je da nemamo prijavljene žrtve iz Podgoričkog bataljona, koji bi trebalo da je sastavljen isključivo od muslimanskog stanovništva, dok je u Gornjozetskom bataljonu bilo 17 poginulih, 43 ranjena i 2 umrla vojnika.[24]

Dok je bila pošteđena ratnih dejstava, Podgorica je, tokom Prvog svjetskog rata, bila glavni regrutni centar u Crnoj Gori. Pored toga, u njoj je bio smješten i dio ratnih zarobljenika koje je Crna Gora zarobila dok je držala front prema Austrougarskoj, do januara 1916. godine. O velikom regrutacionom centru i centru za obuku u Podgorici, gdje su se skupljali redovi iz svih divizija crnogorske vojske, saznajemo i iz dokumenata Lovćenskog odreda. Naime, krajem januara 1915. godine, bilježimo dokument u kome se u ime predsjednika opštine Ulcinjske, sudija U. (Usein?) Rizvanbegović, obraća komandantu ulcinjskog bataljona kap. Selim begu Resulbegoviću koji se nalazi u Baru. U njemu, sudija se žali da su Januz i Oso Abazović, kao lokalni brijači, otišli u Podgoricu na obuku, što je ostavilo varoš bez ikoga sa tim zanatom, što šteti, kako navodi, stanovništvu, a posebno lokalnoj bolnici. Zato Rizvanbegović moli komandanta ulcinjskog bataljona, da razriješi vojne obaveze i vrati sa fronta Šećira Abazovića, a po mogućstvu i Malića Dautova, kako bi ponovo u gradu otvorili svoje radionice.[25] Iz dostupne dokumentacije nije nam poznat odgovor kapetana Resulbegovića po ovom pitanju.

Nevolje izazvane ratom tu nijesu prestajale za muslimansko stanovništvo u Crnoj Gori. Iz sačuvane arhivske građe možemo saznati da, pored opšte oskudice i nemaštine koja je pogađala sve stanovnike Crne Gore, u jednom trenutku je bilo ugroženo i

[24] Isto, str. 62.

[25] DACG, MV, Lovćenski odred, 1914–1915, fas. 1, dok. 548.

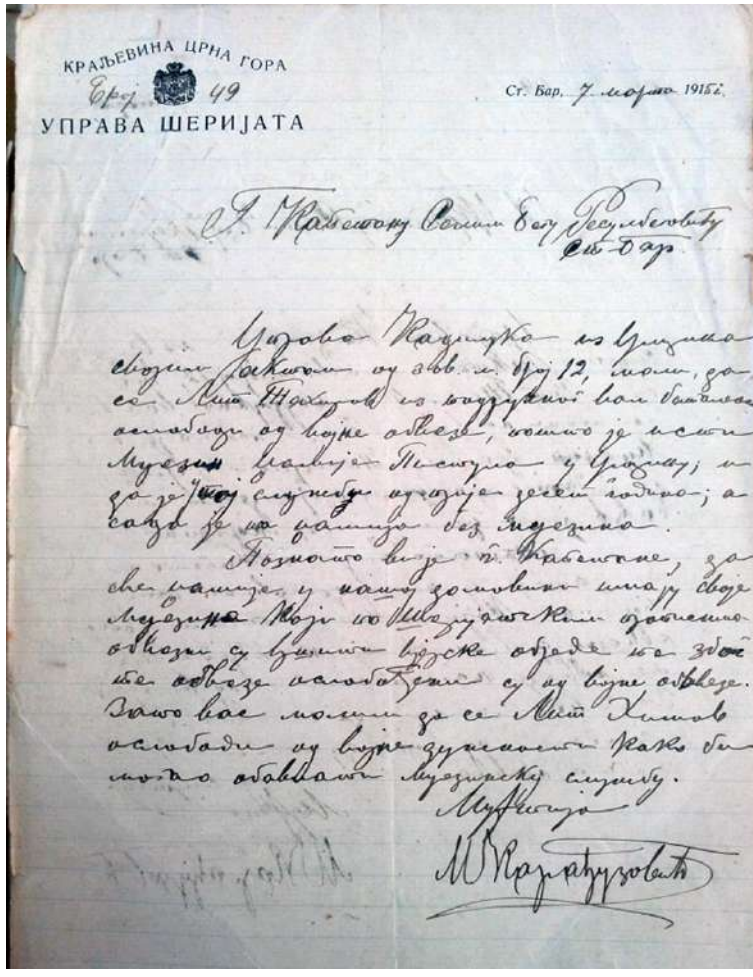

КРАЉЕВИНА ЦРНА ГОРА
Број 49
УПРАВА ШЕРИЈАТА

Ст. Бар, 7 марта 1915 г.

Г. Команданту Ульцињског Батаљона Резулбеговићу
Ульцињ

Узорно Команданство на Ульцињском Збору писмом од 28. м. број 12, моли, да се Лита Тахирова из наредбом ваше Команде ослободи од војне обавезе, пошто је исти Мујезин Џамије Пистуло у Ульцињу; и да је исти служби одређен још 1908 године; а сада је на радњи без мујезина.

Позивајући се г. Команданте, да сви мајстори у нашој домовини имају своје мујезине који по Шеријатском Закону ослобођени обавези од свијех војних обавеза па и од оне обавезе ослобађени су од војне обавезе. Зато вас молим да се Лита Хилов ослободи од војне службе како би могао обављати мујезијску службу.

Муфтија
М. Карађузовић

Lovćenski odred, 1914-1915, fas. 1, dok. 49, 7. III 1915. godine

normalno funkcionisanje islamske zajednice. Po tom pitanju, komandantu ulcinjskog bataljona, ovoga puta se obraća Uprava šerijata. U dokumentu koji potpisuje muftija Karađuzović, moli se kapetan Resulbegović, da oslobodi vojne obaveze Lita Tahirova jer je on mujezin džamije Pistulo(a) u Ulcinju. Radi

rješavanja ovog problema muftija podsjeća kapetana Selim bega, na pravila šerijatskog zakona po kojem su mujezini oslobođeni vojne obaveze.[26] Kako vidimo iz dokumenta, ovu molbu muftija Karađuzović potpisuje kao civilno lice koje se obraća vojnim organima. Prema tome, iako su postojale određene indicije, jasno zaključujemo da tadašnji crnogorski muftija nije imao tokom Prvog svjetskog rata nikakvu vojnu ulogu. Ono što znamo iz dostupne arhivske građe je da se Karađuzović sredinom 1914. godine vratio u Crnu Goru iz Carigrada gdje je boravio po odobrenju vlasti sa Cetinja.[27]

O učešću i borbama Crne Gore u Prvom svjetskom ratu dosta je pisano. Međutim, uloga muslimanskog stanovništva tokom Velikog rata još uvjek nije dovoljno rasvijetljena u našoj istoriografiji. Previše nepreciznosti u podacima i nedovoljno poznavanje arhivske građe doprinijeli su tome da o njihovom angažmanu znamo pouzdano jako malo.

Crnogorski Muslimani sa voljom su se odazvali na ratni poziv svoje otadžbine. Čim je prestala da važi odredba da ne mogu biti vojno angažovani protiv jednovjerne braće, muslimansko stanovništvo Crne Gore stalo je u red sa svojim sunarodnicima u odbranu svoje države protiv Habzburške monarhije. Njihova spremnost da zajedno sa svima drugima brane svoje domove nikada nije dovedena u pitanje. Organizacijom crnogorske vojske vidimo da su bili regularno raspoređeni u bataljone, prema teritorijalnom principu. Formiranje četa unutar bataljona još uvjek se oslanjalo na staru plemensku podjelu, jer je crnogorska komanda računala da će se vojnici bolje iskazati u boju pored svojih najbližih saplemenika. Ovakvom organizacijom dobijeni

[26] DACG, MV, Lovćenski odred, 1914–1915, fas. 1, dok. 49, 7. III 1915. godine.

[27] DACG, MV, Kabinet, telegram 09. 06. 1914. god., fas. 10, 1914. god, dok. 6325.

su bataljoni u krajevima u kojima su živjeli Muslimani koji su po strukturi bili mješoviti. Na nivou čete očuvana je podjela prema vjerskoj pripadnosti. Zbog toga, ovdje treba otkloniti jednu dilemu. Bataljoni koji su formirani u oblastima naseljenim Muslimanima, a koji su ponekad i naslovljavani kao muslimanski, u stvari su bili sastavljeni kombinovano tako da je svako selo davalo jednu četu.

Vojno angažovanje muslimanskog stanovništva pokazalo je i neke nedostatke u tom pogledu. Kako smo već naveli, i pored nesporne želje da se učestvuje u ratu, postavili su se problemi obučenosti vojnika i manjak oficirskog kadra. Decenijama u Crnoj Gori, od njene nezavisnosti, Muslimani su bili oslobođeni vojne obaveze kroz institut nizamije. Sada je to iskrslo kao problem, jer vojnici nijesu prošli adekvatnu obuku kroz obavezna vojna vježbanja, a nedostajalo je nižeg oficirskog i podoficirskog kadra. Komandanti tih bataljona obavljali su više počasno tu dužnost, tako održavajući određene naslijeđene funkcije i društveni status, nego što su bili školovani oficiri. Za dugo, njihova dužnost je bila svedena na prikupljanje nizamije i uredno vođenje spiskova o tome. Kako bi prevazišla ove probleme crnogorska komanda bila je prinuđena da u ratnim uslovima na čelu ovih bataljona postavi profesionalni oficirski kadar. Ipak, vidimo da su dotadašnji komandanti zadržali svoju funkciju poput komandanta ulcinjskog bataljona Selim bega Resulbegovića. Nedostatak obuke i navike na vojna vježbanja stvorio je otpor kod regrutovanih koji su odbijali da prođu vojnu obuku. Sve to je učinilo da ovim bataljonima budu dodijeljeni ratni zadaci samo u pozadini. Kako smo već napomenuli, razlog za to je isključivo nedostatak obučenosti, a ne podozrenje komande u njihovu lojalnost.

No, i pored toga, muslimansko stanovništvo podnijelo je žrtve za odbranu zemlje u Velikom ratu. Danas su nam poznati

stradali poimenice u tim bataljonima, ali za potrebe ovog rada naveli smo samo ukupne brojke. Zajedno sa ostalim dokumentima koja smo ovdje naveli, pokušali smo da bacimo jedan novi pogled na njihov ratni put. Možda zanemaren od strane istoriografije, njihov doprinos svakako nije bio mali u tom trenutku za Crnu Goru. Zato možemo samo da uputimo poziv da se ovoj temi, kroz ozbiljnija istraživanja, da konačni sud.

PEKIĆEVA NAUČNOFANTASTIČNA DISTOPIJA

Sofija Kalezić

Pekić holds a unique position in crossing the line between fiction and nonfiction by which he gave an authentic mark to the literature of the 20th century. With the complexity of his opus, the masterhood of his narrative process, blending of genres, motif specificity, turning the old into new symbols – he created poetics that would, for decades after his death, be the benchmark of literary success for modern and postmodern prose writers.

In this paper the author gives a literary analysis of the unique narrative trilogy of Borislav Pekić represented by the novels Besnilo, Atlantida and 1999.

Insistiram na mitu zato što mit insistira na nama.

Borislav Pekić

Borislav Pekić je jedan od najznačajnijih književnika XX vijeka na području bivše Jugoslavije. Rođen je 1930. godine u Podgorici nakon čega je, zbog prirode činovničkog posla kojim mu se otac bavio, promijenio nekoliko mjesta. Početkom Drugog svjetskog rata njegova porodica, protjerana sa Cetinja

od strane italijanskih okupacionih vlasti, se nastanila na majčinom imanju u Banatu.

Pekić je pohađao Treću mušku gimnaziju u Beogradu. Tokom školovanja je bio pripadnik ilegalne antikomunističke organizacije Savez demokratske omladine Jugoslavije, zbog čega je osuđen na deset godina zatvora. Kazna je kasnije povećana na petnaest godina, prisilni rad i gubitak određenih građanskih prava, ali je 1953. godine uslijedilo pomilovanje nakon kojeg se posvetio studiranju eksperimentalne psihologije. Prije nego što se 1971. preselio u London radio je kao dramaturg i scenarista. U Engleskoj (London) je ostao do smrti, 1991. godine.

Prema njegovom tekstu Zdravko Velimirović je režirao film „Dan četrnaesti" koji je bio u zvaničnom programu filmskog festivala u Kanu 1961. godine. Nakon romana *Vreme čuda* koji je objavljen 1965. godine, Pekić je napisao čitav niz romana: portret *Hodočašće Arsenija Njegovana* (1970), novele *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* (1975) i *Odbrana i poslednji dani* (1977), sotiju *Kako upokojiti vampira* (1977), sedmotomni roman *Zlatno runo* (od 1978. do 1986), roman sa elementima trilera *Besnilo* (1983), dvotomni epos *Atlantida* (1988), romane *1999* (1989) i *Godine koje su pojeli skakavci* (1987), zbirku gotskih priča *Novi Jerusalim* (1988), knjigu eseja *Sentimentalna povest britanskog carstva* (1992) i *Odmor od istorije*, tri knjige pisama – *Pisma iz tuđine, Nova pisma iz tuđine* i *Poslednja pisma iz tuđine*.

Autor je i tridesetak dramskih djela za pozorište, radio i televiziju, a najveći uspjeh je na sceni imala komedija *Generali* ili *Srodstvo po oružju* (1972). NIN-ovu nagradu za roman godine je dobio 1971. godine za *Hodočašće Arsenija Njegovana*, za roman napisan u sedam tomova *Zlatno runo* – Njegoševu nagradu 1987. godine, nagradu Miloš Crnjanski za drugi tom *Godina koje su pojeli skakavci* itd. Borislav Pekić preminuo je 2. jula 1992. godine u Londonu.

Veliki dio njegovih djela su publikovana posthumno – *Vreme reči* (1993), *Odmor od istorije* (1993), *Graditelji* (1994), *Rađanje Atlantide* (1996), *Skinuto sa trake* (1996), *U traganju za Zlatnim runom* u tri toma (1997), *Izabrana pisma iz tuđine* (2000), *Političke sveske* (2001), *Filosofske sveske* (2001), *Korespondencija kao život I i II* (2002–2003), *Sabrana pisma iz tuđine* (2004), *Roboti i sablasti* (zbirka neobjavljenih drama, 2006), *Izabrane drame* (2007), *Izabrani eseji* (2007), *Moral i demokratija* (zbirka intervjua i eseja, 2008), *Marginalije i moralije* (zbirka misli iz objavljenih i neobjavljenih djela, 2008).

Borislav Pekić je ostavio korpus književnih manuskripata koji se sastoje od kompleksnih komentara o nastanku i razvitku tema u *Zlatnom runu, Atlantidi* i *1999*, sa filozofskog, antropološkog i istorijskog stanovišta. Prisustvo autobiografskih sadržaja se može zapaziti u nekim njegovim djelima u vidu sjećanja na godine provedene u političkom zatočeništvu, kao i u knjigama eseja posvećenim životu u Velikoj Britaniji. Njegova opsesija temama lične slobode provlači se, kako kroz djela, tako i kroz dnevnike kao odgovor na gušenje i opresiju komunističkog režima u bivšoj Jugoslaviji. Pekićeva supruga i ćerka su 2012. objavile djelo *Stope u pesku,* koje sadrži njegove govore i predavanja.

Epistolarna forma koja je u dominantnom stepenu *dijaloška*, otvorena prema sagovorniku i dinamična, primarni je oblik realizovanja Pekićevog ostvarenja *Korespondencija kao život – prepiska sa prijateljima (1965–1986)*, a kakav značaj je ona imala za ovog stvaraoca u dugim danima njegovog egzila provedenim u Londonu može se vidjeti iz samog naslova. U pitanju je ostvarenje iz autorove rukopisne zaostavštine, u kojem je eksponirano njegovo dopisivanje sa književnicima koji su predstavljali elitu beogradskog literarnog i kulturnog kruga, od *Nikole Miloševića, Borislava Mihailovića-Mihiza, Miodraga Bulatovića, Danila Kiša, Mirka Kovača*, *Filipa Davida* do *Dragoslava Mihailovića*, *Matije Bećkovića, Predraga*

Palavestre, Slobodana Selenića, *Pavla Ugrinova*, *Vide Ognjenović* i drugih. Ovo djelo, uvršteno u Pekićeva izabrana ostvarenja publikovana u Novom Sadu 2002. godine u izdavačkom preduzeću *Solaris*, posjeduje vedru i intelektualnu intonaciju, čak i kada su njegovi sagovornici pisali o uobičajenim ili efemernim detaljima, a njihov ispovjedni ton usmjerava i modifikuje zavisno od teme o kojoj kazuju.

Dvadeset godina koje je Pekić proveo u Velikoj Britaniji predstavljale su period njegove najintenzivnije kreativne zrelosti i stvaralačkog uzleta. U nekadašnjoj Jugoslaviji je radio od 1958. do 1964. kao dramaturg i scenarista u filmskoj industriji; međutim, u Londonu se posvetio svom primarnom pozivu – pisanju. Kreativna bujica koja je Pekića ponijela, na pouzdan način se može sagledati iz ranijeg perioda opisanog u pismu Danilu Kišu: „Inače radim kao konj. Što ti kažeš – belog Beograda nisam video. Međutim, to nije šteta, ali reći *belog Pariza* nisam video, to je odista žalosno. To je kao otići u London, a ne videti Britanski muzej ili još bolje, Bond Street“.[1]

O Pekićevoj visokoj stvaralačkoj kreativnosti postoje brojne anegdote, a jednu od njih zabilježio je Milan Vlajčić: „Prvog čitaoca imao je Borislav Pekić u našem najpoznatijem književnom kritičaru posle Skerlića – Mihizu. Mihizu je Pekić doneo jednu od prvih knjiga sedmotomnog romana *Zlatno runo*, s molbom da mu pomogne savetom i kiritičkim primedbama. Mihiz mu je rekao da je uživao u rukopisu, ali da mu se učinilo da je tekst preglomazan i da bi mogao da bude kraći za stotinjak stranica (čak je obeležio delove koji su mu se učinili suvišnim). Pekić je prijatelju najlepše zahvalio i posle izvesnog vremena dao mu je doteranu verziju istog rukopisa. Ovoga puta bio je duži za još stotinjak stranica!“[2]

[1] Borislav Pekić: *Korespondencija kao život*, Solaris, Novi Sad, 2002, str. 100.

[2] Milan Vlajčić: „Pohvala guščijem peru“, predgovor knjizi istoimenog

Pekić je svoja ostvarenja znao posvećivati dobrim prijateljima, od kojih se većina našla u njegovom djelu *Korespondencija kao život*, pa je tako *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana*, majstorski napisanu novelu, posvetio književniku Filipu Davidu, a od strane književne kritike hvaljen roman *Kako upokojiti vampira* – Danilu Kišu. Posebno je zanimljiva bila tehnika i način organizovanja njegove rukopisne zaostavštine; dokaz da je ovaj pisac posjedovao visoku svijest o značaju svojih pisama predstavljala je činjenica da ih je uvijek stvarao u dva primjerka, te da bi kopiju uredno odložio u fasciklu. Njegova korespondencija je bila usmjerena ka određenoj osobi, ali vjerovatno istovremeno čuvana kao materijal za neku buduću istoriju književnosti. Kada je sumnjao da njegovu prepisku kontrolišu obavještajne službe, onda bi i za njih ostavio kakvu pikantnu protivrežimsku opasku, kako je to duhovito primijetio Mirko Kovač „tek da marnim doušnicima pomogne na radu knjige *Pekićev dosije*, koja je rasla još od 1948. godine“.[3]

O pojedinim elementima eksplicitne poetike ovoga stvaraoca, Kovač je pisao: „*Roman je erudicija*, bilo je Pekićevo shvatanje proze, a romanopisac graditelj... Njegovo je *Vreme čuda* prava pripovjedačka majstorija, unatoč tomu što mu prijatelj Mihiz sa simpatijama prigovara da on sve zaokrene ‘jedno dvared, trired, pa ispadne ko i da je bilo i da nije moglo biti. Tako i kad ste u *Vremenu čuda* Bibliju Vašim bogohulnim makazama prekrajali...’ Te su *bogohulne škare*, bez ikakvih teorija, obavile posao savršeno i stvorile jednu od najinteligentnijih knjiga naše generacije“.[4]

Kao što se na Homeru zasnivala čitava jedna civilizacija, ona je u djelu Borislava Pekića vaskrsnula u novom ruhu, bivajući

autora: *Kako pisci pišu*, Dereta, Beograd, 2006, str. 9–10.

[3] Mirko Kovač: *Pisanje ili nostalgija* (eseji), Obod, Cetinje, 2009, str. 58–59.

[4] Ibidem, str. 59.

iznova dislocirana kroz sfere umjetnikove imaginacije. I pored toga što smatra da svaki disident želi od lične biografije da napravi opštu, može se reći da se ovaj književnik kreće u suprotnom pravcu, tendirajući da na temeljima opšte, modeluje ličnu biografiju. Nakon petogodišnje robije u *godinama koje su pojeli skakavci*, odbio je da izađe iz zatvora dok mu se ne vrati penkalo koje mu je oduzeto pri hapšenju. I pored toga što su mu isljednici nudili cijelu hrpu naliv-pera, on je insistirao da mu se vrati upravo ono koje je bilo njegovo – gest originalne najave budućeg pisca, koji će se uskoro obračunati sa dehumanitetima i anomalijama datog režima.

Njemu pripada jedinstveno mjesto u prekoračenju granice između fikcije i nefikcije, kojim je dao autentičan pečat književnosti druge polovine XX vijeka. Kompleksnošću opusa, maestralnošću pripovjedačkog postupka, preplitanjem žanrova, motivskom specifičnošću, pretakanjem poznatih u nove simbole – stvorio je poetiku koja će, decenijama nakon njega, biti mjerilo literarnog uspjeha za moderne i postmoderne prozaiste.

Pekić je sveobuhvatan pisac – u svakom njegovom ostvarenju je dominantna potreba da se književnom imaginacijom obuhvati ljudska egzistencija u što više vidova i na što više načina. Sveobuhvatnost kod njega označava jedinstvo prošlosti, sadašnjosti i budućnosti u pripovjedačkom okviru. Svako se od njegovih stvaralačkih lica suočava sa drugačijim a istim likom svijeta, počevši od replika na *Bibliju* (koje su najizrazitije u njegovom romanu *Vreme čuda* u kome jasno možemo uočiti biblijski podtekst), drevnih mitova „presvučenih“ u moderno ruho, preko priča o bližoj prošlosti i savremenosti, sve do fikcija smještenih u budućnost.

Pojam *utopije* je uveo u književnost Tomas Mur 1516. godine, skovavši termin od grčkih složenica *eu topos* i *ou topos*, koje u bukvalnom prevodu označavaju mjesto dobro za život, ali u isto vrijeme i mjesto koje ne postoji. Međutim, iako je ova riječ uve-

dena u upotrebu tek u XVI vijeku, djela utopijskog karaktera postojala su i ranije. Ona sežu u prošlost do vremena kad je čovjek po prvi put počeo da razmišlja o mogućnosti ostvarivanja idealnih uslova za život, koja je, objektivno gledajući – nedostižna.

Paralelno sa razvojem svijesti o tome da je utopija u svojoj srži iluzija, došlo je do stvaranja djela koja su predstavljala ironičan odgovor na ono što su njihovi autori vidjeli kao prazna obećanja utopista. Na taj način je nastao žanr *negativnih* ili *anti-utopija*. Njihova problematika je uglavnom vezana za društva koja su samo naizgled idealna, koja sama sebe svjesno zavaravaju, jer ne mogu da podnesu istinu o vlastitoj nesavršenosti.

Novo Vuković u zbirci ogleda *Deveta soba* pojašnjava razliku između termina naučnog pesimizma (čiji je predstavnik Pekić) i naučnog optimizma: „Pod *naučnim pesimizmom* podrazumijevamo onu struju SF koja sa skepsom i pesimizmom anticipira rezultate i posljedice nauke i tzv. naučnog progresa, pa prema tome i izgled budućeg svijeta. Za razliku od *naučnog optimizma* koji pretpostavlja svijetlu sliku budućnosti i koji nauku uzdiže na pijedestal najveće duhovne vrijednosti, proglašavajući je nekom vrstom jevanđelja modernog vremena, *naučni pesimizam* budućnost predstavlja tamnim tonovima, a u nauci upravo vidi glavnog krivca čovjekovog tragičnog usuda. Prva struja na čelu sa francuskim piscem Žilom Vernom utemeljuje jedan strogo racionalistički koncept žanra, druga na čelu sa engleskim piscem Herbertom Džordžom Velsom, proširuje prvi koncept iracionalizmom, slobodnijim shvatanjem nauke i elementima tzv. *romantične fantastike*“.[5]

Pekić je 1981. godine napisao roman *Besnilo* koji se pred jugoslovenskom publikom pojavio 1983. godine. Bio je to prvi

[5] Vuković, Novo: „‘Naučni optimizam’ i negativne utopije Borislava Pekića“, u knjizi literarnih ogleda istoimenog autora: *Deveta soba*, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 249–250.

od tri povezana romana već tada priznatog autora, druga dva su *Atlantida* i *1999*. Ova tri romana čine jedinstvenu naučnofantastičnu postmodernistički orijentisanu narativnu trilogiju. Motiv koji ih spaja u jedinstvenu cjelinu predstavlja pokušaj čovječanstva da tehnikom prevaziđe sopstvene domete, što ga vodi ka degradaciji. Za ovu trilogiju je karakteristično, u odnosu na druga Pekićeva djela, korišćenje modela žanrovske literature, od kojih je vodeći obrazac naučne fantastike. U sva tri romana nailazimo na mnoštvo podataka i likova; sva tri pripadaju njegovom tzv. „londonskom" stvaralačkom opusu.

U fabulativnomotivskoj vertikali *Besnila* počiva priča o bjesnilu na londonskom aerodromu Hitrou, zarazi virusom, karantinu, borbi sa bolešću, otkrivanju prave prirode bolesti uz dodatke špijunskih zavjera, jednog zločina, tragične ljubavi i konačno – spaljivanja aerodroma Hitrou. „Udarne" rečenice se nalaze na krajevima poglavlja, a njihova umjetnička funkcija je da unesu planirani rast tenzije. Ovim romanom Pekić odstupa od istorijske tematike, sačinivši žanrovski roman sa elementima trilera, čija je radnja smještena na jednom od najvećih svjetskih aerodroma. *Besnilo* čini apokaliptičnu viziju svijeta u kojem živimo, a aerodrom kao mjesto odigravanja radnje je odabran zato što predstavlja svijet u malom.

Dominantni postupci u Pekićevoj prozi svakako su *antikanonski,* što ne treba razumjeti kao radikalan otklon od tradicije i narativnih modela koje je afirmisala naša proza, već kao nastojanje da se u poznati pripovjedni rukopis unese moderan književni senzbilitet. „Tu novu proznu osećajnost", konstatuje Petar Pijanović, „koja izrasta na podlozi destruirane morfologije i semantike tradicionalnih tekstova, ne potvrđuje samo repertoar poetičkih sredstava, među kojima posebno mesto imaju ironija i groteska, nego i Pekićev izbor tema, aktuelizacija i nove varijante davno ispričanih priča i mitova u kojima vlastita misaonopoetička retorta produkuje nov književni kvalitet. U svemu

tome, proces dekanonizovanja ustaljenih misaonih i narativnih matrica ne vodi ukidanju priče, odnosno potpunoj negaciji poznatih i književno produktivnih prosedea, već se temelji na implicitnoj modernosti, dakle na onom tipu proznog rukopisa u kojem je učitana svest o tradiciji kao preduslovu za nov evolucioni pomak".[6]

Besnilo je žanr-roman, kako ga i autor naziva, koji nam između redova donosi piščeve refleksije na temu budućnosti čovječanstva. Odstupanja od standardnog pripovjednog postupka se mogu uočiti u uvođenju mitoloških elemenata kao što je priča o Gabrijelu, Velikoj zvijeri i Harmagedonu.

Poslužívši se motivima kriminalistike, politike i naučne fantastike Pekić je napisao roman o užasu bez iskupljenja, o drevnoj čovjekovoj krivici za koju on mora da plati punu cijenu.

Intertekstualnost, povezanost sa drugim tekstovima, u *Besnilu* se kreće od replika na djelove *Biblije* kao što je *Knjiga Otkrovenja*. Parodija je jedan od najintrigantnijih postmodernističkih postupaka koji podvrgava djelo procesu preispitivanja, pa pojedini likovi ili motivi biblijskih priča iz pozicije parodije bivaju reinterpretirani. Posebno je zanimljiv tekst koji se javlja u formi imaginarnog dnevnika Danijela Leverkina, koji nas upoznaje sa obiljem samorefleksivne proze i sa postmodernističkim potiranjem granica između fikcije i stvarnosti.

Besnilo je u podnaslovu određeno kao žanr-roman, mada sam tekst romana ima postmodernističku poližanrovsku strukturu, bolje rečeno – riječ je o višestruko kodiranom tekstu. U pitanju je poližanrovski tekst, kroz koji se prepliću naučno-fantastična, ljubavna, detektivska, kriminalistička i priča revolucionarno-terorističkog koncepta. Autor se u brojnim pričama manjeg obima iz imaginarnog dnevnika Danijela Leverkina bavi pitan-

[6] Petar Pijanović: „Antropološki roman Borislava Pekića", predgovor romanu Borislava Pekića: *Kako upokojiti vampira*, Obod (edicija: *Roman u Crnoj Gori, 9*), Cetinje, 1994, str. 8.

jem pozicije čovjeka u svakodnevnici i naizgled bezazlenim, trivijalnim temama, ali one postaju osnova za preispitivanje i reinterpretaciju dometa savremenog društva i civilizacije, njihovih bazičnih vrijednosti, gubitka etičkog i moralnog u svijetu.

Na londonskom aerodromu Hitrou prestaje svaki oblik civilizacije, raspada se primarna ćelija civilizovanog društva, dolazi do raspada porodica, bližnji ostavlja bližnjeg. Metju ostavlja svoju ženu jer je njegova primarna misao sebična – *Prvo ja pa ostali*. Zbog takve sebičnosti kasnije ga razara zaboravljeni osjećaj griže savjesti i u tim trenucima traži od Luka da ga ubije. Na ovom mjestu Pekić ostvaruje intertekstualni odnos sa citatom iz *Dekamerona,* navedenim na početku petog poglavlja koje nosi naziv *Stadijum paralize*, u kojem kaže da je brat napustio brata, žena muža, dok su očevi i majke ostavili djecu njihovoj sudbini.

Ovim je citatom iz *Dekamerona* na početku petog poglavlja naglašen raskol civilizovanog društva, trenutak kad se porodica raspada i kad ljudska sebičnost dostiže vrhunac. Osim intertekstualne veze sa *Dekameronom* – i brojne druge priče uspostavljaju intertekstualne odnose sa cjelokupnom tradicijom pisanja iz literature paraliterarnih žanrova.

Jedna od najtragičnijih priča je ona o ljubavi između Palestinca Rubena i Arapkinje Mirjam. Motivom zabrane ova ljubavna priča uspostavlja intertekstualni odnos sa pričama realizovanim po modelu koji je u svojim tragedijama prikazao Šekspir. Takođe, borba između porodica na aerodromskom terminalu u momentu kada bi sve drugo, osim međuljudske mržnje, izgubilo smisao – ostvaruje intertekstualnu vezu sa borbom porodica Kapuleti i Montagi iz Šekspirove tragedije *Romeo i Julija*. Uvođenjem motiva ubistva direktora banke dr Džulijusa Upenkampfa, autor oponaša žanr detektivske priče, lišen žanrovske konvencije karakteristične za postmodernističku parodiju.

Pekić dosljedno realizuje obrazac detektivskog romana koji u osnovi ima enigmu ubistva uobičajenu za romane detektivskog tipa, ka čijem je rešenju usmjeren dalji tok radnje. U ovom dijelu romana imamo većinu osnovnih elemenata detektivske priče: slučaj ubistva, ubicu, policajca koji vodi slučaj, put koji Elmera vodi ka konačnom razrješenju zagonetke; nema upletene ljubavne priče, enigma se rješava postepeno kroz radnju. Od samog početka čitalac zna ko je ubica i koji je motiv za ubistvo, pa su mu važne fabulativne okolnosti već unaprijed poznate.

Iako se istraga sprovodi, ona gubi smisao zbog činjenice da je podređena opštem stanju bjesnila i situacijom na aerodromu Hitrou. Zbog toga slučaj koji se rješava biva obesmišljen u tolikoj meri da rješenje ničemu ne vodi – jer prije nego što se tačnost Elmerove procjene potvrdi i njegov nadređeni uvidi zadovoljenje pravde, „pravednost“ se poništava smrću ubice Hansa Magnusa, koji je zaražen virusom bjesnila. Ovdje je problematizovana a potom i obesmišljena kategorija pravednosti, a ironija postaje veća u onoj mjeri u kojoj postoji mogućnost da Hans ne umire zbog toga što je zaražen virusom bjesnila, već zbog onoga što je virus-mutant pokrenuo u njegovom biću i iznio na površinu, dakle, umire zbog jedne druge vrste bjesnila – ljudskog.

Priča o revolucionaru Marangosu, vođi IROF-a (internacionalnog revolucionarnog oslobodilačkog fronta) mogla bi se posmatrati kao ostvarenje revolucionarnog čina Danijela Leverkina sa početka romana. Ovaj metatekstualni element romana ukazuje sa jedne strane, na brisanje granica između fikcije i stvarnosti koja je karakteristična za postmodernizam. Pored ovih priča koje zajedno povezane čine cjelinu, tu je još jedna manja priča o poljskom emigrantu Luku Komarovskom. U njoj Pekić problematizuje proces identifikacije i emigrantski položaj pojedinca, u sklopu kojih Lukov položaj definiše kao *out of place* (izvan trenutnog mjesta na kome se čovjek nalazi).

Luk ne pronalazi identitet tamo gdje je očekivao, već do njega dolazi na jedan poseban način, vraćajući se ljudskosti i pojmu žrtvovanja. On na kraju umire, svjesno se zarazivši virusom kako bi spasio čovječanstvo. Na ovom mjestu možemo uspostaviti paralelu sa *Biblijom* i Luka uporediti sa Hristom koji razapet na krstu umire u najtežim mukama kako bi sačuvao ljudski rod. Ideja po kojoj bi se nešto moglo učiniti za čovječanstvo potpunog autodestruktiviteta postupkom ironije je dovedena u pitanje. Žrtva bi imala smisla da nije virusa koji eliminiše svaku mogućnost da se nešto uradi za takav svijet – Luk umire, ali virus bjesnila nastavlja da hara aerodromom.

Virus je u romanu prikazan kao bolest koja ubija ljude, ali je Pekić prije svega htio da predstavi bjesnilo ne kao pravu bolest – zarazu, već kao metaforu za zlo koje se nalazi u ljudima, budući da virus podstiče da zlo „ispliva“ na površinu. Još više zastrašuje činjenica da pogled na virus bjesnila nije trenutan, već da on ustvari predstavlja realizaciju u užasavajućem procesu ponavljanja.

Lik Luka Komarovskog posjeduje intertekstualnu relaciju koja otvara roman *Besnilo* prema bogatom tekstu grčke mitologije, jer se ovaj junak u jednom trenutku upoređuje sa grčkim junakom Antejem. I Luk poput Anteja realizuje ideju povratka mjestu porijekla, koje bi mu poput Antejeve majke Geje vratilo snagu i spojilo pokidane veze sa svijetom i sa samim sobom.

Brisanje granica između fikcije i stvarnosti u romanu uočavamo i u toku Leverkinovog sakupljanja građe kad on selektuje i filtrira materijal za svoj tekst. Lik Danijela Leverkina i njegov imaginarni dnevnik je poslužio Pekiću da vješto pokrene pitanje trivijalizacije u postmodernoj književnosti.

Pekić se u fabulativno-motivskoj vertikali ovog djela tek okvirno bavi katastrofom na aerodromu Hitrou. Tako naučnofantastična fabula o virusu-mutantu koji se širi iz jednog

u drugi terminal londonskog aerodroma, uslovljavajući tim širenjem zatvaranje aerodromskog prostora i stvaranje njegovog karantinskog položaja dobija i jedan viši nivo razumijevanja, a ujedno i svoju simboličku nadogradnju. Motiv zatvaranja aerodromskog prostora je poslužio Pekiću da realizuje metaforičku sliku po kojoj aerodrom postaje slika svijeta u malom, a karantinski položaj je upravo onaj koji prikazuje poziciju savremenog čovjeka u njemu.

Pored okvirne priče o virusu bjesnila koji se širi, tu su i brojne male priče pomoću kojih se Pekić suprotstavlja metanaracijama modernizma i njegovoj „velikoj priči". On uklapa u ovaj roman i strukturu Danteove *Božanstvene komedije,* koja se odslikava u romanu *Besnilo* kroz prikaz tornja, samog aerodroma i kanalizacije. Toranj na aerodromu Hitrou simboliše raj i korespondira sa Danteovim rajem, aerodrom predstavlja čistilište koje se može dovesti u vezu sa Danteovim čistilištem, a kanalizacijski put kojim se na kraju romana kreće Gabrijel čini pakao i u vezi je sa istoimenim dijelom iz Danteove *Božanstvene komedije*. Obrnuta perspektiva je doprinijela tome da naspram Danteovog uzlaznog puta za raj, sada imamo put kojim se svijet kreće silaznom putanjom ka krajnjem zlu i otpadu umjesto naviše.

U romanu *Besnilo* je posebno zanimljiva pojava lika Gabrijela. Gabrijel je biblijski anđeo koga je Isus pozvao da spasi čovječanstvo, ali se intertekstualna relacija ovdje ne završava. Starog Gabrijela mala Su imenuje Tezejem. Tezej je grčki junak koji spašava narod i pronalazi izlaz iz lavirinta zahvaljujući koncu koji mu poklanja Arijadna. Na taj način se uspostavlja intertekstualna relacija i sa grčkom mitologijom, ali konac koji Su, odnosno mitska Arijadna, daje Gabrijelu – Tezeju, u stvari ne postoji. Tako se cjelokupna narativna struktura *Besnila* ukazuje kao parodija ideje o ljudskom progresu i napretku civilizacije.

Aerodrom Hitrou funkcioniše kao alegorijsko-parabolična slika svijeta u minijaturi i pokazuje sudbinu čovječanstva na autodestruktivan način, ukazujući na njenu ponovljivost. Pekić se poziva na brojne primjere iz istorije, a priča iz romana uspostavlja veze sa drugim književnim tekstovima. Sugerišući apokaliptičnu sliku propasti svijeta, on otvara sudbinu čovječanstva za neko naredno „bjesnilo" jer je ono ipak u ljudskoj prirodi od nastanka njihove vrste.

Autor citatom iz *Jovanove knjige otkrovenja* započinje priču o bjesnilu čime upućuje na vlastiti tekst i rasvjetljava ga zahvaljujući tuđem tekstu. Na taj način on priziva naše znanje o *Knjizi otkrovenja* kako bi uspostavio vezu među tekstovima, a zatim je, poigravajući se sa čitaocem – razara. Posljednji dio *Novog Zavjeta* predstavlja proročki spis, koji nagovještava propast i kraj svijeta.

Otkrovenje ima interesantnu strukturu kao i Pekićevo *Besnilo*, u tekstu se prošlost prikazuje kao sadašnjost, a prošlost i sadašnjost rasvjetljavaju budućnost. Pekić uklanja vremenske odrednice, a navedeno rasvjetljavanje i preklapanje vremena se pokazalo kao pogodno tlo za realizaciju ideje o istoriji koja se ponavlja po principu stalno cirkulišućeg koncepta zla.

Međutim, dok se *Otkrovenje* u religijskoj literaturi obično tumači kao pozitivistički i optimistički, kao spis koji upozoravajući na katastrofu i dolazak Velike zvijeri ujedno i propovijeda ideju novog, boljeg svijeta, Pekić ne samo da ne vidi bolji svijet, već se i sa ironijom odnosi prema takvoj ideji. Tako on kreira koncept mitskog bezvremena ili cikličnog ponavljanja po principu zla, jer ljudi nijesu ništa naučili, a simbolični put kroz led kojim će se kretati starac Gabrijel je obesmišljen putem koji vodi kroz kanalizaciju.

Roman se završava Gabrijelovom potragom; on je prikazan kao anđeo smrti, ali i anđeo koga je Isus pozvao da spasi čovječanstvo, a Veliku zvijer vrati u ambis. Takav je biblijski

anđeo kod Pekića duboko parodiran jer spasenja za čovječanstvo nema. Gabrijel se kreće stazom koja je posuta injem i ledom, led je element koji Dante u *Božanstvenoj komediji* postavlja na dno pakla, kao metaforiku potpune dematerijalizacije i otvaranja duše za put kroz čistilište, odakle će se spremiti za put u raj. Gabrijel ide ledenom stazom kako bi spasio svijet i sustigao psa Šerona koji je prenosnik virusa bjesnila, ali i metafora zla. Šeron se spasava i put kojim se kreće Gabrijel odjednom nije više put koji vodi ka trijumfu pobjede nad zlom.

Dobro i Zlo, simbolično prikazani u likovima Gabrijela i psa, jedini su preživjeli u aerodromskoj kataklizmi, ali su i sasvim dovoljni da se priča ponovi, da se nastavi još jedna njihova borba, još jedno bjesnilo. Roman počinje i završava se inkubacijom virusa bjesnila, pa kroz ovaj motiv iščitavamo ideju mogućeg ponavljanja epidemije.

Virus bjesnila ima četiri faze: inkubaciju, prodromu, akutnoneurološki stadijum (furiozu i paralizu) i komu. Prema ovim fazama virusa bjesnila imenovana su i poglavlja romana. Bjesnilo nije završeno, roman započinje i završava se novom inkubacijom. Hitrou predstavlja minijaturnu sliku svijeta koja je izgubila smisao vremenskim cijepanjem, destrukcijama i ponavljanjem vlastite istorije.

Liberman, čovjek koji je stvorio virus – nazvan je Mesijom, a Luk, Džon, Koro i Metju – njegovim jevanđelistima. U religijskom tumačenju riječ *mesija* označava onog koji donosi spasenje. U hrišćanstvu se uloga velikog spasitelja dodjeljuje Isusu Hristu. Ako ovo značenje uporedimo sa onim koje u ovom romanu dobija doktor Liberman, naučnik koji je zanesen idejom stvaranja natčovjeka apsolutno razorio svaki oblik humaniteta, uočićemo duboku parodiju. Postoji još jedna parodija na biblijski tekst – to je priča o velikom potopu i Noji kao od Boga izabranom da nastavi put čovječanstva nakon potopa. Ova priča se u *Besnilu* pojavljuje reinterpretirana kao priča o selekciji jer

opstaju samo najbolji i najjači. Princip selekcije biva problematizovan Libermanovim izigravanjem Boga.

Toranj Hitroua u jednom momentu apsolutnog bjesnila na aerodromu postaje tzv. Nojev kovčeg, a novi Bog u njega uvodi samo odabrane. Na listi se nalazi i Luk Komarovski, jedini koji se pita čemu ta selekcija i otkuda pravo da se odabir izvrši. Ironija odabranih se postiže zamjenom identiteta. Umjesto bračnog para virusologa na tornju spas nalaze Suarezovi, što je po Lukovim riječima greška administracije. Spas su na tornju mogli naći samo oni koji su korisni za zajednicu. Suarezovi čekaju rođenje djeteta, a u braku izabranih bjesnilo se uvlači preko najmlađeg potomka novog čovječanstva – rađa se beba zaražena virusom.

Intertekstualni odnos je realizovan i preko likova u romanu – dok jedan razara stabilnost, drugi sugeriše prirodnu ravnotežu, ideju pobune ili uzvraćanje udarca. Tako Pavel razara atomsko jezgro stvarajući mutanta u atomskom svijetu, a Liberman rekombinacijom u mikrobiološkom svijetu stvara mutanta, virus bjesnila koji se putem ideje natčovjeka suprotstavlja ideji prirodne ravnoteže.

Roman se završava vrlo indikativno, epiloškim inkubiranjem nove obnavljajuće priče ili još jačom ironijsko-sarkastičnom sugestijom, citatom preuzetim iz Kamijeve *Kuge*: „Od tada sa zebnjom otvaram svoje jutarnje novine. Jer znam kao i Kami ono što vesela rulja nije znala, a što se u knjigama može naći, da bacil kuge nikada ne umire i nikada ne nestaje... i da će, može biti, doći dan, kad će, na nesreću ljudi i njima na pouku, kuga ponovo probuditi svoje pacove i poslati ih da uginu u nekom drugom, srećnom gradu“.[7] Uvođenje motiva iz tuđeg djela u vlastito i citiranje razvijaju mrežu stalnih odnosa neprestanog pretapanja teksta, pri čemu i sam tekst postaje intertekst koji „putuje“ ka novom tekstu, odnoseći se i na onaj koji mu je prethodio.

[7] Borislav Pekić: *Besnilo*, Laguna, Beograd, str. 334.

Kombinujući mit o Atlantidi, biblijske i istorijske događaje, Pekić nam u romanu *Atlantida* daje novu sliku svijeta u kome žive roboti-humanoidi i ljudi. On vješto uklapa istorijske činjenice i teorije o robotima i ljudima, koji se jedino mogu razlikovati po duši. Autor kao osnovu za svoja djela uzima velike naracije, bilo da je to mit ili ideologija, ali to čini kako bi stvorio sopstvenu sliku, viziju onoga sto obrađuje, stvarajući pri tome novi, reinterpretirani mit. U postmodernističkom načelu pronalazimo zasićenost svim literarnim oblicima. Postmodernisti okreću ironijsku oštricu ka svim težnjama modernizma, pa književnost postaje imitatorska igra sa do tada „istrošenim" žanrovima. Pekićeva *Atlantida* je toliko višeslojno štivo da ga je nezahvalno strogo žanrovski određivati.

Preplitanjem različitih žanrova Pekić nastoji da dokuči ideju i tajnu postojanja čovjeka. „Priča o Atlantidi je data u novom, ali potpuno odgovarajućem književnom žanru – filosofskom dijalogu/monologu, koji omogućava prožimanje diskurzivnog i umetničkog, izmišljenog i iskustvenog, racionalnog i emocionalnog", istakao je Bojan Jović. „Pisac se trudio da sva svoja dela precizno i tačno žanrovski odredi i definiše i da, na taj način, ukaže na neke karakteristike pripovedačkog postupka. Koristio je klasične žanrovske odrednice, ali je, u isto vreme, i prekoračio klasične žanrovske uzore... Pekićeve metamorfoze žanrova predstavljaju bitnu komponentu njegove igre 'zavođenja' čitaoca i stvaranja posebnog odnosa između nas s ove strane *Atlantide* i njega samog 'utkanog' u svaki red ovog dela".[8]

Pekić *Atlantidu* kategorizuje kao epos. U osnovnom značenju, epos podrazumijeva veličanje junaka, opisivanje značajnih događaja, visoki stil, i u istorijskom pogledu on prethodi pripovjednoj književnosti. Stoga, ne možemo govoriti o njegovom

[8] Bojan Jović: *O nekim izvorima Pekićevih robotskih antropopeja*, Prosveta, Beograd, 2003, str. 489.

klasičnom značenju. Pekić parodira ep kao klasični književni žanr, uzimajući za glavnog junaka ljudsku civilizaciju, čovječanstvo osuđeno na propast Posejdonovim trozupcem.

U podnaslovu je precizirano žanrovsko određenje djela, a u tom određenju je dat osnovni princip i priroda tona autorskog pripovijedanja, dok putem naslovne sintagmeme možemo sagledati glavni metaforički smisao prikazane slike svijeta. Na taj način, autor nam daje znak u kom pravcu da krenemo u iščitavanju potencijalnih značenja romana. Utopija kao književni žanr i kao ideja pruža predstavu nečega u svakom segmentu savršenog. Mnogi pisci su se „poigravali" utopijskom idejom, i pored toga što su svi imali drugačiju sliku savršenstva koju su nastojali da prikažu.

Većina kritičara je ovaj roman odredila kao *negativnu utopiju*. Sam termin *antiutopija* je vezan za termin *utopija* koji je po vremenu stariji. Antiutopija predstavlja naročit književni žanr u kome se naglašavaju negativne osobine idealnih društvenih zajednica koje dovode do gubitka identiteta ljudske individue. Ali Pekićeva *Atlantida* nije kreacija puke antiutopije, već je ona praizvor u kojem pronalazimo drugačije viđenje razvitka civilizacije.

Atlantida u sebi sadrži elemente fantastike, i pored toga što u cjelini funkcioniše po zakonima naučnofantastične literature. Likovi su ljudi i roboti, autor prati tehnološki napredak androida i humanoida, koje od ljudi odvaja „tek" – odsustvo duše. Elemente naučne fantastike predstavljaju motivi pobune robota, kretanja u istrebljivački rat protiv ljudi, naučni eksperimenti, oblikovanje suprotnog, ali i paralelnog svijeta. Svi ovi elementi služe kao motivacija uvjerenju da savremena civilizacija ne otuđuje samo čovjeka od čovjeka, već i čovjeka od samoga sebe.

Zanimljiva fabula i dinamički motivi, napetost u razvoju događaja, neočekivani obrti situacije, traganje za razrješavanjem slučaja – nadograđuju ovaj roman

kriminalističkim i avanturističkim prosedeom. Ovo ostvarenje je izgrađeno kao hibridna tvorevina, o čemu sam Pekić kaže: „Sve ono što, na prvi pogled, bude izgledalo da pripada drugoj vrsti literature, bez obzira koliko ću se ja truditi to dobro da opišem, neće joj pripadati, nego će biti instrument prave literature i prave misli“.[9]

Postmoderna intertekstualnost izražava želju da se popuni praznina između prošlosti i sadašnjosti, ispunjena potrebom da se prošlost iznova napiše u nekom novom, drugačijem kontekstu. Ovakva vrsta intertekstualnosti upotrebljava i zloupotrebljava intertekstualne odjeke, tako što „upisuje“ njihove moćne aluzije i potom tu moć ruši putem ironije. Ona mijenja odnos autor – tekst odnosom između čitaoca i teksta. Višesmjerni dijalog novonastalog i onih po vremenu nastanka starijih tekstova, postao je prepoznatljiv postupak postmoderne književnosti. Ono što ovaj roman čini postmodernom tvorevinom su izrazita citatnost i intertekstualnost, koje ga velikim intenzitetom „premrežavaju“. Intertekstualnost se može posmatrati kao tačka u kojoj se prototekst i novonastali tekst dodiruju, ali i međusobno nadograđuju. Koliko prototekst služi kao osnova novonastalom tekstu, toliko i novonastali tekst utiče i mijenja smisao prototeksta.

Pekić kaže: „...tuđ tekst vidim kao slobodnu građu, kao nešto što od slučaja do slučaja može biti inkorporirano u moje iskustvo, a čim je u njemu može postati i intrasigentan sastojak mog dela“.[10] Kompoziciona slika *Atlantide* je specifična po tome što svaki dio ima citat upotrijebljen kao moto. Citati su povremeno inkorporirani doslovno, a nekad su dati u modifikovanom obliku. U oba slučaja, oni nemaju samo funkciju uokviravanja poglavlja.

---

[9] Borislav Pekić: *Rađanje Atlantide*, BIGZ, Beograd, 1996, str. 202.

[10] Borislav Pekić: *Vreme reči (knjiga razgovora),* BIGZ, Beograd, 1993, str. 13.

Citatnošću se proširuju značenja novonastalog teksta. Vlastiti tekst biva obogaćen novim značenjima, te tako književna tradicija, u kombinaciji sa onim što se u datom trenutku zove savremenim, gradi novu priču. „Uspostavljanje intertekstualnih veza podrazumeva novu interpretaciju, rekonstitualizovanje upotrebljenog interteksta“, konstatuje Milena Stojanović. „Početni citati u ovom Pekićevom delu osim funkcije uokviravanja poglavlja imaju i druge funkcije. Polazni moto uokviruje sižejni tok dela. To su citati iz Platonovih dela *Timaj* i *Kritija.* Citat preuzet iz *Timaja* ima šire značenje, daje nam sveopštu ideju čovečanstva, njegovog uništenja i ponovnog rađanja, dok je citat iz *Kritije* značenjski uži, pa u tom pogledu sužava i ograđuje temu na *Posejdonovu nevestu,* potopljenu drevnu Atlantidu“.[11] Platonovi dijalozi čine osnovu za motiv o propasti drevne civilizacije i cikličnog kretanja vremena, u kome se periodično odvija nastanak i razvoj društva. Citat iz *Timaja,* ponovljen na epiloškoj granici teksta, sadrži idejno težište djela.

Platonovi motivi koji su „upleteni“ u značenjske kodove ovog romana ne odnose se samo na društveno uređenje, već i na organizaciju porodice, načina nečijeg ponašanja, odijevanja i ophođenja. Istovremeno se može naslutiti da uz ovu utopijsku viziju naziremo i distopiju koja je vjerno prati. I opet dolazimo do individualnog poimanja teksta jer ono što je za nekoga dobro, lijepo, pametno, ispravno – za drugog je zlo, ružno, glupo i pogrešno. Gustu mrežu citata čine djelovi iz *Biblije*, prije svega Jevanđelja, iz djela Tomasa Mana i enciklopedija. Dati citati prate romaneskna zbivanja, pružajući im drugačije i polivalentnije značenjske dijapazone.

Manova utopijska slika je toliko puta korišćena i u ovom i u mnogim drugim djelima, ali ipak ostaje nepresušni izvor iz

11 Milena Stojanović: *Pogled na piščev radni sto*, Mali Nemo, Pančevo, 2006, str. 33.

kojeg se uvijek iznova crpi novo viđenje same ideje. Ona ni u jednom kontekstu nije ista – svaki joj autor daje novi pečat i svaki je čitalac na svoj način tumači i vidi. Ona ipak u sebi nosi jednu zajedničku nit oko koje se prepliću sve ostale – ta nit je neraskidiva, dok god postoji čovjekova težnja za nečim boljim, jačim, vrednijim. U *Atlantidi* se Pekić se često služi *Biblijom* kao vrstom prototeksta koji neposredno citira.

Arhetipski obrazac biblijske priče o Kainu i Avelju, pripovjedač integriše u odnos Johna i Jamesa Howlanda, pri tom sakralnim tonom prateći pitanje koje se odnosi na potragu za identitetom. Biblijski motivi su snažno prisutni, prerastajući u kompletne biblijske slike. Slika mladića koji *morem grede* predstavlja aluziju na Hristovo hodanje po vodi iz *Jevanđelja po Jovanu.* Motivom vode se jasno ocrtava uticaj i snažno prisustvo motiva biblijskog potopa. Etnološki posmatrano – Atlantida, kao i njena prestonica *Atlantis*, u korijenu sadrže riječ *voda*.

Tomas Man nam daje suštinu modela zajednice kakav je opisan u ovom Pekićevom djelu. Ni on sam nam do kraja ne razotkriva da li je moguće da ovakvo mjesto odista postoji. Postavlja se pitanje da li se sam termin *utopija* može odnositi na nešto savršeno, na uređenje bez mana, na skladnost ili, sa druge strane, može da karakteriše mjesto koje ne postoji, imaginarnost, težnju za nečim nedokučivim, neostvarivim i neuhvatljivim.

Posebnu pažnju zaslužuje mjesto grčkog mita, u okviru kojeg mitološka zbivanja predstavljaju osnovni stub priče. Mitski junaci – šaka preživjelih Atlantiđana, se nalaze u vječnom sukobu sa robotima, što doprinosi dramatizaciji zbivanja. Junaci iz mitskog doba bivaju transponovani u istoriju. *Hronika Mayflowera*, koja je jedna od snažnih izvora citatnosti, upravo čini ogledalo „robotske“ istorije, koja se sukobljava sa ljudskom. Priča *Hronike* je priča iz prošlosti, koja teče paralelno sa zbivanjima iz narativne sadašnjosti, eksplicirajući je i parodirajući istovremeno.

Različita su mišljenja o prirodi mita o Atlantidi, i, tragajući za izvorom, samo od sebe se nameće pitanje porijekla samog mita. Milena Stojanović smatra da je „neizvesno da li je predanje o drevnom kontinentu spadalo u oblast kolektivnih predstava ili je reč o čisto fikcionalnom Platonovom konstruktu sa filosofskom namenom, smišljeno sastavljenom od uspomena na kritsko-minojsku civilizaciju“.[12]

Utopija je do sada prešla dugačak razvojni put od mita do nezavisnog književnog žanra. Na tom putu je ostavila trag ne samo na misao, već i na mnoga djela svjetske civilizacije, dajući epohama kroz koje se provlačila duboko humano obilježje i vjeru u bolju budućnost, a u isto vrijeme i strah šta nam ta budućnost može donijeti. Koliko god da se izdvojila, ona ostaje u uskoj vezi sa mitskim korijenima iz kojih se „razgranala“, a u isto vrijeme služi i kao osnova za stvaranje novih mitskih obrazaca. Platon je govorio o Atlantidi i o njenim stanovnicima kao o čovječanstvu i svijetu uopšte, ne samo kao o pojedinačnoj rasi ili kontinentu.

Pekić izgrađuje svoja djela na mitskoj osnovi, koja posjeduje ulogu estetskog ideala. Na njima gradi i lične mitove, iz te se njegove svojevrsne komunikacije sa mitom stvara nova veza između mita, istorije i filozofije. Povratak starom i nepromjenljivom predstavlja odliku svih ovih uticaja. *Atlantida* nam daje sliku dva naporedo postavljena paralelna svijeta. Oba su moguća, pa se tako stvara veza između istorije i mita – Pekića ne zanima sama istorija, već ono iza nje što je pokreće i što je inhibira.

On uspostavlja dijalog između savremenog djela i mita, između moderne i mitske tvorevine, otkrivajući izvore vlastite stvaralačke imaginacije. Svoj književni svijet je utemeljio ne samo ontološki, već i antropološki. Potopljena Atlantida,

[12] Milena Stojanović: *Književni vrt Borislava Pekića,* Mali Nemo, Pančevo, 2006, str. 157.

kontinent Posejdona, dovodi se u vezu sa sazvježđem Vodolije. Ona je simbol potonule Atlantide, a potomci u njenu čast izvode ritual izlivanja vode iz krčaga. Prema jednoj tradiciji, sazvježđe Vodolije se identifikuje sa Jovanom Krstiteljem. Jezgro velikog broja motiva upravo čini veza između Vodolije i Jovana Krstitelja, budući da vodolija nosi u sebi nadu i oslobođenje od materijalnih ili okova bilo koje druge vrste. On je simbol povratka u stari svijet, još uvijek miran, bez zla i patnje. Posejdon simboliše vladara onog nesvjesnog u nama, dijela našeg bića koje je teško razumjeti.

Kao potpora ovoj tezi stoji činjenica Pekićeve eksploatacije dva istovjetna imena, kroz čiji sukob on predstavlja dva kontradiktorna svijeta – Johna (Jovana) Howlanda i Johna (Jovana) Aldena. Kult Vodolije i Posejdonov krčag postaje intertekst koji povezuje Pekićevu priču i antički mit. Pored citatnosti i kompleksnih intertekstualnih veza i autocitatnost biva ugrađena u kompoziciju romana. Predgovor *Atlantide* ima dvojaku funkciju: prva je da se tematizuje uzročno-posljedični niz romana, a druga, u sjenci prve, predstavlja povezivanje sopstvenih djela u jedinstvenu cjelinu.

Lidija Bošković u tekstu *Mitsko u delima Borislava Pekića* smatra da se „Pekić možda nesvesno, ali svakako dosledno drži mitske strukture, pa čak i onda kada se čini da on mit razara, kao na primer, u romanu *Atlantida.* U njemu on pravi inverziju u odnosu na tradicionalnu priču o savremenoj civilizaciji koja na vrhuncu moći doživljava kataklizmu, dakle on pervertira priču koju mi smatramo mitom o Atlantidi. Međutim, ako se držimo teorije i terminologije moderne antropologije i pod mitom podrazumevamo cikličnu naraciju o stvaranju sveta, njegovom opterećivanju grehom, tj. „kvarenju“ i uništavanju potopom, sušom ili bolešću, tada je jasno da jedino Pekićeva verzija, u kojoj je civilizacija Atlantide uništena u zenitu svoga zla i svoje oholosti, ima autentičnu mitsku strukturu, pošto u mitu svet

propada na vrhuncu svoga zla, a ne u momentu kad dosegne savršenstvo“.[13]

Pekić uključuje i čitaoce u svoje romane – kroz dijalog sa piscem se upotpunjuje umjetnička cjelina kojoj on kao autor teži. On je aktivni učesnik u stvaranju i razumijevanju djela, pa stoga u surukturu djela uvodi autocitatnost, koja je poput same citatnosti najčešće data u službi umjetničkog cilja višega reda. Problematika intertekstualnosti *Atlantide* se svodi na pitanja u kojoj mjeri prototekst služi kao izvor citata, koji će u Pekićevom tekstu dobiti novo značenje, a u kojoj je prototekst povijest koja je paralelna narativnim zbivanjima, postajući tako dio naracije.

Čitajući ovo njegovo djelo kao da se nalazimo u nekoj vremensko-prostornoj mašini koja nas vodi kroz vjekove, u prostore raznih dimenzija, premještajući se iz jednog mjesta u drugo i iz jedne epohe u drugu, upoznajući nas sa raznim kulturama, viđenjima i ličnostima. A opet u isto vrijeme je sve tako uklopljeno u cjelinu kao da je očekivano i ono što nije. Semantičko polje citata iz „tekstova – predložaka“ biva upotpunjeno tek u Pekićevom tekstu – đavo je neminovnost koja je neizbježna, dok je život u božanskom raju samo utopijska vizija. Potreba za rajem je rodila *Atlantidu* – *s*hodno tome, potopljena Atlantida je dokaz da ona predstavlja „izdanak“ utopijske ideje.

Ovim autor duboko seže u suštinu ljudskog bića, u njegovu neraskidivu vezu sa mitom. Mitski prostor *Atlantide* je simbol harmonije, savršenstva, zenita kojeg se nijedna civilizacija neće dotaći. Fiktivni prostor Pekićeve *Atlantide* je nadograđeni prostor mitske Atlantide. „U takvom konceptu“, konstatuje Petar Pijanović, „svet nalazi svoju dopunu i transmisiju u tekstu,

[13] Lidija Bošković: „Mitsko u delima Borislava Pekića“, u: *Savremena srpska proza* (zbornik br. 13), *Književni portret Pavla Ugrinova/ Kritička dimenzija u delu Borislava Pekića* (Zbornik sedamnaestih književnih susreta „Savremena srpska proza“ 17–18, novembar, 2000), Trstenik, 2011, str. 111.

dok se priča preobražava u pripovedanje poetike... Kompletna zbivanja u delu i različite slike iz prošlosti i sadašnjosti, isprepletane su nitima mita o izgubljenoj Atlantidi".[14]

Roman *1999.* je treći i posljednji dio Pekićeve antropološke trilogije *Besnilo – Atlantida – 1999.* U pitanju je hibrid zbirke pripovjedaka i romana, u kome se spajaju rađanje, lutanje i smrt jedne komete. Slutnja propasti civilizacije na pragu samouništenja njenim tragičnim junacima daje simboličke obrise posljednjih bića na opustošenoj planeti. U ovoj zanimljivo ispričanoj storiji u različitim junacima čitaoci mogu prepoznati istu sudbinu, te kroz pet priča i pet čovječanstava udaljenih milonima godina sjediniti ih u zajedničku kataklizmu.

„Antropološka povijest *1999*", Novo Vuković piše o posljednjem segmentu Pekićeve naučnofantastične distopije, „prethodno zamišljena kao sistem od pet labavo vezanih priča, razvija robotsku temu do njenih krajnjih konsekvenci, spajajući je tako sa temom sudbine naše planete i svemira. U pitanju je ne samo SF, nego i *par exelence* filozofski roman. Po broju i karakteru pokrenutih pitanja, po načinu njihove elaboracije, po intelektualnoj snazi kojom se promišljaju dileme i traže odgovori, po eruditskoj širini najzad, on je to u punom značenju termina. Iako bi se taj kvalifikativ mogao pripisati još nekim Pekićevim djelima, sigurno je da ni u jednom od njih kao u tom antropološka ideja nije tako ogoljena i tako često prepuštana čistoj spekulaciji. Romaneskna priča obuhvata milione godina u kojima se smjenjuju čovječanstva – ljudsko, mutantsko, robotsko, stepenice po kojima se svijet penje u znaku trijumfa vještačkog, zapravo su bespuće, na kome ima vrlo malo nade i još manje stvarne šanse".[15]

---

14 Petar Pijanović: *Modernizacija proze*, Politika, Beograd, 2003, str. 68.

15 Vuković, Novo: „Naučni optimizam" i negativne utopije Borislava Pekića, u knjizi literarnih ogleda istoimenog autora: *Deveta soba*, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 261–262.

Ishod priče je identičan kao u Atlantidi – smak svijeta, što je po autoru neizbježan kraj teme o robotizovanoj civilizaciji. Ona je samouništavajući izum, napravljen po destruktivnom modelu. Roboti koji su stvoreni od ljudi nijesu bili u mogućnosti da izmisle bilo šta što bi prevazilazilo imitaciju ljudske, greškom uništene civilizacije. Opisani svijet je u kontekstu robotske logike savršen i neranjiv, on funkcioniše bez greške i predstavlja trijumf vještačkog, koje se kao zaraza širi na vasionu, nastojeći da negira svoj oponentni princip.

Vuković smatra da je on ipak ispao najgori od svih svjetova – isključivši neizvjesnost on negira princip slobode jer najveća sloboda zapravo počiva u neznanju šta će dalje biti. Kao takav je apsolutno programiran i apsolutno neslobodan. On predstavlja krajnji domet totalitarne ideje, one iste koja je stvorila fatalistički svijet starih Grka ili konc-logore i gulage XX vijeka. Moto završnog poglavlja romana nazvanog *Međuigra* predstavlja misao iz *Knjige propovjednikove*: „Šta je bilo to će biti, šta se činilo činiće se, i nema ništa novo pod suncem“. U epilogu ostvarenja *1999*, autor pruža sliku potpunog nestanka civilizacije koja djeluje poput predstave smaka svijeta:

„Bio je to stari pašnjak koji su obrstili zečevi i izrovale krtice. Bilo je leto, sunce zlatno i nisko. Jedne godine 1999. Iz zapuštene rupe izmilela je krtica i pogledala oko sebe. Pašnjak je bio pozlaćen ljuspama žutoga maslačka. Bio je pust. Samo je ispred nje mileo crv. Krtica ga koščatom šapom zgrabi, a donjoim mu usnom otkide glavu. Nebom nešto sevnu. *Ne opet*, pomisli krtica i nestade u zemlji. Ubrzo potom na pašnjak padoše prve kapi. Nikoga nije bilo da vidi da li je to kiša ili nešto drugo“.[16]

Na početku romana 1999, autor je istakao da ga je posvetio uspomeni na Džordža Orvela, jednog od naistaknutijih svjetskih

[16] Borislav Pekić: *1999 – antropološka povest (Epilog: Međuigra),* Laguna, Beograd, 2011, str. 437–438.

pisaca naučnofantastičnih distopija, a u završetku – da je pisanje romana okončao u Londonu, 26. septembra 1984. godine.

Negativne utopije su dominantan žanr Pekićevog poznog stvaralaštva, najočiglednije izražene i umjetnički uobličene u romanima *Besnilo*, *Atlantida* i *1999*. Ujedno, predmetnost izučavanja *mitomahije* i *antropopeje* su dva kolosalna stuba Pekićevog stvaralaštva. U romanima ovog pisca mit se upušta u dijalog sa istorijom, dobijajući tako novu dimenziju. Nikola Milošević je piščev odnos prema mitu imenovao Pekićevom *mitomahijom*.

Pekićev odnos prema mitu nije razarajući, već onaj koji ima za ishod reinterpretaciju samoga mita, njegovo viđenje u drugačijem svijetlu. Važna poruka njegove naučnofantastične trilogije je da je nada obeshrabrujuća, te da nema realnog pokrića ukoliko je isključivo utemeljena na tehnološkom napretku lišenom ljudskog impulsa, etike i osjećanja.

Izvori:

- Pekić, Borislav: *Korespondencija kao život*, Solaris, Novi Sad, 2002.
- Pekić, Borislav: *Besnilo*, Laguna, Beograd, 2011.
- Pekić, Borislav: *Atlantida*, Laguna, Beograd, 2011.
- Pekić, Borislav: *1999*, Laguna, Beograd, 2011.

Literatura:

- Ahmetagić, Jasmina: *Antički mit u prozi Borislava Pekića*, Književna reč, Beograd, 2001.
- Ahmetagić, Jasmina: *Antropopeja – biblijski podtekst u Pekićevoj prozi*, Drasler Partner, Beograd, 2006.
- Bošković, Lidija: „Mitsko u delima Borislava Pekića“, u: *Savremena srpska proza* (zbornik br. 13), *Književni portret Pavla Ugrinova/ Kritička dimenzija u delu Borislava Pekića* (Zbornik sedamnaestih književnih susreta „Savremena srpska proza“ 17–18,

novembar, 2000), Trstenik, 2011.

- Kovač, Mirko: *Pisanje ili nostalgija* (eseji), Obod, Cetinje, 2009.

- Pekić, Borislav: *Vreme reči (knjiga razgovora)*, BIGZ, Beograd, 1993.

- Pekić, Borislav: *Rađanje Atlantide*, BIGZ, Beograd, 1996.

- Stojanović, Milena: *Pogled na piščev radni sto*, Mali Nemo, Pančevo, 2006.

- Stojanović, Milena: *Književni vrt Borislava Pekića,* Mali Nemo, Pančevo, 2006.

- Pijanović, Petar: *Modernizacija proze*, „Politika“, Beograd, 2003.

- Jović, Bojan: *O nekim izvorima Pekićevih robotskih antropopeja*, Prosveta, Beograd, 2003.

- Milošević, Nikola: *Borislav Pekić i njegova mitomahija*, OOUR, Beograd, 1984.

- Vlajčić, Milan: „Pohvala guščijem peru“, predgovor knjizi istoimenog autora *Kako pisci pišu*, Dereta, Beograd, 2006.

- Vuković, Novo: „‘Naučni optimizam’ i negativne utopije Borislava Pekića i ‘Atlantida’ u kontekstu Pekićeve mitološke semantike“, u knjizi literarnih ogleda istoimenog autora: *Deveta soba*, Filip Višnjić, Beograd, 2001.

- Vojinović, Sanja: *Kodovi Borislava Pekića*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2010.

NJEGOŠ I NAČERTANIJE

Sreten Zeković

Njegoš's traditional freedom loving Montenegrism and his liberation integralism is distorted into the "Pan-Serbian unification" in service of the Serbian program of Great Serbia. There is no source or valid archive records to confirm the frequently stated claims that Njegoš agreed to voluntarily abdicate the Montenegrin throne to support the unification of Montenegro with Serbia so that he could become the head of the Serbian Church in the unified state.

Njegošev slobodarski tradicionalni crnogorcizam i njegov oslobodilački integralizam *srbinizma* (Slavena, Južnih Slovena. „slavenosrpstva") je i vrijeme načertanijevske zloupotrebe tog zanosa, kao stanja „duha vremena". Glavni cilj *Načertanija* Ilije Garašanina (1844), t(r)ajnog srpskog državnog programa, bio je rearhaizacija obnove („preporoda") Dušanova carstva, odnosno pripravljanje Velike Srbije „zamjenom Turskog Srpskim carstvom Slavena turskih"[1] u vidu paradoksalnog i „u sebi protivrječnog" *oslobodilačkog prisajedinjenja* ili „prisajediniteljskog oslobođenja" okolnih naroda u „jedi(nstve)ni svesrpski narod", tzv. sve(to)srpstvo ili „vaskoliko srpstvo".

[1] Kako se navodi (predviđa) u *Načertaniju*.

Da bi se Crna Gora i Crnogorci ponovo prisajedinili vaskrslom Srpskom carstvu (ovoga puta, navodno, samosvojno), I. Garašanin daje glavna uputstva svojim agentima u Crnoj Gori: „U *sravnjivanju srpskog naroda i Crnogoraca* ne davati nikada povoda da jedno drugom pretpostavite, no svagda govoriti kao o *jednom istom,* niti da je to u isključivom interesu Srbije, nego uvijek za opšte, i samo za opšte“ [2] po *„načelu jedinstva naroda“*.

U *Načertaniju,* treće osnovno načelo je „načelo jedinstva naroda“, što znači, jedinstvo svih okolnih naroda koje treba „oslobodilački priljubiti“ u jedi(nstve)noj Veljoj Srbiji koju čini taj „jedinstveni, (u)jednjeni narod“ i *opšti interes svijeh*. To „načelo jedinstva naroda“ postiže se *sravnjivanjem* okolnijeh naroda sa vodećim srpskim narodom u Velikoj Srbiji i *preinačenjem* Slovenstva, „Slaveno serbstva“ i južn(g)oslo venstva u (sve)srpstvo, „srpsko južnoslovenstvo“, jedan, jedi(nstve)ni „troplemeni, troimenovani svesrpski narod su tri zakona“, vjere („Sveto trojstvo dvojstva jednog“ ili „dvojstvo trojstva jednog“). Ovo nasuprot Njegoševu zavjetnom imperativu: *„Za dvostrukost ni mislit ne treba“* i njegovu drug(otn)ost: *„borba neprestana“* protiv *„istrage Crnogoraca“* i da se *„ne zatre ime crnogorsko“*. Tijem se načertanijevski interpolovao, uvriježivao, p(r)oturao, prokrijumčarrio „srpski velikodržavni, politički i veljebogomljsko-vjerski narod“ u „obnavljanom Srpskom carstvu“ (sa umiranjem Turskog carstva) od „Slavena turskih“ čiji je „centrum i prirodna pokroviteljica Srbija“, kako stoji u *Načertaniju*. „Jedinstvo naroda“ zasniva se na legalitetu srednjovjekovnog „svetog imperijalnog prava jačega“ (devetogodišnjeg) Dušanova carstva i njemu odgovarajuće Pećke patrijaršije, docnije proturske „Pećke patrijaršije slavenosropske“ u kojem su okolni narodi i njihove države bili osvojene tzv. „srpske zemlje“ („pokrajine“, „provincije“, „oblasti“, „atari“).

[2] Uputstvo Ilije Garašanina svom agentu Milanu Pirićancu (u svojstvu sekretara knjaza Nikole I Petrovića), Beograd 1866.

U tome je utemeljeno tzv. *vaskoliko srpstvo* ili osvještano i obeštano sve(to)srpstvo.[3] Znači, načertanijevska, tj. svetosrpska ideologija bila je srpski birokratsko-osvajački pohod za *proširenje Srbije* (u Veliku Srbiju), umjesto *narodni preporod i oslobođenje*.

To je jedanak i vakat načertanijevske *zloupotrebe zanosa oslobađanja potčinjenih južnoslovenskih naroda* i drugijeh s njima izmiješanih i okolnijeh naroda kroz njihovo *prisajediniteljstvo srpskom narodu u Veljoj Srbiji*. Bilo je to opštenito stanje duha. Glavni cilj *Načertanija* Ilije Garašanina (1844), ili t(r)ajnoga spoljnopolitičkog i nacionalnoga programa Velje Srbije, bio je da se, uporedo sa truljenjem Turskoga carstva i oslobađanjem Srba i drugijeh okolnih naroda, obnovi Dušanovo carstvo, odnosno stvori Velika Srbija proširena u međama „Slavena turskih". Opštenita obmana i prevara programa ostvarenja Velike Srbije, a od 1914. Niškom deklaracijom i *Velje Srbije u Jugoslaviji* i ideologije svesrpstva sa borbenom fanfarom „Srbi svi i svuda" (svesrpskog južn/g/oslovenstva, srpske Jugoslavije) jeste izopačenje, p(r)oturanje i krijumčarenje ideje opšteg i zajedničkog oslobađanja svijeh južnoslovenskih i ostalijeh naroda u njihovo *posrbičenje* i bezuslovno uje-njenje, (u)jednjenje i „oslobodilačko prisajedinjenje"

U tački 7. u odjeljku *Načertanija,* naslovljenog *O politici Srbije u smotrenju Bosne, Ercegovine, Crne Gore i Sjeverne Albanije,* nakon što je istaknuo „preveliku vojnu važnost koju Crna Gora za Srbiju ima" navodi se „načert" (crta): „Neka *Srbija i u Crnoj Gori primjer Rusije sljeduje i neka dade Vladici* (Njegošu – p. m.) *pravilnu svakogodišnju potporu u novcima*. – Srbija će na ovaj način za malu svotu imati prijateljstvo zemlje, koja najmanje 10.000 brdnih vojnika postaviti može. Ovde još primijetiti da odlaganje

[3] Čak su i poznije *svi žestoki ideolozi* „bezuslovnog, a dobrovoljnog, uje(i)njenja", kao prisajedinjenja 1918. g. ocjenjivali to kao vaskrsenje (obnova) Dušanova carstva.

ove potpore na posljedne maglovanje (vrijeme) neće imati poželjni uspeh i sljedstvo; ... i Crnogorci bi onda rekli: Srbi nijesu nama pomogli kad smo u nuždi bili, što je dokazateljno da nijesu prijatelji, nego nas samo za sada upotrebljavaju".[4] Na osnovu toga „načerta" je *Ustavom za propagandu Kneževine Srbije* Njegošu dodijeljena novčana pomoć od 1.000 dukata godišnje. Sa tim se dugo, sve do danas, manipulisalo, s obije bande, da je Njegoš bio *vrbovan* za ostva renje *Načertanija,* da ga je *prihvatio* i da se *saglasio* sa „obećanim prvim mjestom među crkvenim velikodostojnicima u zajedničkoj državi poslije oslobođenja i ujedinjenja", što znači, da je Njegoš pristao da dobrovoljno abdicira sa crnogorskog trona" radi ostvarenja ciljeva *Načertanija*.[5]

Zloupotreba te, „nikada dovoljno dosta preporučljive"[6], ideje ujed(i)njenja, odnosno prisajedinjenja nije mimoišla ni genijalnog vladiku-gospodara crnogorskoga Njegoša, nego naprotiv, on je zapravo bio tadašnja glavna meta ukupne načertanijevske agenturne mreže, što ima svoje pogubne posljedice, i sve do danas. Njegoš je znatno sumnjao u dvojnost, dvoličnost, iskrenost i istinitost predstavljanja te ideje od strane Garašaninove agenturne mreže. I suviše, kako će se dalje viđeti, bio je posve razočaran i u ideju ujed(i)njenja i južn(g)oslovenstva.

Srpski istorik Dragoslav Strnjaković zbori da se Iliji Garašaninu bilo lako sporazumjeti sa Njegošem, jer: „Crnogorskom Vladici srpska Vlada je davala stalnu godišnju *pomoć* od hiljadu dukata i obećavši mu prvo mjesto među crkvenim velikodostojnicima u

[4] Dobro predviđena crnogorska zaštita srpske vlade i vojske na Mojkovcu – *crnogorskom kosovu*. To je dr Sekula Drljević ironično, slikovito i profundirano ocijenio srpska vlada i vrhovna komanda zavela crnogorsku vojsku „pod Goleš planinu" (*Centralizam ili federalizam?,* Zemun, 1926).

[5] Dragoslav Stranjaković, *Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama*.

[6] Citirano iz *Načertanija*.

zajedničkoj državi posle oslobođenja i ujedinjenja".[7] Ova novčana potpora za crnogorskoga Vladiku-gospodara i Crnu Goru osmišljena je, kako sam već naveo, još u *Načertaniju* u kojem se zbori: „Neka Srbija i u Crnoj Gori primjer Rusije sleduje i neka dade Vladici (Njegošu – S. Z.) pravilnu svakogodišnju potporu u novcu...".

Ovaj „načert" o novčanoj potpori Crnogorcima, odnosno Crnoj Gori operacionalizovao se u *Ustavu propagande Kraljevine Srbije* po kojem je Njegošu davata predviđena svota od 1.000 dukata stalne godišnje „pomoći" za saradnju na ujedinjenju. Njegoš je u tome dobio zavidno mjesto. Ako tome dodamo viševijekovno srpsko iskustvo *janičarstva* i uopšte *turcizirane islamizacije* („poturčenja", potuđenja), onda imamo suštastvo načertanijevske politike *posrbičenja* Crnogoraca i Crne Gore, a naročito u pripravi totalnog uništenja Crne Gore 1918. g. kada je višestrukom, pa i zakonsko-ustavnom prisilom zabranjen i pomen crnogorskog nacionalnog i ostalog identiteta – samog povijesnog crnogorcizma.

I zanago, činjenice su: da je Njegoš imao zavidno mjesto (na spisku) u *Ustavu za propagandu vlade Srbije,* da je primao od nje novce (po uzoru i isksustvu ruskoga pokroviteljstva) i da, upravo, tek od Njegoša nastaje novo razdoblje u poimanju odnošaja *crnogorskoga* i *srpskog naroda,* samog pojma i imena srpstva (njegovog neskrovitog javljanja u Crnoj Gori), zapravo, *epoha posrbičenja* Njegoša.

No, i pored navedenijeh činjenica, a imajući u vidu cjelokupni Njegošev odnos i kontekst,[8] posigurno je da nije bio „vrbovan"

[7] *Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama.*

[8] Posebno Garašaninova agenturna nepouzdanost u Njegoša, stalna prismotra, kontrola i praćenje, neprihvatanje da svojega nasljednika školuje u Beogadu, njegovo usmjeravanje za svjetovnu školu, odnosno za knjaza, nastavljanje amanetnoga crnogorskog političkog kursa, i zavjere Beograda protiv Njegoša, pokušaj onemogućavanja njegovoga ustoličenja koje je zamutio s testamentom agent Sima Milutinović u saradnji sa gubernatorom Radonjićem

od strane Ilije Garašanina, n(eg)o da je zloupotrebljavan i manipulisan Njegošev zanos u sklopu i duhu onodobnoga *narodnog (kulturnog) preporoda, ilirizma i srbinizma,* srb(in)omanije, za oslobođenje svijeh Južnih Slovena (i opšteznaveni crnogorski oslobodilački avangardizam i pijemontizam), te njegovo slovenstvo, slovenofilstvo i posebno južnoslovenstvo, odnosno srpsko južnoslovenstvo, navlaštito pravoslavno slavenosrpstvo, bilo umješno zloupotrebljavano i iskorišćavano od Matije Bana, zapravo garašaninovsko-hatišerifske Srbije. Ustvari, baš onako, kako je kompilator I. Garašanin apstraktnom identifikacijom i redukcijom preinačio slavenstvo, južnoslovenstvo, državu južnijeh Slovena, iliro-slovensku državu jug(žn)oslovenstvo, u slavenoserbstvo, Slavenoserbsko carstvo, „Carstvo turskih Slovena", „Srpsko (Dušanovo) carstvo", u samo *srpstvo,* kao *velikosrpstvo,* čiji su svi pripadnici Srbi. Suštinski je na to zajahao glavni nosilac svesrpskog narodnog preporoda i kulturni reformator Vuk St. Karadžić svojom borbenom fanfarom *„Srbi svi i svuda".*[9]

Njegoš je, zapravo, bio pristao na saradnju za ostvarenje oslobodilačkog *integralističkog lika srbinizma,* kao *ujedinjenog oslobodilačkog južnoslovenstva,* ali ne i na *načertanijevsko prisajediniteljsko srpstvo.* Kada se Njegoš čita sa načertanijevskim predznakom i prefiksom, onda se u Njegoševu slovenstvu, južnoslovenstvu, srbinizmu (srbinstvu, srpstvu) ne vidi *„žrtvu prenesenu na oltar zajedništva",* ne prepoznaje se u tome isticanje potrebe da se svi oni od *iste i zajedničke potrebe* u borbi za samoodržanje (narodi, nacije), posebno oni manji, trebaju među se

i pokušaj svrgavanja, njegovoga negativnoga odnosa spram hatišerifske politike Miloša Obrenovića.

9 Vuk St. Karadžić je najveći svesrbin, odnosno veljesrbin, mnogo veći i opasniji od Ilije Garašanina čije se velikosrpstvo ograničilo na Velju Srbiju, dok je Vuk proširio na „Veliku Srbiju u Jugoslaviju" ili svesrpsko južnoslovenstvo iliti svesrpsku Jugoslaviju.

solidarisati, povezivati, objedinjavati, ujedinjavati („sastavljati“), pomagati, podžižati u *slovenstvo, južnoslovenstvo, srbinizam,* kao *nadnarodnosno* (nadnacionalno) „soglasije opšte“ više naroda, nacija. O tom utopističkom „sastavljanju mravinjaka i čelinjaka“ u „opštem soglasiju“ koje Njegoš podržava uz „žrtvu prenesenu na oltar zajedništva“ rezignirano, ali i osviješteno, piše Medu Puciću 6/23. 5.1849: „Ja sam se u početku nešto nadao, no danas vidim da je zasad *„jugoslovenstvo idealna riječ koja samo praznijem glasom lijepo zvoni“.* Pisao je Njegoš i da je jugoslovenstvo *jako na glavi,* samo *kao ideja,* a *slabo na nogama*. Na Njegoševo osvješćenje od načertanijevske političke propagande asociraju i njegova pisma sestriću Stevanu u Beogradu na školovanju kada je primijetio opasnost da postaje „beogradski janičar“.

No, i pored osvještavanja (i na osnovu svog grkog iskustva) od ovoga utopističkoga, romantič(ars)koga *ilirizma* i *srbinizma* (srbinstva, srpstva), odnosno *iliromanije* i *srb(in)omanije,* ipak na naslovnoj korici *Šćepana Malog* stoji *„U Jugoslaviji“*.[10]

[10] Možda se to može objasniti činjenicom da Njegoš, razočaran u beogradska izdanja *Luče* (1845?) i *Ogledala* (1846), nije više htio da pečata tamo, no *Gorski vijenac* u Beču (1847) i *Šćepana Malog* u Zagrebu. Kada se vrtao iz Beča, u prolazu 1850. ostavio je u Trstu rukopis *Šćepana Malog* tršćanskom trgovocu Andriji Stojkoviću (su više imena i prezimena) da mu ga pečata, a objavljen je 1851, a da Njegoš nije imao nad njim ničesov nadzor. Najvjerovatnije je tada i dodato ono „U Jugoslaviji“, posebno zato što je već bio razočaran i u slovenstvo i južnoslovenstvo. Taj Andrija Stojković sa više promjenljivim imenima i prezimenima je član posve sumnjivog agenturnog „tršćanskog kružoka“. Javlja se češće kao posrednik ili „kvisko“ u više krijumčarenja falsifikata: Trifunu Đukiću za pripisivanje nekih epskih i drugih pojki Sv. Petru Crnogorskom (da bi se ovaj Vladika obezvrijedio navodnim podmetanjem svojih pjesama kao epsko-narodnih radi prvačenja u bojevima u odnosu na guvernadura Radonjića); takođe se javlja i kao neimenovani posrednik koji je predao anonimni NN *Kratki opis Zete i Crne Gore* (1774? koji se

Ovo otrežnjenje je i svojevrsna (diplomatska) kritika *Načertanija,* odnosno zvanične politike Srbije.

U tom kontekstu interesantno je i Njegoševo pismo Aleksiju Karađorđeviću (sinu Karađa, u ruskoj vojsci) u julu 1849: „Vaša blagorodna požrtvovanija i velika pomoć braći u Vojvodstvu. Vama su pred *srpstvom* osvijetljeli obraz i besmrtno ime u povjesniem ostaviše. Po volji Vaše svjetlosti naznačio je g-n popečitelj Garašanin g-na Matiju Bana da se s njim mogu sporazumijevati i Vama dovoditi do znanja o *našoj opštoj stvari*. Meni se ovaj način dopada i smijem ispovijedati pred bogom, kako malo *sporazumjenije* bude i čim tome ikoliko blagoprijatno vrijeme dođe, da će mnogo lakše nego što nam se čini želajemu cjelj postići". Povod ovom pismu je pomoć u Vojvodstvu za oslobođenje. Toga radi Njegoš hvali A. Karađorđevića i kaže da mu se taj način dopada, jer je i on stalno podžižao Srbe da se konačno dignu na oslobođenje. Sporazumijevanje između Njegoša i Matije Bana po odobrenju I. Garašanina i samoga A. Karađorđevića je Matijino *jasno priznanje* I. Garašaninu da je *„Njegoš sve prihvatio, ne znajući što mi radimo"*. Ovo „ne znajući što mi radimo" znači da su Njegoša obmanjivali po pitanju načertanijevskog „oslobodilačkog prisajedinjenja", odnosno reokupacije i porobljenosti južnoslovenskih naroda. Iz ovoga pisma se vidi da Njegoš ne prihvata „načertanijevsko" autonomaško ponašanje spram Turske carevine, ali odobrava i podstiče put ka *oslobađanju* Srbije i drugijeh naroda. Toga radi, Njegoš se nada da će se, kad dođe vrijeme, i Srbija osloboditi zajedno sa ostalim porobljenim narodima. Tek tako bi se postigao cilj oslobođenja Južnijeh Slovena pod imenom *srbinizma* (srbinstva).

---

bez ičesove osnove pripisuje kući guvernera Radonjića) Austrougarskoj *Ilirskoj kancelariji* radi objavljivanja i koji je više puta kontaktirao sa tom Kancelarijom radi ažuriranja štampanja i preuzimanja istog (a ipak ostao neimenovan!!??).

Doduše, imajući u vidu izvjesne činjenice, indicije i indikatore, posebno (i) političku mudrost (diplomatski senzibilitet i lukavstvo) može bit, pak, u najgorem slučaju, da je Njegoš *mudro lavirao* između vrlo smiješanoga i manipulativnog *južnoslovenstva (srbinizma),* na jednom, njegovu odbojnost na garašaninovsku identifikacije i redukcije na „srpski centrum" – Srbiju kao „prirodnu pokroviteljicu okolnih naroda", na drugom, te i crnogorske autohtonosti i državne samostalnosti, na trećem kraku.

Tako je i njegov prijethodnik (i prijethodnici) vješto i mudro lavirao između pokroviteljice pomoćodavnice carske Rusije, na jednom, i autohtonog suvereniteta crnogorskoga naroda i države, tradicionalnog samostalnoga crnogorskog političkog kursa, na drugom boku. I kao što je Petar I Sveti revnosno povlađivao interesima i zahtjevima pokroviteljice carske Rusije, posebno u odnosu na druge velje sile i druge zemlje, prije svega (već protežirane) Srbije, zanago, do ivice crnogorske samostalnosti, slobode i nezavisnosti, isto je činio i Petar II, s tijem što je on preko redovne godišnje novčane pomoći, bio i u zavisnosti od Srbije. Toga radi je osnovano smatrati da se i u odnosu spram načertanijevske agenture i propagande Njegoš vješto, mudro, intelektualno i diplomatski snalazio.

U svemu tome, jedno je posve sigurno, da Njegoš ni pod kojim uslovom ne bi žrtvovao istorijski suverenitet crnogorskoga naroda i državnosti pod velom (tobožnjega) oslobađanja drugijeh porobljenih naroda i maglovitim, nejasnim izgovorom „sajedinjenja" sa autonomaško-hatišerifskom politikom Obrenovića, a da i ne zborimo o njegovoj navodnoj abdikaciji sa crnogorskoga trona u korist primata takve srpske politike. Sve što je radio na političko-državnim i ekonomsko-finansijskim reforma ma Crne Gore suprot(iv)no je navedenim izjavama o abdikaciji. Naprotiv, po svemu sudeći, izgleda da je glavni zazor i nesporazum između Njegoša i garašaninovske agenture i politike i nastao baš po pitanju dogovora o stvaranju nove šire države i

pijemontske uloge u njezinom stvaranju, tijem prije, što su gotovo svi njegovi prijethodnici, a i on naročito, isticali prvačnu, pijemontsko-oslobodilačku ulogu Crnogoraca.

Uz sve to, znaven je Njegošev „jeretički", dominantno bitno antidogmatski i nekanonski duh crnogorski i odnos prema sveštenićkom i vladičanskom pozivu. Nije vladika Rade bio samo „jeretičan" u književno-filozofsko-teozofskom stvaralaštvu, no i u svakodnevnom, političkom i crkovnom životu.[11] Više je volio i poklanjao pažnju svom državničkom, političkom i diplomatskom nego mitropolitskom pozivu, te da je više volio svoje nacionalno odijelo no vladičansku mitru i pankamilavku. U crkvenom životu odstupao je vrlo grubo od sholastičkih hrišćanskih kanona, nastavljajući već široko zahvaćeni proces laicizacije, pa i „militarizacije" sveštenstva. U cilju stvaranja i širenja zv. „mirskog sveštenstva" (nasuprot, u manastirima izolovanog, staleža zv. *crnih kapa,* kaluđerovskoga reda), Njegoš je (suprotivno svim kanonima hrišćanske crkve) jedno jutro, odjednom, u jednoj grupi, na brzinu („na o-o-ruk"), rukopoložio za sveštenički čin 62, a drugo 75 popova.[12] Zbog tog anitikanonskog postupka „mirskog, krunskog

[11] Prof. P. Ćupić, „Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori (od doba osnivanja prve episkopije u Zeti/1221) do danas", *Glasnik pravoslavne crkve u Kraljevini Srbiji,* organ Arhijerejskog sabora – mart, br. 3, 1901. U ovoj studiji se navodi i žestok napad ruske crkvene i svjetovne vlasti na Sv. Petra Crnogorskoga zbog navodne njegove „bogohulnosti" i „jeretičnosti". Samo je slobodan narod, kao što je bio crnogorski, mogao tako slobodarski da „otpiše odgovor" na opštenarodnom crnogorskom zboru 1804. g. Sv. Sinodu ruskom, uzimajući u zaštitu svog Vladiku-Gospodara. U odgovoru se posebno naglašava da Vladika podnosi račune samo crnogorskom narodu i da su crnogorski narod i Crkva samostalni. Ovi napad Sv. sinoda išao je uporedo sa žeženim pritiscima ruskog dvora, koji je izvršio tri zavjere protiv Sv. Petra I, čak i planirao i njegovu otmicu s ciljem da ga detronišu i transportuju u Sibir. I Njegoš je 1836/7. bio takođe u Rusiji zatočen.

[12] Rukopis serdara Rada T. Plamenca, odjeljak III, Vladika Rade. Navodi se i u navedenoj studiji prof. P. Ćupića, isto, 514. To se konstatuje i u studiji dr

i mačenosnog“ gospodara Crne Gore, digla je veliku poviku pravoslavna crkva, posebno u Rusiji i Austriji. Na tu bogobrižnu i dušestarateljnu poviku, Vladika crnogorski je, u duhu etosa i etnosa crnogorcizma, odlučno odgovorio da on *ne krsti samo vodom i duhom,* no svojim postupkom stavlja u dužnost budućijem sveštenicima (koji su ujedno junaci i glavari) da često krste *vodom i krvlju.*[13] Taj Njegošev odgovor doslovno je našao mjesto i u Gorskom vijencu. Takođe, pitanje otpora procesu *specifične autohtone crnogorske sekularizacije,* koji se kod Sv. Petra Crnogorskog imen(t)uje kao sukob „crnijeh kapa“ i „crvenijeh kapa“ i da se „crne kape“ ne miješaju u svjetovnu vlast, Njegoš je radikalno, zapadno-evropski, po načelu podjele svjetovne i crkvene vlasti, odriješio u *Šćepanu Malom:*

„Al’ nakaž’te i prožente grdno
Crna kapa oda zla bjelegu,
Koja laži među vama sije,
Jerbo sreće nije u narodu
Kojim kapa rukovodi crna“.[14]

Novaka Ražnatovića, *Položaj i uloga crkve u Crnoj Gori 1852–1878,* IZ, XVIII, 1961, 582. O tim primjerima piše i prof. J. Nikolić, „Crnogosko svještenstvo nekada i sad“, Prosvjeta, list za crkvu i školu, Cetinje, 1890, sv. I i II, 21.

[13] Arhiv Istorijskog instituta u Titogradu, br. 87.

[14] Iz *Poslanica* Petra I saznajemo da je u Crnoj Gori bio prisutan jak sukob između „crvenijeh kapa“ i „crnijeh kapa“, odnosno između svjetovno-nacionalne, glavarske i narodne („crvenijh kapa“) i crkvenog, kaluđerskog reda i vlasti („crnijeh kapa“), kao i zahtjev da se „crne kape ne miješaju u upravljanju narodom“ (*Poslanice Mitropolita crnogorskog Petra I,* priredio D. D. Vuksan, Istorijsko društvo, Cetinje 1935: u *Poslanici XLIX – bokokotorskom svještenstvu* od 12. 4. 1808. pominju se „crvene kape“, a u *Poslanici CXLIX Crnogorcima i Brđanima* od iste godine „crne kape“, *svakako, i u drugim poslanicama*. Još izričitije je to izraženo u čl. 17 *Zakona otačastva* Petra I: „I da se popovi u mirska đela ne miješaju, no da gledaju svoju crkvu i

Ovim je Njegoš sve rekao i tzv. tobožnjoj „teokratiji“, njenoj sekularizaciji i konačnoj pripravi Knjaževine Crne Gore.

Zvanični ruski krugovi u Beču i Petrovgradu su s nepovjerenjem srijetali Njegoša. To isto su činjeli i austrijski krugovi koji mu u Beču 1836/7. g. nijesu davali pasoš da ide u Rusiju. Odbili su mu pasoš i za Pariz, jer je načelnik evropske kontrareformacije Meternih konstatovao da nema pouzdano shvatanje o *monarhizmu* i da je *sklon liberalističkoj stranki*.[15] Da bi odustao od pasoša za Pariz, dozvoljen mu je put u Rusiju, ali je jedno vrijeme na tom putu bio zatočen (u kućnom pritvoru, kao što je bio 1804. i Petar I Sveti).

Na osnovu neosporavanih izjava u Beču 1838/7. može se jasno zaključiti da je Njegoš, kao 24-ogodišnjak (u 7. godini vladavine slobodne CG) slobodoumno, bez zazora i bojazni, bez zmijolike diplomatije, vrlo izričito i decidno, objelodanio (pred bečkim službenim agentima), potrebu za *izmjenom i oslobađanjem od nedovoljstva postojećeg zvaničnog hrišćanstva,* posebno srpskopravoslavnog (nebesno transcendentnog) *martirstva,* despotijske i rajetinske *martološke* kolaboracije i *izdaje* (koja je bitno nedovoljstvo postojeće njegošologije, jer se uopšte i ne povezuje sa crnogorskim pitanjem *izdaje,* tobožnjom „Istragom poturica“ i/li

svoju inoriju i svoju duhovnu vlast, zato je potrebno nad popovima metnuti sud duhovni“ (Zakonik Petra I Petrovića, *Zapisi I,* Cetinje, 1927, 44–51. Pod tim uticajem će i Petar II Petrović pominjati ove sintagme.

15 Jevto Milović, „Njegošev boravak u Beču 1836. i 1837. i njegov pokušaj da pođe u Pariz“, *Istorijski zapisi,* God. VII, knj. X, 1, 1954, Cetinje, 88, prvi izvještaj F. Oreškovića Lilienbergu, 3. 2. 1837. J. Milović ga navodi doslovno u prijevodu. Meternihovu sumnju u Njegoša i da naginje revolucionarnom Zapadu potvrđuje i Radosav Medenica, *Njegošva pisma na njemačkom,* Strani pregled, Beograd 1928, II, 1–2, 49/50. Da „Meternih nije oklijevao da sa svojom policijom zadržava u Kotoru Njegoševe napredne i revolucionarne knjige, i pored čestih Njegoševih pismenih protesta“ tvrdi i dr D. Nedeljković, *Predgovor Luči mikrokozma,* Grafički zavod, Titograd, 48.

pri/o/turica, „svjetovnih konvertita“, bitne razlike razloga islamizacije u Srbiji i CG i „srpstva“). Tom prilikom Njegoš izjavljuje: a) da je svjetska birokratsko-državna diplomatija umjeće laži, a ne istine; b) da zvanično hrišćanstvo od svog počela do tadašnjeg vremena nije ponudilo istinu, da ne daje odgovore na mnoga važna životna pitanja ljudskog uma, da toliko dugo tavori u mraku; c) da oduševljeno daje prednost i slavopohvalu *predhrišćanskim poklonicima sunca* (već tada za njega univerzalnim *simbolom svjetlosti, luče makrokozma,* univerzuma i *luče mikrokozma*), kojima je i nakon 8 godina (1845) posvetio himnu u privršetku svoje *Luče mikrokozma;* d) i suviše, doveo je u otvorenu sumnju, nerazumnost i običnu nelogičnost otkro(i)venje o rođenje „Božjeg Sina“ od „Majke božje“ – *žene ovozemaljke*.[16] U tome je već bila u bitnom sklupčana docnija Njegoševa jedinstvena, ucjelovljena i neraspu(p)čiva poetsko-filozofska i teozofska mudrost fundamentalne ontologije slobode i posebite drugačice hrišćanstva, temeljno ukorijenjena i pobuđena slobodarskim tradicionalnim *crnogorcizmom* (zamiritanim povijesnim /crno/gorskim vijencem, „Dikom /Pravdom/ crnogorskom“) i njegovom religijom slobode, Slobodijade kao slobodoslavlja.

Nasuprot tome, češće se naglašeno zbori, kao da se citira, a ustvari prosto agenturno propagira, da je Njegoš izjavljivao da bi u budućoj uje(i)njenoj državi prihvatio s čašću karijegu Pećkoga trona i odrekao se svjetovnoga vladarstva u Crnoj Gori. Međutim, *takvoga izvornog šedočanstva nema,* a najvjerovatnije je da se radi o već rutinskoj (sve)srpskoj *prisajediniteljskoj*

[16] Jevto Milović, isto. Navodi ga doslovno u prijevodu. Ovo čisto istoriografsko podsećanje J. Milovića ostalo je bez odjeka, do djela S. Zekovića. Baš zbog nepoznavanja, mimoilaženja i nestudiranja ovog izvora i upoređenja sa *Lučom,* ni najbolji poznavaoci *Luče,* posebno problema „Edenskog raja“ na kraju potonje pjesme, a naročito ni naslućivanje krivotvorenja *Posvete* i ostalog štiva i potonje pjesme u *Luči* od strane Sima Milutinovića i cenzora nijesu mogli da riješe ova pitanja.

propagandi, manipulaciji, podmetačini, krivotvorenju i krijumčarenju. To se vrši u kontekstu isto tako izmaštarenoga provrgnutog tobožnjega *vjekovnoga sna Južnijeh Slovena za ujed(i)njenjem,* iako ga, makar u Crnoj Gori, nikada nije ni bilo, osim jako prisutne avangardnosti i pijemontske težnje za njihovo *cjelovito oslobođenje* i nuž(de)nost *zajedničke borbe* za hristijanstvo protiv inovjernoga i istovjernoga osvajača. Da postoji takvo šedočanstvo *zasigurno bi bilo štampano u svijem udžbenicim i čitankama i popularizovano u medijima*.

U vezi s tijem postoje nejasnoće kod dr Ljubomira Durkovića koji *interpretira* shvatanja i činjenja poljskog emigranta F. Zaha (prvog tvorca *Načertanija*) da je *preporučivao* da se to Njegošu ponudi i da ga je, navodno, prihvatio. Međutim, to je samo sud interpretatora Lj. Durkovića koji je bio umiješan u više falsifikata i njihovog krijumčarenja, pa mu se, zanago, bez ičesovoga dokaza, *ne može vjerovati na riječ*. D. Stranjaković samo zbori da je spska vlada Njegošu „obećala to mjesto", i ništa drugo, niti navodi tobožnju Njegoševu izjavu o abdikaciji u korist prisajedinjenja.[17]

Da je Njegoš tako velikodušno pristao na abdikaciju, ne bi ga srpska agentura tako s nepovjerenjem sustopice pratila, ne bi mu odredila stalnoga agenta u neposrednom prisustvu („krticu", Njegoševa sekretara); ne bi dolazio u sukob s njom oko školovanja Vladičinoga nasljednika; ne bi Njegošu pripravljali smetnje u vladavini i zavjere, osporavali nasljednika Danila, ne bi Danila pripravljao za knjaza, niti bi mu, kako bi rekao Petar I Sveti, „javnijem i tajnijem načinom" preinačavali i krivotvorili njegova književna djela u cilju posrbičenja Crnogoraca, no ih je, nakon tijeh falsifikata, pečatao u Beču i Zagrebu, iako ni tamo

[17] D. Stranjaković, *Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama:* „Crnogorskom Vladici srpska vlada je davala stalnu godišnju pomoć od hiljadu dukata i obećala mu prvo mjesto među crkvenim velikodostojnicima u zajedničkoj državi posle oslobođenja i ujedinjenja".

nije mogo izbjeći srpsku (tršćansku) agenturu. Iako je Njegoš testamentom naznačio Danila za nasljednika po tradicionalnom pravu kao vladike-gospodara, svijem postupcima je pripravljao Danila za knjaza, posebno s obzirom na činjenicu da ga nije uputio ni na jednu duhovnu, no svjetovnu školu.

Suprot(iv)no tome, Njegoš je cjelokupnijem svojim državničkim i političkim djelovanjem radio na modernizaciji crnogorske države, vršio razne reforme; kanonizovao crnogorskoga sveca Petra I, hirotonisao se u Rusiji (a ne u Srbiji, ni u Karlovačkoj ni Beogradskoj mitropoliji, niti u proturskoj „Pećkoj patrijaršiji slavenosrpskoj"), svojega nasljednika Danila nije uputio u Duhovnu akademiju u Beogradu (na čemu je insistirala srpska agentura) ni u Rusiju, no u neku drugu svjetovnu školu, pripravljajući ga za svjetovnog vladara (vjerovatno u tajenom dogovoru s Danilom za budućega knjaza).[18]

Za kontakt sa Njegošem bio je zadužen Matija Ban, glavni agenturni „kolovođa za Južni predio", neposredno postavljen od I. Garašanina. Bio je, kao i Njegoš, oduševljeni pristalica oslobađanja južnoslovenstva, ali mu to nije smetalo da strogo policijski motri na Njegoša, da Garašaninu redovno šilje izvještaje o njegovim idejama i o novcu koji mu je davao. Iz Matijina izvještaja I. Garašaninu iz 1848. saznajemo da je „Vladika na sve pristao", „ne znajući što mi radimo". Stranjaković je takođe prosočio ovu agenturnu mrežu koja se splela, skolila i stučila oko Njegoša: „...potrebno je bilo da se što prije dobave raznovrsni podaci *od Petra II i svih špijuna*".[19] Kako se Njegoš tada nalazio u Austriji, predlaže se da se s njim tamo i sastanu i podrobno

[18] O tome saznajemo iz Njegoševe preporuke koju je poslao, osam dana pred smrt, 10. 10. 1851. po Danilu u Beč ruskom poslaniku Majendorferu. Njegoš je poslao u Srbiju da uče gimnaziju Stevana Perovića Cucu, Pera Pejanovića, Ceklinjanina, ali nije tamo htio Danila, svojega nasljednika, nasuprot očekivanju Garašaninove agenture.

[19] D. Stranjaković, isto, 19.

utanače dogovor, navlaštito *o školovanju i vaspitavanju Njegoševoga nasljednika u Srbiji*.[20] Pukovnik Kovačević u svom izvještaju austrougarskoj vladi saopštava *o agenturnoj mreži koja se sjatila na Njegoša:* „Njezini agenti (srpske vlade - p. n.) uplivisali su još na Vladiku Petra II, koji je i onako kao pjesnik sanjao o vaskrsu srpske, na Kosovu propale, države, te su mu toliko zavrćeli mozak da je počeo javno govoriti o *znatnom proširenju Crne Gore*. Car Nikola I-vi zovne ga za to u Peterburg, gde su ga ozbiljno opomenuli da bude miran. Vladičin sekretar Milaković, koji je bio obrazovan čovek, uspio je da umiri Cara Nikolu".[21] Ovi Stranjakovićev i Kovačevićev navod (po tumačenju V. Đorđevića) bača posebnu sumnju na tobožnje Njegoševo dobrovoljno i svesrdno napuštanje crnogroskoga trona u ime duhovnoga u „sojedinjenoj" državi („dobrovoljna" detronizacija taman kao što je docnije bila i knjaza Danila i kralja Nikole Petrovića). Pominje se *dogovor,* a posebno o *školovanju i vaspitanju Njegoševa nasljednika,* što je u protivrječnosti sa navodnijem njegovim abdiciranjem.

Nije Njegoš „kao pjesnik sanjao o vaskrsu srpske, na Kosovu propale, države",[22] n(eg)o je imao beznadežnu reminiscenciju na ondašnje moćno pravoslavno carstvo koje se (u uslovima ondašnjih carizama) jedino moglo suprotiviti inovjernom turskom osvajaču i u vaktu njegovoga nadiranja i poznijega oslobađanja (to je, ustvari, Njegoševa zamjena za zajedničko oslobođenje Južnijeh Slovena, za ideju južnoslovenstva). Kovačević, odosno V. Đorđević navodi da su Njegošu „srpski agenti toliko zavrćeli mozak da je počeo javno govoriti o *znatnom proširenju Crne*

[20] *Načert „janičarstva",* uporediti sa razlozima zavjere protiv Njegoša u kojoj je učestvovao i srpski agent, Vladičin sekretar M. Medaković.

[21] Citirano po Vladanu Đorđeviću, *Crna Gora i Austrija 1814–1894, SKANU,* Rodoljuba, Beograd, 1924.

[22] Za čiju propast Njegoš optužuje srpske velikaše koji „na komade razdrobiše carstvo".

Gore“. Tačno je da je Njegoš imao svijest i intencionalnost o ondašnjoj slobodnoj Crnoj Gori kao Matici istorijski mnogo šire Crne Gore (prije njenog imperijalnog sužavanja na podlovćenski „zbjeg slobode“, na „zemlju malu odsvud stiješnjenu/ s mukom jedan u njoj opstat može“, pa i zato zavještava imperativ: „Za dvostrukost ni mislit ne treba“, što znači, i da treba osloboditi i one (još) neoslobođene krajeve Crne Gore. Međutim, posve je sporno, odnosno neprihvatljivo da je Njegoš „počeo javno govoriti o znatnom proširenju Crne Gore“, s obzirom da mu je osnovna, primordijalna preokupacija i najvažniji politički imperativ bio *međunarodno priznanje tadašnje slobodne i nezavisne Crne Gore,* koje mu je zavisilo baš od okolnih carizama i imperijalnih interesnih sfera (tada su Austrija i Rusija još čuvale cjelovitost Turskoga carstva). Navedena tvrdnja austrijskog pukovnika Kovačevića, odnosno srpskog istoričara i diplomate Vl. Đorđevića (znavenog po donošenju Zakona o protjerivanju iz Srbije Cigana i Crnogoraca) da su „srpski agenti toliko zavrćeli Njegošu mozak da je počeo javno govoriti o znatnom proširenju Crne Gore“ upravo nišani protiv rečene Njegoševe aktivnosti za priznanje nezavisne slobodne Crne Gore, ali isto tako i protiv njegove tobožnje „dobrovoljne“ abdikacije sa crnogorskog prijestolja radi ujedinjenja, koja isključuje nezavisnost Crne Gore.

Iz navedenih tvrdnji D. Stranjakovića, puk. Kovačevića i Vl. Đorđevića proizlazi da je srpska špijunska mreža mogla „opijati“ i nagovarati Njegoša samo na načertanijevsku Velju Srbiju „sajedinjenu“ (prisajedinjenu) u međama „Slavena turskih“ koja legalitet i legitimitet ima u „iracionalnoj ideji obnove Srpskoga carstva“,[23] na jednom, i da je, pod uticajem prvog, a na osnovu priznatoga i opšteznavenog crnogorskoga pijemontizma, „počeo

[23] Gerhard Gezeman, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca,* Cetinje 1955. (u originalu na njemačkom naslov je *Životne forme starih Crnogoraca,* preveo sa njemačkog Radosav Medenica).

javno govoriti o *znatnom proširenju Crne Gore",* na drugom kraku, da bi ga, zbog toga nedopuštivoga „crnogorskoga separatizma" („znatnoga proširenja Crne Gore", koja, navodno, po Vladičinoj voljnosti i usrdnosti, treba da nestane „sajedinjena" u Svesrpskom carstvu),[24] „intrigašili" i „optužili" kod ruskoga dvora za veljecrnogorske pretenzije. Taj, pod plaštom romantičarskoga zanosa, *sklapani ugovor* o novoj „južnoslovenskoj državi" (po Njegošu), a Velikoj Srbiji, Srpskom carstvu (po Garašaninu), glavni je klin nesporazuma između Njegoša i agenturne mreže srpske vlade, koji protivrječi, odnosno isključuje navodnu Njegoševu izjavu o dobrovoljnom ustupanju (ukidanju, uništenju) crnogorskoga svjetovnoga prijestolja (državnosti, dinastije) u korist Velje Srbije, Srpskoga carstva. Sve su ovo izjave drugih osoba, a ne Njegoševe, koje mu se „stavljaju u usta", pripisuju.

Da Njegoš *najintimnije nije prihvatio načertanijevsko „oslobađanje" južnoslovenskijeh naroda,* posebno šedoči njegovo pismo iz Ct. 20. 12. 1848. (revolucionarne) Josipu banu Jelačiću (kada je *Načertanije* uveliko zaživjelo kroz srpsku agenturnu mrežu). U tom pismu Njegoš se obraća Jelačiću sa „svijetli bane, trudno li je Tvoje sveto zvanije, no veličanstveno i divno. Tebe je sudbina na čelo Južnih Slavjanah postavila, tebe sreća s divnim naprednostima vjenčaje, ali se vidi sve Tvoje izopačuju... Svaki narodoljubac, *cijeli narod naš* u tebe je očima upro i k tebi ruke pružio kako nebom poslanome Mesiji". Znači, Njegoš ni 1848. nije vidio ni u Obrenovićima ni u Karađorđevićima „nebom poslanoga Mesiju" da spasi i oslobodi

[24] Ova sintagma „crnogorski separatizam" (suverene države i Suverena crnogorskoga) baš i počinje od *Načertanija* i njegove agenturne operative kojom se suzbijalo i anatemisalo svako isticanje i zagovaranje tzv. „posebnih crnogorskih interesa" pod plaštom slavenosrpstva, srbinizma, srpstva, što je koštalo glave knjaza Danila, a krune, dinastije kralja Nikolu I Petrovića, a s njom i same Crne Gore 1918.

Južne Slavjane. Da mu je ovo pročitao I. Garašanin, desio bi se mnogo jači diplomatski i drugi incident no što je bio između Miloša Obrenovića i Petra I Svetog zbog pisma u kojem je Petar I hvalio, veljačio i prvačio Karađorđa njegovom sinu Aleksiju. Valja ovđe napomenuti ideju Svetoga Petra Crnogorskoga o *znatnom proširenju* Crne Gore na zapadu do Dubrovnika, bez Srbije, koju je zvanično predočio ruskom dvoru kao državni projekat *ilirsko-slovenske* države.[25] Također treba podsetiti da se ova nit pijemontizma, ujedinjenja Crne Gore i Srbije, ustupanje vlasti dinastije Petrović Njegoš u korist srpske dinastije, još od Mihaila Obrenovića, odnosno detronizacije Petrovića proteže kao glavna i sudbinska sve do kralja Nikole i gubljenja crnogorske državne samostalnosti i nacionalnosti. To je sve samo svesrpska propaganda za manipulaciju s Njegošem i priprava Crnogoraca za samouništenje Crne Gore, kao 1918.

Nepostojanje *izvornika* i/li bilo česove validne arhivalije o navodnoj Njegoševoj „dobrovoljnoj" abdikaciji ili pak o njegovoj takvoj namjeri iliti o razgovoru u vezi s tijem, krucijalno potvrđuje moju tvrdnju, a jedanak isključuje izjavu o abdikaciji. Da je riječ samo o *namjeri* srpske vlade, a projektu prvobitnog sastavljača *Načertanija* Čeha Františeka (Franja) Zaha (u kojem je I. Garašaanin svaki pomen južnoslovenstva, Jugoslavije preinačio u srpstvo i Srpsko carstvo) upućuje i Ljubomir Durković Jakšić u svojoj knjizi o Njegošu na poljskom jeziku u kojoj objašnjava ulogu koju je u programskoj pripremi *ujed(i)njenja* imao poljski predstavnik u Beogradu (zapravo stalni agent Adama

[25] Original (još) nije pronađen, a dr B. Pavićević ga bez čvrstoga oslonca, „iz druge ruke", imen(t)uje kao projekat *Slavenoserbskoga carstva*. Zvanično ruski dvor ništa konkretno nije odgovarao na projekat Petra I, osim nekih posrednih obećanja i isticanja zasluge crnogorske u oslobađanju pravoslavnijeh na Balkanu. Preinačenje *ilirsko-slovenskog carstva* Petra I u *Slavenosrpsko carstvo* (poslato iz crkve Srbije ruskom dvoru) zloupotrebljavalo se u značenju da je Petra I tobože zagovarao *južn(g)oslovenstvo*.

Čartorijskoga koji je stajao na čelu poljske emigracije u Parizu): „Crkva pravoslavnih Slovena nije imala u Turskoj na Balkanu priznatu svoju autokefalnost, osim jedino Crne Gore, i radi toga upravo tamo na Cetinju trebalo je stvoriti verski centar koji se dole nalazio u Carigradu: dostojanstvo pak crkvenog starešine dati crnogorskom Vladici. To se mora – kaže Zah – dopasti vladici, koji je čovek posvećen, mudar, željan velikih stvari i koji vidi da kao poglavar Crne Gore *ne utiče na sudbinu slovena u Turskoj*. Crnogorci, videći svog vladiku na čelu zajedničke crkve, lakše bi pristali na ujedinjenje sa Srbijom, a docnije i sa ostalim jugoslovenskim krajevima. Ovaj plan Zaha bio je docnije preko predstavnika Srbije predstavljen vladici i primljen bio od njega... Po nagovoru Zaha srpska vlada... dala je novčanu pomoć vladici u želji da ga pridobije za svoju politiku“.[26] Durković kaže da je taj „plan bio predstavljen vladici i primljen od njega“, ali ni tu, ni bilo đe drugo nije se pozvao na taj izvor na osnovu kojega to tvrdi, kao što se nikada i nigđe nije pozvao i prikazao izvornik za tvrdnju da je Njegoš episkopu Nikiforu Maskimoviću (negđe se preziva drugčije) na Vukovom kalendaru *Danica* za 1826. (koji se navodno čuva u biblioteci manastira Sretenja, koji podavno i ne postoji) ispisao posvetu i umjesto potpisa svojeručno ispisao stihove koji zbore da je Njegoš Srbin i da zbori i piše srpski i sl., a što se toliko popularizovalo, iako ne postoji ničesov izvor(nik) ni validna arhivalija za to. Da je ima, posigurno bi ti stihovi bili objavljivani u svim bukvarima i čitankama.

Iz ovoga citata se vidi da je to bio plan, a ne i ugovor ni dogovor Njegoša i I. Garašanina i srpske vlade. Kao i u mnogim drugim primjerima iz crnogorske prošlosti poziva se samo na pretpostavke, odnosno eventualna usmena kazivanja i pripovijedanja, a ona su toliko „bezazlena“, kao što je i „srpska režimska

[26] Iz disertacije dr Ljubomira Durkovića Jakšića *Njegoševa Crna Gora i Poljaci od*branjena u Varšavi 1938. g. Prevod B. Ćirlića u *Zapisima* 1939, 347.

nauka“ bila „nepristrasna“, da su vrlo ozbiljno, rigorozno i rigidno ostvarivala „načertanijevsku mudrost“ i dovela do njezinoga krajnjeg cilja – likvidacije crnogroske države, dinastije i nacije 1918. g. čiji se stogodišnji jubilej glorifikuje i danas 2018. g. koji je uvod, amblem i prefiks protesta 2019. g. za rušenje suverenističke vlasti Crne Gore.

Također, u pismu I. Garašaninu iz Ct. 5. 7. 1850. piše: „Meni ni s čega sada žao ne bi bilo da što nijesam neki napredak u *cijelome narodu našem,* i što mi se nije dalo da na neki način *osnovu utvrdim* vrnu *upravleniju crnogorskomu,* te se bojim e bi se poslije mene sve one nesreće povrnule u Crnu Goru, ovu koje su prije mene bile, te bi ostao u vječnu nevolju *ovaj narodac mali,* neobrazovan, no vojinstven i silni duhom i srcem“. Njegoš mu jasno zbori da ne vidi napretka *u cijelom našemu narodu,* da se oslobođenje i objedinjavanje južnoslovenstva i *srpstva* ne odvija po njemu predstavljenom cilju, te mu se žali da poslije njega ne bude stanje u Crnoj Gori kao priđe. Da je Njegoš prihvatio sopstvenu abdikaciju i utapanje Crne Gore i naroda malog crnogorskog u svesrpstvo ne bi se za stanje *crnogorskoga upravljenija* izravno žalio I. Garašaninu, jer po toj pretpostavci ono, navlašto, za I. Garašanina *i ne treba da postoji, no da se stopi* u srpsku državu. Uz to, Njegoš jasno naglašava I. Garašaninu da, naspram neoslobođenoga južnoslovenstva i svesrpstva, postoji neobrazovan, ali hrabri i slobodni *narodac mali* crnogorski.

Druga okolnost i istorijska činjenica, koja bača sumnju da je Njegoš bio „vrbovan“ za ostvarivanje programa Velike Srbije *(Načertanija),* a to jedanak znači i da je prihvatio svoju abdikaciju sa vlasti, jeste da je Njegoš, nastavljajući politiku Petra I (s kojim je Miloš Obrenović došao u ozbiljni diplomatski spor) nestrpljivo nastojao da podžiže oslobođenje „srpske raje“ u Srbiji, te i imao namjeru da sa Crnogrocima upadne u Srbiju i da „iz mrtvijeh Srba dozva, dune život srpskoj duši“, da nastavi ono što je započeto i prekinuto sa Karađorđem. Njegoš čak

otvoreno i neposredno piše Iliji Garašaninu 2/14. 5. 1848. podžižući ga na borbeni obračun: „Ako je iđe ikoga, nas evo. Ako li nema nikoga, ja ne mogu ništa no stiđeti se što sam *vi brat*. Sad ili ikad, nikad, ako ne sad“. To je bilo suprotivno autonomaško-hatišerifskoj politici srpske vlade, još od Petra I Svetoga,[27] koju je i za doba Njegoša podržavala Rusija, na što je on bio veoma priželjno obazriv. Njegošev borbeni zanos i radikalizam za konačno oslobođenje južnoslovenstva bio je stalno denfovan i od strane Rusije i Austrije i Srbije. Ovo zato što su i Austrija i Rusija bile tada za održavanje teritorijalne cjelovitosti Turskoga carstva. Toga radi je Njegoš bio prinuždden da se pravda I. Garašaninu zbog takvih njegovih ideja. U pismu I. Garašaninu iz Trsta 11. 11. 1850. Njegoš zbori: „Budite spokojni, pošteni i dragi Srbine, i nemojte nikada pomisliti, a toli vjerovati, da će vladika crnogorski biti sočlen koje kakvih vetrenjalah, a toli sočlen partije koja protivu mene i cijeloga Srpstva svetinje dejstvuju. Sa strane crnogorske budite sasvim mirni. Mi k Vama drugo ne gajimo do čiste bratske ikrenosti. Mi se ni u čem ne puštamo bez Vašega soglasija, a s Vašim soglasijem svagda smo gotovi. Vi najbolje prilike vidite, Vi ste najveći prijatelj srpskoga naroda, a drugo je sve trice i kučine...“. Ako je ovo pismo originalno, autentično, ono predstavlja kobni početak crnogorske zavisnosti od srpske politike svesrpstva.

To će se nastaviti i za doba knjaza Danila i knjaza-kralja Nikole, koji je ostvarivao Njegoševu i Petra I ideju podžižanja ustanka u Srbiji i ubačanja Crnogoraca u Srbiju radi podizanja ustanka, kada je uputio 300 Vasojevića pod komandom Maša Vrbice[28], koje su

[27] Šetimo se diplomatskoga, međudržavnog sukoba zbog pisma Petra I upućenoga sinu Karađorđevu Aleksiju u kojem hvali Karađorđa.

[28] „Ja čim skupim moj korpus s pomoću Boga uzeću Pljevlja i preko Pljevalja na srpsku granicu, ako Bog da i sreća mojega hrabrog knjaza Nikole I, pa tadar Srbima ne manjka oli crn obratz za dovijeka oli mač u ruke“ (pismo Maša Vrbice knjazu Nikoli I od 1861)

Srbi izdali i predali Turcima.[29] Po svemu sudeći, Njegoš je bio na onoj liniji crnogorske politike koja je nailazila na žežen otpor srpske vlasti, još od, već pominjanoga, diplomatskog sukoba između Petra I Svetoga i Miloša Obrenovića o „Crnoj Gori kao majušnom dijelu srpstva“ (što je smutio Simo Milutinović), a koji se, kao konstanta, najizrazitije ispoljila u politici knjaza Danila – njegovo proglašenje za knjaza i Crne Gore za Knjaževinu (za koju je I. Garašanin izjavio da je „to najjači udarac srpstvu“,[30] a prilikom crnogorsko-turskoga rata 1852. („Omer-pašina vojna“, kada je turska vojska preko Rijeke Crnojevića prodirala nadomak Cetinja)[31] „uskliknuo s ljubavlju“ da bi *propast Crne Gore bila*

[29] Knjaz Nikola I Petrović podigao je spomenik na Cetinju izginulim Vasojevićima u znak „izdaje Srba u borbi za oslobođenje“. Docnije je ovaj spomenik srušen, kada su se uspostavili odnosi saradnje na ratnom planu između Srbije i Crne Gore.

[30] Dr Branko Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862.*

[31] Zaista se u *imperijalnoj istoriji* i njenim *imperijalnim trajnicama* (konstantama) istorija ponavlja kao zloduh vremena. „Pašić je izjavio da Crna Gora mora biti prisajedinjena Srbiji – htela-ne htela. Ovo mora biti po svaku cenu...pa i pod cenu Crnogorske dinastije, jer, inače, nećemo moći održati se mi, ni naša dinastija, ni partija...“ (O tome šedoči i predšednik Skupštine Srbije Đoka Bračanin u svom govoru na šedniku radikalnog kluba; *Glas Crnogrorca* 69/47, 8–21. 5. 1919, 2). Bračanac je takođe prosočio da je Pašić u decembru 1915, nakon sloma Srbije, na Cetinju širio propagandu među Crnogorcima i u crnogorskom đeneral-štabu: „Neka je Srbija propala, važnije od toga je da Crna Gora nestane“ (isto). Takođe, Pašić piše: „Srbija trenutno gubi rat protiv Austrije, ali za sva vremena dobija rat protiv Crne Gore!“ (Pašić u telegramu regentu Aleksandru Karađorđeviću). Iako je bio zajednički interes saveznika i Crne Gore da se osvoji Kotor, Krivošije i Boka, srpska vlada to onemogućava Crnoj Gori, jer se „osvajanjem tih oblasti ne bi zadovoljila naša ratna očekivanja“ (Izvještaj đenerala B. Jankovića Vrhovnoj komandi Srbije Pov. D. br. 118 od 24. 9. 1914. i Pov. D. br. 150 od 3. 10. 1914). Na to je predšednik srpske Vlade N. Pašić „uskliknuo s bratskom ljubavlju“: „Neka Francuzi

najveća sreća za srpstvo. Ta linija se manifestovala najočitije u

zaposednu Kotor, samo da to ne učine Crnogorci", pa naređuje: „Crna Gora mora kapitulirati" (Koncept pisan Pašićevom rukom pov. br. 3685, k. br. 91 – diplomaatski arhiv). Pašićeva Vlada je tokom 1916.g. konačno unijela „pitanje uklanjanja dinastije kralja Nikole u zvanični program rada državne uprave Srbije" (Nikola Škerović, *Crna Gora za vrijeme I svjetskog rata,* Titograd, 1963, 156). Novoosnovana srpska vlada 7.12.1914. na Skupštini u Nišu 1915. usvojila je izjavu pod nazivom *Niška deklaracija* (kao rezervna drugo/tn/ost Velike Srbije) po kojoj je cilj „Velja Srbija u Jugoslaviji". Ruski zlonaumni program podržavanja uništenja Crne Gore od strane Srbije izrekao je ruski poslanik austrijskom poslaniku na Cetinju u novembru 1913. *zboreći da ima plan o proćerivanju kralja Nikole i njegove porodice iz Crne Gore* (*Istorijski zapisi,* XVI, 1959, 123). Taj se zlonaum počeo uveliko ostvarivati kada je pod pritiskom Rusije crnogorski kralj Nikola I bio prinuđden da ustupi vrhovnu komandu svoje vojske srpskoj komandi, koja je prigotovila i pripravila kapitulaciju Crne Gore preko Petra Pešića. U izvještaju pukovnika Petra Pešića srpskoj vladi u Nišu, kada je imentovan na novu dužnost, izričito se ističe da je prinuždio kralja Nikolu da mu prepušti svu komandu, da mu se ne miješa u vojsku, da je „lično provlačio i širio kod predstavnika velikih sila i u vojsci da je sačinjen izvjesni pismeni sporazum između Crne Gore i Austrije" (falsifikovani tajni sporazum) i da „srpski interesi zahtijevaju da se Crna Gora dovede u očajan položaj" (Strogo pov. O. br. 1130 od 22. juna 1915. Ratni arhiv VII, Biograd, popisnik 3, kutija 202 i 92). Jedanak srpska vlada preko Petra Pešića sotonski nagovara Crnu Goru „i da treba odmah i najhitnije tražiti mir sa neprijateljem". Još decidnija i rezolutnija je strogo povjerljiva zavjerenička izjava komandanta srpske i crnogorske komande srpskoga pukovnika Petra Pešića da *usred zajedničkoga rata Srbija pripravlja prevrat u Crnoj Gori:* „Ako se želi dovesti Crnu Goru do revolucije, onda treba opozvati srpsku vojnu misiju sa vrlo velikim razlogom, što neće da primi našu komandu, a što će odobriti i svi naši saveznici. Mislim ne treba popuštati u ovom pitanju, ni iskati, pošto-poto, da se zadovolje misije i obustavom izdržavanja" (Pukovnik Petar Pešić izvještava minisra vojnog i Vrhovnu komandu Srbije pov. D. br. 1205 od 20. jula 1915. i Pov. D. br. 1214 od 11. jula 1915)

komplotu na knjaza Danila 1860. i detronizaciji kralja Nikole i „samouništenju“ Crne Gore 1918.

U takvoj politici izmišljanja, podmetanja, preinačenja, krijumča renja, sklapanja ugovora o budućim srpsko-crnogorskijem odnošenjima, o primatu srpske ili crnogorske dinastije, o „novoj“ srpskoj „sojedinjenoj“ državi već se učaurio motiv i razlog budućijeh dinastičkih ugovora, pijemontizma, nadmudrivanja, potiskivnja, pr(ij)evara, ruskoga presuđivanja, državne i političke supermacije i podređivanja u što se fatalno nemoćno zapleo kralj Nikola zbog čega je izgubio svoju krunu, dinastiju, držav(otvor)nost i ukupni povijesni identitet crnogorski.

M. Medaković podžiže Đorđa Petrovića protiv Njegoša u borbi za vlast

Navešćemo neke „diverzije“ Milorada Medakovića radi ocrtavanja njegove uloge u ostvarivanju ciljeva *Načertanija* i mjesta u srpskoj agenturnoj službi. Pored obaveza prema Garašaninu, izgleda da je bio povjerljiv čoek – obavještajac ruskoga konzula u Beogradu. Ponašao se kao agent „krtica koji se u pravo vrijeme nađe na pravom mjestu i nanese neprocjenjivu štetu, a da protivnik nije svjestan odakle je opasnost došla“. Svoju vještinu Medaković je pokazivao u raznijem prilikama. Koliko je uspješan zbori podatak da ni Njegoš ni Danilo nijesu primijetili njegov agenturni rad,[32] naravno dok je stupio s Njegošem u neposredni sukob 1848, a s knjazom Danilom u martu 1857. zbog učešća u zavjeri sa Đorđijem Petrovićem protiv Knjaza.

Primjer koji zbori o Medakovićevom štetnom djelovanju u Crnoj Gori odnosi se na doba bol(ij)esti Njegoševe. U junu 1850. Njegoš je pošao na liječenje. Medaković iz Beograda piše

[32] Dragan B. Perović, „Špijunski rat između Srbije i Crne Gore“, *Monitor,* br. 4, od 9. 11. 1990, Titograd.

pismo koje ima za cilj da izazove sukobe u Crnoj Gori i oslabi njezinu moć.[33] Intrigantsko pismo je Medaković uputio 23. 6. 1850.[34] Njegoševu bratu Đorđu, podžižući ga u borbi za prijestolje. Na to pismo, koliko je zna(ve)no, Medaković nije dobio ničesov odgovor. No, to nije obeshrabrilo Medakovića.[35] Postavlja se pitanje: zašto je Garašaninova tajna služba to pripravila Njegošu, kada je u njemu imala, kako kažu, *izvanrednoga saradnika i saveznika*. Posigurno je da je to zbog priprema za postavljanje Njegoševa našljednika. Ali poradi česa, ako su Njegošu davali *dobru novčanu potporu i privoljeli ga za njihovu ideju?*[36]

Iako je testamentom, napisanijem u Prčanju 20. 6. 1850. odredio za našljednika Danila, Njegoš ga nije preporučio za Duhovnu akademiju u Rusiji ili đe drugo, no za svjetovnu školu.[37]

---

[33] Danilo Radojević, „Oko atentata na knjaza Danila“, *Stvaranje,*Titograd, br.1, 1985.

[34] Tri dana nakon Njegoševoga testamenta kojim određuje svojega našljednika.

[35] Docnije će knjaz Danilo uputiti baronu Mamuli „dvije kopije s originalnih pisama“ u kojima je još 1850. M. Medaković nagovarao Đorđija da uzme vlast (Vl. Đoržević, n.d., 555/56).

[36] Najvjerovatnije je Garašaninova tajna služba imala i druge informacije, preko samoga Medakovića, koji je Njegoša pratio budnijem okom i u svaku stopu. Mora da su nešto slutili u vezi Njegoševa izbora za nasljednika Danila, a što, zanago, odudara od rečenoga stava da je Njegoš dobro sarađivao sa Garašaninovijem programom i planovima.

[37] O tome saznajemo iz Njegoševe preporuke koju je pisao osam dana pred smrt, 10. 10. 1851, i po Danilu uputio u Beč ruskom poslaniku Majendorferu. Takva svjetovna škola bila je nespojiva sa vladičanstvom, ako je Njegoš bio predodredio Danila za vladiku crnogorskoga. Zna(de) se da se Danilo nije zavladičio, već se proglasio za knjaza. Srpska agenturna mreža je zakazivala sastanak s Njegošem u Austriji 1848. radi dogovora, a navlaštito oko školovanja njegovoga nasljednika.

Garašaninu nije odgovarala Njegoševa (po)tajna namjera da se Danilo zaknjazi.[38]

U nauci je utvrđeno da je Medaković učestvovao i u zavjeri protiv Njegoševoga nasljednika, knjaz Danila Petrovića.

Njegoševo srpstvo nije narod(nos)no-nacionalni (etnički) identitet Crnogoraca, već ideologija oslobodilačkog integralizma

Njegoš vjerno i žilavo nastavlja tradicionalni oslobodilački crnogorcizam i njegov oslobodilački integralzam nasuprot „osobodilačkom prisajedinjenju" ili „prisajediniteljskom oslobođenju" iliti ujed-niteljskom, (u)jedinjenom srbinizmu (srb/in/stvu, srpstvu) na jednonarodn(osn)oj-nacionalnoj (etničkoj) osnovi.

No, sa Njegošem nastaje novi kvalitet u poimanju crnogorsko-srpskijeh odnošenja, „jezička zbrka" Srbin-Crnogorac i posve sporni, problematični, nejasni, opskurni, mistifikovani, nikada jasno definisano, svjetovno-sakralno sijamstvo, amalgamski, gotovo metafizički termin i pojam „srpstvo" i „srbovanje". Sa i od Njegoša nastaje romantič(ars)ka „njegoševska" epoha posrbičavanja Njegoša, Crnogoraca i „srbovanja" u Crnoj Gori, koja se podudara i poklapa sa pojavom *Načertanija* (1844) kompilatora i

[38] Zna(ve)no je i to da je vlast knjaza Danila naišla na razne otpore i jaku političku opoziciju. Zna(ve)no je i to da je I. Garašanin povodom proglašenja Danila za knjaza i Crne Gore za Knjaževinu uskliknu š ljubavlju: „To je najjači udarac srpstvu" i „Najveća nesreća za Srbiju je to što se Danilo zaknjazio". Znači, kvasac, koji je za života Njegoševa metnuo M. Medaković, podstičući Đorđa u borbi za vlast, nadošao je prilikom proglašenja Knjaževine Crne Gore, a prekipio je u atentatu na knjaza Danila i u njegovoj pogibiji. Naravno, Medaković nije mirovao ni za života knjaza Danila, no je radio na dugoročnom i trajnijem posrbičenju Crnogoraca, ne prezajući ni od najotvorenijih i najdrskijih falsifikata najznačajnijih pravnijeh akata knjaza Danila.

krivotvoritelja Ilije Garašanina, odnosno sa sve jačim naturanjem i širenjem srpske birokratsko-imperijalne, romantič(ars)ke nacionalističke *ideologije i politike svesrpstva* i „režimske nauke, kulture i subkulture“, naročito uopšte „društvene psihologije“ i stalne zvanične i poluzvanične propagande. Manipulacijom i zloupotrebom Njegoša, Njegošev *slobodarski tradicionalni crnogorcizam* i njegov avangardni i *pijemontski oslobodilački integralizam* biće zamagljivan, skrivan, pokrivan i po(is)ti skivan i u čvrstom klinču *ilirizmom* i *srbinizmom* kao *zapadnim i istočnim integralističkim likovima, idejama i ideologijama ujed(i)niteljstva,* navlaštito ovog pobjedničkog drugog, nezajažljivog[39] u opštenitoj i nadređujućoj *ideologiji i politici* ujed(i)niteljskog (prisajediniteljskog) srbinizma, kao obrnutog oponentnog ilirizma, na *monopolnoj i monističkoj osvajačkoj srpskoj narod(nos)no-nacionalnoj osnovi,* tj. na tzv. *sve(to)srpstvu* i *svesrpskom južn(g)oslovenstvu* koje je „ostvarilo svoj maksimum u Jugoslaviji“,[40] ali i svoj krah sa njenim razurom i ponavljanim krvavim ratom.

Riječ je o opštenito zahvaćenoj, širećoj i probitačnoj *imperijalnoj jednonacionalnoj ideologiji romantičarskog sve(to)srpskog nacionalizma* 19. v.[41] čiji je đeličak „kosovska tragedija“ (sa neautentičnim „kosovskim mitom“ i crkovno-vjerskim martirstvom).

[39] Njegoš bi rekao: „ni najest ga, a kamoli prejesti“, „Kakve sile pod nje zijevaju“, „zemlja mala odsvud stiješnjena“, i zaista, bukvalno od svud, od postojećih carizama i njihovih interesnih sfera i ideologija i politika, pa i neposredno od ilirizma i srbinizma koji se pritiskali, gušili prvačni slobodarski crnogorcizam.

[40] Izjava književnika Vuka Draškovića na drugom programu TV CG u oktobru 1918 u „Živoj istini“ sa Darkom Šukovićem u susret glorifikatorskog jubileja „1918–2018.“

[41] Nekritički, po ugledu i tipu na neko zapadnoevropsko jednonacionalno ujedinjenje, iako je to na Balkanu bilo rearhaizacija srednjovjekovnog sijamstva svjetovnog i sakralnog, imperijalne države, crkve i vjere čije je žilište, korijenje i pratotem u potenčenom Srpskom carstvu.

Ta ideologija je upregnuta u službenu karocu rearhaizovane i iracionalne renesanse Srpskoga (Dušanova) carstva i njegove „Pećke patrijaršije slavenosrpske“ u međama „Slavena turskih“, vavijek pod martirskim klikovanjem, ko(j)evitezanjem i nebeskim zovom „Nebesne Srbije“, teozofsko-transcendentnog srpskog martirstva, docnije preobučenog u ratno-četn(olik)om pokliču „Srbi svi na okup“ za spas vazda „Ugroženog srpstva“, kao ozvaničenog veljesrpstva. Maćehe ove „nove“, široke, jedinstvene reintegralne južn(g)oslovenske nacije (mnogostrukog etnogenetskog kopiljana) su: samostalna i (pro)turska „Pećka patrijaršija slavenoserpska“, svesrbin Vuk St. Karadžić sa svojom borbenom fanfarom „Srbi svi i svuda“, plejada njegovih (sekularno preođevenih) slavenosrba koji zbrkano poistovjećuju *slovenstvo, slavenserbstvo i srpsvo, Načertanije* I. Garašanina, srpski despotski martolozi („svjetovni konvertiti“), turska pridvorica i paša Miloš Obrenović, policijska, državna i crkovna birokratija i nje(zi)na upregnuta „režimska nauka i kultura“, „jedi(nstve)ni narod su tri imena, tri plemena i tri zakona-vjere“ (Sveto Trojstvo dvojstva jednog), te i đilasovska gvozdena ideološko-politička (mengelska) doktrina o dvojnom biću Crnogoraca („identičnih sijamskih blizanaca“) u ramu sve(to)srpstva („dvojstvo trojstva jednog“). Afekcija ove zahuktale „socijalne narudžbine“ (Svetozar Matić) i svima unosne ideologije nije mogla suminuti ni genijalnog Njegoša. To će jedanak omogućiti višestruku zloupotrebu Njegoševe mudrosti, da ni do danas se ne može u tome jasnije prepoznti *izvorni Njegoš*.

Umjesto da se ide putem i smjerom *rasrbičenja* takvog neizvornog Njegoša, tradicionalnih Crnogoraca i Crne Gore, trasirao se široki jednosmjerni (neodstupni) put i smjer: inverzivnog antitetičkog i antinomičnog izopačenja po onom „ugroženo srpstvo“, kao veljesrpstvo, zato je „napad najbolja odbrana“ tj. svaka kritika imperijalnog svesrpstva (velikosrpstva) odbranaški se podmeće u *antisrpstvo* kojim se samo prikriva, pokriva i sputava trajna histerija *anticrnogorstva, anticrnogorcizma,*

odnosno i sam njihov pomen, pa i pridjev „crnogorski“. To u stvari znači potpunu „istragu Crnogoraca i imena crnogorskog“,[42] zatiranje ispoljavanja i afirmacije crnogorskog bića i svijesti u Crnoj Gori. Sve nacije u suverenoj Crnoj Gori s pravom se slobodno (bez opreza) imen(t)uju svojiom imenom, ispoljavaju i afirmišu svoje narodnosno-nacionalno biće i svijest, čak i da su samobitne i konstitutivne u Crnoj Gori, a uz to i manjinske, kojima je matica u drugoj državi,[43] osim *jedino crnogorski povijesno državotvorni narod-nacija* kojoj je jedina matica Crna Gore, a Srbi joj negiraju samobitnost. To je krajnji ishod dugotrajne (sve do danas) đilasovštine – iznimne doktrine za iznimni narod crnogorski

Svim tim se stvarno *rascrnogorčenje* Crnogoraca i Crne Gore podmeće i nastavlja kao njihovo navodno *rasrbljavanje* koje ide pod ruku sa tobožnjom *dehristijanizacijom Crnogoraca* kojom je svesrpski nacionalista, češći konvertit, književnik i predśednik SRJ u *antibirokratskoj revoluciji* slobodno po Crnoj Gori *posrbičavao Crnogorce,* a u martu 2019. Srpska nacionalna manjina na TV u CG to isto čini preko pozivanih aktuelnih beogradskih profesora (Ćupića). U tom saštivu i sa tim namjerama vršena su, đe je god bilo moguće, naknadna preinačenja i krivotvorenja (počev od transkripcije i prijevoda) izvornijeh šedočanstava starijeh Crnogorgaca, pa i Njegoševih djela, sve do novijega doba.

Svi oblici Njegoševa srpstva i srbovanja, ukoliko su izvorni, bitno su samo likovi ondašnjih *integralističkih ideja, ideali i utopikumi* (Srpskog carstva i Slavenosrpskog carstva) kao moćnija brana inovjernom turskom i ostalom carizmu u vremenu dominacije carizama uopšte, a ujedno i ujed(i)njenja i oslobođenja porobljenih naroda kojima je zaođenuto i žilavo etničko

[42] To je Njegošev amanet „borbe neprestane“ „protiv istrage Crnogroraca“ i da se „ne istraži ime crnogorsko“.

[43] Sa izuzetkom crnogorskih Muslimana.

crnogorsko narod(nos)no-nacionalno biće – *crnogorcizam*. To je suština tzv. *srpstva* koje je ambivalentno: san o narodnosnom oslobođenju, na jednom, i tajna imperijalnog svetosrpstva, na drugom boku, a koji se uporno nastoji lažno i manipulativno odzrcati i pervertirati kao tobožnje „crnogorsko srpstvo“ Tu su sušti(nski) i širi razlozi manipulisanja Njegoševim srbinizmom, svesrpstvom u posrbičenju Crnogoraca i crnogorske nacije, samoga autentičnoga i samobitnog crnogorcizma.

Sažimni zaključak

„Vladika na sve pristao, ne znajući što mi radimo“. Je li Njegoš pristao da abdicira sa prijestolja u korst prisajedinjenja Srbiji?! Je li Njegoš bio „tajni špijun Ilije Garašanina“?!.[44]

Srpska agenturna mreža sustopice je skolila i Njegoša radi ostvarenja načertanijevskog prisajedinjenja Crne Gore Srbiji.

Pored tušte drugijeh, i ovo je bila i ostala, sve do danas, jedna često ponavljana propagandna neistina kojom se, navodno, i Njegoš već opredijelio za samoprihvatanje načertanijevskog („janičarskog“ i „martološkog“) prisajedinjenja Crne Gore i Crnogoraca Veljoj Srbiji, i to, dobrovoljnim abdiciranjem sa crnogorskog trona, kako to i danas navija mitropolit Amfilohije na crnogorsku vladu i Skupštinu, tobože, po uzoru na Njegoša i suviše drskošću „petrovićevske (srpske) Crne Gore“.

Međutim, mnoštvo razloga to neposredno očito posve opovrgava

1. Njegoš je bio upoznat sa prvobitnim *nacrtom* za ujedinjenje Južnih Slovena A. Čartorijskog i Franja Zaha, a ne s onim t(r)ajnim I. Garašanina koji je u prvom nacrtu sve što se odnosi

[44] Kako „uskliknuše s ljubavlju“ na TV-servisu CG (krajem 2018) neodgovorno, paušalno, proizvoljno i inatski „prostim ništenjem“ Njegoševe vrijednosti, bez ičesovog dokaza, u susret glorifikaciji jubileja „1918–2018“.

na *Slovene* i Južne Slovene preinačio u *Srbe* i *Srbiju,* pa je Njegoš kao veliki slavenofil i borac za opšte oslobođenje južn(g)oslovenskih naroda bio time i oduševljen (njegov *oslobodilački integralizam*). Njegoš je tim bio obmanut, prevaren i zloupotrijebljen za posrbičavanje Crnogoraca, odnosno njihovog rascrnogorčenja po redukcionom luku: *Sloven–slavenosrbin– Srbin*.

2. Matija Ban izvještava 1848. g. I. Garašanina „Vladika na sve pristao, ne znajući što mi radimo“. Tim se očito priznaje zloupotreba i pr(ij)evara u tačci 1, što ne znači automatski da Njegoš to nije nazirao.

3. Nema validnog ni izvornog šedočanstva o tobožnjoj Njegoševoj dobrovoljnoj abdikaciji sa crnogorskoga trona radi postavljanja za prvog sveštenika u korist načertanijevske Velje Srbije, no su to samo izjave D. Stranjakovića, austrijskog agenta puk. Kovačevića, prijedlog Čeha F. Zaha i njegovog tumačenja Lj. Durkovića Jakšića.

4 Kao što se inače sva krivica prebača na Njegoša, i ovđe se ignoriše činjenica da je tada crnogorskim tronom upravljao Senat i da Njegoš nije mogao mimo njega ni napraviti sporni dogovor ni abdicirati. Čak i da je to bila formalna nadležnost Senata, moralo bi postojati makar neki pismeni trag o tome, a njega nema.

5. Nasuprot načertanijevskom, hatišerifsko-autonomaškom smirujućem političkom kursu, Njegoš još žešće podžiže slobodarski tradicionalni crnogorcizam i njegov oslobodilački južnoslovenski integralizam u pismu I. Garašaninu 2. 5. 1848. g: „Ako je iđe ikoga, nas evo. Ako li nema nikoga, ja ne mogu ništa, no stiđeti se što sam vi brat. Sad ili ikad, nikad ako ne sad“.

6. Njegoš u pismu J. A. Turskom iz Cetinja takođe slično kao u prijethodnoj tačci zbori: „Vidjeć ja da moja sabraća Srbi i Hrvati pokazuju se najavnov da pravcem idu naklonjeni k

narodnosti i k poretku, i mene je ista misao oduševljavala koja i Crnogorce, a ako ustanak Srbah i Hrvatah ne bi bilo slijepa neka postrek, ... te bi mi se mrsko bilo njihovim bratom nazivati. I ovo upućuje da je Njegoš bio opšednut oslobođenjem južn(g)oslovenstva, da ga je podžižao, a ne „oslobodilačkim prisajedinjenjem".

7. Francu Miklošiću iz Ct. 12. 3. 1850: „Riječnik je *svetinja slovenska*... Vi ste na mjesto te možete veliku polzu prinijeti silnome no kukavnom i slijepom *jugoslovenstvu*". Drugom prilikom navodi: „slovenstvo je na glavi veliko, a na nogama slabo", tj. da se još dovoljno ne budi, još neosviješćeno i bez svijesti o nužnosti oslobođenja od tuđina.

8. Kada se Njegoš čita sa načertanijevskim predznakom i prefiksom, onda se u njegovom *slovenstvu, južnoslovenstvu, srpstvu* ne prepoznaje njegovo isticanje potrebe da su svi oni od *iste i zajedničke potrebe u borbi za samoodržanje, posebno oni manji, trebaju među se solidarisati,* kao „soglasije opšte" više naroda, nacija koje Njegoš podržava, ali rezignirano, osviješteno piše Medu Puciću 6/23. 5. 1849.

9. Da Njegoš nije prihvatio „načertanijevsko *prisajediniteljsko oslobođenje* južn(g)oslovenskijeh naroda", i da je kao mudri diplomata prepoznao „novu" hatišeritsko-autonomašku i despotsko-martološku obmanu, šedoče i njegova sljedeća pisma.

a) Njegoševo pismo iz Cetinja od 20. 12. 1848. g. Josipu banu Jelačiću u kojem naglašava da „svaki narodoljubac, *cijeli narod naš* u Tebe je očima upro i k tebi ruke pružio kako nebom poslanome Mesiji". Ovim izražava razočaravajuće neslaganje sa prevlašću srpskog ujed(i)nite ljskog integralizma načertanijevske Velike Srbije.

b) J. banu Jelačiću 3. 6. 1849. g.: „Meni je k ovom interes Crne Gore vodio, meni je na ovo zaklela iz đetinjstva najjača i najsvetia sveza i ljubav bratska", a oslovljava ga i kao „Tvoj sabrat".

c) Stanku Vrazu iz Cetinja 20. 10. 1848. g. piše da je „naša narodnost satrta“, da je „iznevjerena naša narodnost“, misleći na slovensku, odnosno južnoslovensku.

d) Također Njegoš rezignirano, ali i osviješteno, piše 5/23. 5. 1849. Medu Puciću: „Ja sam se u početku nešto nadao, no danas vidim da je zasad jugoslovenstvo *idealna riječ* koja samo, *priznajem*, glasom lijepo zvoni“, a na drugom mjestu ističe da je „jugoslovenstvo veliko u glavi, u ideji, a slabo u nogama“, najvjerovatnije, što je pronikao u t(r)ajnu suštinu načertanijevskog srpstva.

e) Razočaravajuće se ograđujući od zloupotrebe Slovena i slavenstva, ukazujući na zlu sudbinu da su podložni ropstvu, Njegoš piše iz Cetinja 20. 11. 1848. g. Nekom Tršćaninu: „Oni su podobni paščetu jerbo se pašče trza da dobije slobodu, no kako istu dobije, nanovo k verigama trči da ga svežu“, pa zaključuje: „Kuda bi ta sreća za mene samoga i za ovu šaku *naroda slavjanskoga* da je naše veliko pleme pravoga vjeroispovjedanija mnjenija osviješćenih ljudi!“ Pod „šakom *slavjanskog naroda* nedvosmisleno misli na Crnogorce, koji su za razliku od (i) tadašnjih Srba, bili slobodni, što u agonalnom otpozdravu Simu Milutinoviću na riječi „Ala se mi Srbi narobovasmo“, a Njegoš na to: „.A mi Crnogrorci bogami nijesmo, a Crna Gora ostade dovijeka i strašnoga suda u svojoj volji i slobodi...“.

10. Osim što je D. Stranjaković prosočio ovu agenturnu mrežu u citiranoj izjavi Matije Bana, prosočio je širu mrežu koja se splela, skolila i stučila oko Njegoša: „...potrebno je bilo da se što prije dobave raznovsni podaci od Petra II i svih špijuna“.[45]

11. Kako se Njegoš tada nalazio u Austriji, predlaže se da se s njim tamo i sastanu i utanače podroban dogovor, navlaštito *o školovanju i vaspitanju Njegoševa naslednika u Srbiji*. Njegoš nije čak ni poštovao Garašaninov zahtjev da se njegov nasljednik uputi na školovanje za vladiku u Srbiju, n(eg)o je Danila

[45] D. Stranjaković, isto 19.

svojim testamentom uputio „u gimnaziju ili neku drugu svjetovnu školu, a ne u Duhovnu akademiju radi pripravljanja za sekularnu knjaževinu CG, a ne da je ukine za proširenu Srbiju.

12. Prijethodni načert „janičarstva“ uporediti sa razlozima zavjere protiv Njegoša koju je podžegao srpski agent, Vladičin sekretar, M. Medaković pismom njegovom brata Đorđa Petrovića od 23. 6. 1850, što bi bilo suvišno da je Njegoš prihvatio *Načertanije* i navedenu abdikaciju.

13. Vladan Đorđević navodi riječi pukovnika Kovačevića iz njegovog izvještaja austrougarskoj vladi o agenturnoj mreži srpske vlade oko Njegoša: „Njezini agenti uplivisali su još na Vladiku Petra II... koji je počeo javno govoriti o *znatnom proširenju Crne Gore*“. To je u očitoj protivrječnosti sa navodnim Njegoševim dobrovoljnim abdiciranjem.

14. Povodom pružanja pomoći u Vojvodini Srbima za oslobođenje, Njegoš piše Aleksiju Karađorđeviću u kojem ga hvali za tu dobrobit srpstva i saopštava mu da on sarađuje sa Matijom Banom i I. Garašaninom i da mu je rečeno da može i sa Njim da razgovara o toj „opštoj stvari“. Kaže mu da podržava takav način pomaganja u Vojvodini, jer je i on stalno podžižao Srbe da se konačno dignu na oslobođenje. Ako je uopšte originalno i validno, iz ovoga pisma se vidi da Njegoš ne prihvata „načertanijevsko“ autonomaško ponašanje pema Turskom carstvu, ali odobrava svaki pomak ka oslobođenju Srbije i drugijeh naroda.

15. Njegoš je već u otpozdravu Milošu Obrenoviću (slično kao i Petar I Sveti) jasno, decidno i zaprijećeno izjavio da Crna Gora nikada neće biti pod ničijom upravom, osim Rusije, ali i to samo do granice samostalne crnogorske države. To se odnosi i na tadašnju Srbiju.

16. U pismu I. Garašaninu iz Cetinja 5. 7. 1850. g. Njegoš piše da ga brine što nije dobro učvrstio svoje reforme u Crnoj Gori, te se „bojim e bi se poslije mene sve one nesreće povrnule u Crnu Goru ovu koje su prije mene bile, te bi ostao u vječnu

nevolju ovaj narodac mali“. Da je Njegoš prihvatio sopstvenu abdikaciju i utapanje Crne Gore i naroda malog crnogorskog u svesrpstvo, ne bi se za stanje crnogorskoga upravlenija izravno žalio I. Garašaninu, jer po toj pretpostavci ono, navlaštito, za Garašanina, i ne treba da postoji, no da se stopi u srpsku državu.

17. Zna(ve)no je da je Njegoš mnogo više bio *svjetovnjak* n(eg)o crkovnjak da bi bio oduševljen prvijem mjestom u crkvenoj hijerarhiji; da je bio i optuživan i konfiniran za „jeres“.

18. Sve Njegoševe državne i ostale reforme, sva njegova djelanost bila je bitno i kao najglavnije da se Crna Gora međunarodno prizna kao nezavisna država, što je suprotivno navodnoj njegovoj abdikaciji.

SLOVO O PROFESORU VASU TOMANOVIĆU

Dimitar Pandev

Professor Vaso Tomanović is one of the founders of the Philological Faculty in Skopje and the founder of the Macedonian national linguistics. The introductory topic in Tomanović's linguistics are linguistic syntheses, but also three completely new topics in linguistics: word blending, "language and human" and "from meaning to form". Tomanović was a linguist with sophisticated sense for new flows in linguistics and literature. He approached language from the position of idealism where the spirit, unity and law represent three key concepts.

Profesor Vaso Tomanović dolazi u Skoplje u presudno vrijeme kada skopski univerzitet po prvi put progovara makedonskim jezikom i kada se u svjetskoj lingvistici dešavaju značajne promjene, duvaju novi vjetrovi koji provjetravaju lingvistiku u čitavom svijetu, ne samo od recidiva već odavno mehaniziranog mladogramatizma, nego i od stega mehanicističkog strukturalizma. Skopski centar, teorijski i praktično, zasniva jednu novu, u savremenoj lingvistici ključnu, teoriju o književnim jezicima, a u prestižnim lingvističkim centrima u svijetu, s one strane Okeana, naučni interes za jezik se postepeno transformiše

u interes za čovjeka kao nosioca jezika. Postupno i postepeno se otvara lepeza semiotičkih tema koje su naučnicima, ne samo iz oblasti filologije već i iz drugih nauka, ne samo filozofskih već i prirodnih, odavno bile poznate, ali su im nedostajali primjeri, živi i očigledni, trajni i podatni, ne iz starih knjiga koje se čuvaju u memljivim i neprovjetrenim kabinetima u koje ne dopire čak ni dnevna svjetlost, već neposredno iz istinskog izvora, od čovjeka, ne čak od onoga što sam čovjek govori, već iz onoga što uistinu želi da kaže. I ne – što, nego – kako!

Profesor Vaso Tomanović u tom burnom vremenu kada se konsoliduje makedonska filologija, makedonističkim proučavanjima paralelno daje logističku paradigmu neophodnu svakoj nacionalnoj lingvistici, svakoj društvenoj sredini u kojoj se razvija visoka jezička svijest o posebnosti među drugima u okruženju. Vrši poređenje među jezicima, među njihovim gramatikama i rječnicima, unutar porodice slovenskih jezika, i šire, u prostoru, između slovenskih i posebno, romanskih jezika. I ne samo iz starih knjiga i zapisa, iz hipotetičkih korijena i bravuroznih konstrukcija, već i žive riječi. On tvoračkom lucidnošću lingviste zna da ulovi riječ i iskaz u momentu stvaranja, ne samo od juče i šutra, kao istinski pjesnik.

Upravo je takav bio i prvi nastup, prvi čas koji je održao na ovom fakultetu, u staroj zgradi. Taj podatak imamo u dnevnom listu *Nova Makedonija*, od narednog dana 17. 12. 1946. godine, u prilogu napisanom, bez sumnje, od studenta koji je prisustvovao času, a već je pisao i objavljivao. Pa, u ime tih studenata, inače naših budućih profesora, dozvolite mi još da jednom naglasim da su svi studenti iz prve generacije već nešto radili i stvarali, isto kao što su im već iz javnog života bili poznati naši prvi predavači na katedrama, Blaže Koneski i Krum Tošev. Prvi čas iz makedonskog jezika održao je Krum Tošev, a iz književnosti – Haralampie Polenaković. Čast da održi drugi čas pripala je, „profesoru iz Beograda“ – Vasu Tomanoviću, iz

predmeta Uvod u slavistiku. Novinar-student veoma vjerno prenosi atmosferu sa nastave prvog radnog univerzitetskog dana. Uzbuđenje! Pa, kao i svi pravi novinari pažnju je preusmjerio ka „gostu iz Beograda, profesoru Tomanoviću". Autor ovog novinskog teksta je prema stilu nesumnjivo, Gane Todorovski, koji ne samo da je bio uzbuđen Tomanovićevom pojavom, već je imao isti žar, strast ka jezičkim kovanicama koje su Tomanoviću bile pasija, a Ganetu opsesija!

Profesor Tomanović je nesumnjivo bio lingvista sa strašću prema jeziku i novim strujanjima u lingvistici i književnosti.

Naime, nasuprot Belićevom strogom fortunatovskom, moskovskom formalizmu u tadašnjoj poslijeratnoj i podijeljenoj srbokroatistici, Tomanović jeziku pristupa sa pozicija idealizma u lingvistici, ne kao, na primjer, frankofonski učenik, Ivan Popović, duboko u istoricizmu, već preko spoznatog jedinstva jezika i književnosti. Pasionirano proučava jezičke detalje, i ne mladogramatičarski, već stvaralački, na solidnom filološkom prtljagu u čijem su središtu dva prekretnička umjetnička djela, jedno iz primorske – italijanske i dubrovačko-dalmatinske književnosti, drugo iz brdskoprimorske crnogorske književnosti. Naime, jedno je neizbježna, ali vanredno rijetka, nadapokrifna protestna transpozicijska obrada, najizrazitije percipirana u baroku, novozavjetna biblijska tema, *Marija Magdalena* Ivana Bunića Vučića, a drugo spoznajno i državnički postavljeno, ispunjeno crnogorskom duhovnom samosviješću, Njegoševo djelo *Gorski vijenac.* Da preciziramo, Bunić je jedan od onih baroknih autora koji je stvaralački pristupio jednom od dvaju najknjiževnijih novozavjetnih paraboličnо-čarobnih motiva, motiv o ženskom bludnom „čeljadetu", Mariji Magdaleni, drugi je, svakako najobrađeniji o bludnom sinu. A upravo je Tomanović jedan od rijetkih koji se usudio da pristupi ovom djelu. Možda se i tu krije njegov buntovni duh koji će ga odvesti putevima revolucije, kao da

imamo našeg Racina čije će djelo produžiti još više naš Koneski, obojica u duhovnoj trijadi sa spokojno-nemirnim Maleskim. I ne samo u toj vezi između naših prethodnika Koneskog i Tomanovića, čiji su opet prethodnici nesumnjivo Bunić i Krčovski, jer kod Krčovskog u drugom *Bogorodičinom čudu* Marija Magdalena uopšte nije bludnica. Veza između Koneskog i Tomanovića posebno jača preko poletno-angažovanog interesa Koneskog za prepjev *Gorskog vijenca* na makedonski, događaja od posebnog kulturnog značaja za dalje makedosko-crnogorske relacije, kao i interesovanje Koneskog za jednu temu koja će čak i poslije sedamdesetogodišnjice i osamdesetogodišnjice Tomanovićevog rođenja postati dominantna u teoriji književnosti, koju je naš Blaže Koneski prihvatio, naime o mediteranskom u književnosti.

Koneski i Tomanović imaju još jednu zajedničku izvorišnu liniju. Prepoznajemo je u radu Koneskog *Naučna djelatnost prof. dr Vasa Tomanovića* sa podnaslovom – povodom njegovog sedamdesetog rođendana. Izdvojimo li, ne ključne, već pronicljive riječi ili osnove riječi u ovoj studiji, usredsredićemo se na tri posebno značajna pojma sa vrjednošću termina: duh, jedinstvo, pravo – ključne djelove idealističke lingvistike.

I nije samo da je jezik duh i da ne umire, već ideje o jeziku kao izrazu duha kontinuirano nalaze nove forme i upotrebe. Ne postoji samo jedinstvo jezika i književnosti, već još više jedinstvo jezika i prostora, jedinstvo čovjeka i prirode. Nema samo pisac pravo na sopstveni jezik, već i lingvista bira predmet svojeg proučavanja, sopstvene teme, da izraste iz teme i da uraste i sraste u i sa njom. I sve to imamo u djelu Tomanovića, u onoj svježini koju je nosila lingvistika, sa malim brojem lingvista koji su se opredjeljivali za nove pristupe. Među njima, skroman i tih, Vaso Tomanović.

Da definišemo, u skopskoj lingvističkoj školi, u makedonskim naučnim publikacijama, prije svega i najprije u *Godišnjaku*

filozofskog fakulteta a kasnije i u *Prilozima MANU* (Makedonska akademija nauka i umjetnosti), Vaso Tomanović otvara i obrađuje, za njegovo vrijeme, tri sasvim nove teme u lingvistici:

1. UKRŠTANJE RIJEČI
2. JEZIK I ČOVJEK
3. OD ZNAČENJA KA FORMI

Naime, čitajući Tomanovića, imam u vidu dva njegova iskaza izvučena iz njegovih pronicljivo aforističko-anegdotskih podsećanja, inače pažljivo ribarenih slojeva čovjekove duše da čovjek čitav svoj život provodi u sadašnjosti, a dopunio bih, na fonu njegovih studija, čak i kada duboko zaranja u davnu prošlost, jer upravo od snage volje zavisi budućnost. Slobodno mogu istaći da ova istraživanja u njegovoj savremenosti dopunjavaju idealistički orijentisanu lingvistiku sa živim primjerima primorske strpljivosti i, dopiru do naše sadašnjosti sa savremenim prizvukom koji otkriva duboki smisao čovjekove instinktivnosti, preko skupo dohvaćene ekspresivnosti na fino obrađenoj riječi i prefinjeno zgusnutom iskazu.

Tomanović dopunjuje geografsku lingvistiku temama kojima njeni tvorci lingvisti ne samo da nijesu posvetili pažnju, već su ih u potpunosti prenebregli zbog nedovoljno odgovarajućeg iskustva. A to su velike Tomanovićeve životne teme: more i jezero – velike vodene površine. Posebno, lakoća komunikacije preko mora. More, znači nije prepreka, već naprotiv, mogućnost tvoračke komunikacije u kojoj se ukrštaju jezici. More je u izvjesnom smislu i dio interesovanja još jednog vrhunskog romaniste i balkaniste, i kroatiste, Petra Skoka. Ali, iz Tomanovićevog djela isijava more sa svom svojom mitskom fantazmagorijom, a iz Skokovog djela izranja zapletena mreža balkanskih jezičkih prostora. Ko je ulovio, nije se oslobodio.

Tomanović nagovještava teoriju komunikacije, onu koja će jasno istaći najprije da je neverbalna komunikacija pridružena verbalnoj, naime da komunikacija licem u lice nije moguća bez parajezičkih sredstava, mimike, gestova, tj. govorimo ustima, a razgovaramo cijelim tijelom. Novija savremena lingvistika, lingvistika našeg vremena se marketinški i menadžmentski revidira, jer se u savremenim uslovima verbalna komunikacija svodi na minimum. Tomanović to objašnjava životno i ekspresivno, na crnogorski način sa crnogorskim jezičkim sredstvima. Uostalom, načini ostvarivanja komunikacije sastavni su i nezamjenljiv dio narodne psihologije, one ključne teme kojoj su robovali nebrojeni srbokroatisti, među kojima i Milivoj Pavlović, predratni profesor na skopskom Filozofskom fakultetu, na katedri čiji je prvobitni naslov bio Katedra za narodni jezik, a na kojoj su u najvećem broju bili crnogorski studenti. Tomanović se ne zamara teorijama, lovi primjere, a novi primjeri vode ka ovim teorijama, kao što je skalarna derivacija. Nezavisno da li kod lovca ili kod korisnika, i ka novim oblastima kao što je derivatologija, jer nije mali broj nauka koje kreću od izuzetaka koji vremenom postaju modeli, a potom i paradigme.

Tomanović izrasta iz dijalektologije, tj. geografske lingvistike, čiji predmet interesovanja proizlazi iz direktne komunikacije (licem u lice) između lingviste i starosjedilaca i, saobražava se sa savremenom lingvistikom i semiotikom koja u prednji plan stavlja komunikaciju uopšte, a u tom kontekstu i neverbalnu komunikaciju, ali i komunikaciju između ljudi i prirode, tj. između ljudi i životinja, i to ne samo na savremenom, već i istorijskom planu. Tako otvara put koji će lingvistiku izvesti na mjesto ispred nauka o čovjeku, na prelazu od starih nauka ka novima, ka neistraženim prostorima čovjekove duhovnosti, misli i promisli.

Iako su jezičkotvoračke ličnosti uvodna tema u lingvistici Koneskog (idealistička tema najvišeg ranga u antropocentično

usmjerenoj lingvistici), uvodna tema u lingvistici Tomanovića su jezičkotvoračke sinteze, ukrštanje riječi. O tome su govorili i Boduen de Kurtene i Hugo Šuhard, ali niko nije dao toliko primjera koliko je dao Tomanović. Dakle, svi su zastajali kod ukrštanja jezika, a Tomanović daje more primjera i objavljuje ih u prve dvije knjige *Godišnjaka* Filozofskog fakulteta. Dio primjera bili su naša opsesija, na primjer, vratar (вратарџија), da bi se kasnije saobrazili sa filmadžija, a danas se naslađujemo tviterašima (твитерџиите). Da preciziramo, jezičkotvoračke sinteze koje su rezultat „miješanja jezičkih tvorevina", a koje je Tomanović osluškivao i otkrivao na crnogorskom primorju kao rezultat intenzivnih pomorskih kontakata, danas su iznova lingvistička atrakcija. A svaka se atrakcija, visoko cijeni. Ko je rekao da su sa Hugom Šuhardom završile atrakcije u lingvistici? Najmanje on sam, očekivao sljedbenike ili ne.

Iako je uvodna tema u fonetiku ekspresivnost, a ne neverbalna komunikacija – izraz lica, Tomanović vraća početnu poziciju na spontane uzvike, nadovezujući se na Ota Espersena, svojim ličnim primjerima, tražeći čak i jamb u plaču djeteta, tražeći prastaru muzičku formu rečeničnog akcenta. Ja lično ne znam da li je ime Tomanovićevog rodnog mjesta – Lepetane u tijesnoj vezi sa glagolom LEPETATI, što znači nerazumljivo govoriti, ali Tomanović zna da opiše i nerazumljivo, da mu da boju i ljepotu i, da ga postavi na odgovarajuće mjesto u fonetici i lingvistici. Danas, ta proučavanja nazivaju forenzikom.

Iako su lingvisti do njegovog vremena robovali formama, a neki od njih su čak i isključivali značenje, samo i jedino zarad preciznosti svojih jezičkih proučavanja, Tomanović nije samo jedan od prvih koji je jeziku pristupio sa aspekta značenja, već je i precizno obrazložio svoje poglede sa bezbroj značenskih nijansi, počevši od zapostavljenih formi kod egzaktne formalne analize, kao što je uzvik ili veznik, pa i prilog i modalne riječi.

Neki od ovih pogleda, kasnije već objavljenih u Tomanovićevim studijama i časopisima, stigli su do nas diplomatskom poštom, što će reći bez carine, neki čak i sa svojim eksponentima. Ili oni nijesu primijetili TIHO Tomanovićevo prisustvo u skopskoj lingvističkoj školi, ili im Tomanović nije posvetio dužnu pažnju. Jer, kako profesor Koneski započinje svoj referat o njemu „Duhovne vrijednosti se stvaraju u tišini. Ove riječi ne padaju slučajno čovjeku na pamet, kada se osvrće na djelo prof. Vasa Tomanovića. Tiho i nepretenciozno, tokom nekoliko decenija, stvarano je jedno djelo koje sada stoji pred nama kao promišljeno jedinstvo. To se zapaža kao značajan doprinos lingvističkoj nauci u našoj zemlji. Što je još važnije, njegovo djelo sa više svojih komponenti s pravom treba da očekuje još veću afirmaciju u budućnosti.“ Da je svojevremeno više afirmisao Tomanovića, Koneski bi otkrio i dio svoje tvoračke laboratorije. Nesumnjivo, nije htio, ali zato smo mi danas ovdje, da potvrdimo, pored ostalog, da je jedna od ključnih riječi u poeziji Koneskog, i u njegovom životu, riječ tišina. Ne govorim to ja, već njegov najpasioniraniji proučavalac.

A jedno vrijeme, tišina im je bila zajednička, u staroj seminarskoj biblioteci starog fakulteta, između jezičkotvoračke ličnosti Koneskog i jezičkotvoračkih sinteza Tomanovića.

sa makedonskog preveo **Ivan Ivanović**

IZ RJEČNIKA GOVORA GORNJEG BIHORA (A–Ć)

Draško Došljak

The territory of Gornji Bihor belongs to the Municipality of Petnjica and it spreads over the area of 173 km² that rises more than 600 metres above sea level. The Gornji Bihor dialect belongs to the south Sanjak speech type and the its most prominent feature perceived upon the first encounter with the speakers from this region is mixing of Iekavian and Ekavian expressions. In this paper, the author provides material for the dictionary of the Gornji Bihor dialect (A-Ć).

Dijalektološki rječnici su ogledalo narodnog jezika. U njima se sabira sva leksika koja nam pomaže da bolje razumijemo narodni život i običaje jednoga kraja. U vremenu nagle industrijalizacije gube se mnogi zanati, djelatnosti, običaji, i sl., a sa njima u prošlost odlazi i leksika koja ih je pratila. Zbog

svega toga je bilježenje i sakupljanje ovog jezičkog blaga dragocjeno. Govori Vasojevića, Uskoka, Plava i Gusinja, Rožaja, Zete, Nikšića, Mojkovca, Njeguša, Zagarača, Prošćenja, Banjana, Grahova i Oputne Rudine, već su dobili svoje rječnike, čime je značajan dio crnogorskih govora rječnički obrađen.

Ovaj rad je dio našeg rukopisa Rječnika govora Gornjeg Bihora, za koji je građa prikupljana u periodu od 2010–2015. godine. U ovom radu su date riječi od A–Ć.

Područje Bihora, oblast u Gornjem Polimlju, dijelimo na Gornji Bihor, koji obuhvata sliv rijeke Lješnice, i Donji Bihor, koji pripada opštini Bijelo Polje.

Gornji Bihor je smješten na sjeveroistoku Crne Gore, između četiri opštine: Berana, Bijelog Polja, Rožaja i Tutina. Dakle, Gornji Bihor je ograničen Pešterskom visoravni na sjeveru, na istoku Vlahovom, Turjakom na jugoistoku, Poličkom visoravni na jugu, Limom i Loznom na jugozapadu i Koritima na sjeveroistoku (v. Lutovac 1967: 3–4).

Gornjem Bihoru, opštini Petnjica, pripadaju sljedeća sela: Bor, Savin Bor, Javorovo, Murovac, Dašča Rijeka, Poroče, Dobrodole, Ponor, Radmance, Petnjica, Lagatori, Kalica, Trpezi, Gornja Vrbica, Donja Vrbica, Lješnica, Tucanje, Vrševo, Azane, Godočelje i Orahovo.

Opština Petnjica se prostire (Gornji Bihor) na površini od 173 km² i iznad 600 metara nadmorske visine.

Gornjobihorski govor pripada južnosandžačkom govornom tipu, čija je naiizrazitija osobina, koja se uočava pri prvom susretu sa govornicima ovoga područja miješanje ijekavskog i ekavskog izraza. To dolazi ponajviše otuda što je stari vokal jat (ѣ) u dugim slogovima, u principu, dao *ije*, a u kratkim – *je*. Govor Petnjice se može smatrati ijekavsko-ekavskim, pri čemu je dužina starog vokala jat (ѣ) samo bitno distinktivno obilježje, mimo čega se nailazi na ekavske, odnosno ijekavske likove nezavisno od dužine jata (ѣ), u kom slučaju se takve pojave

mogu smatrati fakultativnim. Na ovo utiču dva osnovna faktora: porijeklo stanovništva i konfesija (v. Barjaktarević 1966: 9–15).

Bihorsku govornu zonu karakterišu četiri akcenta: kratkosilazni, kratkouzlazni, dugosilazni i dugouzlazni. Ipak, imamo arhaičnost starih akcenata (dugosilazni i kratkosilazni) na unutrašnjim slogovima trosložnih i višesložnih riječi. Dugosilazni akcenat se čuva na krajnjem slogu, uzlazni akcenti su rezultat pomjeranja starog kratkog akcenta sa krajnjeg sloga na prethodni kratki ili dugi slog. Ova govorna zona poznaje akcenatske dužine u položaju poslije akcenta kao i u položaju prije njega.

Što se tiče konsonantizma, karakteristični su glasovi *h, j, t.* Pripadnici islamske vjeroispovijesti sačuvali su glas *h*, ali kao redukovan, dok se kod pravoslavaca izgubio. Glas *j* se gubi u međuvokalskom položaju, dok se glas *t* obično gubi u poziciji u nastavku *–st.* Ovo su najmarkantnije fonetske osobine govora Gornjeg Bihora. Međutim, moramo istaći, da se, pod uticajem obrazovnog sistema, TV, radija, određene osobine govora ovoga kraja gube čak i kod starijih stanovnika ovoga kraja.

Rječnik

aber, -a. m. vijest, obavještenje
Ima li kakoga abera za Duljka iz bolnice?

adžo, -a, m. hip. od amidža, stric, stariji nepoznat čovjek. v. amidža
On je rođeni brat mom babu.
Umoril se, adžo?

adet*, -a. m.* običaj, navika
Ima on adet da svrne u kafanu.

aferim, uzv. bravo! čestitam!
Aferim ti za tvoju rabotu!

ahmak, -a, m. budala
Kakav je ono ahmak kad ga svi varaju.

akšam, -a, m. sumrak, početak večeri
Doći ću u akšam za volove.

akšamhajrala, dobro veče
Akšamhajrala, domaćine!

alat, -a, m. konj tamnocrvenkaste dlake
Beše Bećo kupio dobroga alata.

alal, -a, m. blagoslov, oproštaj
Nek mu e alal za cio život!

alčak, -a, m. zamlata, budalast
Kakav je ono alčak, kukuj majci.

alav, -a, o, prid. pohlepan, halapljiv
Alavo beše na hranu, pa grdno gledat.

Aliđun, -a, m. Ilindan (Sv. Ilija, pada 2. avgusta)
Kat dođe Aliđun idemo na sabor

alva //halva*, -e, ž.* vrsta kolača
Uz kafu služe i alvu.

aluga, -e, ž. uvala prekrivena gustom šumom ili travom
Teraj krave u one aluge da se napasu.

aljine, aljina, ž. mn. opšti naziv za odjeću
U nove aljine ga obukli za grad.

aljkav, -a, -o. prid. neuredan
Aljkav je do zla Boga.

am, -a. m. oprema za konja koja mu se stavlja na vrat prilikom vuče
Stavi konju am i zakači za plug da počnemo orat.

aman, uzv. pri traženju milosti
Aman, donesi drva, posmrzasmo.

andak, -a. m. provalija, nepristupačan teren
U one andake ćeš se satrijet.

amidža, -e, m. stric, stariji nepoznati čovjek, v. adžo
Idemo kod amidže na posedak.

aperacija, -e, ž. hiruška intervencija
Jedva je preteko posle aperacije.

aps, -a. m. haps. zatvor
Njega će samo aps da smiri.

ar, ara, m. stid, sramota
Ne da mu ar da sad odustane.

arlak, a, m. galama, vika
Kad se sastanu ne mogu bez arlaka.

asker, -a. m. turski vojnik
Pa kat se asker pojavi, svi u šumu.

aspra, -e, ž. sitne ukrasne mesingane (metalne) pločice za ukrašavanje
Beše isprišivala aspre po bluzi.

asulan, -lna, -lno, prid. dobar, vrijedan
Avdova deca su sva asulan.

ašik, -a, m. ljubav, slast, zadovoljstvo
U tu kuću je uvijek ašik.

avizan, -a, -o. prid. spretan
Juso je avizan zato i napreduje.

avdes, -a, m. umivanje, ruku, lica i nogu pred čin klanjanja
Uzima avdes pa ga pričekajte.

azdisat, -am, imperf. pomamiti se
Senad azdisao, ne da kome oka otvorit.

azgin, -a, -o, prid. pun snage, nemiran
Sinanovo kljuse je azgino.

babak, bapka, m. drška na kosištu
Slomio mu se desni babak na kosište.

babo, -a, m. otac; đed
Babo te neće nikat izdat.

babovina, -e, ž. očevina
Babovina se ne prodae bez goleme muke.

badihava, pril. uzalud, jeftino
Badihava beše stoka danas na pljacu.

badža, -e, ž. mali otvor na starinskim kućama – šindračama kroz koji izlazi dim; istureni otvor (prozorčic) na potkrovlju kuće
Dva dana majstor ne može da završi badžu.

bagatela, pril. džabe, mnogo jeftino
Bagatela beše sva roba danas pred kraj sabora.

baglama, -e, ž. metalni držači na vratima i prozoru (veza sa kasom)
Baglame behu pohrđale od vremena.

bagljiv, -a, -o, prid. bolest kod konja (natekli zglobovi nogu zbog čega hramaju)
Što beše bagljivo ono Muratovo kljuse ne može maknut nikut.

bahča, -e, ž. vrt, voćnjak oko kuće
Beše im napredna bahča i svega rodilo.

bahnuti, -nem, svrš. iznenada doći
Bahnu u cik zore.

bajlag, -a, m. veći komad nečega, najčešće mesa
Grize ona bajlag mesa po sata.

baksuz, -a, m. nesrećna osoba, onaj koji donosi nesreću
Evo ga ona baksuz, šta da radimo sat.

balandža, -e, ž. naprava za mjerenje težine (metalni tanjir koji je povezan lancima za izbaždarenu metalnu šipku na kojoj se namješta teg)
Idi kod Muse uzmi balandžu da merimo sijeno.

balavurdija, -e, ž., dječurlija, zbir neozbiljne djece
Skupila se naka balavurdija na put ne moš proj.

balja, -e, ž. krava sa šarom na glavi – čelu
Moram pomuz Balju nemam kaplje mlijeka.

bambon, -a, m. bombon
Ona vazda ima bambona u kredenac.

bambonjera, -e, ž. bombonjera
Uzmi u prodavnicu bambonjeru da nosimo Meri u posetu.

bandarati, -ram, nesvr. govoriti gluposti
Ono Mujova bandara na poselo.

bandoglav, -a, -o. prid. svojeglav
Bandoglavo e te mu učitelj ne može ništa.

banica, -e. ž. otmjena, ugledna žena
Bisa je prava banica.

banut(i), -em, svr. pojaviti se iznenada, upasti
Taman seli za sofru, kad Nijaz banu na vrata.

barabar, pril. identično, ukorak
Nji dvoica su barabar.

barovnjak. –a, m. mjesto na kome rastu borovnice
Nećemo kosit barovnjake, šteta e.

baskija, -e, ž. istesano tanko dugačko stablo nekog drveta (bukve, breze, smrče...) koje služi za ogradjivanje imanja
Beše Rafet ogradio kotar baskijama.

bastadur, -a, m. osoba koja zna uspješno više zanata i poslova
Ona Osmanov najmlađi je veliki bastadur.

batal, prid. neprom. neispravno
Išao bi no su mi kola batal.

batisati, -išem, nesvr. premoriti se
Batisali smo juče uz ona prla.

bauljina, -e, ž. zmija, buba
Velika e uspar pa izmiljele bauljine.

bazd, -a. m i ž. zadah, smrad
Dopire neki bazd iz donje kuće.

bećar, -a, m. momak, neženja
Ismetovi sinovi pravi bećari.

bedevija, -e, ž. dobra rasna kobila; fig. viđena đevojka
Rizo uzjao bedeviju uz one livade.
Prošeta saborom ona bedevija, svi se zagledali.

belegija, -e, ž. obrađeni kamen za oštrenje kose prilikom košenja
Nema kosača bez dobre belegie.

belaj , -a. m. nesreća
Našao Zena velik belaj od dece.

beričet, -a, m. dobar rod u poljoprivredi
Ove jeseni svud beričet, lako e zimit.

bestraga, pril. mnogo udaljeno
Oni žive bestraga, a pričaju da to tu.

bešik, -a, m. kolijevka
Svakoe sam dijete podigla u bešik.

betan, -a, -o, prid. ružan
Beše betna u lice, sačuvaj, Bože.

behana, -e, ž. prokleština
Iskovu kuću ne napušta behana.

bidon, -a, m. plastični sud za čuvanje rakije, nošenje vode
Natoči iz bidona malo rakije u bocu.

bijača, -e, ž. očeva ili majčina majka, baka
Kod bijače stalno ima slatkiša.

bika, -e, ž. baka, stara žena
Moja bika ne zna za boles.

bikna, -e, ž. krupna, snažna žena
Da te dočepa ona bikna, rastrgla bi te.

bikota, -e, m. mali vo; fig. snaćan zdepast momak
Ufatio u jaram bikote da i uči orat.
Ona Mejrov bikota se ponovo potukao.

bikulja, -e. ž. krupna neteljena krava; pejor. debela snažna žena

Poara ona bikulja kupus.
Ona Šabova bikulja se razbolela.

bilmez, -a. m. lijena osoba; pejor. glupak

Od onoga bilmeza Sejovoga nema koristi niko.
Bilmez, te bilmez, nikat sreće od njega.

biljmez, -a, m. glupa osoba

Ot onoga biljmeza se ta muka i čekala.

bisage, bisaga, ž. pl. tant. dvostruka torba na sedlu, samaru, ili preko ramena

Napunio bisage brašnom, pa za katun.

bištati, -tem, nesv. trijebiti, čistiti kosu na glavi

Po cijeli dan bište glavu.

bizgulja, -e, ž. pogr. žena krupne građe

Od one bizgulje nećeš doj na red.

blagoš, uzvik pri srećnom, radosnom trenutku, susretu

Blagoš nama ko ni je došao.

blanja, -e. ž. sprava za glačenje drveta, glačica

Namešta blanju da blanja gredu za tavan.

blento, -a, m. budalast čovjek

Završio toboš školu, a blento ostao.

bočanka, -e. ž. čioda

Zakači bočankama tu sliku na zid.

bogalj, -a, m. osoba sa tjelesnim nedostatkom; nesposoban čovjek

U rat još ostao bogalj i niđe ne izlazi is kuće.
On je pravi bogalj za te šumske poslove.

boj, -a. m. sprat kuće

Na gornji boj mi se odijelio sin.

boleć, -a, -o, prid. sažaljiv, dobrodušan

I otac mu e bio boleć i majka, mora i on bit takaf.

bon, -a. –o. prid. bolestan
Babo mi e bon, def je.

bonik, -a. m. bolesnik
Žurim, imam bonika kot kuće.

bosotinja, -e, ž. siromaštvo
Dako Alah da pa i oni izađu iz bosotinje.

bradva, -e, ž. specijalna tesarska sjekirica za tesanje šindre (daske za pokrivanje kuća)
Oštri bradvu, sprema se da teše i danas.

branik, -a, m. zabran, livade đe se brani ispaša stoci
Ne ugoni ovce u Safetov brani, poboo je bijele motke.

brašnjenik, -a, m. hrana koja je spremljena za put
Dug je put do planine, ne kreći bes brašnjenika.

brdilo, -a. drveni dio razboja za tkanje
Propalo mi e brdilo, mora se gradit drugo.

breme, -ena, s. gomila nečega, veća količina materijala; fig. teškoća, opterećenje
Uprtio breme lista za ovce, nema dovoljno sijena.
Beme problema ga e pritislo, uradiće nešto ot sebe.

brence, -eta, unutrašnji dio zvona za stoku koji udara o zidove zvona
Ispalo brence pa se Balja ne čue.

britvuljin, -ina, m. vrsta noža na sklapanje
Izvadi britvuljinu da preśečem konopac!

brkljaja, -e, ž. drvena šipka, najčešće od mlade smrče, koja na vrhu ima „peraje“ ili proširenje, služi za spravljanje skroba, pekmeza, masla
Sa tom brkljajom ćeš očamat ta pekmez.

bronzin, -a, m. lonac sa poklopcem i frijeslom od žice
Otuče ta bronzin pa nećemo imat suda za sir.

brs, ž. pošečene grane sa lišćem za ishranu stoke
Nestalo mu siena, pa ovcama dae brs.

bubnjara, -e, ž. velika furuna (najčešće napravljena od limenog bureta) služi za grijanje velikih prostorija
Ubaci drva u tu bubnjaru, e se smrzosmo.

bubulj, -a. m. zaobljen kamen, oblutak
Uzeo bubulj, pa oće pravo u glavu da ga gađa.

budžak, -a. m. ugao u kući, ćošak
Ono dvoe dece vire iz budžaka i prisluškuju ne.

buđa, -e, ž. buđ
Ufatila buđa, mora se sve prečistit.

bugija, -e, ž. uskovitlana prašina
Projuri putem i diže bugiju.

bujrum, izraz. uđi, izvoli
Bujrum, prijatelji!

bukač, -a, m. vo koji buče; fig. osoba koja viče i galami
Upao mi Rustemov bukač u krave.
Od onoga Ajrovoga bukača nedođo do riječi.

buloga, e, ž. osoba koja je mlitava, spora
Vid one buloge kako se vucelja.

bulumać, -a. m. nesposoban čovjek, glupak
On je bulumać za knjigu.

buljav, -a, -o, prid. krupnih očiju
Na koga li su one Rifatove čore buljave?

buljuk, -a, m. stado, krdo; gomila, masa
Puštio buljuk ovaca u otavu.
Buljuk naroda pret prodavnicu.

bunjište, -a, s . gomila stajskog đubreta
Baci tu slamu na bunjište.

burilo, -a, s. drvena posuda spljoštenog oblika obavijena obručima, služi za vodu ili rakiju
Prespi rakiju u ono manje burilo.

buručat, -em, impf. vikati, galamiti
Ne buruči, kaži nešto normalno.

burvati, -vam, nesv. obrušavati
Burvaju kamen za krečanu.

busika, -e, ž. busen zemlje obrastao travom
Iskopaj koju busiku da popunimo rupe na put.

buša, -e, ž. vrsta krave koja se uzgaja na planinama
Oće da proda bušu da bi kupio rasnu kravu.

calat(i), calam, nesvr. palacati jezikom; fig. mnogo pričati
Tuče onu zmiju, ona cala jezikom oće da umakne.
Ne calaj, ženo, ne mogu više slušat!

cecelj, -a. m. presoljena hrana
Ova pasulj ti e cecelj, ne mož uzet zalogaj.

cerada, -e, ž. kišna kabanica, šatorsko krilo
Ceradu nabio na glavu, pa ga nijesam poznao.
Ogrnuo konju samar ceradom da mu ne pokisne.

ciča, -e, ž. velika studen, zima
Velika je ciča jutros bila, sve smrzlo u podrum.

ciganac, -a, m. šporet na drva napravljen od pleha
Bez ciganca nema grijanja, još kad mu se tarne.

cijeđ, -a, m. rastvor pepela i vode koji se koristi za pranje garderobe, kose
Napravila sam cijeđ da operem košulje.

cipacio, prid. cio
Cipacio ljeb je pojeo.

cokule, -a, ž. mn. cipele
On izgleda, izgleda, i spava sa cokulama.

crepulja, -e, ž. posuda od gline za pečenje hljeba
Izlomi ona ljeb iz crepulje i postavi na sofru.

crešnja, -e. ž. trešnja
Propeo se na crešnju evo dva sata se ne skida.

crevlje, ž. mn. cipele
Natukao neke crevlje na noge, a ne umije nos očistit.

crkavica, -e, ž. sitno, oskudno; fig. vrlo malo novca
Uzeo neku crkavicu za ručak.
Ot te crkavice nema šta odvoit da kupi braći.

crngov, -a, m. pas crne puti
Crngov laje po cio dan, nikome ne da prij kući.

crnjo, -a, m. nesrećan čovjek
Šta sve ovoga našega crnja snađe.

cukar, m. šećer
Stavi cukar u ćasu i skloni u kredenac.

cukati, -kam, nesvr. kucati
Eno ga cuka čivije u tarabe da i vetar ne obori.

cura, -e, ž. đevojka
Rifko ima dvije lijepe cure za udaju.

curbaba, -e, ž. pejor. usjeđelica
Kako e naumila ostaće curbaba još da čeka princa.

curetak, -a, m. odrasla djevojčica
Jel' ono Refov curetak?

curik, uzvik konju da ide nazad
Dobar Vranac, ali ne reaguje na curik.

cvikere, ž. mn. naočari za vid
Bes cvikera ne mogu konac u iglu utnut.

čabar, -a, m. drveni sud za vodu
Postavi čabar da se natoči vode.

čabrica, -e. ž. posuda od drvenih daščica (duga) za sir, kaca
Mejrema beše nakupila tri čabrice sira.

čakaras, -ta, -to, prid. razrooka osoba; osoba koja ima oči različite boje
Čakars je, pa ne znaš đe nišani.
Ima neke čakarste oči, pa svi bulje u njega.

čaktar, -a, m. zvono od bakra za stoku, najčešće ovna
Kako bije čaktar na Ramov buljuk, milina jedna.

čakšire, -a, ž. pantalone od sukna
Oprala sam ti čakšire, pa i obuci za grat.

čalma, -e, ž. vrsta kape
Prođe jedan čoek s čalmom niz put.

čamati, -mam, nesvr. kasniti
Ne čamaj, moram za planinu.

čamovina, -e, ž. čamovo drvo (jelovina, smrčevina)
Posekao neku čamovinu za grede i letve.

čap, -a, m. šablon, mjera na drvenoj letvi za više dimenzija, najčešće se koristi prilikom letvanja krovne konstrukcije
Sa čapom ne mož pogriješit.

čaperak, -a, m. mjera, razmak između palca i kažiprsta pri otvorenom, raširenom dlanu
Prekrati ovu dasku za čeperak.

čapra, -e, ž. koža, odrvena koža pri klanju stoke
Donesi tu čapru da bacim psima.

čarkati, -kam, nesvr. zadirkivati, metat kavgu
Po cio dan se samo čarkaju.

čatma, -e. ž. letvice koje su zakucane jedna pored druge, sa malim razmakom, za brvna kuće preko kojih se lijepi malter
Spremio sam svu letvu za čatmu, samo još da postavljam.

čazben, -a, -o, prid. gostopriman, gostoljubiv
To e vazda bila čazbena kuća.

čefurka, -e, ž. zatvarač za flaše od smrčeve šišarke
Ne zaturi tu čefurku nemamo čim zatvorit bocu.

čela, -e, ž. pčela
Međed mu uništio svaku čelu.

čelopek, -a, m. sunčana strana brda koja nije obrasla šumom
Dok izađeš uz ona čelopek, duša u nos.

čeljade, -eta, s. član porodice
Svako čeljade mi odraslo pa traži sve više.

čemerika, -e, ž. višegodišnja zeljasta biljka koja ima otrovan korijen

Mršti mi ova krava ka da e jela čemeriku.

česmovača, -e, ž. voda sa česme

U Vrbicu ima dobre česmovače.

češegija, -e, ž. metalna ili drvena sprava koja je sa donje strane nazubljena i služi za timarenje krupne stoke

Uzmi češegiju i sredi Zekana za pazar.

čibuk, -a, m. dugačka muštikla

Kupio sam babu čibuk, ima da ućefi.

čimbur, -a, m. smješa praziluka, sira i jaja za spremanje pite

Spremila sam čimbur, još juhe da razvijem za pitu.

čistunica, -e, ž. žena koja vodi računa o higijeni

Raba je čistunica, podovi joj se sijaju od čistoće.

čivija, -e, ž. ekser

Povadi čivije iz onija taraba, valjace na proleće.

čiviluk, -a, m. mjesto na zidu, najčešće iza ulaznih vrata, gdje je zakucano nekoliko eksera ili drvenih šiljaka za kačenje odjeće

Donesi mi sa čiviluka onu košulju.

čivit, -a, m. plava, modra boja

Podno oči mu modro ka čivit.

čkiljav, -a, -o, prid. žmirav, onaj koji ima sitne oči

Čkiljavo li je ono Ibrovo najmlađe, sve na baba.

čokanj, -a, m. staklena bočica koja služi da se pije rakija

Smakosmo po dva čokanja rakije za čas.

čora, -e, ž. đevojka

Zeću se rodila treća čora.

čuka, -e, ž. brdo, uzvišenje

Zamakle su mi krave preko čuke, pa će poharat komšije.

čuma, e, ž. kuga, bolest

Mlogo ljudi je čuma tad ponijela.

čupa, -e, ž. kosa
Odo u varoš da ovu čupu pošiškam.

čvoruga, -e, ž. okrugla izraslina na glavi, oteklina od udarca
Skočila mu čvoruga na čelo posle tuče.

ćafa, -e, ž. brdo
Granica sela ide onom ćafom.

ćaga, -e, ž. dokument, potvrda
Samo sa ćagom možeš na sud.

ćaknut, -a, -o, prid. budalast, luckast
Ono najmlađe dijete mu e ćaknuto.

ćapit(i), -im, svr. oteti, ukrasti
Ćapio mu e konja, pa pobegao.

ćar, -a. m. korist
Oni su starinom gledali samo svoj ćar.

ćasa, -e, ž. posuda ovalnog oblika koja se koristi kao posuđe
Napunio ćasu pasulja pa mu e lako.

ćedilo, -a. m. cjedilo
Rašira ćedila da se suše.

ćef, -a, m. zadovoljstvo
Pušti ga, tako mu e ćef.

ćefnut, -a,-o. prid. malo pijan; luckast
Svraćao e u kafanu, pa se ćefnuo.
Kako da uradi dobro kad je ćefnut.

ćenef, a, m. poljski klozet
Počeli su novi ćenef da grade.

ćepanica, **-**e. ž. iscjepkani komad drveta
Nasloži one ćepanice i pokri da ne pokisnu.

ćesa, -e, ž. kesa, novčanik
Donijeli su punu ćesu kolača.
Prazna mu e ćesa, sve potrošio u birtiju.

ćetalj, a. m. konj sa bijelim biljegom na glavi
Ćetalj ima bolji utakat od Zekana.

ćik, -a, m. pikavac, opušak
Bacio ćik na pod da sve uždi okolo.

ćikara, -e, ž. šolja za kafu
Donesu mu ćikaru kave i rakiju.

ćilim, a. m. ukrašena vunena tkanina koja služi za prostirku
Izatkala beše ćilim sinu za novu kuću.

ćirija, -e, ž. kirija
Otišli u grat pa stanuju pot ćiriju.

ćirikati. -čem, nesvr. cvrkutati
Po cio dan ćiriče, nevrijeme će.

ćitap, -a, m. knjiga, ćitab
Eno ga bulji u nekakav ćitap.

ćopav, -a, -o, prid. koji hramlje
Nije služio vojsku, ćopav je.

ćorda, -e. ž. neustrašiv, hrabar, čazben čovjek
On je pravi ćorda u društvu.

***ćorilo**, -a, s.* sljepilo
Sa ćorila na gorila (izr.)

ćosati, -sam, nesvr. uživati, živjeti lijepo
Dok mu babo dae para, ćosaće, a potolje?

ćosav, -a, -o, prid. čovjek koji po licu nema dlaka (ili vrlo malo) za brijanje
Ćosav, ćelav, nikakav beše.

ćuba, -e, ž. kosa na glavi, frizura
Sa onom ćubom liči na kokota.

ćulaf, -a, m. vrsta kape
Bez ćulafa na ovu studu ne izlazi.

ćuk. -a, m. vrsta ptice grabljivice; fig. priglupa osoba
Nije ono vrana, no ćuk.
Ne zna on ta posao, to e ćuk jedan.

ćukati, -kam, nesvr. kljucati, vabiti kokoške
Ćukni one kokoške, odoše u njivu.

ćup, -a. m. zemljani sud koji ima uže grlo i ručke sa strane
On ti krije zlato u ćup.

ćuskija, -e, ž. gvozdena šipka koja služi za pravljenje rupa u zemlji ili razbijanje kamena
Napravi rupe ćuskijom da premestimo tor.

ćuša, -e, ž. njuška
Ufati ga za ćušu da ne kviči.

ćutek, -a, m. batine
Zaslužio si ćutek kat tako radiš.

ćuvik, -a, m. vrh uzvišenja
Sa onoga ćuvika se vide Komovi.

ćuza, -e, ž. zatvor, hapsana
Potukli se na sabor, pa sat svi u ćuzu.

Skraćenice: dem. = deminutiv; fig. = figurativno; hip. = hipokoristik; imp. = imperativ; m = muški rod; nesvr. = nesvršeni glagol**;** pejor. = pejorativno**;** pl. = množina; prid. = pridjev**;** pril. = prilog; pogr. = pogrdno; pl. tant. = pluralia tantum; s. = srednji rod**;** svrš. = svršeni glagol**;** v. = viđi**;** ž. = ženski rod.

Literatura:

- **Adrović 1995**: Salija Adrović, *Gornji Bihor*, Berane, str. 386

- **Bakić 1994**: Radovan Bakić, *Demografski razvitak sjeverne Crne Gore*, Filozoski akultet Nikšić, Nikšić, str. 159

- **Barjaktarević 1966**: Danilo Barjaktarević, *Bihorski govor*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, br. III, Priština, 9-70

- **Lutovac 1967**: Milisav V. Lutovac, *Bihor i Korita – antropogeografska ispitivanja*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd, str. 191

- **Stevanović 1933/34**: *Mihailo S. Stevanović, Istočnocrnogorski dijalekat*, JF XIII, Beograd, 1-129.

O FINANSIRANJU DRŽAVNOGA TEATRA U KRALJEVINI CRNOJ GORI (1910–1912)

Luka I. Milunović

Based on the archive material, the author explains the manner of financing of the first national professional theatre during its two realised seasons, from its establishment in 1910 until the closure in 1912. The presented numerical indicators are accompanied by the analysis on certain aspects of the attitude of the Montenegrin state toward this cultural institution.

Razmatrajući razne aspekte konstituisanja i razvitka pozorišnoga života u Crnoj Gori tokom 19. i početkom 20. stoljeća, već smo u mjeri izdašnosti konsultovanih arhivskih izvora skrenuli pažnju na finansiranje ove djelatnosti do 1910. godine, kada je formiran državni profesionalni teatar – Knjaževsko, odnosno Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište.[1] Da bi ova tema, koliko to konsultovani izvori dozvoljavaju, bila zaokružena do Prvoga svjetskoga rata,

[1] „O finansiranju pozorišta u Knjaževini Crnoj Gori (1878–1910)“, u: Luka I, Milunović, *Crnogorsko glumište : Od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, Cetinje Podgorica, 2017, str. 389–422.

ukazaćemo, uz tek nekoliko napomena o opštemu ekonomskome ambijentu, na dostupne neposredne (numeričke) pokazatelje načina i obima finansiranja prvoga državnoga pozorišta u Kraljevini Crnoj Gori.

Stanje finansija i mogućnosti finansiranja uopšte, a naročito iz državnih izvora direktno, ili indirektno jedno je od prvih (najvažnijih) pokazatelja kvaliteta egzistencije i stepena razvoja svakoga društva. Po samome značaju koji taj izvor ima, društva i države se ne razlikuju. Razlike nastaju sa nejednakim nivoom izdašnosti tih izvora i što je, rekli bi, mnogo važnije sa razlikama u posmatranju, pristupu i odnosu prema aktuelnome finasijskome stanju i aktuelnim nedostatnostima. Uz ovakav pristup približavamo se pogledu na stanje državnih finansija kao stalnome limitirajućem faktoru za ostavrivanje potrebne (neophodne, rekli bi i moguće) dinamike razvijanja kulture u Knjaževini, odnosno Kraljevini Crnoj Gori.

Prilazeći ovome pitanju, na samome početku treba istaći opšti stav koji se u Crnoj Gori sa kraja 19. stoljeća formirao i uporno održavao. Teško ekonomsko nasljeđe postcrnojevićke ere posmatrano je naime, ne kao izazov, već skoro kao konstanta, koja se najvjerovatnije ne može mijenjati, ili je, u najboljemu slučaju veoma teško i to na jako dugi rok, možda ipak moguće bar donekle prevazići. Uporno je uspostavljan kult siromaštva skoro kao da je to neminovna (i poželjna) nacionalna osobina. Čak i na samu pomisao da bi se to možda moglo promijeniti, da kojim čudom Crnogorci postanu bogati, odmah bi se otvorala pitanja održivosti koegzistencije sa drugima poželjnim vrlinama (hrabrost, patriotizam, poštenje...).

Saglasno načinu vladavine, dugo poslije završetka Veljega rata i dalje je održavan duh predratne atmosfere, odnosno šireno uvjerenje o neminovnosti skoroga novoga ratnoga sukoba, jer zaboga još ima porobljenih krajeva pa zadatak Crne Gore, dakle,

još nije potpuno ispunjen.[2] Vrlo sporo realizovani, iako u odnosu na potrebe skromni, ali ipak postignuti rezultati (najčešće: školstvo, putevi, ...) nabrajani su prigodnima prilikama radi zaključka o opštemu napretku, dok u isto vrijeme stepen siromaštva, odnosno način egzistencije najvećega dijela stanovništva (usudićemo se slobodno procijeniti preko 80%) nije pominjan jednako kao ni stanje u državnome budžetu (izuzev, tek ponekad kao reakcija na intenzivnije vrlo kritičke osvrte u stranoj štampi).

Saopštena razmišljanja iz ovoga domena ćemo pokušati da figurativno ilustrujemo odgovorom na moguće pitanje: čime je to, potkraj 19. stoljeća, svake godine iznova, bio najintenzivnije zaokupljen vrlo visoki procenat crnogorskih domaćina? Dobro vjerujemo, prije svega, traženjem načina da članove svoje porodice sačuva od hladnoće i vrlo ozbiljnih prijetnji koje su neposredna glad, te neuhranjenost i opšta nemaština donosili, kako bi uspjeli da svi zajedno prežive zimu i zdravi dočekaju proljeće, odnosno period godine koji zbog mnogo blažih klimatskih prilika, rastinja i poljoprivrenih proizvoda čini uslove za svakodnevni život znatno povoljnijim.

Život u Knjaževini Crnoj Gori do potkraj 19. stoljeća koje će se završti međunarodnom finansijskom aferom sa poštanskima uplatnicama (u rješavanju će biti dodirnuto i državno dostojanstvo) možda je najbolje opisao sam knjaz Nikola I u *Govoru* narodu u povodu jubileja 200 godina vladavine dinastije (uvijek će najveći intenzitet javnih događaja u zemlji biti povodom

[2] Pišući kasnije (1902/03. god) u *Bilješkama jednog pisca* o Crnoj Gori krajem 1883. godine Simo Matavulj će reći – „Uđosmo u zimu s ubjeđenjem da će na proljeće biti rata“, da bi naredno poglavlje o događajima u 1884. godini završio: „I tako prođe i ta, kulturno znatana, godina 1884.“ (Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, 1939, str. 192–193 i 235). Napomenućemo ovđe da je upravo 1884. godina donijela možda najkrupnije pomake u obimu i intenzitetu kulturnih dešavanja u Knjaževini Crnoj Gori.

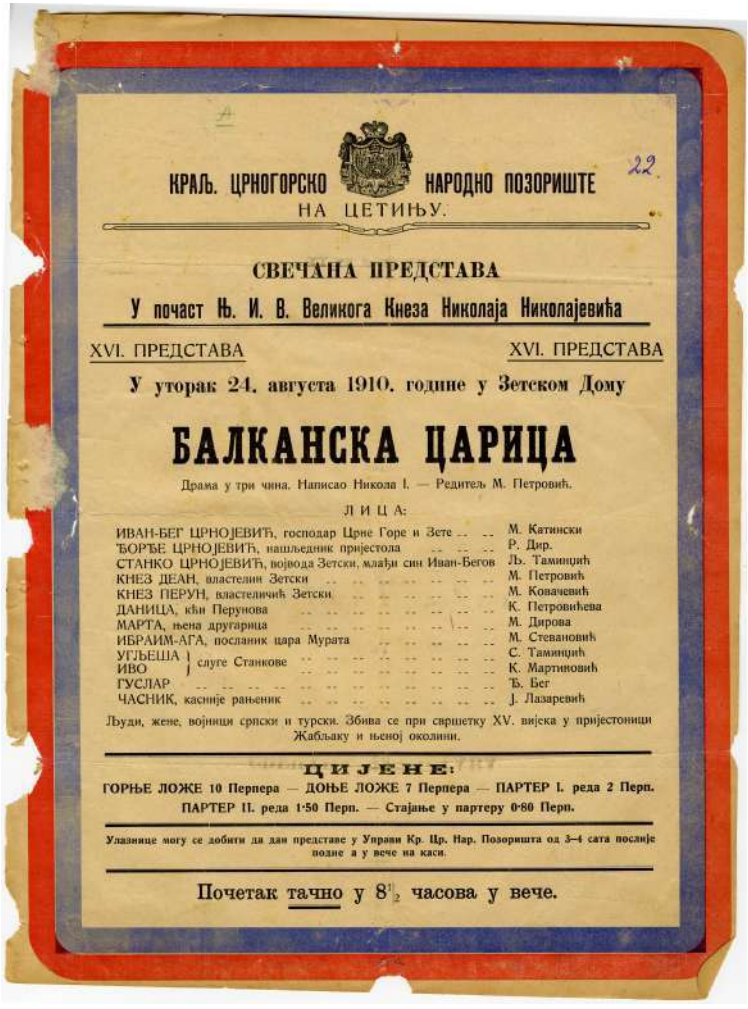

КРАЉ. ЦРНОГОРСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ
НА ЦЕТИЊУ.

22.

СВЕЧАНА ПРЕДСТАВА

У почаст Њ. И. В. Великога Кнеза Николаја Николајевића

XVI. ПРЕДСТАВА XVI. ПРЕДСТАВА

У уторак 24. августа 1910. године у Зетском Дому

БАЛКАНСКА ЦАРИЦА

Драма у три чина. Написао Никола I. — Редитељ М. Петровић.

Л И Ц А:

ИВАН-БЕГ ЦРНОЈЕВИЋ, господар Црне Горе и Зете	М. Катински
ЂОРЂЕ ЦРНОЈЕВИЋ, нашљедник пријестола	Р. Дир.
СТАНКО ЦРНОЈЕВИЋ, војвода Зетски, млађи син Иван-Бегов	Љ. Таминџић
КНЕЗ ДЕАН, властелин Зетски	М. Петровић
КНЕЗ ПЕРУН, властелинић Зетски	М. Ковачевић
ДАНИЦА, кћи Перунова	К. Петровићева
МАРТА, њена другарица	М. Дирова
ИБРАИМ-АГА, посланик цара Мурата	М. Стевановић
УГЉЕША, ИВО } слуге Станкове	С. Таминџић К. Мартиновић
ГУСЛАР	Ђ. Бег
ЧАСНИК, касније рањеник	Ј. Лазаревић

Људи, жене, војници српски и турски. Збива се при свршетку XV. вијека у пријестоници Жабљаку и њеној околини.

ЦИЈЕНЕ:

ГОРЊЕ ЛОЖЕ 10 Перпера — ДОЊЕ ЛОЖЕ 7 Перпера — ПАРТЕР I. реда 2 Перп. ПАРТЕР II. реда 1·50 Перп. — Стајање у партеру 0·80 Перп.

Улазнице могу се добити да дан представе у Управи Кр. Цр. Нар. Позоришта од 3–4 сата послије подне а у вече на каси.

Почетак тачно у 8½ часова у вече.

Balkanska carica, 24. avgust 1910. godine

imendana, rođendana, vjenčanja i jubileja Petrovića). Knjaz Nikola I je, kako će prenijeti štampa, okupljenima tim povodom 2. janura 1897. godine pred Cetinjskim manastirom rekao: „Dva se vijeka napuniše zajednice mukah i slave viteškoga naroda

crnogorskog i njegovih Gospodara, Mojijeh Predaka...“[3] U*Govoru* se dalje, uz konstatacije o slozi naroda i gospodara, te da je država: „na lijepom putu razvitka...“, ističe (poentira!?): „Mi smo siromašni, ali siromaštvo ne osjećamo, jer je junacima čast junačka bogatstvo“.

Mada držimo da ovakav, javno izrečeni stav vladaoca autokrate dovoljno govori o ambijentu koji se kreira (treba, ili želi kreirati) za razvoj države i društva, tek ćemo napomenuti da u Crnoj Gori poslije Berlinskoga kongresa duže od tri decenije nije bilo potrebe za bojnim viteštvom, pa tako nije bilo prilika za sticanje slave i pogodnosti koju je ono donosilo. Međutim, *muke* koje su ostale iz Knjaževe ocjene života Crnogoraca u protekla dva stoljeća veoma su sporo ublažavane pa će dugo i snažno pritiskivati crnogorsko društvo i državu postajući njihova dominantna karakteristika.

Osvrt na stanje i dinamiku kretanja, prije svega ekonomskoga ali i ukupnoga državnoga ambijenta dopunićemo sa nekoliko kvantitativnih pokazatelja o daciji, osnovnome unutrašnjemu državnome prihodu (porez na pokretnu i nepokretnu imovinu) koji posredno ukazuju i na veličinu imovine (bogatstvo) naroda i ilustruju njegov ekonomski potencijal u vrijeme osnivanja državnoga teatra. Poslije povećanja nekoliko poreskih stavki 1882. godine naplaćeni iznos dacije do početka ratova u drugoj deceniji 20. stoljeća neće se bitnije mijenjati. Za 1883. godinu naplaćeno je 303.381,38 fijorina. Tokom godina koje slijede za promjene u visini iznosa (povećanja i smanjenja) možemo reći da su se kretale sinusoidnom putanjom. Za 1910. godinu

[3] „Govor Njegovog Visočanstva Gospodara držan okupljenom narodu pred cetinjskim manastirom poslije blagodarenja 2-og Januara 1897.“ u „Govoru...“ se, upirući pogled u prošlost, kaže, da bi se: „...Planina kosti i mramora uzdigla od žrtava...“ ... „...a jezero krvi i suza koštalo je ono naraštaje...“ i naravno: „... Gora lovorike posjekla bi se, da ovjenča slava junaka...“ (*Glas Crnogorca*, XXVI/1897, br. 1, str. 1).

naplaćeno je 691.800,75 kruna (od 1901. g. uvedena je kruna sa odnosom 2 krune = 1 fijorin). To je poređenja radi, 345.900,38 fijorina (≈34547 napoleona)[4] dakle, skoro isti iznos kao što je naplaćen, na primjer 1894. godine (344.091,02. fijorina, ili ≈34,590 napoleona u zlatu).[5] Isti, ili slični iznosi naplaćene dacije u dužemu nizu godina, uz iste stope oporezivanja, ukazuju na nepromijenjenu osnovicu, odnosno opštu stagnaciju, tj. da nema rasta imovine (bogatstva) stanovništva.

Pokušali smo da u kratkima crtama prikažemo konture ekonomskoga stanja, osnovne podumijente za razvitak društva, koje će pratiti Knjaževinu Crnu Goru od završetka Veljega rata, odnosno vremena kada je pokrenut redovni pozorišni život i započeta izgradnja Zetskoga doma, prvoga zdanja za pozorište, te druge kulturne i opšte potrebe Crnogoraca.

Među prvima, ako ne i prvi, ko je poslije početka izgradnje Zetskoga doma javno progovorio o troškovima rada profesionalnoga pozorišta je Marko Dragović.[6] U okviru feljtona o Crnoj Gori, koji 1888. godine donosi zagrebački *Vienac*, Dragović zapravo veli: „Ja ne odričem da pozorište nije velevažan i velepotreban prosvjetni zavod za svaki narod, pa bi on bio potreban i za Crnu Goru.“ Međutim, kada je Crna Gora neposredno u pitanju, Dragović upozorava: „Za jedno i malo prilično pozorište hoće se najmanje stotina hiljada fiorinti za zgradu, dekoracije, kostime i meblirovku, a za držanje kuće: osvjetljenje, otopljenje, služba itd. koliko se hoće? Pa sada gdje je najglavnije: Društvo. Bogami se tu hoće dobra kesa novca,

4 Vidi: Luka I. Milunović, „Kursevi i obračun valuta u Knjaževini Crnoj Gori “, u: *Novac u Crnoj Gori*, Cetinje, 2006, str. 261–286.

5 Iznosi dacije preuzeti iz: Dr Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, Titograd, 1960, str. 97.

6 Marko Dragović (1852–1918) Završio duhovnu akademiju u Petrogradu. Autor je više od 200 radova objavljenih u tridesetak naslova periodike i nekoliko monografskihih publikacija iz oblasti istorije i bibliografije. Vidi detaljnije u: Dr Dušan J. Martinović, *Portreti II*, Cetinje, 1987, str. 91–98.

koje ... ali neka je dosta...“. I tako autor ostaje uzdržan, ali ipak i dovoljno jasan za sve koji su bili u doticaju sa društvenima potrebama i ekonomskom svakodnevicom u Crnoj Gori.

Poslije čitavoga niza zgodnih prilika, inicijativa i nastojanja, državno pozorište – ili preciznije prva, u punome značenju te riječi, institucija kulture – oficijelno je formirano početkom 1910. godine. Profesionalno pozorište je ustanovljeno u vrijeme i u sklopu intenzivnih priprema za proslavu jubileja (50 godina vladavine i *zlatni pir*) knjaza, odnosno ubrzo kralja Nikole I Petrovića. Tokom aktivnoga rada i djelovanja Knjaževsko, odnosno Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište je ostvarilo, uz predsezonu i gostovanja van matične scene, samo dvije redovne pozorišne sezone (1910/11. i 1911/12. god) u okviru kojih je, koliko smo mogli konstatovati, prikazano oko 100 premijera, odnosno oko 250 predstava.[7]

Do osnivanja državnoga profesionalnoga teatra u Crnoj Gori nije formirano niti jedno samostalno društvo koje bi se isključivo, ili dominantno bavilo pripremanjem pozorišnih predstava pa se pozorišni život u dobroj mjeri oslanjao na gostovanja trupa profesionalnh pozorišnih glumaca iz inostranstva. Najduže je u Crnoj Gori boravila profesionalna trupa Dragutina Krsmanovića (oktobar 1899 – oktobar 1900. god) ostvarujući (uz gostovanja u Dubrovniku i Nikšiću) punu pozorišnu sezonu pod krovom Zetskoga doma. Zato ćemo kao jedino moguće, ali naravno ne i sasvim adekvatno, upoređenje ukazati na finansijski aspekt boravka ove pozorišne trupe u Crnoj Gori.

Osnovni finansijski prihod svake, pa i ove pozorišne trupe je novac dobijen od prodatih ulaznica. Pored ovoga, glumci su,

[7] Vidi: *Stoljeće crnogorskoga državnoga teatra : Repertoari*, tom I / Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010. U predgovorima uz poglavlja ove publikacije (kao i u drugima našima publikacijama pomenutima ovđe u napomenama) saopštene su arhivske signature dokumenta na koja se oslanjamo.

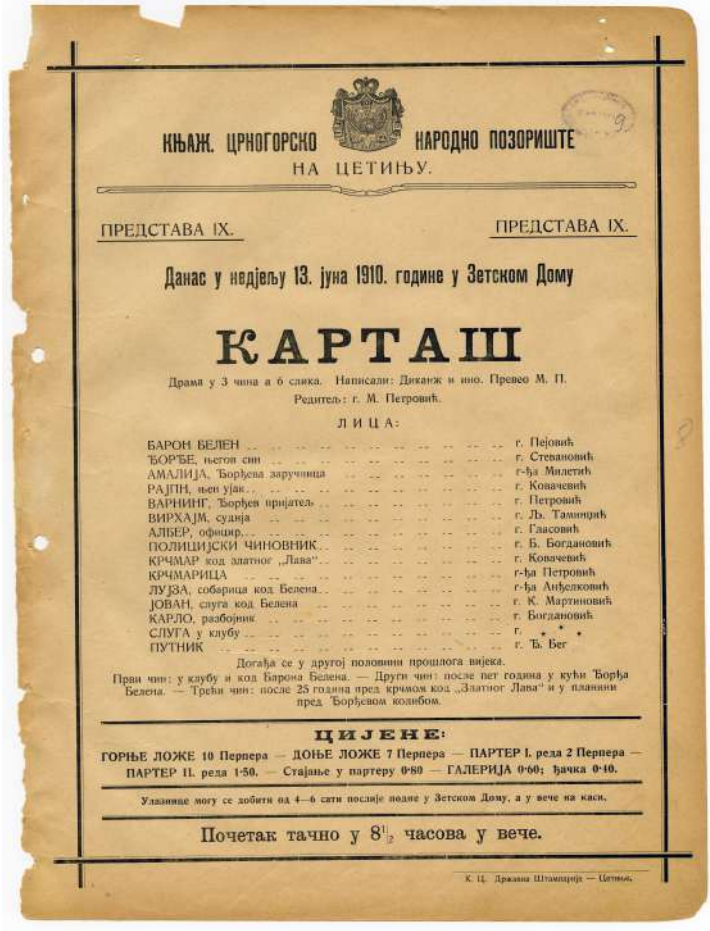

КЊАЖ. ЦРНОГОРСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ
НА ЦЕТИЊУ.

ПРЕДСТАВА IX. ПРЕДСТАВА IX.

Данас у недјељу 13. јуна 1910. године у Зетском Дому

КАРТАШ

Драма у 3 чина а 6 слика. Написали: Диканж и ино. Превео М. П.
Редитељ: г. М. Петровић.

ЛИЦА:

БАРОН БЕЛЕН ... г. Пејовић
ЂОРЂЕ, његов син ... г. Стевановић
АМАЛИЈА, Ђорђева заручница ... г-ђа Милетић
РАЈПХ, њен ујак ... г. Ковачевић
ВАРНИНГ, Ђорђев пријатељ ... г. Петровић
ВИРХАЈМ, судија ... г. Љ. Таминџић
АЛБЕР, официр ... г. Гласовић
ПОЛИЦИЈСКИ ЧИНОВНИК ... г. Б. Богдановић
КРЧМАР код златног „Лава" ... г. Ковачевић
КРЧМАРИЦА ... г-ђа Петровић
ЛУЈЗА, собарица код Белена ... г-ђа Анђелковић
ЈОВАН, слуга код Белена ... г. К. Мартиновић
КАРЛО, разбојник ... г. Богдановић
СЛУГА у клубу ... г. * * *
ПУТНИК ... г. Ђ. Бег

Догађа се у другој половини прошлога вијека.
Први чин: у клубу и код Барона Белена. — Други чин: после пет година у кући Ђорђа Белена. — Трећи чин: после 25 година пред крчмом код „Златног Лава" и у планини пред Ђорђевом колибом.

ЦИЈЕНЕ:

ГОРЊЕ ЛОЖЕ 10 Перпера — ДОЊЕ ЛОЖЕ 7 Перпера — ПАРТЕР I. реда 2 Перпера — ПАРТЕР II. реда 1·50. — Стајање у партеру 0·80 — ГАЛЕРИЈА 0·60; ђачка 0·10.

Улазнице могу се добити од 4—6 сати послије подне у Зетском Дому, а у вече на каси.

Почетак тачно у 8½ часова у вече.

К. Ц. Државна Штампарија — Цетиње.

Kartaš, 13. jun 1910. godine

najčešće pojedinačno, mogli ostvariti i neke manje prihode učešćem, ili obavljanjem raznih aktivnosti u mjestu boravka, a što obično nije bilo direktno vezano za realizaciju repertoara tupe. Pored izdataka koje je tokom boravka trupe imao Crnogorski dvor, a odnose se na nabavku ulaznica i većih nadoknada za, kako su se tada zvale, *svečane predstave* (250–300 kruna po predstavi) iz državne kase je plaćena i subvencija.

Svečane predstave su uglavnom one koje naruči neki član dinastije, ili su povodom važnijih događaja prikazane za potrebe Dvora. Na osnovu tada aktuelne prakse, kao i ipak nepotpunih podataka koje nudi konsultovani arhivski materijal, formirali smo ubjeđenje da nije bilo manje od četiri svečane predstave odnosno da je po tome osnovu Krsmanović vjerovatno dobio oko 1.000 kruna iz dvorske kase. Po odlasku trupe sa Cetinja u cilju likvidiranja svih njenih zaostalih obaveza (dugovi kod zanatlija, trgovaca i ugostitelja) a uz konsataciju da to čini: „potpunu isplatu subvencije pozorišne družine Dragutina Krsmanovića", isplaćeno je iz državne kase 2.660 kruna (1.330 fijorina, odnosno ≈140 napoleona u zlatu).[8] Iz formulacije, koju smo preuzeli iz dokumenta o isplati, moglo bi se zaključiti da je, uz pomenuti iznos od 2.660 kruna, na ime subvencije i ranije bilo davanja po tome osnovu. Na osnovu svega izloženoga, skloni smo zaključku da su se, za državnu kasu, ukupni troškovi boravka Krsmanovićeve družine kretali od 5–6 hiljada kruna (250–300 napoleona u zlatu).

Kada je crnogorska scena u ptanju tek ćemo početkom 1908. godine, poslije isplaćenih iznosa iz državne kase koji su se odnosili na neuspjeli pokušaj (1895/96. god) da se oformi domaći teatar (državna institucija) i nastojanja naredne godine da se za Zetski dom na duži rok (makar jedna čitava pozorišna sezona) veže neka inostrana profesionalna glumačka trupa, o troškovima rada pozorišta čuti neka razmišljanja sa govornice Crnogorske narodne skupštine. Poslanik Savo Vuletić[9] će

[8] Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje Podgorica, 2017, str. 415.

[9] „Veli da bi to pozorište bilo kulturni rasadnik svoje vrste i propagiralo bi duhovnu hegemoniju Crne Gore među okolnim provincijama." Sažetak diskusija sa Skupštine, u okviru stalne rubrike namijenjene radu Skupštine, objavio je 12. IV 1908. godine *Glas Crnogorca* (XXXVII /1908, br. 16, str. 2). XXXV redovna šednica Crnogorske narodne skupšine držana 13. januara 1908. godine poslije podne.

kritikujući visinu iznosa sredstava planiranoga budžetom za institucije kulture pažnju posvetiti potrebi osnivanja stalnoga pozorišta i saopštiti da je razgovarao sa prijateljem iz inostranstva koji je: „i dobar poznavalac pozorišta i odličan dramski pisac...“, te da mu je ovaj tvrdio: „da bi trebala našem pozorištu samo jedna subvencija od 15–20.000 kruna godišnje i da bi moglo s tim dobro opstati.“[10]

Zaokružene finansijske pokazatelje o funkcionisanju profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori srijetamo u projektu koji je u literaturi poznat kao „Nušićev memorandum“. Dokument koji je poznat javnosti[11] i danas se čuva u Narodnome muzeju Crne Gore. Potpisuje ga komediograf Branislav Nušić, iako je pisan drugom rukom.[12] Ne ulazeći u druge aspekte projekta, koji svakako zaslužuju pažnju, ovđe ćemo, polazeći od izabrane teme, prezentirati samo numeričke pokazatelje. Za ovakav pristup imamo dva, držimo, valjana raloga. Sa jedne strane, numeričke pokazatelje smatramo dovoljno ilustrativnim, a sa druge, tako saopštene ih je lakše upoređivati sa odgovarajućima podacima iz drugih, kasnije nastalih izvora na koje ćemo ukazati.

Projektom se predviđa da prije stalne godišnje državne subvencije koja bi redovno tekla treba obezbijediti kako se kaže: „jednom za svaga“ iznos od 15.000 kruna što bi se potrošio na:

10 Vidi: Luka I. Milunović, *Ibidem*, str. 400–401.

11 Uz studiju o osnivanju pozorišta u Crnoj Gori dokumenat je integralno objavio Risto J. Dragićević („Pripreme za otvaranje prvog državnog pozorišta na Cetinju“, *Istorijski zapisi*, 1948, knj. II, sv. 5–6, str. 321–338).

12 Mada je projekat-program pisan u prvome licu („...Podnoseći ovaj svoj memorandum, čast mi je još i izjaviti...“) držimo da se ipak može otvoriti pitanje da li je B. Nušić jedni autor, ili možda samo jedan od koautora (koordinator) ovoga projekta, kao i to da li je upravo na njega mislio Savo Vuletić govoreći u Crnogorskoj narodnoj skupštini o svome pritatelju koji je dobar poznavalac pozorišta i odličan dramski pisac.

1. garderobu.....4.000 kruna
2. dekoracije.....3.000 „
3. rekvizitu.....1.500 „
4. prepis dela uloga.....1.600 „
5. prepis dela nota.....300 „
6. polumesečnu plaču osoblja.....1.700 „
7. prepravku cetinjske pozornice 400 „
8. instalaciju uprave.....500 „
9. predhodne troškove.....2.000 „

Svega: 15.000 kruna.

Prihodi su, polazeći, od u projektu izloženih, ciljeva samoga pozorišta[13] i u skaldu sa time koncepta rada, (samo 3½ mjeseca boravka na Cetinju, a zatim gostovanja po gradovima u Crnoj Gori, ali i regionu: Skadar, Dubrovik, Mostar, Sarajevo, Banja Luka, Trebinje) planirani na iznos od 45.000 kruna:

Prihodi od predstava..... 35.000 kruna
Državna godišnja pomoć..... 10.000 kruna
Svega: 45.000 kruna

Uz pomenuti iznos istaknuta je, kao vrlo realna i mogućnost za dodatne i vanredne prihode koji bi, kako se kaže, godišnje mogli da dostignu iznos i do 5.000 kruna. Radi se o prihodina od naplate garderobe, izdavanja mogućega lista i prodaje plakata, zatim svečanih predstava sa povišenima cijenama ulaznica, raznima pomoćima, subvencijama od opština na gostovanju, te raznih ušteda na prevozu i platama glumaca. Tako se u projektu konačno došlo do mogućega kumulativnoga iznosa prihoda od 50.000 kruna.

Rashodi su u projektu zaista detaljno prikazani. U okviru devet stavki (I–IX) obuhvaćeni su troškovi koje pozoriište očekivano može imati tokom jednoga radnoga mjeseca.

[13] U projektu, odjeljak „Politički značaj pozorišta“, stoji: „Crna Gora nema potrebe da ustanovljava propagandska odjeljenja, i da radom kroz ova, da markira svoju brigu za rastočenim Srpstvom.“

I Osoblje:

a) Muško [Glavni reditelj (150 kruna); Dramski junak (120); Prvi ljubavnik (120); Heroj (100); Pjevač (100); Karakterni komičar (90); Starac (80); Komičar (80); četiri Mlađa glumca (a 70); dva početnika (a 60); sufler (80); Momak (60); Dodatak garderoberu (30)] .....1410. kruna

b) Žensko [Dramatkinja (150 kruna); Subreta[14] – Pjevačica (120); Ljubavnica (100); Naivka (80); Majka (80); dvije Mlađe glumice (a 70); dvije Početnice (a 60)].....790.

II Putni i selidbeni troškovi i dnevnice na putu..... 300.

III Štampa, ogrijev, razne kirije (zakupi).....400.

IV Rekvizita .....100.

V Prepisivanje djela i uloga .....120.

VI Štampanje ulaznica .....20.

VII Obnavljanje kulisa i garderobe .....150.

VIII Mjesni momak .....50.

IX Honorari (učitelj pjevanja) .....50.

Svega (I–IX): 3.390.

Kada se ovako obračunati mjesečni troškovi sagledaju sa godišnjega nivoa (3.390×12) dolazimo od iznosa od 40.680 kruna (ukupan rashod pozorišta) što je sasvim u skladu sa već planiranima prihodima (45.000 kruna). Ne ulazeći ovom prilikom u analizu karakteristika predložene koncepcije, te kolika je njena opravdanost i održivost, a u vezi sa tim i realnost predočenih prihoda, pa i rashoda, navode numeričkih

[14] Radi ostvarivanja veoma bogatoga repertoara (veliki broj premijera u toku jedne sezone) glumci su se specijalizovali za određen tip uloga, odnosno tumačenje likova sa uvijek istim, ili sličnim crtama karaktera, pa je tako lakše bilo formirati postavu (podjelu uloga) za novu premijeru (Subreta – okretna, dovitljiva sobarica, ili sluškinja).

pokazatelja ćemo završiti, držimo, ključno važnom porukom saopštenom na kraju projekta. U završnome odjeljku („Zaključak“) projekta koji je potpisan u Beogradu, oktobra 1907. godine, posebno se naglašava važnost kvalitetnih priprema za početak rada profesionalnoga pozorišta: „... da od prvoga pravilnoga izvođenja ove ustanove, zavisi i njen budući život. Postavljena u početku na nepravilnu osnovu, ona će večito ramati i neće se moći nikad pronaći pravi razlog njenoj bolesti.“

Do pod sam kraj 1909. godine nemamo više egzaktnih podataka o finansijskim aspektima priprema za otvaranje profesionalnoga pozorišta iako je povučeno niz konkretnih poteza u tome pravcu. U okviru agilne dramske sekcije Radničkoga društva na Cetinju krajem oktobra je, sasvim sigurno ne bez saglasnosi sa *najvišega mjesta*, angažovan glumački par. Tako je, faktički, počelo funkcionisati poluprofesionalno pozorište u Crnoj Gori. U isto vrijeme predśednik Radničkoga društva Jovan Hajduković, po nalogu sa crnogorskoga dvora, piše dokumenta za osnivanje nove državne institucije – profesionalnoga teatra. Do ovoga dokumenta, koji je svakako imao i finansijsku stranu, međutim nijesmo mogli doći. O postojanju dokumenta i njegovome sadržaju saznajemo posredno: po pomenima, te na osnovu veoma fragmentarnih citatata, ili kraćih komentara, u kasnije nastalima dopisima koji su sačuvani u arhivskima fondovima sa dokumentima državnih oragana.

Krajem 1909. godine *Glas Crnogorca* će objaviti „Finansijski zakon za 1910 godinu“. U članu 7. Zakona ovlašćen je nadležni ministar da pored redovnih budžetskih pozicija može isplatiti: I – očekivane vanredne rashode i II – obaveze iz ranijih godina.[15]

[15] „Ovlašćuje se Ministar Finansija, da iz prihoda od kovanja srebrnog crnogorskog novca i onih, koji se u tečaju 1910. god. kao vanredni pokažu može isplatiti: I. Vanredne rashode, prdviđene u iznosu od Perp. 397.613,30 ...“ (*Glas Crnogorca*, XXXVIII/1909, br. 55 /29. XII/ str. 1).

Deseta stavka (od 12) vanrednih rashoda odnosi se na pozorište i glasi: „10) Pomoć narod. pozorištu u Crnoj Gori Perp. 6.000.-“. O solidnosti priprema za osnivanje i rad državnoga teatra govori i to što je država, pri samom zaključenju i usvajanju budžeta za 1910. godinu, na intervenciju Ministarskoga savjeta, za tu namjenu predviđela, pokazaće se vrlo skroman, iznos od 6.000 perpera[16] i to u okviru vanrednih rashoda, a ne u okviru redovnoga rasporeda, u poziciji sa sredstvima nadležnoga Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova. Ne samo na osnovu visine iznosa, već i iz samoga naziva (namjene) budžetne stavke „pomoć narod. pozorištu u Crnoj Gori“ moglo bi se zaključiti da su sredstva namijenjena za rad već postojećega poluprofesionalnoga Narodnoga pozorišta Radničkoga društva, a ne za formiranje i rad nove državne ustanove.

Državno profesionalno pozorište se započelo formalno ustanovljavati donošenjem rješenja ministra prosvjete i crkvenih poslova od 5/18. februara 1910. godine kojim su postavljeni: (1) privremeni upravnik, (2) reditelj i (3) Književni odbor pozorišta, da bi bilo svečano otvoreno 16/29. maja te godine. Za privremenoga upravnika postavljen je Jovan Hajduković, za reditelja Mane Mašo Petrović, a u Književnome odboru su bili profesori srednjih škola na Cetinju: Milutin Milo Kovačević, Dušan Đukić, i Dušan Vuksan. Mjesec dana kasnije, poslije ostavke Hajdukovića, M. Kovačević će biti izabran za predśednika Odbora i po tome osnovu postati v.d. upravnika državnoga pozorišta. Za praćenje finansijskoga poslovanja državnoga pozorišta interno je bio zadužen Dušan Vuksan, koji će, poslije podnošenja ostavki Kovačevića i Đukića biti vršilac dužnosti upravnika pozorišta od 5. februara do 8. juna 1911. godine, kada i on podnosi ostavku. Ne ulazeći u razmatranje

[16] Subvencija će biti isplaćivana u mjesečnim obrocima po 500 perpera. Radi ocjene veličine iznosa treba znati da su mjesečne plate već angažovanoga glumačkoga para Petrović po ugovoru bile ukupno 300 perpera.

kadrovskih pitanja, ipak smatramo da je za sliku stanja potrebno naglasiti da se, tokom nešto manje od tri godine, koliko je pozorište redovno radilo, na funkciji upravnika, odnosno preciznije v.d. upravnika, izmijenilo pet ličnosti: Jovan Hajduković, Milo Kovačević, Dušan Vuksan, Kosta Kostić i Pero Bogdanović.

Pripreme za otvaranje i početak rada državnoga pozorišta nijesu proticale bez ozbiljnih poteškoća i međusobnih trvenja angažovanih i zainteresovanih ličnosti. Osnovano državno pozorište nije dobilo na gazdovanje Zetski dom, niti pravo korištenja čitavoga prostora u ovome zdanju. Iz ovoga zdanja čiji je i dalje nominalni valasnik bilo Društvo Cetinjska čitaonica, još uvijek se nije potpuno iselila Crnogorska narodna skupština (arhiva), jednu prostoriju je koristila Državna štamparija, a tu su bile i prostorije Cetinjske čitaonice, državne biblioteke i muzeja. Pored toga profesionalno pozorište će tek morati da, preko njemu nadležnoga Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova, pokreće inicijative kako bi, kao i druge državne instance, obezbijedilo pogodnosti kod: nabavke papira iz Državnoga depozita, štampanja u Državnoj šatmpariji, ili plaćanju PTT usluga, ogrijeva, kasnije troškova električne struje i dr. Do sredine avgusta 1910. godine (početak proslave jubileja) sprovedene su i ozbiljne popravke krova i enterijera u Zetskome domu, što se, uzimajući u obzir i troškove uvođenja električnoga osvjetljenja, koliko smo mogli utvrditi, približavalo iznosu od 10.000 perpera.[17]

Poslije svečanoga otvaranja državnoga pozorišta počeo je redovan rad i prikazivanje predstava, sa kojima su došli i prvi

[17] Iole veće radove na Zetskome domu i kasnije će preduzimati i iz svoje kase isplaćivati država preko nadležnoga Ministarstva finansija i građevina, tako da sa ovim aktivnostima nije imala doticaja kasa KCNPa i njegova uprava. Napomenućemo da su u vezi radova na Zetskome domu u to vrijeme angažovani starni stručnjaci: Giuseppe Scagnetti, Gian Carlo Magugliani i Ferdinando Baloko.

sopstveni prihodi, ali i neminovni troškovi. Vidno zadovoljstvo ovim aspektom rada nove državne institucije biće javno prezentirano na stranicama *Glasa Crnogorca*.[18] Pored osvrta na rad pozorišta, u prilogu ovoga lista se ističe da je i finansijsko poslovanje bilo pozitivno. Mjesec dana po otvaranju pozorišta (16. maj – 15. jun 1910. godine) od datih predstava ostvareno je 2.059,10 perpera prihoda na kasi, što će uz ukupan rashod od 1.609,45 perpera (plate 983 perera; redovni rashodi 254,64 i vanredni 371,81 perper) donijeti suficit od 449,65 perpera (≈22,5 napoleona u zlatu). Napomenućemo da je u posmatranome periodu prikazano 10 predstava, što znači da je ostvaren prosečan prihod od 205,91 perper, po predstavi. Saopštene numeričke pokazatelje treba uporediti sa kretanjem prihoda i rashoda tokom dvije redovne pozorišne sezone što ćemo kasnije tabelarno prikazati.

Prateći, međutim, slijed događaja poslije otvaranja državnoga pozorišta treba se, sa aspekta koji posmatramo, osvrnuti na gostovanje Kraljevskoga zemaljskoga hrvatskoga kazališta iz Zagreba na Cetinju tokom proslave jubileja knjaza, odnosno kralja Nikole I Petrovića. U pripremi proslave jubileja dogovoreno je gostovanje ove ugledne teatarske kuće na Cetinju. Tokom boravka na Cetinju Zagrebačko kazalište treba da prikaže predstave u šest večeri, u pet seansi iz svoga postojećega repertoara, te uz to na centralni dan proslave, za Cetinje posebno pripemljenu, premijeru „Balkanske carice“. Dogovoreno je takođe da će za svaku predstavu KZHK dobiti po 1000 perpera, s tim da prihod od ulaznica ostaje domaćinu. Postignuti dogovor je u potpunosti realizovan na Cetinju tokom jubilarnih svečanosti.

Kad su prihodi u pitanju, pomenućemo pismo koje je uprava crnogorskoga pozorišta dostavila Ministarstvu prosvjete sredinom

[18] Anonim, „Iz Narodnog Pozorišta.“, *Glas Crniogorca*, XXXIX/1910, br. 28, str. 3.

oktobra 1910. godine đe se pominje „i 6 predstava zagrebačkih“ na kojima je, kako se može izračunati, od ulaznica prihodovano 1.634 perpera što prośečno čini 272,33 perpera po predstavi.

U detaljnijem izvještaju o troškovima iz februara 1911. godine, koji se vezuju za gostovanje Hrvatskoga kazališta, navedena je cifra od 7.513,44 perpera, koliko je pozorište po tom osnovu dobilo od Ministarstva, ali se iz pojedinačne specifikacije troškova vidi da su tu uključene nabavke namještaja i neke opravke Zetskog doma koje su učenjene u pripremi za jubilarne svečanosti. Državno računovodstvo je prihvatilo ovaj iznos i uz to dodalo 3.006,5 perpera, što je preko Crnogorske banke, po odluci Ministarskoga savjeta, ranije uplaćeno Hrvatskome kazalištu. Tako po je krajem februara 1911. godine po ovom osnovu Glavna državna blagajna likvidirala iznos od 10.519,94 perpera.[19]

Profesor Milo Kovačević, kao v. d. upravnik KCNPa će, uz dopis Ministarstvu iz avgusta 1910. godine, opisno objasniti otkud toliki troškovi vezani za gostovanje KZHK. Troškovi se, naime, odnose na potpunu isplatu dogovorene subvencije, sa jedne, te pokriće troškova prevoza iz Kotora i boravka na Cetinju „velikog broja članova Kr. hrv. zem. kazališta“ (prośečno 100 perpera na dan), sa druge strane. U pomenutome dopisu Kovačević objašnjavjući dalje ove za ono vrijeme velike troškove naglašava: „Pošto je još valjalo pozorišnoj upravi pokupovati pokućstvo i renovirati Dvorsku ložu i garderobe, sasvim je naravno da su izdaci znatno uvećani.“[20]

Crnogorsko državno pozorište počelo je, kako je to kod profesionalnih teatara uobičajeno, sa kontinuiranim radom septembra 1910. godine (redovna pozorišna sezona). Tokom svojega trajanja KCNP će ostvariti samo dvije redovne pozorišne sezone i to: od druge polovine 1910. god, preko 1911. godine – jedine

19 Viđi: *Stoljeće crnogorsko državnog teatra*, Tom I / Luka I. Milunović Velimir Vujačić Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, str. 241–242.

20 Ibidem, str. 242.

bezratne u Kraljevini Crnoj Gori, do kraja prve polovine 1912. godine. Za nas će od posebnoga značaja biti prihodi (sopstveni i oficijelna državna subvencija) koji su ostvareni tokom ove dvije pozorišne sezone, jer ih posmatramo kao osnovu sa koje je trebalo ostvarivati redovnu djelatnost i razvijati pozorišnu umjetnost u Crnoj Gori. Država je sa svoje strane u bužetima za pomenute tri godine predvidjela subvenciju pozorištu i to: za godine 1910. i 1911. po 6.000 perpera, a za 1912. godinu 12.000 perpera. Sa jedne strane, samo za sebe, povećanje subvencije od 100% u 1912. godini ukazuje na to koliko je ranije predviđeni iznos sredstava za tu namjenu bio neodrživ. Sa druge strane, poređenja radi, u *Glavi XXXVI* državnoga bužeta za 1910. godinu, koja se odnosi na *Narodnu biblioteku i muzej*, predviđeno je ukupno 2.870 perpera za lične i materijalne rashode.[21]

Pored potpore od strane države, profesionalno pozorište je finansirano i iz sopstvenih prihoda. Najveći dio ovih prihoda dolazio je, naravno, od prodatih ulaznica. Neuporedivo manji iznos sopstvenih prihoda, za koji možemo reći da je imao karakter vanrednih, ostvarivan je prodajom afiša, iznajmljivanjem sale, uštedama (kazne) od primanja zapošljenih i drugo. Prihode od prodaje ulaznica za ove dvije pozorišne sezone prikazaćemo tabelarno (Tabela br. 1). Da bi podaci iz Tabele br. 1 bili uporedivi sa do sada iznešenima (prvi mjesec od otvaranja pozorišta i gostovanje KZHK) iznijeli smo podatke po mjesecima o: (a) broju prikazanih predstava, (b) prośečnima prihodima po predstavi i (c) ukupnima prihodima.

21 Treba napomeuti i to da u Budžetu za 1910. godine: Razdio VII – Ministrastvo prosvjete i crkvenih poslova – pored sredstava namijenjih za funkcionisanje samoga ministarstva postoje samo dva poglavlja: *Prosvjeta* i *Crkva*. U poglavlju Prosvjeta postoje tri glave (XXXIV–XXXVI) i to: glava XXXIV Gimnazija i Bogoslovsko-učiteljska škola škola; glava XXXV Narodne škole i glava XXXVI koju smo pomenuli. Kada pominjemo iznos u budžetu predviđen za bilioteku i muzej to jasno govori i o statusu tih ustanova.

Kao što je poznato arhiva prvoga državnoga pozorišta nije sačuvana, pa podatke crpimo iz izvještaja i dopisa koje su v. d. upravnici pozorišta slali državnima organima. Kad su u pitanju sopstveni prihodi za koje smo istakli da imaju karakter vanrednih, cjelovito možemo navesti samo podatke za period januar-mart 1912. godine. Podaci, koje držimo sasvim reprezentativnima i uporedivima sa drugima iznijetima podacima, potiču iz istoga izvora (dva izvještaja P. Bogdanovića) koji su poznati javnosti.[22]

Pratićemo podatke iz izvještaja koji je na traženje Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova sačinio i dostavio Pero Bogdanović, tada aktuelni v. d. upravnika državnoga pozorišta. Tokom prva tri mjeseca u 1912. godini pored državne subvencije predviđene budžetom (ukupno 3.000 perpera) i prihoda od prodatih ulaznica KCNP ostvarilo i druge sopstvene prihode:

1. za januar ukupno **64** perpera (globe zapošljenih 6 per.; od prodatih plakata 9,4 per. i 49,5 perpera od iznajmljivanja sale za kono-predstave).

2. za februar ukupno **138,88** perpera (globe zapošljenih 5 per.; plakate 6,38 per.; kino predstave 112,5 i druge predstave 15 perpera).

3. za mart ukupno **122,14** perpera (globe zapošljenih 15 per.; od plakata 6,64 per.; od kino predstava 100,5 perpera).

Posmatrajući visinu iznosa sredstava sopstvenih prihoda ostvarenih po navedenima osnovama za mjesece februar i mart 1912. godine vidimo (Tabela br.1) da odgovaraju porośečnome mjesečnome prihodu od odigranih predstava.

[22] Izvještaji Pera Bogdanovića su objavljeni. Prvi u: Ljiljana Milunović, *Pozorište u Crnogorskoj periodici 1909–1915*, Podgorica, 2004, str. 133–140. i drugi u: Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetnje Podgorica, 2017, str. 272–292.

Tabela 1.

Mjesec	Pozorišna sezona 1910/11.			Pozorišna sezona 1911/12.		
	Broj predstava	Prośečni prihod	Ukupni prihod	Broj predstava	Prośečni prihod	Ukupni prihod
Septembar	11	207	2.277	-	-	-
Oktobar	7	164,43	1151			
Novembar	7	133,29	933			
Decembar	7	185,43	1298			
Januar	8	111,75	894	13	135,84	1.765,95
Februar	6	137,33	824	9	121,69	1.095,2
Mart	12	119,58	1435	12	144,12	1.729,4
April	12	185,42	2225			
Maj	16	131,44	2103	2		
Jun	14	127,86	1790	-	-	-
Jul						
Avgust						
Ukupno	**100**	**149,3**	**14930**	**34**	**135,02**	**4.590,55**

Napomena: *Tabela je urađena na osnovu izvještaja Pera Bogdanovića, v. d. upravnika KCNP od juna 1911. godine, koji je na traženje podnio nadležnome Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova.*

Potrebno je sa nekoliko napomena ukazati na reprezentativnost podataka iz Tabele br. 1, kao osnovi za donošenje zaključaka o sopstvenima prihodima prvoga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori. Prije svega, treba

naglasiti da svi podaci potiču od istoga zvaničnoga izvora, odnosno da su preuzeti iz oficijelnih izvještaja nadležnoj vlasti, koje je na traženje podnosio upravnik pozorišta Pero Bogdanović. Pored toga, polazeći od činjenice da arhiva KCNP (odnosno potpuniji podaci) nijesu sačuvani, prezentirani predstavljaju najcjelovitiji neposredni odgovor na pitanja kojima se bavimo. Treba skrenuti pažnju da tabelom nijesu obuhvaćene predstave sa gostovanja (prikazane van matiče scene) niti one date na sceni Zteskoga doma koje imaju vanredni karakter kao što su razne jubilarne predstve i korisnice i sl. koje se uvijek posebno dogovaraju i odobravaju, a od kojih prihod (naročito ne čitav) obično ne ide u kasu pozorišta.

U tabeli cjelovito prikazana prva pozorišna sezona 1910/11. godine počela je predstavom datom 2. IX 1910. godine, a završila predstavom prikazanom 8. VII 1811. godine poslje zaključka Ministarskoga savjeta (vlade) od 7. juna o privremenome zatvaranju pozorišta. Uz podatke o prihodima po predstavama u prvoj sezoni saznajemo da dugovanja pozorišta na dan 10. VII 1911. godine iznose 5.683,10 perpera. U to vrijeme jul i avgust su uvijek bili mjeseci kada profesionalna pozorišta nijesu radila. To su mjeseci za odmor članova umjetničkoga ansambla i pripremu pozorišta za narednu sezonu (*ferijalni mjeseci*, kada se redovni materijalni troškovi drastično smanjuju, a manji broj glumaca, oni koji su pod ugovorom, primaju ½ uobičajene plate). Treba naglasiti da je u okviru broja prikazanih predstava tokom septembra mjeseca 1910. godine obuhvaćena i predsatava *Balkanske carice* koja je data u prethodnome mjesecu (24. avgusta).

Sa nekoliko razloga prikazane podatke u tabeli za tri mjeseca 1912. godine (januar, februar i mart) možemo smatrati sasvim reprezentativnima za ocjenu čitave sezone. U mjesecu septembru 1911. god. nije bilo predstava, jer jer sezona 1911/12. godine otpočela 15. oktobra. Zbog toga (rad samo pola mjeseca)

КРАЉ. ЦРНОГОРСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ
НА ЦЕТИЊУ.

30

СВЕЧАНА ПРЕДСТАВА
у част рођен-дана Њ. Величанства Краља НИКОЛЕ I.
У суботу 25. септембра 1910. године

XXIV. ПРЕДСТАВА XXIV. ПРЕДСТАВА

КЊАЗ АРВАНИТ

Драмски чин у 6 слика. Написао Никола I. Редитељ М. Петровић.

Л И Ц А:

КЊАЗ АРВАНИТ ЦРНОЈЕВИЋ, брат Иванбегов	г. Стевановић
ВОЈВОДА ГОЈКО	г. Милошевић
ВОЈВОДА ВЉАЈКО	г. Ковачевић
КНЕЗ БОГИЦА	г. Петровић
КНЕЗ СТАНОЈЕ	г. Дир
СЛУГА АРВАНИТОВ	г. Катински
ФАТИМА, потурчена Војислава кћи вој. Жарка зетског племића	г-ђа Петровић
АЛИБЕГ, њезин муж	г. Ковачевић
АЈША, потурчена зећанка	г-ђа Дир
СЕЛИМ, њезин брат	г. Рупчић
МУФТИЈА	г. Војводић
СКЕНДЕР ПАША	г. Петровић
КАДИЈА	г. Дир
ОДО-БЕГ (Жарко) отац фатимин	г. Катински
ВЕЗИР	г. Таминџић
СТРАЖАР	г. Рупчић

Војска, војници, стражари. Догађа се: I. и IV. слика на кули у Скадру; II. у логору на Крајини; III. код градића Дриваста; V. и VI. код града Скадра.

ЦИЈЕНЕ:
ГОРЊЕ ЛОЖЕ 10 Перпера — ДОЊЕ ЛОЖЕ 8 Перпера — ПАРТЕР I. реда 2 Перп.
ПАРТЕР II. реда 1·50 Перп. — Стајање у партеру 0·80 Перп.

Улазнице могу се добити на дан представе у Управи Кр. Цр. Нар. Позоришта од 3–5 сати послије подне и у вече на каси.

Почетак тачно у 8 часова у вече

Долазак у свечаном одијелу

Knjaz Arvanit, 25. septembar 1910. godine

i podaci vezani za oktobar mjesec ne bi bili adekvatni za upoređivanje. Tokom novembra i decembra mjeseca te godine državno pozorište je na matičnoj sceni u Zetskome domu prikazivalo ošetno manji broj predstava jer je relativno redovno gostovalo u dvorcu prijestolonasljenika Danila Aleksandra, pa se prihodi ostvareni u ova dva mjeseca ne mogu smatrati

neposredno uporedivima sa onima iz perioda uobičajenoga rada pozorišta. U 1912. godini pored tri mjeseca iz kojih su prihodi prikazani u Tabeli br. 1, državno pozorište je redovno radilo još samo tokom aprila mjeseca. Poslije samo dvije predstave date početkom maja mjeseca (4. i 6. V) pozorište je otišlo na dužu turneju po Crnoj Gori.

Na osnovu svega izloženoga smatramo da se iz podataka prezentiranih u Tabeli br.1 može steći realna slika o osnovnome i daleko najizdašnijemu vidu sopstvenih prihoda (prodaja ulaznica) Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta u prvoj i drugoj pozorišnoj sezoni, odnosno tokom čitavoga njegovoga redovnoga rada. Pri ocjenjivanju obima ostvarenih sopstvenih prihoda KCNP treba imati na umu da su tokom 1911. i 1912. godine u sali Zetskoga doma skoro redovno prikazivane bioskopske predstave,[23] te povremeno i programi cetinjskih kulturnih društva.

O rashodina KCNP tokom 1910. godine možemo puzdano govoriti na osnovu izvještaja koji je Dušan Vuksan podnio Ministarstvu kulture i crkvenih poslova 4. aprila 1911. godine. Dušan Vuksan, koji je od formitanja KCNP (februar, 1910. god) bio član Književnoga odbora zadužen za finansijska pitanja u vrijeme slanja izvještaja je na poziciji v. d. upravnika ove institucije. Uz dopis ministarstvu, Vuksan dostavlja veoma preglednu opširnu tabelu (sa 22 kolone) u kojoj su po mjesecima prikazane razne vrste troškova tokom 1910. god. kao i dodatak koji na isti način obuhvata rashode u tri mjeseca od početka 1911. godine. Sadržaju Vuksanove tabele posvećujemo nešto više pažnje jer, pored evidentiranja troškova svečanoga otvaranja i gostovanja sa strane, cjelovito ilustruje vrste troškova domaće profesionalne pozorišne kuće, ukazujući na njihovu visinu i odnos tokom jedne godine.

23 Vidi: Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018.

Prema izvještaju Vuksana tokom čitave 1910. godine preko kase državnoga pozorišta je isplaćeno (bilo rashoda): **25.466,65** perpera.

Analitički prikazano: *Glumačke plate:* 8337,76 perpera; *Diletantske plate:* 617,40 p.; *Pomoćno osoblje*: 724,20; *Rekvizita*: 420,91; *Posluga*: 684,60; *Garderoba*: 1024,58; *Pozornica*: 640,20; *Uređenje Zet. Doma*: 537,40; *Putni trošak*: 1481,00; *Pozor. djela i prepisi*: 404,50; *Pošta*: 90,20; *Muzika*: 926,20; *Frizer* 100,00; *Mobilja*: 1.060; *Drva*: 218,20; *Apoteka i doktor*: 49,37; *Privrem. izdaci*: 290; *Razni izdaci*: 1.412,41; *Otvaranje pozorišta* 5.114,72; *Zagreb. pozorište* 5.879 perpera. Bez izmjena smo od D. Vuksana preuzeli nazive mjesta troškova (tj. nazive kolona u tabeli).

Troškove KCNP-a u tri mjeseca (januar, februar i mart) iz 1911. godine (sezona 1910/1911) kako ih je dao D. Vuksan, radi lakšega upoređivanja prikazaćemo tabelarno (Tabela br. 2) zajedno sa troškovima u istima mjesecima 1912. godine (sezona 1911/12) kako su prezentirani u izvještaju P. Bogdanovića koji smo već pominjali.

Tabela 2.

Rashodi isplaćeni preko kase KCNP-a
za tri mjeseca tokom dvije sezone

Mjesec	Sezona 1910/11.	Sezona 1911/12.
Januar	1.876,03	2.717,88
Februar	3.498,73	2.191,44
Mart	2.761,03	2.907,81
Ukupno	**8.135,79**	**7.817,13**

Napomena: *Iznosi su dati u perperima (20 perpera = 1 napoleon). D. Vuksan je 4. IV 1911. god. podnio svoj izvještaj, a P. Bogdanović 6. IV 1912. godine.*

Pri posmatranju ukupnoga rashoda od 25.466,65 perpera, koliko je v.d. upravnik KCNPa prikazao za 1910. godinu, a imajući pri tome na umu da je država za ovu namjenu planirala samo 6.000 perpera, izabraćemo još nekoliko pozicija iz budžeta te godine kao moguću paralelu radi sticanja što cjelovitijega opštega utiska o ukupnome finansijskome ambijentu u Crnoj Gori. Državnim budžetom je naprimjer predviđeno i: (1) Gimnazija i Bogoslovsko učiteljska škola 91.640 perpera; (2) Državna štamparija 44.905 perpera; (3) Kancelarija NJ. K. V. Gospodara 7.000 perpera; te (4) Drzavna kontrola 29.500 perpera.[24]

Držeći prezentirane numeričke pokazatelje o finansijskome aspektu rada prvoga državnoga pozorišta u Crnoj Gori dovoljno relevantima i ilustrativnima klonili smo se ovom prilikom širih komentara i analiza. Zato ćemo, kao doprinos formiranju što potpunije slike, ukazati na cjelovitija gledanja koja su uprave pozorišta o ovome pitanju iznosila u svojim dopisima nadležnome Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova. Tokom redovnoga rada KCNP-a 1910–1912. godine (predsezona i dvije redovne pozorišne sezone) možemo zapravo govoriti o dvije uprave.

Prvu upravu KCNP-a je činio Književni odbor, odnosno trijumvirat Milutin Kovačević, predšednik odbora i po tom osnovu v. d. upravnika, Dušan Đukić, član odbora, zadužen za opšta pitanja (sekretar) i Dušan Vuksan, član odbora, zadužen za finansijska pitanja. Tročlano tijelo je vodilo državno pozorište od marta 1910. do februara 1911. godine, kada su Kovačević i Đukić podnijeli ostavke, dok je Vuksan u funkciji v. d. upravnika nastavio da bude na čelu teatra do juna 1911. godine, kada i on podnosi ostavku na tu dužnost. Sva tri člana Književnoga odbora KCNP su bili redovno zapošljeni kao profesori u srednjim školama tako da su poslove u pozorištu obavljali uz svoja

[24] „Finansijski zakon za 1910. godinu“, *Glas Crnogorca*, XXXVIII/1909, br. 55, str. 1–6.

oficijelna zaduženja. Nijesmo mogli utvrditi da su za svoje angažovanje u pozorištu primali ma kakvu redovnu nadoknadu.

Šire i detaljnije gledanje na stanje i finansijske probleme državnoga pozorišta prvo rukovodstvo će saopštiti ministru prosvjete u dopisu od 14. oktobra 1910. godine i uz dopis dostaviti preglednu analitičku tabelu prihoda i rashoda koju je uradio Dušan Vuksan. Podatke iz Vukasnove tabele nećemo ovđe navoditi jer smo ih već pomenuli citirajuću širu (proširenu) tabelu koju će dostaviti Ministarstvu nešto kasnije, kao v. d. upravnik u aprilu 1911. godine. Ukazaćemo sasvim kratko samo na stavove uprave KCNP o finansijskome aspektu rada pozorišta, iznešenima u pomenutome dopisu koji su potpisali M. Kovačević, D. Vuksan i D. Đukić.[25]

Svoje konačne stavove uprava KCNP će iznijeti u pet tačaka na kraju pisma, uz napomenu ministru da sa njima upozna Ministarski savjet i Crnogorsku narodnu skupštinu. No, prije toga autori dopisa će konstatovati da je država pozorištu dala: „preneznatnu pomoć, koju predstavlja svota od 6.000 Perp. godišnje." i napraviti paralelu sa praksom u regionu: „Dok druga pozorišta primaju od države najmanje 100.000 (kao Beogradsko) i 250.000 (kao Zagrebačko) – kao bi bez ikakvih novčanih kriza mogla odgovoriti svojim uzvišenim zadacima". Pet stavova koje je uprava KCNP saopštila ministru prosvjete nijesu opširni, pa ih integralno pružamo čitaocu na uvid:

„1) da se državna subvencija za Kralj. Crnog. Nar. Pozorište poveća na 12.000 Perp.

2) da se votira naročiti dodatak za scenariju i garderobu s iznosom od 3.000 Perp.

3) da se troškovi električnoga osvjetljenja i otopljenja prenesu

[25] „Čast nam je predložiti Vam u prilogu specifikaciju pozorišnih prihoda i rashoda, koji uključuju vrijeme od 1. Januara do 8. oktobra o. g.". Dopis, ali ne i specifikacija (tabela) su objavljeni: V.[asilije] Lukić, „Pisma iz Cetinjskog državnog arhiva", *Stvaranje*, VII/1952, br. 5, str. 313–314.

na Ministarstvo Finansija i Građevina, pošto je Pozorište državna, ostalima ravnopravna, ustanova.

4) da se u Prvom Skupštinskom Zasijedanju donese zakon o Pozorištu, kako bi se i na taj način zagarantovala sigurnost Narodnom Pozorištu.

5) da se stvori zakon o Pensionom fondu za članove Kralj. Crnog. Nar. Pozorišta.".

Drugu upravu KCNP činio je v. d. upravnik Pero Bogdanović, takođe zapošljen kao profesor u srednjim školama, koji će na čelu pozorišta praktično biti od 15. VI 1911. godine do kraja 1915. godine, odnosno do povlačenja sa kraljem Nikolom I i crnogorskom vladom u izbjeglištvo. U svome radu tokom redovnih sezona Bogdanović se o svemu stalno konsultovao i donosio odluke uz sagalsnost sa tri glumca i režisera (Lj. Micić, N. Hajduković i I. Vučićević) koji su, sa svojim suprugama glumicama, marta 1911. godine došli na Cetinje i činili stalni kostur umjetničkoga ansambla KCNP-a. Mada su obično svi stajali iza važnijih stavova iznešenih u dopisima Ministarstvu, iz ukupnoga djelovanja se može zaključiti da je najveći, možemo reći presudni, uticaj na predložena rješenja imao Ljubomir Micić.

Poslije završetka prve, a u pripremu druge pozorišne sezone Pero Bogdanović je, sasvim sigurno uz konsultaciju sa vodećima režiserima KCNP, Ministarstvu prosvjete, odnosno Ministarskome savjetu, sopštio viđenje koliko finansijskih sredstava treba obezbijediti da bi profesionalno pozorište moglo nesmetano da radi. Potrebe pozorišta su grupisane i sagledane kroz osam stavki koje su detaljnije komentarisane i obrazložene. Polazeći od izabranoga ugla gledanja ovđe ćemo bez komentara saopštiti samo predviđene novčane iznose koji su dati uz stavke (nazive preuzimamo sa originala bez intervencija) na mjesečnome nivou. Dakle, prema gledanju P. Bogdanovića, koje je izložio u dopisu od 13. VII 1911. godine, da bi državno pozorište

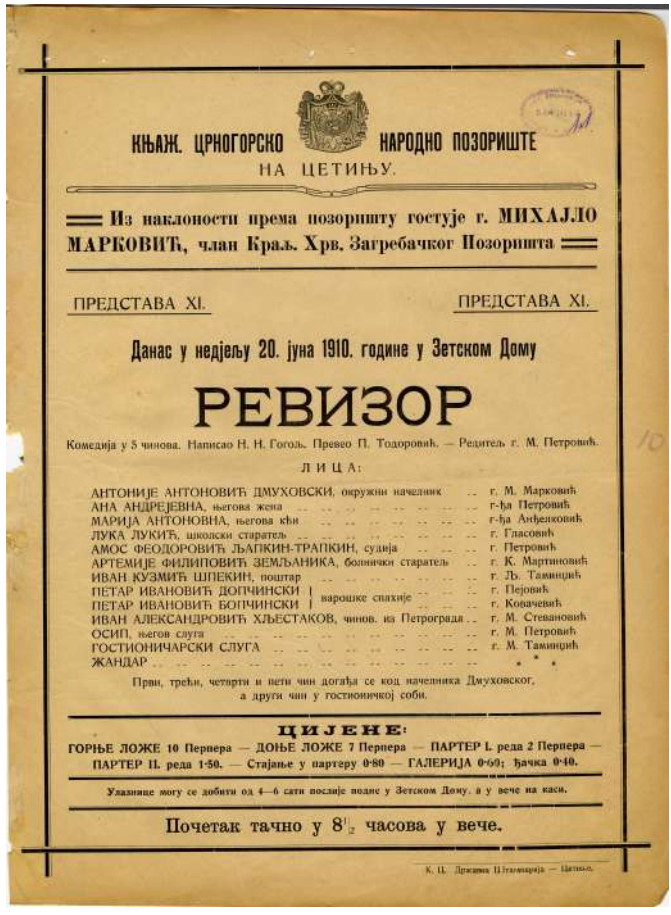

КЊАЖ. ЦРНОГОРСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ
НА ЦЕТИЊУ.

Из наклоности према позоришту гостује г. МИХАЈЛО МАРКОВИЋ, члан Крал. Хрв. Загребачког Позоришта

ПРЕДСТАВА XI. ПРЕДСТАВА XI.

Данас у недјељу 20. јуна 1910. године у Зетском Дому

РЕВИЗОР

Комедија у 5 чинова. Написао Н. Н. Гоголь. Превео П. Тодоровић. — Редитељ г. М. Петровић.

ЛИЦА:

АНТОНИЈЕ АНТОНОВИЋ ДМУХОВСКИ, окружни начелник	г. М. Марковић
АНА АНДРЕЈЕВНА, његова жена	г-ђа Петровић
МАРИЈА АНТОНОВНА, његова кћи	г-ђа Анђелковић
ЛУКА ЛУКИЋ, школски старатељ	г. Гласовић
АМОС ФЕОДОРОВИЋ ЉАПКИН-ТРАПКИН, судија	г. Петровић
АРТЕМИЈЕ ФИЛИПОВИЋ ЗЕМЉАНИКА, болнички старатељ	г. К. Мартиновић
ИВАН КУЗМИЋ ШПЕКИН, поштар	г. Љ. Таминџић
ПЕТАР ИВАНОВИЋ ДОПЧИНСКИ } варошке спахије	г. Пејовић
ПЕТАР ИВАНОВИЋ БОПЧИНСКИ }	г. Ковачевић
ИВАН АЛЕКСАНДРОВИЋ ХЉЕСТАКОВ, чинов. из Петрограда	г. М. Стевановић
ОСИП, његов слуга	г. М. Петровић
ГОСТИОНИЧАРСКИ СЛУГА	г. М. Таминџић
ЖАНДАР	* *

Први, трећи, четврти и пети чин догађа се код начелника Дмуховског, а други чин у гостионичкој соби.

ЦИЈЕНЕ:

ГОРЊЕ ЛОЖЕ 10 Перпера — ДОЊЕ ЛОЖЕ 7 Перпера — ПАРТЕР I. реда 2 Перпера — ПАРТЕР II. реда 1·50. — Стајање у партеру 0·80 — ГАЛЕРИЈА 0·60; Ђачка 0·40.

Улазнице могу се добити од 4—6 сати послије подне у Зетском Дому, а у вече на каси.

Почетак тачно у 8½ часова у вече.

К. Ц. Државна Штампарија — Цетиње.

Revizor, 20. jun 1910. godine

adekvatno funkcionisalo bilo bi neophodno da se svakoga mjeseca obezbijedi minimum po **2.770** perpera i to:

1) *Glumci*, 1.700 perp; 2) *Tehničko osoblje,* 365 p; 3) *Prinova garderobe,* 50; 4) *Nabavka i prepis djela,* 100; 5) *Rekvizite*, 25; 6) *Muzika*, 60; 7) *Ogrev*, 300 i 8) *Elektrika*, 170.

Predloženi mjesečni rashodi pozorišta nas prostom računicom dovode do godišnjega iznosa od 33.250 perpera koji bi pri konačnome utvrđivanju svakako bio korigovan (smanjen) u stavkama

koje se odnose na plate zapošljenih (*ferijalni mjeseci* i dr.) te u odnosu na godišnja doba (grijanje) i druge manje moguće uštede.

Prezentirajući pokazatelje o prihodima i rashodima prvoga državnoga pozorišta u Crnoj Gori u uslovima kada se ne mogu konsultovati dokumenti sa kompletnima i sređenima oficijelnima podacima (godišnji završni računi i sl.) jer, kako smo već istakli, arihva ove državne ustanove nije sačuvana, nastojali smo da, radi stvaranja što potpunije slike, iznešene cifre (novčani iznosi) budu tematski i vremenski grupisane i što obuhvatnije, a da u isto vrijeme budu što reprezentativnije i lakše uporedive. Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište je u toku svoga redovnoga rada kroz tri kalendarske godine uputilo na stotine dopisa od kojh je najveći dio adresiran raznima državnim instancama. U velikome procentu ovh dopisa (mogli bi reći skoro svima) na određen način se pominju finansijska pitanja i pokazatelji, pa bi njihovo praćenje i prezentiranje zahtijevalo zaista mnogo prostora. Zato smo se odlučili da odgovor na pitanje koje razmatramo tražimo kroz što sažetiju prezentaciju nekoliko serija podataka koji se odnose na različite periode u radu pozorišta i razne autore koji ih saopštavaju, a da pri tome zadržavaju punu reprezentativnost i koliko je to god više moguće uslove za upoređivanje.

Prateći pomenuti pristup temi koju razmatramo, a kako smo već pezentirali podatke iz projekta koji je nastao prije početaka rada državnoga pozorišta, smatramo utilitarnim da na kraju izložimo gledanja iz, takođe zaokruženoga projekta, koji je nastao poslije završetka prve, a neposredno pred početak druge redovne pozorišne sezone KCNP-a. Prvi od ovih projekata je potpisao Branislav Nušić, koji nije mogao imati neposrednih iskustava sa radom profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori, a drugi Milutin S. Stevanović, koji je kao glumac i režiser crnogorskoga profesionalnoga pozorišta boravio na Cetinju od početka rada držvnoga teatra (maj, 1910. g) do kraja prve pozorišne sezone (jul, 1911. g). Stevanovićev projekat (*Stevanovićev memoran-*

dum) koji u literaturi nije pominjan do naših radova, kao i Nušićev (*Nušićev memorandum*) poznat je javnosti.[26] Oba autora projekata su izrazila spremnost da se i neposredno angažuju na realizaciji predloženih rješenja. Iz dopisa upućenoga ministarstvu može se zaključiti da je i Stevanović pri izradi prijedloga konsultovao jednu, ili više ličnosti.

Stevanovićeva koncepcija rada i razvoja crnogorskoga pozorišta na kojoj u ponuđenome projektu temelji predloženu projekciju rashoda i prihoda potpuno se razlikuje od Nušićeve. Ne ulazeći u detalje i elaboraciju samo ćemo istaći da Stevanović, za razliku od Nušića, smatra kako je rad i razvoj pozorišta u Crnoj Gori moguć i održiv uz oslonac na domaće kadrovske i materijalne potencijale. „Kad je Crnogorsko pozorište, onda svakako bi trebalo da u njemu bude Crnogoraca." – kaže Stevanović prije nego što će u nastavku iznijeti plan obuke i formiranja domaćega glumačkoga kadra. U projektu, koji iz Zaječara upućuje Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova 30. septembra 1911. godine, Stevanović je posmatrao rashode redovnoga rada pozorišta na mjesečnome nivou i uz objašnjenja i komentare prezentirao ih u pet cjelina (I–V). Prvu i, naravno, najznačajniju cjelinu (I.) koja je u projektu prikazana kroz tri segmenta (a, b i v) čine lična primanja angažovanoga osoblja.

I. Pozorišni personal

a) Glumačko osoblje

[1) I reditelj. za role karakterne (n. pr. Dim. Petrović) 150 perpera; 2) II reditelj. za role prvih ljubavnika i junaka M. Stevanović (150 per.); 3) Vučićević – komičar (120); 4) Micić za role: karak. i drastične (120); 5) (?) jedan mlađi ljubavik (100–120); 6) jedan za role II reda (100–120); 7) Vojvodić, za manje komične role (100); 8) Milošević, za epi-

[26] Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje Podgorica, 2017, str. 313–333.

zodne role (80); 9) Primadona (n. pr. Ilićka. Tešićeva, Lj. Jovanovićeva) (130–150); 10) Vučićevićka (130); 11) Micićka (130); 12) Za komične babe (n. p.: Žikićka, Nišlićka Barlovac) (110–120); 13) Jedna za II reda uloge (100–120; Jedan za sporedne uloge (90–100); 15) Sufler 100–120); 16–19) Za prvo vreme uzeti 2–4 volontera sa po 50 per. (100–200)].....**2.020**

b) Tehničko osoblje.

[1. Čuvar – Vasa Martinović (30); 2. Dekorater (60); 3. Rekviziter (50); 4. pomoćnik dekorateru (20); 5. raznosač pozorišnih objava (30); 6. biletar (20); 7. razvodnik (20).....**230**

v) Administrativno osoblje

[1. upravnik (?) blagajnik (40); Arhivar (20)]..... **60**

Pozorišni personal.....Ukupno: **2.310**

II Za kostime treba predvideti.....**200**

III Za djela, najviše.....**50**

IV Za rekvizite.....**40**

V Za dekoracije.....**100**

Rashodi (I–V).....Ukupno: **2.700**

Iz samoga prijedloga rashoda (pomenuta imena glumaca i tehničkoga osoblja i dr.) kao iz komentara i objašnjenja koje je pružio vidi se da M. Stevanović veoma dobro poznaje konkretnu situaciju u KCNP, te prilike na Cetinju i u Crnoj Gori. Izdvojićemo, kao za nas je vrlo interesantan detalj, upitnik (?) koji Stevanović stavlja umjesto iznosa za platu upravnika pozorišta. To što Stevanović ne zna koliko novca treba predviđeti za platu upravnika i taj iznos ne uzima u obzir pri prikazu ukupnih rashoda može ukazivati na to da dok je on bio na Cetinju pozorišna kasa nije opterećivana ovakvom vrstom isplata što korespondira sa saznanjima koja smo stekli, kako smo to već istakli, konsultujući arhivske izvore.

Razmatrajući moguće prihode Stevanović uz data šira objašnjenja rashoda pruža na uvid model mjesečnoga repertoara (15 predstava)[27] pozorišta na osnovu kojega po predstavi očekuje prosečno 120 perprea, odnosno mjesečni prihod od 1.800 perpera, što bi opet, uz državnu subvenciju od 1.000 perpera, prevazišlo predložene troškove za 100 perpera i u konačnome činilo redovni rad pozorišta održivim na duži rok. Konstatovani mjesečni višak od 100 perpera trebalo bi da, uz državnu subvenciju, na nivou godine pokrije iako smanjene (najmanje 50%) rashode tokom *ferijalnih mjeseci*, kada nema predstava pa ni prihoda od prodatih ulaznica.

Posmatrajući ovaj arhivski dokument mogli bismo zaključiti da je njegov sadržaj svojevremeno bio predmetom pomne pažnje u državnima organima Crne Gore (neki djelovi podvučeni crvenom olovkom, arhiviran skoro tri mjeseca po prijemu...). Međutim, donosioci odluka u Kraljevini Crnoj Gori su se opredijelili da rad državnoga pozorišta i u drugoj redovnoj sezoni nastavi da, kao i u prvoj, teče uz skoro potpuni oslonac na *ad hoc* angažovane profesionalne glumce iz inostranstva i bez bilo kakvih nakana za formiranje domaćega umjetničkoga ansambla.[28] Odnos prema načinu redovnoga rada i razvitka državnoga pozorišta kako je prezentiran u *Stevanovićevome memorandumu,* kao ustalome prema načinu finansiranja i uopšte statusu ove ustanove kulture u Kraljevini Crnoj Gori, vrlo živo inicira čitav niz razmišljanja koja bi mogla obuhvatiti više aspekata pomenutih pitanja, ali i društvene atmosfere uopšte na početku druge decenije 20. stoljeća. Ovđe se međutim, uzdržavamo od daljih razmatranja, jer cijenimo da široko izlaze iz okvira teme koju smo izabrali.

Početkom Balkanskoga rata, septembra 1912. godine prekinute su započete pripreme za početak treće pozorišne sezone

[27] „A ovakav repertoar može da se sastavi ne samo za jedan mjesec no za 10 i 20 godina.“ – reći će Stevanović.

[28] O dramskima poukama i obuci domaćega kadra vidi: Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje Podgorica, 2017, str. 333–361.

KCNP. Tokom narednih, ratnih godina u Crnoj Gori profesionalno pozorište nije imalo formiran ansambl, te saglasno tome nije pripremalo i prikazivalo pozorišne predstave. Neke troškove i obaveze prema bivšim članovima KCNP ipak su isplaćene po odobrenju Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova o čemu smo već pisali.[29] Padom pod udar strane vojne sile nestaće sa političke karte Evrope Kraljevina Crna Gora, a sa njom, dijeleći u svemu sudbinu države i naroda, prestaće da postoji Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište. Do nove predstave domaćega profesionalnoga pozorišta na području Crne Gore trebaće da proteknu dvije, bezmalo pune, decenije.

***

Nekoliko riječi, pitanja za kraj. Nadamo se da će kostur koji čine serije šturih numeričkih pokazatelja biti sigurna i realna podumijenta i dozvoliti da razmišljanja o stanju i načinu rada prvoga crnogorskoga profesionalnoga teatra dovedu do što pravilnijih zaključaka o izabranima, ali i mogućima pravcima razvitka, te naravno postignutima rezultatima na području dramske umjetnosti Crne Gore do nastanka ratnih prilika u drugoj deceniji 20. stoljeća. Prihodi i rashodi tokom rada prve, u punom značenju te riječi, državne institucije kulture u Crnoj Gori, kao uostalom i same države, veoma jasno i pouzdano govore o željama i potrebama, pa i kadrovskima mogućnostima, sa jedne i finansijskoj snazi, odnosno izdašnosti državnoga budžeta, kao nužnome preduslovu njihova zadovoljavanja, sa druge strane. Državni prihodi, kao stalni limitirajući faktor ukupnoga razvoja crnogorskoga društva posmatrani poslije Berlinskoga kongresa, jasno su se odražavali i na život državnoga pozorišta. Podsetićemo da je profesionalno pozorište u Crnoj Gori osnovano (u sklopu proslave jubileja suverena) realtivno kasno – čak

[29] Luka I. Milunović, „Pozorišne sezone kojih nije bilo (1912–1914)“, *Matica*, XVII/2016, br. 67, str. 449–474.

26 godina poslije početka redovnoga pozorišnoga života i polaganja kamena temeljca za pozorišno zdanje. Pri tome, stalni državni teatar u Crnoj Gori je svečano otvoren bez potpuno formiranoga umjetničkoga ansambala, adekvatno riješenoga načina korištenja prostora za rad i statusa koji mu je kao državnoj ustanovi trebalo odmah da pripadne.

Tokom dvije redovne sezone, koliko ih je ukupno ostvarilo, profesionalno pozorište je izdašnošću državnoga budžetiranja stalno držano na samoj ivici egzistencije sa vrlo nesigurnima izgledima za kontinuirani rad na duže staze. Pri ovakvoj konstataciji ne dozvoljavamo da pitanje zamagljuje to što je crnogorsko državno pozorište bilo mlada institucija, sa vrlo malo iskustva u radu. Dobro je bilo poznato stanje u mnogo vremešnijima pozorišnima kućama u sušednima državama. Zato su finansijski pokazatelji, držimo, dobra podumijena razmatranjima o tome da li je opšta nedostatnost novca iz državne kase kao takva, sama po sebi, sputavala razvoj pozorišne djelatnosti, ili je to samo isticano kao razlog da bi se pozorištu davalo taman toliko koliko je potrebno da bi ova državna institucija trajno opstajala u bitnije nepromijenjenome stanju.

Uvedemo li u ovu priču saznanja o načinu i karakteristikama vladavine, te društvenima gibanjima u Kraljevini Crnoj Gori na razmeđi prve i druge decenije 20. stoljeća, sa jedne, a uz to dinastičke i lične ambicije državnih uglednika, sa druge strane, počinju se višestruko račvati putevi ka pouzdanima i potpunima odgovorima na ovo, ali i čitav niz pitanja iz drugih sfera društvenoga života koja se neminovno otvaraju.

Ponovo smo, rekli bi, na *šumskima putevima*.[30]

[30] „U šumi su putevi koji se, mahom zarasli, naglo prekidaju tamo gde još nije kročila ljudska noga. Oni se zovu šumski putevi. Svaki od tih puteva ima svoj poseban pravac, ali u istoj šumi. Često se ima utisak da su slični jedan drugom. Ali to je samo takav utisak.“ (Martin Hajdeger, *Šumski putevi*, Beograd, 2000. str. 5)

FANTAZMATSKO U IGRANOM FILMU

Žarko Martinović

This essay is organized in three parts. In the first part, the psychoanalytic concept of phantasm (unconscious fantasy) is defined and the impact of phantasmatic scenes on structuring cinematic fiction is emphasized. The second and third parts depict the role of phantasmatic organization in cinematic fiction by analysing master pieces – "Blow-up" directed by Michelangelo Antonioni and "The Conversation" directed by Francis Ford Coppola. Some phantasmatic derivatives of seduction and primary scene are discerned in the movie Blow-up while the role of a phantasmatic voice acquires a particular significance in the plot of The Conversation. Many sequences of both movies, each one in its own original way, exemplify that the repetition is the principle of phantasm. The use of psychoanalytic concepts in cinematographic analysis contributes to the understanding of complex cinematic plots.

Fantazam se u psihoanalizi definiše kao imaginarni proizvod kome subjekt povremeno pribjegava (Frojd, 1905). Ponavljanje je karakteristično za fantazmatski scenario u kojem je subjekt uvijek prisutan i u kome se oslikava ili predstavlja ispunjenje neke želje, manje ili više izobličene pod uticajem odbrambenih procesa (Laplanche et Pontalis, 1998). Fantazmatske aktivnosti zahvataju sve psihičke instance (id, superego i ego), tj.

cjelokupni duševni život subjekta (Bohleber et al., 2015), a zavisno od stepena njihovog učešća, razlikujemo svjesna dnevna sanjarenja, predsvjesne mentalne slike, nesvjesne želje simbolizovane u manifestnom sadržaju snova i duboko nesvjesne prvobitne fantazme (pra-scene ili prvotne scene, zavođenja, kastracije i unutarmateričnog života); potonji bi odgovarali pra-potiskivanju i postajali manifestni samo u svojim predsvjesnim, nepotpuno potisnutim derivatima odnosno izdancima (Frojd, 1905). Poput preistorijske istine, prvobitni fantazmi bi kod svakog subjekta pružali predstave (i rješenja) glavnih zagonetki sa kojima se subjekt suočava u toku čitavog svog razvojnog puta. Tako bi prvotna scena svakom pojedincu prikazivala njegovo vlastito porijeklo[1], fantazmi zavođenja – porijeklo seksualne želje i seksualnosti, a fantazmi kastracije – porijeklo polne razlike (Laplanche i Pontalis, 1998).

Permutacije fantazama u sferi imaginarnog[2], u uobraziljskom svijetu svakog pojedinca, bezmalo su neiscrpne. Prvobitnim fantazmima pridodaju se drugi, sekundarni fantazmi, kao što su fantazam ponovnog rađanja i besmrtnosti, fantazam svemoći, fantazam oceubistva. Pokrenut raznim senzacijama i opažajima, subjekt u fantazmu može da zauzme više od jedne pozicije (posmatrača ili učesnika) u insceniranju želje. Višestruko mijenjanje pozicije subjekta u toku nastajanja i ponovnog insceniranja fantazma tipično je zastupljeno u fantazmu „Tukli su neko dijete“ (Frojd, 1919).

[1] Ovaj fantazam se odnosi na djetetovo uobraziljsko doživljavanje snošaja roditelja, koje se javlja univerzalno, bez obzira na to da li je dijete stvarno bilo prisutno ili odsutno. Prisustvo pri snošaju odraslih djeluje traumatično na malo dijete.

[2] Termin imaginarno (od latinskog korena *imago* – slika) odnosi se na ono što je predstavljeno vizuelno u najrazličitijim oblicima, počev od slika do sablasti, od vizija sna do bajki. Vidjeti: https://www.universalis.fr/encyclopedie/imaginaire-et-imagination/ pristupljeno 3. 8. 2018.

Umjetnička djela, prvenstveno igrani filmovi, predstavljaju središnje mjesto savremenog kulturološkog predstavljanja imaginarnog i fantazmatskog. Tragovi fantazmatske organizacije u umjetničkim djelima neizbježno nose biljeg autora, koji je u „tekstu" zastupljen i kroz „scenu" autorske želje. Svaki autor daje svoj specifičan autorski pečat fantazmima koje originalno razrađuje oko neke fantazmatske strukturišuće „scene", ili grupe „scena". Na primjer, fantazam prvotne scene u svojim raznim vidovima, pojavljuje se trans-žanrovski (u filmovima naučne fantastike, u ljubavnim dramama, akcionim filmovima, komedijama) i trans-autorski.

Fasbinderovi filmovi se vrte oko varijacija nsvjesnog fantazma „tukli su neko dijete" koji se u toku zapleta modifikuje u „tučenje drugog", sve do ubistva. Fantazam „tučenog djeteta" je u filmovima Lilijane Kavani preoblikovan u fantazam kastriranog djeteta. Veliki broj Bertolučijevih filmova libidinalno motivišu muške fantazije materinskog zavođenja. Prikazujući se u liku supstituta majke, zavođenje se u filmu *Mjesec* / *La Luna* (Bertoluči, 1979) produžava do scene rodoskrvnuća. Sve to ima svoje reperkusije, ne samo na investiranje objekta, već i na identitet likova i recepciju umjetničkog dela.

Neodoljivo privučen željama, često impulsivno ili na opsesivan način, subjekt u svoje fantazme stalno uvlači novu građu i apsorbuje objekte spoljašnjeg sveta. Pritom su pogled i glas parcijalni objekti koji zauzimaju ključno mjesto fantazmatskog u igranim filmovima gdje se istraživanjem važnih scenskih promjena mogu razotkriti čvorišne tačke koje mogu da poprime formu jedne ili više scena, samo jednog kadra, neke slike, glasa ili samo zvuka sa mjesta akcije, formu koja se neprestano vraća u djelo.[3] Primjeri su

[3] Tako velika raznovrsnost nastaje zbog disperzivne strukture fantazma. Trenutak pojave takve strukture je nepredvidljiv i zavisi od niza račvanja.V.: Faure-Pragier, S., Pragier, G. "Completude des fantasmes originaires." *Rev franç Psychanal*. 1991, 55: 1177–1183.

mnogobrojni: u nekim Bertolučijevim filmovima – Parma i njena okolina, kod Ivone Rajner i Sali Poter – filmske slike plesa, kod Erika Romera – dugi prisni razgovori dvoje mladih, u filmovima Lilijane Kavani – scene svlačenja, u Hičkokovim filmovima – fiksacije na jedan ikonični znak, na primjer, prevozna sredstva (avion, voz i druga), u Felinijevom filmskom opusu – slike cirkusa i putujućih umjetnika, a u Antonionijevim filmovima – vraćanje na zagonetne predjele, na otvorene, prazne, napuštene prostore koje opažamo u nekoj kritičnoj tački zapleta.

Ovdje ćemo fantazmatsko subjekta u igranom filmu razmatrati na dva uzorna primjera, u filmovima *Uvećanje* / *Blow-Up* Mikelanđela Antonionija (1966) i *Prisluškivanje* / *Conversation* Frensisa Forda Kopole (1974). Na povezanost ovih filmova ukazuje Kopolino priznanje da je nadahnuće za svoje djelo našao u Antonionijevom *Uvećanju*. Scenario u oba filma dramatizuje sukob između subjektivnog opažanja i razumijevanja događaja. Iako prikazuju misteriju, nijedan od ova dva filma nije klasični triler već su oba umjetnička djela kod kojih neodgonetnuta psihološka tajna stalno podstiče na nove refleksije i nova tumačenja. Prethodno valja naglasiti da fantazmatska organizacija oba filma postaje evidentna tek retrospektivno, u dugotrajnom retroaktivnom sagledavanja uloge likova, kamere i tona u audio-vizuelnoj filmskoj naraciji.

Fantazmatsko u Uvećanju

Scenario *Uvećanja* je nastao preradom pripovijetke „Đavolje bale“ Hulija Kortasara (Cortasar, 1959).[4] U pripovjeci nam se

[4] Cortasar, Julio. Las babas del diablo. In: Cortasar, Julio. *Las armas secretas. Buenos Aires, 1959.* Izraz „đavolje bale“ u španskom originalu znači „imati posla s đavolom“. Kortasarova priča je u engleskom prevodu dobila naziv „Uvećanje“, tj. „Blow-up“ u knjizi *Blow-up and Other Stories,* trans. Paul Blackburn (New York: Collier, 1974).

kazuje da je glavni lik Mišel, po zanimanju prevodilac, „kriv za literaturu, za nestvarne izmišljotine“ što jasno ukazuje da projektuje svoje fantazme i tumačenja na ono što vidi. Kao posmatrač (i narator), on u Parizu, na obali Sene, izdaleka posmatra i fotografiše scenu čiji su akteri odrasla žena i dječak-maloljetnik; tada se u njegovom fantazmatskom oslikava materinski i seksualizovani odnos između dječaka i žene. Međutim, kad od svog filma izradi fotografiju, iznenađuje ga otkriće da je dječak uplašeno gledao u stranu, van okvira slike, prema nekom muškarcu „koji je slao ženu u izvidnicu, da mu dovede zarobljenika ruku vezanih cvećem“ (Kortasar, 1959 /2012).

Scenaristi filma (Mikelanđelo Antonioni i Tonino Gvera) prave značajne transpozicije u odnosu na pripovijetku. Glavni lik je profesionalni, komercijalno uspješan, mladi modni fotograf, Tomas (Dejvid Hemings) koji u ključnom profilmskom događaju fotografiše u parku mladu ženu sa sredovječnim muškarcem. Umjesto Pariza kao u Kortasarovoj pripovjeci, pozornica zbivanja je u filmu premještena u London, britansku prijestonicu koja je u vrijeme snimanja filma, šezdestih godina XX vijeka, preuzela od Pariza ulogu centra svjetske pop-kulture i mode i postala poznata pod nazivom „raskalašni London“ (engl. *swinging London*). U tom periodu hedonizma mladi ljudi su ponajviše zaokupljeni muzikom (džez i rokenrol), seksom i konzumiranjem „rekreativnih“ droga. Još važnija promjena u u odnosu na pripovijetku je uvođenje novih likova od kojih su najvažniji fotografovi komšije – slikar Bil, njegova partnerka Patriša (Sara Majls) i Tomasov prijatelj Ron. Na taj način, prikazivanje interpersonalnih relacija usložnjava psihičku realnost glavnog junaka. Na formalnom planu, govorna komunikacija u *Uvećanju* je minimalna pošto umjesto nje kamera često preuzima ulogu vizuelne naracije. Posmatranje ili gledanje u *Uvećanju* se raskriva iz perspektive nediegetskog, spoljašnjeg naratora u trećem licu, i to na tri nivoa: prvo,

pogledom iz objektiva fotoaparata koji opažamo u fotografijama, drugo, u imaginarnom pogledu koji se ogleda u apstraktnim slikama i u pantomimi, i treće, u pogledu na stvarnost između njih. No glavna spona sa pripovjetkom u filmu su refleksije koje, po Antonionijevim riječima, pokreću „traganje za stvarnošću na fotografisanoj slici“ (Bowles, 2018).

Najavna špica filma prikazuje sjajno zelenu površinu parka na kojoj se ispisuju ogromna slova naslova BLOW UP u kojima se prikazuje manekenka na modnoj reviji na krovu jedne zgrade dok je odozdo posmatra i fotografiše grupa ljudi. To ukazuje da će ljudsko tijelo biti projekcija želja i fantazama, kako protagonista filma, tako i gledalaca. Glavni protagonist filma je modni fotograf Tomas, slavan kao pop-zvijezda. Njegovu želju da posmatra i snima druge hrani fantazam svemoći čiji je pokretač nagon za ovladavanjem, naznačen u sekvencama zavođenja, zanemarivanja potreba drugih i jagme za posjedovanjem. On potajno ulazi u dom za beskućnike i skitnice i neovlašćeno ih snima za svoju knjigu fotografija o savremenom životu u Londonu. U narednim sekvencama, prepušta se raznim zadovoljstvima: vožnji veličanstvenog Rols-Rojs kabrioleta, kupovini avionskog propelera i drugih antikviteta. Tomasova tehnika fotografisanja slavne manekenke Veruške, snimljena iz gornjeg rakursa, čini da ova scena, u kojoj je ona na podu a on sa svojom kamerom iznad nje, liči na simulirani seksualni odnos. Kontrolišući situaciju profesionalno, čim završi snimanje, Tomas žurno odlazi ostavljajući oskudno odjevenu Verušku na podu studija.

Zauzimajući poziciju superiorne eksteriornosti, Tomas prikriva svoju ranjivost i seksualnu nesigurnost. On je rastrzan između želja za komercijalnim uspehom i slavom, i svojih viših, umjetničkih stremljenja koja teži da ostvari svojom knjigom umjetničkih fotografija iz londonskog života. U traganju da za kraj svoje knjige umjetničkih fotografija snimi prijatne, bezbrižne

motive koji bi bili protivteža ranijim prizorima bučnog ali i sumornog londonskog života ulazi u jedan mirni park. Na trenutak, izgleda da je mirna atmosfera parka suprotna od ranijih bučnih sekvenci iz zahuktalog londonskog života. Međutim, kad u parku opazi par nepoznatih, mladu ženu (Vanesa Redgrejv) i sredovječnog muškarca, Tomas poput voajera počinje da ih posmatra i uporno prati a ubrzo i da fotografiše nešto što liči na ljubavnu predigru. Za razliku od isplaniranog snimanja u domu za beskućnike, u ovoj čvorišnoj tački filma fotograf gubi svoju poziciju eksteriornosti i objektivnosti; pun energije, on trči i skoro akrobatski preskače ograde po parku i ispuca sav film da bi ovaj banalni događaj snimio iz što bolje perspektive.

Sekvenca u parku ima višestruko značenje na nivou fantazmatskog. Posmatrana kao odnos para, ona postaje derivat fantazma zavođenja u kome djeluje nešto što poput zagonetnih označitelja (Laplanche, 1989),[5] koji fotografa opremljenog svojim aparatom, falusnim simbolom moći pogleda, neodoljivo privlači da postane njen sastavni dio. Arlou (Arlow, 1980) ukazuje da bi falusna svojstva fotoaparata koji junaku filma pruža narcističku gratifikaciju mogla da, na nivou fantazmatskog, budu kompenzacija pri poređenju sa falusnim označiteljem odnosno aktivnom ulogom figure oca u prvotnoj sceni.[6]

[5] Laplanš je uveo termin *zagonetni označitelji* da bi njime označio verbalne i neverbalne poruke pregnantne nesvjesnim seksualnim značenjima koje u fantazmu tzv. *prvobitnog zavođenja* odrasli prenose djetetu. Prema istom autoru, takvi nesvjesni označitelji se javljaju u svakodnevnim aktivnostima, počev od odnosa djeteta i majke, u činu dojenja a kasnije, u komunikaciji odraslih osoba, mogu poprimiti mnoge druge oblike – pogleda, glasa, dodira i dr. (Laplanche, 1989, p. 126).

[6] U fantazmu prvotne scene pozicija pasivnosti je pozicija žene i djeteta-posmatrača roditeljskog snošaja. Psihoseksualni život za oba pola započinje pasivno, a aktivna pozicija muškog nastaje tek sekundarno, odnosno naknadno (Freud, 1918).

Struktura scene u parku se mijenja kad se Tomas u nju uključi kao treći. Tada scena zavođenja postaje derivat fantazma prvotne scene u kojoj je Tomasu dodijeljena uloga svjedoka. Za takvo gledište Arlou (Arlow, 1980) nalazi podršku na nivou filmske diegeze koja se odlikuje ponavljanim sekvencama vođenja ljubavi u toku kojih treća osoba prekida par. Tomas je u ulozi pasivnog trećeg, svjedoka, i kad kroz otvorena ulazna vrata nenajavljen uđe u stan svojih komšija koje zatekne u seksualnom odnosu. Kako ističe Arlou (Arlow, 1980), derivati prvotne scene u filmu poprimaju simbolične oblike, na primjer, u sekvenci sa rok koncerta na kome glavni muzičar mahnito razbija svoju gitaru. U istoj logici fantazma, takva je i scena žurke na kojoj društvo iz više klase puši marihuanu i gdje Tomas zatiče svog prijatelja Rona sa manekenkom Veruškom. I sekvenca Tomasove seksualne zabave sa dvije tinejdžerke ukazuje na izdanke prvotne scene iz koje niko nije isključen. Štaviše, upadi u privatnost jednog para se u *Uvećanju* često ponavljaju, bez izvinjenja.[7]

Od svih prikazanih derivata prvotne scene, najvažniji čini sekvenca u Tomasovom studiju, a njeni akteri su mlada žena iz parka i Tomas. U početku, ovdje je Tomas ponovo prikazan u poziciji dominacije, dok posmatra njen neuspješan pokušaj da ukrade fotoaparat sa snimcima događaja u parku. U istoj sekvenci, u očajničkom pokušaju da se domogne negativa snimaka iz parka, mlada žena započinje s njim ljubavnu predigru. Međutim, nasrtljivi treći učesnik scene, predstavljen u

[7] Filmski gledalac je i svjesno i nesvjesno u poziciji voajera, a osjećanje samoće prilikom gledanja filma u zamračenoj bioskopskoj sali može ponovo oživjeti neki udaljeni derivat fantazma prvotne scene. Primjeri iz filma *Uvećanje* koje smo ovdje naveli, kao i sekvence iz mnogih drugih filmova (Martinović i Martinović, 1994), pokazuju da je film povlašćeno sredstvo za prikazivanje fantazma prvotne scene, fantazma utemeljenog na zajedničkom doživljavanju imaginarnog koje spaja autora i likove filma sa gledaocima.

vidu ponavljanih telefonskih poziva, kao i dolaska kurira isporučioca propelera, potpuno prekida njihov pokušaj bliskosti. Konačan ishod ove sekvence je obostrana prevara: Tomas ženi iz parka daje prazan fotografski film a ona mu ostavlja lažni broj telefona. Teme pamćenja i zaborava i potiskivanja traume prvotne scene, uporno se ponavljaju, još od prvog susreta Tomasa i žene iz parka. On joj se obraća riječima: „Nemojte sve da pokvarite. Tek smo se sreli" a ona odgovara: „Ne, nismo se sreli. Nikad me niste videli."[8]

Posle niza distrakcija, Tomasova voajerska želja konačno prerasta u epistemofilnu strast kad počne da bez uplitanja drugih razvija fotografije snimljene u parku kako bi u njima našao novo znanje, neki novi smisao, različit od pojavno seksualnog značenja.[9] Odista, fotograf izgleda srećan tek onda kad se potpuno posveti stvaralačkom traganju u kojem je ilustrovan transmedijalni dijalog dvije umjetnosti – filma i fotografije. Filmske sekvence raskošnih pokretnih slika daju iluziju životne punoće i stoje u oštrom kontrastu sa razvijenim i maksimalno uvećanim crno-bijelim fotografijama, dvodimenzionalnim odrazom zamrznutih trenutaka događaja u parku. Međutim, upravo analizom fotografija, poređanih po hronološkom redosljedu tako da liče na fotoroman, Tomas pokušava da rekonstrukcijom događaja snimljenog u parku dosegne do dubine realnog svijeta. U detaljima na crno-bijelim fotografijama, višestruko uvećanim tako da zauzimaju čitav ekran, područje vizuelnog širi se dalje od onog što se može vidjeti golim okom. Kad primijeti ruku koja drži revolver iza žbuna, Tomas povjeruje da je svojim

[8] Dijalozi u *Uvećanju* koji i pored konciznosti obiluju složenim simboličnim značenjima djelo su engleskog dramskog pisca Edvarda Bonda.

[9] Ovakvo čitanje filma po kome je analiza fotografija najvažniji dio filma saglasno je i sa intencijom reditelja; u Antonionijevoj egzistencijalističkoj perpspektivi čovjekovo traganje za smislom obilježeno je vizijama tjeskobe, samoće, apsurda, smrti i praznine.

prisustvom spriječio ubistvo.[10] Međutim, uslijediće njegovo razočaranje kad na jednoj od narednih uvećanih fotografija opazi nešto nalik na opruženi leš sjedokosog Džejninog ljubavnika.[11] U tom povratku čvorišne tačke filma, analiza događaja u parku na osnovu hronologije fotografija vodi Tomasa do rekonstrukcije scene ubistva u kojoj je žena u parku usmjeravala svog partnera prema ubici skrivenom iza žbunja. Zavođenje je sada preokrenuto u svoju suprotnost, u odvođenje u smrt. Na formalnom planu, očigledan je hromatski kontrast između scene zavođenja prikazane u raskošnim kinematografskim bojama i fotografovog susreta sa prizorima smrti na uvećanim crno-bijelim fotografijama.

Smatrajući da je žena saučesnica u ubistvu a on svjedok tog zločina, Tomas se noću, ovog puta bez svog fotoaparata, vraća u park i uvjerava se da je tamo mrtvo tijelo sjedokosog ženinog partnera, leš koji on čak i dodiruje. U toj oneobičenoj, noću-snimljenoj-sekvenci filma, leš muškarca pod neonskim plavičastim osvjetljenjem izgleda neobično blijed, bez znakova nasilja. Štoviše, ukočeno beživotno tijelo sa otvorenim očima nije više ni u istom položaju kao na uvećanim fotografijama i slično je voštanoj figuri ili glumcu koji se pretvara da je mrtav. Namjerno neprirodan izgled leša ukazuje da film ovdje reflektuje neki fantazmatski modus, slično fantazmu oceubistva, u sekvenci situiranoj između realnog i imaginarnog. Dramatičnost ove sekvence dostiže vrhunac kad tišinu noći prekine zvuk nejasnog porijekla, nalik na lomljenje neke grančice, ili na otkočenje oroza revolvera koji je možda uperio

10 Pokušaj da spriječi ubistvo analizom glasova zabilježenih na magnetofonskoj traci je glavna preokupacija Harija, junaka filma *Prisluškivanje*.

11 Engleska riječ *blow-up* koja znači ogromno uvećanje fotografije, slike ili dokumenta u ovoj skevenci filma poprima i svoje drugo značenje – iznenadni argument. Vidjeti: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/blow-up 20. 3. 2018.

ubica čija se silueta na fotografijama samo nejasno nazire. Iako u *Uvećanju* dominira sfera vizuelnog, odnosno fotografski viđenog, ova sekvenca ističe važnost zvučnog domena u filmskom zapletu.

Problem međuljudske komunikacije u *Uvećanju* je najupadljiviji u sekvenci privatne zabave na kojoj svi puše marihuanu. Tamo su svi Tomasovi prijatelji toliko naduvani da ne mogu ni da saslušaju preplašenog Tomasa, a kamoli da mu pomognu da riješi zagonetku ubistva u parku. Ron ga savjetuje da se prepusti uživanju droge i da sve zaboravi.

Po povratku sa zabave, Tomas u svom studiju zatiče haotično stanje poslije provale i krađe uvećanih fotografija i svih negativa filma načinjenog u parku. Retrospektivno, u ovoj sceni postajemo svjesni da je Tomas napravio dvije simptomatične omaške. Prvu, kad je zaboravio da pri odlasku u park, poslije svog otkrića na fotografijama, ponese svoj foto-aparat. Drugu, kada je ženi iz parka u svom studiju dao prazan film i izložio se opasnosti da bude opljačkan. Da li je razlog za obje omaške bilo to što je fantazam svemoći i dalje bio pokretač Tomasovog djelanja? Ova pretpostavka se u diegezi *Uvećanja* oslanja na naglašene narcisoidne crte glavnog lika (sebičnost, arogancija, osjećanja praznine i dosade), crte koje su često u pozitivnoj korelaciji sa izraženim fantazmom svemoći. U svakom slučaju, usvajanje ove pretpostavke bi oduzelo sve argumente kritičarima koji analiziraju *Uvećanje* iz vizure realizma i u fotografovim greškama nalaze propuste autora filma. Ukratko, fantazam bi imao funkciju da začepi eventualne praznine filmske diegeze.

U sekvenci u kojoj je Tomasov studio prikazan poslije provale i pljačke ostala je netaknuta samo jedna uvećana fotografija ali se na njoj ne raspoznaje nijedan objekt. Patriša uočava sličnost ove fotografije sa „mrljama na apstraktnim slikama“ slikara Bila koji za svoje slike kaže: „Dok ih pravim, one ništa ne znače – samo zbrku. Kasnije, nađem nešto na šta mogu da ih okačim.“

Paradoksalno, uvećavanje fotografija, isti metod koji je ranije omogućio da se rekonstruiše ubistvo sada je, pri uvećanju do stupnja neprepoznatljivosti, izgubio značaj, pa postaje sredstvo koje razara dokaz.

Štoviše, kad Tomas sjutra ujutru ode u park, ovog puta noseći fotoaparat radi rekonstrukcije događaja, nema više ni leša niti ikakvih tragova nečijeg prethodnog prisustva. Mjesto koje je bilo poprište fantazama prvotne scene i scene zavođenja ali i naknadno rekonstruisane scene ubistva, sada je mirno, na njemu je samo fotograf. Arlou (Arlow, 1980) ističe da je to završna predstava potpunog potiskivanja koja reprodukuje krađu fotografija i negativa. Kao i u ranijim scenama u parku, čuje se samo šumorenje vjetra koji njiše grane. Ono se čuje i u sekvenci u kojoj Tomas u svom studiju posmatra svoje uvećane fotografije. Taj izvandiegetski zvuk je uvijek isti, mada u sekvencama u parku označava sadašnjost odnosno opažanje realnog ili imaginarnog događaja, dok je u studiju vjerni pratilac slika-sjećanja (Deleuze, 1985). Nasuprot tome, vizuelno opažanje je ono što se mijenja, kao da ga Tomas prerađuje tako da bi postalo drugačije pri narednom odlasku u park, pri pokušaju vraćanja potisnutog i pri završnom, potpunom potiskivanju. Da li fantazmatske scene, pozornica prvobitnih fantazama, oslikavaju nesvjesne procese mentalizacije koji se pobuđuju u toku umjetničkog stvaranja?

Na neriješenu misteriju ubistva u *Uvećanju* nadodaje se zagonetni završetak filma u kojem izgleda kao da imaginarno prelazi u realno, a realno u imaginarno. U posljednjoj sekvenci, čija je pozornica park, Tomas nailazi na veselu družinu studenata koje je sreo u prvim scenama filma i koja sada služi kao ram koji uokviruje cio film. Na početku filma, ta bučna družina na zakrčenim londonskim ulicama za Tomasa je samo prolazna zabava. Na kraju, kad su Tomasove osnovne pretpostavke odbačene, a njegova vjerovanja pokolebana, on u

parku gleda kako dvoje studenata iz te družine kao klovnovi izvode pantomimu teniskog meča, igrajući bez reketa i s imaginarnom lopticom čiju putanju prate svi ostali studenti, u svojstvu gledalaca. Mada je sve dotle sa svojim fotoaparatom Tomas bio usmjeren na eksteriornost radi dominacije spoljašnjim zbivanjima a ujedno i sprječavanjem drugih da manipulišu njime, on u ovoj sceni, uz izvjesno oklijevanje, pristaje da uzme i vrati im jednu imaginarnu lopticu koja je, kako mu pokazuju pantomimom, prebačena preko ograde. Da li sa uvažavanjem pantomime kao imaginarnog, Tomas počinje da jasnije uviđa važnost interiornosti, unutrašnjih psihičkih zbivanja i psihičke realnosti? Ostaje neodgonetnuto da li je i Tomasovo traganje, poput loptice, bilo samo fikcija. Moguće je da on prihvata iluziju radi svog opstanka u okrutnom svijetu realnosti.

S druge strane, prihvatanje redosljeda događaja, u kojima je Tomas zaista otkrio ubistvo ali svoje traumatično iskustvo nije mogao da podijeli sa drugima, ukazaće nam da *Uvećanje* u prvi plan stavlja problem međuljudske komunikacije i posljedične izolovanosti i otuđenosti pojedinca, što je, kako piše Tasone (Tassone, 2002), karakteristika i drugih Antonionijevih filmova, kao što su *Avantura*, *Noć* i *Crvena pustinja*.

Antonionijevo *Uvećanje* se može razmatrati i kao estetska prorada i simbolični izraz dilema kroz koje umjetnik prolazi u toku stvaralačkog procesa. Ono pokreće i pitanje odnosa transgresivnosti umjetnosti u odnosu prema realnom. Ovu temu uvodi Patriša kad Tomasu postavi pitanje zašto nije prijavio policiji da je svjedok ubistva. Da li je Tomasov cilj bio samo da nađe i snimi leš kako bi završio svoju fotografsku narativu, prenebregavši pritom da krši moralnu normu? Poštovanje ljudskog dostojanstva zahtijeva od svih ljudi da tijela pokojnika budu sahranjena ali umjetnost fotografije od svojih praktičara imperativno zahtijeva da snime leševe. Tomas je za kraj svoje knjige mogao da snimi i neki leš u mrtvačnici i da tu fotografiju

u svojoj knjizi predstavi kao klimaks događaja u parku. Njegov neuspjeh je posljedica nastojanja da, umjesto iluzije realnosti kao svrhe umjetnosti, dokumentuje realnost. Pred realnošću koja mu izmiče, za umjetnika je jedino poželjna transgresija u stvaranju, u razgradnji neke ovještale umjetničke forme i u stvaranju novog. Takve kreativne transgresije u filmskoj umjetnosti imaju dugu tradiciju, počev od *Andaluzijskog psa* (Bunjuel i Dali, 1929) pa do savremenih filmskih remek-djela čiji su autori Piter Grinevej, Dejvid Linč, Mihael Haneke, i drugi.

Netransparentna tekstura *Uvećanja* frustrira gledaoce i podstiče različita tumačenja završnih scena i smisla čitavog filma. Takvom utisku je doprinio Antonionijev kinematografski stil koji obiluje elipsama i distrakcijama. Elipse, ili izostavljanja događaja, minimalizuju prodor realnog od koga ostaju samo uzgredne naznake da mnogi prate fotografa u namjeri da mu otmu film. Distrakcije ili prekidi glavnog toka radnje oslikavaju život glavnog lika i upadom sporednih likova čine da film ostaje otvoren prema neizvjesnosti svijeta. Sa svoje strane, Antonioni je intuitivno ukazao na teškoće tumačenja odnosa slike i realnosti:

„Znamo da se iza svake slike otkriva još jedna, istinitija u odnosu na realnost, a ispod te slike još jedna druga i opet još jedna iza nje, sve do posljednje, istinite slike realnosti, do apsolutne, tajanstvene slike koju niko nikada neće vidjeti, a možda i sve do razgradnje svake slike, ili svake realnosti“ (Samuels, 1972).

Odista, estetska dvosmislenost realnosti, iluzije i pojavnosti, sveprisutna je, posebno u posljednjoj sekvenci filma, kada glavni lik nije više subjekt traganja, već samo uzgredni posmatrač koji baca imaginarnu lopticu dok čvrsto drži svoj fotoaparat. Elena del Rio (2005) smatra da Tomas na kraju stiče izvjestan uvid u svoja objektivna ograničenja prihvatajući isredištenost svoje opažajne i epistemološke pozicije. Nasuprot

takvom razumijevanju glavnog lika, Arlou (Arlow, 1980) iznosi pesimističko gledište po kome je Tomas traumatizovani svjedok događaja koji se urezao u njegovo pamćenje i izmijenio mu život tako da se od svih slika ne može prisjetiti one koja sadrži zapis traume.

Za Simora Četmena (Chatman, 1985), imaginarna partija tenisa liči na komentar o neizbježnosti iluzije u umjetnosti, estetske iluzije koja je bitna za ostvarivanje učinka umjetničkog djela (Gombrič, 1984). Čitajući ontološki završnu sekvencu *Uvećanja*, Gardner (2000–2002) smatra da Tomas kao umjetnik prihvata pantomimu kao realnost. Kao što se ranije, dok je Tomas tumačio fotografije, „čulo“ šumorenje vjetra u granama drveća, tako se i kad on prihvati igru i pravi pokret kao da vraća nevidljivu tenisku lopticu, „čuje“ i njen zvuk. Elena del Rio (2005) zapaža da taj zvuk teniskoj loptici pridaje materijalnost koja transcendira granice vizuelne forme. To je, i za Gardnera (2000–2002) „pozitivna transgresija, potvrđivanje vidljivo/nevidljive prirode karnalnog, kako bi Antonionijeva kamera na kraju filma proizvela i Tomasovo ‘nestajanje’.“ Kako primjećuje Boulz (Bowles, 2018), scena Tomasovog „nestajanja“, u završnom kadru prikazana kao zrnca zelene površine, takođe je bliska dizajnu apstrakcije – nejasnih čestica na maksimalno uvećanim fotografijama scene ubistva. Na taj način, i Tomas je na kraju filma uslikan tako da liči na jedan od vizuelnih elemenata na svojim uvećanim fotografijama. Izgleda da je time odigrao ulogu verbalnog dijela priče, pa „ima sve razloge da slavi iluziju umjetnosti i pridruži se partiji tenisa, pošto ga ona ponovo usaglašava, usklađuje sa ulogom pamćenja u postanku svijeta“ (Gardner, 2000–2002).

Scena Tomasovog „nestajanja“, u narativnom smislu označava prazninu, a na formalnom planu raskošna ljepota zelene pozadine na kojoj se ispisuje odjavna špica filma, potkrepljuje važnost fantazmatskog u fikcionalnim filmskim

zbivanjima. Antonioni je rekao da scena Tomasovog nestajanja čini vidljivim rediteljevo vlastito prisustvo, u vidu „autorskog potpisa“ (Chatman, 1985). To je jedan od načina na koji nam se ukazuje da je *Uvećanje* višestruko posredovana kinematografska „fikcija u čijem smo stvaranju učestvovali i svi mi [kao gledaoci / tumači filma]“ (Goldman, 2008).

Fantazmatski glas u Prisluškivanju

U filmu *Prisluškivanje* se prikazuju složeni odnosi unutrašnjeg svijeta i spoljne realnosti glavnog junaka filma, Harija Kola (Džin Hekman). Njegova dubinska psihološka struktura koju karakteriše snažna afektivnost, mnogo složenija nego kod glavnog lika *Uvećanja,* raskriva se u toku njegovog nastojanja da rekonstruiše tajno prisluškivani privatni razgovor mlade žene En (Sindi Vilijams) i njenog ljubavnika Pola (Frederik Forest). Prikazano u prvoj sekvenci filma, to prisluškivanje je izuzetno težak zadatak jer se par ljubavnika sastaje na trgu Union (*Union Square*) u San Francisku, jednog sunčanog dana, u podne, kad je pauza za ručak, pa gomila ljudi prolazi, sastaje se i razgovara. Buku prave i prevozna sredstva, zabavljači, muzika i lavež pasa. Harijev posao se još više komplikuje zato što En i Pol šetaju ukrug da bi izbjegli eventualne prisluškivače. Zato Harijev tim, i pored svih napora, ne uspijeva da zabilježi cio njihov razgovor.

Harijeva želja da čuje *sve* riječi iz razgovora na trgu dovodi do opsesivnog rada na obradi zvukova registrovanih na trgu. Ti zvuci (glasovi, muzika i šumovi) od prvih kadrova povezuju gledaoce sa njegovim likom na manje svjesnom nivou od vizuelnih elemenata radnje. Pokazuje se da Hari ima dvije glavne psihološke strategije; obje su u vezi sa akustičnom sferom. Prva se može definisati kao njegovo svjesno nastojanje da nadzire i prisluškuje druge osobe a druga, nesvjesna želja,

jeste težnja da se vrati u poziciju mirovanja, u omotač glasa, okružen zvukom u kome se kupa i umotava (Rosolato, 1974).[12] Prva strategija, dominantna u prvom dijelu filma, odnosi se na opsesivni odbrambeni mehanizam koji Hari razvija iz straha da ne bi i sâm bio prisluškivan. Zato je svoj samački stan zaštitio sa tri brave na ulaznim vratima i alarmom. Međutim, kad po rođendanskoj čestitki koju zatiče po povratku s posla zaključi da je gazdarica prodrla u njegovu privatnost, obavještava je da će ubuduće primati pisma na poštanski pregradak. Ta prijetnja „invazije" pokreće Harijevu regresivnu strategiju u kojoj ga smiruje sviranje na saksofonu uz pratnju džez muzike sa gramofonskih ploča, u sceni koja ukazuje na ogroman značaj zvučne sfere za Harijevo nesvjesno. Sve ukazuje da je Hariju potreban *zvučni omotač* da bi mogao mirno da zaspi (Rosolato, 1974; Silverman, 1988).

Harijeva paranoidnost i nepovjerenje u ljude fokalizovano je u sekvenci njegovog odlaska u stan njegove djevojke Ejmi. Iako ima ključ od Ejminog stana i sve preduzima da uđe neopažen, upravo zvučna sfera odaje Harija. Ejmi ga prepoznaje po uvijek istom načinu na koji otključava vrata. Ejmi ga pita: „Hoće li se nešto posebno desiti među nama na tvoj rođendan?" Prirodno, ona želi da ga bolje upozna i zbliži se s njim. Harija ljuti Ejmina ljubopitljivost, što pokazuje da mu nedostaje osnovno povjerenje neophodno za odnose prisnosti i ljubavi. Izbjegavajući pravi odgovor na njeno pitanje šta je po zanimanju, Hari odgovara: „Neka vrsta umjetnika". Taj iskaz ukazuje da Hari, premda jedan od vodećih tehničara za registrovanje zvuka, nema

[12] U ranom procesu interakcija majka – dijete, glas, kao prvo, postaje biljeg imaginarnog doživljaja primordijalnog tjelesnog sklada. Zatim, kad majka primi taj glas i vrati ga djetetu, on deluje kao ogledalo – uspostavlja tjelesni ego ili jedinstvenu sliku tijela u slušnom području. Taj rani razvojni stadijum akustičnog ogledala je, kao i učinak narednog stadijuma ogledala – djetetov koherentni geštalt – proizvod čina pogrešnog prepoznavanja (Lakan, 1974).

stabilnu identifikaciju van svog uskog profesionalnog kruga. Na to ukazuje i samo Harijevo prezime Kol (*Caul*) koje je homofono sa engleskom riječju za telefonski poziv (*call*).

Iako u svom poslu naglašava svoju profesionalnu objektivnost, situacija se preokreće kad Hari počne da se opsesivno udubljuje u preslušavanje traka snimljenih na trgu, psihički investirajući u razgovor snimljen na trgu *Union* i u odnos En i Pola. U emotivnom Eninom glasu, glasu koji pjeva uspavanke i dječje pesmice, Kaja Silverman (1988) je uočila višestruka značenja majčinog glasa koji rezonira s onim što je utjelovljeno u Harijevoj fantazmatskoj strukutri. Usred razgovora sa Polom, kada En primjeti pijanca koji nepomično leži na klupi u parku na trgu Union, snažan materinski afekt prebojava njene riječi: „Oh, pogledaj! To je strašno ... Oh, bože. Kadgod vidim nekog takvog, uvijek pomislim isto. Pomislim da je i on nekad bio nečija muška beba. Nekad je bio dijete, imao je oca i majku koji su ga voljeli ... a sada, polumrtav leži na klupi u parku. A gdje su mu sada majka, otac i svi rođaci? Uvijek pomislim na to.“ Povlašćeno mjesto u Harijevoj duši poprima i boja Ejminog glasa i krupan plan u kome En nježno grli Pola. Značaj ovih opažanja se pojačava dok se pojedinosti događaja na trgu Union nametljivo ponavljaju u Harijevom sjećanju provocirajući njegov afekt ljutnje kad njegovi saradnici prave šale na račun sadržaja traka sa trga Union. Želeći da zaštiti par čiji je razgovor registrovao, Hari gubi svoju neutralnost objektivnog stručnjaka i odbija da preda materijal Martinu Stetu (Harison Ford), pomoćniku direktora korporacije (Robert Dival) koja je naručila prisluškivanje.

Po povratku u svoj studio, pri opsesivnom preslušavanju traka sa trga, Hari otkriva dramatičnu rečenicu. Upravo taj glas, a ne vizuelni elementi kao u *Uvećanju* i mnogim drugim filmovima, predstavlja ključno opažanje, čvorišnu tačku, kada u razgovoru o Eninom mužu, Pol kaže: „Mogao bi nas ubiti ako mu se pruži

prilika.“ Taj momenat pokreće Harijevu želju da spriječi ubistvo, pa on pokušava da otkrije pravo značenje te rečenice.

Harijeva profesija prisluškivača izaziva snažne prigovore njegovog strogog superega. U toku filma, više puta se naglašava da je Harijevo zanimanje opasno; tri osobe su poginule kao posredne žrtve njegovog prethodnog prisluškivačkog posla. Harijevo osjećanje krivice još više povećava činjenica da je on veoma pobožni katolik, uplašen da će i njegov sadašnji posao ugroziti nečiji život.

Naredni događaji prijete da potpuno izbace Harija iz položaja superiornog prisluškivača/nadzirača pokazujući da je njegova neutralnost bila reaktivna formacija, odbrana kojom se izoluje i štiti od svoje lične emocionalnosti. Dok je na kongresu prisluškivača, Hari je uzdrman zbog dva gubitka. Prvi je nemogućnost kontakta sa Ejmi, jedinom osobom s kojom je održavao neku bliskost, pošto umjesto njenog odgovora na svoje telefonske pozive dobija besplatno obaveštenje da broj nije u imeniku. Drugi gubitak mu nanosi njegov glavni saradnik koji prelazi da radi kod njegovog suparnika u prisluškivanju. Ovi gubici su posljedica Harijeve nesposobnosti da ostvari prisnost, odnosno nepovjerljivosti prema ljudima i ljubomornog čuvanja svake svoje profesionalne veštine.

Suparništvo i hvalisanje obilježavaju odnose na kongresu prisluškivača gdje Harijevom narcizmu gode uvažavanja koja dobija od svojih kolega. Međutim, Hari odbija njihove predloge za saradnju i udruživanje ostajući i dalje „zagonetan i usamljen“. Krajem dana, kad odbrana izolovanjem od drugih popusti, Hari poziva grupu kolega u svoju laboratoriju. Jedna žena iz te grupe, Meredit, u toku zabave zavodi Harija koji joj se povjerava, posredno se žaleći na gubitak svoje djevojke Ejmi. Harijevo samoljublje je povrijeđeno kad mu kolege pokažu da su potajno snimili njegov povjerljivi razgovor sa Meredit. Ta igra „špijuniranog špijuna“ toliko pogađa Harija da on naglo prekida zabavu.

Nakon odlaska gostiju, ostavši u svom studiju sa Meredit, Hari opet preslušava traku sa trga Union. Opet, glas postaje dvosmisleni element „koji povezuje subjekta i drugog, ali pritom ne pripada nijednom od njih“ (Dolar, 2012, str. 144). U pokušaju razumijevanja zagonetne rečenice registrovane na trgu Union „Ubio bi nas kad bi mu se pružila prilika“, Hari se stalno vraća, polazeći od trougaonog, edipalnog odnosa glasova žene i njenog ljubavnika koji govore o odsutnom – trećem – direktoru, Eninom mužu. Međutim, kako ističe Kaja Silverman (1988), značenje zagonetnog označitelja ove rečenice neprestano isklizava i mijenja se, zavisno od toga *ko* je izgovara. „Kad je izgovori Pol, ova rečenica se odnosi samo na ubilačke namjere Eninog muža. Kad je Hari te večeri ponovi, ona služi za to da poistovjeti Harija i Meredit sa Polom i En. Kad je Hari u mislima ponavlja na kraju filma, ona zvuči kao djelimično opravdanje ubilačkih namjera mladog para prema Eninom mužu: 'Ubio bi *nas* kad bi mu se ukazala prilika.' Mehanizam kondenzacije se ostvaruje kruženjem zamjenice *nas* koja Hariju dopušta da i sebe umetne u rečenicu“ (Silverman, 1988).

Obuzet moralnim značenjima glasa i ophrvan osjećanjem krivice, Hari namjerava da uništi trake. Meredit ga sprječava u tome, nježno ga milujujući i navodeći ga da legne i odmori se. Upravo dok kamera sporo izoštrava Harija ispruženog na krevetu, sa trake se čuje Enin glas koji govori: „On je nekad bio nečija muška beba.“ U toj reprizi scene sa trga Hari je u istoj ravni sa pijancem sa trga (Silverman, 1988). I Mereditine nježne riječi „Opraštam ti, opraštam ti, dragi moj“, u trenutku kad ih izgovori, izražavaju njenu želju da Harija oslobodi od rigidnog superega.

Harijev prvi san, koji se prikazuje pošto zaspi pored Meredit, neobičan je po oskudnom vizuelnom i izuzetno bogatom verbalnom sadržaju. Harijeve emocije u ovom snu dotiču njegov lični Edipov kompleks i povezuju se sa emocijama na koje se

fiksirao pri uživljavanju u trougaoni odnos En, Pol i Enin muž-direktor. Na pozornici sna, u sceni obavijenom izmaglicom, En se popela do vrha stepenica a Hari iz položaja na dnu stepenica pokušava da je dozove i lično joj se ispovijedi:

„Slušaj! Slušaj! Zovem se Hari Kol. Možeš li me čuti? Ne poznaješ me, ali ja znam tebe. O meni nema mnogo da se kaže. ... Kao dijete, bio sam teško bolestan. Lijeva ruka i lijeva noga su mi bile oduzete. Skoro šest mjeseci nijesam mogao da hodam. Jedan doktor je rekao da nikada više neću prohodati. Majka me dugo liječila, kupajući me u toploj vodi. Jednom je neko zazvonio i ona je otišla da otvori. Počeo sam da tonem. Mogao sam da osjetim kako mi voda nadolazi do brade i do nosa. Kad sam se probudio, tijelo mi je bilo masno od svetog ulja kojim me namazala. Sjećam se da sam bio razočaran što nijesam umro.

Imao sam pet godina kad me otac upoznao s jednim svojim prijateljem, a ja sam se, bez ikakvog razloga, zaletio i udario ga u trbuh. Umro je poslije godinu dana.

On će te ubiti ako mu se ukaže prilika .... Ne plašim se smrti. Plašim se ubistva."

Harijeva sjećanja na vlastito djetinjstvo, iznijeta iz položaja podređenosti, izrazito su traumatična. Ona se tiču njegovog dijadnog odnosa sa majkom, odnosa u kome ga majka „kupa u toploj vodi", što budi pomisao na okeansko osjećanje prisnosti.[13]

13 Termin „okeansko osećanje" je Frojd uveo u prepisci sa Romenom Rolanom 1927. godine, kako bi njime izrazio senzaciju bezgraničnog, sličnog okeanskom, kakva postoji u raznim religijama. Frojd je u svom djelu *Nelagodnost u kulturi* (Frojd, 1929/1930) kritikovao psihološko iskustvo religije, a okeansko osjećanje objasnio kao ranu fazu ego-osjećanja koje teži da obnovi nešto kao bezgranični narcisizam djeteta koje u najranijem postnatalnom životnom dobu doživljava fuziju sebe s majčinom dojkom i nije svjesno postojanja drugih bića.

Jedinstvo s majkom u snu se ostvaruje pri kupanju ali je njegova svrha liječenje oduzetosti, iza čega stoji fantazam simbolične kastracije. Kriza koju izaziva upad trećeg, vjerovatno oca, prekida jedinstvo u odnosu majka – dijete.[14] Harijeva prvobitna identifikacija sa majkom, očita iz njegove pozicije „muške bebe", jeste pozicija koju u periodima regresije teži da zauzme i u svom odraslom dobu. Međutim, trauma u kojoj ga je majka ostavila da potone izaziva toliko snažnu mržnju prema njoj da biva „razočaran što nije umro." Kako argumentuje K. Silverman (1988), njegova identifikacija s ocem ima složen put i obilježena je edipalnim fantazmima borbe i oceubistva (Frojd, 1913) koji su prvo pomjereni na očevog prijatelja a zatim, u drugom dijelu sna koji nas vraća u sadašnjost, i na direktora (Eninog supruga), u rečenici „Ubio bi nas ako mu se ukaže prilika" (Silverman, 1988). U drugom dijelu sna, Hari svoju početnu mržnju prema majci zamjenjuje izrazima saosjećanja prema njenom supstitutu En, pa je upozorava da se čuva ubistva: „Ne plašim se smrti. Plašim se ubistva."

U svom drugom snu, Hari je na kratko u hotelu Džek Tar, u sobi 773, na mjestu gdje će se, prema riječima snimljenim na traci, desiti neko jezivo ubistvo. Tako ovaj Harijev san na fantazmatskoj pozornici povezuje sadašnjicu i budućnost dok je prethodni spajao sadašnjost i prošlost.

Po buđenju, Hari primjećuje da je Meredit otišla i da su iz njegove labarotarije nestale i trake sa trga. U tom trenutku, njegovi slabašni mehanizmi odbrane su već probijeni pod uticajem gubitka kontakta sa važnim drugim – njegovom

[14] Značajna somatizacija, kao u uspomeni koju Franc Kafka iznosi u svom *Pismu ocu,* seže do najranijih sjećanja u kojima se ljubavni odnos majke s trećim (s ocem) naknadno predstavlja u obliku fantazmatskog. Vidjeti: Faure-Pragier, S., Pragier, G. Completude des fantasmes originaires. *Rev franç Psychanal*. 1991, 55: 1177–1183.

devojkom Ejmi, njegovim saradniicima, i konačno, krađe traka čiji je vlasnik postao direktorov pomoćnik Martin Stet.

Harijeva psihička ravnoteža je ozbiljno uzdrmana u vrijeme njegovog dolaska u hotel Džek Tar, gdje saznaje da je soba 773 zauzeta. Zato iznajmljuje susjednu sobu i namješta svoju opremu u kupatilu gdje i dalje preslušava traku. Nastavljajući svoje investiranje u ženski glas, bez mogućnosti oslonca na drugog, Hari zapada su sve dublju regresiju, sve „do prvobitnog nemislivog [naravno, fantazmatskog] unutrašnjeg jezgra" (Duparc, 1991, n65). U odlomcima trake sa trga Union u jednom trenutku napetog osluškivanja, čuju se riječi: „Volim te." Hariju izgleda da te riječi sa trake iz razgovora na trgu Union dopiru sa druge strane zida. Prema K. Silverman (1988), ovaj najfantazmatskiji dio „razgovora" plod je Harijeve želje da te riječi čuje.[15] Glasovi En i njenog prijatelja se sada nalaze „unutra", pounutreni u Hariju koji ih projektuje u obliku zvuka.

Ubistvo iz sna koje će se, po Harijevom vjerovanju, desiti u sobi 773, oslikava se kad Hari istrči na balkon, poslije prisluškivanja svađe između En i njenog supruga, direktora. On nejasno vidi okrvavljenu ruku koja grčevito traži oslonac na matiranoj staklenoj pregradi. Da li zamagljena slika u ovoj sceni predstavlja Harijev halucinatorni doživljaj, neku viziju ili izmijenjeno stanje svesti, ili možda realnost? Zagonetka je nerješiva. U svakom slučaju, ona prenosi intenzivni afekt koji dostiže maksimum uz užasni krik koji je za Harija transgresija zakona, označitelj kršenja božje zapovijesti „Ne ubij." Skrhan, Hari je u fetalnom položaju, rukama zapušava uši i zapada u stanje neprijatne obamrlosti.[16] Kad se poslije dužeg vremena

15 Ta pretpostavka se temelji na činjenici da „sve što čujemo u toku ove scene potiče iz Harijeve obrade zvuka sa uređaja za prisluškivanje koje je vješto namjestio oko trga" (Silverman, 1988).

16 Da li ta duboka regresija, stanje u kojem se gubi jasna razlika između psihičke realnosti i spoljne realnosti označava početak njegovog psihotičnog

donekle pribere, oprezno prilazeći vratima sobe 773 i otvarajući ih kalauzom, Hari ne zatiče nikakve tragove nasilja niti nereda. Opet ga privlači kupatilo, „mjesto njegove fantazmatske zaokupljenosti infantilnom punoćom i blizinom smrti“ (Silverman, 1988).[17] Iako otvori na kadi i na klozetskoj šolji izgledaju čisto, kad provjeri toalet i pusti vodu, iz otvora klozetske šolje pokuljaju krvni ugrušci u bjeličastoj opni i krv koja preplavljuje cio pod kupatila. Ostaje zagonetno da li je ta dramatična sekvenca čiji je Hari jedini svjedok njegova nova halucinacija ili dokaz da je bilo realno sve što je ranije čuo i vidio. U narušenom mentalnom stanju on odlazi u korporaciju koja je naručila prisluškivanje. Tada u novinama vidi udarnu vest da je direktor korporacije poginuo u saobraćajnoj nesreći. Dakle, žrtva je „simbolični“ otac a ne „simbolična“ majka. U tom trenutku iz Harijeve tačke gledanja vidimo direktorov leš pokriven providnim celofanom, omotačem koji ga vizuelno

raspada, kao što je izloženo u jednoj dubinskoj analizi ovog filma (Zusman, 1998)?

17 K. Silverman (1988) ukazuje da se dubina Harijeve psihološke regresije oslikava i ontogenetski i filogenetski. Ontogenetski, kao želja za povratkom sveprisutne bebe i kao njegovo regresivno traganje za onim što ostaje poslije smrti – engleska riječ „afterbirth“ znači i posmrče i posteljica – sve do traženje sopstvene posteljice, na šta asocira njegovo prezime Kol (Caul). Na engleskom, ova riječ („caul“) označava amnion, unutrašnju opnu koja omotava plod prije rođenja, štiteći preinfantilnu punoću. Harijevo prezime tako izražava njegovu želju da se vrati u „materičnu noć“ presimbolične cjelovitosti, vremena u kojem je bio zatvoren u omotač čiste zvučnosti. Filogenetski, regresija je očita kad u hotelu Džek Tar popušta Harijevo stanje neprijatne obamrlosti. Tada ga TV emitovanje crtanog filma *Porodica Kremenko* vraća u Kameno doba, imaginarni trenutak u kome Fred Kremenko odvodi svoju ženu na porođaj i očekuje rađanje bebe. Glas likova iz crtanog filma nije utemeljen trodimenzionalno i ne može polagati svoje pravo na tijelo, pa je po tome veoma sličan zvukovima od kojih se Hari skriva.

povezuje sa Harijevim prozirnim kišnim mantilom. U holu korporacije, Hari posmatra En, sada udovicu, koju gomila novinara pokušava da intervjuiše.

Kad u mislima ponovo „preslušava traku" i sjeća se razgovora na trgu Union, Hari shvata da je značenje onog sto „čuje sa trake" potpuno različito od onog što je ranije pretpostavljao. Tako se prisjeća da Eninu žensku brigu za svog muža „Ne znam šta da mu poklonim za Božić. Već ima sve", razbija zloslutni Polov odgovor: „Njemu više ništa ne treba". Enin glas otada gubi svojstva zaštitnog omotača (Martinović M., 1991).

U konačoj verziji događaja, u Harijevim mentalnim slikama, preovlađuje realno. Ubistvo direktora je obavio plaćeni ubica. U jednoj od završnih sekvenci filma, En poljubi muža i odmakne se a neki muškarac davi direktora navlačeći mu preko glave plastičnu kesu. Ta verzija se slaže sa fotografijom koja u novinama prikazuje direktorov leš. Kao i u filmu *Uvećanje*, nemoguće je donijeti definitivan zaključak šta je područje unutrašnje (psihičke) realnosti odnosno iluzije, a šta je spoljašnja (objektivna) realnost, odnosno kada imaginarno prelazi u realno, i obrnuto, jer se fantazam i realnost međusobno podržavaju (Lacan, 1966/67).[18]

U završnoj sekvenci filma, Hari je u svojoj početnoj zaštiti u zvučnom omotaču kojeg sâm stvara, sviranjem muzike na svom saksofonu, u svom stanu. Scena jedne solo tačke na čijem se kraju čuje aplauz ukazuje da Hari u svojoj izolaciji postiže potpuno spokojstvo. Za Valdemara Cusmana, taj aplauz je ekvivalent masturbacije (Zusman, 1988).[19] Međutim, Harijev

[18] Ovdje bismo mogli dodati da neraskidiva veza između interiornosti i eksteriornosti i njene zagonetne varijacije čine jednu od bitnih karakteristika umjetničkog dela. Realno se u njemu stalno iznova razmatra i ponovo prerađuje, poslije prolaska kroz fantazmatsko. Vidjeti: Theillement, Pacôme. La plus mauvaise personne du monde. *Magazine Lit.* mai 2015, No 555: 92–93.

[19] K. Silverman (1988) naglašava značajnu diegetsku ulogu muzike u toku

pokušaj da ga muzika održi u stanju imaginarne cjelovitosti prekida poziv iz realnog. Kad podigne slušalicu, Hari iz korporacije čuje traku svoje sopstvene muzike a zatim i upozorovajući muški glas: „Mi znamo da vi znate. Morate ćutati. Mi ćemo vas prisluškivati.“ Biti prisluškivan je upravo ono što potpuno ukida poziciju eksteriorne superiornosti, poziciju koju Hari nikako ne može da podnese. U traganju za mikrofonom koji je, kako pretpostavlja, morao biti negdje skriven u njegovom stanu, Hari u stanju psihotičnog bijesa polomi i pobaca u đubre sve svoje stvari, nagrdi zidove i izlomi pod, potpuno uništavajući sve stvari u svom stanu, osim saksafona. Tako demolirani stan je metafora za Harijev unutrašnji haos.

Poslije tog čina agresije, ponovo se budi Harijeva želja da sviranjem muzike stvori zvučni omotač. Tada se opet čuje jedna od muzičkih tema filma, nediegetska muzika koja je jedini vjerni pratilac Harija u toku čitavog filma. U završnoj sceni, kad kamera iz gornjeg rakursa prikazuje demolirani stan, u kojem je Hari u položaju „s unutrašnje strane vrata“, muzika omogućava da Harija vidimo i slušamo pomoću nekog drugog, koji ostaje nevidljiv i koji se ne može lokalizovati, a oglašava se telefonskim pozivom, kao glas razdvojen od tijela (Silverman, 1988).

Snažna psihološka drama prikazana u *Prisluškivanju* nesumnjivo je mnogoznačna i pred njom sinematolozi gube svoju neutralnost umećući svoje vlastite projekcije u tumačenje „sudbine“ glavnog lika. Prema većini kritičkih prikaza, *Prisluškivanje* je mračna, „kafkijanska drama“ (Shoard, 2015).

čitavog filma, počev od prve scene u kojoj orkestar izvan scene svira melodiju muzike čije reči En pjevuši. U Harijevoj laboratoriji zvuka, muzika iz pozadine obrazuje omotač potreban za njegovo povjeravanje Meredit. U hotelu Džek Tar, muzika sa džez-saksofona prati zvukove iz crtanog filma „Porodica Kremenko“.

Ipak, ima i izvjesnih optimističkih pogleda na mogućnosti Harijevog oporavka. Oni su zasnovani na analizi značenja muzike u *Prisluškivanju.* Tako Cusman (Zusman, 1998) smatra da je spoj diegetske muzike (Harijevog ličnog sviranja) i nediegetske filmske muzike, pored toga što pruža uvid u značenje auditivne sfere, znak optimizma jer ukazuje da Hari može da pređe put od dezintegracije do nove integracije. Po istom autoru, iako „izgleda depresivno i manje svemoćno, Hari može biti u stanju da stekne bolji kontakt između unutrašnje i spoljašnje realnosti" (Zusman, 1998).

Na mogućem značenju muzike je zasnovano i optimističnije viđenje „srećnog kraja filma" u ogledu Maje Volk (Volk, 1995), po kojoj „Hari nije pobeđen", već je „živ i kreativan, apsolutno slobodan." Međutim, takav zaključak ukazuje i na nepriznavanje i poricanje, kako prikaza Harijeve psihičke dezintegracije, tako i nepovoljne uloge spoljne realnosti, opasnih prijetnji koje Hariju upućuju korporativni moćnici. Kao što smo ranije istakli, nediegetska muzika je vjerni Harijev pratilac u toku čitavog filma, ali se iz toga ne mogu izvesti nikakva kategorička predviđanja Harijeve buduće unutrašnje integracije i neke njegove „srećne" budućnosti u realnosti, u realnom koje je van njegovog uticaja, odnosno u spoljašnjem svijetu u kome razni centri moći vladaju sudbinom pojedinca.

Prisluškivanje nam ilustruje koliko su relativne kategorije eksteriornosti i interiornosti subjekta koji je od početka obilježen intersubjektivnošću (Loewald, 1988). Kako pokazuju diegeze *Prisluškivanja* i *Uvećanja,* individualna psihička razrada nije moguća bez procesa prorade na drugome. U okviru negativnosti kojima je sputan i zbog svojih ličnih ograničenja, Hari ne može da nađe oslonac u drugome, realnom drugom koji bi bio prihvaćen kao pravi zastupnik pozicije eksteriornosti. Dakle, jedina Harijeva „greška" je prikazana u vidu njegovog upornog odbijanja da prihvati relativnost auditivnog i

nemogućnost kontrole glasa, onog što je situirano između tijela i jezika (Rozolato, 1974), između subjekta i drugog (Dolar, 2012).

Kompleksna dubinska struktura glavnog lika *Prisluškivanja* čini veoma teškim svaki pokušaj žanrovskog svrstavanja. *Prisluškivanje* je „psihološki triler", koji se ne može tumačiti samo kao psihološka drama (Silverman, 1988), niti kao triler u kome bi sve bilo determinisano uticajem nepovoljne socijalne realnosti.[20] Najveća umjetnička vrijednost *Prisluškivanja*, kao i prethodno razmatranog *Uvećanja*, upravo je u mnogoznačnosti, u nesvodivim registrima imaginarnog, simboličnog i realnog.

Kao što protagonist *Uvećanja* pokušava da dokaže ubistvo na osnovu fotografija, Hari sebi daje zadatak da spriječi ubistvo prisjećajući se razgovora sa zvučnih traka. Kako pokazuju *Uvećanje* i *Prisluškivanje*, ni fotografije ni razgovor, iako su snimljeni, uzeti izolovano, ne mogu biti siguran dokaz istine. Isto tako, traganje za njihovim značenjem koje preduzima samo jedna osoba, bez mogućnosti objektivne prorade uz pomoć drugog, s jedne strane vodi u pristrasnost, sve do psihološke regresije, izolacije i usamljenosti subjekta, a s druge strane do njegove traumatizacije i izlaganja životnoj opasnosti.

Oba filmska remek-djela (koja su ovdje razmatrana) pokazuju značaj i ljepotu filmske umjetnosti u dijalogu sa drugim umjetnostima, fotografijom u *Uvećanju,* muzikom u *Prisluškivanju,* čime se stvara nova, originalna umjetnička sinteza estetskih, psiholoških i društvenih značenja djela. Zahvaljujući svojim temama, *Uvećanje* i *Prisluškivanje* još više povećavaju svoju aktuelnost u XXI vijeku, vijeku ogromnog tehnološkog napretka koji je omogućio da razmjere neovlašćenog prisluškivanja i nadgledanja poprime ogromne razmjere i prošire se na sve pojedince, u neograničenom

[20] Vidjeti: *Conversation.* https://sh.wikipedia.org/wiki/The_Conversation pristupljeno 19. 4. 2019.

vremenskom trajanju, s mnogo većom lakoćom i bez izvjesnih skrupula koje su filmski autori podarili svojim junacima.

Literatura:

- Arlow, JA, The Revenge Motive in the Primal Scene, *J. Amer, Psychoanal, Assn.*, 1980; 28: 519–541.

- Bohleber Werner, Jimenez Juan Pablo, Scarfone D. et al: Unconscious phantasy and its conceptualizations: An attempt at conceptual integration, *Int J Psychoanal* 2015; 96: 705–730.

- Bowles, Stephen E, *Blow-Up, Film (Movie) Plot and Review*, http://www.filmreference.com/Films-Bh-Bo/Blow-Up.html#ixzz38JNS1m2G pristupljeno 19. 3. 2018.

- Cameron, Ian & Wood, Robin, *Antonioni*, London: Studio Vista, 1968.

- Chatman, Seymour, *Antonioni or The Surface of the World*, Berkeley & Los Angeles: Univ. of California Press, 1985.

- Deleuze. G, *L'image - temps, Cinema 2*, Editions de Minuit, Paris, 1985 (Delez, Žil: Film, 2. Slika vreme. Beograd: Filmski centar Srbije, 2010).

- Del Rio, Elena. Antonioni's Blowup: Freeing the Imaginary from Metaphysical Ground, *Film-Philosophy* vol. 9 no. 32, June 2005 http://www.film-philosophy.com/vol9-2005/n32delrio pristupljeno 21. 2. 2018.

- Dolar, Mladen, *Glas i ništa više,* Prevela s engleskog Iva Nenić, Fedon, Beograd, 2012.

- Duparc, Françoise, Qu'avez vous tiré au jeu des fantasmes originaires? *Rev franç psychanal*, 1991; 55: 1273–1292.

- Eberwein, Robert, "The Master Text of *Blow-Up*", In: Peter Lehman (ed.) *Close Viewings: An Anthology of New Film Criticism,* Tallahassee: The Florida State University Press, 1990.

- Freud, Sigmund (1919) „Ein Kind wird geschlagen. Beitrag zur Kentnis der Entstehung sexueller Perversionen" In: *Gesammelte Werke*, *T. 12*, Imago London, 1947, 197–226.

- Frojd, Sigmund (1905), „Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie", Wien, Deuticke, (Tri rasprave o seksualnoj teoriji. Preveo s nemačkog Pavle Milekić U: *Odabrana dela Sigmunda Frojda*, Matica srpska, Novi Sad, 1973, knjiga 4, 102).

- Frojd, Sigmund (1913), Totem i tabu, preveo s nemačkog Pavle Milekić U: *Odabrana dela Sigmunda Frojda*. *Knjiga 4.* Matica srpska, Novi Sad, 1973, str. 119–288.

- Gardner, Colin, Antonioni's Blow Up and the chiasmus of memory, *Art Brain.org Journal of Neuroesthetic Theory,* 2000–2002, No 2. Available at: http://www.artbrain.org/antonionis-blow-up-and-the-chiasmus-of-memory/ pristupljeno 14. 8. 2014.

- Goldman, Piter, *Blowup*, Film Theory, and the logic of realism, *Anthropoetics* 2008; vol. 14, no 1. URL: http://www.anthropoetics.ucla.edu/ap1401/ pristupljeno 11. 3. 2018.

- Gombrič, Ernst H, *Umetnost i iluzija – psihologija slikovnog predstavljanja,* Nolit, Beograd, 1984.

- Kortasar, Hulio, Đavolje bale, prevela Aleksandra Mančić U: Kortasar, Hulio, *Sabrane Priče 1*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, *loc. cit*., str. 496, str. 501.

- Lacan, Jacques, (1973) *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse,* Le seminaire livre XI, Editions de seuil, Paris, (Lacan, Jacques. *Četiri temeljna pojma psihoanalize,* Prevela Mirjana Vujanić-Lednicki, Naprijed, Zagreb, 1986).

- Lacan, Jacques. (1966/67) *La logique du fantasme*. *Le séminaire XIV*. http://staferla.free.fr/S14/S14%20LOGIQUE.pdf pristupljeno 14. 9. 2018.

- Laplanche, Jean. *New Foundations for Psychoanalysis*, trans. David Macy. New York: Blackwell, 1989.

- Laplanche, J., Pontalis, J.-B. *Vocabulaire de la Psychanalyse*. P.U.F., Paris, 8e édition, 1984.

- Laplanche J., Pontalis J.-B. *Fantasmes originaire, fantasmes des origines, origine du fantasme*. Hachette-Pluriel, Paris, 1998.

- Loewald H.W. *Sublimation. Inquiries into theoretical psychoanalysis*. Yale University Press, New Haven and London, 1988.

- Martinović M. *Elektivni mutizam i fenomeni ogledanja*. Medicinski fakultet, Beograd, l991.

- Martinović M. i Martinović Ž. *Psihoanaliza i filmska umetnost.* Institut za film, Beograd, 1994.

- Samuels, Charles Thomas. Michelangelo Antonioni. In: *Encountering Directors* (New York: Capricorn Books, 1972, 23.

- Rosolato. G. L'oscillation metaphoro-metonymique. *Topique* 1974; 13: 75–100.

- Shoard, Catherine. My favourite Cannes winner: The Conversation. *Guardian*. Film blog, https://www.theguardian.com/film/filmblog/2015/apr/22/my-favourite-cannes-winner-the-conversation, pristupljeno 27. 3. 2018

- Silverman, Kaja. *The Acoustic mirror. The female voice in psychoanalysis and cinema*. The University of Indiana Press. Bloomington: Indiana, 1988.

- Tassone, Aldo, *I film di Michelangelo Antonioni : un poeta della visione*. Gremese, Roma, 2002.

- Volk, Maja. *Dramaturgija modernog američkog filma (1970-1990).* Institut za film, 1990.

- Zusman, W. *The Conversation*: Psychic Reality, Neutrality, and Reaction Formation. *Psychoanal. Inq.*, 1998; 18: 251–256.

CRNOGORSKA NARODNA NOŠNJA KROZ OPISE STRANIH PUTOPISACA

Mladen Zadrima

In the travel writings used for this paper we noticed that the Montenegrin folk costume, along with the stabilisation of the political circumstances and under various influences, developed from the originally crude pieces of garment to the most delicate silk and felt forms enriched with embroidery and different ornament details.

Openness to the outside world and trade were the factors that certainly contributed to the Montenegrin folk costume looking the way it looks today and being one of the most attractive national costumes in the Mediterranean.

Od početka devetnaestog do tridesetih godina dvadesetog vijeka, Crnu Goru su pohodili brojni putopisci, publicisti i istraživači iz raznih oblasti, o čemu je ostalo mnogo pisanih tragova. Većina njih je u Crnu Goru dolazila jednom ili više puta, a bilo je i onih, poput češkog botaničara Jozefa Rohlene ili ruskog naučnika Pavla Rovinskog, koji su skoro čitav radni vijek proveli u Crnoj Gori.

U ovom radu akcenat će biti na crnogorskoj, muškoj i ženskoj, narodnoj nošnji, viđenoj i opisanoj kroz putopise carskog ruskog pomorskog oficira Vladimira Bronevskog, francuskog carskog pukovnika Vijale de Somijera, češkog putopisca Jozefa Holečeka i ruskog naučnika Pavla Rovinskog.

Iz njihovih zapažanja može se uočiti da se crnogorska narodna nošnja, od vrlo jednostavnih odjevnih predmeta i obuće, postepeno, zahvaljujući prije svega uticajima iz Kotora i Boke, ali i onih iz otomanskog carstva, razvila u veoma bogatu nošnju, bez premca u Sredozemlju.

Neki od opisa su vrlo skromni, ne ulaze mnogo u detalje i dati su na nekoliko ili na samo par strana. Sa druge strane, Rovinski do u detalje opisuje nošnju koja se, kada je radio na svom djelu *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, potpuno definisala i održala do današnjih dana.

Kroz pomenuta djela, opažanja pisaca o crnogorskoj nošnji, uočava se i razlika u socijalnom statusu pojedinaca, njihovom ugledu ili političkoj moći. Svi su jedinstveni u stavu da je kod muške narodne nošnje ukras bogatiji nego na ženskoj i da je ukrašeno i skupocjeno oružje njen neizostavni dio.

Djela koja su o Crnoj Gori ostavili brojni putopisci su tematski ponekad različita ali su podudarna u mnogim segmentima i sva ona, manje ili više, predstavljaju svojevrsnu enciklopediju o Crnoj Gori, kada se počinju mijenjati stavovi i predrasude o Crnogorcima kao poludivljim i grubim ljudima sklonim pljački, ubistvima i svađi. Sve više se o njima govori kao hrabrim gorštacima koji cijene poštenje, datu riječ, a najviše slobodu koju su vjekovima očuvali u svom golom kršu.

„Crna Gora je svjetsko čudo. Nema primjera u istoriji čovječanstva, da je mali narod, po broju beznačajan, cijele vjekove sa uspjehom odolijevao napadima hiljadu puta moćnijeg neprijatelja. To je uspjela samo mala, stjenovita, siromašna

Crna Gora.“ nadahnuto je napisao češki putopisac Jozef Holeček.[1]

Zapisi o Crnoj Gori i Boki Vladimira Bronevskog

Bronevski sa ruskom flotom dolazi u Herceg Novi u februaru 1806. godine, a zahvaljujući pomoći uglednih Bokelja, grofa Ivelića iz Risna, arhimandrita Vukotića i ljekara iz Perasta Mazarevića, upoznaje Crnogorce i Crnu Goru. On od prvog dana vodi dnevnik od koga nastaje djelo napisano na oko 1.500 strana. Dio o Crnoj Gori i Boki sadržan je na 276 strana koje predstavljaju prvi poznati spis koji opisuje Crnu Goru, a namijenjen je ruskom čitaocu.

U knjizi koja je štampana u izdanju podgoričkog CIDa i Izdavačkog centra Cetinje, govoreći o nošnji kod Crnogorki i Crnogoraca, Bronevski kaže: „muška odjeća se sastoji od bijelog suknenog kaftana, sličnog našem i naziva se bjelača. Ljeti, lanena donja košulja, kao što nose naši seljaci, plave boje, a zimi nose suknenu. Ruska rubaška štiti ih do koljena, a u zimsko vrijeme podšivaju je kožom.“[2]

Bronevski navodi i to da Crnogorci na glavi, tačnije na tjemenu nose crvenu kapicu sa crnom svilenom kićankom, a da im veliki šal koji zovu „struka“, ustvari dugi komad debelog sukna, služi umjesto odijela, kao postelja i da ih štiti od kiše, hladnoće ali i vrućine. On kaže da povrh košulje Crnogorci ne nose prsluk, a da komad neštavljene volujske kože koji je remenjem privezan za stopalo čini vrstu starinskih sandala koje nazivaju opanci.

---

1 Holeček, Jozef, *Crna Gora*, str. 6, CID Podgorica i Izdavački centar Cetinje, Cetinje, 1994.

2 Bronevski, Vladimir, *Zapisi o Crnoj Gori i Boki*, str. 123, CID i Izdavački centar Cetinje, Cetinje, 1995.

„Ljeti su im noge gole, a zimi ih omotavaju krpama. Gunjinu, kaftan, opasuju albanskim opasačem sa ležištem za male puške, kubure, jatagan i nož. Sablju privezuju za leđa u horizontalnom položaju. Pušku (džeferdar) čuvaju od kiše u kožnoj vreći. I najsiromašniji ima oružje, ukrašeno sedefom, srebrom i koralima. Ono čini cijelo njihovo bogatstvo i kicošenje“, piše Bronevski.[3]

Bez ikakvog ustezanja Bronevski navodi da Crnogorac malo brine o svom izgledu i da se njegov zadah daleko širi i vonja na češnjak i svinjsko salo, te da su ga „u prljavštini i krvi, kakve sam ih vidio u logoru za vrijeme opsade Dubrovnika“, dovodili do užasnuća.[4]

Opisujući crnogorske žene, ruski pukovnik kaže da su zgodne i ljupke i da se odijevaju skoro isto kao muškarci, jedino se ljeti lakše oblače.

„Tada nose jednu košulju, koja im pokriva grudi, a sprijeda šarenu ponjavu ili pregaču, ozgo ukrašenu dugim resama“[5], piše Bronevski. On navodi da đevojke pletu kosu i svoju crvenu kapicu ukrašavaju novčićima, te da nose biserne ogrlice što je njihov najljepši i najmiliji nakit.

Kao dio nošnje navodi kaftan, (koret ili zubun) bez rukava, upoređujući je sa turskom tunikom, i košulju koja se nosi ispod, koja ima široke rukave izvezene vrlo lijepim uzorcima. Bronevski kaže da glavari i narod, bogati i siromašni, imaju istu odjeću samo s tom razlikom što neki nose srebrnu dugmad, a na nogama metalne pločice, dok udate žene na glavi nose maramu.

3 Isto, str. 123.

4 Isto, str. 123.

5 Isto, str. 123–124.

Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru, Viala de Somijer

Boraveći početkom XIX vijeka u Crnoj Gori, francuski izaslanik Viala de Somijer je naveo da su mu istraživanja koja je obavio, pružila zanimljivu građu, te da se zainteresovao za mnoge pojedinosti naroda (crnogorski) i zemlje koju taj narod naseljava.

U petom poglavlju svog putopisa Somijer govori o narodnoj nošnji kod Crnogoraca navodeći da je crnogorska nošnja napravljena od veoma grube pletene tkanine slične kadisu.[6] On kaže da je sivobijela boja dominantna za glavni dio nošnje, a da su za ostali dio nošnje u upotrebi različite boje i da je najčešća plava.

„Nošnja se sastoji od gunja ili kabanice širokih rukava. Na prednjoj strani se kopča, grčkog je kroja. Skut je na lijevoj strani zadignut u obliku trougla. Ispod gunja nose bluzu koja se ne vidi. Košulja bez okovratnika slobodno pada preko pantalona, do koljena kao kakva kratka suknja“, navodi Somijer.[7]

Prema pisanju i zapažanju francuskog carskog pukovnika, Crnogorci, bez razlike, nose uzane ili veoma široke, „poluturske“ pantalone koje se u struku, umjesto dugmadima, vezuju čvrstom omotanom kožnom uzicom. Pantalone se završavaju raskošnim pletenim ukrasom koji pridržava vunene čarape jarkih boja.

Somijer piše da crnogorska obuća nije kao u Evropljana, da ne nose cipele sa kožnim đonom. On kaže da crnogorci nose opanke, neku vrstu papuča, koji su napravljeni iz jednog

6 Kadis je grubo, naborano vuneno platno.

7 De Somijer, Viala, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, str. 54, CID i Izdavački centar Cetinje, Cetinje, 1995.

komada jareće kože[8] koje kada se uvežu dobijaju oblik stopala.

„U svečane dane preko gunja oblače kratak kaput bez rukava, od zlatom izvezenog velura zelene, tamnocrvene ili crne boje. I ljeti i zimi nose suknenu, crvenu ili ljubičastu kapu, koja pričvršćena maramom u boji podsjeća na nekakav neugledni turban" – navodi Viala de Somijer.[9]

Opis crnogorske nošnje on nastavlja time, što se gunj, kako navodi, vezuje dugim vunenim raznobojnim šalom, a ispod njega se nalazi široki kožni kaiš koji se završava veoma velikom, grubo izrezbarenom kopčom. Na desnoj strani kaiša su pričvršćene dvije male kutije u kojima se nalaze barut i fišeci.

Somijer zapaža da Crnogorci za pasom, sa lijeve i desne strane, nose revolvere, a između njih po lijevoj strani handžar. Puška visi o ramenu i često se radi o veoma skupocjenom oružju.

Somijer kaže da muškarci na lijevom ramenu obično nose neku vrstu vojničkog ruksaka sa hranom, a o desnom visi mijeh od oko dva litra. Povrh svega prebacuju „nekakav šal od kozje dlake ukrašen dugim resama". Somijer ovaj komad nošnje naziva struka, kaže da je nepromočiva i da čuva od kiše.

Osim navedenog, francuski putopisac kaže da Crnogorac nikada ne izlazi nenaoružan i da ga ne možete sresti bez dugačke lule ukrašene ćilibarom koju drži ili u ruci ili u ustima. Prema njegovoj ocjeni i lule su skupocjene. Takođe, ništa ne može da zamijeni ni jedan dio narodne nošnje, da ga izmijeni, niti prevaziđe. Somijer navodi da Crnogorac, kada se vrati iz inostranstva mora odmah da se presvuče i obuče nacionalnu nošnju.

---

8 Od svih dostupnih opisa crnogorskih opanaka jedino Somijer navodi da su urađeni od jareće kože. Svi ostali autori čija su djela korišćena u ovom radu, navode da se opanci prave od volujske kože.

9 De Somijer, Viala, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, str. 55, CID i Izdavački centar Cetinje, Cetinje, 1995.

O ženskoj nošnji

Na početku svog opisa ženske nošnje, Somijer konstatuje da su žene lošije obučene od muškaraca.

„Njihova nošnja sastoji se iz jedne široke dugačke tunike bez rukava, koja se nosi preko još duže košulje sa veoma širokim vezenim rukavima, kao u staroj Grčkoj. Rub donjeg dijela košulje, koja služi kao suknja, izvezen je vunom jarkih boja“[10], navodi Viala de Somijer. On dalje kaže da Crnogorke ispod tunike, koja se ne zakopčava, nose kecelju napravljenu od četvrtastog parčeta tkanine koja je, takođe, vezena raznobojnom vunom i završava se resama. Preko nje stavljaju široki ukrašeni kožni kaiš, a na njemu, na zlatnom lancu visi mali handžar. Somijer piše da svaka Crnogorka ima naušnice i zlatno i srebrno prstenje ali da su skromne izrade i da nemaju veliku vrijednost. Crnogorke, po njegovom zapažanju, nose istu kapu kao muškarci ali bez marame. Duge pletenice predstavljaju jedini način češljanja.

Somijer konstatuje da je obuća crnogorskih žena ista kao kod muškaraca te da i one, i ljeti i zimi nose struku.

Đevojke koje su spremne za udaju nose kapu na kojoj visi dosta metalnog novca i on pokriva čitavu prednju stranu glave, a to su uglavnom „pijesteri i turske pare, običan stari novac.“ Najbogatije se razlikuju po zlatnom novcu, uglavnom cekinima.

Najmlađe đevojke nose jednostavnu kapu, najčešće je to suknena kapa crvene ili crne boje, ukrašena kiticom crne boje.

Somijer zapaža da su „razni zaključci o Crnogorkama često donošeni na osnovu površnih posmatranja isključivo na pijaci u Kotoru, đe obično dolaze siromašni stanovnici okolnih sela, a

10 De Somijer, Viala, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, str. 56, CID i Izdavački centar Cetinje, Cetinje, 1995.

drugi su opet donosili zaključke na osnovu posmatranja pojedinih, usamljenih slučaja“.

Crna Gora, Jozef Holeček

„Poznato mi je s kakvim vatrenim nestrpljenjem se naše čitateljstvo hvata svake riječi koja prezentira crnogorske prilike.To me pokrenulo da uzmem u zadatak da o njima sačinim šire izlaganje...“ napisao je u uvodu svoga djela češki naučnik.

Vidno naklonjen Crnoj Gori, njenim stanovnicima i vjekovnoj borbi za slobodu, pomalo romantičarski nadahnut, ovaj je Čeh napisao djelo koje upotpunjuje sliku o Crnogorcima, navodeći da bi i Česima bilo bolje kada bi naučili od Crnogoraca kako se voli domovina.

Holeček piše da, u vrijeme kada je boravio u Crnoj Gori, 1876. g, svi nose narodnu nošnju, koja hrabrim Crnogorcima daje slikovit i viteški izgled. On navodi da narodnu nošnju nose i „sam Knjaz (Nikola) i njegova porodica.“

„Ranije, Crnogorci nijesu koristili košulju, već su na golo tijelo oblačili vuneni gunj. Danas je čisto bijelo rublje omiljeno. Neki, preko košulje oblače fini džamadan koji, po turski, nazivaju fustandžan. Fustandžan je sitno i živopisno ukrašen. Na fustandžan ili umjesto njega oblači se jelek, to je vrsta veste. Jelek je skrojen od purpurnog sukna, od vrata ka prsima klinasto iskrojen i bogato vezen i obrubljen zlatom. Gaće, široke i nabrane, od modroplvog su sukna, pod koljenima i u pasu se stežu, nazivaju se čakšire...“[11] piše Holeček.

On, opisujući crnogorsku narodnu nošnju, navodi da list noge tijesno stežu vunene dokoljenice koje se spajaju kukicama, a vezuju podvezicama ispod koljena. Noge se najprije obuvaju u

[11] Holeček, Jozef, *Crna Gora*, CID Podgorica i Izdavački centar Cetinje, Cetinje, 1994, str. 33–34.

kratke, živopisne čarape sa otvorenim završetkom, zatim u naprstke koji se navlače preko prstiju i risa, zatim u opanke, a bogatiji pojedinci, u posljednje vrijeme i u cipele.

Holeček piše da je gornji dio odjeće „bjelača“, nazvana po bijeloj boji, a da je ustvari krojena kao kaput bez kragne i opšivaka. Bjelača se opasuje tankim šalom, obično od velura, na koji se stavlja široki kožni pojas nazvan silav. Silav je širok pedalj i ima nekoliko pregrada u koje se zavlače pištolji, handžari i druge neophodne stvari. Pozadi, silav izgleda kao uski pojas na kojem sa strane vise fišeklije.

„Glava im je izbrijana do tjemena, sa kojeg im pada dugi pramen, perčin. Umjesto starog fesa, u novije vrijeme nosi se posebna kapa koja, ujedno sa bjelačom, čini suštinsku razliku između crnogorske i jugoslovenske nošnje upošte“ – piše Holeček.[12]

Prema njegovom opisu, crnogorska kapa ima obod od crne svile i crveni tepeluk koji je po ivicama izvezen zlatom, a na jednom kraju, takođe izvezen zlatom, nalazi se crnogorski orao.

„I najsiromašniji čovjek ima odijelo bogato vezeno zlatnom bordurom, iako ga nekad ne može održavati cijelo i potpuno čisto. Cijelo odijelo košta 50 zlatnika i skuplje je nego kod nas. Ako Crnogorac ide u polje preko ramena prebaci struku, grublju vrstu ogrtača i torbu.“ piše Holeček.

Opisujući crnogorsku ženu, Holeček kaže da đevojke pletu jednu pletenicu, a žene dvije, koje se prebacuju preko glave, padaju preko sljepoočnica i na potiljku se svezuju. Đevojke na glavi nose prvo crvenu kapu, sprijeda ukrašenu srebrnim novčićima, a zatim za nju iglom pričvršćuju bijelu maramu sa crvenim rubovima, koja preko potiljka pada na leđa. Holeček navodi da žene ne nose kapu već maramu, obično plave boje, koja

[12] Isto, str. 34.

im neposredno pokriva glavu. Naušnice su omiljene. Žene preko košulje prvo oblače koret pa modroplavi gunj ili samo gunj bez koreta i opasuju se najbogatijim mogućim pojasem. Holeček kaže da su bogatiji pojasevi ukrašeni dragocjenim kamenjem ugrađenim u srebro, a manje imućni ih okivaju srebrnim novčićima.

Holeček kaže da se đevojke opasavaju šalovima najraznovrsnijih boja. Žene nose bijele čarape, đevojke bijele sa crvenim prugama. Na čarape se, slično kao i kod muškaraca, navlače naprsci, a na njih opanci. Kada je nevrijeme ili zima ogrću se strukom, ženske struke su crvene i šarene, muške su uvijek tamnih boja.

Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Pavel Apolonovič Rovinski

Osim što je do u detalje opisao crnogorsku narodnu nošnju, Rovinski daje i detaljan opis materijala od kojih se nošnja i odjeća uopšte pravila. On kao osnovni materijal navodi vunu, njenu obradu, konoplju, lan i druge materijale. Upoređujući ranije nošnje sa onima koje opisuje, iz doba vladavine kralja Nikole pa do kraja dvadesetih godina prošlog vijeka, Rovinski navodi „sada da bi se Crnogorac obukao treba mu najmanje 20 minuta, dok mu je ranije trebalo pet."

On navodi da sve što se sada može nazvati donjom odjećom jeste rublje, dok se sva gornja odjeća naziva haljine.

Rovinski piše da sada muška košulja ima ovratnik i pravi prorez na grudima koji se zatvara dugmadima, košulja se uvlači u pantalone, redovno je bijela (šarena je velika rijetkost). Ranije, prema Rovinskom, košulja je imala široke rukave i drukčije se zakopčavala, na ovratniku su bile rupice kroz koje se provlačila kratka pamučna ili vunena uzica. Oba kraja tog gajtana su pro-

lazila kroz okruglo dugme koje se podizalo kad se stezao okovratnik, a spuštalo kada se otpuštao okovratnik. Ta se košulja nosila preko pantalona, prvobitno se u pantalone uvlačio prednji dio košulje, radi čega je košulja bila razrezana sa strane.

„Po redosljedu oblačenja prvo bi trebalo pomenuti dokoljenice. To je komad sukna čija je namjena da čvrsto obuhvati listove ili cijele goljenice od skočnog zgloba do koljena. Kada se one kroje potrebno je veliko umijeće. Na krajevima su prišivene kuke i petlje pomoću kojih se dokoljenice zatežu tako da budu potpuno glatke. Dokoljenice se obuvaju prije ostaloga, čim se čovjek digne iz postelje. Njihovo zakopčavanje, bez obzita na iskustvo, traje veoma dugo, a još se mora obavljati na svjetlosti. Uostalom neki ne zakopčavaju svaku kopču, što i znači da ne treba toliko kuka pa neki i prave takve dokoljenice. Ipak se mora postići osnovni cilj, da noga bude stegnuta, a dokoljenica glatka“[13] – piše Rovinski u svom djelu o Crnoj Gori.

Čarape su vunene i imaju prorez sa unutrašnje strane duž goljenice, a rubovi su im opšiveni crvenim ili modrim suknom. Na razrezu su 3 ili 4 kopče i petlje za zatezanje, pa one hvataju i donji dio dokoljenice. Rovinski objašnjava da se na prste još navlače naglavci koji ne dosežu dalje od polovine stopala, a to se radi da bi bilo mekše upravo tamo đe je stopalo najviše stisnuto. Dalje, na sve ovo se obuvaju opanci koji se prave od debele goveđe kože. Rovinski piše da opanci imaju vrlo niske krajeve bez potpetica, dok im je prednji kraj šiljast đe dva ugla formiraju „vrlo tvrdi vrh opanka“.

„Prednji gornji dio upleten je nitima od ovčije kože, oputom, koja ide poprečno sa jednog na drugi kraj opanka. Po dužini opanka i njegovom sredinom se ispletu tri, četiri reda koja se završavaju petljama, a kroz njih se opanak pričvršćuje uz nogu.

13 Rovinski, Pavel, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom 2, Izdavački centar Cetinje, 1994, str. 344.

Tako se ovim pokriva jedna polovina stopala zbog čega opanak mora biti čvrsto povezan. Zato se radi kaiščić od opute koji obuhvata stopalo i povezuje prednji pleteni dio preko petlji sa petom i bočnim stranama. Da bi bio mekši u opanak se postavlja sukneni uložak, obojak, koji je neophodan naročito kada je opanak iznošen i kada mu se istanji koža.“[14]

Dolazeći u opisu nošnje do momenta opasivanja, Rovinski kaže da je običan crnogorski pojas izatkan od vune i ima uzdužne plave, žute, crne ili pruge neke druge boje čiju osnovu čini tamnocrvena boja. Pojas je dužine tri do četiri metra, a širok petnaest santimetara. Nakon što omota dio pojasa Crnogorac opasuje silav pa preko njega nastavlja opasivanje do kraja.

„Silav, to je nešto kao mekani koferić od nekoliko slojeva koji čine posebne prostore u koje se smještaju razne stvari. Širi dio je sa prednje strane i pokriva dio trbuha, od čega ga odvaja kaiš sa predićom koji opasuje tijelo. Ovamo se zataknu pištolji, ponekad i po dva, ili revolver, veliki nož za borbu ili manji za razne potrebe. Arbija je metalna palica kojom se puni pištolj i čisti njegova cijev.“[15]

Crnogorska kapa kompletira sve odjevno. Kapa je ravnoga dna i ravnoga oboda širine oko 8 cm, sva je od crvenog ili tamnocrvenog tankog sukna i dvaput je dublja od širine oboda ali se njeni krajevi zavrću kako se i dobija dvostruki obod, piše Rovinski. On objašnjava da je odozgo krug od istog sukna koji je izvezen zlatom na sljedeći način: sa jednoga kraja izvezen je luk koji ima tri pruge, od kojih srednju čine tri reda od oboda do oboda, a sa obije njene strane uz manja rastojanja su po dva su po dva reda i još dva reda zajedno. Dakle, ukupno pet pruga. U tome luku je oznaka H. I. što znači Nikola Prvi. Obod je obložen

[14] Isto, str. 345.

[15] Isto, str. 347.

tankom svilom (deravija ili bogzija) tako da joj krajevi malo prelaze na tjeme i u naborima zauzimaju dio pomenutog kruga.

Gunj se šije od tankog uvoznog sukna, pantalone od tankog modrog sukna ili raše, takođe uvoznih materijala.

Ispod gunja se oblači džemadan, od crvenog sukna različitog kvaliteta koji je sa strana izvezen pamučnim ili svilenim gajtanima crne, odnosno zlatne boje. Džemadan je vrsta prsluka, i kako zapaža Rovinski, ima peševe koji obilato prelaze jedan preko drugoga, a zakopčavaju se na boku sa četiri metalna dugmeta i petljama od crnog svilenog gajtana. Džemadan pokriva prsa sve do grla, a gornje ivice na peševima se isto ukrašavaju ili gajtanima ili zlatom.

Preko gunja nosi se jelek, takođe od crvenog sukna ukrašen gajtanom ili zlatom. To je vrsta kaputa bez rukava koji je naprijed široko otvoren i nikada se ne zakopčava. Jelek zamjenjuje toke koje imaju isti oblik ali su s prednje strane pokrivene metalnim, najčešće srebrnim pločicama ili dugmadima međusobno tijesno priljubljenim. Toke su svojevremeno imale ulogu oklopa.

Gunj se zamjenjuje dolamom, koja se razlikuje time što su joj rukavi ispod mišica i skoro do šake otvoreni i mogu se prebaciti nazad tako da ruka ostane samo u košulji. Dolame su skoro uvijek od zelenoga sukna, a krajevi peševa i rukava i uglovi ukrašavaju se tamnocrvenim gajtanima.

Rovinski navodi da bez struke Crnogorac ne izlazi iz kuće, pošto ga ona štiti od vjetra i kiše, nju prostire kada treba da prespava, na nju vadi hranu iz torbice, njome se pokriva, a njome se i diči kada kada je na razne načine nosi preko ramena. On piše da je struka u staroj Crnoj Gori obojena u crno, da je dugačka dva do dva ipo metra, a široka do sedamdeset centimetara. Na rubovima ima rese na uzicama dužine i do pola metra, a radi se od najbolje vune, ženska je redovno kraća od

muške. Ženska struka nije jednobojna već ima tamnomodre poprečne pruge.

Rovinski kaže da je, zavisno od kraja Crne Gore, ženska nošnja raznovrsnija od muške, a da je jednoobraznost karakteristična samo za Staru Grnu Goru. Bitna razlika je da u Staroj Crnoj Gori djevojke nose kapicu, a žene maramu, bijela je suknja i gornji dio odjeće. U ostalim krajevima na glavi je fes, a suknja se zamjenjuje drugim vrstama.

„Koliko je kod muškaraca košulja zanemarljiva, toliko ona kod žene čini glavni dio odjeće, njome se ona hvali, po njoj se sudi koliko je žena vješta vezilja što se za svaku ženu smatra veoma važnim umijećem. Košulja je obavezno vezena, ako ne svilom i zlatom, ono obojenim pamukom. Izvezeni su obično ovratnik, pravi prorez na grudima i krajevi rukava.

Vezovi na grudima i ovratniku rade se posebno na tanjem materijalu, pa se onda stavljaju na gotovu košulju. I to se naziva ogrljak, ali se za vez oko grla kaže – oždrijelje ili kolijer, dok su ostalo ošvice, kako se naziva i vez na rukavima koji se zakopčavaju kod šake.“[16]

Rovinski objašnjava da su vezovi raznovrsni i, ma koliko da žena ima košulja, ona se trudi da na svakoj od njih vez bude različit. U ošvicama na grudima obično su dvije trake pa se prostor između njih popunjava sitnim vezom raznih oblika. To su prutčevi kojih nema na ovratniku. Svaki vez ili figura ima svoj naziv, vođice, krstići, stupčići, plasice, kukače, krivače, zaiglice. Vez na ovratniku i njemu samome prenosi svoj naziv, okrugli kolijer, zmijin, plasač i drugi. Ukoliko je vez krupniji ima sljedeće nazive: grane, bademi, krivače, grožđe. Svila i pamuk se namotavaju na kalem koji se zove svilar.

Kada metne kecelju žena se obukla za boravak u kući, a kecelja je važan dio ženske odjeće, navodi Rovinski.

16 Isto, str. 355.

Ona je od komadića crnog i bijelog rijetkog sukna – raše, odozdo opšivena i naziva se pregljača, opregljača, oprežina ili kecelja. Uz struk se privezuje uskim pojasom tzv. vezom.

„U Staroj Crnoj Gori, žene su ranije nosile kožne pojaseve široke do 20 centimetara sa velikim srebrnim pločama i krupnim crvenim ahatima, prirodnim ili vještačkim. Takav starinski pojas se nazivao se mukadem – pojas.“[17]

Crnogorsku žensku nošnju činili su i trakovi, suknene trake dugačke i do preko pet metara, širine šest santimetara kojom se omotavao sav struk. Bio je crvene boje a ivice modre ili zelene. Koret, kaputić bez rukava je na rubovima opšiven i oblači se kao košulja, preko glave. U katunskom dijelu Crne Gore, žene su ranije preko košulje nosile milten.

Razlika u odjeći između đevojaka i žena je samo u onome što nose na glavi. Od sedme do desete godine života, kaže Rovinski, đevojčice puštaju kosu, šišaju ih kružno i imaju razdjeljak od čela do sredine tjemena.

„Danas se u Crnoj Gori sve više nosi kapica koja je ista kao i muška, samo što umjesto polukruga i knjaževog grba sa kraja tjemena ova ima krug od nekoliko redova zlatnog veza, a u sredini kruga je zvijezda ili njoj neka slična figura, a preko kape ide marama.“[18]

Rovinski piše da je kosa upletena u dvije pletenice koje se okreću svaka na svoju stranu i idu oko glave, pa se slože u dva reda na prednjem dijelu tjemena, a krajevi im se pričvršćuju na potiljku... Marama se presavije sa ugla na suprotni ugao i tako napravi trougao čiji jedan dio ide na zadnju stranu glave i pokriva potiljak i vrat.

Što se tiče nakita, Rovinski zapaža da se prstenje, brnjice, tj. minđuše, i đerdani malo nose u Crnoj Gori. On kaže da mnoge

17 Isto, str. 357.

18 Isto, str. 358.

žene uopšte ne nose minđuše, a đerdane nose samo za praznične dane. Rovinski kaže da su se nekad nosile narukvice, belenzuci ili naručnici.

Literatura:

- Bronevski, Vladimir, *Zapisi o Crnoj Gori i Boki*, CID i Izdavački centar Cetinje, Cetinje, 1995.
- De Somijer, Viala, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, CID i Izdavački centar Cetinje, Cetinje, 1995.
- Holeček, Jozef, *Crna Gora*, CID Podgorica i Izdavački centar Cetinje, Cetinje,1994.
- Rovinski, Pavel, Apolonovič, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom 2, Izdavački centar Cetinje, 1994.

PRILOG ZA IMENIK STARIH CRNOGORSKIH ŽENSKIH IMENA

Radmila Nikčević-Brajović

The names mostly originate from Nikšić region and they were given to girls in entire Montenegro and other countries, a few of them being ancient – biblical. My intention was to recall some of the oldest names from my nearest vicinity and from stories. They are special and carry some gloomy heaviness in the meaning and form, sound and reverberation. They contain the mark of the times, space, environment, the position of a woman in the family and society – clans and country. They carry the spirit of times and history of the country.

Ovaj prilog za imenik starih crnogorskih ženskih imena nije sabran sa pretenzijom da bude tema stručno-naučne obrade. Više nego mojim filološkim obrazovanjem podstaknut je sjećanjima i emocijama. Uz davno minule drage likove iz očeve i majčine porodice oglašavala su se i njihova imena. Postepeno su se imenima majke, baba, prababa, tetaka, strina, ujni, pridruživala imena njihovih *rodica*, kuma, prijateljica, komšinica, poznanica... Neka od tih imena dospjela su do kasnijih generacija.

Imena su uglavnom iz Nikšića, grada i okruženja. Razumije se da su većinu njih nosile žene u cijeloj Crnoj Gori, u drugim

zemljama, a pokoje je drevno – biblijsko. Međutim, željela sam da iz sjećanja svoga i bliskih koji su mi pomagali u ovom radu izvučem što starija imena iz bliže mi okoline i iz predanja. Posebno mi je pomogla moja bratanična dr Jasmina Nikčević, profesor Filološkog fakulteta u Nikšću, podstičući me i dopunjujući mi sjećanja.

Ponekad je ime dovodilo do prezimena po rodu ili domu, ili do oba. Ta prezimena su ispisana u zagradama. Tako je žena bivala *prepoznata*. Prepoznata po ocu, bratu, mužu, sinu. Rijetko po sebi samoj. O nekima od njih dati su u fusnotama kratki biografski podaci, a nekima se nazire i obris lika.

Stara crnogorska ženska imena su osobita. Nose u sebi neku potmulu težinu u značenju i obliku, simbolici, zvuku i odjeku. U njima je i oznaka vremena, prostora, sredine, mjesta žene u porodici i šire – bratstvu, plemenu, zemlji. Pronose se u njima vrijeme i povijest zemlje.

Imena su se vremenom granala. Od dugih, težih, pravili su se kraći oblici, *imena od milja*, hipokoristici. Često su od jednog imena nastajala dva ili više kraćih. Dobijala su različit naglasak – dug ili kratak, silazni ili uzlazni – pa su u izgovoru različito zvučala. Zato su akcentovana. U zvuku se osjećao i odnos – najčešće milošta prema onoj koja je ime nosila. Hipokoristici su većinom skraćivani, a nekad nekim nastavkom produženi oblici imena. U Crnoj Gori najčešći su kraći oblici, u kojima se javlja poseban glas ś, koji nosi osobitu mekotu. Naprimjer: Aśa, Daśa, Gośa, Maśa, Miśa, Zośa...

Nadimci su nekim ženama postajali zamjena za ime. Dobijale su ih zbog neke različitosti, izrazite osobine, izgleda, pripadnosti rodu... Rijetko su pogrdni, pejorativni. Često je teško razabrati hipokoristik od pravog imena, kao i nadimak od hipokoristika.

Vremenom su stara imena potiskivana – zamjenjivana su novim, modernim, stranim. Više starih imena biva i biće

zaboravljeno. Zato ih treba potražiti, oslušnuti, zapisati dok su još prepoznatljiva. Dok mnoga od njih, lijepim značenjem i zvučanjem, mogu da prosinu kroz patinu koju je preko njih prevuklo vrijeme.

Ovaj *imenoslov* ostaje otvoren za prisjećanja i bilježenja. Neka imena i one koje su ih nosile zavređuju posebne zapise, oglede, studije.

Imena	Hipokoristici	Nadimci
A		
Aleksija		
Ana	Anica	
Anđa (Nikčević-Nikčević)		
Anđa (Samardžić)[1]		
Anđelija		
Anđelina (Žunjić)		
Anđelka (Kavaja)		
Anđuša		
Aneta (Višnjić)		
Anica		
Anka (Šćepović)		

[1] Prva maturantkinja na prvoj maturi u Nikšićkoj gimnaziji šk. 1920/21. god.

B		
Bistra		Béka
Blaga		Bèka
Bojana	Bója	Bećka
Bojka (Niković)	Bòja	Bénja
		Bènja
Borika (Nikčević)		
Borka	Bosica	
Bosa	Bosa	
Bosiljka		
Božana	Buśa	Bula
Budimka		
C		
Caka (Novosel)		
Cala (Radojković)	Cmilja	Caka
Cmiljana		Cola (Čurović)
Cvijeta		
Č		
Čeda	Čeda	
Čedomila (Mijušković)		
		Čonja (iz Pješivaca)
Ć		
	Ćaka	
Ćekla	Ćala (Mijušković	
Ćetna	Ćána (Nikolić)	
Ćetana	Ćàna	
	Ćeta	

D		
Dana		
Danica		
Danka (Kovačević-Pavić)	Dana	
Dara (Đuričić)		
Darinka (Niković-Nikčević)	Dara	
	Daśa	
	Daša	
Desa		
Desanka	Desa	
Dobrana (Perović)	Dobra	
Dobrica (Backović)		Drela (Abrović)
Dostana		
Dostinja		
Draga		
Dragica	Dragica	
Draginja (Vušović)[2]		
Draguna	Duja	
Dušanka	Dunja	
	Duśa	
	Duša	
Đ		
Đana		
Đekna		
Đela (Đuzina)[3]		

[2] Sublimira sudbinu mnogih crnogorskih žena: sestra (poznate) braće, i sama borac, učesnica u NOR-u, potom stradalnica na Golom otoku.

[3] Upamćena po svom i očevom imenu. Učiteljica. Originalan lik: kratko podšišane sijede kose, uvijek u strogom sivom „engleskom kostimu“, u muškom društvu pred omiljenim nikšićkim hotelom *Amerika*, sa kartama u

Đelika (Kilibarda)		
Đina (Kontić)		Đana (Nikolić)
Đuka		
Đukna		
Đulka (Eraković)		
Đurđa		
F		
Femija		
G		
Glasinka (Jokanović)		
Gojta (Šutović, Mijušković, Nikčević)[4]		
Gorda	Goja	
Gordana	Gośa	
Gospava	Goša	
Grana (Mijušković)		
Granica		
	Grola	
Grozda	Grozda	
Grozdana	Gvozda	Grda (Pješivci)
Gvozdenija		

rukama, uz šolju crne kafe.

[4] Gojta sa tri prezimena: rođ. Šutović, udata Mijušković, preudata Nikčević. U njenom brojnom porodu je i znameniti Radomir Nikčević, komandir Stubičke čete, pa Pješivačkog bataljona.

H	
Hajka (Milatović)	
Hajkuna	
I	
Ikonija	Ika
Ilinka	
Ivana	
Ivanka	
Itana	
Ivka	Ita
J	
Jaglika	
Jagoda	
Jagra (Knežević)	
Jana	Janica
Janica (Nikčević)	
Jegda (Nikolić-Karadžić)[5]	
Jela (Niković-Žižić)	
Jelena[6]	
Jelica	Jeka (Mićunović)
Jelika (Radović)	Ješa
Jelisava	
Jelisavka	
Jelka (Gluščević)	
Jevrosima (Tomašević)	
Joka (Golijanin)	

[5] Majka Vuka Stefanovića Karadžića. Rodom od Nikolića iz Ozrinića, kraj Nikšića.

[6] Često ime, poznato i po princezi Jeleni Petrović, kćerki kralja Nikole I

Jovana	
Jovanka[7]	Joka
	Joša
Julka (Nikolić-Stefanović)	Jova (Niković)

K

Kaduša (Nikčević-Đikanović)	
Kata (Todorović)	
Koja (Džaković-Niković)[8]	
Komnenija	
Kona	
Koruna (Lakić)	
Kosa (Vujačić)[9]	
Kosana	
Kosara	
Koviljka	
Krstinja	Kosa
Kruna	Kova
Ksenija[10]	Kića

[7] Jovanka Nikčević, prva maturantkinja u bratstvu Nikčevića, šk. 1925/26. godine.

[8] Sestra Tripka Džakovića, žena Obrena Nikovića, kapetana grada Nikšića. Gospodstvena putnica, neobično za njeno doba. O susretu sa njom i njenom kćerkom Tomanom u Beču zapisao mitropolit Mitrofan Ban u svojim *Memoarima*. *Životopis ili Uspomene iz života,* poglavlje *Moje putovanje u Karlsbad,* str. 476.

[9] Omiljena učiteljica, prepoznata u pjesmi Vita Nikolića *Pismo mojoj učiteljici*.

[10] Često ime, poznato i po princezi Kseniji Petrović, kćerki kralja Nikole I.

L	
Labuda (Veljović-Vuletić)	
Lala (Niković)	
Lucija (Niković-Bojat)	Lila[11]
	Luca
Lj	
Ljepava	
Ljeposava	
Ljubica	
Ljubinka	Ljuba
Ljubomirka (Ćuković)	Ljuša
M	
Mara (Nikčević-Perović)	Mara
Margita	Maša
Marica (Durutović-Niković)	
Marija (Topalović-Dacić)	Màra
Marika	Mašica
Marta (Spasojević)	Màśa
Maša	Máśa
Mida (Brajović)	Miga (Kustudić)
	Miga
	Mika (Šakotić)
	Mika
Mijoljka	Mikana

[11] Nezavisno od imena, često staro ime od milja za majku ili babu.

	Mikna
Mikosava	
Míla (Bošković-Đuričić)	
Mila (Kovačević)	Mila
Milena	Míla
Milena[12]	Milja
Milenija	Miśa
Mileva	Míśa
Milica (Martinović-Topalović)	Midža
Milijana	
Milka	
Milojka	
Milosava (Nikčević-Glomazić)	Maśa
Miluša (Nikčević-Mihailović)	
Milja	
Miljana	
Mioljka (Uśćumlić)	
Miroslava (Džeferdarović)	
Miruna	
Mitra (Mrdak)	
Mitrana	Mrda
Mitruša	
N	
Nasta (Bijelić-Backović)	

[12] Često ime, poznato po Mileni Petrović, rođenoj Vukotić, knjaginji i kraljici Crne Gore.

Nasta	Nata	
Nata		
Natalija (Stefanelli-Niković)		
Neda (Baletić-Babić)		
Neda	Nena	
Neđeljka		Nuša (Vujačić)
Nevena		
Nevenka		
Nikolija		
Novka		
Nj		
Njegosava	Njega	Njaka (Golović)
		Njoša (Katurić)
O		
Obrena		
Obrenija	Ośa	
Olga (Đuričić)		
P		
Pava		
Peka (Pešut)		
Pejka (Niković-Balandžić)	Peka	
Pelagija	Pela	
Persa (Šabeljić)	Péla	
Persida		
Perunika	Persa	
Petrana (Nikčević)		
Petruša	Petra	

Plana (Nikčević-Mijušković)	Pola (Šobajić)
Poleksija	
R	
Radana	
Radinka (Jaredić)	
Radojka (Njunjić)	
Raduša	
Raka (Šakotić-Bulajić)	
Rakna	
Rizna (Nikčević-Vukotić)[13]	
Rista (Koprivica)	
Rosa	
Ruma	
Rumica	Rula
Rùža	
Rúža[14]	
Ružica	
S	
Sanda (Grbović)	
Sara (Martinović-Niković)[15]	

[13] Usamljeno i neobjašnjeno ime.

[14] Ruža Batrićeva, *ljubav* Batrića Đurovića (po ocu Đuru) Nikčevića. Lik iz epske pjesme *Oš, grivo, tuđe je mlivo*, P. P. Njegoš, *Ogledalo srpsko*. Stvaran događaj u 17. vijeku – turska otmica žene i njena odbrana od strane plemenika – Stubičana.

[15] Rođena u Nikšiću 1883, umrla u Sarajevu 1940. Kćerka znamenitog popa Šćepa Martinovića, učesnika u svim političkim i kulturnim pregnućima u Nikši-

Sava	Senja (Mrav)
Saveta (Niković-Mijušković)	
Savica	
Savka	
Sekica (Kustudić)	Smilja
Senka	
Simana	
Sinđa	
Sinđelija	
Smilja (Kovačević)	
Smiljana	
Smiljka	
Sofija	
Soka (Drašković)	
Spasenija	Spasa
Staka (Marković)	
Stamena	
Stâna	
Stȁna	
Stanica	
Stanija	
Stanuša	Stefa
Stevanija (Papović)	Stevka

ću, oslobođenom od Turaka. Udata za Petra Nikovića, zemljoposjednika i trgovca iz Pive. Čuvena po ljepoti, otmenosti i obrazovanju. Bila je poetski nadarena. „Ciklus njenih pjesama dubokih, osjećajnih i nježnih" naveo je autora nekrologa povodom njene smrti da je nazove *Crnogorska Safo*. Naslov nekrologa je *Smrt Crnogorske Safo* i objavljen je u *Jugoslavenskom listu* 16. maja 1940. Sarine pjesme bile su *tužaljke tavne* za najdražima. Nažalost, nijesu upamćene, kamoli zapisane. Rasute su po *polju jadikovu*. O Sari, ženi pod biblijskim imenom, napisala sam neku riječ više, jer je ona majka moje majke Dare Niković-Nikčević.

Stoja		
Stojanka		
Stojna		
Sulumija (Blagojević)		Seja
Š		
Šćepanija	Šćepa	Šanja (Kovačević)
		Šuta (Pavićević)
Ś		
	Śaka	Śaga
		Śila (Vušović-Nikolić)
		Śuma
T		
Tankosava		
Tenzija (Milatović-Nikčević)[16]		
Tijana		
Todora (Niković)		
Tomana (Niković-Vukotić)[17]		

[16] Neobično ime grčkog porijekla. Bila je žena Mitra Markovog Nikčevića, perjanika Njegoševog. Po zapisu profesora Luke Nikčevića, Marko, otac Mitrov, imao je četiri sina i četiri kćeri. Jedna od njih bila je udata u Kadiće, i majka je Todora Kadića, ubice knjaza Danila I. Njeno ime je nepoznato.

[17] Kćerka Obrena Nikovića. Bila udata u Vukotiće, za Andriju Vukotića, pa razudata. Jedna od prvih osamostaljenih i emancipovanih žena u Crnoj Gori. Putovala (susret sa njom i njenom majkom pominje mitropolit Mitrofan Bana u *Uspomenama iz života*, poglavlje *Moje putovanje u Karlsbad*, str. 476). Posjećivala banje, pretplaćivala se na časopise (čak i *Medicinske zapise*) i

Tomanija	
V	
Vasa (Pavić)[18]	
Vasilija	
Vasiljka	
Velika (Nikčević-Nikčević)[19]	
Velinka	
Vemija	
Veruša	Vema
Vida	
Vidna	
Vidosava	
Vidra	
Vinka	
Višnja	Vida
Vjera	
Vojislava	
Vuka	Vojka
Vukosava	Vuka (Nikčević-Benderać)

knjige. U njenoj biblioteci našlo se i dragocjeno, danas raritetno, izdanje sabranih Puškinovih djela, u ruskom originalu, po staroj ortografiji: СОЧИНЕНИЯ А. С. ПУШКИНА, С.-ПЕТЕРБУРГЪ, 1894.

18 Nekadašnji đak Nikšićke gimnazije, poginula u NOR-u. Umjetnička škola za muziku i balet u Podgorici, osnovana 1947, nosi njeno ime.

19 Udova Nika Nikčevića, poginulog na Skadru 1912. Jedna od mnogih Crnogorskih osuđenih na podizanje i školovanje siročadi.

Z		
Zagorka		
	Zaga	
	Zaka	Zeka
Zlata		Zelja
Zlatana (Nikčević-Nikčević)[20]	Zlata	(osoba plavih ili zelenih očiju)
Zlatija		
Zora (Golović)	Zonja	
Zorka (Đuranović-Brajović) [21]		
Ž		
Živana (Spasojević-Nikčević)[22]		
Živka	Žána	

[20] Sa mužem Markom-Zelenom Nikčevićem podizala i školovala siročad svoga poginulog sina Nika. Podijelila sudbinu mnogih Crnogorki koje su u ratovima gubile sinove, muževe, braću.

[21] Često ime, poznato i po knjeginji Zorki Petrović-Karađorđević. Zorka Đuranović-Brajović, kao njene prethodnice u ranijim ratovima, proživjela u Drugom svjetskom ratu sve muke crnogorske žene: ratovanje, logor, glad, pogibiju sina.

[22] Majka znamenitog junaka Mitra Markova, lik u epskoj pjesmi *Osveta Mitra Nikčevića*. Još jedan glas u mnogoglasju crnogorskih tužbalica. Izražavajući bol, ona traži i osvetu sina. Pjesmu zabilježio Radoje Dragović-Đuričković, „Crnogorske junačke pjesme“, Cetinje, 1910.

HESIOD I NJEGOVO DJELO

Marko Višić

In the introductory part the author refers to the aristocratic-agonal age as the cradle of Hesiod's literary work. After that follows a thorough analysis of literary and ethical characteristics of Works and Days, as well as detailed overview of the content, meaning, language, poetic and moral value of Hesiod's second epic Theogony, as the earliest history of the creative cosmic forces in the European philosophical thought. The gods divided into harmonious groups, as the personifications of cosmic forces, adhered to the souls of people of Hesiod's time who aspired to harmony and order not only in human but also in divine communities.

1. *Aristokratsko-agonalna epoha, kolijevka Hesiodovog književnog stvaralaštva*

Dok u mitsko-herojskoj epohi, kao prvoj fazi helenske civilizacije, približno rečeno, u vrijeme mikenske civilizacije caruju kolektivna svijest i kolektivna osjećanja kako vjerskog tako i svjetovnog karaktera, gdje je sve – strasti, osjećanja i akcije – podređeno višem poretku simbolizovanom u polisu,

odnosno u ljudskoj ili pak božanskoj zajednici u koju smrtnici ne smiju nekažnjeno dirati niti je rušiti, dotle se taj poredak epopeje već kod Hesioda počeo raspadati.

Helenski čovjek je u vrijeme epopeje, mada je imao nevolja na pretek i sve morao teško platiti, ipak bio bliži Olimpljanima, zanoseći se svojim heroizmom i junaštvom, što se naročito osjeća u *Ilijadi*, dok već u *Odiseji* vidimo da bogovi čovjeku na uho slabo kazuju svoje misli i namjere; kao da Olimpljani ljude prepuštaju njihovom dobrotvoru Prometeju, pobratimu starosumerskog boga-tvorca En-lila. Rečeno najbolje potvrđuje sudbina mnogopatnoga Odiseja koji se vlastitim umom dovija kako da se izbavi iz nevolja u koje ga je gurnuo bog Posejdon.

Nema sumnje da to predstavlja početak realnijeg sagledavanja života, klicu praktičnog umovanja i dovijanja u teškoj svakidašnjici, čemu su podosta doprinijeli novi socijalno-ekonomski i politički odnosi nastali u aristokratsko-agonalnoj epohi koje naš slavni helenist Miloš N. Đurić sažeto prikazuje ovako: „Velika kolonizacija na severu, zapadu i jugu, iščezavanje starih patrijarhalnih kraljevstava koje je opevao Homer, zatim, žestoke ustavne borbe u svim starim aristokratijama, staleški sukobi i političko osvešćivanje širokih narodnih slojeva i, najzad, filosofijska i religiozno-mistička borba protiv naivnog tradicionalizma – sve je to obogatilo i proširilo vidike helenskog života i moćno unapredilo samostalnost čoveka pojedinca.“[1]

Nikakvo čudo što se pojedinac, usljed novih okolnosti koje su dovele do toga da se san bogolikih ljudi raspršio u nepovrat, stao osvješćivati, što je dovelo do stvarnijega sagledavanja života i svijeta, a to opet kako do kolektivne tako i individualne samosvijesti, samopotvrđivanja.

Čovjek ove epohe stao je uviđati i dublje sagledavati uzroke bijede, nevolja i nepravde, usljed čega je postao osjetljiviji i

[1] Up. Đurić, *Istorija* 150.

svjesniji događaja koji se odvijaju oko njega. Shodno tome, ljudi koji posjedovahu dar muza, što će reći zapažanje, osjećanje i izražajnost doživljenog, nastojahu da to iznesu onako kako su ga sami doživjeli, osjetili i zapazili kako bi ih kao umjetničke tvorevine mogli predati širim krugovima. To listom čine pjesnici ove aristokratsko-agonalne epohe, to jest helenski liričari koji odreda uranjaju u vode života svoga vremena koji zacijelo jeste tegoban, ali baš zato i ima svoje čari i draži. Taj svakodnevni život kod liričara izaziva duboka lična osjećanja, jer se u njemu može štošta primijetiti, naučiti i doživjeti. Tako se lirski pjesnik sve više udaljava od mirnog epskog izlaganja približavajući se svakodnevnom životu, pritom tražeći priliku da izrazi ono što doživljava i osjeća, sve to oblikujući riječju i melodijom, upravo onako kao što su se u to vrijeme stali oblikovati i oblagorođivati politički antagonizmi i strasti, time omogućujući stvaranje razumnog, na zakonu zasnovanog poretka, države. Treba posebno istaći razvitak i etičko pročišćavanje helenske religije mitsko-herojske epohe. Lirski su pjesnici, na čelu s Hesiodom, nastojali da staru homersku religiju oblagorode pročišćujući je od suviše prizemnih osobina. To se oplemenjivanje ogledalo kako u sistematizaciji helenske teogonije i kosmogonije tako i u vajarstvu i arhitekturi koji helenskoj religiji i kulturi osiguravahu besmrtnost.

To pročišćavanje i sistematizovanje duhovnog nasljedstva, kao i borba i rvanje sa spoljnim i unutarnjim suprotnostima leži u suštini helenskog agonalnog, takmičarskog duha koji se nikada nije mirio s postignutim. Agonalna, što će reći takmičarska osobina helenskog karaktera već je kod Homera oličena u Èridi[2] koja je, međutim, surova i zlotvorna. Kao takva nije oličenje plemenitog nadmetanja u okviru zajednice pa se kod Homera agon javlja kao želja za samopotvrđivanjem, po onoj: „Svagda najbolji biti i odličan između drugih."

[2] Up. *Il*. IV 439–455.

Posljednje bi moglo biti jedan od glavnih razloga što se začeće agonske strane helenskoga duha traži u igrama u čast pokojnika[3] s kultnom osnovom. To je rezultiralo time da se agon, takmičenje, kasnije stao vezivati za velike narodne praznike već u samome početku agonalno-aristokratske epohe. Tome je dobar svjedok legenda o takmičenju Homera i Hesioda iz Hesiodova djela *Poslovi i dani,* st. 654–662. Upravo se od toga vremena javlja nastojanje da se želja za takmičenjem, odnosno postizanjem slave i časti, očisti od homerske, dosta sirove žudnje i usmjeri ka idealnom takmičenju koje se ogleda u sticanju oblagorođene slave što će služiti na dobrobit cijele zajednice. Tako su se sve snage helenskog čovjeka, nerijetko rasipane u raznim svađama, antagonizmima, mržnji i raspravama, oblagorođivale i u tim agonima nalazile najviši domet i izraz, odnosno ovaploćenje. Agonalna osobina helenskog čovjeka razvijala se uporedo sa socijalnim, ekonomskim i političkim prilikama u pojedinim polisima u kojima je Helen mogao ispoljavati sve svoje sposobnosti što ih je želio iskazati svojim sunarodnicima iz drugih polisa. To je ono zbog čega je Hesiod u *Poslovima* i mogao konstatovati postojanje dobre i zle Èride:

Posl. 11–24.

Jedna Èrida ne pòsta, no su na zemlji dvije:
Prva, kada se spozna dobiće hvalu,
Druga pogrdu samo, jer ćud je različna kod njih.
Druga pogubni rat snuje i raspru, zlobna,
Te je ni jedan nè voli smrtnik, nego ìz nužde,
Po volji višnjih, ljûdi poštuju Èridu tešku.
Prvu, stariju, Noć negda porodi tamna,
A Zeus je višnji, što tron u ètru ima,
U osnov zemlji stavi, ljúd'ma j' od velike koristi ona;

[3] Up. M. Budimir, „Agon u klasičnoj i našoj narodnoj pesmi", obj. u *Prilozi za izučavavanje narodne poezije.* God. III 1936, 227–238.

Ova jednako na rad i nevješta podstiče muža:
Kad drugog' bogata vidi tad ì sam žudi
Za radom i žuri da ore i usjev sije
I kuću ùredi dobro; i susjed se takmi sa susjedom
Koji se brine o bògatstvu svom; ova je Èrida naklona
ljud'ma.

Ovu pulsirajuću, životnu snagu helenskog duha iz koje se razvija cjelokupna helenska kultura veoma plastično je predstavio K. Joël u djelu *Istorija antičke filosofije,* str. 105/6: „Nadmetanje krajeva dovodi do rata, i pobeda se opet slavi u bojnim igrama, a pobednika u njima veličaju i pesnici i plastičari, koji se opet nadmeću jedni sa drugima. I tako neprestano sve dalje, sve duhovnije, jedan agon izaziva drugi. Borbe u oružju žive i dalje u sećanju, i produžuju se u umetničkoj fantaziji, mitološkoj, epskoj i plastičnoj. Plastika stvara borbene grupe i poezija razbija svoje lirsko jedinstvo i razvija se u nadmetanje figura u drami, kojom se opet pesnici nadmeću jedni sa drugima pred svojim sudijama. I kao mrtvi junaci bore se njihovi mrtvi pesnici, kao Ajant i Odisej bore se Homer i Hesiod, pa Eshil i Euripid, u drugih pesnika ili besednika, a ovi se opet između sebe nadmeću u sjajnim besedama i govorima na sudu i postaju učitelji parlamentarne i juristička veštine u raspravljanju. A sa besednicima i pesnicima opet se nadmeću filosofi. I kad još stari Ksenofan počinje žalbom kako Heleni više zadovoljstva nalaze u snazi atleta nego li u snazi duha i više u pričama o bojevima protiv Titana nego li njegovoj mudrosti, onda se njegova mudrost izdiže do utakmice sa igrama na palestri ili u pesničkoj fantaziji. I na posletku takme se i sami mislioci, čak se već sedmorica najstarijih mudraca nadmeću ko je mudriji, kao što su se stari junaci takmičili ko je najhrabriji. Jer grčke vrline su pobedne nagrade života, i pravednost pripada ovamo samo kao sudija nadmetanju. Odlika je

agonistički ideal, te iz utakmice pesama i gnoma koje objavljuju različne ciljeve života, i iz simposionskih debata o najvišem dobru izbijaju počeci grčke etike."[4]

Ovome dodajmo da je agonska svijest i aktivnost svoj najbolji izraz nalazila u pravoj agonistici, što će reći u gimničkim, stadionskim i muzičkim nadmetanjima o raznim narodnim svečanostima.

Ono čime je posebno obilježena aristokratsko-agonalna epoha jeste njezina naklonost prema muzici bez čijih bi ritmova, harmonije i mase novih instrumenata ova epoha bila daleko siromašnija. U ovoj se epohi *lirsko pjesništvo,* baš zahvaljujući muzici, razvilo do neslućenih visina. Stari elegičari Kalin, Tirtej, Mimnermo, Alkej, Sapfa i Anakreont, kao i horski pjesnici Alkman, Arion, Ibik, Stesihor, Simonid, Bakhilid, posebno Pindar, bili su odreda muzičari-pjesnici, o čemu ovdje nije mjesto opširnije raspravljati.

2. *Epska poezija, izvor Hesiodove genealoške i didaktične poezije*

Epska poezija drevnih Helena, čiji je glavni sadržaj opjevanje slavnih djela prošlih naraštaja, odnosno mitska i legendarna istorija helenskoga naroda, koja je *budila divljenje i podsticala na požrtvovanje,* svoje postanje, slično ostalim vrstama umjetnog pjesništva, lirskoj i dramskoj poeziji, vodi iz narodne poezije.

Radnja epske poezije, čija je kompoziciona struktura – kao što se razabire iz *Ilijade,* kikličkih epova i donekle Hesiodovih spjevova *Teogonija* i *Poslovi i dani* – jako je slobodna, vremenski i prostorno neograničena, teče lagano i široko. Ta osobina epopeji omogućuje da pojedine događaje izloži nadugo i naširoko, čineći to sa određene udaljenosti što joj daje izgled

[4] Up. Đurić, *Kroz helensku istoriju* 138–139.

neutralnosti i objektivnosti u odnosu na događaje što ih pjesnik opisuje, mada su oni njegova tvorevina.

Jezik epske poezije drevnih Helena, u prvom redu Homerovih i Hesiodovih epova, jeste umjetan jezik koji svoje porijeklo vodi iz jonskog narječja, mada se u tom jeziku susreću i oblici iz drugih dijalekata, posebno iz eolskog i dorskog.

Ideal rane helenske epske poezije, čiji je najbolji svjedok Homerova *Ilijada*, jeste lično herojstvo, samopotvrđivanje i isticanje vlastitog ja, što će reći ideali homerskog društva. Čovjek *Ilijade* i donekle kikličkih epova, živio je skoro životom bogova, budući velik svojim herojstvom, zaštitom svojih plemenskih i nacionalnih božanstava, kao i plemenitaštvom svoga plemena, dok su se lične nevolje vidjele upravo onoliko koliko je bilo potrebno umjetnosti i pjesnikovoj objektivnosti da junaštvo njegovih junaka bude zaista vjerovatno.

Bogoliki život čovjeka iz vremena *Ilijade,* kada on saobraća sa bogovima kao sa sebi ravnima, kad mu oni kazuju svoje misli, kad poput bogova živi bezbrižnim životom, buduć daleko od nevolja svakidašnjeg života, vremenom se stao gasiti: san epopeje ustupa mjesto teškoj sadašnjici. Tako već u *Odiseji* vidimo da u ljudskom životu ne teče samo nektar, da Olimpljani umjesto ambrozije ljudima šalju nevolje teške.

Da bogovi više nisu toliko naklonjeni ljudima, da se san bogolikih ljudi iz vremena *Ilijade* raspršuje u nepovrat, dobar su znak patnje Odiseja koji se snagom vlastitog uma dovija kako da se izbavi iz nevolja koje su ga snašle na povratku kući. To nesumnjivo predstavlja početak realnijeg sagledavanja ljudskoga života, klicu praktičkog i samostalnog umovanja i vlastitog dovijanja i rvanja sa problemima svakidašnjeg života, što svom snagom izbija na vidjelo u Hesiodovom epu *Poslovi i dani* koji u odnosu na *Odiseju* i posebno na njegov ep *Teogoniju* predstavlja ogromnu promjenu u razumijevanju sadašnjosti i prošlosti. Tako Hesiod, umjesto da hvali prošla

vremena i Olimpljane, veliča Èridu (*Poslovi* 11–24) koja ljude podstiče na rad i vrijedna djela, dok se kod Homera slabo susreće pohvala mukotrpnom radu. Hesiodovo pak pripovijedanje o takmičenju u gradu Halkidi na Euboji u pjesmi i muzici (*Poslovi* 650–662) gdje je, opjevajući rad, pobijedio Homera koji je opjevao prošle događaje i ratove, ukazuje da ideali epopeje ustupaju pred teškom sadašnjošću, da se polagano gasi slava vječnoga mita i epopeje iz kojih će se, nasuprot rečenom, napajati i snagu crpsti kako lirska tako još više dramska poezija drevnih Helena. Ne treba, naime, zaboraviti da je epopeja vjekovima odgajala helenski narod; ispunila mu uobrazilju veličajnim i očaravajućim slikama; stvorila kako beskrajno mnoštvo ideja tako i divotan i uzvišen jezik. Oblik epske poezije, jonsko narječje i heksametar, štaviše, ostao je isti i onda kad su pojedini elementi junačke pjesme, kao izvor epopeje i epa, stali živjeti vlastitim životom, kao i onda kad su, iz junačke pjesme, postale posebne vrste epske poezije, to jest genealoška i didaktična poezija.

Dokaz da genealoška i didaktična poezija svoje porijeklo vuku iz herojske pjesme pružaju nam Homerovi epovi *Ilijada* i *Odiseja* u kojima se susreće nabrajanje pokoljenja pojedinih junaka, brojne mudre izreke, poslovice i poučne rečenice. Tako u *Il*. XX 215–241, Eneja, praotac Rimljana, Ahileju navodi vlastiti rod, dok u *Il*. VI 150–211, Glauk Diomedu govori o svojim slavnim precima.

Zametke didaktičnoj poeziji valja tražiti u sljedećim i njima sličnim mudrim izrekama, uzrečicama i poučnim rečenicama:

Il. XVII 32.

Kada ìskusi ì luda spozna[5].

[5] Up. Hesiod, *Poslovi i dani,* st. 218.

Il. I 218.

Bozi će biti nakloni onom' ko njihove besjede sluša.

Il. II 204–206.

Vladanje mnogih ne valja, da jedan gospodar bude,
Da vlada jedan kojino žezlo, djeljenje pravde od sina
Onog' lukavog zȁdobi Krona, da drugim' pȍ njima vlada.

Il. VI 146–149.

Kakav lišća je rod, i ljudski takav je rod,
Lišće ti jedno ujesen vjetar po zemlji valja, a drugo
U brsnatoj u šumi raste, kad proljeća osvanu dani.
Tako i ljudi, jedni se rađaju, a drugi svjêtlo nàpūštaju dana.

Il. XVII 446–447.

Od stvora svakog štono na zemlji diše, po njoj se miče,
Nijedan od čovjeka smrtna jadniji nije[6].

Od navedenih se i njima sličnih genealoških i didaktičkih elemenata epopeje vremenom razvio poseban rod epske poezije i poezije uopšte, genealoška i didaktična poezija. Utemeljitelj tih novih vrsta poezije u drevnoj Heladi jeste Hesiod čije ćemo mjesto i vrijeme rođenja prikazati u narednom poglavlju.

3. *Mjesto i vrijeme Hesiodovog rođenja i života*

Kao što su nam nepoznati mjesto i vrijeme, pa i ime samih autora, najbriljantnijih ostvarenja ljudskoga duha, kao što su indijski epovi *Māhabhārata* i *Rāmāyana,* finski nacionalni ep

[6] Stihove sa starohelenskog preveo Marko Višić.

Kalevala, starohelenski epovi *Ilijada* i *Odiseja*, po onoj da je značajnije djelo od tvorca, tako su nam slabo poznati mjesto i vrijeme rođenja prvoga istorijski potvrđenog evropskog književnog stvaraoca.

Temeljne i najpouzdanije podatke o Hesiodovom životu i životnom pozivu crpimo iz njegovih epskih djela. Tako iz *Poslova i dana* saznajemo da se Hesiodov otac, od nevolje gonjen, iz grada Kime u Maloj Aziji, preselio u Askru, malo i negostoljubivo mjesto u podnožju gore Helikon, u blizini beotskog grada Tespije, o čemu Hesiod pjeva ovako:

Posl. 633–640.

K'o što je ono moj, a ï tvoj otac, budàlo Perse,
Lađama plovio morem, za lijépim životom žûdeć'.
On negda òvamo preko sinjega mora, òstaviv'
Ajolsku Kimu, u crnoj lađi dođe, ne bježeć'
Od obilja, bogatstva svakog, imetka silnog,
Već od sirotinje crne što Zeus je ljudima daje.
U Askri uz goru Helìkon òsnova dom, u tužnom selu
Gdje zima je ljuta, nesnosno ljeto, ugodno ništa[7].

Sva je prilika da se Hesiod rodio u negostoljubivoj, ali njemu tako dragoj Askri, što se razabire iz opisa krajolika okolo Askre i bujnih pejzaža planine Helikon gdje je odrastao i postao prorok helikonskih muza. Tako iz *Teogonije* saznajemo kako je, dok je kao mladić napasao stada pod Helikonom, čuo božanski glas Zeusovih kćerki koje su mu namijenile ulogu da bude ne samo pastir stada već i svoga naroda koga će prosvjećivati i unapređivati mu život:

[7] Citirano prema Hesiod, *Poslovi i dani,* Književna zajednica, Novi Sad 1994. (*Ep* sa starohelenskog preveo, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

Teog. 22–34.

> One Hesìoda negda lijepoj naùčiše pjesmi
> dok je pod presvetim Hèlikōnom napásao stada.
> Ovu mi najprije boginje prozbore riječ, ône
> olimpske Muze, Zeusa egidònoše kćerke:
> „Pastiri poljski, strašljivci teški, trbusi jedni!
> Mi laži mnoge istini nalik kazivat' znamo,
> al' i istinu, kad nas je volja, znamo objavit'."
> Rekoše tako lijepòrjeke kćerke velikog Diva,
> pa mi, ŏtkinuv' divotnu granu lovòrike bujne
> udijele skeptar i pjesmom me potom nadahnu
> božanskom prošle i buduće zgode slavio da bih;
> potaknu još me da koljeno slavim bogova vječiti što su,
> a njih da prve i posljednje pjesmom ôpjevam svagda.

To je ono zbog čega se Hesiod na početku i na svršetku *Teogonije* obraća muzama kao oličenju duhovnog života i inspiratora lijepoga, muzike i poezije, kao osnove uzvišenijeg i pravednijeg života kojemu je težio ne samo u svojim djelima već i u praktičnom životu. Tako iz *Poslova* (st. 37–39) saznajemo da je imao brata imenom Perse s kojim je jednom podijelio očev imetak, kao i to da je Perse, podmitivši sudije, dobio veći dio. Kad je u međuvremenu neradišni Perse osiromašio stao se ponovo parničiti (st. 397) što je radinog i čestitog Hesioda i podstaklo da napiše, bolje rečeno, ispjeva ep *Poslovi i dani* u kojemu osuđuje nerad, lijenost i podmitljivost, a zagovara rad i marljivost, pravdu i pravičnost, kao temelj dobro uređenog društvenog poretka.

U epu *Poslovi i dani* (st. 650–659) Hesiod o sebi kazuje i to kako je u gradu Halkidi na Eubeji, u takmičenju što su ga Amfidamantovi sinovi priredili u čast smrti svojega oca,

pjevajući pjesmu o miru, redu i radu odnio pobjedu nad Homerom koji je recitovao ratničke stihove iz *Ilijade* XVIII 120–133 i 339–344.

U Hesiodovoj biografiji koju nam je pribilježio Vizantinac Ceces[8] susreće se vijest, odnosno legenda o Hesiodovoj smrti. Po toj je legendi Hesiod nakon pobjede nad Homerom došao u Delfe da Apolonu, zaštitniku muza, odnosno poezije i muzike ostavi zavjetni poklon. Tom ga je prilikom proročište opomenulo da se kloni gaja Zeusa Nemejskog, jer ga tu čeka smrt. Smatrajući da proročište smjera na Nemeju na Peloponesu pjesnik se zaputi u Ojnoju u Lokridi pa se nastani kod Amfifana i Ganiktora, Fegejevih sinova. U Ojnoji je, međutim, takođe bilo mjesto posvećeno Nemejskom Zeusu što Hesiodu nije bilo poznato te ga je tu zatekla smrt. Njegovi ga, naime, domaćini napadnu da im je zaveo sestru Ktemenu, ubiju ga i bace u more. Poslije tri dana delfini pjesnikovo tijelo iznesu na obalu između Eubeje i Lokride u vrijeme kad se u Lokridi slavio neki praznik. Lokrđani ga prepoznaju i pokopaju u Nemejskom gaju u Ojnoji; nešto kasnije Orhomenjani ga, po savjetu proročišta, prenesu u svoj grad gdje su mu na gradskom trgu podigli spomenik s natpisom.

U ovoj se legendi možda krije istorijsko jezgro da je Hesiod umro vjerovatno u Lokridi.

Prema onome što nas o tome izvještava Pausanija[9] Tespljani su mu u svojemu gradu podigli bronzani kip, dok mu se na gori Helikon takođe nalazio kip koji je pjesnika prikazivao u sjedećem stavu s kitarom na koljenima, što Pausanija podvrgava kritici smatrajući da bi umjesto kitare na koljenima bilo bolje da pjesnik u ruci drži lovorov štap.

8 Cf. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, *Vitae Homeri et Hesiodi,* Berlin 1916, S. 34–56.

9 Cf. Pausanias, *Descriptio Graeciae* IX 27; 5; 30, 2, ed. W.H.S. Jones, London 1969, W. Heinemann.

Vrijeme kad je Hesiod živio ne da se pouzdano utvrditi. Jedni su ga u starini smatrali Homerovim savremenikom, drugi starijim, treći mlađim od njega. Oni koji ga smatraju Homerovim savremenikom oslanjaju se na Hesiodovo kazivanje (*Poslovi,* st. 650–659) o njegovom takmičenju sa Homerom na Eubeji, mada se u nauci smatra da su ti stihovi kasnije interpolirani, vjerovatno s ciljem da se istakne kako u Hesiodovo vrijeme ideali epopeje, bogoliki život pozemljara i slava junaka, ustupa mjesto teškoj svakidašnjici, časnom i poštenom radu kojim se umjesto kopljem dolazi do boljeg i ljepšeg života.

Herodot[10] kaže da su Homer i Hesiod živjeli četiri stotine godina prije njega, što će reći da ih i on smatra vršnjacima. Ako se, međutim, prisjetimo činjenice da je preko osamdeset posto rječnika u *Teogoniji* i *Poslovima* Hesiod preuzeo iz *Ilijade* i *Odiseje*, kao i brojne izreke i stalna mjesta, dolazimo do zaključka da je Hesiod mlađi od pjesnika *Ilijade* i *Odiseje.* To što se u Homerovim epovima susreću oblici koji starinom prevazilaze *Ilijadu* i *Odiseju* može se objasniti time što je Hesiod brojne glagolske oblike preuzeo iz eolskog dijalekta, jer se Eolija smatra kolijevkom epske poezije koja nešto kasnije svoj vrhunac dostiže u Joniji[11]. Ako se, k tome, prisjetimo da se jambografi Semonid i Arhiloh i drugi predstavnici rane helenske lirike, koji žive u sedmom vijeku prije Hrista, ugledaju u Hesiodova djela, posebno u *Poslove i dane,* može se sa dosta sigurnosti utvrditi da je Hesiod živio krajem osmoga vijeka prije našega računanja vremena.

Malo je vjerovatno da je Hesiod običan askarski seljak, jer njegova *Teogonija*[12] rodoslovom bogova kao oličenjâ

[10] Cf. Herodotus, *Historiae* II 53, ed. A.D. Godley, London, 1966. Heinemann.

[11] Up. Marko Višić, *Glagolska dijateza u Hesiodovu djelu* Poslovi i dani, Beograd 1971. (Magistarska teza).

[12] U nauci se u posljednje vrijeme iznosi mišljenje da je Hesiodova *Teogonija* zapravo prerada teogonije jednog od bliskoistočnih naroda, što nas

kosmičkih sila nedvosmisleno ukazuje na gotovo filosofsko poimanje razvojnog puta kosmičkih sila oličenih u božanstvima. Što se pak tiče svađe sa bratom Persom, sva je prilika da je to prije moto, odnosno motiv no stvarni događaj izmišljen s ciljem da pjesnik iznese vlastiti pogled na ljudski život, pravdu i pravičnost, red i rad.

4. *Hesiodova djela: sastav, sadržaj i značaj*

Stari su Hesiodu pripisivali brojne genealoške i didaktične spjevove od kojih su najznačajniji i najvjerodostojniji *Teogonija* i *Poslovi i dani*, dok su spjevovima *Heraklov štit* i *Katalog žena* već u antičko doba odricali Hesiodovo autorstvo.

Budući da će o *Teogoniji* i *Poslovima* biti riječi opširnije ovdje ćemo ukratko prikazati sadržaj i značaj dvaju posljednjih spjevova.

Spjev *Heraklov štit*, koji broji četiri stotine i osamdeset stihova, sastoji se iz dva dijela. U prvom, uvodnom dijelu, što ga čine stihovi 1–56, pjesnik pjeva o Heraklovom rođenju, dok u drugom opjeva Heraklovu borbu s Arejevim sinom Kiknom koga savladava i ubija u pagazejskom gaju, pri čemu ranjava i samoga Areja, što se opjeva u st. 56–139, dok se u st. 138–317, opisuje Heraklov štit po kome je spjev i dobio ime.

Pjesnik je, opisujući Heraklov štit, kao uzor imao opis Ahilejeva štita iz Osamnaestog pjevanja *Ilijade,* premda za njim po umjetničkom kvalitetu daleko zaostaje. Dok naime, Ahilejev štit, nastajući pred našim očima, opisuje scene iz svakidašnjeg života, kao što su prizori iz borbe, berbe grožđa, svadbe itd., dotle na Heraklovu štitu vidimo scene iz mitologije, kao što je borba Lapita s Kentaurima, Herakla sa zmijama, progon Perseja od strane Gorgona itd.

Spjev *Katalog žena,* koji se po prelaznoj formilu ἢ ὁίη (ili

ne treba čuditi s obzirom na to da i on vodi porijeklo iz Male Azije.

kakva) naziva i *Eeje,* imao je pet knjiga; opjeva smrtne žene koje su bogovima rađale djecu. Dodajmo usput da su iz njega helenski lirski i tragički pjesnici vjekovima crpili građu.

Da gornji ep nije spjevao Hesiod dobar dokaz je to što on *stoji u službi plemstva koje je svoju lozu izvodilo od bogova*, što dijametralno protivrječi Hesiodovom duhu slabo naklonjenom plemstvu i aristokratiji[13].

5. *Poslovi i dani:*

a) Književne osobine Poslova i dana: *sastav, sadržaj, jezik, pjesnička i moralna vrijednost*

Hesiodov ep *Poslovi i dani*, slično *Teogoniji,* nije do nas došao u izvornom obliku, što nam svjedoči nejedinstvenost sadržaja.

Izvornim, to jest najpouzdanijim, smatraju se oni djelovi u kojima se navodi ime njegovog brata imenom Perse kojemu je *Spjev* i namijenjen, kao i uputstva za ratare, po čemu je *Ep* i dobio ime. Činjenica da se u nekom dijelu *Spjeva* ne navodi ime Hesiodovog brata Persa ne može, međutim, poslužiti kao dokaz da taj dio ne bi pripadao izvornom obliku *Epa.*

Spjev se po *sadžaju* može podijeliti na tri dijela: a) *Opomene* (st. 1–316) u kojima Hesiod bratu Persu i gramzivim sudijama prebacuje nepravdu što su mu je počinili, opominjući brata na častan i pošten rad kao izvor čestitog života.

Da bi ideji časnog i poštenog rada, pravde i moralnog djelovanja, istine i čestitosti, kao osnovi kako zdravog društvenog poretka tako i lične sreće, dao istorijsku dimenziju, Hesiod u ovaj dio upliće tri mitološke priče, u koje su se u drevnoj Heladi rado zaodijevale moralne ideje i etički stavovi.

13 Fragmente *Kataloga žena* te fragmente epskih poema *Hironova uputstva, Keikova svadba, Egimije* i *Melanpodija* izdali su R. Merkelbach i M. L. West, Oxonii 1970.

Alegorijskim mitom o dobroj i zloj Èridi, čime zapravo i počinje gornji *Spjev*, pjesnik ističe dvije suprotne ideje, plemenito nadmetanje i zlotvornu zavist. To je ono zbog čega se Hesiodove Èride pokazuju kao karakterna mitska bića ispunjena dramskim životom koja se, kao otjelovljenje dobra, odnosno zla otimaju o prevlast nad svijetom.

Istorijsko-aitiološkim mitom o pogubnoj Pandori – koju Zeus (jer ga je Prometej, ukravši mu vatru i davši je ljudima, prevario) sa svim zlima zatvorenim u posudi, šalje Prometejevu bratu Epimeteju – nastoji se objasniti otkud tolika zla na ovome svijetu, dok se mitološkom pripovješću o pet ljudskih pokoljenja nastoji izraziti ideja o moralnoj i fizičkoj dekadenciji ljudskoga roda koga prate sve teže i teže nevolje. Jednim i drugim mitom autor, međutim, želi izraziti misao da su ljudi u prošlosti živjeli srećnijim i bezbrižnijim životom s kojim u dijametralnoj suprotnosti stoji teška, nevoljama ispunjena sadašnjost.

b) *Uputstva za zemljoradnika,* koji se smatraju izvornim dijelom *Spjeva*, sadrže uputstva zemljoradniku, obavještavajući ga kad je najbolje vrijeme za oranje, sjetvu, žetvu i sječu šume (st. 383–422); kako se gradi plug (st. 423–440); koliko treba da imaju godina i kako da se ponašaju sluge koje idu za plugom (st. 441–447); kad treba misliti na uzgoj volova i gradnju kola, nakon čega slijede uputstva za gradnju i čuvanje brodova, kao i savjete kada treba isploviti na more, a kada izbjegavati plovidbu po moru.

c) Treći dio, ispred koga se nalazi druga grupa praktičnih uputstava o ženidbi, prijateljstvu, gostoprimstvu, ponašanju van kuće i u kući (st. 695–764) čine *Dani* gdje se navode sretni i nesretni dani u mjesecu (st. 765–828).

Jezik Poslova i dana, kao i Homerovih epova, pripada jonskom narječju, sadržavajući elemente iz eolskog i dorskog dijalekta. Uprkos tome što nije riječ o živom već o umjetnom jeziku, jeziku epske poezije, taj jezik ipak nije suvoparan i tvrd,

već, naprotiv, uglađen, tečan, milozvučan, gibak i dotjeran, kojim kvalitetima uveliko podsjeća na sanskrt, umjetni jezik indijskih epova *Mahābhārate* i *Rāmāyane*.

To što se u jeziku epopeje susreću elementi iz eolskog i dorskog narječja ukazuje na duboku starost i rasprostranjenost epske poezije koja je, shodno sadržaju koji opjeva, stvorila najprikladniji jezik. Upravo nas zbog toga Homerovi i Hesiodovi epovi svojim nesvakidašnjim jezikom i sadržajem i danas toliko privlače. Dodajmo usput da je za Helene Homerova i Hesiodova poezija bila „najjednostavniji i najsavršeniji izraz svega onoga što je život naučio pređašnja pokolenja“, kao i „sve ono što se ticalo moralnoga iskustva, istorijskoga znanja, umnoga i estetskoga uživanja“.

Poslovi i dani u pogledu *pjesničke vrijednosti* prevazilaze *Teogoniju* kako svojim sadržajem tako i pristupom ovom. *U Poslovima,* naime, mirno epsko pripovijedanje zamjenjuje lirska, lična poezija; umjesto objektivnog prikazivanja stvarnosti preovladavaju lična osjećanja i poseban odnos prema toj stvarnosti.

Osim toga, Hesiodova poezija nema za predmet veličajne događaje iz prošlosti već tešku sadašnjost zbog čega i jeste prožeta svakidašnjim utiscima iz te i takve stvarnosti, pri čemu životna mudrost stečena iskustvom želi da zadobije prevlast nad razigranom maštom, stvarnost nad nestvarnošću. Takav odnos prema stvarnosti uticao je na to da Hesiod život bogova i ljudi u *Poslovima* poima sasvim drukčije no Homer. Dok, naime, bogovi u *Ilijadi* svoje misli ljudima šapuću na uvo, s njima učestvujući u dobru i zlu, dotle su Hesiodovi bogovi daleko od ovoga svijeta: oni su tajanstveni, pokazujući se ljudima silom umjesto licem; moćni su čuvari pravde i istine prema kojima je čovjek dužan urediti vlastiti život. U ime toga Hesiod odbacuje sirovo junaštvo, razobručenost i pogubni rat kao okosnicu *Ilijade,* a hvali pravdu i pravičnost, rad i ličnu sreću, što *Poslovima* osigurava veliku moralnu vrijednost.

Takav stav je, k tome, uslovio to da se u *Poslovima* ne susreću veličanstveni prizori, niti strašni opisi ljudskih strasti u borbi. U njima nema onih veličanstvenih poređenja bučnoga i hučnoga mora; nema divljih predjela po kojima lovci love divlje zvijeri, ili pak širokih poljana po kojima silan puk ore, kopa ili žanje. Riječju, kod Hesioda ne susrećemo opširne opise borbi, široke proplanke i beskrajna polja što podsjeća na veličanstvenost, obilje i moć, osnovne odlike epske poezije. Umjesto ovako, veličanstveno shvaćene prirode koja je osnovnoj misli služila kao zaleđe i ukras, u *Poslovima* susrećemo opis lično doživljene prirode. Pjesnik, umjesto da stvari opisuje veličanstveno, ove pojednostavljuje, opisujući ih vjerno i po mjeri, uvijek u njihov opis unoseći sebe, svoja lična osjećanja i zapažanja. Takav je, na primjer, njegov opis (st. 639–640) rodnog mu mjesta Askre pod gorom Helikon: *tužno selo, gdje zima je ljuta, ugodno ništa.* Slično postupa opisujući i vedrije strane života, pri čemu se u malim, ali odmjerenim slikama sastavljenim iz neznatnih pojedinosti uočava jedinstvo. To stvara jasan, jednostavan i prisan utisak, te nam se i takav opis u neku ruku čini veličanstvenim, što je slučaj s opisom iz st. 582–596.

Kad češljuga cvjeta, a cvrčak gromkoga glasa
Na stablu sjedeć' povàzdan krilima zvonku
Prosipa pjesmu, u ljetno zamorno doba,
Tada su najdeblje koze, vino najbolje tada,
Žene ràzbludom gore, muškarci sàsvim bez snage,
Jer im Sirius zvijezda glavu i koljena pali,
A koža ȍd žege suva. Da mi je tada
Sjenòvita pećinskog hlada i biblova vina,
Ječmena hljeba i mlijeka od kôzā koje ne doje,
Mesa od junice koja pȍ šumi pase, a još se
Telila nije i od jarića mladih, pa da crno
Ispijam vino sjedeć' u hladu, jelom zasitiv' srce,

Lice okrénuv' näspram Zèfiru, lahoru oštrom,
Na izvoru bistrom što vječno nepòmućen teče:
Tri dijela da livam vode, četvrti natočim vina.

Citirani i njima slični opisi u *Poslovima* ukazuju da su selo, seoski život i okolna priroda predmet pjesnikova opjevanja. Kao što prirodu ne prikazuje kao tajanstvenošću i božanskom silom ispunjenu veličanstvenu cjelinu, tako Hesiod ni seljaka ne opisuje kao bogata i moćna, već, naprotiv, kao siromašna čovjeka, sitnog posjednika koji, imajući malo polje i par volova, sam sebi gradi plug, šije odijelo od kozje kože itd.

b) *Etičke odlike* Poslova i dana: *rad i radinost, pravda i pravičnost, stid i čast, načelo mjere*

Dok kod Homera, čiji su ideali, kao što je ranije istaknuto, prekomjerno isticanje vlastite ličnosti, rat, nasilje i pljačka, nigdje ne susrećemo pohvale radu, dotle iz *Poslova i dana* gotovo da izbija himna životu zasnovanom na časnom radu kojim se postiže blagostanje u ličnom i društvenom životu.

Da se radom ne postiže samo blagostanje već i pobjeda nad zlom i nevaljalstvom potvrđuju nam sljedeći stihovi:

Posl. 287–292.

Nèvaljālstva mnoga pò volji skupit' je lako,
Gladak dò njeg' je put, dom mu dalèko nije;
Ispred vrline znoj bèsmrtni stàviše bozi;
Duga i vrletna staza, spočetka tegobna
Jako, vodi nas dò nje, a kad nà vrh se stigne
Dalje je lako, mada je teško i tako.

Ako nije sramota raditi i ako su, k tome, rad i vrlina dio božanskog, kao što proizlazi iz st. 398: *rad su ljudima bozi k'o usud dali*, zašto rad ne preporučiti bratu Persu:

Posl. 298–316.
Ti Perse, božanskog roda, svagda se sjećajuć'
Savjeta mog', radi, ne bi l' te, mrzila Glad,
A ljubila sa lijepim vijencim' Dèmetra časna,
Koja ti hambáre zlaćanim ispùnjava žitom.
Nemila glad neràdina čovjeka posvuda prati;
Bozi i ljudi se ljute na onog' što besposlen
Živi, naravi svojom trutovim tromim budući nalik,
Što pčelinju ràznose muku, bèz rada jeduć';
Tebi pak nek' milo bude prikladna vršiti djela
Žitnice da budu ti obilnom ljetinom pune.
Ljudi radeći namiču stada, obilje svako.
Radin bozima vječnim mnogo miliji biva,
[K'o i ljudima smrtnim, ljenivac odveć je mrzak.]
Sràmotu ne donosi rad, sràmotu pribavlja nerad.
Ako li radiš, neràdin brzo će zavidjet tebi
Bogat što pȍsta: vrlina i čast za blagom idu.
Usud kakva te stvori od svega j' najbolje rádit'
Da bi od blaga tuđeg' objesnu dušu svrnuo
Radu, za svoj se brinuo život, k'o što ti kažem.

Da Hesiod uistinu vjeruje u božansko porijeklo rada dokaz je to što se, osim tvrdnje u st. 389, da su rad ljudima bogovi kao usud dali, u ranije navednim stihovima o dobroj i zloj Èridi poziva na dobru Èridu, božansko biće koje „na rad i nevješta podstiče muža".

Nije božanskog porijekla samo častan i pošten rad već su to i *pravo* i *pravda* „štono ih premudri Zeus najbolje smisli", kako to proističe iz st. 35–36.

Na mjestu je primijetiti da se već u *Odiseji* susreće mišljenje da su bogovi tvorci i čuvari pravde, kakvo mišljenje zastupa i Hesiod:

Posl. 276–285.

Ovakav zakon Kronìon vladar postavi ljúd'ma:
Ribe i zvijeri i one krilate ptice,
Jedni da jedu druge, jer pravde mȅđ' njima nije.
Ljúd'ma pȍdari pravdu koja je najveće dobro.
Ako li neko zà pravdu zna i želi pravedno
Zborit', tome obilje dalekòvidi dòsudi Zeus.
Ako se neko svjedòčeć' svjesno krivo zakune,
Slàže i tako povrijedi pravdu, zasljepljen smrtno,
Pòtomstvo tome sve više u propast srlja,
A rod onog' ko pràvo se kune sretniji biva.

Iz gornjih se stihova, uz to, razabire da Hesiod, zagovarajući pravdu, odbacuje nepravdu i krivokletstvo, istovremeno brata savjetujući da odbaci nasilje nad kojim na kraju pravda odnosi pobjedu:

Posl. 213–220.

Ti Perse, slȕšajde pravdu, nâsilje odmah odbaci,
Nasilje j' zlo smrtniku slabu, jer ga ni jači,
Pritisnut njime, kad crna ga nevolja snađe,
Lako nȅ može podnijet'. Drugi bolji je put kojim se
Dȍ pravde stiže, jer nad nasiljem caruje pravda
Kad jednom stigne: kada iskusi ȉ luda spozna.
Zakletva smjesta ȍnamo hita gdje su presude krive;
Glas pravde se čuje kad je razdiruć' vuku
Mîta primáči koji presude po zakonu donose krivu...

Šta doživljavaju oni koji pribjegavaju pravu jačega – čime su se u Hesiodovo vrijeme služili bogati slojevi koje pjesnik prekorijeva u vidu basne o jastrebu što nemilosrdno grabi bezazlenog slavuja (*Posl.* 202–212) – razabiremo iz sljedećih stihova:

Posl. 238–247.

Kojima pogubna drskost i òpaka djela nà srcu leže,
Tim' pravdu dalekòvidi daje Kronìon Zeus.
Često i cijeli grad zbog rđava čovjeka trpi
Koji zlodjela čini i besram ima na umu.
Kronović takvima velike nevolje šalje:
Kugu i glad zajedno s njome, ùgiba narod;
[Žene ne rađaju djecu, njihove kuće se gase
Po odluci olimpskog Diva; prilikom drugom im]
Svèsilnu vojsku ništi, bedeme gradske im ruši,
Il' im na moru lađe Kronid ù propast vodi.

Što, međutim, čeka one koji žive po pravdi uviđamo iz *Posl.* 225–237:

Onima što pravedno sude strancim' i narodu svom,
Pravdu i zakone ne prekoràčujuć' nigda,
Domája blista i narodi cvjetaju ù njoj;
Mir im u zemlji odgaja mladost, tima nigda
Pogubni rat dalekòvidi nè daje Zeus.
Glad i nesreća nikad pravične nè prati ljude,
U veselju poslove poljske obavljaju svoje.
Zemlja im donosi obilan plod, ù šumi hrast
Na granama donosi žire, u dubu pčele se roje;
Tu su i runaste ovce kojeno runo po zemlji vuku;
Žene im rađaju djecu, očevim' svojima nalik.
Navijek u dobru žive, lađam' ne moraju nà more
Ić', jer im žitòrodna gruda obilan donosi plod.

Skoro da je suvišno dodavati da su glas Hesioda, toga zastupnika pravde i pravičnosti, poslušali veliki reformatori starohe-

lenskog društva, Solon i Klisten, koji gornje etičke kategorije oslobađaju od teoloških primjesa dajući im antropopatske osobine.

Da bi se, međutim, postigla socijalna pravda i razvilo osjećanje pravičnosti, Profeta iz Askre traži kultivisanje osjećanja *časti* i *stida*, s razlogom što su pravda i pravičnost, čast i stid, temelj dobro uređenog društvenog poretka i lične sreće. To je ono zbog čega se Hesiod, opisujući peto pokoljenje, toliko obara na bestid i zavist, a zagovara čast i stid:

Posl. 192–201.

Pesnice prâvo će vladat, stida sasvim će nestat,
Čovjek će zao òd sebe boljeg riječima lažnim
Grdit, zakletvom krivom njih će potkrijepit.
Zavist će zlòslutna ljúdima smrtnijem svim
Zlùrado, pogledom prijekim brzo pristupit.
Na Olimp tad će sa zèmlje širokih puta,
Koprenam' bijelim prelijepo svoje prekrivši tijelo,
Besmrtnih u redove otić', napustiv' ljude,
Boginje stida i strepnje, nevolje ljute ljúdim'
Ostaće smrtnim, zlo ničim liječit se neće.

Da je plemenit stid nešto moralno, uzvišeno i čovjeka dostojno, a bestid, odnosno bestidan čovjek zlo koje sami bogovi ništе pokazaće nam naredni stihovi:

Posl. 317–326.

Plemenit stid siròmaha nigda nè slijēdi,
Ljúd'ma je stid od koristi il' od goleme štete,
Stid siromaha, hrabrost bogata posvuda prati.
Oteto blago prokleto, òd boga mnogo je bolje;
Ako li neko grabeć' vel'ko bogatstvo zgrne,
Il' ga jezikom stekne, k'o što počesto biva

Kad dobit mrska ljudski zàslijepi um,
A bestid sramni nadvlada plemenit stid,
Takvoga lako bogovi ruše, kuću njegovu nište,
Vremena malo njegovo bogatstvo traje.

Nasuprot rečenom, ne bi trebalo smetnuti s uma da se askarski propovjednik reda i rada, pravde i pravičnosti, stida i časti u potpunosti otrgao od epopeje i mitskog načina mišljenja i razmišljanja. Ovo posebno dolazi do izražaja u njegovom objašnjenju porijekla zla, tegoba i nevolja sadržanom u mitu o Pandori (*Poslovi* 42–105) i ljudskim pokoljenjima (*Poslovi* 106–201).

Bilo kako mu drago, tek je istina da je Hesiod ukazivanjem na red i rad, pravdu i pravičnost, stid i i čast prvi vjesnik novih vremena i prilika, mana i vrlina koje nužno prate socijalno-ekonomske promjene. Svojim pak *načelom mjere* (*Poslovi* 361sq; 368sq; 695sq; 715sq; 719) istakao je jednu od temeljnih osobina helenskog duha koji odbacuje prekomjernost, haos, neodređenost, alogičnost i strastvenost, a zagovara mjeru, red, određenost, logičnost i umnost kao fundamentalne odrednice starohelenske etike, prosvjećenosti i filosofije. Istinski se zalažući i boreći za gore navedena načela Pjesnik iz Askre stekao je neprolaznu slavu i poštovanje ljudskoga roda.

6. Teogonija: *sastav, sadržaj, značaj, jezik, pjesnička i moralna vrijednost*

Hesiodov ep *Teogonija* sastoji se iz raznolikih djelova koji su nastajali u dugom vremenskom razdoblju, što će reći da Hesiod nije spjevao onakvu *Teogoniju* kakva je doprla do nas. U nauci se kao autentični smatraju djelovi napisani u strofama, iako se oni koji zastupaju tu tezu ne slažu u tome koliko stihova čini strofu. Valja primijetiti da strofična kompozicija u brojnim epizodama uistinu ne bi bila prirodna kao, recimo, u genealoškim

djelovima *Epa*. Osim toga, činjenica da se u nekoj od epizoda ne susreće kompozicija strofe još uvijek ne znači da ta epizoda ne pripada prvobitnoj pjesmi.

Neautentičnim, odnosno dodacima, obično se uzimaju odveć rastegnute i sadržajno s ostalim djelovima pjesme slabo povezane epizode, time remeteći jedinstvenu kompozicionu cjelinu koju je *Teogonija* u početku imala. Ovamo spadaju: himna Hekati (st. 411–452); epizoda o Tartaru (st.736–819); epizoda o Tifoeju, sinu Geje (st. 820–880); popis djece što su ih boginje izrodile sa smrtnim ljudima (st. 965–1018).

S obzirom na sadržaj *Teogonija* se obično dijeli na četiri dijela:

a) *Uvod* (st. 1–115) u kojemu se na prvom mjestu (st. 1–21) zazivaju muze za čim slijedi himna muzama (st. 22–103) završavajući se nagovještajem sadržaja samoga djela (st. 104–115).

b) *Kosmogonija* ili opis postanja svijeta, odnosno opis prapokoljenja bogova kao oličenja kosmičkih sila (st. 116–132).

Po Hesiodu je u početku bio *Haos* koji ne treba shvatiti kao „stanje posvemašnje nerazlučenosti kad još nije postojala nijedna poznata stvar u svijetu[14]“, još manje kao „stanje u kome još ne postoji nijedna od poznatih stvari u prirodi... jedna praznina koja se prostire u neizmernu visinu i dubinu...[15], već kao sveukupan sadržaj budućega svijeta, buduće stvarnosti; kao ishodišnu tačku supstancijalnog otjelotvorenja vitalnih počela; kao prvu materijalnu fazu postupne realizacije svih funkcionalnih počela koja se u Haosu nalaze u mogućem, još uvijek amorfnom, istini za volju, ni vremenom obuhvaćenom stanju.

Poslije Haosa nastaje *Zemlja,* Geja, kao mjesto gdje djeluju osnovni tvorni činioci budući preduslov daljeg kosmičkog

14 Up. B. Glavičić, Hesiod, *Postanak bogova, Homerove himne,* Veselin Masleša, Sarajevo 1975, str. 177.

15 Up. Đurić, *Istorija* 127.

stvaranja, postupnog ostvarenja funkcionalnih počela u obliku vidljive stvarnosti, vidljivoga svijeta.

U dnu Zemlje rađa se *Tartar* kao sijelo njezine tvorne sile, ali i kao negativna strana tvornog procesa; kao mjesto neaktualne, prethodno vidljive, na svijetlo dana izašle stvarnosti; kao mjesto u realizaciju neuvedene potencijalne stvarnosti, odnosno kao mjesto zauvijek minule stvarnosti.

Sa Zemljom se rađa i *Erot* (kosmička ljubav) koji, kao njen parnjak, predstavlja načelo tvorne, na kretanje i rađanje potičuće, vječno žive božanske sile koja u Majci Zemlji sadržana funkcionalna počela izvodi u aktualno stanje, u postupnu realizaciju.

Iz Haosa se rađaju kosmička *Tama* i *Noć* (Érebos i Nýks) u kojima se na stvaranje podstaknuta funkcionalna počela nalaze u nevidljivom, pospanom i drijemajućem stanju. Tama i Noć, simboli predvremenskog stanja funkcionalnih počela okarakterisanog prividnim mirovanjem, rađaju kosmičko svijetlo (Aithér) i Dan (Hemera) koji se od sebe razrješavaju u svijetlo svijeta. Eter, kao kosmičko svijetlo, i Dan, kao oličenje sunčane svjetlosti, odnosno vidljivosti, oličavaju fazu vidljivog kosmičkog stvaranja u kojem funkcionalna počela, što se, inicirana u Haosu, razvijahu u krilu Tame i Noći, nastavljaju vidljivo razviće, odnosno dosegnuti razvoj i opstojnost. Tako se Dan pokazuje kao najznačajnija i najuočljivija, krajnja faza u kojoj funkcionalna počela dobijaju vidljiv, osoben i, sa tačke stvaranja, potencijalno završen oblik; kao faza krajnjeg utjelovljenja životnih počela i njihove zorne opstojnosti na Majci Zemlji.

Zemlja zatim rađa Nebo (Uranós), Gore (Órea) i More (Póntos) koji s njom predstavljaju područje i krajnji domet vidljivog tvornog kosmičkog procesa. Dok, naime, Zemlja predstavlja osnovnu pozornicu i podlogu djelovanja tvornih kosmičkih sila, dotle Nebo sa svojim generativnim silama, kišom i toplinom, pokreće u Zemlji drijemajuće energije koje se

bude u proljeće, time ujedno budući simbol tvornih sila koje određuju daljni, vidljivi tok razvoja funkcionalnih počela u krilu Zemlje. Gore i More, sa svoje strane, predstavljaju sijelo sila koje uzrokuju određene prirodne pojave, kao što su skupljanje oblaka na planinskim visovima, podizanje talasa, bljesak i grmljavinu. Neka nam rečeno posvjedoči sâm Hesiod:

Teog. 116–132.

Doista najprije nastade Haos, a potom Zemlja
širokih grudi, sjedište čvrsto i vječito sviju
bogova vječnih vrhunac što Olimpa snježnoga drže
[i Tartara mračnog u nutrini širokòstazne zemlje]
i Erot, štono j' najljepši među besmrtnim bozim',
koji udove ništi, a bozima i ljudima svim
u grudima srce i razborit savlađuje naum.
Iz Haosa Ereb, a s njim i crna nastade Noć;
iz Noći se opet izrodiše Eter i Dan štono
ih zače i rodi iz ljubavne s Ȅrebom veze.
Zemlja najprije, jednako sebi, zvjezdano porodi
Nebo, odàsvud da bi zastrlo nju, a bozima
blaženi što su da sjedište čvrsto svagdano bude.
Rodi i velike Gore, dražesno stanište ono,
bòginjā Nimfi štono dolove nastávaju gorske.
I trepètljivu pučinu rodi, s talasim' bjesnim,
More kojeno bez ljubavne porodi žudnje.....

c) *Opis drugog pokoljenja* (st. 132–410) nastalog iz ljubavne veze Zemlje i Neba.

Zemlja sa Nebom rađa šest pari Titana i Titanki, tri Kiklopa i tri storuka diva imenom Koto, Brijarej i Gij, odnosno Gig.

Nema sumnje da Titani, donekle Kiklopi i Hekatonhejri, predstavljaju elementarne kosmičke sile, neizrecive energetske potencije kojima se počinje istorija svijeta, rođenje stvarnoga,

uvidljivoga svijeta. Njihovim rođenjem data je osnovna tektonika gdje je sve u vječnom postanju, ništa u postojanju.

Iz rečenog proizlazi da su sa Zemljom, Nebom, Titanima i donekle Kiklopima i Orijašima u vječni proces kosmičkog stvaranja uključeni svi kosmotvorni faktori. To je razlog zašto oni, kao oličenje elementarnih kosmičkih sila, simbolizuju sukcesivno oživotvorenje vitalnih potencija od njihova začetka do izlaska na svijetlo dana gdje se utjelovljuju, iživljuju i iživljenošću stvaraju osnovu za novi život. Dabome da pri tome slijede unaprijed dat omudren tok i domet stvaranja nad čim bdije Titanka Temida, simbol kosmičkog reda i poretka i Mnemosina, simbol svjesnog i omudrenog, vječno tvornog procesa u univerzumu:

Teog. 132–153.

...sȁ Nebom legnuv' Okèan s dubokim virovim' rodi,
pa Koja i Krija, Hìperiōna i Jàpeta jošte;
Teju i Reju, Tèmidu i Mnèmosīnu k tome,
Febu što zlaćani vjenac imáde i Tètiju milu.
Za njim' k'o najmlađi rodi se Kron, lukava uma,
strašniji od djece joj sve, što oplodnog zamrzi oca.
I Kiklope porodi ona što objesnu dušu imádu:
Bronta i Stèropa jošte, pa Arga naravi krute,
što Divu dadoše grom i munju načine oni.
Tî zbilja u svemu bozima nalični bjehu
[samo jedno im oko na srèdini čela je bilo;]
Kiklopim' nazvani bjehu zbȍg tog' što im jedno
jedino okruglo oko na srèdini stajaše čela.
Sila i moć, vještina k tome, njihova krasiše djela.
Od Zemlje i Neba ȉ druga tri sina se rode,
veliki i silni koje ni spominjat' nȁ mjestu nije:
Koto, Brijarej i s njima Gij, odveć objesna djeca.
Rȕku stotinu groznih iz ràmēna stršilo njima;
svakome ȍd njh iz ràmēna pedeset izraslo

glava na njihovim na udim' što moćna su jako.
Strašna i silna u golemu stasu snaga im bi...

Da je data osnovna tektonika u izgradnji svijeta, odnosno da su stvoreni i u vječni proces kosmičkog stvaranja uključeni temeljni činioci, svjedoči nam slika odsijecanja Uranova uda od strane Krona, s razlogom što je daljnja Uranova oplodnja Majke Zemlje nepotrebna. Tek tada njegova djeca – Titani, Kiklopi i Orijaši, kao simboli neizrecivih kosmičkih sila, energetskih potencija Majke Zemlje, kao opšteg kosmičkog načela, sveukupne tvorne sile, koje se svagdano bude u njezinu krilu – mogu povremeno izići iz utrobe Zemlje gdje ih je Uran strpao i uključiti se u *aktualni tok vječnog zbivanja,* nikad u kosmotvornom procesu ne prekoračujući od Temide i Mnemosine postavljen omudren tok, red i domet svega što tendira da u tom i takvom procesu bude stvoreno, sve u skladu sa drevnim helenskim vjerovanjem po kojem je svemu živome dat smjer i granica razvoja, kakvo su uvjerenje i nazor vjerovatno baštinili od narodâ drevnog Bliskog istoka, Sumerana, Akađana, Vavilonjana i posebno drevnih Egipćana[16]:

Teog. 154–181.
Kolìko god Nebo i Zemlja rodiše djece ova
najgora bjehu, od sámog rođenja njihov ih
omrznu otac. Čim bi se rodilo koje on bi
ga redom u nùtrinu sakrio Zemlje, na svìjētlo ga
nè púštajuć' dana. U opakom djèlu užívaše
Uran, a golema Geja stješnjena u nutrini
stenjaše svojoj, prevarno i gnûsno smišljajuć' lukavstvo.

16 O tome up. dr Marko Višić, „Misaoni i vjerski život narodâ drevne Mesopotamije", studija pisana kao uvod u djelo *Zakonici drevne Mesopotamije,* Svjetlost, Sarajevo 1989, str. 1–92, passim; „Duhovni i vjerski život drevnih Egipćana", studija pisana kao uvod u djelo *Egipatska knjiga mrtvih* (Papyrus Reinisch i Papyrus Ani), Svjetlost, Sarajevo 1989, str. 1–53, passim.

Smjesta od čelika sivog napraviv' smjesu nȁčini
veliki srp i dječici miloj otkrije naum.
Ona im, ù srcu dragome tužna, bodreć' ih, reče:
„Dječice moja, od ȍbjesna potekla oca, ako li
budete slušali mene mi ćemo kaznit opaki ȍca
vam prestup, jer prvi se nedȍličnog prihvati djela."
To reče, njih sve velik uhvati strah i niko nȅ
reče riječ. Al' veliki, lukavi Kron, ohrábriv' se,
hitro riječima ovim čestitoj majci u ȍdgovor reče:
„Majko, tog' bih se djela prihvatit' i svršit' mogao ja,
jerbo štovanja nemam spràm našem groznome ocu,
zbȍg tog' štono se prvi nedoličnog prihvati djela."
To reče, a golema Zemlja ù srcu radosna bijaše
jako; u zasjedu krišom odvede njega, oštròzubi
srp mu ù ruke dade, čitav mu lukavi otkrije naum.
Dóđe veliki Uran sȁ sobom dovede Noć, pa se,
ljubavi željan, nadvije nȁd nju i sasvim ȍpruži
po njoj. Tad sin iz zasjede ljevu ispruži ruku,
desnicom rukom golemu jako, dugi oštròzubi
dohvati srp, pa milome ocu što brže je mog'o
odreže udo, te hitnuv' ga izà sebe baci ga on.....

Taj tok prirodnog, unaprijed datog pravca razvoja čuvaju strašne *Erinije* – u početku čuvarice kosmičkog, kasnije ljudskog moralnog poretka – nastale iz krvi odsječenog Uranova uda, što simbolički ukazuje da se zaokruženi tvorni proces ne smije mijenjati, niti, štaviše, prirodni tvorni proces, prirodni tok zbivanja nekažnjeno prestupiti, jer na to, pored Erinija, paze i Moire, kao boginje usuda, sudbinski datog:

Teog. 182–185.
Ono zalúdu iz rûke ne ȍdleti njemu:
kolìko j' krvavih kapi iz uda šiknulo bilo,

sve ih prihvati Zemlja, pa kad godina minu, tad
Erínije moćne porodi ona.....

Hesiod potom pjeva o rođenju Giganata, Melijskih nimfa i Afrodite, kao i o potomstvu Noći, Mora Okeana i Tetije, Titana i Titanki, za čim slijedi poduža himna Hekati.

d) *Opis trećeg pokoljenja* ili prava, „istorijska" teogonija (st. 453–1018).

Gospodar univerzuma postao je *Kron* čija se uloga u razvoju svijeta može opisati kao gola, neomudrena, iskonska, impulsivnom nagonu podložna sila koja se stojeći u znaku vremenske sile i prirodne nužnosti, realizuje iznenadnim izlaskom u aktualni tok vječnog kosmičkog zbivanja u vidu ove ili one pojave.

Kronovu sirovu i slijepu vladavinu svijetom dokrajčuje *Zeus*, kao simbol sređenosti i omudrenosti kosmotvornih sila, odnosno kao oličenje umnih sila koje vladaju univerzumom, okarakterisano njegovim izborom za vrhovno božanstvo od strane ostalih bogova kao nosiocâ određenih funkcija u životu prirode.

Počast da bude najmudriji, višnji savjetnik što nepropadljive odluke poznaje, što gleda puteve kojima smjeraju tvorne kosmičke sile; da bude predstavnik unutrašnjeg, duševnog vida, unutrašnje „razumske uvidljivosti" i „umne predvidljivosti", kao osnovnog sadržaja svijesti – Zeus treba da zahvali tome što je bio božanstvo svijetla, svijetloga dana, time i okom uočljiva vremena i vremenom obuhvaćenog zbivanja. To i jeste ono zbog čega se za njega i vezuje ideja organske cjeline univerzuma kao jedinstvene zajednice tvornih sila simbolizovanih panteonom na čelu sa vrhovnim bogom, odnosno vladarom, kao i ideja omudrenoga stvaranja temeljenog na prirodnom toku događanja u vječnom kosmotvornom procesu, zbog čega sobom i predstavlja sveukupnost i organsko jedinstvo tvornih kosmičkih sila.

U daljem tekstu Hesiod pjeva o kažnjavanju Prometeja, sina

Titana Japeta, o stvaranju prve žene, o Zeusovoj borbi s Titanima i gigantskim Tifoejem, te o Zeusovom ustoličenju, nakon čega, na kraju, slijedi opis brojne Zeusove porodice i potomstva nekih boginja proizišlog iz veze sa srmtnim ljudima.

Na svršetku ovoga izlaganja posvećenog kosmološkoj misli drevnih Helena izraženoj u Hesiodovoj *Teogoniji* po sebi se nameće pitanje: u kakvom su odnosu Uranova, Kronova i Zeusova djelatnost, odnosno faza vladanja u pogledu tvornog kosmičkog procesa? Odgovor na ovo pitanje ujedno je i odgovor na pitanje: čime se karakteriše djelatnost pomenutih bogova u kosmotvornom procesu?

Dok se, naime, Uranova djelatnost, odnosno faza stvaranja sastoji u postavljanju odlučujućih činilaca u definitivnoj izgradnji univerzuma, čime se dovršava tektonika buduće stvarnosti koja će se odlikovati mnogostrukim, vječno obnavljajućim pojavama, dotle se Kronova djelatnost očituje kao period, faza stvaranja u kojoj se ostvaruje ono što je po sili prirode i vremenskom slijedu moguće. To će reći da Kron predstavlja enormnu silu vremena i razvoja u znaku prirodne nužnosti.

Sâmo pak stvaranje u Kronovoj eri posmatra se kao vječno odlaženje i obnavljanje prirodnih procesa po nužnom, gotovo slijepom slijedu događanja, dok se Zeusova djelatnost u univerzumu očituje kao umno određenje i oblikovanje pojavnoga svijeta, jer on sâm svojim bićem, kao što je istaknuto, predstavlja sveukupnost i jedinstvo tvornih funkcija u prirodi, odnosno središte omudrenih kosmičkih sila.

Razvitak ideje o Zeusu kao vrhovnom božantvu koje svijetom upravlja snagom uma, naspram ideji prirodne nužnosti i sile vremena, čime se karakteriše Kronovo upravljanje svijetom, važan je i za razvoj kosmološke ideje u mitskom ruhu po kojoj se pojava vidljivoga svijeta proistekla iz Haosa, prešavši u period prirodnog, vremenom obuhvaćenog, u vremenskom nužnom slijedu uzročno-posljedičnog događanja, nastajanja i prestajanja, na kraju završava umnim oblikovanjem svekolikog stvaranja, temeljenog ne na izne-

nadnoj provali impulsivne sile već na procjeni valjanosti i značaja.

Na procjeni vrijednosti i značaju pojedinih tvornih sila zasnovano umno oblikovanje nesumnjivo predstavlja vrhunac tvornog kosmičkog procesa u kojemu sam čin stvaranja poprima *značenje nadvremenskog opravdanja* što se ne temelji na tome da se neki događaj morao odigrati pod uticajem sila vremena, već na tome da neki događaj, nešto, ima pravo na postanje i opstojnost u odnosu na krajnji cilj, kao ono što nužno treba da bude. Da stvari stoje tako, valjan dokaz je pretpostavka o prvoj Zeusovoj ženi Metidi za koju se kao za hipostaziranu umnost vezuje ideja umnoga određenja i vođenja svijeta, o čemu ovdje nije mjesto opširnije raspravljati.

Iz izloženog proizlazi da je Hesiodova *Teogonija,* kao jasan izražaj duhovne misli drevnih Helena, po svojem značenju pokušaj da se narodna religija, odnosno mitološka građa sistematizuje i svede u razumsko besjeđenje prije no što je helenska misao dospjela do naučno-filosofijskog posmatranja pojava uočavanih u svijetu prirode, bogova i ljudi. To će reći da nam se *Tegonija* pokazuje kao prelaz od mitopoetičkog pogleda na svijet ka naučno-filosofskom razmatranju istoga; kao prelaz od mitskog mišljenja i vjerovanja ka omudrenom, filosofskom posmatranju konstitutivnih činilaca, tvornih sila univerzuma.

Budući da se u njoj postavljaju pitanja o prvobitnom, potencijalnom, virtuelnom stanju prije pokretanja na stvaranje osnovnih činilaca kosmičkog stvaranja – Haosa, Zemlje, Erota i Neba – te pitanje sile koja je inicirala proces stvaranja, iako su pitanja o gornjim problemima, kao i odgovori na njih, odjeveni u ruho mita, to se treba složiti s tvrdnjom da se u Hesiodovoj *Teogoniji* krije *prva spekulacija odjevena u mitsko ruho*[17], bar kad je riječ o drevnim Helenima.

Osim toga, dublja analiza Hesiodov*e Teogonije* pokazuje da se filosofski nagon za spoznajom izvora i suštine bivstvujućega

[17] Cf. Überweg-Heinze, *Grundriss* 34.

svijeta javlja prije pojmovno-naučnog razmatranja kosmičkih sila koje učestvuju u vječnom toku stvaranja i održavanja univerzuma. Dosljedno tome, Hesiodov se *Spjev* – u kojemu se postavljaju pitanja o suštini i opštim uzročnim načelima stvari, temeljeći se na misaonim refleksijama, nipošto na neposrednim opažanjima prirodnih pojava, pri čemu se misao autora *Spjeva* kreće od neodređenijeg ka određenijem načelu – pokazuje i kao pokušaj da se veliki broj tvornih sila oličenih u božanstvima sistematizuje i izloži u razumnu prikladnu cjelinu u skladu sa istorijsko-genetičkim principom. Za *Teogoniju* se, dakle, kad je riječ o evropskoj filosofijskoj misli, može s pravom reći da je ne samo najraniji kosmološki spjev o postanju stvarnosti, pri čemu se rođenje prirodnih sila prikazuje u duhu mita, već i najranija istorija tvornih kosmičkih sila, sistematski prikaz njihovog razvoja i međusobnih odnosa.

Autor *Teogonije,* kao glavni predstavnik mitskoga duha, mitske koncepcije postanja svijeta, pokazuje se kao sistematičar *u mitskoj svijesti sakupljenih idejnih značenja* utoliko ukoliko se odnose na postanje i sastav univerzuma. To je razlog zašto na prvom mjestu izlaže datosti, pretpostavke tvornoga čina, kosmičkog stvaranja (koje posmatra sa stanovišta kauzalnog genetizma) a na drugom, sukladno nužnom vremenskom slijedu događanja, činioce, kosmotvorne sile koje imaju presudnu ulogu u tom stvaranju, određujući mu tok i domet.

Tako Hesiod, *kao učitelj velikog broja filosofa,* kako to kaže Heraklit Efežanin, predstavlja prelaz od mitopoetičkog poimanja postanja svijeta, odnosno prelaz od *mitski zasnovane i u slici rođenja božanskih sila izražene koncepcije postanja stvarnosti.* Riječju, on čini prelaz od mitske kosmogonije ka omudrenom, na znanju, naučnom poimanju zasnovanom pogledu o postanju svijeta, što se javlja u jonskoj filosofiji prirode koja počinje sa Taletom iz Mileta.

Teogonija je napisana *jezikom* koji pripada jonskom narječju, mada se u njemu susreću i elementi iz eolskog i posebno

dorskog dijalekta, što je neke starije istraživače Hesiodova opusa navodilo na pomisao da ju je pjesnik sastavio u Lokridi, oblasti gdje su živjeli Dorani.

Iako *Teogonija* u pogledu *pjesničke vrijednosti* zaostaje za *Poslovima i danima,* ona ipak, uz veliku književno-istorijsku, posjeduje i znatnu umjetničku vrijednost. Najuspjelijim djelovima smatraju se: opis Zeusove borbe s Titanima, himna Hekati i stvaranje prve žene. Ovi djelovi ovome dosta suvoparnome djelu oduzimaju onu monotonost što je nameće beskrajno nabrajanje bogova i božanskih porodica. Nabrajajući imena bogova pjesnik, međutim, nastoji da njihovim milozvučnim poretkom u stihu, simetrijom u grupama, sjajnim epitetima i raznolikim završecima stihova kod slušalaca postigne ne samo umjetnički već i viši, skoro anagoški efekt. Ne treba, naime, smetnuti s uma činjenicu da su imena bogova kako za Hesioda tako i za njegove slušaoce bila puna života; da su im u sjećanje prizivala bezbroj uspomena i u duši budila mnoštvo raznolikih osjećanja i predstava. U harmonične grupe poređani bogovi i božanske porodice prijanjahu za dušu čovjeka Hesiodovog vremena koji težijaše za redom i skladom ne samo u ljudskoj već i božanskoj zajednici. Tako u božanske porodice razvrstani Olimpljani čovjeku više ne izgledahu ni nejasni, ni daleki, već jasni, bliski i prisni, umnogome ličeći na uređenu ljudsku zajednicu. To je ono zbog čega je Hesiodova *Teogonija* Helenima, koji nisu poznavali ni svete knjige ni sveštеničke staleže, bila isto što i bogomdana, objavljena knjiga koja ih je ne samo poučavala o svijetu bogova, već im u duši razvijala božanski san, za njih ispunjen stvarnošću, pružajući im u mitskom ruhu sliku postanja i opstojnosti svijeta bogova i ljudi, sliku bogolikog univerzuma, što je *Spjevu* osiguravalo i veliku moralnu vrijednost u očima drevnih Helena kroz njihovu dugu i plodnu istoriju.

HESIOD

TEOGONIJA
<Uvodni dio>

O helìkonskim počnimo pjevati Muzama onim
kòjeno veliko Helìkon gorje[18] nastávaju sveto.
Oko plavetnog izvora[19], k'o i òltāra premoćnog
Kronova sina[20] nogama hitrim one svagdano plešu.
Kad većma u Permésu[21] il' u Hìpokrēni[22] il' pak u
Òlimeju[23] prȅsvetom nježno okupaju tijelo, tada na
najvišem vrhu Helìkon gorja ȕkrug divotno,
dražesno sastave kolo, nogama poskoče čilo.
Odatle krećući dalje, gustom zastrte maglom[24],

18 *Helikon,* visoka planina u Beotiji, sjedište muza koje se po tome gorju nazivaju Ἑλικωνίδες, odnosno Ἑλικωνιάδες, Helikonske muze.

19 *Plavetni,* odnosno *tamnomodri izvor* jeste izvor Aganipe na Helikonu, posvećen muzama.

Pridjev ἰο-ειδής, *naličan ljubičici, ljubičast,* Homer i Hesiod koriste za more.

20 Pod epitetom *Kronion, Kronid* misli se na Kronova sina Zeusa koji je svojega oca zbacio s prijestola.

21 *Permes,* rijeka u Beotiji, u blizini Helikona.

22 U izvornom tekstu stoji Ἵππου κρήνη, Hipokrene, *Konjski izvor,* u podnožju Helikona, tako nazvan po tome što je nastao udarcem kopita Belerofontova konja Pegasa o stijenu.

23 U originalu čitamo Ὀλμειοῦ ξαθέοιο, *sveti, presveti Olmej,* rijeka u Beotiji, izvire u podnožju Helikona.

Pridjev ξάθεος, *presvet, svet,* kod Homera i Hesioda upotrebljava se kao atribut za mjesto, planine, izvore, rijeke, šume i lugove za koje se vjerovalo da u njima borave božanstva, ili se tu nalazilo njihovo svetilište.

24 *Gustom zastrte maglom.* Bogovi se kod Homera, Hesioda, pa i mnogo kasnije, kod Apolonija sa Rodosa, među ljudima kreću zastrti maglom da ih ne bi uočili.

po noći hodaju one, prelijepim pjevajuć' glasom,
opjévajuć' egidònošu Diva[25] i gospođu
Àrgivku Heru[26] štono u zlaćanim sandalam' hodi,
pa kćerku egidònoše Diva, sjajnòoku Atenu[27],
Feba Apolóna[28] i Artèmidu[29] strijéle što baca,

25 Budući da od Ζεύς genitiv glasi Διός, dativ Διί, akuzativ Δία, to se prevodilac iz metričkih razloga umjesto oblikâ od Zeus koristi oblicima Div, Diva, Divu itd.

Zašto muze u prvom redu slave Zeusa kao oca bogova i ljudi vidi dr Marko Višić, *Kult muza u evropskoj književnoj tradiciji,* Svjetlost, Sarajevo 1989, str. 12, i d.

26 *Argivka Hera,* tako nazvana po gradu Argu na Peloponesu gdje su je najviše štovali.

Hera, po mitu kćerka Titana Krona i Titanke Reje, Zeusova žena; u kosmogonijskoj misli Helenâ mikenskog perioda samostalno božanstvo, boginja proljećne vegetacije. Na to upućuje i njezino ime, vjerovatno nastalo od indoevropskog leksema *uear,* grčki ἔαρ, lat. *ver,* staroslov. *ves-na,* proljeće, kao i epitet *boopis,* čuvarica goveda na poljanama.

U najstarijem periodu deifikacije poštovana u vidu fetiša, slično kanaanskofeničkoj boginji Aštoret, odnosno njezinoj hipostazi Aštarti.

27 *Sjajnooka Atena,* djevičanska boginja-ratnik, po mitu rođena iz Zeusove glave. Bliže je, međutim, pameti da ona svojim bićem izražava *bît Zeusova života,* stoga što se njezino rođenje od Okeanide Metide, kao hipostazirane umnosti, umstvene sile što se očituje u kosmosu, koju je Zeus sklonio u sebe, zamišlja kao rođenje iz Zeusove glave koja oličava umno postanje cjelokupnog života u univerzumu. U tome se krije razlog zašto boginja Atena simbolizuje mudrost i znanje, budući i zaštitnicom umjetnosti. Kao djevica-ratnik slična je imenom, životom i funkcijom kanaansko-ugaritskoj Velikoj majci bogova imenom Anat, kao gospodarici života i smrti, simbolu generativnih sila Majke Zemlje. Zar uostalom boginja Atena nije hipostaza boginje Anat?

28 *Feb Apolon,* sin Lete i Zeusa, u ranoj helenskoj kosmološkoj misli prirodno božanstvo, oličenje sunčeve topline koja udružena sa vlagom djeluje oblagorođujuće, udružena pak sa vrućinom, žegom uništavajuće. Na

Pòsejdōna[30] zemljotresca, zemljòdržu onog',
Tèmidu[31] štovanu i Àfrodītu[32] očiju krasnih,
[Hebu[33] sa vijencem sa zlatnim, k'o i Dìonu časnu[34],

Apolonovu ambivalentnu narav ukazuje to što se kao dobro proljećno sunce predstavlja kao zaštitnik plesa i muzike, riječju veselja, dok se kao žarko sunce koje sve uništava predstavlja kao pogubni bog rata, kakav je bio u hetitskom panteonu, poznat pod imenom Apulunaš, iz kojega uostalom i potiče. Da je u početku svoga kulta bio božanstvo sunca ukazuju i njegove insignije, lûk i strijele koje simbolizuju sunčeve zrake, kao i atribut Φοῖβος, Fojb, Feb, Sjajni, Svijetli.

29 *Artemida,* boginja-djevica drevnih Helena; simbol čiste i neokrnjene prirode, zaštitnica svjetlosti i moralne čistote, u ime čega, slično bratu Apolonu, progoni zlo, prestup i nemoral.

30 *Posejdon,* sin Titana Krona i Titanke Reje, u ranoj helenskoj kosmogoniji simbol donjih slanih voda kao sijela funkcionalnih počela i elementarnih sila, to jest nesređena iskonska sveukupnost nesklona kretanju, razvoju, kosmogoniji, što se očituje u njegovoj teškoj naravi kao boga mora.

Da je Posejdon u ranoj kosmološkoj misli drevnih Helena predstavljao vodu kao kosmičku elementarnu silu bez koje nema života u kosmosu dâ se zaključiti iz njegova imena *Posei-da-on,* kompozit od *pósis,* gospodar, muž, i *dâ* nastalo od *ga*, a ovo od *gê,* zemlja: *gospodar, muž zemlje.* Po svojoj naravi i funkciji sličan prvom božanskom paru u sumersko-vavilonskoj kosmogoniji, bogu Apsû i boginji Tiamat.

Što se tiče epiteta *zemljotresac* i *zemljodrža*, oni se javljaju već kod Homera.

31 O boginji *Temidi* vidi nap. 203.

32 *Afrodita,* boginja ljubavi i života drevnih Helena; planetarno božanstvo, gospodarica kosmičke ljubavi, time i vegetacije, pandan Aštarti, Velikoj majci bogova drevnih Kanaanaca, pobliže rečeno Feničana i Ugarićana; simbol života i smrti, u genezi žensko počelo.

33 *Heba,* kćerka Zeusa i Here, boginja mladosti, u početku boginja proljećne vegetacije, odnosno boginja plodnosti koja u helenski panteon dolazi iz hurijsko-hetitskog panteona u kojem je poznata pod imenom Hebat, *Majka svemu živome.* O zajedničkom porijeklu helenske boginje Hebe, hrišćanske pramajke Eve, izvorno Hâwâh, hurijsko-hetitske boginje Hebat i anadolijsko-frigijske

19 Èōju[35] i Helija moćnog[36] i s njima sjâjnu Selénu[37]]
18 Letu[38] i Jàpeta[39] potom, te Krona[40] lukavog uma,
20 Geju[41], Okèan[42] silni i crnu posvema Noć[43], k'o i

boginje Kibele vidi dr Marko Višić, „Misaoni i vjerski život narodâ drevne Mesopotamije", uvodna studija u *Zakonici drevne Mesopotamije,* Svjetlost, Sarajevo 1989, str. 36, i dalje.

34 *Diona,* kćerka Urana i Geje, žena Zeusova s kojom je izrodio Afroditu. Diona je u Dodoni naslijedila kult jednog htonskog božanstva povezanog sa Zeusovim kultom.

Dok ovdje Hesiod vjerovatno ima na umu Titanku Dionu, dotle u *Teog.* 353, navodi Okeanidu Dionu.

35 *Eoja,* Zora, kćerka Titana Hiperiona i Titanke Teje; sestra Helija, boginja oblagorođujuće jutarnje svjetlosti.

36 *Helij,* Sunce, sin Titana Hiperiona i Titanke Teje; personifikacija životodajne energije, svjetlosti, uma i pravde, jer sve vidi i čuje.

37 *Selena,* boginja-Mjesec, kćerka Titana Hiperiona i Titanke Teje, sestra Helija i Eoje; simbol oblagorođene svjetlosti.

38 *Leta,* odnosno Leda, kćerka Titanke Febe i Titana Koja, majka Apolona i Artemide; u genezi otjelovljenje tajanstvenih Zemljinih sila, funkcionalnih počela što se razvijaju u krilu Noći, *Majke svemu živome,* koja će ih izvesti u vidljivu opstojnost pomoću kosmičkog svijetla što se rađa sa Danom kao krajnjom fazom u procesu kosmičkog stvaranja. To je ono zbog čega je Leta, kod Semita poznata kao Lat, u početku deifikacije štovana kao blago božanstvo svjetlosti i topline, po čemu je slična božanskom paru u sumersko-akadskoj kosmogoniji imenom Lah-mu i Lah-amu.

39 *Japet,* Titan, simbol pokretačke snage.

40 O *Kronu*, sinu Urana (Neba) i Geje (Zemlje) vidi nap. 56.

41 *Geja,* Zemlja, u genezi mjesto djelovanja temeljnih tvornih faktora, preduslov daljnjeg kosmičkog stvaranja, postupnog realizovanja kosmičkih funkcionalnih počela, vitalnih potencija u obliku vidljive stvarnosti, uvidljivoga svijeta.

42 *Okean,* sin Urana i Geje, oličenje prvobitnih voda kao sjedišta funkcionalnih počela, svekolikog života u helenskoj kosmogoniji, bez jasnog i konkretnog lika.

koljeno sveto bogova drugih, vječiti što su.
One Hesìoda negda lijepoj naùčiše pjesmi
dok je pod presvetim Hèlikōnom napásao stada[44].
Ovu mi najprije boginje prozbore riječ, ône
olimpske Muze[45], Zeusa egidònoše kćerke:
„Pastiri poljski, strašljivci teški, trbusi jedni!
Mi laži mnoge istini nalik kazivat' znamo,
al' i istinu, kad nas je volja, znamo objavit'."
Rekoše tako lijepòrjeke kćerke velikog Diva,
pa mi, òtikinuv' divotnu granu lovòrike bujne
udijele skeptar i pjesmom me potom nadahnu
božanskom prošle i buduće zgode slavio da bih;
potaknu još me da koljeno slavim bogova vječiti što su,
a njih da prve i posljednje pjesmom ôpjevam svagda.
Čemu mi pak o hrastu il' o kamenu toliki zbor?

<Himna muzama>

O Muzama počnimo prvo ocu kojeno Divu,
pjevajuć' pjesme, na Òlimpu[46] vel'ko srce vesele,
kazujuć' sadašnje, buduće, kao ì prošle zgode,
složno pjevajuć' glasom. S usana njima umilna

43 *Noć, Niks,* odnosno *Nikta, Majka svemu živome.* Helenska boginja noći i tame; u genezi simbol pospanosti vitalnih potencija u Majci Zemlji. Riječju, pozitivno kosmičko počelo.

44 Doslovno prevedeno: *napasao jagnjad.*

45 Ko bi želio da se u potpunosti obavijesti o helenskim muzama, njihovom kultu od Homera pa do Goethe-a, može konsultovati našu, gore navedenu studiju *Kult muza u evropskoj književnoj tradiciji,* str. 12–239.

46 *Olimp*, visoka planina na granici između Tesalije i Makedonije. Sijelo helenskog panteona, kao što je gora Safon što se uzdiže uz ušće rijeke Oront u Zapadnoj Siriji sijelo hetitskih i ugaritskih bogova: Tešuba, Ela, Aštarte, Baal-Hadada, Baaal-Alijana, boginje Anat i drugih.

pjesma neùmorno teče; blistaju dvori im oca,
gromòglasnog Diva, kad glas se bòginjā k'o ljiljan nježni
ràzliježe posvud. Vrhunac snježnog Olimpa ječi i
bogova dvori. Božànskim pjevajuć' glasom one od
iskona bogova koljeno dično prvo sa pjesmom
slave; ône štono ih Zemlja i široko pòrodi Nebo[47],
pa bogove daváče dòbāra, òd njih potekli što su;
Zeusa potom, bogova oca kao i ljúdi,
[sa kojim boginje počinju i s njime svršuju pjesmu[48],]
kol'ko j' po snazi od bogova moćniji i silniji on.
Zatim, koljeno ljudsko, k'o ì rod Gigán'ta[49] moćnih
opjévajuć', na Olimpu Divu srce vesele
olimpske Muze, Zèusa egidònoše kćerke.

Njih u ljubavi s Kronídom ocem u Pijèriji[50]
Mnemosína[51] rodi, vladarka visova Èleutēra[52],
da zála zaborav i počinak òd briga budu.
Devet je noći premudri Zeus ljubav vodio s njome,
od bogova buduć' daleko, u postelju svetu joj hodeć'.

47 *Nebo*, izvorno *Uran*, sin i muž Geje s kojom izrođuje Titane, Kiklope i Hekatonhejre; u genezi sjedište kosmičkih generativnih sila, kiše i topline.

48 Čitam s rukopisom ἐκλήγουσαι, *završavaju,* umjesto λήγουσαι, *govore,* kako predlaže Ludwick.

49 *Giganti,* moćni divovi, sinovi Zemlje, oličenje golemih kosmičkih potencija.

50 *Pijerija,* oblast na tesalsko-makedonskoj granici, sjeverno od planine Olimp; rodno mjesto mitskog pjevača Orfeja i kultno središte muza koje se po njoj nazivaju αἱ Πιερίδες, Pijerkinje.

51 *Mnemosina,* Pamtilja, Titanka, kćerka Urana i Geje; simbol umstvene sile u prirodi, omudrenosti kosmičkog tvornog procesa.

O razlogu zašto Hesiod muze oglašava kćerkama Titanke Mnemosine i Zeusa, kao novog uzurpatora Olimpa, vidi *Odnos muzike i poezije u drevnoj Heladi,* uvodna studija u Plutarh, *O muzici,* Prosveta, Niš 1997, str. 14. (Djelo sa starohelenskog preveo, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

52 *Eleuter,* mjesto u Beotiji.

Kad pak godina prođe i Hore se okrenu većma,
mjèseci minu i mnogi se svršiše dani, ona
mu tada devet jednòdušnih porodi kćerki, kojima
pjesma nȁ brizi leži, bèzbrižno ȉmajuć' srce,
pored vrhúnca najviši što je Olimpa snježnog.
Tu im je blistavo kolo, k'o i palate krasne.
Porèd njih Hàrite[53], kao i Čežnja[54] u raskoši
dvore imádu; iz usana ljupkim se glaseći pojem
one ti zakone i umna načela besmrtnih
bogova hvale, predivnim svagdano pjevajuć' glasom.

Na Olimp potome krenu, radosne buduć' s lijepoga glasa,
divotne pjesme; crna se orila zemlja usljed
njihovog pjeva, umilna pod nogama nastade
lupa kad svojem dođoše ocu. On pak nȁ nebu
vlada, ognjenu munju i grom držeć' u ruci,
kad snagom savlada Krona, svojega oca, a bozima
vječnim brižno razdijeli sve, časti odrédiv' njima[55].
Ȍ tome pjevahu Muze što Olimpa nastávaju dvore,
od vel'kog onoga Diva devet rođenih kćerki:
Klija i Èutērpa, Talija i još Melpòmena,
Terpsìhora i Erato, Polihimnìja i Ùrānija,
pa Kalìopa[56] muza najviše štovana ȍd svih,

[53] O *Haritama,* lat. *Gracijama,* vidi nap. 206.

[54] *Čežnja, Hìmeros,* oličenje ljubavne žudnje. Po nekima sin i pratilac boginje Afrodite, koji po nekim mitografima boravi na Olimpu u društvu Harita i Muza.

[55] Hesiod očigledno aludira na borbu mlađe generacije bogova, na čelu sa Zeusom, sa Titanima.

Pod pojmom τιμή, *odličje, čast,* Hesiod misli na funkcije bogova u životu kosmosa i ljudi koje im je dodijelio vrhovni bog Zeus.

[56] Gore navedena imena muza ukazuju na njihove duhovne, intelektualne funkcije. Tako *Klija* (slaviteljica) postaje glasnik slave u epopeji i lirskoj poeziji, a kasnije i simbol naučne discipline, istorije; *Euterpa* (uveseljivačica) muza plesa i lirske poezije. *Talija* (cvjetna) muza glume i komedije; *Melpomena*

jer ona i kraljeve štovane navjeke prati.
Kome od králjeva bozi štono ih goje udijele
čast velikog Diva i nä kog', kada se rodi,
pògled svoj svrâte, tome slađanom rosom natope jezik,
medene riječi nato iz usta mu teku, a ljudi
redom ù njega glêde pravičnim presudam' kada
izriče pravdu. On pak nepògrešno zboreć' brzo
i razumno znade i veliku prepirku stišat'.
Kraljevi zbȍg tog' su mudri, jer ljudima štetu, ako
je pretrpe kada, na trgu lako popravit' znaju,
smirujuć' ȍdreda narod i ljúde riječima blagim[57].
Kad skupštinom ide svijet mu k'o bogu se ljupkom
smjernošću klanja, na zboru mȅđ' svima je prvi.
Takav je sveti od olimpskih Muza ljudima dar.
Od Múzā i dalekòstrijelnog Apolóna[58] doista
pjevači potiču ljudi na zemlji, k'o i kitaraši,
a od Diva vladari. Koga zavole Muze srećan
je taj, besjeda slatka iz ústa nav'jek mu teče.
Jerbo i onaj što od skorašnje patnje u duši vene,

(začinjateljica pjevanja) muza pjevanja, kasnije i muza tragedije; *Terpsihora* (ona koja se raduje kolu) muza plesne umjetnosti i pjevanja; *Erato* (ljubeznica) muza lirskog pjesništva; *Polihimnija* (sa bezbroj pjesama) muza muzike; *Uranija* (nebesnica) muza zaštitnica nauke, zastupnica astronomije, *Kaliopa* (s milozvučnim glasom i izgledom) muza epske poezije.

Kaliopa nije samo prva među muzama po istorijskom znanju, nego i po tome što je ona zaštitnica kraljeva, gojenaca, to jest miljenika boga Zeusa, kako ih već i Homer naziva.

57 Iz posljednjih šest stihova proizlazi da muze vladarima udjeljuju osjećaj za pravdu i moć uvjeravanja, jer su oni, kao što vidimo, i sudije u narodnim sporovima koji se kod drevnih Helena održavahu na javnim trgovima, a kod starih Slovena pod hrastovima.

58 Apolon se naziva Ἑκήβολος, *Dalekostrijelni, Daljnometni,* jer nadaleko odapinje strijele. Gornji se epitet susreće i kod Homera.

ù srcu tugujuć' svom, kad čuje pjevača, Múzā
slugána, gdje čuvena djela pređašnjih ljúdi proslavlja
pjesmom i blažene bog'e Olimp što drže, nevolju
namah zaboravlja svoju, više se nè sjeća tuge,
tako ga brzo od bola odvrate bòginjā dâr'i.
Zdravo, Divova djeco, dražesnu pjesmu mi dajte,
slavite koljeno sveto bogova vječiti što su,
kojeno Zemlja, zvjezdano Nebo i mrkla sä njima
Noć rodili bjehu, i one što slano ih odgoji more.
Kažite kakono prvo postaše bozi i zemlja,
rijeke i beskrajno more s talasim' bjesnim[59],
blistave zvijezde, jošte ponàd nas široko nebo.
Koji su bogovi, daváči dòbāra, potekli òd njih,
kako razdijeliše blago, kako podijeliše časti,
kako li jošte gudurast[60] negda zaposješe Olimp.
Ò tom' mi od sámog' početka pjevajte Muze što Olimpa
nastavate dvore i kažite ko òd njih nastade prvi!

<Haos i Geja, Uran i Titani>

Doista najprije nastade Haos[61], a potom Zemlja[62]

59 Οἴδματι θυίων, homerski epitet za more sa značenjem *onaj koji nabujao od valova huči.*

60 Πολύπτυχος Ὄλυμπος, s uvalama, gudurama, prijevojima Olimp; jedan od Homerovih epiteta za Olimp koji on i Hesiod nazivaju i *prostrani, visoki, veliki, snježni* itd.

61 Haos (Χάος), koji filolozi i filosofi izvode od glagola χαίνω, lat. *hiare, zjevati, zjapiti,* kod Hesioda ima nesumnjivo značenje „procjepa između neba i zemlje", jer Haos i Geja, to jest zemlja kod njega nisu ni u kakvoj genealoškoj vezi. To međutim, još uvijek ne znači da Haos, kojemu i Hesiod daje vremenski prioritet, u ranoj kosmogonijskoj misli drevnih Helena, nije bio bar neizdiferenciran preduslov, izvor budućeg terestralnog, uvidljivog svijeta.

Zar, uostalom, iz *Teog*., st. 736–743, i po Hesiodu Haos nije izvor, prapočelo

širokih grudi, sjedište čvrsto i vječito sviju
118 bogova vječnih vrhunac što Olimpa snježnoga drže
119 [i Tartara mračnog u nutrini širokòstazne zemlje[63]]
120 i Erot[64] štono j' najljepši među besmrtnim bozim',
koji udove ništi, a bozima i ljudima svim
u grudima srce i razborit svladava naum.
Iz Haosa Ereb[65], a s njim i crna nastade Noć;

Urana i Geje, odnosno Neba i Zemlje?

Naše je stanovište da je Haos u kosmogonijskoj misli drevnih Helena, ako ne apsolutni početak, ono svakako sveukupan sadržaj budućega svijeta, buduće stvarnosti; ishodišna, polazna tačka supstancijalnog otjelotvorenja funkcionalnih počela koje će Erot, kosmička Ljubav, na Zemlji dovesti u aktualno stanje, u puno ostvarenje, u osjetilima zamjetljivi svijet.

Iz izloženog proizlazi da u tvornom kosmičkom procesu Haos, kao praizvor vitalnih, funkcionalnih počela i Zemlja, kao mjesto njihovog punog otjelotvorenja, življenja i iživljavanja, čine nerazdvojnu suštastvenu, bivstvenu vezu iz koje svoje porjeklo i opstojnost na svijetlu svijeta izvode sva funkcionalna počela, sav osjetilima, čulima zamjetljiv svijet.

62 Zemlja, Geja (Γαῖα) se u Hesiodovoj kosmogoniji zamišlja kao ploča koju okružuje Okean. Ona je čvrsto sjedište, stanište ne samo za ljude, životinje i biljke već i za planine i mora.

63 Stihovi 118, i 119, smatraju se kasnije interpoliranim, to tim prije što ih ne navode ni Aristotel u *Metaph.* A 4.984b 27–29, ni Platon u *Symp*. 178b 5–7.

64 *Erot,* kosmička *Ljubav*, sin Urana i Geje, odnosno Areja i Afrodite. Kao sin Nikte, Noći, nastao iz kosmičkog jajeta istovremeno sa Nebom i zemljom, on je načelo tvorne, na kretanje i rađanje potičuće, vječno žive kosmičke, božanske sile koja u Zemlji postojeća funkcionalna počela izvodi u aktualno stanje, u vidljivu opstojnost na svijetlu Dana.

65 *Éreb (os),* Tama, kao prvi porod Haosa, sa sestrom Niktom, Noći, u starohelenskoj kosmogoniji simbolizuje pospanost vitalnih potencija u Majci Zemlji. Ereb i Nikta, Tama i kosmička Noć imaju, dakle, istu funkciju kao Lahmu i Lahamu u kosmološkoj misli drevnih Sumerana, Akađana i Vavilonjana, to jest izražavaju dugo predvremensko razdoblje u kojemu kosmička počela počinju dobijati osobine određenosti i diferenciranosti, što će

iz Noći se opet izrodiše Eter i Dan[66] štono
ih zače i rodi iz ljubavne s Èrebom veze.
Zemlja najprije, jednako sebi, zvjezdano porodi
Nebo, odàsvud da bi zastrlo nju[67], a bozima
blaženi što su da sjedište čvrsto svagdano bude.
Rodi i velike Gore, dražesno stanište ono,
bòginjā Nimfi štono dolove nastávaju gorske.
I trepètljivu pučinu rodi, s talasim' bjesnim[68],

u završnom obliku postići razriješenjem kosmičke Tame i Noći u svijetlo svijeta, u porod Ereba i Noći, u Eter i Dan, o čemu opširno vidjeti *Kosmogonijska misao drevnog Bliskog istoka,* uvodna studija u sumersko-akadski *Ep o stvaranju* (Enuma eliš), Naprijed, Zagreb 1993, str. 207, i dalje. (*Ep* sa francuskog preveo uz konsultaciju akadskog originala, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

66 Dok je *Eter* Αἰθήρ kao kosmičko Svijetlo vidljivo očitovanje i održavanje klicâ kosmičkog života, dotle je Dan (Ἡμήρα) oličenje kosmičkog svijetla i krajnje otjelovljenje funkcionalnih počela što se, inicirana u Haosu, razvijahu u krilu Tame i Noći, nastavljajući uvidljivi razvoj. Dosljedno tome, Dan se pokazuje kao najfunkcionalnija i najuočljivija, krajnja faza u genezi u kojoj funkcionalna počela dobijaju vidljiv, osoben i sa tačke stvaranja potencijalno završen oblik, kao faza krajnjeg otjelovljenja vitalnih potencija i njihove uvidljive opstojnosti na zemlji.

67 Čitam s rukopisom περὶ πάντα καλύπτοι, *da bi odasvud zastrlo nju*, umjesto περὶ πᾶσαν ἐέργοι, *da bi je svu zastrlo*.

Nebo (Uran), kao sin i parnjak Zemlje, u odnosu na Zemlju, kao pozornicu i temelj djelovanja tvornih kosmičkih sila, sa svojim generativnim moćima, svijetlom i toplinom, pokreće u Majci Zemlji vitalna počela što se bude u vrijeme proljeća.

68 Gornji stih neki prevode ovako:

I neplodno porodi more koje nabuja hučeć',
Ponta...

Takav prevod nije bez osnova ako se podsjetimo da već Homer naziva more *neplodnim,* a zemlju *mnogohranom, životodajnom, hraniteljicom.*

Problem je u tome što jedni pridjev 'ατρύγετος 2 izvode iz glagola τρυγάω,

More[69] kojeno bez ljubavne porodi žudnje, a potom
sȁ Nebom legnuv' Okèan[70] s dubokim virovim' rodi,
pa Koja i Krija, Hìperiōna i Jàpeta[71] jošte;
Teju i Reju, Tèmidu i Mnèmosīnu k tome,
Febu što zlaćani vjenac imáde i Tètiju[72] milu.
Za njim' k'o najmlađi rodi se Kron, lukava uma,
strašniji od djece joj sve, što oplodnog zamrzi oca[73].

bez žetve, neplodan, a drugi od glagola τρύω, *talasati se, treperiti se,* dakle, *trepetljiv.*

69 *Gore* (Órea) i *More* (Póntos) u kosmotvornom procesu predstavljaju sjedište sila koje uzrokuju određene prirodne pojave, kao što su skupljanje oblaka na planinskim visovima, podizanje talasa itd. Osim toga, more je u svim kosmogonijama drevnog Bliskog istoka sjedište funkcionalnih počela, odnosno izvor sveopšteg života.

70 Titan *Okean* u ranoj helenskoj kosmogoniji jeste sjedište funkcionalnih počela, svekolikog života, bez jasnog i konkretnog lika.

71 Dok je značenje imenâ Titana Koja, Krija i Hiperiona i njihova osobna funkcija u kosmotvornom procesu prilično nejasna, dotle teonim *Japet* upućuje na pokretačku snagu u tvornom procesu.

72 Imena šest Titanki upućuju na njihove funkcije u kosmičkom životu. Tako *Teja (Theia)* ukazuje na ljepotu stvorenog, sobom simbolizujući sve lijepo u tvornom kosmičkom procesu i onome što je iz njega nastalo; Titanka *Rea,* slično Geji i Demetri, izražava *vječno živu silu prirode; Temida* simbolizuje kosmički red i poredak u vječnom tvornom procesu, što će reći tok, red i krajnji domet u razvoju svega što teži da u kosmotvornom procesu dosegne puninu života, akmé; *Mnemosina* sa svoje strane simbolizuje svjesno i omudreno, umstveno u samome kosmotvornom procesu; Titanka *Feba* (Φοίβη), kao sestra Feba Apolona, simbolizuje toplinu, tako nužnu u procesu rađanja života iz Zemlje, dok *Tetija,* slično vavilonskoj Majci bogova Tiamat, simbolizuje donje slane vode kao sijelo funkcionalnih počela i generativnih sila.

73 *Kron* u kosmogonijskom procesu nesumnjivo simbolizuje golu, neomudrenu, iskonsku, impulsivnom nagonu, podložnu silu koja se, budući u znaku prirodne nužnosti, ostvaruje iznenadnim izlaskom u aktualni tok vječnog kosmičkog zbivanja. To je ono zbog čega je Kron, u odnosu na Zeusa, simbol

<Kiklopi i Storuki divovi>

I Kiklope porodi ona što objesnu dušu imádu:
Bronta i Stèropa jošte, pa Arga naravi krute,
što Divu dadoše grom i munju načine oni[74].
Tî zbilja u svemu bozima nalični bjehu,
[samo jedno im oko na srèdini čela je bilo;]
Kiklopim' nazvani bjehu upravo zbȍg tog' što im jedno
jedino okruglo oko na srèdini stajaše čela.
Sila i moć, vještina k tome, njihova krasiše djela.
Od Zemlje i Neba ȉ druga tri sina se rode,
veliki i silni koje ni spominjat' nä mjestu nije:
Koto, Brijarej i s njima Gij, odveć objesna djeca[75].
Rȕku stotinu groznih iz ràmēna stršilo njima;
svakome ȍd njih iz ràmēna pedeset izraslo
glava na njihovim na udim' što moćna su jako.
Strašna i silna u golemu stasu snaga im bi[76].

neomudrenosti kosmičkih sila. Ukratko, Kron predstavlja golemu vremensku razvojnu silu u znaku prirodne nužnosti.

74 Sâma imena titanskih Kiklopa (koje valja lučiti od Kiklopa ljudoždera iz *Odiseje,* kakav je Polifem) Bront, *Onaj koji grmi;* Sterop, *Onaj koji baca munju* i Arg, *Onaj koji sijeva,* ukazuju na elementarne kosmičke sile koje u tvornom procesu potpomažu postanje čulima uočljivog svijeta.

75 Storuki divovi, Hekatonhejri, orijaši Koto, Brijarej i Gij, odnosno Gig, slično Kiklopima, simbolizuju moćne kosmičke sile koje se svojom, više omudrenom i oplemenjenom no rušilačkom snagom u kosmotvornom procesu opiru svemu onome što vitalne potencije, funkcionalna počela želi odvratiti od njihove postupne realizacije, otjelovljenja temeljenog na unaprijed od Temide postavljenom redu i poretku.

76 Titani, Kiklopi i Hekatonhejri u kosmotvornom procesu nesumnjivo predstavljaju elementarne kosmičke sile, goleme energetske potencije kojima se počinje istorija čulima primjetljiva svijeta, odnosno rođenje terestralnog

<Kron odsjeca udo Uranu>

Kolìko god Nebo i Zemlja rodiše djece ova
najgora bjehu, od sámog rođenja[77] njihov ih
omrznu otac. Čim bi se rodilo koje on bi
ga redom u nùtrinu sakrio Zemlje, na svìjētlo ga
nè púštajuć' dana. U opakom djèlu užívaše
Uran, a golema Geja stješnjena u nutrini
stenjaše svojoj, prevarno i gnûsno smišljajuć' lukavstvo.
Smjesta od čelika sivog napraviv' smjesu nȁčini
veliki srp i dječici miloj otkrije naum.
Ona im, ù srcu dragome tužna, bodreć' ih, reče:
„Dječice moja, od ȍbjesna potekla oca, ako li
budete slušali mene, mi ćemo kaznit opaki oca
vam prestup, jer prvi se nedòličnog prihvati djela."
To reče, njih sve velik uhvati strah i niko nè
reče riječ. Al' veliki, lukavi Kron, ohrábriv' se,
hitro riječima ovim čestitoj majci u ȍdgovor reče:
„Majko, tog' bih se djela prihvatit' i svršit' mogao ja,
jerbo štovanja nemam spr̀ām našem groznome ocu,
zbȍg tog' štono se prvi nedòličnog prihvati djela."
To reče, a golema Zemlja ù srcu radosna bijaše
jako; u zasjedu krišom ȍdvede njega, oštròzubi
srp mu ù ruke dade, čitav mu lukavi otkrije naum.
Dóđe veliki Uran sȁ sobom dovede Noć, pa se,
ljubavi željan, nadvije nȁd nju i sasvim ȍpruži
pò njoj[78]. Tad sin iz zasjede ljevu ispruži ruku,

svijeta čijim je rođenjem data osnovna tektonika svijeta u kojem je sve u vječnom postajanju, ništa u postojanju.

77 Doslovno prevedeno: *od samog početka.*

78 Mit aludira na razdvajanje Neba od Zemlje. U kosmogoniji drevnih Egipćana Nebo, koje simbolizuje boginja Nut, od Zemlje, koju simbolizuje

desnicom rukom golemi jako, dugi oštròzubi
dohvati srp, pa milome ocu što brže je mog'o
odreže udo, te hìtnuv' ga izà sebe baci ga on[79].

<Rođenje Erinija, Giganata, Nimfi i Afrodite>

Ono zalúdu iz rûke ne òdleti njemu:
kolìko j' krvavih kapi iz uda šiknulo bilo,
sve ih prihvati Zemlja, pa kad godina minu, tad
Erínije[80] moćne porodi ona i Gigante silne[81] s

bog Geb, dijeli Šu, svijetli zračni prostor, simbol inteligencije, o čemu više vidi „Duhovni i vjerski život drevnih Egipćana", uvodna studija u *Egipatska knjiga mrtvih* (Papyrus Reinisch i Papyrus Ani), str. 25 i d. (Sa njemačkog i engleskog preveo, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

79 Sa Zemljom (Gejom), Nebom (Uranom), Kiklopima i Hekatonhejrima (Storukim divovima) u vječni proces kosmičkog stvaranja uključeni su gotovo svi kosmotvorni faktori pa, dosljedno tome, dalja oplodnja Zemlje od strane Neba postaje suvišna, zbog čega Kron i odsjeca Uranu udo. Tek poslije toga čina Uranova djeca – Titani, Kiklopi i Hekatonhejri, kao oličenje neizrecivih kosmotvornih sila, energetskih potencija Geje, kao opšteg kosmičkog načela, što se vječno bude u njenom krilu, uvijek težeći krajnjem ovaploćenju na svijetlu dana – mogu s vremena na vrijeme izići iz utrobe Geje gdje ih je strpao Uran i uključiti se u *aktualni tok vječnog zbivanja,* nikada u kosmotvornom procesu ne prekoračujući od Temide i Mnemosine projiciran omudren tok, red i krajnji domet svega što teži da u tom procesu bude stvoreno.

80 Hesiod, slijedeći prirodni tok postanja obogotvorenih kosmotvornih sila na scenu sasvim prirodno izvodi *Erinije,* u samome početku čuvarice prirodnog, unaprijed datog pravca razvoja, odnosno kosmičkog, a kasnije i ljudskog moralnog reda i poretka, pravde i pravičnosti među ljudima, zbog čega kažnjavaju krivokletstvo, nepravdu i prekršioce zadate riječi. Ukratko, Erinije paze na fizički tok stvaranja u kojem sve živo ima svoj unaprijed dat smjer i granicu razvoja, što niko ne može prekoračiti, jer na to paze *Mojre*, kao boginje usuda, sudbinski datog i Temida, kao boginja kosmičkog reda i poretka.

81 O *Gigantima,* kao oličenjima energetskih potencija Majke Zemlje vidi

oružjem sjajnim, što u rukama koplje dugačko drže,
pa Nimfe kojeno na beskrajnoj zemlji Melijskim zovu[82].
Udo je pak, čim ga j', s čeličnim srpom odrúbiv' njega,
sa kopna u mnogòvalno bacio more[83], pùčinom
morskom vremena plutalo dugo; iz úda se božanska
okolo bjela podigla pjena u kojoj òdraste
d'jeva. Najprije ona na presvetu stupi Kìtēru[84],
a òtuda nà Kipar mórem optočen stiže.
Boginja dična i krasna nà kopno stupi, ispod
nogu joj gipkih trava izráste. Nju Àfrodītom[85]
[boginjom Àfrogenējom i s krasnim vijencem Kìterkom]
ljudi i bogovi zovu, jerbo ìz pjene nasta;
Kìterkom zovu je zbȍg tog' što na Kìteru stignu;
Kìprogenējom, jer se na mnogòvalnom porodi Kipru,
[Fìlomedējom k tome, jer iz očeva nastade uda[86].]

nap. 32.

82 *Melijske nimfe,* to jest šumske nimfe, tako nazvane po jasenu (μελίη) kao što su drijade nazvane po hrastu (δρῦς).

Hesiod, raspravljajući o ljudskim pokoljenjima u epu *Poslovi i dani,* st. 144, kaže da je Zeus treće pokoljenje ljudi stvorio od jasena posvećenog Melijskim nimfama, pa bi one, dosljedno tome, bile praroditeljice ljudskoga roda.

83 U originalu stoji Πολύκλυστος πόντος, *sa mnogo valova*, mnogovalan, što neki daljnjim izvođenjem, kao na primjer dr Branimir Glavičić, prevode kao *prešumno more.*

84 *Kitera,* ostrvo u Egejskom moru gdje je, po predanju, boginja Afrodita izronila iz morske pjene, odakle i njeno ime, kao i nadimak *Afrogeneja* (Iz pjene rođena).

85 O *Afroditi* kao gospodarici kosmičke ljubavi vidi gore nap. 32.

86 Epitet *Filomedeja* (φιλομμηδέα) sa značenjem *Ona koja ljubi uda,* vjerovatno je krivi oblik od φιλομμειδής, *Ona koja voli smijeh,* s milim osmjehom, što odgovara boginji Afroditi kao bezbrižnom, veselju i ljubavi sklonom božanstvu.

Stari epski pjesnici rado su se bavili postanjem pojedinih riječi, posebno teonimima, što se vidi ne samo iz ovoga eponima, nego i iz tumačenja pori-

Njojzi pristupi Erot, a lijepa je pratila Čežnja
od samog rođenja i kad bogova pohodi rod.
Od malenih nogu čast ovu imáde, među ljúd'ma
i besmrtnim bozim' u dio zadobi ovo:
ćaskanje djevojke, smješak i prevaru svaku, pa
potom slađan užitak, ljubavnu čežnju i ljupkost jošte.
Sinove one štono ih porodi sâm veliki
Uran iz poruge nadimkom Titani prozovu, jer
reče, dižući ruke s objesti zlodjelo oni
svršiše teško, zbȍg čeg' kasnije stiće ih kazna.

<Porod Noći>

Noć Usud porodi mrski, sa njime crnu još Keru
i Smrt[87], rodi i San, i Sánjā[88] čitavi ïzrodi rod.
Potom Pòrugu[89] rodi i Muku nèvōljā punu,
njih crna porodi Noć, nè legnuv' ni s kim,

jekla teonima *Titani*, st. 208–209, tvrdeći da potiče od glagola τιταίνω, *pružati, dizati ruke uvis.*

87 Dok *Usud* (Móros) izražava ono što je nekome od sudbine dosuđeno, dotle *Kera,* pored toga, ima i ulogu usmrćivanja ljudi, u ime čega je i poistovjećivana sa bratom, bogom smrti Thanatom, simbolizujući prijeku, nasilnu smrt.

88 *San* (Hípnos), za razliku od svoga brata, okrutnog boga Thanata koji ima gvozdeno srce, vječno je nasmiješen, prijatan i dobronamjeran. Hipnos, kao lijepi krilati mladić, leti preko svih gora i mora donoseći ljudima i ostalim stvorenjima slatki san.

Za razliku od Hipnosa, Oneir, kao demon sna može biti dobar i zao. Rod Sanja (Ονείρων) potomaka, djece Oneira, imao je boravište pokraj Okeana, u susjedstvu carstva umrlih. Sânje mogu biti lažne i istinske, zavisno u koje doba noći pohode smrtne ljude.

89 *Poruga* (Momo), krilati demon podsmijehivanja koji je čak i samim bogovima nalazio mane, zbog čega su ga protjerali sa Olimpa.

i Hespèride[90] rodi što čuvaju jabuke zlatne
i stabla što donose plod pokraj čuvenog Òkeāna.
Zatim porodi Mojre i bez milosti osvetne Kere[91]:
[Klotu, Làhesu i Àtropu jošte kojeno ljúd'ma
kada se rode dobro k'o ï zlo u posjed daju.]
Prêstupe ljúdi i bogova progone vječnih;
nit' kad boginje te sa strašnim prestaju gnjevom
dok onog' što zgriješi sa teškom nè kazne kaznom.
I Nèmesu[92], na nesreću ljudima smrtnim, pogubna
porodi Noć, a zatim Obmanu rodi, pa Drùžēvnost,
ogavnu Starost i Èridu[93] što prijeku narav imáde.

90 *Hesperide,* nimfe, po Hesiodu kćerke Noći, po drugima Zeusa i Temide. Spominju se tri: Hespera, Eritejda i Ajgla, odnosno Egla.

Hesperide su na krajnjem zapadu, u vrtu bogova čuvale stablo života sa zlatnim jabukama što ga je kao svadbeni poklon Zeusu i Heri poklonila Geja. Hera, nemajući povjerenja u Hesperide, kćerke boginje Nikte, odluči da drvo života povjeri na čuvanje Ladonu, iz zemlje rođenom zmaju.

Bit će bliže istini da je u početku na čelu vrta božjega umjesto Here stajala boginja mudrosti Atena, ne samo zato što u sumersko-vavilonskom religijskom predanju vrtom bogova upravlja Sabitum Siduri, boginja mudrosti (koju tek kasnije u *Epu o Gilgamešu* bog Šamaš spušta na rang obične krčmarice) već više stoga što u mitu o Perseju i vrtu Hesperida junaku put do vrta bogova pokazuje boginja Atena.

O vrtu bogova, odnosno zemaljskom raju drevnih Sumerana, Akađana i Vavilonjana, čija je slika umnogome uticala na postanje biblijskog Edena i vrta Hesperida up. dr Marko Višić, *Književnost drevnog Bliskog istoka,* Naprijed, Zagreb 1993, str. 306, 307, 316–321, 427, 428.

91 *Kere,* kćerke Noći, boginje usuda.

92 *Nemesa,* djevičanska boginja opravdanog gnjeva i srdžbe koja kažnjava svako prekoračenje prirodnog poretka stvari, po čemu je veoma bliska Mojrama i Erinijama.

Osim toga, Nemasa kažnjava i ljudsku oholost, zbog čega je uvijek prati boginja Stida, odnosno Čednosti.

93 *Èrida,* diviniziran pojam razdora i nesloge. Kao mitsko biće boginja raz-

Èrida teška potom mučni porodi Napor, pa
Zaborav[94], Glad, jošte i plačne sà njima Patnje,
Tuče, Borbe, Ùbīstva i Pomorstva ljudi, a potom
Prepirke, prevarne Riječi, Dvoličnost s njome, pa
Bezakonje i Obmanu štono se zajedno druže,
Zakletvu[95] kojano ljud'ma na zemlji borave štono vel'ke
nevolje pravi kad ko se s voljom krivo zakune.

<Potomstvo Mora>

Nèreja[96] neprèvarnog, iskrenog jošte, od djece
što j' stariji svê, porodi More. Starcem nazivaju

dora i nesloge, kakvom se pokazuje kod Homera, *Ilijada* IV 439–445.

Ovu Homerovu rđavu Èridu prihvata i Hesiod u *Teogoniji* (st. 225), dok ih u epu *Poslovi i dani* (st. 11–24) poznaje dvije: zlu i dobru koje kod njega, kao mitska bića, izražavaju dvije suprotne ideje, plemenito nadmetanje i zlotvornu zavist.

Hesiodove Èride, mada sobom izražavaju apstraktne ideje, jesu karakterna mitska bića ispunjena dramskim životom koje se, kao oličenje dobra, odnosno zla, otimaju o prevlast nad svijetom. To je ono zbog čega Hesiod svoj ep *Poslovi i dani* i počinje alegorijskim mitom o zloj i dobroj Èridi.

94 *Zaborav* (Lêtê), diviniziran pojam i ime rijeke zaborava u Donjem svijetu na kojoj piju vodu duše pokojnika kako bi zaboravili ovozemaljski život.

95 *Zakletva* (Hórkos), sin Èride, bog zakletve i usuda, odnosno unaprijed datog, strogo određenog razvojnog toka i granice svemu živome u kosmosu nad čim bdiju Erinije i Temida.

Ulogu Erinija i Horka u kosmogoniji drevnih Sumerana, Akađana i Vavilonjana ima sedam bogova sudbine i Nanše, boginja kosmičke pravde.

96 *Nerej*, prastaro božanstvo mora, sin Ponta i Geje; s Okeanidom Doridom imao pedeset kćerki, po njemu nazvane Nereide, od kojih su najčuvenije Tetida, Galateja i Amfitrita.

Kao mudar i blag starac oličavaše dobre strane morskih pučina, dok njegove kćerke oličavahu razne osobine mora, što se, uostalom, razabire iz značenja njihovih imena.

njega, jerbo je istinit i blag, na zakone pravde
ne zaboravlja on, već pràvo i blago suditi znáde.
Potom, Zemlju obljúbiv', Taùmanta[97] silnoga rodi,
junačnog Forkija[98] i Ketu u koje su obrazi lijepi[99],
pa Euríbiju[100] što u grúdim' od čelika srce imáde.

<Nereide>

Od Nèreja i ljepòkose Doríde, kćerke
Òkeāna, rijeke bez mane, na neplodnoj pùčini
morskoj, rode se djeca, među boginjam' štono su mila:
Ploto[101] i Èukranta, pa Saja i Amfìtrita,
Èudora i Tètida[102] s njom, Galena i Glauka još,

97 *Taumant* (Čudesni), sin Mora i Zemlje, brat Forkina, Kete i Euribije, muž Okeanide Elektre, otac Iride i Harpijâ, o kojima pjeva Apolonije sa Rodosa u *Epu o Argonautima*, Oktoih, Podgorica 1998, II 187–193; 270–294. (*Ep* sa starohelenskog metrički preveo, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

98 *Forkij,* odnosno *Forkin,* sin Mora i Zemlje, brat i muž Kete s kojom je imao Graje, Gorgone i zmaja Ladona koji je čuvao stablo života u vrtu Hesperida; inače božanstvo morskih talasa i grebena, po nekima i blistave morske pučine.

99 *Keta* ne može biti *obraza lijepih,* odnosno *ljepoobrazna* ako se uzme u obzir porod što ga je izrodila s bratom Forkinom, o čemu se govori u st. 270, i dalje. Ona radije oličava stravu i užas što sobom izražavaju njena djeca.

Epitet καλλιπάρηος, ον, *ljepoobrazan, ljepolik,* tradicionalno se pridavao nekim boginjama i smrtnim ženama (*Il*. 143).

100 Teonim Εὐρυβίη, potičući od istoimenog apelativa εὐρυβίας, znači *nadaleko moćna,* izražavajući enormnu snagu mora; Euribija je, inače, žena Krija, a majka Astreja, Palanta i Persa, o kojima se govori u 376. stihu.

101 Neki rukopisi umjesto *Ploto* donose *Proto.*

102 *Tetida,* kćerka Nerejeva, žena Pelejeva, majka Ahilejeva, boginja mora koju treba lučiti od Tetije, kćerke Urana i Geje, u genezi simbol slanih voda kao sjedišta elementarnih sila na što upućuje i njezino ime, vjerovatno nastalo od leksema *thete,* odnosno od indoevropskog korijena *dhe,* u staroslovenskom *do*-jilja, davateljica života, od čega u latinskom potiče apelativ *femina,* naše *že-na.*

Kimotója i Spija, pa Halija ljupka sa ovom;
Pàsitōja, Erato i ružòruka Èunīka,
i Melita dražesti puna, Euliména i Àgāva,
pa još Doto i Proto, Fèrusa i Dinaména[103],
Neséja, k'o i Aktéja, s njome i Protomedéja,
Dorída i Panopéja, još i ljepòlika Galatéja,
pa dražesna Hipotója i ružòruka Hiponója, pa
Kimòdoka što s Kìmatolēgom i ljepònogom
Àmfitrītom na prozirnom na moru valove
stišava lako, k'o i ùdāre vjetrova hučnih.
Kimo, Ejona i još krasnovjenčana Hàlimēda,
pa Glaukònoma, miloga smješka, i Pòntoporēja,
još Leàgora i Euàgora te Làomedēja,
Pòlinōja[104] i s njom Àutonōja, pa Lìsijanāsa,
Euárna što dražestan stas, besprjèkorno lice imáde,
još Psàmata ljupkoga rasta, pa Mènipa krasna,
Nesa i Èupompa, pa Tèmista i Prònoja s njom,
k'o i Nèmerta što narav oca besmrtnog ima.
Od Nèreja, od nepòročnog pedeset kćerki pòteče
ovih u nezàzornim poslima štono su vične.

<Potomstvo Taumanta i Elektre: Irida i Harpije>

Tàumant Èlektru za ženu uze, kćerku Òkeāna
dubokih voda, Ìridu[105] brzu koja mu rodi

[103] Iz velikog broja imena Nereidâ vidi se da izražavaju određena svojstva i aspekte mora. Tako *Galena* izražava tišinu; *Kimotoja,* brzinu valova; *Ferusa,* pospješenje plovidbe lađa; *Dinamena* je moćna, *Amfitrita* izražava šum valova itd.

[104] U nekim se rukopisima umjesto Polinoe (Πουλινόη) susreće oblik Polinome (Πουλυνόμη).

[105] *Irida,* kćerka Okeanide Elektre i Taumanta; u mitu glasnica bogova, u kosmogoniji oličenje nepogoda koje sa mora pokreću vjetrove i kišu, zbog čega je neki smatraju sestrom Harpija, kao na primjer, Hesiod u *Teog.* 267.

i Hârpije[106] što kosu dugu imádu: Aelu i Okìpetu
kojeno krilima hitrim vjetrova duvanje i
ptice stižu, kroz uzduh žurno hitajuć' naprijed.

<Porod Forkina i Kete: Graje, Gorgone, Meduza>

Ljepoòbrazna Keta Fòrkinu pak porodi Graje
od rođenja štono su sijede, zbòg čeg' ih besmrtni
bozi i ljudi po zemlji kojino hode Grajama[107] zovu:
Pèmfrēdu s divotnim plaštom, Êniju sa šafran-plaštom[108],
potom Gòrgone što pokraj čuvena borave Òkeāna,
Hespèride jasnòglasne gdje su, na rubu zemlje nasprama
Noći: Stenu i Èurijālu, pa Mèdūsu[109] što žalostan
podnosi usud – ova bijaše smrtna, a besmrtne ône
i navijek mlade. Samo je sä njom Crnòkosi[110]
na livadu legao meku, u rosno proljećno cvijeće.

106 *Harpije,* polu-djevojke, polu-ptice, kćerke Taumanta i Okeanide Elektre; desna ruka Erinija, jer njima kao iskonskim čuvaricama kosmičkog tvornog i ljudskog moralnog poretka, privode zlikovce za kaznu.

Harpije su u samome početku oličavale kritsku boginju smrti simbolizovanu olujnim vihorima koji nenadno dunu i nanesu ogromnu štetu. Rečeno proizlazi iz značenja njihovih imena: *Aela,* vihor; *Okipeta,* brzoletna.

107 *Graje,* odnosno *Forkide,* kćerke Forkina i Kete; po Hesiodu dvije, po drugima tri sestre koje borave na krajnjem zapadu, u blizini svojih sestara Gorgona. Ove djevice, slične labudu, imaju jedno oko i jedan zub, zbog čega su simbol strave, kao i njihove sestre Gorgone, budući bez ma kakve kosmološke vrijednosti.

108 *Péplos,* gornja haljina, ogrtač, odnosno plašt.

Dok se za graju Pemfredu kaže da ima lijepi ogrtač, plašt, dotle se za graju Eniju kaže da nosi šafran-plašt, odnosno božurasti plašt, jer je *krókos božur, šafran.*

109 *Gorgone,* kćerke Kete i Forkina, mitska bića zastrašujućeg izgleda; na broju ih je tri, od kojih je najgoru sudbinu imala Meduza koju je smakao junak Persej.

110 *Crnokosi,* epitet boga Posejdona.

<Rođenje Pegasa i Hrisaora>

Kad ȍnomad Persej Mèdūsi odrubi glavu
tad ȉz nje Hrisàor silni i Pegas iskoči konj.
Ovaj nazvan je tako, jer uz izvore Òkeāna se rodi,
a onaj zbȍg tog' što zlaćani mač u dragim rukama drži[111].
Uzleti Pegas, pa, napustiv' zemlju, hranilju stada,
k besmrtnim bozima stiže, u Diva boravi dvoru,
grom, sà njim i munju, noseći Zeusu mudrom.
Hrisàor Kàlirōju[112], Òkeāna čuvenog ȍbljubi
kćerku Gèriōna troglavog štono mu rodi.
Herakle moćni na otoku na Erìteji kod
sporòhodnih goveda ovome oduze život[113]
onoga dana kada je goveda širokog čela,
Òkeāna prešavši gaz, u sveti tjerao Tirint[114].
[Orta[115] ubivši pritom i Èuritiōna gòvedāra

111 Hesiod opet pribjegava etimologiziranju tumačeći zoonim Πήγασος (Pegas) koji izvodi iz apelativa πηγή, izvor, i antroponim, odnosno teonim Χρυσάωρ, izvodeći ga iz pridjeva χρυσός, *zlatan* i imenice ἄορ, *mač.*

Kad je riječ o krilatom konju Pegazu, samo je junaku Belerofontu pošlo za rukom da ga uz pomoć boginje Atene obuzda i s njime savlada čudovišnu Himeru i ratoborne Amazonke.

112 *Kaliroja,* Okeanova kćerka, žena Hrisaorova, majka čudovišnog diva Geriona sa tri trupa i šest ruku.

113 Ubijanje diva Geriona koji je na ostrvu Eriteji na krajnjem zapadu imao predivna goveda koje su čuvali dvoglavi pas Ortro i Arejev sin, govedar Eurition, jedan je od dvanaest poslova, zadataka što ih je vladar Argolide Euristej zadao Heraklu.

114 *Tirint,* prastari grad u Argolidi na Peloponesu; prijestonica Perseja i Amfitriona na koju je i Herakle polagao pravo, u ime čega je u Tirint i tjerao Gerionova goveda.

115 *Orto* ili *Ortro,* dvoglavi pas, sin Tifona i Ehidne, brat Kerbera, čuvara u Hadu. Za sebe je pitanje da li su dvoglava zoomorfna božanstva, kao što su u

u oboru njihovu mračnom čuvenog pokraj Òkeāna.]

<Rođenje Ehidne>

U širokoj spilji ï drugu strašnu ona[116] porodi
neman što ni ljudima smrtnim, ni bozima vječnim
nalična nè bi, Ehìdnu božansku, junačna duha,
štono j' napola nimfa očiju sjajnih, obraza lijepih,
napola opet golema zmija, opaka, strašna, blistave
kože[117], što meso sirovo jede[118] unutar presvete zemlje.
Tu ona spilju imáde, pod šupljom duboko stijenom
od bogova vječnih i ljúdi smrtnih daleko.
Tu joj dadoše bozi da čuvene nastava dvore.
[U Àrimi[119] pod zemljom Ehìdna strãžari strašna,
besmrtna djeva, što kroz čitave nè stari dane.
Po pričanju nju je, sjajnòoku djevu, strašni i
objesni obljubio Tifon[120] što nikakav nè štuje zakon;

staroj egipatskoj vjerskoj misli dvoglavi lav Ruti, starohelenski Ortro, uticali na stvaranje dvoglavih antropomorfnih božanstava, kao što je staroegipatsko božanstvo Heri-f-h'a-f, u drevnoj Heladi boginja Kardeja, ili pak rimski bog Janus koji, budući da vidi prošlost i budućnost, stoji na razmeđi stare i nove godine. Dodajmo usput da je dvoglavi pas Orto, odnosno Ortro, nagovještavao atinsku novu godinu, kao što je u Egiptu nagovještavao izlazak zvijezde Siriusa.

116 Misli se na Kaliroju.

117 *Ehidna,* polu-djevojka, polu-zmija, po jednim mitografima kćerka Okeanide Kaliroje i Forkina, po drugima Tartara i Geje, bez kosmičkog značenja.

118 Apelativ ὠμηστής znači *onaj koji jede sirovo meso,* odnosno *krvožedan, krvoločan.*

119 *Arima,* ime oblasti i planine u Kilikiji gdje je, po predanju, Ehidna, boraveći u spilji vrebala prolaznike koje je ubijala i proždirala sve dotle dok je nije smakao stooki Arg.

120 *Tifon* ili *Tifoej,* sin Geje i Tartara, u genezi simbol goleme transmutirajuće energije u njedrima Majke Zemlje, energije koja uništava staro

začev' sa njime Ehìdna strašan izrodi porod.

<Rođenje Orta, Kerbera, Lernejske hidre, Himere, Nemejskog lava>

K'o prvog pȍrodi Orta, Geriónova psa, a potom
k'o drugog Kèrbera[121] strašnog, neopìsivog rodi,
onog' krvòžednog Hadova psa, bronzanog glasa,
pedesetòglavog, nemilog i jošte snažnog.
K'o treću Lèrnejsku hidru[122], zlodjela kojano snuje,
porodi potom. Bjelòruka Hera othrani nju,
na Hèrakla moćnog u duši srdeć' se mnogo.
Ì nju nemilim mačem Divov pogubi sinak,
od Amfitriónove loze, s Jòlajem[123] što rat mu je mio,
Herakle junak po naumu Atene koja pribavlja pljen.
Ona i Hìmeru[124] rodi silan što oganj riga,
strašnu i vel'ku, brzònogu i snažnu jošte.
Troglava bijaše ona: surovog lava bila je jedna,
druga od koze, treća od zmije, strâšnoga zmaja.
Sprijeda bijaše lav, pòzādi zmaj, po srijedi koza,

da bi nastalo novo: u zemlju bačeno sjeme da bi po raspuknuću dalo novi život, klicu, po čemu je ravan staroegipatskom bogu Sethu i vavilonskom bogu Marduku čije ime-složenica sa značenjem uništavati i ponovo stvarati dobro ilustruje ulogu tvornog božanstva koje iz starog života stvara novi.

121 *Kerber,* porod Tifoeja i Ehidne; pas-čuvar u Hadu, sa pedeset ili sa tri glave; simbol haotičnog i zlog, kao što je to i ostali porod Kete, Forkina i Ehidne.

122 *Lernejska hidra,* čudovišna zmija, porod Tifona i Ehidne; živjela u Lernejskim vodama, odnosno baruštinama pokraj Lerne, južno od Arga na Peloponesu. Smakao je Herakle, zbog čega se na njega srdila boginja Hera.

123 *Jolaj,* sin Ifikla i Antomeduze; Heraklov drug i saborac.

124 Himera (Χίμαιρα) porod Ehidne i Tifona; neman kozjeg tijela, lavlje glave i zmijskog repa. Po nekim mitografima imala tri glave: kozju, lavlju i zmijsku iz kojih je rigala vatru; smakao ju je junak Belerofont uz pomoć konja Pegaza.

svagdano strašnu rigajuć' járu žarkoga ognja[125].
Njoj Pegas s Beleròfontom vrlim oduze život.
Ehìdna i pogubnu Fîku[126] nà propast Kàdmējcim' rodi,
kada se podade Ortu, i lava Nemejskog[127] k tome,
što ga othrani Hera, ta divna Divova žena,
pa ga, na nevolju ljud'ma, u nemejski nastani klanac:
boraveć' tu lav ljudska pljačk'o j' plemena,
vladajuć' u Nèmeji Tretom i još Apèsantom[128],
al' snaga Hèrakla silnog savlada njega.]
Keta, u ljubavnu vezu s Fòrkinom stupiv', najmlađe

125 Up. *Il*.VI 181–182.

126 *Pogubna Fika,* Sfinga, tako nazvana po planini Fikionu u blizini Tebe u Beotiji.

Sfingu je iz Etiopije u Kadmeju, odnosno Tebu poslala Hera da bi Kadmejcima (tako nazvanim po Kadmu, osnivaču Kadmeje, Tebe) nanosila zlo, jer je tebanski vladar Laj oteo Pelopovog sina Hrisipa. Sfinga, sa licem djevojke, tijelom lava i krilima ptice, svakodnevno je Kadmejcima postavljala jednu istu zagonetku: koje stvorenje ide sa četiri, dvije i tri noge? Kako niko nije mogao da riješi gornju zagonetku Sfinga je svakoga dana proždirala po jednoga čovjeka, sve dok Edip nije riješio zagonetku, nakon čega se Sfinga uz vrisak stropoštala.

Nema sumnje da Sfinga, potičući sa Istoka, konkretnije rečeno iz Egipta, predstavlja mistični i zagonetni Istok, što rješava kroz patnju omudreni Edip, simbol evropske racionalističke misli.

Dodajmo usput da je Sfinga najduhovniji simbol svih drevnih civilizacija u kojoj su, osim simboličkog prikaza rađanja čovjekovog Ja i ljudskih mu osobina (svijesti i volje) koncentrisani neizvjesnost i strah, ozbiljnost i sudbinska odluka pred činom stvaranja, djelovanja, tačnije, samopotvrđivanja i izdizanja iz kraljevstva animalnog i alogičnog u kraljevstvo duhovnog i logičkog, na što blagonaklono nije gledao ni jedan *otac bogova i ljudi.*

127 *Nemejski lav,* čudovište što ga je izrodila Ehidna sa psom Ortrom; živio između Nemeje, oblasti u Argolidi na Peloponesu, i Kleone. Smakao ga Herakle i zaogrnuo se njegovom kožom.

128 *Treta* i *Apesant,* planine u blizini Nemeje.

porodi dijete, golemu zmiju[129] što u vel'kim kolutim[130]
u crnoj u zemlji pòsvema zlatne jabuke čuva.
To porod je cijeli Fòrkina i Kete sà njīme.

<Porod Okeana i Tetije>

Tetija Òkeānu vrtložne pòrodi Rijeke[131]:
Nil i Alfej[132] sa njime, pa Erìdan[133] s vrtlozim' silnim,
Strimon[134] i Mèandar[135], te Istar[136] lijepoga toka,
Fasid[137] i Res[138], pa Ahèloj[139] s vrtlozim' k'o srebro što su,
Nes[140] i Rodij, Halìjakmon[141] i Hèptapor jošte,

129 To je zmija, tačnije zmaj Ladon koji je u vrtu bogova, na krajnjem zapadu, povjerenom na čuvanje Hesperidama, čuvao stablo života, o čemu više vidi nap. 73.

130 Čitam s rukopisom σπείρησιν μεγάλοις, *velikim kolutima,* kako predlaže Ulrich von Wilamowitz, umjesto πείρασιν én μεγάλαις, *prostranim oblastima,* što predlaže F. Solmsen.

131 Kao što smo u st. 240–262 susreli Katalog Nereida, tako ovdje susrećemo Katalog rijeka, pri čemu se Hesiod vjerovatno ugledao u Homera koji poznaje Katalog brodova (*Il*. II 484–785).

132 *Alfej,* ime rijeke u Arkadiji i Elidi na Peloponesu i boga te rijeke.

133 *Èridan,* mitska rijeka koja izvire u Ripajskim šumama na sjeveru; kasnije poistovjećen sa rijekom Po ili Ronom, kao na primjer, kod Apolonija sa Rodosa, *Ep o argonautima* IV 506.

134 O etimologiji hidronima *Strimon,* Strumica, vidi opširno dr Marko Višić, *Onomastika u grčkim poveljama srpskih vladara*, Oktoih, Podgorica 1999, str. 72.

135 *Meandar,* ima rijeke u Maloj Aziji, i boga te rijeke.

136 *Istar,* stari naziv Dunava koji po Herodotu izvire na krajnjem Zapadu.

137 *Fasid,* rijeka u Kolhidi, sada Fas, odnosno Rion; po Herodotu razmeđe između Azije i Evrope.

138 *Res,* rijeka u Troadi koju navodi i Homer u *Il*.XII 20-21, sa rijekama Heptapor, Rodij, Grenik, Skamandar i Esep.

139 *Aheloj,* ime rijeke na razmeđi Akarnanije i Etolije, i ime boga te rijeke.

140 *Nes(os),* odnosno *Nestos,* rijeka u Trakiji koju navodi i Herodot,

pa Grenik i Esep i Simòent[142] božanski s njima,
k tome Penej[143] i Hermon[144], pa Kaik[145] obilnog toka,
Sàngārij[146] silni, Ladon[147] i Parténij[148] sa njime,
Èuen[149], potom i Àrdesk[150], božanski Skàmandar[151] jošte.
Ona i koljeno sveto porodi kćêrki koje na
zemlji sa Àpolōnom, sa vladarom i Rijekama
jačaju ljude, tu sudbu od Diva imaju boga:
Pèjtho[152] i Àdmēta sa njom, Janta i Elektra još.
Dorída i Prìmna i božanska Uràn ija s njima,
pa Hipa i Klìmēna, Rodéja i Kalìroja k tome,
Zèuksa i Klitija, pa Ìdija i Pàsitōja još.
Pleksàura i Galaksàura, pa dražesna Diona,
Melobosída i Tôja, ljepòlika Polidóra sa njome,
Kerkèida dražesnog stasa i Pluta volòoka još,
Persèida i Janèjra, pa Àkasta i Ksanta sa njome,
Petréja ljupka, Mènesta i Európa k tome,

Historiae VII 109, 126.

141 *Halijakmon,* ime rijeke u Pijeriji, i boga te rijeke.

142 *Simòent,* ime rijeke u Troadi koju navodi i Homer u *Il*. IV 478, i boga te rijeke.

143 *Penej,* ime rijeke u Tesaliji, i boga te rijeke.

144 *Hermon,* ime rijeke u Frigiji i Misiji, i boga te rijeke.

145 *Kaik,* ime rijeke u Misiji, i boga te rijeke.

146 *Sangarij,* ime rijeke u Bitiniji, i boga te rijeke.

147 *Ladon,* ime rijeke u Arkadiji, i boga te rijeke.

148 *Partenij,* ime rijeke u Paflagoniji, i boga te rijeke.

149 *Euen,* ime rijeke u Etoliji, i boga te rijeke.

150 *Ardesk,* ime rijeke u Sarmatiji, i boga te rijeke.

151 *Skamandar,* ime rijeke u Troadi, i boga te rijeke koji se u *Ilijadi* bori na strani Trojanaca.

152 *Pejtho* (Uvjera) kćerka Okeana i Titanke Tetije, žena Argova, pratilja boginje Afrodite; boginja koja nagovara na ljubav kao temelj ljudskog i kosmičkog života, jer ljubav po čvrstom uvjerenju starih Helena sjedinjuje kako živa bića tako i kosmičke elemente, dok ih mržnja razdvaja.

Mètida[153] i Eurìnoma[154], pa s šafran-plaštom Telèsta,
Hrisèjida i Âsija još, pa Kàlipso dražesti puna,
Èudōra i Tiha, pa Amfítra i Òkirōja sa njome,
jošte i Stiga[155] najuglèdnija štono je ȍd svih.
Najstàrije ovo su kćerke od Òkeāna i
Tètije koje se rode, ȉ drugih jerbo imáde.
Hiljade tri vitkònogih Okeanída ima što
rasute jednako posvud nad zemljom i morskim
dubinam' stráže, među boginjam' čestita djeca.

153 *Metida,* kćerka Tetide i Okeana; prva Zeusova žena koju je progutao; boginja mudrosti. Metida je kao hipostazirana umnost simbol umnog određenja i vođenja svijeta, odnosno simbol vječne omudrenosti sâmog kosmičkog procesa, zbog čega i ne izlazi iz Zeusove nutrine, očitujući se preko svoje kćerke Atene, boginje mudrosti i rata koja simbolizuje umnu i fizičku silu koje se u tvornom procesu svagda dopunjuju.

154 *Eurinoma,* kćerka Okeana i Tetije, žena Zeusova, majka Haritâ; sa zmajem Ofionom, odnosno Ofionejom gospodarila Olimpom prije Krona i Reje koji su ih svrgli.

Eurinoma je u mitologiji drevnih Pelasta – tih autohtonih stanovnika Balkana, čiji etnikon *Pelasti* treba shvatiti kao *Belasti,* to jest bijeli, svijetli narod, narod koji živi u bijelim, sunčanim predjelima, te je to radije eponim za stare Slovene koji na ovim predjelima žive od praiskona – Velika majka bogova koja izranja iz prvobitnih voda kao simbola nesređenog stanja. Eurinoma je u teogonijskoj i kosmogonijskoj misli drevnih Pelasta ujedno i simbol postanja i oličenja kosmičkog života. Ona je, naime, ta koja iz ljubavne veze s Ofionom rađa kosmičko jaje iz kojega nastaje vidljivi svijet, kao što ga u orfičkoj kosmogoniji rađa kosmička Noć, o čemu vidi dr Marko Višić, *Kosmogonijska misao drevnog Bliskog istoka,* str. 208.

155 *Stiga* (Στίξ) kćerka Okeana i Tetije; ime rijeke u Donjem svijetu i boginje te rijeke koja boravi u tamnom Tartaru. Ona je najznačajnija stoga što je Zeus,u znak zahvalnosti što mu je sa svojom djecom Nikom (Pobjedom), Zelosom (Revnošću ili Takmom), Kratosom (Silom) i Biom (Snagom) pritekla u pomoć u borbi s Titanima, odlučio da se bogovi kunu njezinim vodama.

I drugih tol'ko Okeánovih sinova ima,
štono tekući šûme, Tètija gospa kojeno rodi.
Čovjeku j' smrtnu imèna teško navesti svih,
al' ih poznaju svi óni ùz njih kojino žive[156].

<Porod Hiperiona i Teje, Krija i Euribije>

Teja, Hìperiōnu se u ljubavi podav',
velikog Helija i sjajnu Selénu rodi, potom
Èōju kojano sja svima na zemlji što su,
k'o i besmrtnim bozim' što nȁ nebu prostranu žive.
Euríbija, među boginjam' dična, iz ljubavi
s Krijom Àstreja[157] vel'kog i Pàlanta[158] rodi,
pa Persa[159] štono međ' svima se istic'o znanjem.

<Eojin porod>

Èōja Àstreju junačnog srca vjetrove rodi:
Zèfira[160] svijetlog i Bòreja[161] što naglo putima hodi,
pa Nôta[162], boginja s bogom u postelju legnuv'.

156 Misli se na rijeke kao sinove Okeanove, jer je rijeka (ποταμός) u staro-helenskom jeziku muškoga roda.

157 *Astrej,* Titan, sin Euribije i Krija; muž Eoje s kojom je imao vjetrove Zefira, Boreja i Nota, potom Zvijezdu Danicu (Phósphoros) i ostale zvijezde.

158 *Palant,* Titan, sin Krija i Euribije; brat Astreja i Persa, muž Stige s kojom izrođuje Zelosa (Revnost ili Takmu), Nike (Pobjedu) Kratosa (Moć) i Biu (Silu).

159 *Perse,* Titan, sin Krija i Euribije, otac boginje Hekate.

160 *Zefir,* zapadni vjetar i bog toga vjetra; vjesnik proljećnih kiša i boljeg vremena.

161 *Borej,* sin Astreja i Eoje; Sjeverni vjetar, simbol oplođujuće snage u pelaškoj kosmogoniji.

162 *Noto,* Jug, sin Astreja i Eoje, bog južnog vjetra koji donosi kišu.

Poslije vjetrova Èrigenēja[163] Zvijezdu Danicu
rodi, pa blistave zvijezde nebo kojeno krase.

<Porod Stige>

Stiga, Òkeānova kćerka, iz ljubavi s Palantom,
Takmu[164] i Pobjedu[165] gležanja lijepih u dvorim' rodi,
pa Moć i Snagu, predičnu djecu, porodi još.
Tìma od Diva nije daleko dom, nit' sijela, nit'
puta imádu do ònog' kojim taj bog ih povède,
već svagdano uz gromòglasnog Zeusa sjede.
Takav savjet dade im Stiga, besmrtna Òkeanīda,
onoga dana kad munjòbija Olìmpljanin bogove
besmrtne sve na visoki Olimp pozove, zboreć' da onog'
od bogova ko bude se Titana protiv borio s njime
neće darova[166] lišit, nego će svako takovu imati
čast kakvu je prije među besmrtnim imao bozim'.
Još kaza da onaj ko je pod Kronom bez časti i darova
bio postići da će darove i čast, što je i pravo.
Tako besmrtna Stiga, po savjetu miloga
oca sa svojom sa djecom prva na Olimp stiže.
Zeus joj potom ukaza čast, izvànredne dade joj dâr'e,
jer odredi nju da bozima zakletva velika bude,
a njezina djeca da nav'jeke borave s njime.
Jednako tako i ostalim bozim' što obeća
izvrši sasvim, al' sâm svemoćno kraljujuć' vlada.

163 *Erigeneja,* Ranorođena, ranoranka, epitet boginje Eoje, Zore.

164 U izvorniku stoji Zῆλος, to jest *Takma, Revnost, Natjecanje, Plemenito nadmetanje.*

165 *Nike,* helenska boginja pobjede, kćerka Titana Palanta i Okeanide Stige, sestra Zelosa, Kratosa i Bije.

166 Apelativ γέρας, pored osnovnog značenja *dar, poklon,* znači i *dostojanstvo, počasna služba* i *počasno pravo,* na što se ovdje i aludira. Takvo značenje ima i imenica τιμή, *čast, dostojanstvo, služba,* što se vidi iz stiha 452.

<Potomstvo Febe i Koja>

Feba ὺtome Koju u žuđeni zagrljaj dođe[167].
Boginja potom u ljubavi s bogom zanèse i
porodi Letu sa crnim sa plaštom, nav'jeke milu,
prijaznu ljudim' i besmrtnim bozim', od prvog
ljubaznu dana, na Olimpu ὸd svih umìlnija buduć'.
I Àstēriju ὶmena srećnoga rodi što Perse je jednom
u dvore dovede vel'ke da milom je ženom nazove.

<Himna Hekati>

Ona zatrúdniv' Hèkatu[168] rodi koju nadàsve
Zeus počasti Kronid, obdáriv' je darovim sjajnim,
da sudbinu vrši na zemlji i trepètljivom moru[169].
Ona ì na zvjezdanom nebu zadobi čast, a
i besmrtni bogovi sámi odveć poštuju nju.
Jer ἳ sad, kad neko se od ljúdi po zemlji kojino hode,
po obredu bogate prinoseć' žrtve, za milost moli, tad

---

167 Imenica εὐνή, osim temeljnog značenja *ložnica, postelja,* znači i *ljubavni zagrljaj.*

168 *Hekata,* kćerka Persa i Asterije; htonsko božanstvo, simbol tajanstvenih sila prirode, gospodarica i zaštitnica magije; uz boginju Letu najpoštovanija boginja potekla od Titana. Budući da potiče iz Male Azije, na koju su drevni Egipćani već u drugom mileniju prije Hrista vršili ogroman uticaj, nije naodmet dodati da je njezino ime gotovo identično staroegipatskom apelativu *heka,* što na staroegipatskom i srednjeegipatskom jeziku znači magija, odnosno *život po sebi,* tvorac života i nosilac životvorne energije u svemu živome, o čemu više up. dr Marko Višić, *Duhovni i vjerski život drevnih Egipćana,* str. 10–12; 48–52.

169 Gornji stih bi se mogao prevesti i ovako:

da udio na zemlji i neplodnom moru imáde.

Hèkatu ù pomoć zove. Odviše lako postiže milost[170]
onaj boginja kome molitve naklono čuje[171],
tome i bogatstvo daje, jer ù tom' imáde moć.
Kòliko god se od Zemlje ĩ Neba bogova, naime,
rodi i zadobi čast, u tome ona udio ima.
Kronid joj nigda ne nänese zlo, niti joj ote
zadobi štono među Titanim', pređašnjim bozim',
nego udio ima, kakav u sámom početku dobi.
Nit' kao jedinoròđena boginja manju uživa čast,
[i počast na zemlji, na nèbu i moru imáde,]
neg' veću dàleko jošte, jer je poštuje Zeus[172].
Silno pomaže ona i koristi onom' kom' hoće;
uz čestite kraljeve sjedi kada se izriče pravda,
i među' ljúdima na trgu uzvìsuje koga joj volja.
Kad pak junáci se za ràt ljude što mori oružat'
stanu, boginja tada ù pomoć pritiče onim kojima
želi pobjedu naklono dati i slavu udijelit'.
Od koristi j' ona i kad ljúdi se u îgrama takme,
boginja tada ùz njih se nađe i pomoć im pruža.
Ko pak silom i snagom pobjedu stekne, taj nagradu lijepu
radostan odnosi lako, ocu i majci donoseć' slavu.
I borcim' na konju, kojima hoće, od koristi j' ona,
i onim' kojino žive od sinjega šumnoga mora.
Ako se pak Hèkati i Zemljotréscu[173] gromòglasnom
mole, lako im boginja dična udijeli lovinu mnogu,
al' ù tren ga oka i ükloni lako ako li hoće.

---

170 Doslovno prevedeno: *postiže čast, dostojanstvo.*

171 Doslovno prevedeno: *naklono primi.*

172 Iz gornjih stihova proizlazi da Hekata, prema ovoj Himni koja se smatra kasnijom interpolacijom, ima božansku moć na nebu, zemlji i moru. Tu moć je dobila prilikom prve razdiobe svijeta od strane Titana koje je oborio Zeus i vladavinu nad svijetom razdijelio sa braćom Hadom i Posejdonom.

173 *Zemljotresac,* epitet boga Posejdona.

Od koristi j' ona da s Hermijom[174] u toru blago uveća,
gòvedā krda i stada velika kôzā[175], pa stada
runastih ovaca, ako li u srcu odluči svom,
malena može uzvisit' a velikog sasvim ponizit'.
Zbog tog', mada j' ù majke jedinoròđena bila,
među bozima ipak častima svim čašćena bi
[Kronid hraniljom učini nju mladeži one što toga
poslije dana[176], svijetlo mnogòvidne ugleda Zore.
Odvàjkad tako j' hranilja mladeži ona, to njena je čast.]

<Potomstvo Reje i Krona>

Reja, u ljúbavi podav' se Kronu, dičnu porodi djecu:
Hèstiju[177] i Dèmetru[178], pa Heru sandala zlatnih,
potom silnoga Hada[179] što u podzemnim boravi dvorim,
imajuć' nemilo srce, pa gromòglasnog Zemljotrésca k tome,
i Zeusa[180] mudrog, bogova oca i ljudi,

---

174 *Hermija* ili *Hermes,* sin Zeusa i Maje; planetarno božanstvo, simbol omudrenih kosmičkih sila.

175 *Stada velika kozâ,* hoće reći *rasuta, raštrkana stada,* kakav se epitet susreće i kod Homera.

176 Prevod je uslovan, jer se ne zna da li se μετὰ ἐκείνην odnosi na Hekatu ili na ἡ ἡμερα, dan.

177 *Hestija,* rimska *Vesta,* prastaro helensko božanstvo ognjišta; zaštitnica kuće i porodice, plemena i grada, kao i pribjegara koji sjednu uz kućno ognjište; simbol reda i poretka, *životnog sustava* u društvenoj zajednici.

178 *Demetra,* tačnije *Gê+ Mêtêr,* Majka Zemlja; Velika majka bogova drevnih Helena, simbol vječno žive generativne sile u zemlji koja uzrokuje rast vegetacije, posebno žitarica, zbog čega se i vezuje za plodnost zemlje, odnosno za zemljoradnju.

179 *Had,* naziv Donjega svijeta i njegova gospodara u helenskoj vjerskoj misli; u genezi, sličnio Haosu, simbol virtuelnosti, prva faza oživotvorenja vitalnih potencija.

180 *Zeus,* sin Titana Krona i Titanke Ree, simbol sređenosti i omudrenosti

gromom kojino nav'jek široku potresa zemlju.
Njih bi veliki gutao Kron kako bi koje iz
majčine utrobe svete pred njena koljena stiglo
s namjerom ovom da nekoji od ponosnih sinova Neba
ne bi među besmrtnim bozim' kraljevsku imao čast.
Od Zemlje i zvjezdanog, näime, čuo je Neba
da je suđeno njemu od rođenog zginuti sina,
sâm mada je snažan, po naumu Zeusa silnog[181].
Zbȍg tog' ne stražiše zalud, nego motreći budno
svoju gutaše djecu, a Reju vel'ka obuze tuga.
Kad pak je Diva, bogova oca i ljudi, trebala
rodit', tad' milog oca ì mâjku preklinjat' stane
[Zemlju i zvjezdano Nebo sa njóme jošte,]
da zajedno ȍsmisle naum kako da tajno milog
porodi sina i Erìniju zbog rođenog ùblāži oca
[i djece štono ih proguta veliki lukavi Kron.]

Oni radosno čuju i usliše milu im kćerku,
pa joj kazaše sve što suđeno jeste dogodi da se
vladaru Kronu i njegovom srca junačnog sinu.
U Likt[182] pošalju nju, u bogati predjel na Kritu,
[najmlađe kada je imala roditi dijete,
Zeusa vel'kog. Golema zemlja primi joj sina
na prostranom Kritu da hrani i odgoji njega.]
Kroz támnu ga noćcu noseći onamo žurno, Zemlja u

kosmotvornih sila i oličenje umnih snaga koje gospodare univerzumom, što će reći da se Zeusova funkcija u kosmogoniji, u odnosu na Krona koji svijetom upravlja prirodnom nužnošću i silom vremena, očituje kao umno određenje i oblikovanje vidljivog svijeta.

181 Drugi dio stiha ne uklapa se u legendu o rođenju Kronove djece. Proizlazi da je Zeus prije samog rođenja kovao zavjeru protiv svoga oca, što je besmislica, zbog čega ovaj dio stiha i odbacuju Wolf, Heyne, Guyet i drugi.

182 *Likt,* naziv grada i predjela na Kritu, odnosno Kreti.

Likt najprije stiže, pa, rukam' ga uzev', u vrletnu
spilju sakrije njega, u nutrini presvete zemlje,
u Ègeju[183] gori obrasla što je šumama gustim.
Urána sinu, vel'kom vladaru, ranijem bogova
kralju, golemi kamen u pelene uvijen pruži;
on rukam' dograbiv' njega u svoju ga utrobu strpa.
Lùda, jer ù srcu ne spozna svom da mu je umjesto
kamena ostao nèsvladan, bezbrižan rođeni sin
koji će uskoro snagom i rukama svladati njega,
vladarske časti ga lišit' i sâm besmrtnim bozima vladat'.
Uskoro potom vladáru tome snaga i koljena
krasna postanu moćna i kako su godine
tekle veliki, lukavi Kron nadmudren bi Gejinim
odveć naumom mudrim pa svoj povrati porod
[savladan lukávstvom i snâgom vlastitog sina.]
Najprije pòvrāti kamen što ga j' posljednjeg progut'o bio.
Zeus ga postavi čvrsto u zemlju širokih staza,
u presveti Pit, ispod vrhova Pàrnasa gore[184],
znaménje da ùnaprijed bude i čudo ljúdima smrtnim.
Potom stričeve svoje òkōvā izbavi smrtnih
[Bronta i Stèropa, pa Arga naravi krute]
sinove Neba štono ih otac u ludosti u utrobu strpa[185].
Oni se sjete za dobročínstvo zahvale da mu,
pa mu udijele grom, a s njim ognjenu munju i
bljesak koje je prije golema sakrila Zemlja:
ù njih se uzdajuć' on ljud'ma i bozima vlada.

---

183 *Gora Egej* jeste planina Dikta na Kritu u čijoj je pećini Amalteja, po jednima koza, odakle i naziv Αἰγαῖον ὄρος, *Kozja planina,* po drugima nimfa, odgojila Zeusa koga je tu sakrila Rea od oca Krona da ga ne bi progutao.

184 *Pit,* vrlo stari naziv predjela oko planine Parnasa u Fokidi gdje se nalazio hram sa Apolonovim proročištem.

185 Doslovno prevedeno: *svêza.* Uran, Nebo, svoju djecu je trpao u utrobu Geje, Zemlje, o čemu je bilo riječi u st. 153-160.

<*Japetovo potomstvo*>

Japet Òkeanīdu Klìmēnu, djevu gležanja lijepih,
za ženu ùze i skupa u bračnu postelju legnu.
Ona mu Àtlanta[186], junačnog srca porodi sina,
rodi i drskog Menètija, k'o i Promèteja
mudrog, u mislima vještog, s njim i Epimèteja[187] smetenog
jako, što od pòčētka radišnim[188] ljudim' zlòsrećan bi,
jer prvi djevu ù kuću primi Zeus kojuno
stvori, a Menètija drskog gromòglasni Zeus[189],
munjom ognjenom zgodiv', u tamni pošalje Ereb[190]
poradi smjelosti lude i hrabrosti mjere što nema.
Àtlant, velike prisile usljed, nebo široko drži u

186 *Atlant,* sin Japeta i Okeanide Klimene; Prometejev, Epimetejev i Menetijev brat; otac Hesperida, Plejada i Hijada. Zeus ga je zbog učestvovanja u pobuni Titana protiv Olimpljana kaznio da na krajnjem Zapadu, tamo gdje se sastaju Hemera i Nikta, dan i noć, leđima drži svod nebeski.

187 *Epimetej,* sin Titana Japeta i Okeanide Klimene. Zbog nebudnosti postao uzrokom ljudskih nevolja što ih je Pandora, primivši je u svoj dom, izazvala. Etimološki gledano, Epimetej i njegov brat Prometej jesu teonimi aitiološkog karaktera koji simbolizuju nebudnost i budnost. Epimetej, naime, znači *Onaj koji kasno misli,* a Prometej *Onaj koji unaprijed misli,*dakle, budni, oprezni.

188 Apelativ ἀλφηστής znači *vrijedan, radišan, poduzetan,* ali i *onaj koji jede hljeba, hljebojeđa.*

189 Po drugima *dalekòvidi Zeus,* jer pridjev εὐρύοπα ima oba značenja.

Djeva što ju je stvorio Zeus jeste Pandora (Od svih obdarena) kojoj je otac bogova i ljudi uručio kutiju punu zala. Jedino dobro bilo je nada, o čemu se govori u st. 562–602.

190 Osim onoga što je o Erebu rečeno u nap. 48, dodajmo i to da je Ereb oličenje tame i božanstvo Donjeg svijeta, odnosno sâm Donji svijet u kojem žive Erinije, Hekatonhejri i troglavi pas Kerber; u Ereb poslije smrti odlaze duše umrlih. Na čelu Ereba stoje Had i Persefona.

krajnjim predjelim' zemlje pred Hesperídama jasnoga glasa
[stojećke glavom i rukama što umor nije im znan.]
Takav mu onaj premudri Zeus dodijeli usud.
Promèteja, savjeta vještog[191], neraskìdivim okovim,
krutim verigam' sveza, na srèdinu staviv' ga stupa, pa nä
njeg' pošalje orla širokih krila što mu neunìštiva
kljuvaše jetra koja bi opet noću narasla tol'ko
kol'ko bi cijeloga dana pojela ptica širokih krila[192].

191 Kompozit ποικιλόβουλος znači *onaj koji je u savjetu vješt,* potom *previjan, prepreden* i *lukav,* što Prmeteju kao simbolu umne sile, tome božanskom i ljudskom posjedu, u potpunosti odgovara. Osim toga, on je bio branitelj i dobročinitelj ljudskoga roda, a po helenskom predanju o potopu, i spasitelj ljudskoga roda, jer od njega potiče Deukalion, taj sumerski Ziusudra, odnosno akadski Utnapištim, o čemu opširnije vidjeti *Sumersko-akadski Ep o Gilgamešu,* uvodna studija u *Gilgameš,* IP Draganić, Beograd 1988, str. 95–96. (*Ep* s ruskog preveo, uz konsultaciju akadskog originala, propratnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

192 Apolonije Rođanin u *Epu o argonautima* II 1246–1260, kaže da je Prometej bio okovan na klisurama Kavkaza:

Njima dok plovljahu zaliv se Crnoga ukaza mora;
izrone s njima i visoki vrhovi Kavkaza
gore Prometej gdjeno je na klìsuri strmoj
udova okolo okovim mjedenim prikovan bio,
a jetrom se hranio or'o kojino dolićaše svagda.
Uveče opaze orla, uz šištanje kakono
oštro, oblacim' blizu, pri kraju proleti lađe,
pa ipak mašući krilim, jedra potrese sva.
Ptici uzduhom kojano leti naličan ne bi,
već je k'o veslima glatkim hitro mahao krilim.
Nedugo potom mnogòpatan čuli su jauk
Promèteja dok mu kljuvaše jetru; jauk se vazduhom
prolamaše jošte kad oni opaze orla, jetre
žderača, kakono opet stazama istim s planine sliće....

[Al' odvažni sínak Àlkmēne gležanja lijepih,
Herakle ubije orla i Jàpeta sinu
tègobu otkloni tešku i pâtnji sasvim ga liši,
al' ne protivno želji olimpskog Diva, višnjeg vladara
kako bi slava u Tebi rođenog Hèrakla[193] još veća
bila no što j' ranije na mnogòhranoj na zemlji bila.
Ò tom' se brinući veličaše vrloga sina.
I ljutit presta sa gnjevom kojim dotada obuzet bi,
jer se u mudrosti s Kronídom svèsilnim takmiti htio[194].]
Kad ono u Mèkōni bozi i smrtnici vođahu
raspru Prometej tad spremno vel'kog isječe vola
i prȅd njih postavi njega, hoteć' Zeusov nadmúdrit' um.
Pred ostale meso, debelu nutrinu s lojem,
volujskim želucem prekriv', pȍd kožu volujsku stavi,
pred Zeusa kosti goveđe bijele, vješto naslagav',
lukavo stavi, sa sjajnim ih prekrivši salom.
Tad otac bogova i ljudi prozbori njemu:
„Japetov sine, odličniji ȍd svih vladara, kako
li, drágoviću, pristrasno razdijeli komade nama!"
To reče podsmješljivo Zeus što namisli poznaje vječne[195].

[193] Herakle se smatra porjeklom iz Tebe, odnosno Tebancem, jer mu je otac Amfitrion bio Tebanac koji se u Tebu doselio iz Mikene.

O Heraklovoj majci Alkmeni vidi nap. 216.

[194] Misli se na Prometeja, jer je od bogova ukrao vatru i dao je ljudima, misleći da bogovi to neće saznati. Hesiod u prilog tome, u st. 533–560 navodi drugu zgodu.

Što se tiče toponima imenom *Mekona* koji se navodi u sljedećem stihu, u pitanju je stari naziv za grad Sikion na Peloponesu.

[195] Neki prevodioci, oslanjajući se na Homera, sintagmu ἄφθιτα μήδεα εἰδώς, prevode kao *što mudrost neprolaznu znade,* mada se takav prevod ne uklapa u kontekst. Kod Homera je on, naime, samo epitheton ornans, dok ovdje ima konkretno značenje: Zeus poznaje vječne namisli, odnosno namjere bogova i ljudi.

Promètej, domišljata duha, ne klòneć' se lukave
varke, ljupko se smiješeć', ovako prozbori njemu:
„Najvećma štovani, najveći Dive od bogova vječnih,
uzmider dio koji srce u grudim' ti želi!"
Reče snujuć' lukavstvo; Zeus, što namisli poznaje vječne,
spozna i ùoči varku pa ljudima smrtnim u
duši nesreću smisli u buduće što će se svršit.
Sa obadvje ruke on bijelo podignu salo;
srce mu obuze tuga, srdžba mu zahvati dušu
kad bijele od vola ugleda kosti lukavo spravljene.
Plemèna òtada ljudska na zemlji bozima vječnim
na miomìrisnim oltárim' bijēle sažižu kosti.
Ozlòjeđen jako njemu òblākā skupljač prozbori Zeus:
„Japetov sine, òd svih mudriji što si,
drágoviću, lukave varke okánio jošte se nisi!"
To reče srdeć' se Zeus što namisli poznaje vječne.

<Zeus stvara Pandoru>

Òtad pred očima lukávstvo ono imaše svagda
nè dajuć' silu neùmornog ognja Melije[196] rodu

196 Čitam s rukopisom koji umjesto μελίησι, donosi Μελίησι, Melije soju, pri čemu se misli na Melijske nimfe koje Hesiod navodi u 185. stihu. Tom prilikom, u 65, napomeni, rekli smo da on u epu *Poslovi i dani,* st. 144, raspravljajući o ljudskim pokoljenjima kaže da je Zeus treće pokoljenje ljudi stvorio od jasena (μελίη) posvećenog Melijskim nimfama. One bi, shodno tome predanju i gornjem stihu, bile praroditeljice ljudskoga roda. Šta Hesiod kaže o ljudskim pokoljenjima čut nam je od njega:
Posl. 90–180.

Prije na zemlji ljudska življahu plemena
daleko od zâla, nèvōlja i téškoga rada,
bolèsti teških što ljúd'ma donose zatornu smrt....
Pokoljenje zlatno stvorenja smrtnih najprije

besmrtni stvoriše bozi što Olimpa nastávaju dvore.
Pod Kronom gledahu svjetlost, dok nebom vladaše on:
poput bogova življahu oni, bezbrižno imajuć' srce,
daleko od napora, žalosti svake, kukavna starost
nije dirala nikog', noge i ruke vječno im mlade,
u obilju svakom bijahu oni, izvan nevolja svih,
iđahu ù smrt k'o da su svladani snom. Divotno sve
bijaše njima: obilan i veliki plod òd sebe
plodònosna davala gruda; pö volji u miru
poslove obávljahu svoje, u dobru svakome buduć'.
A kad pokoljenje ovo pöd zemlju ode,
duhovi postahu na zemlji dobri i blagi.....
Drugo su potom, od prvog dalèko gore, òlimpskih
dvora stanari, stvorili srebrno koljeno ljudsko,
ni likom ni umom zlatnome në bješe nalik:
stotinu ljeta dijete je brižna gajila majka,
ono se lùdo i bèzbrižno u domu igralo svom.
Kad potom òdrāstu i zrelu postignu dob,
na zemlji kratko svjetlost gledahu dana, nerázbora
usljed trpiše jade; pogubnoj zavisti nisu
ùmakli oni, nit' besmrtne bog'e štovati htjehu,
niti na svetim blaženim oltárim' prinosit' žrtve,
k'o što običaj prâvi od ljûdi traži. Kronìon
Zeus ï te pòd zemlju posla, ljuteć' se nä njih, jer
poštu ne dâvahu blaženim bozim' Olimp što drže....
Zeus pak otac ï treći rod stvorénja smrtnih,
srebrnom nï̈malo nalik, bronzano od jasena,
stvori, silno i strašno. Àreja čemerna djela
i objest im na umu bjehu, plodova poljskih
ne je'hu oni, srce im čelično, bez straha bilo.....

(Citirano prema Hesiod, *Poslovi i dani,* IP Književna zajednica, Novi Sad 1994. *Ep* sa starohelenskog metrički preveo, uvodnu studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

[smrtnijeh ljudi na zemlji borave štono.]
Al' vrli Japetov sin prevariv' njega ukravši
dalekòvidni sjaj neùmornog ognja[197] u šupljoj
narteksa trsci i Diva u vìsini kojino grmi
u duši rani, razgnjeviv' milo mu srce u
ljúdi kad vidje dalekòvidni sjaj neùmornog ognja.
Smjesta zbȍg vatre ljudim' ovu nevolju skova:
od zemlje priliku preslavni Šepávko[198] stvori,
čednoj djevici nalik, pȍ volji Kronova sina.
Potom je ȍpasa i ukrasi haljinom bijelom
boginja sjajnoòka Atena; niz lice joj rukama
svojim krasnu koprenu spusti, da je divota vidjet';
oko njezina čela divotni vijenac od svìjēžeg
poljskoga cvijeća Atena Palada[199] boginji stavi.
[Na glávu joj potom zlaćanu postavi krunu
kojuno sâm Šepávko prèslavni stvori, vlastitim
rukam' je izràđujuć' ugòdio dà bi Zeusu ocu.
Bijahu nà njoj mnoga umjetna djela, da je divota vidjet':
zvjerovi silni što kopno ih hrani i more;
Hefest ih ȉzradi mnogo – milina òblīvaše sve –
divotna bića, nalična stvorenjim' govore štono.]
Kad pak umjesto dobra lijepu opačinu stvori, tad nju,
gizdala koja se nakitom sjajnòoka što joj podari
kćerka moćnoga oca[200], međ' ljude i bogove dovède.
Čudit' se stanu besmrtni bozi i smrtnije ljudi,
opaze kada golemu, za ljúde neodòljivu, zamku.

---

197 U izvorniku stoji ἀκάηατον πῦρ, *neumoran, neiscrpljiv, vječni oganj.*

198 *Šepavko,* epitet boga Hefesta kojega je Zeus, zbog toga što je pritekao u pomoć majci, boginji Heri, bacio s Olimpa kojom prilikom je tobože ošepavio. Bit će bliže istini da epitet ἀμφιγυήεις primarno znači *spretan, vješt rukama.*

199 *Palada,* epitet boginje Atene kao moćne djevice.

200 *Sjajnooka kćerka,* boginja Atena, *moćnoga oca,* to jest Zeusa.

Od te koljeno potiče žêna kojeno slabašne jesu;
[ȍd nje pogubni rod i žensko potiče pleme;]
što među muževim' smrtnim na vèl'ku nesreću žive,
nemáštinu pogubnu nȅ dijeleć' s njima, nego bogatstvo.
K'o kad u košnicam' natkritim pčele trutove
neràdišne hrane, na rđava što su navikli djela –
pčele cijeloga dana do sámog' zalaska sunca,
iz dâna ù dan se trude i bijeli spravljaju vosak,
a trutovi u košnicam' natkritim unutar ȍstajuć' –
tako i Zeus u visìni kojino grmi obličje načini
žene na rđava navikle djela smrtnim ljudima
nȁ zlo. [On ì drugu nevolju dade umjesto dobra:
k'o braka se klòni i poslova mučnih sa ženam',
ne htjeć' se ženit', pa tegobnu doživi starost,
nemajuć' potrebnu njegu, mada dok živi ima
dobára, pȍ smrti tome rođaci imétak daljni mȅđ'
sobom dijele. Onaj kom' usud dodijeli brak, sve da
ga i čestita, pameti zdrave, dopadne žena,
ì tom' se dobro sa zlîm čitavog izmjènjuje vijeka.
Kom' pak se desi da opaku izrodi djecu,
taj živi, u grudima, srcu i duši svagdano
neprèbolnu imajuć' tugu, štono j' neizljèčivo zlo.]
Zbȍg tog' nadmúdrit', prèteći Zeusov um, nije mogúće,
jer ni Japetu sin, Prometej, što ćud dobru imáde,
njegovoj strašnoj ne ùmaknu srdžbi, nego pȍ nuždi
njega, premda j' vrlo domìšljat, teški okovi priječe.

<Titanomahija>

Kad jednom Otac[201] ù srcu svojem zamrzi Kota,
Gija i Brijàreja, teškim ih okovim sputa,
na golemoj snazi zavideć' njima, na izgledu

201 *Otac*, to jest Uran, Nebo.

jošte i stasu, pa ih nȁstani ispod širokòstazne zemlje,
tamo trpjehu jade pod zemljom boraveć', na
krajnjem budući rubu, na granicam' velike zemlje,
vremena dugo srdeć' se jako s vel'kom patnjom u duši.
Njih Kronid i ȍstali besmrtni bozi kojeno
ljepòkosa iz ljubavi s Kronom porodi Reja,
po savjetu Geje opet na svijetlo izvèdu dana.
Ona bozima tada potanko izloži sve:
kako će pobjedu s njima i dičnu postići slavu.
Dugo se borili bjehu dušègubnu trpeći patnju,
jedni sȁ drugim bozim' u onom kreševu ljutom
Titani bozi i oni od Krôna potekli što su,
jedni sa Ôtrija[202] vrletne gore, Titani dični,
a drugi s Olimpa bozi, daváči dòbāra, iz
ljubavi s Kronom što ih ljepòkosa porodi Reja.
Oni se jedni sȁ drugim tada, s bolom u duši, već
punih godina deset iz dâna borahu ù dan.
Nit' kraja, niti svršetka mučnome boju zȁ
obje bijaše strane, ishod borbe podjednak bi.
Kad pak ône opskrbi svime potrebno što je
[nektarom i ambròsijom što sámi bogovi jedu,]
u grúdim' svima se njima junačno ȍsnaži srce
[dočim okuse nektar i ambròsiju slatku.]
Nato bogova otac i ljúdi prozbori njima:
„Čujte me dobro, Zemlje i Neba čestita djeco,
da kažem vam' što srce u grudim' nalaže meni.
Odveć vremena dugo iz dâna ù dan jedni
protivu drugih za pobjedu i prevlast bitku bijemo
mi od Krôna potekli što smo i Titani bozi.
Titanim' naspram u ljútome boju deder vel'ku
pokážite snagu i svoje neunìštive ruke,
prìjatēljstva se sjećajuć' divnog i kol'ko pretrpjeste

202 *Otrij,* visoka planina u tesalskoj oblasti Ftiotidi.

jada prije no što na svijetlo izìđoste dana
ispod okova mučnih iz tamnog donjega svijeta.“
To reče, a čestiti Koto u odgovor prozbori njemu:
„Božanski stvore, ti dobro znâno nam reče! I sâmi
znamo kòliki um, kòliku pamet imádeš, da
ljúdi jošte spasitelj od pogubne propasti pȍsta.
Ȕz pomoć pameti tvoje natrag vratismo mi se iz
donjega svijeta, okova krutih se riješiv’, srećni
što se, Krònide, vlädaru, ne nadasmo tome.
Zbȍg tog’ mi ćemo ȉ sad s namjerom dobrom i odlukom
čvrstom u bitci u strašnoj silu pomoći vašu
protivu Titana vodeći borbu u kreševu ljutom.“
To reče, a njemu povlade bozi, daváči dòbāra,
kad čuju mu zbor; duh im za borbom žudjeti stane
još jače nego li prije. Istoga dana strašan
zametnu boj boginje i bogovi ȍdreda svi
[Titani bozi i oni od Krona potekli što su]
pa oni štono ih Zeus iz Èreba pod Zemljom na svijetlo
ȉzvede dana, strašni i silni, golemu imajuć’ snagu.
Stotinu ruku iz raména njima je jednako
stršilo svima; svakome ȍd njih iz raména pedeset
izraslo glava na njihovim udim’ što moćna su jako.
Tad u kreševu ljutom naspram Titana stanu
goleme stijene u snažnim držeći rukam’.
Titani sȁ druge strane redove zdušno ojàčaju
bojne, pa jedni ȉ drugi u isto u vrijeme djelo
pokažu rȕku i snâge. Zahuča silno, beskrajno more,
zemlja zatutnji glasno, potrésav’ se šîroko zaječa
nebo, iz tèmelja visoki drm’o se Olimp
pod udarim’ bogova vječnih; golema trêšnja do
tamnog Tartara dopre s tutnjavom kòrākā mučnom
k’o i hitaca moćnih u golemoj bojovnoj vrevi.
Jedni nȁ druge tako gorke izmètahu strijele, a graja

se jednih ȉ drugih dok se dozívahu do zvjezdanog neba
dizati stala, oni se uz bojni sukobe poklič.
Ni Zeus dalje svoju ne obuzdávaše silu, već mu
se namah srce ispuni gnjevom, pa svu iskaže
snagu. S Olimpa stižuć' ȉ neba još neprèstano
svijetle bacaše munje kojeno, praćene gromom i
bljeskom jedna zȁ drugom hitro iz snažne letjehu
ruke, često strašan vitlajuć' plamen. Okolo
plamteć' zatutnji zemlja život kojano daje, a
golema šuma u požaru posvud praskala mnogo.
Zemlja ȕzavre cijela, Òkeāna tokovi svi, k'o i
trepètljivo more. Vruća pak para od zemlje rođene
Titane pokri, do ètera[203] svijetlog neìzmjeran
diz'o se plamen, a blještava svjetlost munje i groma
njima zaslijepi oči, mada bijahu silni.
Golema jâra obuze Haos: to bio je prizor
što ga vidješe oči i buka što čuše je uši,
k'o da se zemlja i široko nebo odòzgo srazili
bjehu; tutnjava toliko velika nasta k'o da
ruši se zemlja, ozgo se na nju rušilo nebo
[tòlika tutnjava bi dok se mĕđ' sobom borahu bozi.]
I vjetrovi jošte trêšnju pojàčahu zemlje, oblake
prašine, pa grom sȁ tim' i bljesak, k'o i plamenu munju,
tê strijéle velikog Diva, bojni donoseć' poklič i viku
među redove obiju strana. Buka beskrajna nàsta
u kreševu ljutom gdje moćna se vidjela djela,
stiša se boj. Oni se dȍtad, jedni potìskujuć'
druge, u krvavoj borbi bez prèdaha borahu silno.
U redovim' prvim ljutu otpočnu borbu Koto,
Brijàrej i Gij kojemu rata nigda zadosta nije,

[203] Čitam αἰθέρα, *etera,* kako donose neki rukopisi, umjesto ἠέρα, vazduha. Eter je, naime, kosmičko svijetlo koje se nalazi iznad ἀήρ-α, *vazduha*, donjeg zraka, *tame, magle.*

715 stijéna kojino trista jednu zà drugom snažnim
rukama hitnu; strijelama svojim potom Titane
zaspu pa ih pod širokòstaznu pošalju zemlju,
okovim teškim okuju njih pošto ih rukama
svladahu svojim, mada junačnog bijahu srca,
720 pod zemljom dubòko tol'ko nad zemljom kol'ko je nebo
[upravo tol'ko j' daleko od zemlje do Tartara mračnog.]
Devet bi, naime, noći i dana bakreni nakovanj
sà neba pad'o, a desetog nà zemlju pao
723a [tol'ko j' dalèko od zemlje do Tàrtara mračnog.]
Devet, opet, bi noći i dána bakreni nakovanj
725 sa zemlje pad'o, a desetog u Tartar pao.

<Opis Tartara>

Bakrena ograda okolo njega se pruža; u reda
se tri oko òtvora njemu prostrla noć, dok mu
odòzgo korjenje zemlje i móra trepètljivog raste.
Tu su, po nàumu Diva, òblākā skupljača,
730 bozi Titani skriti u tamni podzemni svijet,
u vlažnome mjestu gdje kraj je goleme zemlje[204].

[204] Iz gornjeg stiha, kao i iz st. 736–738, proizlazi da Tartar u Hesiodovoj kosmogoniji zauzima značajno mjesto, jer je on, po njemu, početak i svršetak zemlje, mora i neba. Značajno je i to da je Tartar *predjel mučan i vlažan,* odnosno *truležan.* Kao takav on je mjesto sublimacije, odnoso zemljine tvorne moći, pobliže rečeno „negativna" strana tvornog procesa, što će reći mjesto neaktualne, isključivo potencijalne stvarnosti, funkcionalnih počela koja, slično sjemenu bačenom u crnu, mračnu zemlju u kojoj se raspada, *truli*, težeći da u vidu klice nastale iz raspadnutog sjemena iziđe u aktualnu stvarnost, u njoj živi i iživi se.

Zbog toga se može reći da je Tartar mjesto u realizaciju još uvijek potpuno ne uvedene, već potaknute stvarnosti koja se po ovaploćenju i iživljenosti ponovo vraća u Tartar, zbog čega je on i mjesto, uslovno rečeno, zanavijek

Otuda njima izlaska nije, jerbo Posèjdon bakarna
postavi vrata, još ih i bedem sa svih okrùžuje strana.
Tu Gij i Koto, pa s njima Brijàrej srca junačnog
735 žive, čùvāri vjerni egidònoše Diva.
Tu su, svima po njihovom po redu, izvori i
granice tamnòvite zemlje, Tartara mračnog,
trepètljivog mora, kao i onog' zvjezdanog neba,
predjeli mučni i vlažni i bogovi kojih se groze.
740 Veliki ponor[205], i ako bi neko ùnutar vrâtā
jednom se naš'o, taj ni za godinu cijelu do tlà mu
stigao ne bi, no bi ga vihor za vihorom strašnim
nosio posvud. To čudo groze je puno i sámim
bozima vječnim. Uzdižu tu se i nemili dvori
745 tamnòvite Noći oblacim' zastrte tamnim.

<Stanište Neba i Noći>

Isprèd njih[206] Japetov sin, nepòmično stojeć', široko

---

minule, prethodno vidljive, na svijetlo dana izišle stvarnosti.

Tako shvaćen Tartar, slično Haosu, u kosmotvornom procesu, u svim starim kosmogonijama, kao na primjer, u orfičkoj, zauzima jako značajno mjesto.

205 U izvorniku stoji χάσμα μέγα, *veliki zjev,* odnosno *procjep, bezdan, ponor.*

Hesiod nazivajući Tartar *velikim ponorom,* odnosno *procjepom,* isti izjednačuje sa Haosom, jer se upravo *apelativ* χάος izvodi iz χάσμα. To ukazuje da im Mudrac iz Askre, nikako neuki čovjek, kao što se predstavlja u epu *Poslovi i dani*, pridaje gotovo istovjetan značaj u tvornom kosmičkom procesu, o čemu je bilo riječi u nap. 44 i 186.

206 Misli se na dvore Noći, ali i Dana (Nikte i Hemere) koji su se nalazili na krajnjem zapadu, u blizini vrta Hesperida. Tu je po predanju, Japetov sin Atlant, za kaznu što je s Titanima učestvovao u pobuni protiv Olimpljana, glavom i rukama držao nebo. Po tome je sličan bogu Šu, svijetlom zračnom prostoru koji se nalazi između Geba i Nut i simbolu inteligencije u egipatskoj vjerskoj misli.

nebo glavom i neùmornim rukama drži.
Tu Noć se sastajuć' s Danom jedno pozdravlja drugo
preko bronzanog vel'kog prelazeć' praga. Kad
jedno u dvôre ulazi svoje, upravo tada
izlazi drugo. Nigda u dvorim' ne borave skupa,
neg' svagda jedno, izvan' bivajuć' dvôra, posvud
pohodi zemlju, dok drugo, buduć' unutar dvôra,
čeka kada će vrijeme njegova polaska doći.
Pozemljárima jedno svijetlo svèvidno drži,
a drugo, zlokobna Noć, San u svojim rukama ima,
ònog' rôđaka Smrti, oblacim' zastrta tamnim.

<Stanište Sna i Smrti>

Tu i djeca tamnòvite Noći dvôre imádu,
San ì Smrt, bogovi silni. Njih nigda zlaćanim
zracima svojim ne pògleda Helije sjajni,
nit' kad se nȁ nebo diže, nit' kad silazi s neba.
Òd njih se jedno po zemlji i širokoj pučini morskoj
u miru svagdano vrzma, i ono je ljudima milo,
dok drugo srce željezno ima, u grud'ma j' nemila duša
òd mjedi njemu pa koga od ljúdi ùgrabi jednom
toga nè pušta više, i bozima vječnim ono je mrsko[207].

<Stanište Hada>

Tu sprijeda su prešumni dvori boga podzemnog svijeta
[silnoga Hada[208] i Pèrsefonēje[209] kojano uliva stravu]

[207] Dobro božanstvo što se vrzma po moru jeste bog sna Hipnos, a zlo božanstvo koje ima željeznu dušu jeste bog smrti Thanat (os), Tanat.

[208] O *Hadu* vidi nap. 162.

[209] *Persefona,* odnosno *Persefoneja,* kćerka Zeusa i Demetre, Hadova žena; u genezi simbol rastakanja starog kao supstrata za novi život, to jest u zemlju bačenog sjemena, što oličavaše kao kraljica Donjega svijeta, iz koga će

ispred štono ih čuva grozan, nemili pas što opakom
varkom se služi. Onim unutra ulaze štono
repom i ušima umìljato maše, al' izići
natrag nȅ pušta taj, neg' svagdano stražeć' proždire
onog' kog' zgrabi kad pokuša izić' na vrata
[silnoga Hada i Pèrsefonēje kojano uliva stravu[210].]

<*Stanište Stige*>

Tu boravi i boginja vječitim bozima mrska,
Stiga užasa puna, najstàrija kćêrka kružnog
Òkeāna[211]. Tu od bogova dalje slavne nastava
dvore visòke kojeno natkrìljuju stijene, a
srebrni stupci odàsvud se kȁ nebu uzdigli sasvim.
Taùmanta kćerka, Ìrida brzònoga rijetko dohodi
tamo noseći vijesti sa široke pučine morske.
Kad pak razdor i svađa mȅđ' besmrtnim iskrsnu bozim',
il' kad
ĩzusti laž neko od onih što Olimpa nastávaju
dvore, tad' Div Ìridu šalje da iz dàljine zakletvu vel'ku
bogova donese: u zlatnome vrču hladnu čuvenu
vodu, izljeva što se iz strme visoke stijene.
Dubòko ispod širokòstazne zemlje, iz svete
rijeke Okeânov rukavac taj kroz crnu otiče noć,
deseti dio Okeánovih njemu je dodijeljen vóda,
drugih dijelova devet, srebrnim vir'im zemlju i široku
pučinu morsku okrúživ', u slano se survava more,
a deseti teče iz hridi, bozima nevolja vel'ka:

nastati novi život, to jest klice iz sjemena, što je oličavala kao *Kora*, to jest oličenje nepresušne rodnosti i plodnosti Majke Zemlje, Demetre.

210 Gornji stih se ne susreće u bolje očuvanim rukopisima.

211 O Okeanidi Stigi vidi nap. 138. Zašto Hesiod Stigu naziva *boginjom mrskom bogovima* kaže nam u st. 792–806.

kad neko od bogova što vrh Olimpa nastávaju
snježnog nä žrtvu vodu izlije tu, krivo se zaklev',
taj nepòmičan leži godina dok se nè svrši cijela.
Ambròsiji i nektaru nit' se primiče bliže
uzeo da bi, neg' na ležaju prostrtu bez daha
i sluha leži, obàmrlost teška prekriva njega.
Kad pak bolest ga tokom duge godine mine,
nevolja za nevoljom sve teža jedna zà drugom stiže:
devet je godina cijelih od bogova rastavljen vječnih,
nit' kad se u vijeću il' na gozbama sastaje s njima
dok ne protekne godina devet, al' se desetog ljeta u
zbor bogova vraća što Olimpa nastávaju dvore.
Zakletvom takvom učine bozi Stîge, vječitu, od
iskona vodu, krševitim krajem kojano teče.
[Tu su, svima po njihovom po redu, izvori i
granice tamnòvite zemlje, Tartara mračnog,
trepètljivog mora, kao i onog' zvjezdanog neba,
predjeli mučni i vlažni, i bogovi kojih se groze[212].]
[Tu su blistava vrata, pa bakreni, nepòmični
prag, beskrajnim korjenjem učvršćen kojino jeste,
òd sebe postao[213]; naprijed, dalje od bögova svih,
Tìtani boravak imaju svoj, iza Haosa mračnog[214].
Pòmoćnīci pak Zeusa gromovnog slavni uz
temelje Òkeāna dvore imaju svoje, Koto
i Gij jošte sa njime, a Brijàreja naravi blage,
Zemljotrésac dubòko što grmi zetom učini svojim,
Kìmopolēju kćerku za ženu davši mu svoju.]

212 Ponavljanje stihova 736–739.

213 Hoće reći da je prag načinjen od prirodnog metala.

214 Čitam s rukopisom χάεος ζοφεροῖο, umjesto χάεος ζοφεροῖο kako predlaže F. Solmsen.

<Rođenje Tifoeja ili Tifona>

[Kad pak Zeus Titane ȍtjera s neba, tad golema
Zemlja Tifòeja, sina najmlađeg rodi iz ljubavi
s Tartarom mračnim na podstrek zlaćane Afrodite.
U djelima ȉzvrši što ih ruke mu pratila snaga,
a noge moćnoga boga bez umora bjehu; iz raména
zmîje mu stotinu štrčalo glava, opakog zmaja,
jezicim' palacajuć' crnim; iz očiju u
njegovim čudesnim glavam', pod vijéđim' sijevala vatra;
iz glava mu sviju, gledaše kada, gorjela vatra.
Iz svih se ȕžasnih glasio glava, raznòvrsne
ispúštajuć' neizrècive glâse: pokàtkad se
òglašāvahu tako da samo ih razùmiju bozi,
ponekad rikom gordog, objesnog bika glasno što riče,
pokàtkad urlikom lava što okrutno srce imáde,
ponekad opet se nâlično štenadim glase, čudesno slušat',
ponekad šištanju nalik ȍd kog' vel'ke odzvánjaju gòre.
I doista tog' bi se dana neìzmjerno desilo zlo,
i on bi ljúdima smrtnim i bozima vječnim zavlád'o,
da to žustro ne ȕoči bogova otac i ljúdi:
zagrmi silno i strašno, okolo zemlja zaječi
grozno i široko nad njôme nebo, jošte i
more, pritoci Òkeāna i dùbine zemlje.
Veliki tres'o se Olimp pod božanskim nogama
vladara ustane kad se, a potom zaječi zemlja.
Jâra jednog ȉ drugog, munje i groma, plavetno
zahvati more, pa oganj iz nemani one, k'o i
vjetrova kojino žegu, pa k tome ognjene munje.
Čitava ȕzavri zemlja, sa njôme nebo i more.

Valovi silni uzduž òbāla bješnjehu posvud
od sile bogova vječnih, nastade beskrajna trêšnja.
Aid' se tres'o u podzemlju mrtvima kojino vlada,
pa Titani Tartara ispod sa Kronom kojino žive,
zveketa usljed kraja što nema, k'o i ljutoga boja.
Kad Zeus snagu sakupi svoju, oružje zgrabi:
grom, bljesak i s njima onu ognjenu munju, o
Olimp ùdariv' skoči, pa okolo posvuda
čudesne glave nemani strašne zapali sve.
Kad Zèus ga svlada i udarcim' izbije njega, Tifòej
sàlomljen sruši se tada, zaječi golema zemlja.
Plamen iz vođe štono j' pogođen gromom izbije
naglo po guduram' gorskim, kršnim i mračnim, kada
udaren bi. Golema zemlja čudesnom parom
velikim dijelom spaljena bi, topeć' se kalaju
nalik kad ga u dobro bušenoj peći vješto zagriju
ljudi, il' k'o željezo, od svega štono je tvrđe,
kad se u guduram' gorskim, žarkim smekšano ognjem,
u divotnoj rastapa zemlji pod Hefesta[215] rukama snažnim:
tako se topiše zemlja u žaru plamtećeg ognja.
Ljutit u duši u široki baci ga Tatar.
Od Tifona žestoki vjetr'i koji duvaju vlažno
potiču redom izuzev' Nota, Boreja i Zèfira svijetlog[216],
božanskog koljena što su, smrtnicim' od koristi mnoge,
dok vjetrovi drugi zalúdu duvaju morem.
Vjetrovi jedni na tamnòvito ruše se more,
olúju stvârajuć' strašnu, veliko ljúd'ma bivajuć' zlo;

215 *Hefest,* sin Zeusa i Here, bog ognja, identičan rimskom Volkanu. U genezi simbol životvornog ognja, topline u zemlji i oličenje transmutirajuće energije, po čemu je sličan staroegipatskom bogu Sethu i Ptahu.

216 U originalu stoji Ἀργέστεω Ζεφύρου, što se može prevesti kao *Argesta Zefira,* dok neki rukopisi donose ἀργέστεο Ζεφύρου, *Zefira koji vedri*, čini nebo sjajnim, za kakvo se čitanje odlučio prevodilac, kao i u 379-om stihu.

u skladu s godišnjim dobim' duvaju oni ništeći
lađe, zatiruć' mornare. Òd toga zla ljúd'ma što se
na pùčini morskoj susretnu s njima pomoći nema.
Vjetrovi drugi po beskrajnoj, cvijećem pokritoj, zemlji
draga zatiru polja ljúdi na zemlji rođeni što su[217],
prašinom i fijukom mučnim ispùnjujuć' njih.]

<Zeus postaje vladar bogova>

Kad pak blaženi bozi posao svršiše mučan i
borbu za časti s Titanim' odluče silom, tad, po
savjetu Zemlje, dalekòvidnog Zeusa sa Olimpa
da kraljuje i vlada besmrtnim bozim' poticat'
stanu, a on im pravično tada podijeli časti.

<Zeusovo potomstvo>

[Zeus, bogova kralj, prvo za ženu Mètidu uze[218]
kojano od bogova i smrtnijeh ljudi najviše znade.
Kad pak je sjajnòoku Atenu trebala rodit',
tad on je lukavo laskavim obmanu riječim'
i potom je u svoju u nutrinu stavi, k'o što
mu Zemlja i zvjezdano Nebo savjet su dali.
Takav savjet mu daše da neko se drugi od bogova
vječnih umjesto Diva kraljevske ne bi dokop'o časti.
Suđeno bi da òd nje se premudra porode djeca,
k'o prva sjajnòoka Trìtogenēja kćerka[219], što snagom je

[217] Neki sintagmu χαμαιγενέων ἀνθρώπων prevode kao *od zemlje rođenih ljudi,* dok ἔργ' ἐρατά doslovno prevedeno znači i *poslove mile,* umjesto *draga polja.*

[218] O *Metidi* i razlozima zašto ju je Zeus sakrio u svoju nutrinu, vidjeti nap. 136.

[219] Atribut boginje Atene Τριτογένεια u starini je različito tumačen. Po

i savjetom mudrim ravna svojemu ocu.
Potom je ona trebala roditi sina ljúdi
i bogova vladara što junačno srce imáde,
al' Zeus je prije u svoju nutrinu strpa
da bi na dobro ga ῑ zlo pútila boginja ta.
Za drugu ženu sjajnu Tèmidu[220] uze što mu porodi
Hore[221]: Eunomìju, Diku i jošte u cvijetu Irenu,

jednima znači *Rođena na jezeru Tritonu* u Arkadiji, po drugima *Rođena na jezeru Tritonu* u Libiji, dok je po našem mišljenju tako najvjerovatnije nazvana po rijeci, odnosno potoku Tritonu u Beotiji koji utiče u jezero Kopaid, jer se to mjesto naročito slavilo kao postojbina boginje Atene. Povezivanje gornjeg epiteta s jezerom Triton u Libiji, na kojemu se tobože rodila boginja Atena, neutemeljeno je ne samo zato što se, po predanju, boginja rodila iz Zeusove glave, po čemu je simbol umne sile, umstvenosti, već više zbog toga što je ona u bitnosti hipostaza i sublimacija kanaanske boginje Anat koja bijaše boginja rata i ljubavi, to jest života i smrti. To će reći da boginja Atena Helenima dolazi sa istoka. Hesiod na gornjem mjestu boginju Atenu shvata isključivo kao boginju rata, a ne i mudrosti.

220 *Temida,* kćerka Urana i Geje; u helenskoj kosmogoniji simbol kosmičkog reda i poretka i kao takva slična sestri Mnemosini. Ona je simbol svjesnog i omudrenog, vječno tvornog procesa u kosmosu, to jest toka, reda i krajnjeg razvoja, odnosno dometa svega što teži da u tom i takvom procesu bude stvoreno. To je razlog zašto je Temida ujedno i boginja sudbinski danog, od Apsoluta unaprijed projiciranog u svijetu bogova, ljudi i prirode, što je ovdje slučaj. Zar bi se inače njoj obraćao vrhovni bog Zeus. Ako stvari stoje tako onda proizlazi da je Zeus samo hipostaza Apsoluta, kao što je i osioni Jahve u starohebrejskom panteonu samo hipostaza El-Šadaja, Apsoluta u hebrejskoj religiji.

221 *Hore,* kćerke Zeusa i Titanke Temide, simbol i oličenje kako sklada među kosmičkim elementarnim silama tako i skladne mijene godišnjih doba. Značenjem svoga imena upućuju na pravo vrijeme, pravi čas za vršenje godišnjim dobima primjerenih poslova, našto ukazuje i značenje njihovih imena: *Eunomija* (zakonomjernost), *Dike* (pravičnost) i *Irene* (mir, složnost) zbog čega i jesu

o djelima smrtnih stvorenja što će se brinut,
pa Mojre[222] kojima premudri Zeus udjeli čast:
Klotu, Làhesu i Àtropu s njima, što čine
ljúdi da smrtni dobro k'o ȉ zlo svagda imádu.
Eurìnoma, Okeánova kćerka, što izgled
dražestan ima, tri mu ljepòobrazne Harite rodi:
Àglāju još i Èufrosīnu, pa Taliju dražesti punu.
Njima dok gledaju čežnja udove kojano slabi
iz očiju teče, ispod obrva njima pogled je lijep.]
On i mnogòhranoj Demetri u postelju uđe, što
Persèfonu bjelòruku rodi kojuno Ajdònej od
njezine ȕgrabi majke, al' mu je Zeus premudri dade.
Ljepòkosu Mnèmosīnu zatim poželi strasno
štono devet mu Muza sa zlaćanim porodi vijencem,
svetkòvine, jošte ugodne pjesme kojim se mile.
Lêta s egidònošom Divom u postelju legnuv'
Àpolōna i Artèmidu streljàčicu rodi,
ljupkija djeca štono su ȍd svih sinova Neba.
K'o posljednju Heru u mladosti cvijeta za ženu uze
kojano iz ljubavne veze s bogova kraljem i
ljúdi, Hebu, Àreja[223] i Ilìtiju[224] rodi.
Sâm Dive sjajnòoku Atenu rodi iz gláve,
boginju strašnu, nepobjèdivu, vojske što vodi, podstiče
razdor, kojoj kavge su, bitke i bojevi mili.
Hera, jer se na mûža, s njim se posvađav' ljutila
mnogo, Hefesta slavnog, bez ljubavne porodi veze,
u rukama vještiji što je ȍd svih sinova Neba.

istinske kćerke boginje Temide kao simbola reda i poretka u univerzumu.

222 *Mojre, Suđaje,* boginje usuda, sudbinski danog, unaprijed određenog. Tri su Suđaje: *Kloto* (Prelja) koja prede nit života, *Lahesa* koja razvlači nit i *Atropa* (Neumoljiva) koja kida životnu nit.

223 *Arej,* sin Zeusa i Here, božanstvo rata drevnih Helena; planetarno božanstvo, u genezi simbol sublimacije.

224 *Ilitija* (Εἰλείθια) kćerka Zeusa i Here, boginja porođaja.

[Od Àmfitrīte[225] i od Zemljotrésca gromòglasnog
Triton se širokòvladni, veliki rodi[226], dubìne morske
kojino drži, sa milom sa majkom i ocem vladarem
u zlatnim boraveć' dvorim, čudesan bog[227]. Àreju
štit'e što ništi Kìterka Užas i Stravu[228] rodi,
bogove strašne što u ljutome boju s gradòbijom
Àrejom bogom čete jùnāka rastjèruju guste.
I Hàrmōniju[229] koju junačni Kadmo za ženu uze.
Zeusu Maja[230], Àtlanta kćerka, Hermiju porodi slavnog,
glasnika bogova vječnih, u postelju ùšav' mu svetu.
Sèmela[231], Kadmova kćerka, iz ljubavi s Divom,

225 *Amfitrita,* kćerka morskoga boga Nereja, Posejdonova žena koga Hesiod naziva Zemljotresac; oličenje morske šumeće vode.

Hesiod od st. 930–937, opisuje potomstvo boga Posejdona, Areja, odnosno Aresa i Afrodite.

226 *Triton,* sin Posejdona i Amfitrite, morsko božanstvo u službi Posejdona. Božanstvo dobre naravi koje, slično Nereju i Glauku, pomaže mornarima na morskoj pučini. Između ostalih pomogao i argonautima na povratku iz Kolhide u Heladu kad su, bježeći od Ajeta, kralja Kolhide, sa zlatnim runom na lađi Argo zalutali u jezeru Triton u Libiji, odakle ih je izveo bog Triton, o čemu pjeva Apolonije sa Rodosa u *Epu o argonautima* IV 1537–1619.

227 Triton je *čudesan bog,* odnosno božanstvo zato što do pojasa ima božansko tijelo, a od struka izgled ribe sa dva repa koja su se završavala perajama u obliku srpa.

228 *Užas* (Deímos) i *Strava* (Fóbos), sinovi Areja i Afrodite koji ocu Areju pomažu u borbi, o čemu pjeva Homer u *Il.* IV 440, XV 119.

229 *Harmonija,* kćerka boga Areja i boginje Afrodite, supruga Kadma, osnivača Kadmeje, grada Tebe u Beotiji. S njime izrodila sina Polidora i kćerke Semelu, Inonu, Agavu i Autonoju, o čemu Hesiod pjeva u st. 975–978.

230 *Maja*, kćerka Zeusa i Plejone; živjela u pećini na planini Kileni u Arkadiji; u genezi simbol rodnosti i plodnosti, kao i njezina istoimena posestrima, staroitalska boginja prirode.

231 *Semela,* kćerka Kadma i Harmonije, Zeusova ljubavnica s kojim je imala sina Dionisa; nepromišljeno stradala od Zeusove munje.

slavnog porodi sina, Diònisa veselja punog[232],
smrtnica besmrtnog sina, a sada oboje bozi.
Àlkmēna[233] Hèrakla porodi moćnog, vodeći
ljubav sa Zèusom oblake kojino skuplja.
Hefest, slavni Šepávko[234], Àglāju što j' mlađa od
Hàrita svih, raskoši punu, za ženu uze.
Zlatòkosi Dìonis opet plavòkosu Arìjadnu[235],
Mìnoja kćerku, raskoši punu, za ženu uze,
što mu je Kronid besmrtnom i vječno učini mlâdom.
Herakle silni, Àlkmēne gležanja lijepih, junačni
sin, podvige kadno izvrši teške[236], tad Hebu, Zeusa
velikog kćerku i Here što zlaćane sandale ima,
čestitom ženom na Olimpu snježnom učini svojom,
srećnik, jer vel'ko svršivši djelo, bez nevolja i kroz
čitave nè stareć' dane, mèđ' besmrtnim boravi bozim'.
Persèida, Òkeāna slavnoga kćerka, neùmornom
Heliju Kirku[237] i s njome kralja Àjeta rodi.

232 *Dionis,* sin Zeusa i Persefone, odnosno Kadmove kćerke Semele; simbol plodnosti, generativnih sila Majke Zemlje, na što ukazuje i njegovo odrastanje u Zeusovom bedru, prastarom simbolu života kod drevnih naroda, posebno kod Helena i Hetita, tačnije Hatta, u čijem panteonu bog Kumarbi u svojem koljenu, odnosno u bedru odgaja sina Ullikummija, diva pomoću koga je nastojao oboriti vrhovnog boga Tešuba i ostale bogove hetitskog panteona.

233 *Alkmena,* kćerka Peresjeva i Andromedina sina Elektriona i Anakse; žena mikenskog kralja Elektriona; sa Zeusom izrodila najvećeg helenskog junaka Herakla.

234 Ako se pridjev ἀμφιγυήεις razumije kao *vješt, spretan u obje ruke,* umjesto *šepav, ćopav,* onda se gornji stih može prevesti ovako:

Hefest umjetnik slavni Aglaju što j' mlađa od...

235 *Arijadna,* u mitu kćerka kralja Minoja i Pasifaje; kritska boginja proljećne vegetacije poštovana na Kritu, Kreti, otocima Egejskog mora i u samoj Heladi.

236 Tirintski kralj Euristej naredio je Heraklu da izvrši dvanaest junačkih djela kako bi se otkupio za grijeh što je u ludilu rođenu djecu bacio u vatru.

237 *Kirka,* kćerka Okeanide Perseide i Helija, moćna čarobnica koja boravi

Ajet pak sin Helija, smrtnicim' kojino svijetli,
Idiju[238] ljepòobraznu, kćerku Òkeāna,
rijeke bez mane, po savjetu bogova za ženu uze.
Ona na podstrek zlaćane Afròdite, u ljubavi
njemu se podav', Mèdēju[239] gležanja lijepih porodi njemu.]
[Ù zdravlju ostajte sada vi što Olimpa nàstavate dvore,
pa vi ostrva, kopno, k'o i ti slano mèđ' njima more.

<Ponovno zazivanje Muzâ>

[Olimpske Muze, Zeusa egidònoše kćerke, deder
mi sada, vi lijepòrjeke, o koljenu boginja pojte,
o onim boginjam' vječnim koje sa ljudima smrtnim
vodeći ljubav izròdiše porod bozima nalik?]

<Nabrajanje polubogova>

[Dèmetra, među boginjam' dična, slatku vodeći
ljubav na triput oranoj njivi s Jàsiōnom[240] s junakom,
u bogatom kraju na Kritu porodi Pluta[241], čestitog

na otoku Ajaji (Eji) *Tužnoj zemlji,* koja se u početku smještala na Istok da bi je kasnije tradicija prebacila na obale Tirenskog mora, kamo ju je vozio brat Ajet, kralj Kolhide, legendarne države na području današnje Gruzije, o čemu pjeva Apolonije sa Rodosa u *Epu o argonautima* III 308–313.

238 *Idija,* najmlađa kćerka Titanke Teje i Okeana, druga žena kolhidskog kralja Ajeta s kojom je imao lijepu i zanosnu čarobnicu Medeju, dok je s prvom ženom, nimfom Asterodejom, imao sina Apsirta i kćerku Halkiopu.

239 O liku Ajetove kćerke Medeje, sveštenice-čarobnice boginje Hekate, vidi dr Marko Višić, „Apolonije sa Rodosa i njegovo djelo", uvodna studija u *Ep o argonautima,* str. 24–32 passim.

240 *Jasion,* sin Zeusa i Elektre, brat Dardana i Harmonije, lijepi lovac sa Krita u koga se zaljubila boginja Demetra. Jasion je pristao na ljubav kako bi neplodna kritska polja postala plodna.

241 *Pluto,* sin Demetre i heroja Jasiona; u početku bog plodnosti i izobilja,

boga što po čitavoj zemlji i po širokoj morskoj pučini
hodi. Onog' ko se namjeri nä njeg' i u čije dospije
ruke toga bogatim čini, bogatstvo vel'ko darujuć' njemu.
Hàrmōnija, Afròdite zlaćana kćerka, Kadmu
porodi Inu[242], Sèmelu, Àgāvu[243] obraza lijepih,
pa Àutonōju[244] kojuno dugòkosi Arìstaj[245] za ženu uze,
još i Pòlidōra[246] u Tebi bedema moćnih.
Kàlirōja, Okeánova kćerka, Hrisàoru[247]
junačnog srca, stúpiv' u ljubav sa njime na podstrek
Afròdite bogate zlatom, pòrodi sina òd
svih smrtnika jačeg', Gèriōna[248] kog' Herakle na
otoku Èritēji zbog sporòhodnih goveda smače.
Èōja Tìtonu[249] Mèmnona[250] rodi oklop što bronzani

kasnije vladar mrtvih izjednačen sa Hadom; u genezi simbol sublimacije.

242 *Ina,* kćerka Kadma i Harmonije, druga žena Atamanta, kralja u beotskom gradu Orhomenu; svim srcem mrzila Atamantovu djecu Friksa i Helu koju je imao sa boginjom Nefelom.

243 *Agava,* kćerka Kadma i Harmonije, majka tebanskog kralja Penteja koga je ubila zaluđena od Dionisa koji joj se osvetio, jer je tvrdila da ga majka Semela nije imala sa Zeusom. Tako se Dionis osvetio tetki Agavi i njezinom sinu Penteju koji je sprječavao uvođenje njegovog kulta u Beotiju.

244 *Autonoja,* kćerka Kadma i Harmonije, žena Aristaja.

245 *Aristaj,* sin Apolona i nimfe Kirene; odgajio ga mudri Hiron podučivši ga liječništvu i proricanju. Ljude naučio gajenju pčela, sađenju vinove loze i maslina. S Kadmovom kćerkom Autonojom imao sina Akteona i kćerku Mekridu.

246 *Polidor,* sin Kadma i Harmonije, kralj u Tebi, otac Labdaka, takođe kralja u Tebi, oca nesrećnog Laja.

247 O *Kaliroji* i *Hrisaoru* vidi gore nap. 95.

248 O *Gerionu* i njegovim govedima vidi gore nap. 96.

249 *Titon,* sin trojanskog kralja Laomedonta i Strime. U njega se zbog izvanredne ljepote zaljubila boginja Eoja, Zora, i odnijela ga u Etiopiju gdje mu je rodila sinove Emationa i Memnona; od Zeusa za njega izmolila besmrtnost, ali ne i vječnu mladost, zbog čega ga je ostarjelog pretvorila u cvrčka kako bi mogla slušati njegov lijepi glas.

250 *Memnon,* sin Eoje i Titona, vladar u Etiopiji; u Trojanskom ratu, iz rod-

ima, Èthiōpljanim' kralja, i Èmathiōna[251], vlàdāra.
Kèfalu[252] pak slavnog pòrodi sina, Faètonta[253]
snažnoga vrlo, bozima vječnim sličnog junaka.
Njega dok dječak mlađahan bi, u nježnome cvijetu mladosti
divne, s djetinjim mîslim' Afròdita s osmjehom milim
ščepav' odlèti, pa ga u presvetom u hramu noćnim
čuvarom svetinje učini svoje, božánstvo divno.
Kćerku pak Àjeta[254] kralja, gojenca Zeusa boga,
Àjsonu sin[255] pò volji bogova vječiti što su,

binskih razloga, borio se na strani Trojanaca, smakao ga Ahilej, ali je Eoja od Zeusa za sina izmolila besmrtnost. Po pogubljenju po jednima sahranjen u Etiopiji, po drugima na obali Helesponta, gdje su svake godine dolazile ptice zvane memnonide da bi oplakivale njegovu smrt.

251 *Emation,* sin Eoje i Titona, brat Memnonov, vladar u Etiopiji.

252 *Kefal,* sin Hermije i Diomede; lijepi lovac zaljubljen u Prokridu, kćerku atičkog kralja Erehteja koju je nehotimično ubio. Sa boginjom Eojom, koja ga je na silu rastavila od Prokride, imao sina Titona, odnosno Faetonta.

253 *Faetonta,* sina Kefala i Eoje, potrebno je lučiti od istoimenog mladića, sina Helija i Okeanide Klimene koga je Zeus ubio munjom da ne bi kočijom, u kojoj je Helije nebom vozio Sunce, zapalio nebo i zemlju.

254 *Ajet,* odnosno Ejet ili Eet, sin Helija i Okeanide Perseide, surovi kralj Kolhide, brat čarobnice Kirke, muž nimfe Asterodeje i Titanke Idije s kojom je imao kćerku Medeju, svještenicu boginje Hekate.

255 Ajsonov, odnosno Esonov sin jeste Jason koji je, jer mu je stric Pelija, sin Kreteja i Tire, nasilno preoteo vlast nad gradom Jolkom u Magnesiji na Pagasejskom zaljevu u Tesaliji, od njegova oca Esona, želio da povrati vlast nad Jolkom. Pelija obeća da će mu prepustiti vlast nad Jolkom ako mu iz Kolhide donese zlatno runo ovna na kojem su Hela i Friks, bježeći od maćehe Ine, dospjeli u Kolhidu kod kralja Ajeta. Runo je u svetome gaju boga Areja čuvao zmaj koji riga plamen i ne spava ni danju ni noću. Jason je sa najboljim junacima drevne Helade krenuo za Kolhidu na brzoj lađi Argo. Savladavši brojne prepreke u toku putovanja i izvršivši teške naloge što mu ih je zadao kralj Ajet Jason se uz pomoć Ajetove kćerke, čarobnice Medeje, domogao zlatnoga runa i sa njome pobjegao iz Kolhide, u povratku doživljujući razne peripetije.

od Àjeta uze, zadatke svršivši mučne, što
mu ih u vel'kome zadade broju, silni, objesni
kralj, Pelija drski, bezočni nasilja vršitelj.
Kad Àjsonu sin izvrši njih, mnogo prepativ' toga,
tada na brzoj na lađi, sjajnòoku vodeći djevu,
stigne u Jolk i nju za mlađanu uzme ženu.
Ona pak s Jàsonom, pàstīrom naroda, vodeći ljubav
Mèdēja porodi sina kog' u gorama odgoji Hiron,
Fìlīre sin[256], čime se Zeusa izvrši naum.
Od kćêrki Nèreja, onog' starine morskog, Psàmata,
među boginjam' dična, iz ljubavi s Àjakom[257], na
podstrek zlaćane Afròdite porodi Foka, a
srebròonoga boginja Tètida, iz ljubavi s Pelejem
Ahìleja[258] lavljega srca, razbìvojsku rodi.
Kiterka sa krasnim sa v'jencem s junakom Ànhīzom[259]

256 *Hiron,* sin Krona i Filire; mudri Kenataur koji je mnnoge heroje drevne Helade odgajao u muzici, liječništvu i ratnoj vještini, odlikama kulture prethomerske aristokratije.

257 *Ajak,* odnosno *Eak,* sin Zeusa i Egine, otac Peleja, vladar na ostrvu Egini, sudija u podzemnom svijetu.

258 *Ahilej,* božanstvo ljutog Sjeverca, poštovan u Tesaliji, najbolji helenski junak pod Trojom.

259 *Anhiz,* sin Kapisa i nimfe Temide, vladar u Dardanu, gradu-državi na Helespontu. U mladosti napasao stada na visokoj planini Idi u Troadi.

Anhizova ljubav s boginjom ljubavi, odnosno plodnosti Afroditom stoji u tijesnoj vezi s mitom o drevnim precima kao plemenskim starješinama koji, da bi osigurali plodnu godinu, svoju ljubav poklanjaju boginji ljubavi, odnosno plodnosti, kao što to čine Anhiz i sumersko-akadski junak božanskog porijekla Gilgameš koji svoju ljubav poklanja boginji Išhar.

To, dalje, ukazuje da plodnost, odnosno neplodnost godine zavisi od oplodne snage mjesnog starješine. U ime toga je mjesni starješina, odnosno vladar grada-države bio dužan da svake godine oplodi Majku Zemlju, iz čega se razvio netom opisani mit o plemenskim starješinama kao ljubavnicima boginja plodnosti.

slatku vodeći ljubav, na vrhúncima Îde
šumòvitih gudura pune[260] Èneju rodi[261].
Kirka, kćerka Hèlija boga, Hiperiónu štono je sin,
s mnogòpatnim ljubujuć' s Odìsejem[262] Àgrija rodi,
i Làtīna jakoga jošte, bez mane kojino bi[263].
I Telègona[264] na podstrek zlaćane Afròdite porodi ona.
Oni odveć dalèko, u dùbini ostrva svetih,
nad Tirénjanim' slavljenim mnogo vladahu svima.
Kàlipso[265] pak, među boginjam' dična, s Odìsejem slatku

260 Čitam s grafijom ὑληέσσης, *šumovite,* umjesto ἠνεμοέσσης, *vjetrovite,* kako je predložio F. Solmsen.

261 *Eneja,* sin Afrodite i Anhiza, vladar u Dardaniji, oblasti kod Troade na Helespontu. Nakon razorenja Troje sa preostalim Trojancima i ostarjelim ocem Anhizom zaputio se u Južnu Italiju da bi u Laciju osnovao grad Lavinij, preteču Rima, zbog čega se i smatra praocem Rimljana, o čemu pjeva Vergilijeva *Eneida.*

262 *Odisej,* sin Laerta i Antikleje, legendarni vladar na ostrvu Itaki. Pod Trojom se odlikovo hrabrošću, ustrajnošću i okretnim duhom.

263 Iz kazivanja da je čarobnica Kirka Odiseju na ostrvu Ajaji, odnosno Eji porodila sinove Agrija i posebno Latina, kao rodonačelnika italskog plemena Latina, da se zaključiti da je njezino ostrvo u vrijeme sastavljanja ovih stihova sa istoka premješteno na obale Tirenskog mora, o kojim predjelima Hesiod, ili drugi sastavljač gornjih stihova, ukoliko su interpolirani, ima nejasnu predstavu.

264 *Telegon,* sin čarobnice Kirke i junaka Odiseja. Nakon dugog vremena, saznavši da mu je otac Odisej, Telegon krenu u potragu za njim da bi na ostrvu Itaci, gdje ga je bacila bura, smrtno ranio Odiseja i potom se oženio njegovom ženom Penelopom koje je Kirka potom smjestila u područje Tirenije, odnosno Etrurije, gdje je Telegon vladao Tirenjanima, odnosno Etrurcima.

265 *Kalipso,* nimfa, kćerka Titana Atlanta, živjela na ostrvu Ogigiji u prostranoj spilji okruženoj izvorima, pašnjacima i čempresima.

Nema sumnje da njeno ime *Ona koja prekriva* ukazuje na boginju smrti. To znači da Odisejevo bjekstvo iz ljubavnog zagrljaja ove boginje smrti – koja ga je, pošto je nakon brodoloma dospio na njezino ostrvo, držala sedam godina –

vodeći ljubav, Nàusitōja i Nàusinōja rodi.
To su boginje vječne što sa ljudima smrtnim
vodeći ljubav izròdiše porod bozima nalik.

<Ponovno zazivanje Muza>

Olimpske Muze, Zeusa egidònoše kćerke, deder
mi sada, vi lijepòrjeke, o koljenu pjevajte žénā.]

Spisak skraćenica citiranih djela i izvora:

- Đurić, *Istorija* – Đurić dr Miloš, *Istorija helenske književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva SR Srbije, Beograd 1972.
- Đurić, *Kroz helensku istoriju* – Đurić dr Miloš, *Kroz helensku istoriju, književnost i muziku,* Kosmos, Beograd 1955.
- Überweg-Heinze, *Grundriss* – Überweg-Heinze, *Grundriss der Geschichte der philosophie,* Bd. I, *Das Altertum,* Berlin 1920, hrsg. von K. Praechter.

---

ukazuje na trijumf života nad smrću.

Odisej je s nimfom, odnosno boginjom Kalipso imao sinove Nausitoja, Nausinoja, ali i Ausona, praoca Ausonâ, autohtonog italskog stanovništva na zapadnoj obali Srednje i Južne Italije, čija se zemlja po njemu nazivala Ausonija.

Dodajmo usput da su današnji separatisti iz Južne Italije svoju fiktivnu državu nazvali upravo Ausonijom, budući protivteža Padaniji, fiktivnoj državi separatista iz Sjeverne Italije. *Extrema tanguntur*.

Literatura:

- Bazala, Albert, *Hesiod,* Matica Hrvatska, Zagreb, 1970.
- Burnet, J., *Early Greek Philosophy*, London 1930.
- Burnet, J., *Greek Philosophy from Tales to Plato,* London 1914.
- Chirist, Wilhelm, *Geschichte der griechischen Litteratur*, München 1905.
- Croiset, Alfred et Maurice, *Histoire de la literature grecque,* I–V, Paris 1887–1899.
- Đurić, dr Miloš, *Istorija helenske književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva SR Srbije, Beograd 1972.
- Đurić, dr Miloš, *Iz helenskih riznica,* Prosveta, Beograd 1959.
- Gigon, O., *Der Ursprung der griechischen Philosophie von Hesiod bis Parmenides,* Basel-Stuttgart 1968.
- Gomperz, Theodor, *Griechische Denker,* I–III, Leipzig 1893–1909; zweite Auflage 1912.
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy,* I–V, London 1962–1978.
- Jaeger,W., *The Theology of the Early Greek Philosophy,* London 1967.
- Joel, K., *Geshichte der antiken Philosophie,* Tübingen 1921.
- Musić, dr August, *Povijest grčke književnosti,* I, Matica Hrvatska, Zagreb 1893.
- Sinclair, A. T., *A History of Classical Greek Literature from Homer to Aristotle*, London 1949.
- Tronski, M. J., *Istorija antičke književnosti,* Naučna knjiga, Beograd 1952. (Preveo s ruskog Miroslav Marković).
- Überweg-Heinze, *Grundriss der Geschichte der Philosophie,* I, *Das Altertum,* Berlin 1920, hrsg. von K. Praechter.
- Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, *Der Glaube der Helenen,* I–II, Berlin 1931–32.
- Zeller, E., *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung,* I, hrsg. von W. Nestle, Leipzig 1928.

АГИТПРОП У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ АРХИВИСТИЦИ ДО 1949. ГОДИНЕ

Стеван Константиновић

After 1945 and the launched process of Sovietisation of Yugoslavia in all spheres of its social life, the process of harmonisation with the Soviet model was present in the fields of culture, art, informing and political propaganda. This matter was entrusted to a special party body (Agitprop) that controlled all the mentioned segments. The archives of Agitprop are a significant source of facts that shed light on this historical period in all parts of former Yugoslavia, including Montenegro.

Након ратне победе, као један од начина учвршћивања власти КПЈ активно покреће масовно коришћење свих расположивих видова пропагандног деловања. У оквиру КПЈ постојало је Одељење за агитацију и пропаганду (Агитпроп) чији је основни задатак био идеолошко утицање на народ у области укупне пропаганде, информисања и културе. Тај организациони облик КПЈ је преузела од комуниста СССР-а, бољшевика, као и њихове облике и методе рада пре, током и након револуције, а посебно током Другог светског рата.

Од директног усменог обраћања, усменог деловања, плаката, филма, радио преноса до штампаног материјала (летак и новине). Иако се филм показао као најутицајнији медиј, због техничке захтевности, па тиме и новчане захтевности, организација југословенских комуниста и њено одељење за агитацију најчеће је прибегавало штампаном материјалу (летак и штампа, књига, а у каснијој фази радио и филм) и на основу коришћења утицаја штампе и на основу доступних података може се закључити да је тој чињеници КПЈ придавала посебан значај.

У уметности, југословенски комунисти су као циљ себи поставили преузимање совјетског модела социјалиситичког реализма који је већ увелико заживео у Совјетском Савезу у свим областима културног стваралаштва. Но, противљења поетици социјалистичког реализма међу југословенским комунистима било је још између два светска рата, тако да и након Другог светског рата одушевљење за совјетски модел културе није било доминантно ни међу комунистичким, као ни међу грађански оријентисаним културним стваралоцима, а њих је било више и квантитативно и квалитативно. Стиче се утисак да су соцреализам прихватали само толико колико су морали, неки из конформизма, неки из комерцијалних разлога, а да су истински убеђени поборници ове поетике били у мањини, непобитна је чињеница.

У први мах, соцреализам је био „најпродуктивнији“ у поезији која је била агитационог карактера (популарне агитке), ликовном стваралаштву, краћим прозним формама, краћим драмским формама, архитектури стамбеног простора, али соцреалистички роман, као врхунац зрелости сваке књижевности, па и соцреалистичке, није ухватио дубљи корен. Сва књижевна дела која су настала у периоду до 1952. године, када је званично одбачена поетика социјалистичког реализма, као обавезна, остала су на

маргинама књижевног стваралаштва свих националних заједница у читавој Југославији.

Спорадично су се појављивала дела која су својом поетиком била блиска соцреализму, али су се суштински ослањала на покрет социјалне књижевности између два светска рата или су то била дела са мотивским репертоаром НОБ-а и револуције. Остало уметничко стваралаштво кренуло је другим током, пратило је стваралаштво западноевропске левичарске књижевности (Брехт, Сартр, Малро итд.) али и уметничког стваралаштва које није било нужно левичарске оријентације. Поетика социјалистичког реализма „преселила“ се у сферу филма и ту се најдуже задржала.

Покушаја „пресађивања“ соцреалистичке поетике и совјетског културног модела у целости било је више од стране партијског руководства него од самих уметника. О томе говори оснивање „Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР“ са седиштем у Београду 1. фебруара 1945. (извор 6, стр. 677–681). Као циљеви, задаци, смернице се наводи:

1. *Да организује и помаже организовање учења руског језика путем курсева, школа итд*

2. *Да набавља и растура по целој земљи књиге, часописе, новине и све друге публикације које се издају и штампају у СССР, првенствено на руском језику и да оснује своју јавну библиотеку са читаоницом у Београду*

3. *Да организује и помаже организацији предавања из свих области културног живота и активности народа СССР, предавања научника и других јавних радника*

4. *Да организује и помаже организацију музичких концерата, позоришних представа, књижевних предавања и академија, уметничких изложби на којима ће се излагати дела уметника из СССР, долазак уметника из СССР у нашу земљу и одлазак наших у СССР итд.*

5. *Да организује и помаже организацију путовања наших радника, сељака, привредника, научника, уметника, лекара и других јавних радника у СССР (...)*

Кад је реч о агитацији и пропаганди, теоријски гледано, сврха пропаганде је планско и циљно деловање на промену, контролисање ставова ради стварања предиспозиција за одређени начин понашања. Фокус пропаганде је покушај промене ставова и начина размишљања код одређене особе или циљне групе да би се створио образац понашања какав пошиљалац пропагандне поруке жели постићи а крајњи циљ је њено некритичко прихватање. Главни циљ је да се манипулише туђим мишљењем, било на позитиван или негативан начин.

Пропаганда нема само једну страну, како већина људи мисли. Управљање поступцима и усмеравање циљне групе да ради за онога ко управља, није нужно негативно. Обнова ратом уништених објеката, путне инфраструктуре, збрињавање жртава рата, описмењавање неписмених, технолошки напредак, финансијско пословање итд, не могу се назвати негативном пропагандом.

Сваки систем се заснива на одређеној подршци јавности, а за то је потребна анализа јавности, тачност процене, јасност поруке, право време и контекст, активно учешће циљне групе, сугестије за конкретну акцију. Примењују је сви до сада познати друштвени системи. Иако се негативни обрасци пропагандног деловања углавном везују за тоталитарне системе, на њих нису имуни ни они које називамо демократским. Примера ради у време устоличења социјалистичког реализма у СССР, у исто време у САД се 1923. године утврђују правила за холивудску филмску индустрију, док почетком велике економске кризе од 1929. године успоставља се тзв. ФАП (федерални уметнички

пројекат) ради помоћи уметницима с тим да се очекује од њих да им „стваралаштво буде разумљиво и мање образовним слојевима становништва“:

Ту се може прибројати и контрола неутралности у Швајцарској и Шведској током Другог светског рата, која је у виду прикривене цензуре водила бригу о јавном незамерању ни једној страни у ратном сукобу у Европи и свету.

Теорија зна да пропаганда не делује једнако на све људе. Некада већег успеха има код образованих људи, јер више читају, и тиме добијају више информација. Но, историја је показала да су пропаганди подложнији мање образовани и са нижим нивоом критичке свести па су склонији манипулацији. Трећи фактор, можда и најзначајнији је – конформизам и то код свих друштвених слојева становништва. Особа која је конформиста ће лакше прихватити пропагандну поруку коју прихвата већина, од критички настројеног појединаца који остаје у мањини и због тога ризикује да буде изложен репресији.

Четврти фактор за успешно пропагандно деловање је друштвена група и појединци са ниским нивоом самопоштовања. Тада припадност групи, таквој особи даје осећај значаја, институција којој припада га чини „успешним“. Припадност институцији, посебно репресивној, такву особу испуњава осећајем моћи, значаја да ради посао који је у интересу читаве заједнице.

Основе проучавања културе агитпропа у Југославији

Питањем агитпроп културе у целини или у појединим деловима се бавио низ аутора из Србије и других делова бивше Југославије: Алеш Габрич, Катарина Спехњак и други.

Поред тога, за касније истраживаче агитпроп културе и разних њених сегмената, незаобилазно је било обиље

изворне архивске грађе похрањено у Архиву Југославије, у фондовима савезних државних органа надлежних за културу, просвету и науку, као и централних партијских органа, који су руководили и дириговали поменутим делатностима. Имајући све то у виду, самостални саветници Архива Југославије, др Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић и Иван Хофман, латили су се обимног и напорног посла да сачине и научној и културној јавности представе избор из грађе архивских фондова Архива Југославије, ради сагледавања основних карактеристика агитпроповске културне политике у Југославији и олакшавања даљег научног истраживања ове теме.

Архив Југославије је средином 2009. године објавио резултате њиховог рада у обимном двотомном зборнику докумената *Културна политика Југославије 1945–1952*. У зборнику су, пре свега, објављени документи из фондова органа надлежних за просвету и културу од 1945. до 1952, који су у том периоду због честих реорганизација државног апарата и потраге за најбољим начином руковођења, често мењали назив и форму: у питању су Министарство просвете ДФЈ/ФНРЈ 1945–1946 (ф. 313), Комитет за културу и уметност ФНРЈ 1946– 1948 (ф. 314), Комитет за школе и науку ФНРЈ 1946–1948 (ф. 315), Министарство за науку и културу ФНРЈ 1949–1950 (ф. 316) и Савет за науку и културу ФНРЈ 1950–1952 (ф. 317), који је престао са радом јануара 1953, чиме је и формално и организационо заокружен хронолошки период агитпроп културе.

Сви ови органи су имали задатак да предлажу Влади нацрте законских прописа и доносе подзаконска акта из своје надлежности, уређују просветни, научни и културни рад, установљују општа начела и прате и усмеравају рад подручних установа, координирају рад ресорних републичких министарстава, старају се о кадровима, врше

евиденцију и прикупљају статистичке податке и одржавају везе са иностранством.

Поред тога, објављени су и документи из Комисије за агитацију и пропаганду ЦК СКЈ (ф. 507/VIII), као руководећег, директивног органа у области културе и просвете у посматраном периоду, као и неколико докумената из Архива Јосипа Броза Тита (донедавно у Музеју историје Југославије, а од ове године у Архиву Југославије). Ради прегледности и лакшег сналажења, у самој организацији и касније у објављеној грађи, приређивачи су у посебном делу текста (стр. I, 93–102) дали шеме организационе структуре поменутих државних и партијских органа са одељењима, одсецима, групама, референтима, секторима, управама, саветима, комисијама и подручним установама, уз навођење прилично честих промена које су вршене у организационој структури.

Користећи знања и искуства у сређивању архивских фондова, објављивању грађе и историографској интерпретацији историјских извора, приређивачи су из обиља некомплетне, али обимне и од скора архивистички сређене архивске грађе, издвојили 520 докумената (са прилозима и одговорима на иницијативна акта нешто више) и кроз разуђену тематско-хронолошку структуру, представили читаоцима и истраживачима.

Објављене су разне резолуције, директиве, упутства, решења, одлуке, расписи, записници, белешке, закључци седница, реферати, елаборати, планови и програми рада, извештаји, прегледи, спискови, табеле, статистички подаци, карактеристике, молбе, жалбе, преписка, итд. Потписници аката су државни и партијски функционери, савезни и републички министри, начелници одељења, шефови одсека, али и професори универзитета, ректори, декани, председници академија наука, управници других научних,

просветних и културних установа, студенти и др. Дешава се као и у документима којима располаже Архив Војводине да нема потписника документа. Зашто је то тако, може се само нагађати, претпостављати, но управо ти документи су имали карактер наредбе, директиве по којој се мора поступати.

У сваком случају, у југословенском зборнику су објављени оригинални, примарни извори за проучавање просвете, науке и културе у социјалистичкој Југославији у периоду агитпроповске политике и управљања, који третирају различита питања, проблеме, теме и активности и према оправданом уверењу приређивача, исказаном на почетку зборника у кратким Уводним напоменама (стр. I, 7–15), и дају „заокружену слику о једном важном периоду социјалистичке стварности Југославије“ (стр. I, 14).

Основне карактеристике тог периода (организација просветних власти од среза до савезног нивоа, надлежности појединих органа, материјална основа просвете и културе, демократизација, идеологизација, однос према НОБ-у и револуцији, улога у изградњи социјализма итд.), као и основне црте и циљеви свог подухвата, дали су у уводним напоменама, али су се одлучили и да у засебним уводним студијама, на основу својих истраживања, приређених докумената и литературе, дају стручну интерпретацију и детаљнију слику посматраног феномена у целини и појединим сегментима.

Тако је др Бранка Докнић у студији *Културна политика Југославије 1945–1952*. (стр. I, 16–40) дала оквиран поглед на модел, циљеве, инструменте и институције југословенске културне политике и главна културна збивања и појаве у првим послератним годинама, на стање настало у култури и уметности после сукоба са Информбироом 1948. и на промену идеолошког курса југословенске Партије и државе

почетком 50-их година, пре свега у погледу отварања према свету.

Милић Петровић је у студији *Полазне основе за културно-просветни рад* (стр. I, 41–67) пошао од ратне штете учињене на научним и културним установама и културним добрима и рада на обнови постојећих и оснивању нових установа, да би потом пред- ставио однос нове културне политике према традиционалним и револуционарним вредностима и установама, описао процес формирања нове историјске свести кроз митологизацију НОБ-а, представио сукоб државе и цркве на пољу просвете и културе, кроз укидање веронауке у школама и одвајање богословских факултета од универзитета, и на крају описао напоре власти на описмењавању и народном просвећивању кроз различите форме (течајеве, књижнице, читалачке групе, штампу, филм, радио, итд).

Иван Хофман је у својој студији *Основно и средње образовање у Југославији 1945–1952* (стр. I, 68–92) посветио пажњу циљевима образовања и задацима просветних радника у „изградњи новог човека“, представио изглед јединственог школског система изграђеног у посматраном периоду (предшколско васпитање, школе за опште образовање, стручне школе, учитељске, васпитачке и домаћичке школе, уметничке школе, школе националних мањина), потом описао објективне тешкоће (недостатак зграда, учионица, наставника, прибора, сиромаштво, непохађање наставе, итд) и идеолошку оптерећеност југословенских школа (идеолошки садржај уџбеника, притисак на наставнике, контрола ученика), представио однос нове школе и верских заједница и на крају указао на промене настале у просвети под утицајем сукоба са Информбироом 1948. и нарочито после Трећег пленума ЦК КПЈ одржаног децембра 1949.

Уз документа, приређивачи су објавили и регеста, са подацима о месту и настанку документа, ко коме шаље, кратким садржајем и бројем страна на којима се документа налазе у зборнику. Регеста за првих 288 докумената који су штампани у првој књизи налази се на стр. 103–117, а за остале у другој књизи на стр. 7–18. Документа су по садржају разврстана у три основне групе, а у тим оквирима, на више ужих тема и подтема. Тако су приређивачи у прву групу под насловом *Полазне основе културе и просвете* (стр. I, 118–330) сврстали 146 докумената. На почетку су основне директиве Агитпропа и документи који говоре о организацији и надлежности органа просвете и културе. Посебну целину чине сведочанства о материјалној основи просветне и културне политике, и то о ратној штети, реституцији културних добара, обнови ратом растурених архивских и библиотечких фондова, додели материјалне помоћи установама просвете и културе.

Нови почетак је приказан преко докумената о обнови старих и оснивању нових установа (Коларчев народни универзитет, Државни издавачки завод ДФЈ, Природњачки музеј, итд.), а однос нове културне политике према рату и револуцији преко неколико докумената о (не)признавању диплома стечених за време Другог светског рата и школовању бораца НОР-а. Слика новог времена и морала приказана је уз помоћ неколико карактеристика учитеља, ученика и функционера министарства просвете из 1945. Посебну целину представља однос револуције и традиције представљен кроз (не)бригу о архивској грађи, укидање старих просветних фондова, однос државе и цркве, укидање традиционалних празника, богословија и факултета. На то се логично надовезују документа о формирању нове историјске свести, митологизацији НОБ, прикупљању грађе из НОР-а и подизању споменика, установљењу и прослави

нових празника (Дан победе, 1. мај, Дан устанка). Обимну целину чине документа о народном просвећивању и то планови и програми и извештаји са различитих течајева и курсева, извештаји са терена о сузбијању неписмености, просвећивању жена, расписи и упутства о народном просвећивању путем различитих медија (приредбе, радио, штампа, изложбе, филм) и на крају, документа која сумирају резултате рада на народном просвећивању.

Друга група докумената је насловљена *Култура агитпропа* (стр. I, 330–591, документа 147–288, и стр. II, 19–301, документа 289–448). У првој књизи су објављена документа о просвети и науци, и то неколико општих извештаја и директива о овим делатностима, општа документа о просвети у Југославији, извештај службенице УНЕСКА о просветним приликама у Југославији 1945–1947, извештај који говори о присуству политичке репресије у школама, статистички подаци и извештаји о развоју просвете и документа о физичкој култури, уметничким школама, предшколском и ваншколском васпитању, мањинским школама у Југославији, српским и хрватским школама у Румунији и Трсту и исељеничким школама у Америци и другим земљама. Посебну и обимну целину чине документа о високим школама, универзитетима и институтима (стр. I, 472–591, документа 203–288), међу којима се налазе расписи, извештаји, статистички прегледи, закључци о раду универзитета, о оснивању нових факултета, одвијању, квалитету и „идејности“ наставе, броју и идеолошко-политичком опредељењу наставника, бројном стању и плану уписа студената, о југословенским студентима у иностранству (Чехословачкој, СССР, Француској, Великој Британији, и др.), страним држављанима на студијама у Југославији (углавном из Албаније и Бугарске), и неколико докумената из рада

академија наука, института и научних друштава. У оквиру групе *Култура Агитпропа*, у другој књизи су објављена документа о култури и уметности, и то неколико општих директива, реферата и анализа о овим делатностима, спискови награђених уметника, извештаји, планови и задаци у културно-масовном раду у појединим републикама; затим различита документа о развоју и идеолошком садржају музеја, књижевности и издавачке делатности, штампе, ликовне уметности, позоришта, музичке уметности, радија и филма; и на крају педесетак докумената о страној помоћи за обнову просвете и културе у земљи, страној пропаганди и културним и просветним везама са иностранством (Албанијом, Аустријом, Бугарском, Канадом, Мађарском, Пољском, Румунијом, СССР, Француском, Чехословачком).

Трећа група је названа *Либерализација културне политике 1949/50–52* (стр. II, 301–500, документа 449–520) и сачињена је од докумената који су настала почетком 50-их година и која говоре о организационим и садржајним променама и просвети, култури и уметности после Трећег пленума ЦК КПЈ 1949. Неколико докумената говори о променама у просвети и спровођењу Резолуције Трећег пленума ЦК КПЈ о задацима у школству, раду и политичком стању на универзитетима и развоју научноистраживачког рада после пленума, а знатно више о променама у култури и уметности, како уопште, тако и у појединим делатностима – књижевности и издавачкој делатности, ликовној уметности, позоришту, музичкој уметности, кинематографији и култури живљења. И на крају, објављено је неколико докумената која сведоче о отварању Југославије према свету у области културе и функцији културе и уметности у спољној политици земље (планови културног рада у иностранству, извештаји одељења за везе са иностранством

и наступима југословенских уметника у иностранству, али и информације о деловању стране пропаганде на југословенске грађане).

На самом крају се налази забелешка са Шестог конгреса КПЈ/СКЈ, којом се заокружује представљени период југословенске културне политике. После докумената, приређивачи су при крају зборника приложили и одабрани илустративни материјал (стр. II, 501–527). Пре свега, објављено је 30 фотографија на којима су, уз кратка објашњења, приказани државни и партијски функционери и уметници, креатори и спроводиоци агитпроповске културне политике (Милован Ђилас, Радован Зоговић, Вељко Влаховић, Владимир Дедијер, Владислав Рибникар, Родољуб Чолаковић, Борис Зихерл, Ђорђе Андрејевић Кун, Оскар Данон), неколико уметничких дела соцреализма (Божа Илић, Сондирање терена на Новом Београду, 1948, Петар Лубарда, Бомбаши, 1945, итд) и неколико сцена са послератних аналфабетских течајева, читалачких група, парада, уличних радова, пријема, итд. Затим су дати факсимили неколико објављених докумената, факсимили меморандума и печата државних просветних органа и установа који се појављују у грађи (савезних и републичких министарстава просвете, Комитета за културу и уметност, Комитета за школе и науку, Комитета за кинематографију, Српске академије наука, Ректората Универзитета у Београду, Југословенског драмског позоришта, Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР, Државне архиве, Савеза ликовних уметника, итд).

Дати су и факсимили потписа државних и партијских руководилаца, уметника, научника и руководилаца научних и културних установа (М. Ђилас, В. Влаховић, В. Рибникар, Р. Чолаковић, Митра Митровић, Меша Селимовић, Ерих Кош, Александар Белић, Андрија Штампар, Велибор

Глигорић, Мило Милуновић, итд). На крају зборника, штампан је избор из литературе која је коришћена за писање уводних студија и приређивање грађе (стр. II, 528–529) и превод уводних напомена на енглески језик (стр. II, 530–538). На крају првог (стр. I 592–613) и другог тома (стр. II 539–558) дати су регистри личних и географских имена, који су уз регеста од изузетне користи за лакше и ефикасније коришћење овако обимне, комплексне и по садржају разноврсне публикације.

У поменутом двотомном зборнику радова под насловом „Културна политика Југославије 1945–1952“ налазе се и текстови који се диретно тичу Црне Горе и ситуације у тој тадашњој федералној јединици ДФЈ и ФНРЈ. Аутори студије Др Бранка Докнић, Милић. Ф. Петровић и Иван Хофман, пренели су и објавили оно што се тицало Црне Горе.

Оно што у овим документима не постоји, а са чиме се сам се сусрео проучавајући архивску грађу Архива Војводине је – шта недостаје, односно шта је у време окупације из Црне Горе однето у Италију, као што је из Војводине однето у Мађарску или архиве у Загреб у време НДХ.

Распадом СФР Југославије, а касније и СР Југославије, поставља се питање деобе архива, тачније, шта припада Црној Гори а шта Србији. Да ли је ово обухваћено државним деобним договором, аутору ових редова није познато, ако јесте, онда је то добро и за Црну Гору и за Србију, али ако није, онда то остаје као отворено политичко и међудржавно питање.

Проучавајући документацију о ратној штети која је нанета окупацијом Краљевине Југославије, дошао сам до податка да је читава заоставштина црногорске династије Петровића Његоша „нестала“, народски речено – покрадена, а била је похрањена у Београду, али она није могла нестати без трага,

као што није без трага нестала ни грађа Матице српске из Новог Сада, ни она нумизматичка, ни целокупна архивска. Обе негде постоје, и то више није ствар изучавања, трагања историчира, архвиста, већ – међународних полицијских органа.

Црна Гора у архивској грађи агитпропа Југославије

У поменутом делу које се тиче културне, образовне и политике информисања Агитпропа Југославије, налази се 17 релевантних докумената која се директно тичу Црне Горе. Она су временски распоређена у распону од 1945. године до 1952. године тако да ће у овом тексту тако бити и анализарана. Документа су углавном извештаји које су власти Црне Горе слале федералним властима Југославије о стању у појединим областима за које је био задужен Агитпроп.

Хронолошки гледано:

- 1945. године постоји један документ;
- 1946. године – 7 докумената
- 1947. године – 1 документ
- 1948. године – нема докумената
- 1949. године – 9 докумената
- 1950. године – један документ

Наредне две године, значајне за раскид са совјетизацијом југословенског, па тиме и црногорског културног простора, у архивима Југославије или нема, или их аутори дела о културној политици Југославије нису сматрали довољно релевантним. Највећи број документа односи се на Србију, Хрватску, Словенију, Босну и Херцеговину и Македонију. Црна Гора по броју наведених докумената је врло блиска Аутономној покрајини Војводини, чак и мање, и вероватно није била у подручју које би се сматрало културно, па тиме и политички ризичним.

1945.

Први извештај упућен Министарству просвете ФНРЈ датиран је 24. 12. 1945. године од стране в.д. начелника Мирка Кажића, начелника у Министарству просвете Црне Горе, Цетиње, (A. J. 313-11-37), у коме се у тој, првој години након завршетка рата о просветно-културној политици каже да је рад у том домену узнапредовао али недовољно иако права слика не одговара конкретном стању, јер сви подаци Министарству нису доступни па тиме нису комплетни, односно, вероватно су бољи од од оних којима Министарство располаже. У извештају се не наводи обнова рада постојећих интитуција али у складу са инструкцијама добијених од савезних органа наводи се следеће:

„Припремни рад за организовање аналфабетских течајева врши се у свим срезовима. Рад су отпочели 13 течајева са 323 слушаоца. Ово Одјељење је препремило упутство, план и програм течајева. Превидјели смо израду општег плана на уклањању неписмености за читаву Федералну јединицу, као и по срезовима и општинама. Просвјетна кампања знатно ће унаприједити рад у овом правцу а поред овога ово Одјељење располагаће подацима о стварном стању неписмености на нашој територији, које до сада нијесмо имали.“

У даљем тексту наводи се стање у вези са библиотекама и читаоницама као и да su основане 154 читалачке групе. Такође се помиње оснивање народних универзитета, број одржаних предавања, као и констатација да су предавања и активност тих организација чешћа у градским него у сеоским срединама, у чему се очекује да ће се бољи резултати постићи кад се буду комбиновале позоришне представе и предавања.

Оно што је за данашње време прилично несхватљиво, а што је у времену о коме је реч имало сврху биле су усмене зидне новине:

„Зидне новине издају све установе и организације, али ово Одјељење још увијек није пронашло начине за вођење њихове статистике. Њих је заиста много и оне користе за унапређење рада сваке установе и организације, јер су углавном правилно постављене.

Исто важи и за усмене новине. Не поклања им се довољна пажња и одржавају се врло ријетко. Ово је условљено развојем разгранате дневне штампе и све већом улогом радија у културно-просвјетном животу, а дјелом и неактивношћу просвјетних власти.“

О Дирекцији филмског предузећа каже се да постоји 10 биоскопа, од којих су 8 државни, један приватни, а један под управом НФ-а.

„Активност је била велика. Приказали су 60 филмова у 220 претстава на којима је присустовало око 35.552 гледалаца. Највећи број филмова приказан је у мјестима са бољим саобраћајним везама те се наше село, само у незнатној мјери користило овом граном народног просвјећивања.“

У даљем делу извештаја наводи се рад уметничког атељеа, позоришне штампарије, а радио-станици посвећен је посебан значај у вези са техничким осавремењивањем и кадровским јачањем.

1946.

Блажо Јовановић је у име Владе Црне Горе донео решење да службу заштите споменика културе и природњачких ријеткости на територији Народне Републике Црне Горе врши Државни музеј на Цетињу до оснивања земаљског завода за заштиту споменика културе и природњачких ријеткости.

Исте године постављено је питање судбине фонда Ћуковић из чијих средстава су се финасирали студенти из

Рисна, а посебност у вези са тим фондом односила се на власништво над некретнинама у САД од којих су додељиване стипендије а Фондом је руководио Петар Јовановић из Денвера у Колораду

У августу 1946. године Министарство просвјете располагало је комплетнијим подацима у борби против неписмености и Комитету за школе и науку ФНРЈ шаље следеће податке о броју неписмених као и оних који похађају аналфабетске течајеве:

Срезови		обухва-ћени	описме-њени	% описме-њених	неписмени
Андријевица	5.660	786	488	5,8	5.172
Бар	4.192	290	217	5	3.975
Беране	9.056	1.290	581	6,4	8.475
Бијело Поље	9.391	2.168	1.268	13,5	8.123
Даниловград	3.237	825	206	6,3	3.031
Колашин	2.584	651	490	18,9	2.094
Котор	2.180	125	101	4,6	2.079
Никшић - срез	5.076	1.091	854	16,8	4.222
Никшић - град	333	773	48	14,4	285
Титовград	683	73	70	10,2	613
Титовград - срез	8.772	800	374	4	8.398
Пљевља - срез	7.043	1.249	551	7,8	6.492
Пљевља - град	1.401	159	109	6,8	1.292
Улцињ	5.173	325	93	1,8	5.080
Херцегнови	1.980	166	166	8,3	1.814
Цетиње срез	3.795	274	147	3,8	3.648
Цетиње град	1.249	144	106	8	1.143
Шавник	3.596	695	422	11,7	3.174
Свега	**75.401**	**11.184**	**6.291**	**Око 8%**	**69.110**

Након рата, Црна Гора је поред свих људских губитка и материјалних разарања у послератни период ушла са скоро 70 хиљада неписмених становника. Чак сувише оптимистично звучи даљи ток извештаја, у коме Марко Кажић констатује:

„Поред оваквог стања, извјештавамо Комитет да још раде неколико течаја који овим извјештајем нијесу обухваћени.

Горњи подаци показују да је у току зимско-пољећне кампање противу неписмености од јануара до јуна ов.год. обухваћено око 15% а описмењено 8,3% од цјелокупног броја неписмених.

Проценат није велики, али ако се узму у обзир околности под којима се изводило описмењавање нашег народа, онда првом етапом можемо бити задовољни.

Један од сновних разлога што кампања није боље успјела, јесте њен касни почетак. То је учињело да су многи течајеви започети тек у јануару, распали се у марту пред својим непосредним завршетком усљед почетка пољећних радова. Овакво искуство учи да идућу кампању отпоченемо 1. новембра како би је могли завршити 1. марта.“

A. J.315-20-42

(За 1947. годину, постоји забележен само један документ који је својим саджајем небитан за овај период, већ за струку којом се бави и представља планове даљих активности на развоју културе, просвете и политичке агитације)

1948.

Иако је 1948. година у политичком смислу била преломна година због сукоба ЦК КПЈ са Коминформом, у извештајима који су стизали из Црне Горе федералним властима, по том питању скоро да нема речи. То је још индикативније када се знају подаци које износи Бранка Боснић која констатује:

„Од земље којој су 1945. године сви хтели да буду пријатељи, доспела је у незавидну ситуацију сиромашне земље без пријатеља. Понесена аутентичношћу своје победе у рату и потпомогнута диктаторском влашћу после рата,

југословнска власт је изгубила слику о реалности, желећи да буде равноправни партнер САД и Совјетском Савезу, што је довело до потпуне изолованости крајем 1948. године. Наступило је 'оловно време' у коме је било мало места за културу. Економска криза и несигуран политички курс приморали су југословенску власт да током 1949. године напусти 'херојски принцип', усвоји реалполитичко начело и приклони се западним земљама. Уплашена за сопствени опстанак на власти, јер је за један блок била премало комунистичка а за други превише, Југославија је у свакоме видела непријатеља. (...) До раскида са Совјетским Савезом непријатељски су били носиоци либерално-грађанских опредељења, а сада су то постале све проруске особе. 'У хапс, у логор' објаснио је Броз стратегију одбране од информбировских присталица, тако да је средином 1949. године прва група од 1.200 затвореника стигла на Голи оток. Тај број се до 1963. године повећао на 55.632. Тачна евиденција тог погрома није позната и није доступна јавности, јер процесе није водио суд већ Управа државне безбедности (УДБ-а), која је измислила методе притиска и мучења невиђене у историји. То је најмрачнија и најсрамнија појава у том периоду. Жртве и џелати су се са тог места враћали једнако кивни на систем који их је довео до људског посртања, сећа се Ђилас. После невиђене репресије, већ 1950. године министар полиције Александар Ранковић је изнео податак да је до тада неправедно осуђено било: у Бих 51%, Црној Гори 47%, Србији 40%, Словенији 39%. Алармантни подаци ипак нису омели рад полицијско-судских служби, тако да је број осуђених растао до 1958. године. Интересантан је и податак да од 180 судија у БиХ, њих 110 није имало судско звање, а да на Косову од укупно 65 судија скоро сви су имали само основну школу."

У документацији Архива Југаславије, те 1948. године, налази се извештај Минстарства просвете Црне Горе од 4. 12. о раду аматерских позоришта и извештај о школству.

Ово наглашавам јер проучавајући грађу Архива Војводине, о сукобу са ИБ-ом евидентно је координисано учествовање Агитпропа, Покрајинског комитета и УДБ-а у свим сферама друштвености па тако и у образовању, култури, информисању. На основу доступне документације, 1948. година, у Црној Гори као да се није догодила.

1949.

И поред све трагике која је задесила Црну Гору и део Црногораца посебно 1949. године, документа која препознаје југословенска архивистика а кој а су у виду извештаја стизали са Цетиња или из Подгорице, у потпуности одудударају од тада познате политичке реалности. На основу тих извештаја у области културе, образвања и информисања, у центру пажње били су организација школства, музеја у Котору, развој културног аматеризма .... Иако, статистички гледано, баш 1949. године број архивске грађе премашује све претходне године, она не завређује посебну обраду осим стручне, за оне области којима је посвећена.

Закључак

Да би се објективније могло сагледати културно, национално и политичко стање у Црној Гори, извори Архива Југославије су недовољни и не пружају довољно могућности за то. Но, могу послужити као оријентир у проучавању грађе и избегавања произвољног тумачања прошлости. Ни њене глорификације, али ни ревизије. Као добар пример проучавању архивске грађе може послужити Архив Војводине и грађа ПК КПС за Војводину (касније ПК СКЈ), Агитпропа и документације коју је ОЗНА а касније УДБ-а достављала Партији. Уједно, као самостална држава, Црна Гора ради бољег сагледавања своје државне и националне прошлости, ако то већ није, као самостална држава и следбеник бивше СФРЈ има право на делове архива некадашње државе који се на њу односе.

Литература:

- Драгомир Бонџић УДК: 930.85(497.1) „1945/1952“ О новом доприносу проучавању агитпроп културе Осврт на зборник докумената: Културна политика Југославије 1945–1952, *Зборник докумената*, 1–2, приредили др Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, Београд, Архив Југославије, 2009, 613+558

- *Културна политика Југославије 1945–1952*, Зборник докумената, 1–2, приредили др Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, Београд, Архив Југославије, 2009, 613+558

- Пол Џонсон, *Историја америчког народа*, Књига комерц, Београд, 2003.

- Стеван Константиновић, *Соцреалистички роман у словенским књижевностима*, Љубитељи књиге, Нови Сад, 2007.

- Мартин Батерл, *Пропаганда као манипулативни облик информирања*, Свеучилиште у Задру, Задар, 2007.

- *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, документи и материјали, група аутора, Министарство иностраних пслова, Београд, 1996.

- Младенко М. Кумовић, *Музеји у Војводини (1847–1997), културна политика и развој*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2001.

- Анатолиј Аникејев, *Совјетско-југословенски сукоб*, 1948, Институт за новију историју Србије, Београд 2011.

- Иво Банац, *Са Стаљином против Тита, Информбировски расцјепи у југославенском комунистичком покрету*, Глобус, Загред, 1990.

- Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која тече*, Издавачки центар Комунист, Београд, 1971.

- Леонид Гибиански, *Тито и Стаљин, комунистичко једноумље и сукоб интереса*, Архив Србије и Црне Горе, Београд, 2006.

- Владимир Дедијер, *Документи 1948*, Рад, Београд, 1979.

- Џозеф Нај, *Како разумевати међународне сукобе*, Стубови културе, Београд, 2006.

PISMO SAVA BRKOVIĆA VELJKU MILATOVIĆU

We are publishing a letter that Savo Brković sent to Veljko Milatović, concerning his polemic with the writers of Montenegrin history school books. The letter with comments we obtained from the legacy of Danilo Radojević.

Druže Veljko,

Primio sam poslati mi prepis primjedbi grupe profesora sa katedre za istoriju iz Nikšića, pa Vam se na tome najiskrenije zahvaljujem.

Pošto su u ovim primjedbama, bolje reći recenziji moga teksta: „O nekim nedostacima udžbenika istorije za osnovne škole i škole srednjeg usmjerenog obrazovanja“, recenzenti pokrenuli i neke probleme istorijske nauke u Crnoj Gori, po kojima su naša stanovišta dijametralno suprotna, smatram za potrebno da Vam u vezi s tim i kao dopunu moga pomenutoga teksta skrenem pažnju na neke primjedbe recenzenata.

Nije tajna da se ja sa recenzentima moga teksta profesorom-doktorom Miomirom Dašićem i ostalim potpuno razlikujem u naučnom pogledu na svijet, a samim tim i po pitanju tretiranja istorijske prošlosti Crnogoraca. Profesor Dašić i njegovi drugovi u svome radu, što potvrđuje i predmetna recenzija, polaze sa idealističkih pozicija u obradi naše istorijske prošlosti. A ta idealistička škola je još dominantna u „našoj" istorijskoj nauci. Mjesto sigurnih dokaza za svoje stavove koje zastupaju oni ih „brane" zaklanjajući se za svoje profesorske položaje, doktorske titule, i navodno svoju neprikosnovenu stručnost pa kažu: „Njegov rad je utoliko interesantniji što on, iako nestručan u ovom poslu, nastoji da da rješenja bez ikakvih naučnih ograda i alternativa o tome šta treba da bude obrađeno u jednom udžbeniku istorije." Recenzenti moga teksta krivotvore njegov cilj, odnosno moju jasno izraženu namjeru u njemu, u kom smislu treba formulisati ono već dato u predmetnim udžbenicima. Oni u svojim primjedbama prelaze ćutke preko niza mojih konstatacija potkrijepljenih nizom argumenata pod izgovorom: „Zbog toga je veći broj njegovih primjedaba neprihvatljiv, jer nijesu egzaktne i adekvatne činjenicama u izvornoj građi i opšteprihvaćenoj naučnoj istorijskoj literaturi, čak i najnovijoj." Ali u tekstu primjedbi, takoreći nema ni traga od te izvorne građe, opšteprihvaćene naučno istorijske literature, pa ni one najnovije. Jer oni mora da znaju da ta njihova opšteprihvaćena naučna istorijska literatura, pa i ona najnovija obiluje nizom falsifikata izvorne građe i raznim neprihvatljivim pretpostavkama na kojima se temelje svi zaključci istorijske nauke koju je, svojevremeno, ranije pisala građanska klasa, odnosno sljedbenici njene ideologije. A ta tzv. nauka i danas ima dominantan položaj u našem društvu bez obzira što je u nepremostivoj suprotnosti sa nastalim revolucionarnim promjenama kod nas. Moj zaključak, u vezi sa građanskom istorijskom naukom, temelji se i na Marksovoj konstataciji koja glasi: „Vladajuće ideje nekog vre-

mena bile su vazda samo ideje vladajuće klase.“ (K. Marx – F. Engels: *Dela* tom 7, „Prosveta“, izdavačko preduzeće, Beograd, 1974, 394) i da budem neskroman, na mojoj analizi srpske građanske istorije. Radnička klasa koja je kod nas postala, poslije Drugog svjetskog rata, vladajuća zahvaljujući pobjedi socijalističke revolucije, nije, svojevremeno, imala kadrove koji su mogli i u istorijskoj nauci da se rukovode metodom istorijskog materijalizma, pa je za predavače u svim školama i pisce udžbenika koristila mnoge stare profesore i njihove udžbenike. Oni su i u novim uslovima ostali vjerni svojim starim idejnim opredjeljenjima i na njima vaspitavali mnoge mlade generacije. Njihovi vaspitanici i danas nastavljaju njihov rad. Toj staroj, nama tuđoj, školi pripadaju i recenzenti moga teksta. Oni se ne ustručavaju da proglase i Morganova naučna istraživanja, na kojima zasniva svoje konstatacije i F. Engels, prevaziđenim ne dajući za to nijedan naučni dokaz. Bez sigurnih naučnih dokaza ne može se vjerovati njihovoj praznoj priči. Autori primjedbi na moj tekst proglašavaju jezik kojim govori najveći dio crnogorskog naroda provincijalizmom i anahronizmom, naime jezikom „određenih crnogorskih regija“, oslanjajući se pritom na davno prevaziđeni tzv. novosadski dogovor iz decembra 1954. godine koji su pripremile dvije Matice iz Novog Sada i Zagreba. Tada je na sastanku „dvadeset i pet učesnika ankete“ zaključeno „da je i književni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedinstven, sa dva izgovora, ekavskim i ijekavskim“ (*Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Beograd, 1960, 5.) Ali ga ni SR Srbija ni SR Hrvatska pod tim imenom (srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski), u svojim Ustavima, ne proglašavaju službenim jezikom. To jedino čine Bosna i Hercegovina i Crna Gora. Jezik jednoga naroda ne stvaraju grupe profesora. On je vid njegovog postojanja, odnosno posebnog puta njegovog razvoja. U jeziku dolaze do izražaja sve protivurječnosti istorijskih procesa koji su uticali na nastaja-

nje određenog naroda-nacije, naravno, uključujući i sve veze sa drugim narodima. Sasvim je razumljivo da se u vještački stvorenom tzv. srpskohrvatskom ili hrvatskosrpskom jeziku ne može ogledati razvojni put crnogorskog naroda. Ovom prilikom neću imenovati književnike i naučne radnike, od Vuka Karadžića do Isidore Sekulić, koji su jezik Crnogoraca dizali do najvećih visina. Isto tako treba reći da ime jezika jedne nacije nije lingvističko već političko pitanje. U vezi sa ovim treba reći da je i lingvistička nauka, koja i nije samo to, kod nas u Crnoj Gori – ona stara, koja je bila gospodareća i prije Drugog svjetskog rata, a ijekavski izgovor i nije ustupak Crnogorcima već Hrvatima, pa smo i mi to koristili. Što se tiče brige profesora-doktora za moj jugoslovenski socijalistički patriotizam, bratstvo i jedinstvo i internacionalizam, poručujem im da se oni o tome ne brinu, već neka preispitaju svoju savjest kako oni sa tim stoje, budući da nema jugoslovenskog socijalističkog patriotizma, niti bratstva i jedinstva i internacionalizma, bez pune ravnopravnosti, po svim pitanjima, svih naroda i narodnosti u socijalističkoj Jugoslaviji. Profesori-doktori tvrde: „...da je neprihvatljivo da se traži po svaku cijenu da nacija govori svojim jezikom...“ Nema sumnje oni se zalažu za majorizaciju i žrtvovanje jezika crnogorske nacije. Na tim osnovama oni nastoje da vaspitavaju mlade generacije. Oni isto tako ne znaju, ili neće da znaju, da Srbi, Hrvati, Muslimani i Crnogorci ne govore „istim jezikom“ već srodnim. Zar nije čudno kad neko voljno ili nevoljno priznaje postojanje nacionalne kulture Crnogoraca, ali im ne priznaje i nacionalni jezik, već ga proglašava lokalizmom. Od davnina je poznato da nema kulture jedne nacije bez njenog jezika i obratno. U vezi sa istaknutim, moram reći, da sam se trudio u mome radu „O nekim nedostacima udžbenika...“ da činjenicama dam kontekst vremena u kom su nastale, odnosno da rekonstruišem objektivne istorijske tokove u njihovoj dijalektičkoj suprotnosti. Međutim, oni polaze od šema koje je stvorila srpska građanska klasa XIX

vijeka, falsifikujući istorijske tokove i činjenice u interesu sopstvene pretenzije da bude hegemon Balkana, podmećući srpskom narodu kao njegov interes asimilaciju balkanskih naroda. U revoluciji je srpski narod odbacio ove podvale svoje – srpske građanske klase i distancirao se od njih revolucionarnom borbom kao od nacionalne izdaje. Nažalost, velikosrpska građanska istoriografija, iz razloga o kojima sam već govorio, nastavila je da živi i djeluje preko naših školskih programa.

Oni sve svoje tzv. primjedbe formulišu prema davno datim šemama i u tom smislu tvrde: „Opšte je poznato da su slobodni građani (trgovci, zanatlije, slobodni seljaci) predstavljali međuklasu i da su aktivno učestvovali u proizvodnji dobara i da su prema tome morali doprinositi izgradnji atinske robovlasničke države.“ („Neka mišljenja...“ 7–8) Nije tačno da su slobodni atinski građani (trgovci, zanatlije, slobodni seljaci) „predstavljali međuklasu“ već su pripadali klasi robovlasnika, jer su i sami bili robovlasnici. U vezi sa ovim ja vjerujem F. Engelsu, a ne profesorima-doktorima sa katedre za istoriju iz Nikšića. O ovome ja sam detaljno pisao u mome tekstu na strani 7.

Dalje, moji kritičari kažu: „Posebno ističemo da je neprihvatljivo osporavanje etničkog postojanja Srba u IX vijeku, ‘pa ni koji vijek kasnije’, jer ih navodno ‘u to vrijeme, nije ni bilo na Balkanu’“. Oni navode da sam se ja za ovu tvrdnju pozvao samo na Porfirogenita, što opet nije tačno. U mome tekstu za ovu konstataciju ja sam se pozvao, na prvom mjestu, na tekst dr Sima Ćirkovića, univ. profesora iz Beograda, kojega su oni zaobišli pa pokušavaju da negiraju Porfirogenita. Ali, naravno, ne dajući ni jedan protivdokaz. Za ovaj svoj stav ja sam naveo još i neke druge dokaze, ali oni sve to zaobilaze i u svome tekstu se služe sofizmima.

Nije teško zaključiti iz teksta (10. str) mojih kritičara da oni ne znaju što znači strana riječ – okupirati – i da se ona može koristiti za sva vremena kad je u pitanju osvajanje tuđih teritorija.

Druže Veljko,

Primio sam poslati mi prepis primjedbi grupe profesora sa katedre za istoriju iz Nikšića, pa Vam se na tome najiskrenije zahvaljujem.

Pošto su u ovim primjedbama, bolje reći recenziji moga teksta: "O nekim nedostacima udžbenika istorije za osnovne škole i škole srednjeg usmjerenog obrazovanja", recenzenti pokrenuli i neke probleme istorijske nauke u Crnoj Gori, po kojima su naša stanovišta dijametralno suprotna, smatram za potrebno da Vam u vezi s tim i kao dopunu moga pomenutoga teksta skrenem pažnju na neke primjedbe recenzenata.

Nije tajna da se ja sa recenzentima moga teksta profesorom-doktorom Miomirom Dašićem i ostalim potpuno razlikujem u naučnom pogledu na svijet, a samim tim i po pitanju tretiranja istorijske prošlosti Crnogoraca. Profesor Dašić i njegovi drugovi u svome radu, što potvrdjuje i predmetna recenzija, polaze sa idealističkih pozicija u obradi naše istorijske prošlolsi. A ta idealistička škola je još dominantna u "našoj" istorijskoj nauci. Mjesto sigurnih dokaza za svoje stavove koje zastupaju oni ih "brane" zaklanjajući se za svoje profesorske položaje, doktorske titule, i navodno svoju neprikosnovenu stručnost pa kažu: "Njegov rad je utoliko interesantniji što on, iako nestručan u ovom poslu, nastoji da da rješenja bez ikakvih naučnih ograda i alternativa o tome šta treba da bude obradjeno u jednom udžbeniku istorije." Recenzenti moga teksta krivotvore njegov cilj, odnosno moju jasno izraženu namjeru u njemu, u kom smislu treba formulisati ono već dato u predmetnim udžbenicima. Oni u svojim primjedbama prelaze ćutke preko niza mojih konstatacija potkrijepljenih nizom argumenata pod izgovorom: "Zbog toga je veći broj njegovih primjedaba neprihvatljiv, jer nijesu egzaktne i adekvatne činjenicama u izvornoj gradji i opšteprihvaćenoj naučnoj istorijskoj literaturi, čak i najnovijoj." Ali u tekstu primjedbi, takoreći nema ni traga od te izvorne gradje, opšteprihvaćene naučno istorijske lite-

Prva stranica pisma Sava Brkovića Veljku Milatoviću

Moji kritičari se prave, kako bi to narod rekao, veći katolici od pape, pa tvrde: „Uostalom o Miroslavljevom jevanđelju kao dragocjenom spomeniku srpske kulture i pismenosti postoji vrlo brojna naučna literatura“ (str. 11). Ja nijesam autor teksta o tome da zetskoj kulturi pripada „Miroslavljevo jevanđelje“ već Pavlović dr Dragoljub, prof. Univerziteta u Beogradu. A sve što pripada zetskoj kulturi je i baština crnogorske kulture, pa samim tim i „Miroslavljevo jevanđelje“. Moram reći da me ne iznenađuje primjedba pomenutih profesora, jer oni ne priznaju, objektivno, ni niz drugih značajnih spomenika koji pripadaju baštini crnogorske kulture. Sva ta tzv. naučna literatura o „Miroslavljevom jevanđelju“ koju pominju moji kritičari je rezultat građanske istorijske nauke. Oni se u svome tekstu osvrću i na moju knjigu *O postanku i razvoju crnogorske nacije* i kažu: „... koja, uzgred, budi rečeno, nije naučno verifikovana“. Pa se, isto tako, „uzgred budi rečeno“ postavlja pitanje ko to treba da je naučno verifikuje? Moram reći da to nijesam nikad očekivao niti očekujem, niti mi to treba od građanske istorijske nauke. O mojoj knjizi mogu da kažu svoju riječ samo oni naučni radnici koji se služe metodom istorijskog materijalizma. A ono što su o njoj pisali, ili će pisati građanski istoričari ne interesuje me.

Moji kritičari proglašavaju neke moje tekstove koji su nastali proučavanjem feudalnih društvenih odnosa na osnovu dostupne literature kao „domišljanja“, umjesto da se i sami zainteresuju po tom pitanju kao ljudi koji se hvale da se bave naučnim radom. Ali, po njima je do sad sve rečeno, pa to samo treba prepričavati. U *Enciklopediji Jugoslavije*, sv. 6, na str. 360 piše: „Miloš Obilić je centralna ličnost epskih narodnih pesama o Kosovskom boju.“ A dalje: „Po istoriji (naravno onoj građanskoj – S. B), M. je bio, vjerovatno, jedan od velikaša Lazarevih koji je na početku bitke učinio podvig ubivši

neprijateljskog vladara. Najstariji istorijski spomenici znaju samo za ubistvo sultana; ime heroja je nepoznato, okolnosti kao i ishod bitke su nejasni. Pozniji podaci su sve potpuniji: Konstantin Filozof, više od četrdeset godina posle boja, daje prvi podatak o junačkom delu blagorodnog čoveka koji je bio oklevetan da će neveru učiniti svome gospodaru, ali ime njegovo ne navodi.“ Citirani dio teksta iz već pomenute enciklopedijske jedinice čiji je autor Radmila Pešić, univ. docent iz Beograda, jasno govori kakvim se sve mistifikacijama, kao dokazima, služi građanska istorijska nauka, pa, naravno i moji kritičari sa katedre za istoriju iz Nikšića. Tekst Radmile Pešić kao i moja sumnja da je „Miloš Obilić“ izmišljena ličnost i da je ubistvo sultana Murata organizovao njegov sin Bajazit trebala je da da povoda nikšićkim profesorima sa katedre za istoriju za dalja istraživanja, a ne da se postave kao branitelji ove građanske izmišljotine.

U mome tekstu ja sam dao više dokaza o onovremenom pravu Balšića na Kotor, ali moji kritičari sve to, po običaju, zaobilaze i frazama pokušavaju da negiraju moj zaključak, tvrdeći da i oni imaju svoje prigovore „na dosta površan prikaz vladavine Balšića i Crnojevića u Zeti, odnosno Crnoj Gori, ali te naše primjedbe su i znatno drugačije od Brkovićevih“, što je sasvim razumljivo.

Moji kritičari nijesu ponudili nijedan dokaz da je Pećka Patrijaršija poslije svoga obnavljanja 1557. godine radila na podizanju „manastira i crkava na području Crne Gore“. A moje citate sa str. 28–29. zloupotrebljavaju. Oni isto tako nepravilno prikazuju i moj tekst u vezi sa ustancima vojvode Grdana; da bi na sljedećoj stranici teksta i sami priznali da sam u pravu.

U svome tekstu profesori odvajaju Crnu Goru od Brda i brdska plemena od onih crnogorskih tvrdeći da se samo sa tim „konstatuje onovremeno stanje“, što nije tačno. O tome se

svako može uvjeriti ko pročita pomenuti tekst iz udžbenika. Glupost je tvrditi da je poezija izvor za istoriju, pa i ona Njegoševa. On (Njegoš) je prije svega bio pjesnik i državnik, a ne istoričar. Istorija se ne piše u „stihovanoj formi". Poznato mi je kako su se titulisali crnogorske vladike i knjaz Danilo, ali se ne slažem sa profesorima: „...da se knjaz Nikola i početkom XX vijeka titulisao kao knjaz Crne Gore i Brda." Da li se u raznim prilikama i različito titulisao nijesam u mogućnosti da provjerim, ali u svome ukazu o uvođenju u život *Opšteg imovinskog zakonika za knjaževinu Crnu Goru* (Cetinje, Državna štamparija, 1888) na početku on piše: „Mi Nikola Prvi po milosti božijoj knjaz i gospodar Crne Gore" (v. fototipsko izdanje sa originala iz 1888, štampa Forum, Novi Sad, Vojvode Mišića I, 1980. godine). Takođe treba podsjetiti da ni za ovu svoju tvrdnju da se: „Tek sa proglašenjem kraljevstva (1910) uvodi (se) jedinstven pojam za državu – Kraljevina Crna Gora" nijesu naveli ni jedan dokaz.

Beskorisno je raspravljati sa mojim kritičarima sa katedre za istoriju iz Nikšića o funkciji plemenske organizacije do XIX vijeka u Crnoj Gori. Oni su slijepi za sve ono što negira njihove stavove, odnosno građansku istorijsku nauku. A njihove neobrazložene kritike su najbolja potvrda za to.

Da bi mogli da prave, pod svaku cijenu, zamjerke mome tekstu, profesori ga često krivotvore. Evo za to dokaz. Oni kažu: „Pa, ipak, na tako postavljenoj tezi on razmatra problem plemenske organizacije, dokazujući postojanje kontinuiteta crnogorske državnosti od IX vijeka! Kao dokaz za to on uzima i primjer funkcionisanja turske vlasti u Crnoj Gori, što je više nego apsurd" (str. 16). A evo moga teksta (str. 39) koji su profesori krivotvorili: „Iz teksta udžbenika se vidi da je u Zeti postojala vlast Balšića i Crnojevića, pa i turska koja je vršila naplatu poreza i drugih dažbina, a podgorički kadija rješavao

spor između cetinjskog vladike i Humaca, što svjedoči o postojanju organa vlasti bez obzira kome su oni služili". Kao što se vidi iz moga citiranog teksta u njemu se izričnо govori o postojanju kontinuiteta „organa vlasti bez obzira kome su oni služili", a ne o postojanju kontinuiteta crnogorske državnosti od IX vijeka, računajući i onu tursku.

Moji kritičari, htjeli oni to ili ne, srozavaju se na pozicije velikosrpske državne politike kad tvrde: „...sažimanjem Titove ocjene, kako su to učinili autori udžbenika (str. 176), nije dezavuisana njegova osnovna misao o značaju i karakteru ujedinjenja 1918. godine." U konkretnom slučaju Titova se ocjena nije smjela sažimati, jer Tito u njoj govori o dvije zadaće srpskih i francuskih trupa: prvo o onoj nacionalno porobljivačkoj koju su autori udžbenika brisali i onoj drugoj kontrarevolucionarnoj koju su citirali u tekstu udžbenika.

Profesori mi zamjeraju što ne dijelim njihovo mišljenje o „značaju istorijske nauke za formiranje moderne nacionalne svijesti" (22.) i pritom pozivaju u pomoć marksistički pogled na svijet da bi dokazali kako ja griješim. U vezi sa ovim problemom moj tekst je jasan. Ja u njemu govorim konkretno o tome da je „naša" građanska istorijska nauka po svojim intencijama uticala na formiranje nacionalističke svijesti, a ne moderne nacionalne, čemu se može navesti više primjera. No, pošto je u vezi sa ovim moj tekst jasan, nema potrebe ovom prilikom da to činim.

Iz teksta primjedaba na moj rad, odnosno zapažanja u vezi sa sadržinom sada važećih udžbenika istorije vidi se da profesori ne prave bitnu razliku između naziva vlade Cvetković-Maček i drugog njenog naziva – jugoslovensko rukovodstvo.

U vezi sa stavom Srpske socijaldemokratske stranke po nacionalnom pitanju Makedonaca i Albanaca treba reći da je bio pravilan. Ali kad su bili u pitanju Crnogorci ona je zastupala isti

stav kao i srpska buržoazija. Ali moji kritičari to neće da vide pa mome tekstu daju drugi smisao, kao da ja zamjeram Srpskoj socijaldemokratskoj partiji što se nije borila za oslobođenje crnogorskog naroda, kojemu, naravno, u ono vrijeme to nije bilo potrebno. Ali je bilo pravilno da se srpski socijaldemokrati i Dimitrije Tucović distanciraju, a ne zastupaju velikosrpsku politiku u odnosu na Crnogorce i Crnu Goru.

Svako ko pažljivo pročita moj tekst i istorijske izvore na kojima je zasnovan, uvjeriće se da se nije radilo: „...o 'dinastičkom rivalstvu' Crne Gore i Srbije prvih godina I svjetskog rata..." (str. 26). O rivalstvu se može govoriti između približno jednakih, ali ne u ono vrijeme, između dinastije Petrović i Karađorđević. Crnu Goru i dinastiju Petrović, koja se u pomenuto vrijeme nalazila na njenom čelu niko od tzv. saveznika nije pomagao, već sve njene akcije minirao. Velikosrpsku politiku ondašnje srpske vlade u odnosu na Crnu Goru i njenu ondašnju dinastiju pomagala je Carska Rusija, Francuska i dr., o čemu je dr Nikola Škerović objavio niz izvornih dokumenata, a ja ih u mome tekstu citirao. Ali njih zaobilaze moji kritičari i umjesto argumentacije svoga zaključka oni samo kažu da to: „...niko ne dovodi u pitanje u dosadašnjoj istoriografiji."A ta njihova dosadašnja istoriografija napisana je još u staroj Jugoslaviji onako kako je odgovaralo ondašnjim vlastodršcima.

Nijesam samo ja pisao o tome da Jovan Tomašević, bez obzira na njegove velike zasluge, nije osnivač Komunističke partije Crne Gore već i Nikola Kovačević, njegov prisni saradnik. Evo što Nikola u vezi sa tim kaže: „Nepravilno bi bilo reći da je 1919. i 1920. godine stvorio sve kod nas Jovan Tomašević, imao je on oko sebe i saradnike, bolje reći učenike, iz redova inteligencije, zanatskih radnika i seljaštva" (Nikola Kovačević: *Jovan Tomašević i stvaranje KPJ u Crnoj Gori, „Četrdeset godina",*

knj. prva, Kultura, Beograd, 1960, 58–60). Da bi branili pisca udžbenika, moji kritičari navode: „...da su pisci to preuzeli iz *Enciklopedije*, u kojoj se izričito kaže: 'Tomašević Jovan, osnivač i organizator KPJ u Crnoj Gori'". Ne sumnjam da su pisci udžbenika i profesori sa katedre iz Nikšića to pronašli u Nekoj Enciklopediji, ali važno je da se zna u kojoj. A oni to, po svom običaju, nijesu naveli, što je, naravno, karakteristično za njihovo bavljenje tzv. naučnim radom. U vezi sa ovim moram reći da ja pisce udžbenika smatram stvaraocima, a ne prepisivačima.

Kad je u pitanju Fusnota (objašnjenje) moji kritičari postupaju na isti način i na sljedećoj, 27. strani kad su u pitanju zadaci koje je imala Vojna komisija, oni jednostavno kažu: „Ukazujemo da se takva ocjena nalazi u cjelokupnim djelima J. B. Tita, knj. I, str. 185". Izgubio sam nekolika dana tragajući za Titovim djelima pod citiranim naslovom, ali ih nijesam mogao pronaći ni u Centralnoj biblioteci u Cetinju, pa sam mojim kritičarima postavio pismeni zahtjev da mi daju obavezna objašnjenja.

Moj tekst na 69. strani u vezi sa „Trojnim paktom" glasi: „Stara Jugoslavija, ni pučistička vlada generala Simovića, nije zvanično povukla potpise o pristupanju Trojnom paktu". U vezi sa ovim u *Vojnoj Enciklopediji*, drugo izdanje, sv. 10. Beograd, 1975, izdanje redakcije *Vojne enciklopedije*, 136. piše: „Kraljevina Jugoslavija pristupila je T. 25. III 1941, a dva dana kasnije narodnim demonstracijama i vojnim pučem oborena je vlada Cvetković-Maček, potpisnica T. (v. Dvadesetsedmi mart). Kao što se vidi iz moga citiranog teksta ja u njemu ne govorim na koji je način i formalno Stara Jugoslavija pristupila Trojnom paktu, odnosno da „nije zvanično povukla potpise o pristupanju Trojnom paktu". Pa je moj citirani tekst i u punoj saglasnosti sa onim citiranim tekstom iz *Vojne enciklopedije*. Samim tim primjedba mojih kritičara je neumjesna.

Čime se sve, u svome tekstu, profesori-doktori ne služe da bi branili pojedine tekstove iz udžbenika koji protivurječe istorijskim izvorima. U tom cilju oni se ne ustručavaju ni od izmišljanja. Pa u vezi sa mojim negiranjem da je 4. jula 1941. godine, na sjednici CK KPJ, kao i na onoj Biroa PK od 8. jula iste godine, donesena odluka o dizanju ustanka, već samo „o početku oružane borbe protiv okupatora u Jugoslaviji", oni kažu: „U svojoj polemici sa Batrićem Jovanovićem upravo o ovom datumu, od prije desetak godina – čini se da je Brković imao sasvim drugo mišljenje, potpuno identično sa piscima udžbenika" što je najobičnije podmetanje. Nikada ja nijesam imao neki drugi stav od onoga koji sam izložio, na osnovu istorijskih izvora, u svome tekstu o udžbenicima. Samo „čini se" nije nikakav dokaz, a oni drugi i ne mogu dati, jer ga u mojim tekstovima ne mogu pronaći.

U daljem tekstu primjedbi na moj pomenuti rad još jedan falsifikat. Iz moga teksta sa 95. str. sasvim je jasno da se ne radi o tome da li je ili ne trebalo u Cetinju da se održi protesni zbor 26. juna 1936. godine, već da li je trebalo „da nekoliko stotina seljaka, radnika i intelektualaca uđe u glavni grad Zetske banovine Cetinje". To u tekstu udžbenika nije tačno, već je tome zboru na Belvederu, kako se vidi iz pomenutog izvještaja Blaža Jovanovića, prisustvovalo preko 4.000 učesnika, spremnih da uđu u Cetinje i tamo održe pomenuti zbor, a ne nekoliko stotina.

Zaista, ne samo pisci udžbenika, već i moji kritičari stvaraju zbrku i netačno predstavljaju razvoj događaja iz jula 1941. godine. U interesu pravilnog vaspitanja mladih generacija treba govoriti i pisati, a naročito u školskim udžbenicima, samo ono što je istina. Nije isto kad se kaže ili napiše da je u jednoj našoj zemlji, odnosno danas SR Republici otpočela oružana borba protiv fašističkih okupatora, određenog datuma kad

je i izvedena prva akcija, ili kako je danas češće uobičajeno da se kaže da je danom izvođenja te akcije otpočeo i oružani ustanak. Ili, kad se u udžbeniku napiše sljedeće: „Poslije ustanka u Srbiji izbio je Trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori" (*Istorija za II razred usmjerenog srednjeg obrazovanja*, str. 97). Da gore citirani tekst iz pomenutog udžbenika ne odgovara istini kao ni njihovog advokata sa katedre za istoriju iz Nikšića, može se svako uvjeriti iz proglasa CK KPJ u kojemu se on 7. novembra 1941. godine obraća „Narodima Jugoslavije! Radnici, Seljaci i Građani", a u kojemu, pored ostalog, stoji i sljedeće: „Crnogorski narode! Ti si se prvi podigao na oružani ustanak, kada te je pozvala Komunistička partija Jugoslavije" (Josip Broz Tito: *Sabrana djela* tom sedmi, Izdavački centar „Komunist" i dr., Beograd, 1979, 178).

Na 97. strani moga teksta ja samo prigovaram u njemu jednostranosti ocjene Pljevaljske bitke i smatram da je u tekstu udžbenika trebalo koristiti i Kardeljevu ocjenu.

Nije istina da ja u tekstu o Informbirou: samo razrađujem „ono što je sažeto naznačeno u udžbeničkom tekstu", već navodim da je to „samo djelimično tačno". O tome se iz moga teksta nije teško uvjeriti. U vezi sa ovim na 207. strani ovoga udžbenika ima i drugih netačnosti o kojima doktori ćute.

U mome tekstu nema ni riječi o tome da li je ili ne Jugoslavija dio svijeta. Već ono što se načelno kaže za svijet da se to ne može i pojedinačno, od 1917. godine, odnositi i na staru Jugoslaviju. U njoj, bar po mome mišljenju, u pomenuto vrijeme, nije nastupilo „savremeno doba".

Sa 31. strane mojih kritičara vidi se da im stalno smeta moja knjiga *O postanku i razvoju crnogorske nacije* u kojoj sam se usudio oskrnaviti njihov Tabu i ukazati na mnoge falsifikate i zloupotrebe koje je izvršila velikosrpska građanska istoriografija u vezi sa istorijom Crnogoraca, nastojeći da ih asimilira. Oni

kažu da moju pomenutu knjigu „istorijska nauka nije prihvatila. Na ovom stupnju naučnih saznanja do kojih je došla crnogorska i jugoslovenska istoriografija zaista se ne mogu prihvatiti zahtjevi druga Brkovića da njegova razmišljanja o pojedinim događajima i pojavama dobiju mjesto u udžbeničkoj literaturi“. Iako je neskromno, moram reći da sam uvijek u životu, od kada sam saznao da se u borbi protiv svega prevaziđenog i tuđeg radnom čovjeku ne smiju praviti kompromisi i pogađanja, nastojao da sve svoje stavove temeljim na sigurnim dokazima. Nijesam vodio računa o tome što će o tome reći advokati tuđe ideologije. Isto tako, „crnogorska i jugoslovenska istoriografija“ na koju se pozivaju profesori nije po svojoj suštini ništa drugo do prepis one stare koja je počela da se piše još od Garašanina i njegovog *Načertanija* iz 1844. godine.

Oni (profesori-doktori) tvrde: „U udžbeniku se interpretiraju naučno provjereni i verifikovani rezultati, dakle, ono što nije sporno“. Da bi na istoj strani (32) svoga teksta, poslije svega tri rečenice to demantovali, ističući: „No, bez obzira na neke izrazite nedostatke i slabosti Brkovićevog teksta, valja naglasiti činjenicu da u njemu ima i dobrih zapažanja o ‘nedostacima udžbenika istorije’ za osnovnu školu i školu srednjeg usmjerenog obrazovanja (zajedničke osnove) u SR Crnoj Gori“. Isto tako oni malo dalje kažu da u udžbenicima: „Ima (u njima) nepreciznih i smušenih formulacija“. Oni, takođe, na istoj strani kažu: „Na kraju ne isključujemo i potrebu da se povede jedna seriozna naučno-stručna rasprava o pitanjima koja su u Brkovićevoj analizi pokrenuta“.

Zaključak iz teksta (33. str) mojih kritičara koji glasi: „Rasprava o kvalitetu postojećih udžbenika i priručnika istorije i njihovoj zasnovanosti na marksističkim idejnim osnovama sigurno bi bila put da se dođe do što kvalitetnijeg školskog štiva“. Da, slažem se, ali samo pod uslovom da organizatori te

rasprave ne budu branioci velikosrpske ideologije u istorijskoj nauci. Jer njima Marksizam, još i danas, služi kao zaklon iz koga pucaju na sve što se pokušava dati novo u istorijskoj nauci.

Na kraju da napomenem da se profesori Dašić i Lakić i sami nalaze među recenzentima pojedinih udžbenika.

Druže Veljko!

Molim Vas i pored toliko poslova na kojima ste zauzeti da pronađete malo vremena i pročitate ovaj moj odgovor profesorima sa katedre za istoriju iz Nikšića.

Mnogo Vas poštuje i pozdravlja

Savo Brković

Titograd, 25. 1. 1982. godine

Iz ličnog arhiva

Sa Savom Brkovićem upoznao me moj brat Radoje, u jesen 1969. godine, u njegovom stanu u Titogradu. Već u prvom razgovoru bio sam veoma iznenađen kako je Savo, koji je od mladih dana bio pod stalnim uticajem komunističke ideologije, uspio da očuva puno osjećanje nacionalnog (crnogorskog) i ličnog identiteta. Docnije smo se često srijetali i razgovarali, ili u njegovom domu ili u Beogradu, kad bi došao na sjednicu Savjeta federacije čiji je bio član. Savo Brković je dobijao od Radoja moje tekstove, koji su objavljivani u zagrebačkoj i beogradskoj publicistici. Odnekud je već znao da je formirana „Bijela knjiga" u koju smo, pored ostalih, unijeti ja i moj brat Radoje. U to vrijeme Brković je intenzivno radio na kritici knjige Dimitrija-Dima Vujovića Ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Crnogorska javnost, politička i intelektualna, saznala je za plod Savovog napora kada je objavio knjigu O postanku i razvoju crnogorske nacije (1974). Pojava Sava Brkovića, kao zastupnika borbe za očuvanje crnogorskog identiteta, da bi Crna Gora opstala kao federalna država, posebno je djelovala na komunistički crnogorski vrh. Oni su u tome viđeli početak prihvatanja ideje o crnogorstvu, koja postaje kod nekih istaknutih političara primarno opredjeljenje. Zato je uslijedio niz sastanaka u institucijama Saveza komunista Crne Gore na kojima su donošene osude Brkovićevog opredjeljenja, pri čemu je zanemarivana rigorozna naučna zasnovanost svakog kritičkog stava koji je Savo upućivao Dimu Vujoviću. Ovđe treba reći da je Vujović bio zadužen od komunističkog vrha da prati djelovanje u kulturi.

Kopiju jednog pisma, koje je Savo Brković uputio istaknutom političaru Veljku Milatoviću, koji je u tom teškom vremenu dao golemi doprinos ideji afirmacije crnogorskog naroda, uputio mi je Brković, poštom, da bih i ja posjedovao sadržaj

toga njegovog značajnog pisma. To sam pismo sačuvao, kao dragocjeni poklon, u svom ličnom arhivu.

Pismo Brkovića upućeno Veljku Milatoviću podstaknuto je recenzijom profesora sa grupe za istoriju Filozofskog fakulteta u Nikšiću na Brkovićev tekst „O nekim nedostacimaudžbenika istorije za osnovne škole i škole srednjeg usmjerenog obrazovanja" koji je malo docnije objavljen u časopisu Stvaranje, br. 12, 1983. godine. Pomenuti profesori djelovali su sa pozicija velikodržavne ideologije tzv. „svesrpstva". U svome pismu Brković jasno definiše da kritičko-materijalistički pogled na istoriju mora biti osnova pri naučnom zaključivanju i valorizaciji tekstova iz prošlih epoha. Brković je obuhvatio glavne probleme: pitanje negiranja crnogorskog jezika, nacionalne samobitnosti Crnogoraca i dr.

Objavljivanje ovoga pisma Sava Brkovića trebalo bi da otvori novim generacijama probleme sveukupnog negiranja Crnogoraca još u vrijeme trajanja socijalističke Jugoslavije, a koji su i danas u širokim dimenzijama, sa mnogo više medijskih mogućnosti, sveprisutniji, sa agresivnijim nastupima njihovih zastupnika.

Danilo Radojević

Podgorica, novembra 2018.

IZVJEŠTAJ EVROPSKE KOMISIJE O NAPRETKU CRNE GORE ZA 2019.

In the Matica periodicals we have published the European Commission Progress Reports for 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016 and 2018. As a part of the regular practice, in this issue we are publishing the 2019 Country Report.

1. UVOD

1.1. Kontekst

Pristupni pregovori sa Crnom Gorom otvoreni su u junu mjesecu 2012. godine. Do danas je otvoreno 32 pregovaračka poglavlja, od kojih su tri privremeno zatvorena. Crna Gora nastavila je u velikoj mjeri da implementrira Sporazum o stabilizaciji i proširivanju (SSP), a sastanci zajedničkih tijela po ovom ugovoru redovno se održavaju.

Tokom izvještajnog perioda otvorena su dva pregovaračka poglavlja, a nijedno poglavlje nije privremeno zatvoreno. Održavanje pristupnih konferencija omogućeno je i zahvaljujući napretku ostvarenom u oblasti vladavine prava, u skladu sa uslovima u Pregovaračkom okviru. Napredak ka ispunjavanju prelaznih mjerila postavljenih u poglavljima koja se odnose na vladavinu prava 23 i 24 biće ključan za dalji napredak cjelokupnog pregovaračkog procesa.

1.2. Sažetak[1]

Što se tiče **političkih kriterijuma** izvještajni period i dalje obilježava nizak nivo povjerenja u izborni okvir, koji treba revidirati sveobuhvatno i inkluzivno. Privremeni odbor u Skupštini koji se bavi reformom izbornog zakonodavstva i drugih propisa osnovan je u jesen 2018. godine između ostalog i za tu svrhu. Međutim, on i dalje ne ispunjava svoj ambiciozni mandat. Tokom izvještajnog perioda organizovani su predsjednički i lokalni izbori u 11 opština i jednoj gradskoj opštini. Lokalni se izbori i dalje ne održavaju svi u isto vrijeme što otežava međunarodno posmatranje i ostavlja mnogo mogućnosti da se tvrdi da postoje nepravilnosti koje se ne mogu nezavisno ocijeniti.

Politička scena i dalje je fragmentirana i polarizovana, a karakteriše je nedostatak stvarnog političkog dijaloga. Ostvaren je ograničeni napredak u ponovnom uspostavljanju političkog dijaloga u Skupštini tokom 2018. godine sa privremenim vraćanjem većine opozicionih partija u Skupštinu i uspostavljanjem privremenog skupštinskog odbora. Međutim, nakon što je pritvoren jedan opozicioni poslanik krajem 2018. godine i nakon navoda o korupciji i nezakonitom finansiranju političkih partija (afera „koverat“) početkom 2019. godine, opozicija se u velikoj većini vratila bojkotu Skupštine. Ovi navodi takođe su pokrenuli građane kroz redovne ulične proteste, pokušaje vanparlamentarnog dijaloga i zahtjeve opozicije da se formira tehnička vlada.

Vraćanje političke debate u Skupštinu odgovornost je svih političkih subjekata. Da bi se ostvarilo jačanje odgovornosti Skupštine, njenog nadzora nad izvršnom granom vlasti, demokratstkog pomnog praćenja i boljeg kvaliteta propisa, potrebno

[1] Ovaj izvještaj obuhvata period od marta 2018. do marta 2019. godine. On se bazira na inputima iz različitih izvora, uključujući i priloge Vlade Crne Gore, država članica EU, izvještaje Evropskog Parlamenta i informacije raznih međunarodnih i nevladinih organizacija.

je aktivno i konstruktivno učešće svih aktera. Nje bilo novih dešavanja u političkom i sudskom epilogu navodne zloupotrebe javnih sredstava za svrhe političkih partija iz 2012. godine. Što se tiče novijih navoda, tužilaštvo je otvorilo istrage vezane za neke od navoda, a Agencija za sprečavanje korupcije novčano je kaznila političku partiju za koju je otkriveno da je primala nezakonite donacije u gotovini. Ovi navodi iziskuju kredibilno, nezavisno i djelotvorno reagovanje institucija.

Što se tiče upravljanja, postoji potreba da se ojača transparentnost, učešće relevantnih aktera i kapacitet vlade da realizuje reforme. Novi pravni okvir i metodologija za strateško planiranje treba da vode ka kvalitetnijem strateškom planiranju, praćenju i izvršenju. Pravno, institucionalno i finansijsko okruženje u kome funkcionišu organizacije civilnog društva poboljšalo se u cjelini. Međutim, i dalje preostaje da se u praksi obezbijedi stvarna uključenost organizacija civilnog društva u proces kreiranja politike.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti reforme **javne uprave**. Generalno gledano, ostvaren je određeni napredak. Dobar je napredak ostvaren naročito u okviru za srednjoročno planiranje politike, zapošljavanju na osnovu rezultata i racionalizaciji organizacije državne uprave. Međutim, i dalje je potrebna snažna politička volja da se djelotvorno radi na depolitizaciji javne službe i optimizaciji državne uprave, inkluzivnoj izradi politika na osnovu dokaza, delegiranju donošenja odluka i odgovornosti rukovodilaca.

Pravosudni sistem Crne Gore je umjereno spreman i ostvaren je određeni napredak. Još uvijek preostaje da se u potpunosti implementira zakonodavni okvir čiji je cilj povećanje nezavisnosti i profesionalizma u pravosuđu. Institucionalni kapaciteti su ojačani.

Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u **borbi protiv korupcije**. Ostvaren je određeni ograničeni napredak tokom

izvještajnog perioda. Međutim, korupcija dominira mnogim oblastima i ostaje razlog za zabrinutost. Operativni kapacitet institucija je poboljšan; međutim, sve institucije treba da pokažu proaktivniji stav. I dalje ostaje das se rješavaju izazovi vezani za kredibilitet, nezavisnost i određivanje prioriteta Agencije za sprečavanje korupcije. Finansijske istrage i privremeno i trajno oduzimanje imovine i dalje treba da se poboljšaju. Uspostavljen je početni bilans ostvarenih rezultata iz istraga, krivičnih gonjenja i pravosnažnih osuđujućih presuda u slučajevima korupcije na visokom nivou, ali reakcije krivičnog pravosuđa u slučajevima korupcije na visokom nivou i dalje su previše ograničene. Dalja poboljšanja u ovom smislu biće moguća samo u okruženju gdje su nezavisne institucije zaštićene od svakog neprimjerenog uticaja i ohrabrene da svoja ovlašćenja koriste u potpunosti.

U **borbi protiv organizovanog kriminala**, Crna Gora ostaje umjereno spremna. Ostvaren je određeni napredak u pravosudnoj saradnji i u nekim oblastima borbe protiv organizovanog kriminala. Napravljen je prvobitni bilans ostvarenih rezultata iz istraga u slučajevima pranja novca, u finansijskim istragama i privremenom oduzimanju imovine stečene kriminalom. Pojačana međunarodna saradnja policije donosi rezultate, što se može ilustrovati nizom međunarodnih operacija visokog profila, hapšenjima i zaplijenom droge. Međutim, da bi se došlo do ubjedljivog bilansa ostvarenih rezultata u složenijim oblicima organizovanog kriminala, gdje su u igri lokalni interesi, potrebni su dalji rezultati, i u oblasti pranja novca, trgovine ljudima i krijumčarenja duvana, kao i u trajnom oduzimanju imovinske koristi stečene kriminalom.

U oblasti **temeljnih prava**, Crna Gora je dodatno uskladila svoje zakonodavstvo sa standardima EU. Kapaciteti kancelarije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda i Nacionalnog preventivog mehanizma su se poboljšali, ali je potrebno još raditi na jačanju institucionalnog okvira i djelotvornoj zaštiti ljudskih prava.

Crna Gora treba da obezbijedi da postoje adekvatni institucionalni mehanizmi za zaštitu posebno osjetljivih grupa od diskriminacije. Implementacija zakonodavstva ostaje slaba, a institucionalne kapacitete za ljudska prava treba ojačati. Romska i egipćanska[2] manjina i dalje je najugroženija zajednica, najviše izložena diskriminaciji. Rodno-zasnovano nasilje i nasilje nad djecom ostaju pitanja koja izazivaju ozbiljnu zabrinutost.

Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u oblasti slobode izražavanja, ali u izvještajnom periodu nije ostvaren napredak. Bilo je veoma ograničenih dešavanja vezanih za istrage slučajeva nasilja nad novinarima. Nedavno političko miješanje u Savjet nacionalnog javnog servisa i Agencije za elektronske medije pitanja su koja izazivaju ozbiljnu brigu. Medijska scena i dalje je izuzetno polarizovana i opstaju izazovi po ptanju razumijevanja uloge slobodih medija. Mehanizmi za samo-regulaciju i dalje su slabi.

Što se tiče **ekonomskih kriterijuma**, Crna Gora je ostvarila određeni napredak i umjereno je spremna u razvoju funkcionalne tržišne ekonomije. Ekonomija je nastavila da se razvija jakim tempom, poboljšali su se rezultati na tržištu rada, iako je stopa nezaposlenosti ostala na visokom nivou. Uprkos pozitivnoj izvoznoj dinamici, deficit tekućeg računa, podstaknut velikom domaćom tražnjom, ostao je veoma veliki i samo je dijelom finansiran neto prilivom stranih direktnih investicija. Koeficijenti solventnosti i likvidnosti finansijskog sektora su se poboljšali, ali pristup finansijskim sredstvima za mala pre-

[2] Ovaj izvještaj obuhvata period od marta 2018. do marta 2019. godine. On se bazira na inputima iz različitih izvora, uključujući i priloge Vlade Crne Gore, država članica EU, izvještaje Evropskog Parlamenta i informacije raznih međunarodnih i nevladinih organizacija.

Prema terminologiji evropskih institucija, krovni izraz "Romi" koristi se ovdje za niz različitih grupa, pri čemu se ne poriče specifičnost svake od njih.

IPSOS (2014), Neformalna zaposlenost i siva ekonomija u Crnoj Gori.

duzeća ostaje otežan zbog strogih uslova za dobijanje kredita. Nastojanja na postizanju finansijske konsolidacije nastavila su se tokom 2018. godine, ali ciljani budžetski deficit nije postignut, dok je javni dug dostigao novi rekordni iznos, dijelom zbog potrebe da se finansira veliki projekat autoputa koji se finansira iz kineskog kredita. Razvoj privatnog sektora i dalje je ograničen zbog slabosti u poslovnom okruženju, pravosuđu, i velike dominacije neformalnog poslovanja, što je odraz slabog kapaciteta za implementaciju u ključnim državnim institucijama nadležnim za sprovođenje vladavine prava i tržišne konkurencije.

Crna Gora je ostvarila određeni napredak i umjereno je spremna u svom kapacitetu da se nosi sa pritiskom konkurencije i tržišnim snagama u okviru Evropske unije. Razvoj infrastrukture u nizu oblasti postepeno postavlja preduslove za poboljšanu ekonomsku konkurentnost. Međutim, dalja su nastojanja potrebna da se poboljša razvoj ljudskih kapaciteta i da se smanji neusklađenost između rezultata procesa obrazovanja i potreba tržišta rada. Lokalna preduzeća treba da rastu i pojačavaju svoja nastojanja da postanu konkurentnija na međunarodnom planu.

Kada je riječ o **dobrosusjedskim odnosima i regionalnoj saradnji**, Crna Gora ostaje konstruktivno posvećena bilateralnim odnosima sa drugim zemljama u procesu proširenja i susjednim državama članicama EU, te aktivni učesnik u regionalnoj saradnji.

Po pitanju **sposobnosti** Crne Gore **da preuzme obaveze iz članstva**, važan posao na usklađivanju i pripremi za implementaciju pravne tekovine EU je obavljen u mnogim oblastima. Crna Gora je postigla dobar nivo spremnosti u oblastima kao što su pravo privrednih društava, pravo intelektualne svojine, energetika i vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika. Crna Gora je umjereno spremna u mnogim poglavljima, kao što su sloboda kretanja roba, politika konkurencije, poljoprivreda i

ruralni razvoj, bezbjednost hrane, veterinarska i fitosanitarna politika, kao i preduzetnička i industrijska politika. Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u oblastima kao što su životna sredina i klimatske promjene, te socijalna politika i zapošljavanje. Dobar je napredak ostvaren u oblastima prava na osnivanje i slobode pružanja usluga, prava intelektualne svojine, poljoprivrede i ruralnog razvoja, bezbjednosti hrane, veterinarske i fitosanitarne politike. U predstojećem periodu Crna Gora treba naročito da se fokusira na politiku zaštite konkurencije, životnu sredinu i klimatske promjene, te na javne nabavke. Jačanje administrativnih kapaciteta za obezbjeđivanje primjene pravne tekovine EU ostaje važan izazov za Crnu Goru. Crna Gora nastavlja da se usklađuje sa zajedničkim stavovima i deklaracijama vanjske i bezbjednosne politike EU.

U oblasti **migracija**, Crna Gora je pogođena naglim porastom nezakonitih migracija zbog djelimičnog pomjeranja regionalnog toka migracija ka takozvanoj "primorskoj ruti" kroz Albaniju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu. Crnogorske vlasti privele su 4.753 nezakonitih migranata (porast od 460% u odnosu na 2017. godinu), što predstavlja veliki pritisak za prihvatni centar i administrativne kapacitete države. Pravni okvir je dalje ojačan stupanjem na snagu važnog pravnog paketa o migracijama i azilu, dok su preduzete određene mjere da se povećaju prihvatni i operativni kapaciteti. Važni sporazumi o prekograničnoj saradnji sa susjednim zemljama potpisani su i parafiran je Sporazum o statusu između Crne Gore i EU o evropskoj granici i obalskoj straži. U narednom izvještajnom periodu Crna Gora treba dalje da ojača kapaciete za rad sa mješovitim tokovima migracija i integracijom izbjeglica; te da nastavi da jača ljudske i materijalne resurse posvećene upravljanju granicama i sistemu registracije migranata.

2. NAJPRIJE OSNOVNA PITANJA: POLITIČKI KRITERIJUMI I VLADAVINA PRAVA

2.1. Funkcionisanje demokratskih institucija i reforma javne uprave

2.1.1. Demokratija

Politička scena i dalje je polarizovana, a opozicija se dalje fragmentira. Izvještajni period obilježilo je nastavljanje bojkota rada Skupštine od strane dvije opozicione partije i djelimični i selektivni povratak ostatka opozicije u Skupštinu. Navodi o korupciji i nezakonitom finansiranju političkih partija (afera „koverat“) početkom 2019. godine pokrenula je građane kroz redovne mirne ulične proteste, pokušaje van-parlamentarnog političkog dijalog i zahtjeve opozicije za formiranjem tehničke vlade.

Izbori

Nivo povjerenja u izborni okvir i sprovođenje izbora i dalje je nizak. Ostaju neispunjene važne prioritetne preporuke Kancelarije za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR) Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS). Izborni pravni okvir treba da se revidira na sveobuhvatan i inkluzivan način kako bi se uredili svi ključni aspekti izbornog procesa. U oktobru 2018. godine Skupština je osnovala privremeni odbor za dalju reformu izbornog i drugog zakonodavstva. Ovaj odbor, koji bojkotuje opozicija, tek treba da napravi rezultate, izeđu ostalog i u opsežnoj izbornoj reformi i to dosta vremena prije narednih parlamentarnih izbora. Afera „koverat“ iziskuje kredibilan, nezavisan i djelotvoran odgovor institucija.

Na predsjedničkim izborima u aprilu 2018. godine, Misija za posmatranje izbora OEBS/ODIHE zaključila je da su poštovane temeljne slobode, ali je i konstatovala da je kandidat koga je

predložila vladajuća partija imao institucionalnu prednost. Preporučena je opsežna i inkluzivna reforma izbornog zakonodavstva i naglašena potreba da se istraže svi navodi kršenja i da se preduzmu potrebne mjere da se obeshrabri kupovina glasova i spriječi pritisak na građane. U izvještaju iz misije ponovljena je potreba da se poveća transparentnost rada, profesionalizam i nepristrasnost Državne izborne komisije (DIK). Takođe je naglašena potreba da se ojača nezavisnost javnog servisa i medijskog regulatora. Državno tužilaštvo formiralo je 1.100 predmeta koji se odnose na ove izbore, od kojih je većina vezana za navodno falsifikovanje ličnih isprava i/ili falsifikovanje potpisa. Svi su još uvijek u fazi izviđaja.

Lokalni izbori nastavili su da se odvijaju jedni za drugima, što čini posmatranje sa međunarodnog nivoa teškim i ostavlja mnoštvo prilika da se tvrdi da postoje nepravilnosti koje se ne mogu nezavisno cijeniti. Tokom 2018. godine održani su izbori u 13 opština i u jednoj gradskoj opštini i realizovani su u generalno mirnoj i staloženoj atmosferi. Prijavljene nepravilnosti izazvane su lošom organizacijom i nedovoljnim poznavanjem procedura u sprovođenju izbora. U martu 2019. godine lokalni su izbori održani u novoformiranoj opštini Tuzi. Nisu prijavljene značajnije nepravilnosti.

U maju 2019. godine, pred Višim sudom u Podgorici okončan je prvostepeni postupak vezan za pokušaj državnog udara na izborni dan 2016. godine. Sud je oglasio krivim svih 13 optuženih, uključujući i dva opoziciona poslanika, dva ruska državljana i osam državljana Srbije i osudio ih za osnivanje kriminalne organizacije sa svrhom izvođenja terorističkih napada i drugih krivičnih djela protiv ustavnog poretka i bezbjednosti. U oktobru mjesecu 2018. godine, Parlament je osnovao privremeni odbor za dalje reforme izbornih i drugih zakona uz podršku glasova vladajuće koalicije i nekoliko opozicionih partija. Posao ovog višepartijskog skupštinskog tijela obuhvata opsežnu izbornu reformu, ispunjavanje preporuka OEBS/ODHIR iz posmatra-

čkih misija na izborima 2016. i 2018. godine, i sporazum o održavanju lokalnih izbora istog dana u cijeloj državi. Ovaj odbor pozvao je predstavnike organizacija civilnog društva i akademske zajednice da učestvuju u njegovom radu. Od decembra 2018. godine ovaj odbor nema kvorum zbog bojkota opozicije; u međuvremenu se njegov rad nastavio bez predstavnika opozicije i sa neujednačenim učešćem ogranizacija civilnog društva samo na tehničkom nivou u dvije od sedam radnih grupa. Jasno planiranje, povećana transparentnost i stvarna inkluzivnost u radu odbora biće od ključnog značaja da bi odbor mogao da ispuni svoju ambicioznu agendu i pojača povjerenje građana u izborni proces.

U martu 2019. godine Skupština je imenovala novog predsjedavajućeg DIK nakon što je prethodnom mandat istekao u oktobru 2018. godine.

Uključenost žena u politiku i dalje je mala, uključujući i uključenost u sprovođenje izbora. Izborne liste sastavljene su uz poštovanje minimalnih uslova kada je riječ o rodnoj ravnopravnosti.

Nije bilo novih dešavanja u političkom i sudskom epilogu navodne zloupotrebe javnih sredstava za partijske svrhe do koga je došlo 2012. godine (afera „snimak“). U januaru 2019. godine objavljen je video snimak na kome se vidi da visoko pozicionirani partijski zvaničnik prima koverat sa novcem u periodu neposredno prije parlamentarnih izbora 2016. godine (afera „koverat“). Brz, kredibilan i djelotvoran odgovor institucija na ovu aferu biće ključan za vraćanje povjerenja građana u izborni proces i državne institucije.

Parlament

Tokom 2018. godine ostvaren je ograničen napredak u ponovnom uspostavljanju političkog dijaloga u Skupštini sa djelimičnim i privremenim povratkom većeg dijela opozicionih poslanika i uspostavljanjem privremenog skupštinskog odbora za dalju

reformu izbornog i drugog zakonodavstva. Potrebno je aktivno i konstruktivno učešće svih strana da bi se pojačala odgovornost skupštine, nadzor izvršne grane vlasti i demokratsko pomno praćenje i da bi se došlo do kvalitetnijeg zakonodavstva.

Do druge polovine 2018. godine većina opozicionih poslanika, uz izuzetak dvije političke partije i njihovih devet poslanika, vratila se na skupštinska zasijedanja i ponovo uzela aktivno učešće u skupštinskim odborima, nakon što su gotovo dvije godine bojkotovali njihov rad. Međutim, nakon hapšenja jednog opozicionog poslanika u decembru 2018. godine i kasnije afere „koverat", opozicija se postepeno vratila selektivnom bojkotu Skupštine.

Kada je riječ o **zakonodavnoj ulozi** Skupštine, bojkot opozicije je dalje oslabio kvalitet debate, a skupštinski odbori gotovo jednoglasno podržavaju nacrte zakona koje predloži izvršna grana vlasti. Iako je Skupština ojačala svoje administrativne kapacitete zapošljavanjem novih ljudi, njen kapacitet da pomno analizira predložene propise sa aspekta usklađenosti sa pravnom tekovinom EU ostaje na niskom nivou. Tokom 2018. godine, 27 zakonodavnih akata od 198 (13,6% ukupnog broja), usvojeno je u vanrednom postupku, dok ih je 2017. godine u vanrednom postupku usvojeno 22%.

Bojkot je takođe uticao na odluke o imenovanjima za koje je potrebna kvalifikovana većina, kao što je imenovanje članova Sudskog savjeta koji nisu iz reda pravosuđa. Uz to, Skupština je iz Savjeta Agencije za sprečavanje korupcije razriješila predstavnika civilnog društva, dok su zakonski postupci još bili u toku. U tom slučaju i u dva slična slučaja koja se tiču odluke Skupštine da razriješi dva člana Savjeta nacionalnog javnog servisa RTCG (Radio Televizija Crne Gore), prvostepeni sud je utvrdio da su oni svi bili nezakonito razriješeni. Ovi slučajevi ilustruju važnost funkcionisanja sistema uzajamne provjere i

kontrole tri grane vlasti u slučajevima predlaganja i imenovanja od strane Skupštine.

Skupština je zadržala visok nivo transparentnosti na administrativnom nivou. Međutim, inkluzivnost i učešće građana bili su slabi u praksi, i kada je riječ o zakonodavnim aktima koji utiču na prava građana kao što je nacrt izmjena i dopuna Zakona o eksproprijaciji, Zakona o državnim simbolima i Danu državnosti, i Zakona o javnom redu i miru. Treba izbjegavati praksu da poslanici predaju nacrt zakona koji pripremi Vlada, čime se zaobilazi obavezna javna rasprava. Značajna su poboljšanja potrebna u komunikaciji i saradnji Skupštine sa građanima, a naročito je potrebno fokusirati se na postupak za rješavanje pritužbi i peticija građana.

Na **skupštinski nadzor** izvršne grane vlasti takođe je negativno uticao bojkot opozicije i taj je nadzor potrebno dalje poboljšati. Tokom 2018. godine održana su samo četiri kontrolna saslušanja, dok je broj konsultativnih saslušanja značajno opao (30 tokom 2018. godine, dok ih je 2017. godine bilo 43). Skupština treba da pojača nastojanja da razvije jednoobrazni i djelotvoran sistem za praćenje implementacije zaključaka i preporuka usvojenih na saslušanjima provedenim u okviru skupštinskog nadzora. Na nalazima Državne revizorske institucije i dalje se radi ograničeno, a još uvijek nema rasprave niti izvještavanja o implementaciji značajnih politika i zakonodavnih akata.

Od oktobra 2016. godine Odboru za ljudska prava nije predata nijedna pritužba građana, medija ili zainteresovanih strana u kojoj bi se navodilo da je došlo do povrede **etičkog kodeksa**. Tokom 2018. godine nije bilo dodatnih obuka o konfliktu interesa i dobrom postupanju. Nije bilo slučajeva da je Skupština ukidala imunitet poslanicima. Međutim, protiv dva poslanika najvećeg opozicionog saveza pokrenuti su postupci krajem 2018. godine, a da im prije toga nije ukinut imunitet i za obojicu su donesena rješenja o pritvoru zbog nepostupanja po zakonu.

Jedan od ta dva poslanika je pritvoren, dok je drugi izbjegao hapšenje tako što je ostao u zgradi Skupštine. Ova rješenja o pritvoru privremeno je suspendovao Ustavni sud dok ne donese konačnu odluku o ustavnosti relevantnih zakonskih odredbi. Jedan opozicioni poslanik iz najvećeg opozicionog saveza odslužio je gotovo tri mjeseca zatvora nakon pravosnažne odluke Višeg suda kojom je potvrđena zatvorska kazna koja mu je izrečena za napad na službenika policije tokom protesta opozicije u oktobru 2015. godine. Tri krivična postupka koja su uključivala poslanike opozicije iz istog saveza trenutno su u toku.

Politička scena dalje se fragmentirala. Dodatne podjele u nekim opozicionim strankama i savezima dovele su do uspostavljanja dva nova poslanička kluba i do povećanja broja nezavisnih poslanika. U Skupštini je zastupljeno 18 stranaka, od kojih su tri stranke koje predstavljaju etničke manjine, a tri poslanika su nezavisna.

Od 81 poslanika, samo su 19 žene (23,5%). Žene takođe nisu dovoljno zastupljene ni na visokim položajima u Skupštini, gdje vode samo tri stalna skupštinska odbora (od 14). Ženska politička mreža, koja se sastoji od poslanica ih 16 političkih partija, pokazala je da je moguć konsenzus političkih partija o važnim pitanjima i da promjene izbornog zakonodavstva i mjere ekonomskog osnaživanja mogu da dovedu do promjene u učešću žena.

I dalje postoje nedostaci u pravnom okviru kojim se uređuju **političke partije** i njihovo finansiranje, uključujući i one koje je utvrdio OEBS/ODIHR, kao što su pravne praznine i nesigurnosti vezane za korišćenje zajmova i partijskih izvora za finansiranje izbornih kampanja, nedovoljno učešće žena i nedostatak transparentnosti u finansiranju političkih partija. Afera „koverat“ istakla je potrebu da se ti nedostaci hitno rješe, a to bi pojačalo povjerenje javnsoti u izborni sistem. U februaru 2019. godine Skupština je održala vanredno zasjedanje o aferi „koverat“ ali nije usvojila nikakve zaključke.

Nema žena među liderima političkih partija, a malo ih je i u partijskim rukovodstvima.

Nivo finansiranja političkih partija iz budžeta je i dalje znatno iznad regionalnog prosjeka. Posao praćenja finansiranja političkih partija u rukama je Agencije za sprečavanje korupcije i državne revizorske institucije. Rezultati tog praćenja i dalje su ograničeni.

Upravljanje

Zakonski i procesni okvir kapaciteta za strateško planiranje u tijelima na centralnom nivou je značajno ojačan; nova Uredba i metodologija u ovoj oblasti sada treba dosljedno da se primijenjuju od strane svih ministarstava i državnih organa. Treba dalje raditi na poboljšanju transparentnosti procesa pristupanja i učešća svih aktera. Zakonodavni okvir za lokalnu samoupravu postoji i treba da se implementira kroz jačanje kapaciteta, profesionalizaciju i usaglašavanje funkcija na lokalnom nivou. Nova opština Tuzi osnovana je u septembru 2018. godine. Novi Zakon o finansiranju lokalne samouprave usvojen je sa ciljem konsolidovanja lokalnih javnih finansija.

Crna Gora je i dalje fokusirana na proces pristupanja EU što je ključni cilj njene vanjske politike. U maju 2018. godine, Ministarstvo evropskih poslova raspušteno je i njegov je posao prenesen na Minsitarstvo vanjskih poslova, Generalni sekretarijat Vlade i novu Kancelariju za evropske integracije u kabinetu Premijera, na čijem je čelu Glavni pregovarač, čiji se prethodnik povukao. Kao rezultat toga broj ministarstava je pao na 18. Četiri ministra su žene.

Uz racionalizaciju sastava radnih grupa za sva pregovaračka poglavlja, u oktobru 2018. godine Vlada je izvršila reviziju strukture Komisije za evropske integracije. Ta Komisija prati implementaciju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (SPP) i nacionalnog programa pristupanja EU za perod 2018-2020. godine.

Kapaciteti za strateško planiranje **organa centralne vlade** ojačani su usvajanjem nove Uredbe o načinu i postupku izrade, usklađivanja i praćenja sprovođenja strateških dokumenata i uz nju pripremljene metodologije za izradu i implementaciju politika. U skladu sa tom Uredbom, Generalni sekretarijat obezbjeđuje smjernice za sve nacrte strateških dokumenata i daje pisano mišljenje o usklađenosti svakog od njih, što zatim ide na Vladu radi usvajanja. Nadležnosti Generalnog sekretarijata u koordinaciji, usklađivanju i praćenju implementacije politike takođe su ojačane, a uvedeni su i postupci za usklađivanje politika sa obavezama u procesu pristupanja i sektorskim politikama EU. U februaru 2018. godine osnovana je mreža fokalnih tačaka za strateško planiranje u javnoj upravi. Nacionalni savjet za obrazovanje akreditovao je Program obrazovanja za stručno usavršavanje državnih službenika i namještenika u martu 2018. godine, a u januaru 2019. godine Uprava za kadrove završila je prvi ciklus certifikovane obuke za strateško planiranje. Međutim, treba poboljšati koordinaciju sa akterima izrade politike.

Po pitanju transparentnosti, novi operativni tim za Partnerstvo otvorenih vlada oformljen je u julu 2018. godine sa ciljem izrade akcionog plana za implementaciju Inicijative Partnerstva otvorenih vlada. Taj plan usvojen je na Vladi u novembru 2018. godine sa ciljem da se poboljša učešće građana i pristup informacijama. Vlada nastavlja da informiše građane o procesu pristupanja EU.

Uredba o javnoj raspravi je usvojena u julu 2018. godine. Njom je prošireno područje javne rasprave tako da ne obuhvata samo nacrte zakona već i nacionalnih strategija. Uredba takođe pojašnjava uslove za učešće u javnim raspravama i definiše izuzetke od obaveze održavanja javnih rasprava. Međutim, niz zakona koji utiču na prava građana usvojeni su bez prethodne javne rasprave zbog širokog tumačenja zakonskih izuzetaka od obaveze da se održavaju javne rasprave. To je takođe bilo supro-

tno Zakonu o državnoj upravi. Generalno gledano, zakonodavni proces i proces izrade politika i dalje ima manjkavost nedovoljne transparentnosti i nedostatka stvarnog uključivanja relevantnih aktera.

Što se tiče **lokalne samouprave**, Zakon o prostornom planiranju izmijenjen je i dopunjen u septembru 2018. godine i time je produžen rok za donošenje opštinskih prostornih planova do kraja 2018. godine. Zakon su pred Ustavnim sudom osporili poslanici opozicije, a na odluku Ustavnog suda se još čeka.

Pod nadzorom Ministarstva javne uprave, na nivou Vlade i u opštinama u toku su donošenje i implementacija podzakonskih akata na osnovu Zakona o državnim službenicima i namještenicima i Zakona o lokalnoj samoupravi. Oba zakona uključuju odredbe za poboljšano zapošljavanje na osnovu rezultata; Zakon o državnim službenicima i namještenicima predviđa da se odluke o zapošljavanju delegiraju na relevantni nivo u većini slučajeva, osim u slučaju kada je direktno pretpostavljeni osobi koja se zapošljava ministar. Novi Zakon o finansiranju lokalne samouprave donesen je u decembru 2018. godine. Novi Etički kodeks državnih službenika i namještenika donesen je u julu 2018. godine, u skladu sa Zakonom o državnim službenicima i namještenicima. U skladu sa ovim zakonom sve opštine su donijele svoje etičke kodekse.

Političko učešće žena i dalje je na niskom nivou i na nivou lokalne samouprave. Od 24 opštine, samo u jednoj je gradonačelnica žena, a žene čine samo do 26% odbornika u opštinama.

Civilno društvo

Pravno, institucionalno i finansijsko okruženje u kome funkcionišu organizacije civilnog društva u cjelini je poboljšano Međutim, još uvijek preostaje da se u praksi obezbijedi stvarna uključenost organizacija civilnog društva u proces kreiranja politike. Pitanja koja izazivaju ozbiljnu zabrinutost su kontro-

verzno razrješenje istaknutih predstavnika nevladinih organizacija (NVO) iz ključnih institucija i tijela, i sve jači trend da javne institucije proglašavaju informacije tajnima. Potrebni su značajni napori da se obezbijedi smisleno konsultovanje sa akterima civilnog društva koje bi bilo dio inkluzivnog dijaloga o politici i na centralnom i na lokalnom nivou.

Civilno društvo je ključni element svakog demokratskog sistema i kontrola i kočnica društva. Državne institucije moraju prepoznati i njegovati aktivno učešće organizacija civilnog društva kao vrijedno.

Zakonski okvir kojim se uređuje rad organizacija civilnog društva ojačan je donošenjem pet podzakonskih akata koji imaju za cilj implementaciju Zakona o nevladinim organizacijama. Međutim, pravni okvir za volontiranje ostaje restriktivan i nije podsticajan za volonterski rad.

Dijalog o saradnji između javnih institucija i civilnog društva značajno se poboljšao od kada je ponovo u septembru 2018. godine počeo sa radom Savjet za razvoj NVO sa novom organizacionom strukturom. Savjetom sada predsjedava Ministarka javne uprave, a uloga mu je da poboljšava saradnju između organizacija civilnog društva i nacionalnih vlasti. Njegovih 12 članova (šest predstavnika vlasti i 6 predstavnika organizacija civilnog društva) postavljeni su na mandat od tri godine. Tokom 2018. godine održana su tri sastanka Savjeta.

Nova strategija za nevladine organizacije, kao i akcioni plan doneseni su u januaru 2018. godine. Implementaciju strategije prati Nacionalna kancelarija za saradnju sa NVO, koja je tehničko tijelo u kome je pet zaposlenih u Ministarstvu javne uprave.

Generalno se priznaje da civilno društvo ima važnu ulogu u procesu pristupanja. Organizacije civilnog društva učestvuju u raznim radnim grupama, uključujući i radne grupe za pregovaračka poglavlja. Međutim, njihova uključenost je manjkava i

neujednačena u praksi i varira od jedne do druge radne grupe. Često se organizacijama civilnog društva ne daje dovoljno informacija ili obavještenja da bi one mogle smisleno da doprinose procesu ili se njihov doprinos ignoriše. Za konsultovanje je u praksi potrebno bolje planiranje, transparentnost i otvorenost prema sugestijama organizacija civilnog društva da bi te konsultacije bile istinski inkluzivne. Saradnja između civilnog društva i lokalne uprave tek treba da se razvije.

Sve veći trend da javne institucije proglašavaju informacije tajnima treba obrnuti i to treba da bude prioritet jer ovakvo stanje sprečava civilno društvo da vrši djelotvorni nadzor. Kontroverzno razrješenje istaknutih predstavnika NVO iz ključnih državnih institucija i regulatornih tijela i tijela koja funkcionišu kao čuvari ljudskih prava ("watchdog") dok su zakonski postupci vezani za to bili u toku izaziva ozbiljnu zabrinutost. Isto tako, medijske kampanje koje imaju za cilj diskreditovanje predstavnika NVO ne vode ka stvaranju okruženja za civilno društvo koje bi bilo podsticjano i baziralo se na povjerenju.

Pravila za finansiranje organizacija civilnog društva iz javnih sredstava postoje i 0,4% je minimalni procenat koji se iz državnog budžeta izdvaja za organizacije civilnog društva prema Zakonu o nevladinim ogranizacijama. Transparentnost i standardizacija mehanizama za finansiranje od strane države poboljšani su usvajanjem podzakonskih akata, ali velika kašnjenja su ih omela. Po Zakonu o nevladinim organizacijama, ukupno strateško planiranje obezbjeđuje na centralnom nivou Ministarstvo javne uprave, a upravljanje sredstvima je nadležnost sektorskih ministarstava. Tokom 2018. godine 11 ministarstava je oglasilo 30 poziva za prijedloge, na osnovu jasnijih procedura i poboljšanih pravila za ocjenu prijava. Više od četiri miliona eura dodijeljeno je iz državnog budžeta raznim projektima civilnog društva po ovim pozivima, što je povećanje od 17,5% od 2017. godine. Ovdje je uključno i sufinansiranje države za 48 projeka-

ta koje finansira EU u ukupnom iznosu od 852.000 EUR. Ovakvo sufinansiranje je sada obavezno i uređeno uredbom.

Preduzeti su i određeni koraci da se poboljša transparentnost procesa finansiranja organizacija civilnog društva, naročito sa uspostavljanjem onlajn baze podataka svih korisnika državnih sredstava i predstojećim usvajanjem godišnjeg izvještaja vlade o državnom finansiranju organizacija civilnog društva.

Potrebna su dalja nastojanja da se poboljša praćenje i evaluacija takvih projekata i da se ublaže bojazni organizacija civilnog društva da sredsta nisu na raspolaganju za aktivnosti "čuvara ljudskih prava" (eng. watchdog). Saradnja i dijalog sa civilnim društvom o sektorskim strategijama treba da se poboljša ukoliko se želi da model javnog finansiranja organizacija civilnog društva dostigne svoj puni potencijal.

2.1.2. Reforma javne uprave

*Crna Gora je **umjereno spremna** kada je riječ o reformi javne uprave. Ostvaren je **određeni napredak** generalno gledano, a dobar je napredak ostvaren u okviru za srednjoročno planiranje politike, zapošljavanju na osnovu rezultata i u racionalizaciji organizacije državne uprave. Međutim, i dalje je potrebna snažna politička volja da se djelotvorno radi na depolitizaciji javne službe, optimizaciji državne uprave i djelotvornoj implementaciji rukovodne odgovornosti, uključujući i delegiranje donošenja odluka. Neke od preporuka Komisije iz 2018. godine i dalje važe. U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:*

→ djelotvorno implementira plan optimizacije javne uprave;

→ Implementira Zakon o državnim službenicima i namještenicima za sva nova zapošljavanja kako bi se obezbijedila profesionalizacija i depolitizacija javne službe;

→ Poboljša pristup građana javnim informacijama daljim smanjivanjem ćutanja administracije i zaustavljanjem i preusmjeravanjem trenda da se javne informacije proglašavaju taj-

nima.

Strateški okvir za reformu javne uprave

Crna Gora realizuje dvije krovne strategije, **Strategiju reforme javne uprave (PAR) za period 2016-2020** i **Program reforme upravljanja javnim finansijama 2016-2020**, doduše sa određenim kašnjenjem. Vlada obezbjeđuje redovno praćenje i izvještavanje o implementaciji, ali tek treba da se uspostavi okvir za integrisano praćenje i izvještavanje. Civilno društvo aktivno učestvuje u praćenju vladinih reformskih pregnuća. **Politička podrška** reformama obezbjeđuje se kroz Savjet za reformu javne uprave kojim predsjedava Potpredsjednik Vlade. Minsitarstvo finansija tek treba da se u potpunosti uključi u koordinaciju cjelokupne reforme, naročito zbog pojačane potrebe da se poveže planiranje politika i fiskalno planiranje i da se fokus stavi na rukovodnu odgovornost (v. Poglavlje 32). Što se tiče **finansijske održivosti** reforme javne uprave, Akcioni plan za Reformu javne uprave 2018-2020 sadrži sve troškove i budžet. Reforme i dalje zavise od donatorskih sredstava izvana.

Izrada i koordinacija politika

Postoje zakonski okvir i institucije koje treba da obezbijede koherentan **sistem izrade politika**, uključujući i politika za evropske integracije. Sistem za srednjoročno planiranje politika i izvještavanje u Crnoj Gori je poboljšan nakon usvajanja uredbe o izradi, usklađivanju i praćenju strateških dokumenata sa pratećim metodološkim smjernicama. Generalni sekretarijat Vlade počeo je da igra aktivnu ulogu u praćenju implementacije ove uredbe. On obezbjeđuje kontrolu kvaliteta izdavanjem pisanih mišljenja o prijedlozima i nacrtima strategija. Međutim, srednjoročni fiskalni plan tek treba da se poveže sa planiranjem politika. Tokom 2018. godine Generalni sekretarijat takođe je preuzeo odgovornost za davanje procesnih smjernica resornim ministarstvima kako bi se poboljšala priprema programa rada

vlade i programa rada ministarstava i pratila njihova implementacija.

Inkluzivna politika i izrada zakonodavstva bazirana na dokazima i dalje se samo dijelom obezbjeđuju. Prikupljanje administrativnih podataka i njihova sistematična upotreba za kreiranje politika i zakona treba da se poboljša u cjelokupnoj upravi. Iako se ocjena uticaja propisa sada priprema sistematičije i iako je obezbijeđeno više obuke da bi se pobojšali analitički kapaciteti, kvalitet ocjene uticaja i dalje treba da se poboljša, uključujući i kapacitet za ocjenu uticaja na budžet. Orodnjavnje i analiza procesa kreiranja politika sa aspekta roda u skladu sa Zakonom o rodnoj ravnopravnosti tek treba da se obezbijedi. Koordinacija između ministarstava generalno je i dalje slaba, osim u oblastima gdje postoje međuresorni savjeti kao što je Savjet za reformu javne uprave. Uredba o **javnoj raspravi** donesena je u julu 2018. godine. Ona proširuje područje za koje se vodi javna rasprava tako da uključuje osim nacrta zakona i nacrte državnih strategija. Takođe pojašnjava uslove za učešće, i izuzetke od obaveze da se povede javna rasprava, na prmjer za pitanja vezana za bezbjednost. Generalno se priznaje da civilno društvo mora da igra važnu ulogu u procesu pristupanja, ali u praksi je za javnu raspravu potrebno bolje planiranje, transparentnost i otvorenost prema sugestijama organizacija civilnog društva kako bi javne rasprave bile suštinski inkluzivnije. Organizacije civilnog društva takođe treba da dobijaju redovne povratne informacije o tome kako se njihovi inputi uzimaju u obzir. Prijedlozi zakona po pitanju kojih se konsultuje Evropska komisija sada sadrže sažetak o procjeni uticaja i rezultatima javne rasprave.

Očekuje se da dođe do daljeg poboljšanja u **praćenju rada vlade od strane građana** jer uredba o izradi, usklađivanju i praćenju strateških dokumenata iziskuje da resorne institucije pripremaju godišnje izvještaje o svim strateškim dokumentima.

Upravljanje javnim finansijama

Ministarstvo finansija, koje vodi reformu **upravljanja javnim finansijama** dalje je izmijenilo program reforme upravlajnja javnim finansijama i prateći akcioni plan 2018. godine. Okvir za implementaciju budžetiranja ovog programa sada postoji, ali se zaostaje za planom implementacije. Budžet za 2018. godinu nije postigao ciljeve kada je riječ o prezentaciji jasnih opisa programa, ciljeva i pokazatelja uspjeha. Rodno budžetiranje tek treba da se uvede. Zakon o računovodstu javnog sektora i podzakonska akta još uvijek nisu usvojeni. Odluka o pripremi kapitalnog budžeta izmijenjena je i dopunjena u junu 2018. godine. Budući akcioni plan za upravljanje javnim finansijama treba da se bavi informacionim sistemom za finansijsko upravljanje i potrebama za ljudskim resursima u Ministarstvu finansija, u upravi poreza i upravi carina i u Državnoj revizorskoj instituciji, i treba da se fokusira naročito na kapitalno budžetiranje, srednjoročni budžetski okvir i izradu godišnejg budžeta. Treba poboljšati i kapacitete vlade za investiciono planiranje i upravljanje, uključujući i kapacitet vlade za kontrolu javnih sredstava koja se finansiraju iz zajmova trećih zemalja (v. i poglavlja 5, 16, 29 i 32).

Vlada nastavlja da obezbjeđuje određeni nivo **budžetske transparentnosti** tako što objavljuje prijedlog budžeta, završni budžet i izvještaje o izvršenju. Međutim, resorne institucije i dalje nisu proaktivne u pružanju informacija o budžetu. Treba uvesti mehanizam za obezbjeđivanje kontrole kvaliteta objavljenih podataka. Crna Gora ne učestvuje u istraživanju Indeksa otvorenog budžeta, niti je izradila budžet po mjeri građana.

Javne službe i upravljanje ljudskim resursima

Zakon o državnim službenicima i namještenicima i Zakon o lokalnoj samoupravi stupili su na snagu u julu 2018.godine. Njihov je cilj da i na nivou centralne vlade i na nivou lokalnih uprava obezbijede **zapošljavanje i razrješenje na osnovu rezultata**. Veći dio podzakonskih akata je usvojen do kraja

2018. godine. Obuka o novim postupcima je obezbijeđena na centralnom i na lokalnom nivou. Ministarstvo javne uprave imaće potrebu da aktivno prati da bi svi novi postupci zapošljavanja, uključujući i zapošljavanja na mjestima **viših pozicija u državnoj službi** poštovala rezultate prilikom zapošljavanja, što je u skladu sa novim zakonskim uslovima.

Jedinice za **upravljanje ljudskim resursima** postoje u cijeloj državnoj upravi, ali im je potrebno dalje jačanje. Ministarstvo javne uprave treba da obezbijedi centralnu koordinaciju i kontrolu kvaliteta njihovog rada. Centralna kadrovska evidencija je ažurirana, a pokrenut je i projekat da se ona poveže sa sistemom zarada. U julu 2018. godine, vlada je usvojila plan optimizacije javne uprave za period 2018-2020 kako bi dalje profesionalizovala i optimizirala broj zaposlenih u javnom sektoru i na centralnom i na lokalnom nivou. Što se tiče **sistema zarada**, pokretači vezani za fiskalnu situaciju u zakonu o zaradama doveli su do smanjenja zarada za većinu državnih službenika početkom 2018. godine. Visina zarada je transparentna za službenike u javnoj upravi, ali su zarade i dalje na skromnom nivou. Važeći zakon o zaradama takođe ostavlja prostor za "dopune zarada" o kojima se odlučuje diskreciono. Uprava za kadrove obezbjeđuje **profesionalni razvoj** obezbjeđivanjem obuka, a počela je i da implementira prvi nacionalno akreditovani program obuke za rukovodioce u oblasti ljudskih resursa. Izrađeni su programi akreditacije u oblasti etike i **integriteta**.

Odgovornost uprave

Novi Zakon o državnoj upravi donesen je u novembru 2018. godine. On racionalizuje organizaciju državne uprave i bavi se najznačajnijim pitanjima vezanim za **linije odgovornosti između institucija**. Zakon predviđa jasnu organizaciju i tipologiju ovlašćenja u javnoj upravi, te kriterijume za uspostavljanje i reorganizaciju tijela državne uprave, državnih agencija i fondova, uz nekoliko izuzetaka. Takođe predviđa i jasnije definicije

poslova koja vrše ministarstva, državni sekretari i rukovodeći kadar u ministarstvima. Biće potrebno da se obezbijedi nezavisnost određenih tijela, naročito kada je to potrebno po pravnoj tekovini EU i biće potrebno da se sada izvrši revizija posebnih zakona kojima se utvrđuje broj državnih agencija. U januaru 2019. godine, Vlada je usvojila akcioni plan za usklađivanje specijalnih zakona sa Zakonom o državnoj upravi. Nakon Zakona usvojena je Uredba o organizaciji i načinu rada državne uprave koja je stupila na snagu 31. decembra 2018. godine. To je dovelo do izuzetno brze reorganizacije mnogih tijela, a neki od ovih slučajeva nisu bili predviđeni u drugim propisima koji su usvojeni u istom periodu. U budućem periodu Crna Gora treba adekvatno da pripremi aktere za takve promjene i da razmotri prelazne periode za složenije organizacione promjene.

Pravo građana na dobru upravu obezbjeđuju nezavisne institucije, naročito Zaštitnik ljudskih prava i sloboda i Državna revizorska institucija. Preporuke Zaštitnika ljudskih prava i sloboda da se pojača **pravo građana na pristup javnim informacijama** uzete su u obzir i opao je broj žalbi na ćutanje administracije. Kreiran je portal otvorenih podataka kako bi se poboljšalo proaktivno objavljivanje informacija. U toku je rad na povezivanju ovog portala sa Evropskim portalom otvorenih podataka. Iako je došlo do određenih poboljšanja, ćutanje administracije i dalje ostaje najznačajniji razlog za pritužbe građana. Sve veći trend da vlada proglašava informacije tajnima, naročito na osnovu podataka vezanih za poreze, bez opravdanih izuzeća ili putem širokog tumačenja pravila, predstavlja pitanje za ozbiljnu zabrinutost jer sprečava djelotvoran nadzor građana nad radom javne uprave. **Pravo građana na upravnu pravdu** ometeno je zbog kapaciteta Upravnog suda da rješava sve veći broj predmeta i zbog toga što se odluke koje donosi o pristupu informacijama ne sprovode djelotvorno. Iako postupci za traženje naknade postoje, nema posebnog zakona o odgovornosti. Vlada ne prati broj zah-

tjeva za naknadom.

Pružanje usluga građanima i poslovnim subjektima

Prioritet vlade je uprava koja je više uređena po mjeri korisnika, a 2019. godine istraživanje zadovoljstva građana pokazalo je da je zadovoljstvo uslugama uprave na nivou centralne vlade poraslo na 66% (sa 42% koliko je bilo 2017. godine). Međutim, neke naporne procedure i dalje postoje, kao što su registracija vozila, za koju je potrebno više kontakata sa upravnim tijelima. Podzakonska akta na osnovu Zakona o elektronskom potpisu i identifikaciji usvojena su u julu 2018. godine. Broj e-usluga kojima će se olakšati sprovođenje Zakona o opštem upravnom postupku povećao se, a Crna Gora se priključila ISA2, IT programu Komisije za rješenja za inter-operabilnost za javne uprave, poslovne subjekte i građane. Zadovoljstvo poslovnih subjekata digitalnim servisima 2019. godine je na nivou od 66%, a onlajn predaja prijava poreza na prihod dostigla je nivo od 98% (sa 23% koliko je bilo 2017. godine). Implementacija jedinstvenog informacionog sistema za razmjenu elektronskih podataka između državnih organa je u toku; dva pilot servisa povezuju registre Minsitarstva unutrašnjih poslova, poreske uprave, Ministarstva pravde i Minsitarstva prosvjete. **Pojednostavljenje upravnih postupaka** je u toku. Implementacija Zakona o opštem upravnom postupku je počela, ali podzakonska akta tek treba usaglasiti sa Zakonom.

2.2. Vladavina prava i temeljna prava

2.2.1. Poglavlje 23: Pravosuđe i temeljna prava

Temeljne vrijednosti EU uključuju vladavinu prava i poštovanje ljudskih prava. Pravilno funkcionisanje sudskog sistema i djelotvorna borba protiv korupcije od najvećeg su značaja, kao i poštovanje temeljnih prava u pravu i praksi.

*Crna Gora ostaje **umjereno spremna** za primjenu pravne*

*tekovine i evropskih standarda u ovoj oblasti ali je ostvarila **određeni napredak** ukupno gledano. Prošlogodišnje preporuke dijelom su ispunjene kroz dalje jačanje profesionalizma pravosuđa i povećanu potrebu finansijskih istraga. Međutim, izazovi ostaju, naročito u odnosu na efikasnost i odgovornost pravosuđa i finansijske istrage se još uvijek ne pokreću sistematično u svim predmetima korupcije. Korupcija dominira u mnogim oblastima i ostaje pitanje koje izaziva zabrinutost. Izazovi koji se odnose na nezavisnost, kredibilitet i određivanje prioriteta u Agenciji za sprečavanje korupcije tek treba da se riješe na ubjedljiv način. Što se tiče temeljnih prava, može se konstatovati određeni napredak, ali su potrebna dodatna nastojanja da bi se obezbijedila njihova djelotvorna zaštita i primjena u praksi. Ostaju bojazni vezane za slobodu izražavanja i ukupnu klimu medijskih sloboda, posebno u vezi sa istragama napada na novinare i politički pritisak na javni servis RTCG.*

Crna Gora implementira detaljan akcioni plan koji je usvojen prije otvaranja pristupnih pregovora u ovom poglavlju u decembru 2013. godine.

Funkcionisanje pravosuđa

*Crnogorsko pravosuđe **umjereno je spremno**, a Crna Gora je ostvarila **određeni napredak** u daljem jačanju profesionalizma pravosuđa. Prošlogodišnje preporuke dijelom su ispunjene kroz pojačane kapacitete Sudskog i Tužilačkog savjeta da implementira sisteme za zapošljavanje, ocjenu rada, unapređenja i disciplinsku odgovornost. Međutim, rezultati reformi, naročito bilans ostvarenih rezultata u sprovođenju etičkog kodeksa i disciplinske odgovornosti i dalje je ograničen. Implementacija IKT strategije iz 2016. godine se nastavlja. Upravljanje ljudskim resursima se nije poboljšalo, a konkretne mjere racionalizacije odložene su za period nakon 2019. godine.*

U predstojećoj godini, Crna Gora treba naročito da:

→ Osnaži odgovornost pravosuđa razvojem bilansa ostvare-

nih rezultata u oblasti implementacije etičkog kodeksa i disciplinske odgovornosti sudija i tužilaca;

→ Obezbijedi pravovremenu implementaciju IKT strategije za pravosuđe iz 2016. godine;

→ Poboljša ukupno upravljanje ljudima, finansijama i infrastrukturom u pravosuđu;

→ Obezbijedi blagovremenu implementaciju IKT strategije za pravosuđe iz 2016. godine;

→ Poboljša ukupno upravljanje ljudima, finansijama i infrastrukturom u pravosuđu.

Strateški dokumenti

Implementacija i praćenje strategije reforme pravosuđa 2014-2018. godine i akcionog plana za period 2017-2018 su nastavljeni. Pripreme za usvajanje nove strategije reforme pravosuđa i pratećeg akcionog plana su u toku. Taj proces treba da omogući istinsko i konstruktivno učešće svih relevantnih aktera, uključujući i organizacije civilnog društva.

Organi upravljanja

Sudski savjet i Tužilački savjet su ključna tijela zadužena za upravljanje pravosudnim sistemom i karijerama sudija i tužilaca. Njihov sastav i postupci za imenovanja članova generalno gledano u skladu su sa evropskim standardima. U junu mjesecu 2018. godine, Zakon o sudskom savjetu izmijenjen je i dopunjen u skladu sa mišljenjem Venecijanske komisije, i predvidio je privremeni mehanizam za izlazak iz situacije i obezbjeđivanje kontinuiteta funkcionisanja Sudskog savjeta u kontekstu nepostojanja kvalifikovane većine u skupštini koja je potrebna za izbor novih članova Sudskog savjeta koji nisu iz reda sudija.

Budžet Sudskog savjeta za 2019. godinu nastavio je blago da se povećava sa opredijeljenih 1,37 miliona eura (2018. godine iznosio je 1,35 miliona eura, a 2017. godine 865.000 eura). Budžet Tužilačkog savjeta za 2019. godinu iznosi 561.000 eura

(2018. godine bio je 541.000 eura). Obuka zaposlenih doprinijela je poboljšanju operativnog kapaciteta sekretarijata ova dva savjeta. Operativni kapacitet savjeta je u principu adekvatan za implementaciju sistema za zapošljavanje, ocjenu rada, unapređenja i disciplinsku odgovornost. Dalje jačanje njihovih administrativnih kapaciteta je potrebno. Ova dva savjeta još ne obavljaju svoje funkcije budžetskog i finansijskog upravljanja, ni na centralnom, ni na nivou sudova. Transparentnost rada ova dva savjeta treba da se osjetno poboljša, naročito objavljivanjem u potpunosti obrazloženih odluka o unapređenjima i imenovanjima i o disciplinskim postupcima. Članovi oba savjeta treba da poboljšaju svoje profesionalne kapacitete, odvoje više vremena i pokažu punu posvećenost obavljanju svoje funkcije.

Nezavisnost i nepristrasnost

Ustavne i zakonske garancije obezbjeđuju da postoji nezavisnost pravosuđa, ali se pravosuđe i dalje doživljava kao osjetljivo na političko miješanje. Potrebna je jača politička opredijeljenost da bi se obezbijedila puna nezavisnost sistema pravosuđa u Crnoj Gori. U martu 2018. godine, vlada je usvojila analizu zakonskog okvira i njegovog uticaja na nezavisnost pravosuđa, sa nizom preporuka koje treba da se ispune u novoj strategiji reforme pravosuđa.

Zakon o sudovima garantuje princip nasumične dodjele predmeta u rad. U praksi, ta nasumična podjela se implementira automatski kroz PRIS – pravosudni informacioni sistem, iako za vrlo male sudove postoje određeni limiti u tom smislu. PRIS nije uveden u sudove za prekršaje. U nedostatku jasnih kriterijuma, praksa preraspodjele velikog broja predmeta između sudova da bi se smanjio broj zaostalih predmeta, dovodi u rizik princip nasumične dodjele predmeta.

Tokom 2018. godine dato je jedno predsjedničko pomilovanje (jedno je bilo 2017. godine, a 6 tokom 2016. godine)

Odgovornost

Bilans ostvarenih rezultata u oblasti izvršenja etičkog kodeksa i disciplinarne odgovornosti za sudije i tužioce ostaje veoma ograničen. Tokom 2018. godine pokrenut je jedan novi **disciplinski postupak** protiv jednog sudije (2017: 1), dok su 4 nova disciplinska postupka pokrenuta protiv rukovodilaca državnih tužilaštava. Disciplinska komisija Tužilačkog savjeta utvrdila je disciplinsku odgovornost u tri predmeta. U istom periodu zatvoreno je svih 15 predmeta protiv sudija zbog kršenja etičkog kodeksa i povreda je utvrđena u jednom predmetu (2017: 18, nije utvrđena povreda). Četiri su predmeta pokrenuta protiv tužilaca po sumnji da su prekršili etički kodeks. Jedan predmet još nije riješen, a u tri predmeta nije utvrđena povreda (2017: 3, nije utvrđena povreda). Protiv jednog državnog tužioca iz Višeg državnog tužilaštva podignuta je optužnica za zelenašenje, zbog čega je on privremeno suspendovan do okončanja sudskog postupka.

Mehanizmi za otkrivanje povreda pravila integriteta treba da postanu djelotvorniji, i svi slučajevi kod kojih postoji osnov za disciplinsku odgovornost treba da budu propraćeni na odgovarajući način. Obje disciplinske komisije koje prate sprovođenje Etičkog kodeksa imaju nedosljedan pristup u rješavanju predmeta, a pravni lijek protiv njihovih odluka treba da se predvidi zakonom. Relevantne odluke dva Savjeta nedovoljno su obrazložene i treba razviti sudsku praksu. Potrebni su dodatni i održivi napori na promovisanju etike i profesionalnog postupanja u pravosuđu, te na podizanju svijesti javnosti o postojećim mehanizmima za pritužbe.

U redovnoj pravosudnoj inspekciji koju vrši Ministarstvo pravde utvrđene su nepravilnosti u vođenju registara u sudovima, a nisu utvrđene nepravilnosti u tužilaštvima. Potrebno je dalje poboljšanje i djelotvorno sprovođenje sistema pravosudne inspekcije, uključujući i temeljnije i nenajavljene inspekcije.

Disciplinska odgovornost i poštovanje profesionalnih standarda kod izvršitelja ostaje razlog za brigu. Ministarstvo pravde pripremilo je plan kontrole izvršitelja u martu 2018. godine. Primljene su 62 pritužbe na rad izvršitelja i Ministarstvo je izvršilo 25 ex officio kontrola, utvrđujući nepravilnosti u radu 8 izvršitelja. Od 2 disciplinska postupka koja su pokrenuta protiv izvršitelja 2018. godine, jedan je rezultirao novčanom kaznom. Sudovi ne prijavljuju redovno Ministarstvu podatke o osporavanjima zakonitosti odluka izvršitelja. Osam izvršitelja dobilo je zabranu vršenja svoje djelatnosti zbog toga što nisu ispunili kriterijume za to revidirane 2017. godine. Dodatni su koraci potrebni u smislu unapređenja i usvajanja profesionalnih i etičkih standarda kod izvršitelja, uključujući odgovarajuću obuku i djelotvorno praćenje njihovog rada.

Profesionalizam i stručnost

Crna Gora nastavlja da organizuje jedinstvene konkurse za cijelu Crnu Goru za sudije i tužioce. Inicijalna obuka za prvu grupu sudija i tužilaca odabranih po tom sistemu završena je u izvještajnom periodu. Nakon toga je uslijedilo imenovanje dva sudije i 4 tužioca u prvostepene sudove i tužilaštva. Tri sudije i jedan tužilac izabrani su u drugostepeni sud i tužilaštvo kroz postupak unapređenja. Uprkos nastojanjima Sudskog savjeta i Tužilačkog savjeta da organizuju transparentni izbor baziran na rezultatima, i dalje postoje izazovi vezani za planiranje i odabir kadrova i transparentnost postupaka izbora.

Oba Savjeta sada vrše redovnu ocjenu sudija i tužilaca po novom sistemu redovne ocjene rada. Tokom 2018. godine, ocijenjeno je 41 sudija i 32 tužioca. Međutim, ocjena treba da bude temeljitija i u skladu sa kriterijumima za ocjenu koji su revidirani 2017. godine.

Kvalitet pravde

Strategija Centra za obuku u sudstvu i državnom tužilaštvu donesena je u oktobru 2018. godine, ali mjere za njeno sprovođenje

treba da se ugrade u akcioni plan strategije reforme pravosuđa za period 2019-22. Tokom 2019. godine budžet Centra je blago smanjen na 619.000 eura, dok je 2018. godine iznosio 624.000 eura. U međuvremenu je popunjeno 14 od predviđenih 20 radnih mjesta. Autonomno i samo-održivo funkcionisanje Centra još nije zagarantovano, a ostaje i da se dalje poboljšaju administrativni i stručni kapaciteti Centra. Mjere za poboljšanje kapaciteta Centra za identifikovanje potreba za obukom i promovisanje obuka su u toku, ali je potrebno još raditi na tome. Centar treba da bude proaktivan u tom smislu i treba da jača saradnju sa Sudskim savjetom i Tužilačkim savjetom i drugim relevantnim akterima.

Nastavljene su aktivnosti na harmonizaciji sudske prakse, uključujući i usklađivanje sa sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava, kroz obuku sudija, tužilaca i advokata. Uz to je ojačan i kapacitet Centra za pružanje obuka u oblasti ljudskih prava.

Uputstva za prikupljanje statističkih podataka u skladu sa smjernicama Evropske komisije za efikasnost pravosuđa (CEPEJ) još nisu u potpunosti u primjeni, i u tom smislu nije ostvaren napredak. Podaci o ukupnoj dužini postupka još uvijek nisu dostupni. Statitičke informacije o rezultatima sudskog sistema ne analiziraju se sistematično niti se koriste za svrhe upravljanja i kreiranja politike. Crna Gora je tražila pomoć od CEPEJ-a za poboljšanje kvaliteta pravosudne statistike.

PRIS (Pravosudni informacioni sistem) koriste svi sudovi za praćenje predmeta za neke aspekte upravljanja predmetima i za komunikaciju sa strankama. Međutim, ovaj sistem i dalje ima nedostataka vezanih za bezbjednost i ne funkcioniše pouzdano van Podgorice, a informacioni sistem tužilaštva i dalje je nedovoljno napredan. PRIS takođe omogućava prikupljanje opsežnih statističkih podataka, ali ostaju ozbiljne bojazni po pitanju pouzdanosti i dostupnosti statističkih podataka. Implementacija IKT strategije za pravosuđe za period 2016-2020. godine još uvijek

je aktivna i predviđa zamjenu PRI-a novim IT sistemom. Nabavka novog IT sistema za sudove pokrenuta je u decembru 2018. godine. Međutim, implementacija odgovarajućeg akcionog plana je ograničena i kašnjenja se nastavljaju, a još uvijek ne postoje stabilna i dovoljna finansijska sredstva za planirane reforme nakon 2019. godine. Kako bi se postiglo poboljšanje koordinacije i kako bi se riješila kašnjenja u implementaciji, u Ministarstvu pravde je oformljen zasebni Generalni direktorat za IKT i bezbjednost podataka. Dok novi IT sistem i svi njegovi elementi ne budu u funkciji, potrebna su alternativna rješenja. Takvi prelazni aranžmani treba da posluže u svrhe efikasnijeg opredjeljivanja ljudskih resursa i postavljanja realističnijih standarda za obim posla za sudije na osnovu rezultata i preporuka iz studije mjerenja opterećenosti sudija koja je obavljena 2015. godine.

Budžet za 2019. godinu za pravosuđe iznosi 39,1 milion eura, dok je za 2018. godinu bio 37,8 miliona eura. Sredstva nisu efikasno opredijeljena i najveći dio ovog budžeta troši se na zarade, dok je ostatak nedovoljan da bi pokrio investicione potrebe i poboljšao ukupno lošu infrastrukturu u pravosuđu. Crna Gora ima 51 sudiju i 17 tužilaca na 100.000 stanovnika, što je mnogo više od evropskog prosjeka od 21 sudije i 11 tužilaca.

Pozitivan trend može se primijetiti u oblasti **alternativnog rješavanja sporova**, za što su program i prateći akcioni plan a 2019 – 21 usvojeni krajem 2018. godine. Na medijaciju je 2018. godine upućeno 629 predmeta (2017: 437), a 107 predmeta je riješeno kroz medijaciju (2017: 161). Tokom istog perioda, 3.450 predmeta (2017: 2.055) je predato Agenciji za mirno rješavanje radnih sporova, a riješeno je 3.041 predmeta (2017: 1775). Međutim, ovaj metod još uvijek se ne koristi sistematično i ukupni uticaj ostaje mali. Ministarstvo i Centar za posredovanje treba da usvoje proaktivniji pristup daljem promovisanju upotrebe medijacije među sudijama i strankama u sporovima.

Efikasnost

Tokom 2018. godine, broj zaostalih predmeta pao je za 4,5% na 38.970 neriješenih predmeta, dok je broj predmeta koji su u radu više od 3 godine pao za 4%, na 3.081. Prosječno vrijeme od predaje predmeta do odluke bilo je 178 dana za prvostepeni postupak u parničnim predmetima i 131 dan za privredne predmete (2017: 295 dana za parnične predmete i 97 dana za privredne predmete). Crna Gora treba da pojača nastojanja da poboljša efikasnost pravosuđa, poboljša praćenje zaostalih predmeta i smanji broj neriješenih predmeta.

Nakon uvođenja sistema izvršitelja, ukupan broj predmeta izvršenja pred sudovima nastavio je stabilno da opada, a broj zaostalih predmeta značajno je smanjen. Tokom 2018. godine pred sudovima se našlo 1.643 predmeta za izvršenje (2017: 1.688), dok je broj neriješenih predmeta za izvršenje pao na 6.004 (kraj 2017. godine: 10.521). Broj žalbi predatih protiv odluka koje su donijeli izvršitelji pao je na 6.997 (2017: 8.224), a broj neriješenih žalbi pao je na 468 do kraja 2018. godine (godinu dana ranije bio je 688). Centralizovani sistem upravljanja predmetima za javne izvršitelje funkcioniše, i omogućava centralno praćenje stopa naplate, troškova i trajanja postupka. Međutim, ovaj se sistem ne koristi sistematično, što dovodi do toga da su podaci nepouzdani. Izvršenje sudskih odluka ostaje problematično.

Tokom 2018. godine broj predmeta koji su predati Ustavnom sudu povećao se na 2.291 (2017: 1.039) dok je sud u istoj godini riješio 1.203 predmeta (2017: 1.066). Na kraju godine ostalo je 2.492 neriješena predmeta.

Konkretne mjere racionalizacije uključene u srednjoročnu strategiju za racionalizaciju sudske mreže odložene su za period nakon 2019. godine. Izmjene i dopune Zakona o sudovima, koje bi predvidjele minimalni broj sudija po sudu u skladu sa odlukm Sudskog savjeta iz 2017. godine još nisu pripremljene. Reforme

u ovim oblastima treba da se nadograđuju na podatke i zaključke odgovarajuće analize potreba i analize troškova i benefita prošlih i planiranih reformi. Treba obezbijediti i bolje upravljanje kadrovima i prvosudnom infrastrukturom.

Rješavanje predmeta ratnih zločina na domaćem nivou

Nastavljeno je sprovođenje strategije za krivično gonjenje za ratne zločine. Međutim, od 2016. godine nije otvoren nijedan novi slučaj, a četiri predmeta su ostala u fazi izviđaja u Specijalnom tužilaštvu. Jedn predmet je u toku protiv jednog lica koje je optuženo za zločine protiv civilnog stanovništva. U svim predmetima koji su u fazi preliminarne istrage Specijalno tužilaštvo moralo je da se osloni na zamolnice koje je uputilo Međunarodnom rezidualnom mehanizmu za krivične sudove Ujedinjenih nacija i na zahtjeve za međunarodnom pravnom pomoći tužilaštava u susjednim zemljama. U februaru 2019. godine, sa Međunarodnim rezidualnim mehanizmom potpisan je memorandum o razumijevanju, koji je omogućio da Međunarodni rezidualni mehanizam obezbjedi ekspertsku pomoć Specijalnom državnom tužilaštvu u konkretnim predmetima ratnih zločina.

Svi prethodni predmeti u kojima se zahtijevala naknada završeni su pravosnažnim i izvršnim presudama, a tokom 2018. godine nije primljen nijedan zahtjev za naknadu. Ukupno je dosuđeno 5.715.656 eura na ime naknade štete. Crna Gora treba da obezbijedi da žrtve ratnih zločina imaju jednak pristup pravdi, u skladu sa evropskim i međunarodnim standardima, i da je naknada u skladu sa obavezama koje je preuzela Crna Gora.

Crna Gora treba dalje da pojača svoja nastojanja da se bori protiv nekažnjivost za ratne zločine proaktivnim pristupom da djelotvorno istražuje, krivično goni, sudi i kažnjava ratne zločine u skladu sa međunarodnim standardima, te da takvim slučajevima da prioritet. Ta nastojanja treba da prati adekvatna finansijska podrška. Sudske odluke koje su donesene u prošlosti

sadrže pravne pogreške i nedostatke u primjeni međunarodnog humanitarnog prava. Optužnice za komandnu odgovornost, saučesništvo i pomaganje i podsticanje još nisu podizane.

Borba protiv korupcije

Crna Gora ima određeni nivo spremnosti u brbi protiv korupcije i ostvaren je ograničeni napredak, a prošlogodišnje preporuke su dijelom ispunjene. Specijalna policijska jedinica je dobila 10 dodatnih pripadnika, što predstavlja ukupno povećanje od 50%. Agencija za sprečavanje korupcije (ASK) je počela da izdaje naloge za prekršaje i mjere za privremeno oduzimanje imovinske koristi, a pripremila je i metodologiju za ocjenu rizika i novi softver za detaljne, ka riziku orijentisane provjere finansiranja političkih partija. Međutim, potreba za proaktivnim stavom i daljim naporima ostaje i u oblasti sprečavanja i u oblasti represije. Izazove vezane za nezavisnost, kredibilitet i određivanje prioriteta ASK tek treba rješavati. Uprkos određenom napretku, finansijske istrage, privremeno i trajno oduzimanje imovine oblasti su koje tek treba poboljšati. Nezavisne institucije treba da budu zaštićene od neprimjerenog uticaja i treba ih podsticati da u potpunosti koriste svoja ovlašenja da bi dalje razvili bilans ostvarenih rezultata u djelotvornim istragama, nakon čega treba da uslijede uspješne i izvršne osuđujuće presude i odvraćajuće sankcije.

Ukupno gledano, korupcija preovladava u mnogim oblastima, te i dalje predstavlja pitanje koje izaziva zabrinutost. Postoji potreba za snažnom političkom voljom da se djelotvorno riješe pitanja korupcije, kao i za čvrstom reakcijom krivičnog pravosuđa na korupciju na visokom nivou.

Crna Gora u predstojećoj godini naročito treba da:

→ Obezbijedi nezavisnost ASK i ispravi nedostatke u njenom radu, utvrđene od strane domaćih sudova;

→ Pojača nastojanja da sistematično sprovodi finansijske istrage paralelno sa krivičnim istragama, da ustanovi bilans

ostvarenih rezultata u oblasti privremenog i trajnog oduzimanja imovine stečene kriminalom i obezbijedi da rukovodstvo i zaposleni u kancelariji koja se bavi povraćajem imovine stečene kriminalom budu angažovani na osnovu transparentnih i objektivnih kriterijuma sa fokusom na rezultatima i profesionalnim vještinama;

→ Poboljša bilans ostvarenih rezultata u oblasti represije i sprečavanja korupcije, uključujući i uvođenjem djelotvornih sankcija.

Bilans ostvarenih rezultata

Uspostavljen je početni bilans ostvarenih rezultata u istragama, krivičnom gonjenju i pravosnažnim osuđujućim presudama u predmetima korupcije, ali su potrebna održiva nastojanja da se rezultati konsoliduju. Tokom 2018. godine, za korupciju na visokom nivou izrečene su četiri pravosnažne i izvršne presude, dok se do jedne osuđujuće presude došlo kroz sporazum o priznanju krivice. Bivši Predsjednik Državne zajednice Srbije i Crne Gore nije još uvijek počeo da služi svoju zatvorsku kaznu iako je osuđen 2016. godine. U aprilu 2019. godine Crna Gora je poslala zvaničan zahtjev za njegovo izručenje Srbiji gdje on trenutno boravi. Suđenja su u toku u još 24 predmeta korupcije na visokom nivou protiv 61 fizičkog lica i 3 pravna lica. Veliki broj predmeta koji su završeni sporazumima o priznanju krivice i dalje izazivaju bojazni po pitanju transparentnosti i konzistentnosti politike izricanja sankcija u sudovima.

Tokom 2018. godine podignute su optužnice za krivična djela vezana za korupciju u 12 predmeta korupcije na visokom nivou (2017: 10) protiv 31 fizičkog lica, uključujući gradonačelnike i javne funkcionere, i 2 pravna lica. Nove istrage su pokrenute u šest predmeta korupcije na visokom nivou (2017: 16).

Bilans ostvarenih rezultata u oblasti **trajnog oduzimanja** imovine i dalje treba značajno da se poboljša. Privremeno oduzimanje imovine radi predostrožnosti traženo je samo u jednom

slučaju korupcije na visokom nivou u koje je uključeno šest fizičkih lica i jedno pravno lice. Trajno oduzimanje imovine traženo je u dva predmeta koja su se odnosila na 3 fizička lica, i dovela do trajnog oduzimanja nepokretnosti. Apelacioni sud donio je pravosnažnu odluku o trajnom oduzimanju nepokretnosti bivšeg Predsjednika Državne zajednice Srbije i Crne Gore. Nove finansijske istrage pokrenute su u dva predmeta korupcije na visokom nivou protiv 15 fizičkih lica.

Crna Gora je ostvarila određeni napredak u uspostavljanju **bilansa ostvarenih rezultata** u oblasti korupcije. Agencija za sprečavanje korupcije počela je da izdaje direktne naloge za prekršaje (21 nalog, 3.000 eura novčanih kazni), i pokrenula je zaštitne mjere za oduzimanje imovinske koristi (3), ali ostaje da se uspostavi solidan bilans ostvarenih rezultata. Iznos kazni koje su izrekli organi za prekršaje raste. Međutim nastavljena praksa izricanja sankcija ispod zakonskog minimuma dovodi do toga da izostaje odvraćajući efekat i da se podriva djelotvorno sprovođenje pravila o sprečavanju korupcije. Rezultati ostaju izuzetno ograničeni, i nema predmeta vezanih za zloupotrebu javnih resursa za političke partije i izborne kampanje i nezakonito lobiranje, a samo je nekoliko predmeta pokrenuto za neobjašnjivo bogaćenje.

Na osnovu 185 mišljenja Agencije i 75 odluka o **nespojivosti funkcije i konfliktu interesa** (2017: 127 mišljenja i 64 odluke), 77 javnih funkcionera povuklo se sa mandata ili funkcije (2017: 37), a 5 je razriješeno. Uprkos ovom povećanju potrebni su dalji napori da se ojača bilans ostvarenih rezultata i da se riješe nedostaci u primjeni zakona, u utvrđivanju činjenica i kvalitetu obrazloženja, kao i u vezi sa procesnim smjernicma za fizička lica na koja utiču odluke ASK. Ove nedostatke domaći sudovi potvrdili su u nekoliko delikatnih predmete, uključujući i predmete koji se odnose na članove u Savjetu nacionalnog javnog servisa RTCG, i člana Savjeta ASK iz organizacija civilnog društva.

U periodu 2017/2018 godine, 95% javnih funkcionera i 93% državnih službenika predalo je **izvještaj o prihodima i imovini** u propisanom roku (2016/2017: 96% javnih funkcionera i državnih službenika). ASK je provjerila 854 izvještaja o prihodima i imovini i ispunila svoj godišnji plan kojim je predviđeno da provjeri 836 prijave. Agencija je dosljedno propratila ove aktivnosti i pokrenula prekršajne postupke u slučajevima gdje prijave prihoda ili imovine nisu bile predate. Broj javnih funkcionera koji su dali opcionalnu saglasnost Agenciji za pristup računima u banci za svrhe provjere podataka predatih u prijavama prihoda i imovine smanjili su se tokom 2018. godine sa 71% na 60% javnih funkcionera i sa 75% na 69% državnih službenika. Broj članova vlade koji su dali takvu opcionalnu saglasnost ostaje ograničen na 10.

Od 30 predmeta neobjašnjivog bogaćenja koje je Agencija pokrenula 2018. godine (2017: 24, 2016: 49) do sada je zatvoreno 28 istraga. Međutim, ne čini se da su ti napori doprinijeli otkrivanju ili sprečavanju korupcije, pošto nisu utvrđene nepravilnsoti. ASK je izvršio planirane kontrole i provjere 78 javnih funkcionera, od kojih su 20 visoko-rangirani. Prekršajni postupci su u toku u devet takvih predmeta. Kao i prethodnih godina nisu utvrđene nepravilnosti koje bi bile proslijeđene tužiocu. Agencija se podstiče da vrši detaljnije provjere funkcionera na nasumičnim uzorcima i visoko rangiranih funkcionera, uključujući i pretrage usmjerene na otkrivanje nezakonitog bogaćenja, promjena i prenosa imovine, i identifikovanje porijekla imovine. U vezi sa nedavnim javnim navodima koji se odnose na visoko rangirane državne funkcionere nisu izvršene takve provjere.

ASK je nastavila da prati ukupnu usklađenost relevantnih subjekata u ispunjavanju zakonskih obaveza u oblasti **finansiranja političkih partija i izbornih kampanja**. Agencija je izvršila rutinsku kontrolnu provjeru finansiranja političkih partija uz nadzor finansiranja izbornih kampanja. Pokrenula je 19 prekr-

šajnih postupaka za nepoštovanje zakonskih obaveza u vezi sa predsjedničkim i opštinskim izborima iz 2018. godine, i izrečeno je 11.390 eura novčanih kazni. Međutim, ASK nije otkrila nikakvu **zloupotrebu javnih resursa za svrhe stranaka ili predizbornih kampanja**. Nadalje, nije bilo privremenih obustava isplate budžetskih sredstava političkim subjektima. Agencija treba značajno da ojača svoj rad u ovom smislu i da djeluje proaktivno po pitanju prijava građana o navodnoj zloupotrebi državnih resursa. Način na koji se Agencija bavila "aferom koverat" i odbijanje da objavi odluku protiv vladajuće partije u kojoj je utvrđena povreda i izrečena novčana kazna, dali su povoda za navode da ASK ima selektivan pristup u primjeni nadležnih zakonskih odredbi, što je razlog za brigu.

Državna revizorska institucija (DRI) objavila je pozitivne revizorske izvještaje o godišnjim finansijskim izvještajima za 2017. godinu za 17 političkih partija, a revizije pravilnosti završene su sa 10 negativnih, 9 pozitivnih i 5 uslovnih izvještaja sa preporukama za poboljšanja.

Tokom 2018. godine organima vlasti predato je 6.080 inicijalnih zahtjeva za **pristup informacijama**. Agencija za zaštitu ličnih podataka i slobodan pristup informacijama dobila je ukupno 3.284 pritužbe, od čega je potvrđeno 33% (2017: 1.086 pritužbi, 33% potvrđeno). Većina su bili predmeti u kojima su zahtjevi koji su bili upućeni javnim institucijama ostali bez odgovora, i to i dalje izaziva zabrinutost. Upravni sud presudio je u 94 predmeta protiv odluke organa vlasti da ne odobri pristup informacijama. Međutim, sudske odluke se ne sprovode djelotvorno. Sve češća praksa proglašavanja traženih dokumenata tajnima da bi se ograničio pristup informacijama pitanje je za ozbiljnu brigu (2018: 104, 2017: 50, 2016: 30). Javne institucije treba da obezbijede veću transparentnost i odgovornost, naročito u oblastima kod kojih postoji sklonost ka korupciji i u sektorima koji se bave opredjeljivanjem većih djelova državnog budžeta ili imovine.

I dalje su ograničeni rezultati u oblasti zaštite **zviždača**, i nastavlja se pad u broju zahtjeva za zaštitu pojedinaca koji prijavljuju ugroženost javnog interesa. Jedan zahtjev za zaštitu zviždača predat je ASK 2018. godine i po njemu još nije odlučeno, a tu je i jedan predmet iz prethodne godine (2017: 2 zahtjeva, zaštita dodijeljena u 1 predmetu; 2016: 8 zahtjeva, zaštita dodijeljena u 3 predmeta). ASK je primio 110 prijava o ugroženosti javnog interesa (2017: 69, 2016: 56) i pokrenuo 13 novih postupaka na sopstvenu inicijativu (2017: 27), utvrđujući ugroženost u 18 predmeta. Za sada je pokrenuto 19 prekršajnih postupaka, a 10 slučajeva je usmjereno tužilaštvu.

Planove integriteta kontinuirano implementira velika većina javnih organa, ali još ostaje da se ocijeni njihov uticaj u praksi.

Kada je riječ o implementaciji Zakona o **lobiranju**, tokom 2018. godine izdato je ukupno 14 sertifikata za lobiranje (2017: 7), i kod ASK registrovano 6 lobista (2017: jedan). Uprkos ovom povećanju ovako male brojke ukazuju na to da se aktivnosti lobiranja vrše van zakonskog okvira.

Slučajevi koji pokazuju da se implementira **etički kodeks** za pripadnike zakonodavnih i izvršnih vlasti su maloborjni, a samo je nekoliko takvih slučajeva prijavljeno od strane policije i carina.

Institucionalni okvir

Sprečavanje korupcije

Novi pravilnik o unutrašnjoj organizaciji **Agencije za sprečavanje korupcije** donesen je u oktobru 2018. godine. U njemu se predviđa povećanje administrativnog kapaciteta Sektora za konflikt interesa i kontrolu finansiranja političkih partija. Broj zaposlenih u ASK pao je na 54 (2017: 56) od planiranih 60. Nakon razrješenja predstavnika organizacija civilnog društva iz Savjeta Agencije, jedno mjesto u Savjetu ostaje upražnjeno. U januaru 2018. godine Ustavni sud je ukinuo Pravila o radu Agencije; nova pravila su donesena u decembru 2018. godine. Aktivnosti izgradnje kapaciteta su nastavljene, ali je potrebna

dalja obuka, naročito o izbornim kampanjama i zaštiti zviždača. Napravljena su dalja poboljšanja u IT sistemu ASK – uključujući i u algoritmu za nasumični odabir javnih funkcionera za potvrdu prihoda i imovine. Agencija je uspostavila vezu sa Centralnim registrom građana i Komisijom za hartije od vrijednosti radi kontrolisanja prijava prihoda i imovine. Novo-uspostavljeni pristup registru novčanih kazni i evidenciji prekršaja omogućava Agenciji da evidentira naloge za prekršaje. Agencija je pokrenula i novu aplikaciju kojom obezbjeđuje elektronsku predaju planova integriteta i izvještaja organa, čime se olakšava njihova obrada i analiza. Nova metodologija za ocjenu rizika i softver za detaljnu i na rizicima baziranu kontrolu finansiranja političkih partija i predizbornih kampanja u upotrebi je od januara 2019. godine. ASK treba da koristi ove instrumente da bi obezbijedila djelotvorno vršenje svojih istražnih ovlašćenja. Potrebne su detaljnije provjere za potvrdu kredibiliteta podataka, i korisno bi bilo u tom smislu izraditi adekvatnu metodologiju.

ASK je nastavio da se bavi pitanjem ograničenog uticaja Zakona o lobiranju kroz podizanje svijesti i proaktivne aktivnosti sa javnom upravom, lokalnom samo-upravom i Skupštinom. Takođe je na svom vebsajtu objavio formular za prijavu nezakonitog lobiranja, ali nije predata nijedna takva prijava. Proaktivan pristup je potreban da bi se otkrila, propratila i sankcionisala kršenja zakona.

Uprkos preduzetim mjerama, uključujući i aktivnosti komunikacije i proaktivnog rada, opšta javnost još uvijek ne doživljava Agenciju kao dovoljno nezavisnu i proaktivnu. Zbog ličnih veza između uprave ASK i političke elite, i dalje postoje navodi da je ona politički instrumentalizovana. Da bi se ojačalo povjerenje javnosti, Agencija i njeni zaposleni moraju obezbijediti maksimalnu transparentnost, integritet, nepristrasnost, nezavisnost, neselektivni pristup i jednoobraznu i punu primjenu nadležnih zakona.

Crna Gora i dalje treba da pokaže konkretnim i vidljivim rezultatima uticaj anti-korupcijskih mjera u **naročito osjetljvim oblastima** kao što su infrastrukturni projekti, zdravstvo, prosvjeta, građevinarstvo i prostorno planiranje, te privatizacija javnih preduzeća. Transparentnost u ovim oblastima treba značajno da se poboljša. I dalje postoji snažna i hitna potreba da se poboljšaju i ojačaju mehanizmi interne inspekcije u javnoj upravi i da se poboljša njihova saradnja sa organima za sprovođenje zakona. Uvođenje potpuno elektronskih nabavki je još uvijek u toku, a novi Zakon o javnim nabavkama planiran je za usvajanje 2019. godine. Očekuje se da elektronske nabavke pomognu da se postigne veća transparentnost i da se smanje mogućnosti za zloupotrebu postupaka javnih nabavki. Međutim, provjere cjelokupnog ciklusa javnih nabavki i dalje ostaju predmet za brigu.

Sprovođenje zakona

Broj tužilaca dodijeljenih Specijalnom tužilaštvu porastao je sa 10 na 12; njihovo imenovanje je u toku. Uz to su još dva tužioca privremeno raspoređena u Specijalno tužilaštvo. Od planiranih 37 radnih mjesta popunjeno je 35 (2017: 35). Specijalno tužilaštvo ima podršku Specijalne policijske jedinice u kojoj je popunjeno 29 radnih mjeta, uključujući i 10 radnih mjesta dodatih 2018. godine.

Ukupnni institucionalni i operativni kapacitet tužilaca, sudija i policije za borbu protiv korupcije ostaje nedovoljan i potrebna su mu poboljšanja, naročito kroz specijalizovanu i dugoročnu obuku. Finansijske istrage se sada pokreću u ranijim fazama krivične istrage, ali i dalje se ne pokreću sistematično u predmetima korupcije. Koncept je potrebno dalje uskladiti sa standardima FATF-a.

Kao nastavak trenda iz prethodnih godina, policija i druge državne institucije nastavile su da predaju samo mali broj slučajeva tužilaštvu i gotovo da i nema predmeta koji pokreću zvanična inspekcija i revizorski organi. Predstavnici izvršne i zakono-

davne vlasti ne treba da vrše **politički uticaj** na službenike za sprovođenje zakona i pravosuđe s ciljem miješanja u njihovo nezavisno funkcionisanje.

Oduka o prostorijama za Specijalno državno tužilaštvo i dalje se čeka, a nije ostvaren nikakav konkretan napredak; to treba riješiti bez odlaganja. Takođe je od najvećeg značaja da Specijalno državno tužilaštvo može da zaposli najprikladnije stručnjake.

Pravni okvir

Crna Gora je potpisnica svih relevantnih međunarodnih konvencija za borbu protiv korupcije, uključujući Konvenciju UN protiv korupcije. Na snazi su **antikorupcijski pravni okvir i podzakonska akta**. Po Krivičnom zakoniku kažnjivi su i pasivna i aktivna korupcija. Podstičemo Crnu Goru da propiše da je nezakonito bogaćenje krivično djelo. Grupa država za borbu protiv korupcije (GRECO) je zaključila da se od 11 preporuka o etici i integritetu poslanika, tužilaca i sudija, 6 smatra u potpunosti ispunjenima, 2 dijelom ispunjenima, a 3 još uvijek nisu ispunjene.

Treba rješavati nedostatke u postojećem **pravnom okviru za finansiranje političkih partija**, uključujući i one koje je utvrdio ODIHR. Sukobljena tumačenja Zakona o finansiranju političkih partija i izbornih kampanja koje daju ASK i Državna revizorska institucija izazivaju nesigurnost kod subjekata koji su predmet kontrole. Dosljedna primjena zakonodavstva je potrebna da bi se obezbijedili jednoobrazni uslovi za sve političke subjekte i državne institucije koje su predmet kontrole tokom izbornih kampanja.

Zakon o slobodnom pristupu informacijama izmijenjen je i dopunjen u aprilu 2017. godine. Njegova implementacija nije doprinijela da se obezbijedi veća transparentnost i odgovornost u državnoj službi, jer organi vlasti nastavljaju sa praksom proglašavanja traženih informacija tajnima, čime ih isključuju iz

područja djelovanja ovog zakona. Ovaj zakon razlog je za zabrinutost i treba da se izvrši njegova temeljna revizija u skladu sa međunarodnim standardima. Biće potrebno da se pravni okvir za **zaštitu zviždača** uskladi sa novom pravnom tekovinom EU u toj oblasti.

U pravnom okviru za uređenje izviđaja i finansijskih istraga i dalje postoje prepreke za uspostavljanje ubjedljivijeg bilansa ostvarenih rezultata u uspješnom rješavanju korupcije na visokom nivou. Neke od pretjeranih formalnosti treba izbaciti iz pravnog okvira.

Strateški okvir

Akcioni plan za poglavlje 23 navodi osnovne elemente opsežnih reformi u oblasti sprečavanja korupcije i borbe protiv korupcije. Njega dopunjava „operativni dokument" u kome se iznose dodatne mjere za sprečavanje korupcije u određenim oblastima koje su posebno osjetljive na korupciju. Ostaje da se ostvare opipljivi rezultati u ovim oblastima i Crna Gora treba da razvije planove za sprečavanje korupcije koji će biti konkretno vezani za pojedinačne sektore i fokusirani na uticaj koji mogu da ostvare.

Temeljna prava

Kapacitet Zaštitnika ljudskih prava i sloboda i Nacionalnog preventivnog mehanizma (NPM) i dalje je ojačan, kao i ukupna svijest o međunarodnim standardima u oblasti ljudskih prava, naročito o sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP). Ostaje da se ostvari dalji napredak u usklađivanju zakonodavstva sa međunarodnim i evropsko-unijskim standardima u oblasti ljudskih prava, uključujući i oblast sprečavanja diskriminacije lica sa invaliditetom. Sprovođenje zakonodavstva i dalje je izazov, a institucionalne kapacitet za ljudska prava i dalje treba značajno ojačati. Crna Gora tek treba da obezbijedi adekvatne institucionalne mehanizme za zaštitu posebno osjetljivih grupa od diskriminacije. Romska i egipćanska manjina i

dalje su najugroženija zajednica i najviše izložena diskriminaciji. Nasilje zasnovano na rodnoj pripadnosti i nasilje nad djecom ostaju pitanja koja izazivaju ozbiljnu zabrinutost.

Da bi se riješili ovi nedostaci, Crna Gora treba naročito da:

→ dalje ojača institucije za ljudska prava i Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, i da poveća njihovo poznavanje međunarodnih i evropskih standarda u oblasti ljudskih prava;

→ ojača primjenu i zaštitu ljudskih prava i obezbijedi djelotvornu zaštitu žrtava povreda ljudskih prava i tako što će obezbijediti djelotovorne istrage zlostavljanja koje počine organi za sprovođenje zakona i slučajeva smrtnih ishoda i fizičkih napada na fizička lica, u skladu sa sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP);

→ obezbijedi djelotvorno sprovođenje politika iz oblasti temeljnih prava o rodnoj ravnopravnosti, prava djeteta i prava Roma, te prava lica sa invaliditetom, obezbjeđivanjem dovoljno sredstava iz budžeta za sprovođenje politika, poboljšanje kapaciteta nadležnih institucija i povećanje njihove međuinstitucionalne koordinacije.

Kada je riječ o **međunarodnim instrumentima za ljudska prava**, nije bilo novih ratifikacija. Crna Gora još uvijek treba da ratifikuje Međunarodnu konvenciju o zaštiti prava svih radnika migranata i njihovih porodica (ICRMW) koja je potpisana 2006. godine.

Crna Gora je nastavila dijalog i saradnju sa međunarodnim organizacijama za ljudska prava i tijelima za monitoring, naročito Ujedinjenih nacija (UN) i Savjeta Evrope (SE). U junu 2018. godine Savjet za ljudska prava UN usvojio je Izvještaj za Crnu Goru u okviru Univerzalnog periodičnog pregleda (treći ciklus). Od 169 preporuka Crna Gora je prihvatila 7, notirala 3 i izrazila da smatra da su 144 preporuke već realizovane ili u procesu realizacije, dok ostale nisu realizovane. Komitet za prava

djeteta UN usvojio je zaključna zapažanja o Crnoj Gori u junu 2018. godine. U septembru 2018. godine Komitet UN za eliminaciju rasne diskriminacije takođe je usvojio zaključna zapažanja o Crnoj Gori. U oktobru 2018. godine Grupa eksperata za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO) Savjeta Evrope objavila je svoj prvi izvještaj iz evaluacije Crne Gore. U februaru 2019. godine, Evropski komitet za sprečavanje torture i nečovječnog ili ponižaajućeg postupanja (CPT) objavio je svoj četvrti periodični izvještaj o Crnoj Gori.

Crna Gora nastavila je da obezbjeđuje dobar nivo saradnje s **Evropskim sudom za ljudska prava** i nijedna od presuda Suda u odnosu na Crnu Goru nije predmet postupka pojačanog nadzora. Vlada nastavlja da zaključuje prijateljska poravnanja u predmetima koji se odnose na dužinu postupka i neizvršenje domaćih odluka. Crna Gora još nije posmatrač u Agenciji za temeljna prava, ali je izrazila interesovanje da postane. Tokom 2018. godine ESLJP je donio 13 presuda protiv Crne Gore. Većina ih se odnosila na član 6 EKLJP (pravo na pravično suđenje), dvije su se odnosile na član 8 (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života), dvije na član 1 Protokola br. 1 (pravo na imovinu), dok se jedna odnosila na član 13 (djelotvorni pravni lijek). Povrede su utvrđene u 11 od ovih predmeta. Tokom 2018. godine ukupno je 318 novih predstavki dodijeljeno tijelu Savjeta Evrope za odlučivanje, a 119 predstavki je krajem godine bilo neriješeno pred Sudom. Ukupna svijest o institucijama i pravima koja štiti Evropska konvencija o ljudskim pravima (EKLJP) je u porastu. Poboljšanja su i dalje potrebna kada je riječ o primjeni standarda ESLJP i kvalitetu obrazloženja odluka koje se odnose na njih.

Što se tiče unapređenja i sprovođenja ljudskih prava, Crna Gora ima Ministarstvo za ljudska prava i Zaštitnika ljudskih prava i sloboda koji je akreditovan sa statusom B od strane Globalnog saveza nacionalnih institucija za ljudska prava

(GANHRI). Obje ove institucije dobile su pomoć za jačanje svojih kapaciteta. Kapacitet Ministarstva za ljudska prava i dalje je ograničen i treba da se dalje ojača. Vidljivost kancelarije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda, proaktivno djelovanje i produktivnost dalje su se poboljšali, kao i djelotvornije propratne aktivnosti. Tokom 2018. godine zaposlena su četiri dodatna službenika. Broj prijavljenih slučajeva nastavio je da raste, što bi mogao biti pokazatelj sve većeg povjerenja građana u ovu instituciju. Saradnja sa organizacjama civilnog društva ostaje pozitivna, naročito u oblasti borbe protiv diskriminacije; međutim treba da se usvoji sistematičniji i strukturiraniji pristup proaktivnom djelovanju prema građanima. Finansijska sredstva koja se obezbjeđuju za Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava i kancelariju Zaštitnika nisu dovoljna da oni mogu svoje poslove efikasno da obavljaju.

Što se tiče **sprečavanja torture i zlostavljanja**, Crna Gora nastavlja da realizuje preporuke Evropskog komiteta za sprečavanje torture i nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja (CPT). Kapacitet Nacionalnog preventivnog mehanizma (NPM) je ojačan, što pokazuju i rezultati njegovog rada. NPM treba da pokaže proaktivniji pristup redovnijim posjetama zatvorima i drugim mjestima gdje su lica lišena slobode, uključujući tu i nenajavljene posjete. Nedostaci i kašnjenja u istragama i procesuiranju predmeta navodnog nasilja počinjenog od strane službenika za sprovođenje zakona, uključujući i one u kontekstu protesta, kao i blage sankcije za utvrđena krivična djela, znak su teškoća u iskorjenjivanju zlostavljanja i u utvrđivanju bilansa rezultata u izricanju odvraćajućih sankcija. Zlostavljanje od strane policije treba da se rješava kroz strožije zapošljavanje, bolju obuku i poboljšani nadzor; nedostaci i dalje postoje u vezi sa unutrašnjom kontrolom i disciplinskim postupcima policije. Navedene poteškoće odnose se i na prijavljene slučajeve navodnog zlostavljanja u zatvorima, uključujući i slučajeve upotrebe produ-

ženog vezivanja i fiksacije, koji treba da se rješavaju. Ne postoje dovoljni zaštitni mehanizmi za lica lišena slobode. U psihijatrijskoj bolnici u Dobroti, potrebno je hitno preduzeti mjere da se riješi prenatrpanost kapaciteta. Crna Gora treba da pokaže spremnost da djelotvorno sprečava i vrši represiju pretjerane upotrebe sile od strane službenika za sprovođenje zakona, uključujući i putem obezbjeđivanja da se oni uvijek mogu identifikovati putem identifikacionog broja. U vezi sa nasiljem u zatvoru 2015. godine, u prvom stepenu na rješenje čeka krivični predmet protiv 13 službenika obezbjeđenja u zatvoru.

Što se tiče zatvorskog sistema, materijalni uslovi pritvora i dalje se poboljšavaju kroz renoviranja manjeg obima, ali ukupno gledano uslovi su i dalje slabi. I dalje postoje izazovi vezani za pružanje zdravstvene zaštite licima lišenim slobode. U zatvoru u Spužu zaposleno je još 32 lica tokom 2018. godine; međutim, treba dalje poboljšavati njihove uslove rada. Uprkos pruženoj podršci i dodatnom zapošljavanju napredak u rehabilitaciji i resocijalizaciji je ograničen. Nastavilo se sa obukom, podizanjem svijesti i izgradnjom kapaciteta službenika obezbjeđenja i drugih zaposlenih o standardima u oblasti temeljnih prava u zatvorima. Izmjene i dopune Zakona o izvršenju uslovne osude i kazne rada u javnom interesu i Zakona o izvršenju kazni zatvora, novčane kazni i mjera bezbjednosti doneseni su u martu 2019. godine. Ostvaren je određeni napredak u vezi sa sistemom alternativnih sankcija, ali se kasni sa implementacijom. Iako je broj zaposlenih u sistemu za uslovnu slobodu povećan, generalno gledano resursi su i dalje nedovoljni i ukupni kapacitet sistema za uslovnu slobodu treba dalje povećavati. Dalji su napori potrebni da se u oblasti uslovne slobode implementiraju alternative kućnom pritvoru.

Implementacija pravnog okvira za **zaštitu ličnih podataka** i dalje je slaba. Oformljena je radna grupa sa zadatkom da izvrši usklađivanje Zakona o zaštiti podataka o ličnosti sa Opštom

regulativom o zaštiti podataka o ličnosti 2016/679 i Direktivom 2016/680. Nastavljene su aktivnosti izgradnje kapaciteta koje imaju za cilj jačanje Agencije za zaštitu ličnih podataka i slobodan pristup informacijama i zaposlen je još jedan službenik, ali da bi Agencija svoje poslove efikasno obavljala treba dalje jačati njene kapacitete. Broj predmeta zaštite podataka koji su se našli pred sudom i dalje je ograničen, dok je broj pritužbi koje se predaju Agenciji porastao. Zaštita podataka o ličnosti u vezi sa elektronskim bazama podataka birača je obezbijeđena u skladu sa preporukama OEBS/ODIHR iz oktobra 2016. godine. Crna Gora nije potpisala niti ratifikovala Protokol kojim se mijenja Konvencija o zaštiti lica u pogledu automatske obrade ličnih podataka.

Što se tiče **slobode misli, savjesti i vjeroispovjesti**, te jednakog postupanja prema svim vjerskim zajednicama, novi Zakon o slobodi vjeroispovjesti je u pripremi. Crna Gora treba da obezbijedi da se novi zakon pripremi u istinskom dijalogu sa subjektima kojih se on tiče, i da je u skladu sa relevantnim međunarodnim standardima i konvencijama, uz poštovanje principa transparentnosti i inkluzivnosti. Nastavljaju se tenzije između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve.

Sloboda izražavanja

Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u oblasti slobode izražavanja. Tokom izvještjnog perioda nije ostvaren napredak, a ranije date preporuke tek treba da budu predmet rada. Bilo je određenih dešavanja u istrazi slučaja kada je pucano na istražnog novinara u maju 2018. godine, dok važni stari predmeti napada na novinare i dalje nisu riješeni. Nastavljeno političko mješanje u nacionalni javni servis (RTCG) i Agenciju za elektronske medije (AEM) ostaju pitanja za ozbiljnu zabrinutost. Medijska scena je i dalje visoko polarizovana, a još uvijek postoje i izazovi u razumijevanju uloge slobodnih medija.

Mehanizmi samo-regulacije ostaju slabi. Treba da se nastavi obuka pravosuđa o sudskoj praksi ESLJP u oblasti slobode izražavanja.

Kako bi riješila ove nedostatke, Crna Gora treba naročito da:

→ značajno pojača i tretira kao prioritet nastojanja da se istraže slučajevi napada na novinare;

→ obezbijedi finansijsku i uredničku nezavisnost RTCG i AEM, kao i njihovih upravljačkih organa i svih drugih medijskih kuća;

→ podrži uspostavljanje djelotvornih samo-regulatornih mehanizama.

Zastrašivanje novinara

Napredak u rješavanju nasilja nad novinarima i medijima i dalje je veoma ograničen, a stari predmeti ostaju neriješeni. Vlasti su 2018. godine registrovale četiri napada na novinare; od kojih su u 3 donesene osuđujuće presude protiv četiri fizička lica za ugrožavanje novinara. Uz to su prijavljeni i sajber napadi protiv medijskih kuća. Najozbiljniji napad, koji je kvalifikovan kao pokušaj ubistva, dogodio se u maju 2018. godine, a žrtva napada bila je istražna novinarka Olivera Lakić. Vlada je izdala snažnu izjavu kojom podržava istragu slučajeva nasilja nad novinarima. Međutim, iako je istraga napada iz maja 2018. godine pokazala početne rezultate, vlasti nisu pokazale pojačana nastojanja da riješe stare predmete, uključujući ubistvo glavnog i odgovornog urednika iz 2004. godine. Zaštita je ponuđena za dva novinara. Prvostepena presuda protiv novinara po optužbi da je formirao kriminalnu organizaciju i trgovao narkoticima razlog je za zabrinutost oko pitanja da li novinari imaju mogućnost da svoje dužnosti obavljaju profesionalno i bez straha od zakonskih reprekusija. Još uvijek postoje prijave da službenici organa za sprovođenje zakona vrše neprimjereni pritisak na novinare da otkriju svoje izvore.

Ad hoc komisija za praćenje nasilja nad medijima je od septembra 2016. godine sastavila pet izvještaja koji se fokusiraju i

na novije i na stare slučajeve, i identifikuju niz nedostataka i kašnjenja u istragama. Komisiji je dat pristup dokumentima u kojima nisu redigovana imena, ali poteškoće u dobijanju pravovremenih i potpunih informacija od vlasti i dalje postoje. Državne vlasti tek treba da u potpunosti implementiraju preporuke komisije, a Vlada tek treba da odobri budžet za rad komisije za 2019. godinu. Dalji su napori potrebni da se krivično gonjenje vrši djelotvorno i bez kašnjenja, takođe i da bi se izbjegla zastara. Od vlasti se očekuje da pokažu nultu toleranciju za prijetnje i napade na medije, a treba i da se suzdrže od davanja izjava koje mogu da stvore okruženje koje nije pogodno za slobodu izražavanja.

Zakonodavno okruženje

Planovi da se izmijeni i dopuni Zakon o državnim simbolima, pripremljen bez javne raprave, i da se uvedu novčane kazne ukoliko se ne ustane kada se svira nacionalna himna pokrenuli su rasprave o uslovima koji vode djelotvornom ostvarivanju slobode izražavanja. Iako je regulisanje ovih pitanja prerogativ države, važno je da pravni okvir ne krši prava na slobodu izražavanja.

Zakoni o medijima, javnom servisu RTCG i o elektronskim medijima na programu su za usvajanje tokom 2019. godine. Ovi zakoni treba da se pozabave preporukama izloženim u analizi medijskog sektora i uz njih treba da dođe i sveobuhvatna medijska strategija. Svi zakoni koji uređuju sektor medija ili utiču na njega treba da budu pripremljeni na inkluzivan, koherentan i koordiniran način, a treba da se obezbijedi usklađivanje sa pravnom tekovinom EU i međunarodnims standardima. Crna Gora treba da obezbijedi da njen zakonodavni okvir stvara okruženje koje će omogućiti slobodu izražavanja, na osnovu transparentnosti finansiranja medija i vlasništva nad medijima, integriteta i pluralizma.

Sprovođenje zakona i drugih propisa/institucije

Tijela za samo-regulaciju i dalje odražavaju ukupnu polarizaciju medijske scene u Crnoj Gori i jedno od tih tijela je obustavilo svoje aktivnosti u avgustu 2018. godine. Kao rezultat toga, neke medijske kuće više nemaju mehanizam za pritužbe. I dalje ne postoji jednoobrazni pristup izricanju sankcija, što ukazuje na to da sudska praksa ESLJP i drugi standardi još uvijek nisu dovoljno poznati. Potrebno je uložiti više napora da se uspostave djelotvorni mehanizmi samoregulacije, sa ciljem da se poboljšaju pofesionalni standardi u medijskom izvještavanju i da se stvori klima gdje se ne može zloupotrebljavati sloboda izražavanja. Djelotvorna i jednaka primjena revidiranog etičkog kodeksa novinara tek treba da se postigne.

Javni servis

Zamjena članova savjeta Javnog servisa RTCG, i kasnije njegove uprave, dalje je podstakla zabrinutosti vezane za neprimjereno političko miješanje i pritisak na RTCG. Za sada, u četiri od ovih predmeta domaći sudovi su utvrdili da razrješenje nije bilo u skladu sa zakonom. Urednička nezavisnost i profesionalni standardi RTCG treba da se povrate, a savjet RTCG da se zaštiti od neprimjerenih uticaja i političkog pritiska, uključujući i tokom izbora njegovih članova. Ugovor o pružanju javnih usluga između vlade i RTCG potpisan je u martu 2018. godine, i prema njemu se vlada obavezuje da prati implementaciju finansijskih obaveza. Pitanje finansiranja treba da bude odvojeno od pitanja pružanja usluga, a nadzor nad rezultatima programiranja treba da se povjeri nezavisnom tijelu, u skladu sa evropskim standardima. Još uvijek nije potpisan kolektivni ugovor kojim se uređuje rad zaposlenih na RTCG, što povećava nesigurnost među zaposlenima.

Ekonomski faktori

I dalje postoje bojazni vezane za transparentnost i nediskriminaciju u postupku oglašavanja države. Činjenica da mnoge

medijske kuće nisu finansijski održive ima negativan uticaj na kvalitet izvještavanja i profesionalizam. Crna Gora treba da obezbijedi da se ne vrši neformalni pritisak na uređivačku politiku kroz distribuiranje sredstava za oglašavanje, uključujući i preko javnih preduzeća, kao i kroz projekte koji se su-finansiraju iz budžeta lokalne samouprave. Održivost medija treba da se rješava u predstojećem medijskom zakonu.

Profesionalne organizacije i uslovi rada

Novinari su zajednički predstavljeni u sindikatu medija Crne Gore. Takođe postoje dva udruženja koja imaju za cilj da njeguju i unapređuju profesionalno novinarstvo na polarizovanoj medijskoj sceni, ali ona tek treba da dostignu svoj puni potencijal. I dalje postojeća nesigurna ekonomska situacija novinara, naročito izazvana nesigurnošću zaposlenja i malim platama, izlaže novinare riziku uredničkog miješanja i moguće samocenzure. Još uvijek ne postoji strukturirani dijalog između Vlade i medijske zajednice o uslovima za rad novinara.

(V. i Poglavlje 10 – Informaciono društvo i mediji)

Sloboda okupljanja i udruživanja garantuje se Ustavom i relevantnim zakonskim okvirom. U oktobru 2018. godine, Ustavni sud je utvrdio da je potvrđivanjem zabrane parade ponosa u Nikšiću 2015. godine Vrhovni sud povrijedio slobodu mirnog okupljanja organizatora. Niz građanskih protesta velikog obima održan je početkom 2019. godine; a svi su obavljeni bez većih incidenata i u, ukupno gledano, mirnoj atmosferi.

Pitanja **radnih i sindikalnih prava** dalje su obrađena u Poglavlju 19 – Socijalna politika i zapošljavanje.

Kada je riječ o **imovinskim pravima**, u oktobru 2018. godine Skupština je donijela izmjene i dopune Zakona o eksproprijaciji, nakon skraćenog zakonodavnog postupka i bez javne rasprave. Proizvoljno zadiranje u imovinska prava u primjeni domaćeg

zakonodavstva treba spriječiti i obezbijediti odgovarajući proces u skladu sa standardima EU i međunarodnim standardima u oblasti ljudskih prava. I dalje se sporo odvija proces povraćaja imovine koja je u prošlosti bila predmet eksproprijacije. Crna Gora treba da obezbijedi pravičan postupak u razumnom roku.

U oblasti **zabrane diskriminacije**, pravni okvir je u velikoj mjeri u skladu sa pravnom tekovinom EU i evropskim standardima, ali nedostaje sveobuhvatna strategija. Sudski predmeti i dalje su rijetkost i veoma ograničen broj predmeta pokreću nadležne inspekcijske službe. I dalje se najčešće prijavljuje diskriminacija u zapošljavanju na osnovu političke pripadnosti. Rad institucije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda u ovoj oblasti poboljšan je, ali njihovi kapaciteti treba dalje da se jačaju u oblasti prikupljanja podataka jer ne postoji jednoobrazna baza podataka pritužbi i predmeta vezanih za diskriminaciju. Pravni okvir vezan za govor mržnje, generalno gledano, u skladu je sa standardima EU, ali broj predmeta govora mržnje u kojima je došlo do krivičnog gonjenja i dalje je mali. Treba da se poboljšaju aktivnosti institucija vezane za takve predmete, uključujući i aktivnosti organa za sprovođenje zakona i pravosuđe.

Što se tiče **jednakosti između žena i muškaraca** mali je napredak ostvaren u izvještajnom periodu. Ostaju bojazni vezane za uticaj nadležnog zakonodavstva i akcionog plana za rodnu ravnopravnost za period 2017 – 2021. Ovaj proces i dalje u velikoj mjeri zavisi od donatora i nedostaju adekvatni ljudski, tehnički i finansijski resursi. Mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti ne obavljaju djelotvorno svoju koordinacijsku i strateško ulogu, a preporuke Komiteta za eliminaciju diskriminacije nad ženama (CEDAW) nisu još uvijek na pravi način ispunjene. Broj pritužbi mehanizmima za rodnu ravnopravnost i dalje je mali, što ukazuje na nedostatak svijesti i povjerenja građana. Crna Gora nije usvojila mjere za borbu protiv stereotipa i diskriminatornih praksi, trgovine i ekploatisanja prostitucije. Pojava

selektivnih abortusa koji se vrše radi željenog pola djeteta ostaju oblast za brigu i tu je potrebna reakcija institucija.

Protokol o procesuiranju predmeta **nasilja nad ženama i nasilja u porodici** usvojen je u septembru 2018. godine i osnovan je inerdisciplinarni operativni tim. Radi se na uspostavljanju jedinstvene elektronske bae podataka o nasilju u porodici da bi se omogućila automatska razmjena podataka između Ministarstva unutrašnjih poslova i centara za socijalni rad. Prijavljuje se određeno poboljšanje u saradnji između Ministarstva unutrašnjih poslova i centara za socijalni rad. Međutim, implementacija Istanbulske konvencije sporo se odvija, a rodno-zasnovano nasilje i dalje izaziva ozbiljnu zabrinutost. Oblasti koje izazivaju naročitu zabrinutost su: stavovi prema žrtvama nasilja u porodici, upućivanje žrtava na druge forme rješavanja sporova, korišćenje savjetovanja kao alternative za krivične prijave, odlaganje rješavanja slučajeva nasilja u porodici i oklijevanje da se izadju zaštitne naredbe. Uprkos povećanju u broju krivičnih prijava, blaga kaznena politika i praksa procesuiranja slučajeva rodno-zasnovanog nasilja kao prekršaja dovodi do rizika da se žrtve obeshrabruju da prijave krivična djela. Malo je poboljšanja ostvareno u kapacitetu i rodnom senzibilisanju postojećih institucija. Tek treba da se obezbijede djelotvorne usluge za pomoć žrtvama, kao i bolja i pristupačnija besplatna pravna pomoć.

Kada je riječ o **pravima djeteta**, osnovana je radna grupa za praćenje implementacije Strategije za prevenciju i zaštitu djece od nasilja u porodici, a Ministarstvo prosvjete preuzelo je odgovornost za njenu implementaciju. Potrebna je bolja koordinacija i praćenje politika za djecu. Institucionalni odgovor treba da bude proaktivniji, i treba da bude praćen usaglašenim prikupljanjem podataka kod tijela koja su zadužena za praćenje dječjih prava, kao i dodatnim finansijskim sredstvima. Potrebno je više napora i da se riješe pitanja prisilnih dječijih brakova i dječijeg prosjačenja,

koja uglavnom pogađaju romsku zajednicu, kao i pitanje ukupnog nasilja nad djecom. Potrebna su poboljšanja i u postupanju prema maloljetnicima u zatvorima. Veoma mali broj prijavljenih slučajeva seksualnog nasilja nad djecom izaziva bojazan da se ti slučajevi ne prijavljuju u mjeri u kojoj se dešavaju i da ne dolazi do identifikacije žrtava. Proces deinstitucionalizacije polako se nastavlja i treba da se ubrza i dobije podršku alternativnih usluga, između ostalog jačanjem sistema za dječju zaštitu i razvoj hraniteljskog staranja. Ukupni pristup i kvalitet usluga dječje i socijalne zaštite i inkluzivnog obrazovanja za djecu sa smetnjama u razvoju treba da se poboljša zajedno sa uslugama ranog otkrivanja, intervenisanja i rehabilitacije na nacionalnom nivou.

Ostvaren je mali napredak u **pravima lica s invaliditetom**, uključujući usklađivanje zakonodavstva sa Konvencijom UN o pravima lica s invaliditetom. Crna Gora još nije usvojila akcioni plan za usvajanje preporuka Komiteta UN o pravima lica sa invaliditetom. Izmjene i dopune Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji pripremljene su 2018. godine, ali još nisu donesene. Crna Gora treba da obezbijedi adekvatno i transparentno trošenje iz budućeg fonda za profesionalnu rehabilitaciju. Pitanje oduzimanja poslovne sposobnosti treba da se riješi bez odlaganja, u skladu sa Konvencijom UN. Za implementaciju strateškog i pravnog okvira potrebno je opredijeliti adekvatan budžet. Deinstitucionalizacija lica sa invaliditetom i adaptacija javnih objekata kako bi se omogućio pristup licima s invaliditetom sporo napreduju. Dalja su nastojanja potrebna da bi se implementirale strategije za mentalno zdravlje i de-institucionalizaciju pacijenata sa mentalnim oboljenjima, a potrebno je razviti i relevantne usluge u zajednici. Isto tako, Crna Gora treba dalje da poboljša mehanizme konsultovanja za lica s invaliditetom i organizacijama koje ih zastupaju.

Kada je riječ o pravima **lezbijki, gejeva, biseksualnih, transrodnih i interseksualnih (LGBTI) osoba**, saradnja između

civilnog društva, vlade i policije i dalje je konstruktivna. Zakon o građanskom partnerstvu čeka na usvajanje u Skupštini. Nacionalna LGBTI strategija (2013-2018) je istekla, a da značajan dio planiranih aktivnosti nije završen. Nova nacionalna LGBTI strategija je u pripremi; njena implementacija iziskivaće opredjeljivanje adekvatnih budžetskih sredstava, vlasništvo i istinske i konstruktivne konsultacije sa organizacijama civilnog društva. U novembru 2018. godine nacionalna parada ponosa održana je u Podgorici bez incidenata i u ukupno mirnoj atmosferi. Uprkos postojećem zakonodavstvu koje predviđa zaštitu po osnovu seksualne orjentacije i rodnog identiteta, broj prijavljenih slučajeva zločina iz mržnje i govora mržnej prema LGBTI osobama u porastu je, a krivično gonjenje za ta krivična djela i dalje je nedovoljno. Ukupno gledano, prihvatanje seksualnih različitosti napreduje sporim tempom. Nastavljeni i proaktivni napori su potrebni da bi se obezbijedila puna i djelotvorna implementacija postojećeg zakonskog okvira i okvira politike.

U oblasti **procesnih prava**, potrebni su značajni napori i opredjeljivanje dovoljnih budžetskih sredstava kako bi se obezbijedila puna usklađenost sa pravnom tekovinom EU i evropskim standardima, naročito po pitnaju prava osumnjičenih i optuženih u krivičnom postupku (uključujući pravo na informisanje i pravo na pristup advokatu), kao i prava žrtava. Širenje informacija o besplatnoj pravnoj pomoći je počelo, ali nedostaci u smislu svijesti i pristupa i dalje postoje, takođe i u odnosu na djecu i druge posebno osjetljive grupe. I dalje ostaju bojazni vezane za pravilnu primjenu sudske prakse ESLJP u slučajevima produženog pritvora u istrazi.

U oblasti **prava manjina** ostvaren je mali napredak. Zakon o pravima manjina iz 2017. godine tek treba da se implementira, uprkos postojanju podzakonskih akata. U skladu sa tim zakonom, Crna Gora treba da otkloni rizik od konflikta interesa u procesu opredjeljivanja sredstava manjinama. Skupština je u

procesu imenovanja članova u nezavisnu komisiju za ocjenu projekata koji se finansiraju iz fonda za manjine. Međutim, postoje bojazni vezane za to da li neki od predloženih kandidata ispunjavaju uslove. Etnički disagregirani podaci se ne prikupljaju sistematično u Crnoj Gori. U aprilu 2019. godine Vlada je osudila etnički motivisani napad na jednog pripadnika hrvatske nacionalne manjine.

Uprkos određenom napretku, naročito u oblastima pristupa zdravstvenoj zaštiti i stanovanju interno raseljenih lica, Romi i Egipćani, naročito domicilni, i dalje su suočeni sa ograničenim pristupom mogućnostima u različitim oblastima života, a žene su izložene dvostrukoj diskriminaciji. Budžet za period 2016-2020. godine za strategiju za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana i dalje je nedovoljan da se postignu ciljevi strategije. Gotovo svi marginalizovani Romi i Egipćani u Crnoj Gori (94%) suočavaju se sa ozbiljnom materijalnom deprivacijom, dok je taj broj kod ne-romskog stanovništva koji živi u blizini 49%.

Došlo je do porasta u upisu romskih i egipćanskih učenika u predškolsko obrazovanje i obavezno obrazovanje, ali nije porasla i stopa završavanja tih nivoa obrazovanja. I stopa upisa (62%) i stopa završetka obrazovanja (34%) ostaju najniže na Zapadnom Balkanu. Implementirano je niz pozitivnih mjera, naročito postavljenje r omskih medijatora u obrazovanju, sa 18 angažovanih medijatora od školske godine 2018/19. Sistem za utvrđivanje rizika od ranog odustajanja od obrazovanja postoji i usvojen je protokol za prevenciju i djelovanje u slučaju ranog odustajanja od školovanja. Nedovoljna se pažnja posvećuje obrazovanju odraslih. Uprkos aktivnim mjerama zapošljavanja, stopa zaposlenosti među marginalizovanim Romima i Egipćanima bila je samo 15% tokom 2017. godine, dok je kod ne-romske populacije koja živi u blizini stopa zaposlenosti bila 38%. Neformalno zapošljavanje i dalje je veliko i u poređenju sa

podacima iz 2011. godine vidi se negativan trend. Velika većina marginalizovanih Roma i Egipćana ima zdravstveno osiguranje, iako je došlo do povećanja jaza u odnosu na neromska naselja. Tri romska zdravstvena medijatora zaposlena su u državnim domovima zdravlja.

Neki Romi i Egipćani korisnici su stambenih rješenja kroz Regionalni stambeni program i program za trajno rješavanje pitanja za stanovnike kampa na Koniku. Međutim, i dalje ostaje jaz kada se napravi poređenje sa ne-romskim naseljima po pitanju pretrpanosti i pristupa javnim servisima. Vlasti treba dinamično i pozitivno da riješe poboljšanje stambenih uslova za domicilne Rome i Egipćane, rješavajući u isto vrijeme rizik prisilnog iseljenja i pomažući im i dalje u procesu legalizacije. Posjedovanje dokumentacije o civilnom statusu među marginalizovanim Romima i Egipćanima je u porastu i sada ih oko 96% posjeduje izvod iz matične knjige rođenih, a 83% starijih od 16 godina imaju i nacionalnu ličnu kartu. Nedostaju sistemska rješenja i institucionalni odgovor na rizike od dječjeg prosjačenja i ranih brakova među romskom djecom.

Što se tiče **interno raseljenih lica**, predato je ukupno 15.197 zahtjeva za trajno ili privremeno boravište, od čega je rješeno 14.956. Za 12.308 lica izdata je dozvola za prebivalište a 615 lica dobilo je boravišnu dozvolu, dok je 2.365 zahtjeva odbačeno jer je dokumentacija bila nepotpuna ili su predate dvije prijave.

Kada je riječ o **apatridiji**, upis u knjige rođenih za djecu koju su majke napustile ostaje izazov, jer Ministarstvo unutrašnjih poslova ne upisuje djecu u takvim okolnostima. Usvajanje novog Zakona o strancima u februaru 2018. godine predstavljalo je značajan pozitivan potez, jer je uveden postupak utvrđivanja apatridije. Novi postupak i zakonski status dalje se definišu putem nadležnih podzakonskih akata donesenih u novembru 2018. godine.

U oblasti **prava na državljanstvo**, u novembru 2018. godine vlada je usvojila odluku kojom se uvodi šema za dodjeljivanje državljanstva na osnovu investicija. Odlukom se preciziraju kriterijumi, metode i postupci za izbor investitora koji mogu da dobiju crnogorsko državljanstvo. Ovaj je program pokrenut u januaru 2019. godine. Crna Gora treba da uvede snažan sistem praćenja da bi suzbila rizike koje takve šeme mogu da predstavljaju, naročito da bi se suzbili rizici po sigurnost, rizici od pranja novca, izbjegavnja poreza, finansiranja terorizma, korupcije i infiltriranja organizovanog kriminala. Kao država kandidat, Crna Gora treba da se uzdrži od svake mjere koja bi mogla da ugrozi postizanje ciljeva EU kada koristi svoje prerogative za davanje državljanstva.

2.2.2. Poglavlje 24: Pravda, sloboda i bezbjednost

EU ima zajednička pravila za graničnu kontrolu, vize, spoljne migracije i azil. Saradnja u okviru Šengenskog sporazuma sa sobom nosi ukidanje graničnih kontrola unutar EU. Tu je i saradnja u oblasti borbe protiv organizovanog kriminala i terorizma kao i pravosudna, policijska i carinska saradnja.

*Crna Gora je **umjereno spremna** da primjenjuje pravnu tekovinu EU i evropske standarde u ovoj oblasti. Zakonodavni i institucionalni okvir sada su u velikoj mjeri uspostavljeni. Ostvaren je **određeni napredak** u ispunjavanju prošlogodišnjih preporuka, naročito u odnosu na poboljšanje kapaciteta za bavljenje migracijskim tokovima i poboljšanje saradnje sa susjednim zemljama u pitanjima upravljanja granicom.*

Postignut je napredak i u pravosudnoj saradnji, u nekim oblastima borbe protiv organizovanog kriminala, gdje je donedavno postojao zastoj. Crna Gora je izgradila prvobitni bilans ostvarenih rezultata u istragama pranja novca, finansijskim istragama i privremenom oduzimanju imovine stečene kriminalom.

Poboljšana međunarodna policijska saradnja donosi rezultate, što se može ilustrovati brojem visoko-profilnih međunarodnih operacija, hapšenja i zaplijene narkotika.

Potrebni su dalji rezultati da bi se izgradio ubjedljivi bilans ostvarenih rezultata u složenijim oblicima organizovanog kriminala gdje su u igri lokalni interesi, uključujući pranje novca, trgovinu ljudima i krijumčarenje duvana, kao i oduzimanje imovinske koristi stečene kriminalom.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ usvoji standardne operativne procedure za sprovođenje finansijskih istraga u radu na predmetima organizovanog kriminala, terorizma, pranja novca i teških slučajeva korupcije, i da preduzme konkretne korake da obezbijedi da se finansijske istrage pokreću automatski zajedno sa krivičnim istragama;

→ preduzme konkretne mjere da ograniči upotrebu sporazuma o priznavanju krivice na izuzetne slučajeve, da bi se povećala transparentnost i kredibilitet reagovanja pravosuđa na organizovani kriminal kroz politiku sankcionisanja koja će biti više odvraćajuća i dosljednija;

→ dalje unapređuje svoje kapacitete za rad na mješovitim migracijskim tokovima i integraciji izbjeglica; da nastavi da pojačava ljudske i materijalne resurse posvećene upravljanju granicama i sistem registracije migranata.

Crna Gora realizuje detaljan akcioni plan koji je usvojen prije otvaranja pregovora u ovom poglavlju u decembru 2013. godine.

Borba protiv organizovanog kriminala

*Crna Gora ima **određeni nivo spremnosti** u borbi protiv organizovanog kriminala. **Određeni napredak** ostvaren je u ispunjavanju prošlogodišnjih preporuka. Borba protiv organizovanog kriminala pokazuje bolje rezultate nego prethodnih godina, dijelom zbog jače policijske saradnje sa državama članicama EU. Međutim, Crna Gora tek treba da uspostavi ubjedljiv bilans*

ostvarenih resultata kada je riječ o pravosnažnim presudama, naročito u borbi protiv trgovine ljudima, pranja novca, krijumčarenja duvana i da poveća broj pravosnažnih odluka o trajnom oduzimanju imovine.

U predstojećoj godini, Crna Gora treba naročito da:

→ prioritizuje oduzimanje imovinske koristi stečene kriminalom, uključujući i kroz čvrstu političku podršku i podizanjem svijesti građana o značaju oduzimanja imovinske koristi stečene kriminalom; uspostavi integrisani operativni pristup u koji su uključeni svi organi i obezbijedi tim organima zakonske i operativne instrumente da stvore uslove za uspostavljanje ubjedljivog bilansa ostvarenih rezultata;

→ poboljša efikasnost finansijskih istraga ažuriranjem katastra i radom na uspostavljanju centralizovanog registra bankovnih računa u skladu sa odredbama Pete Direktive EU o pranju novca;

→ preduzme odgovarajuće zakonske mjere za pokretanje reforme policije da bi podigla nivo profesionalizma u policiji, uključujući i putem obezbjeđivanja centralizovanog, transparentnog i na rezultatima baziranog procesa zapošljavanja i putem privlačenja kadrova relevantnog nivoa.

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Ukupan broj policijskih službenika porastao je na 4.123 (prošle godine ih je bilo 3.940). To ne uključuje granične policajce kojih je 1.277. Na 100.000 stanovnika Crna Gora ima 662 policijska službenika, dok je u EU prosjek prema Eurostatu 2016. godine bio 318. Ključne **institucije** u borbi protiv organizovanog kriminala uključuju Specijalnu policijsku jedinicu koja je odgovorna dirketno Specijalnom državnom tužilaštvu. Ljudski rerusi ove policijske jedinice značajno su povećani za gotovo 50%, na 29 zaposlenih. U Specijalnom državnom tužilaštvu je popunjeno 35 od 37 radnih mjesta, uključujući 11 specijalnih

tužilaca, dok su još dva tužioca privremeno raspoređena u Specijalno državno tužilaštvo. Loši prostorni uslovi Specijalnog državnog tužilaštva još nisu riješeni. Dobra saradnja između Specijalne policijske jedinice i Specijalnog državnog tužilaštva se nastavlja.

Policijski sektor prošao je značajne institucionalne promjene. U decembru 2018. godine Uprava policije transformisana je u subjekat odvojen od Ministarstva unutrašnjih poslova. U isto vrijeme, Uprava za sprečavanje pranja novca (do sada nezavisna uprava) prebačena je u Upravu policije. Druge mjere koje su trebale biti dio procesa reforme policije, kao što je zapošljavanje na osnovu rezultata, ocjena rada, unapređenja i stavljanje Policijske akademije u nadležnost Ministarstva unutrašnjih poslova, ponovo su odložene, iako su bile na raspravi preko dvije godine. Od februara 2018. godine policija ima specijalizovano odjeljenje za borbu protiv trgovine ljudima, krijumčarenje i nezakonite migracije, koje sada ima osam zaposlenih.

Crna Gora ima kancelariju za upravljanje imovinom u okviru Ministarstva javne uprave. Kancelarija za povraćaj imovne uspostavljena je početkom 2019. godine u okviru sektora policije nadležnog za međunarodnu policijsku saradnju. Ona služi kao kontakt tačka za međunarodnu razmjenu informacija i obrađuje zahtjeve koji pristižu od stranih kancelarija za povraćaj imovine. Uspostavljanje punopravne kancelarije za povraćaj imovine kako to propisuje pravna tekovina EU, koja će raditi više od obrade stranih zahtjeva za informacijama, ključno je za djelotvorno identifikovanje, ulaženje u trag i povraćaj sredstava koja su zamrznuta prije trajnog oduzimanja i čuvanje njihove vrijednosti dok se čeka presuđenje.

Zakonski okvir za borbu protiv organizovanog kriminala u velikoj je mjeri postavljen i usklađen sa pravnom tekovinom EU. Da bi se ispunile preporuke Komiteta eksperata Savjeta Evrope o ocjeni mjera za borbu protiv pranja novca i finansira-

nja terorizma (MONEYVAL), u junu i julu mjesecu 2018. godine donesene su izmjene i dopune Zakona o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma, i Zakona o međunarodnim restriktivnim mjerama. Izmjene i dopune Zakona o privremenom i trajnom oduzimanju imovine usvojene su na Vladi početkom 2019. godine, a cilj im je da se olakša pokretanje finansijskih istraga.

Crna Gora ima opsežan **strateški okvir** za borbu protiv organizovanog kriminala. Međutim, nekoliko relevantnih strategija, kao što su strategija za sprečavanje i suzbijanje terorizma, pranja novca i finansiranja terorizma isteklo je tokom 2018. godine, a njihove zamjene još nisu usvojene. Crna Gora treba sistematično da prati i ocjenjuje uticaj starih strategija prije usvajanja novih prema novim pravilima za pripremu, izradu nacrta, praćenje i ocjenu strateških planskih dokumenata, koja su stupila na snagu u avgustu 2018. godine. Nove strategije treba takođe da govore o usklađivanju sa pravnom tekovinom EU i da se bave preporukama iz relevantnih ekspertskih izvještaja država članica.

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Kada je riječ o bilansu ostvarenih rezultata, prema nacionalnoj ocjeni opasnosti od teškog i organizovanog kriminala (SOCTA) za period 2018-19, od 2013. godine broj organizovanih kriminalnih grupa u Crnoj Gori smanjen je sa 20 na 11. Ipak, kriminalne aktivnosti i dalje vode do čestih ubistava vezanih za kriminalne klanove (7 tokom 2018. godine, dok ih je tokom 2017. godine bilo 10). Ova su ubistva uglavnom počinjena tokom dana u centru grada i uključivala su pucnjavu ili eksplozije vozila. Jedan osumnjičeni član kriminalne grupe iz Crne Gore ubijen je u pucnjavi u restoranu u centru Beča u januaru 2019. godine.

Tokom 2018. godine Specijalno državno tužilaštvo pokrenulo je 13 novih istraga za krivična djela vezana za organizovani kriminal protiv 262 fizička lica. Uz to su više i osnovno državno

tužilaštvo pokrenuli 186 novih istraga za teška krivična djela, uglavnom vezana za krijumčarenje narkotika. Ukupno je predato 207 optužnica protiv 289 fizičkih lica za organizovani i teški kriminal, a izrečene su 33 kazne na osnovu sporazuma o priznanju krivice u slučajevima organizovanog kriminala. Sistematično korišćenje sporazuma o priznanju krivice stvara osjećaj nekažnjivosti i škodi kredibilitetu pravosuđa. Postoji hitna potreba da se riješi jaz između režima određivanja kazni koji se koristi (uključujući ograničeno oduzimanje imovine) i težine krivičnih djela za koja se kazne izriču.

Crna Gora je tokom 2018. godine ostvarila dobar napredak u međunarodnoj policijskoj saradnji. To je ključni korak u borbi protiv crnogorskih organizovanih kriminalnih grupa, jer većina njihovih pripadnika žive, rade i peru novac van Crne Gore. Saradnja sa stranim policijskim službama, uključujući i one iz država članica EU, pojačana je uz podršku tehničke pomoći EU, i dovela je do ranije neviđenog broja uspješnih operacija. 38 pripadnika organizovanih kriminalnih grupa, uključujući i 18 vođa, uhapšeno je 2018. godine ili u Crnoj Gori ili u inostranstvu zahvaljujući policijskoj saradnji sa Bugarskom, Francuskom, Slovenijom, Italijom, Hrvatskom, Češkom, Njemačkom, Austrijom, Portugalom, Španijom, Hrvatskom, Srbijom Kosovom*, Turskom i Švajcarskom. U toku su i istrage u istaknutim slučajevima koje se sprovode zajedno sa državama članicama. Bliska saradnja između italijanske i crnogorske policije dovela je do jedne od najvećih zaplijena narkotika u novijoj istoriji. Zahvaljujući konkretnim obavještajnim podacima crnogorske policije u julu 2018. godine italijanska policija je zaplijenila 20 tona kanabisa vrijednosti 200 miliona eura sa broda koji je po Mediteranskom moru plovio pod Panamskom zastavom i uhapsila posadu od 11 crnogorskih državljana.

Crna Gora takođe sarađuje sa Interpolom i Europolom, uključujući i kroz učešće u analitičkim programima rada (npr. programi

„Dim“, „Kanabis“, „Kola“, „Sustrans“ i „Travellers“). Tokom 2018. godine Crna Gora je učestvovala u godišnjem planiranju operativnih aktivnosti u okviru Evropske multidisciplinarne platforme protiv opasnosti od kriminala (EMPACT) za lakši rad sa nezakonitim migracijama. Crna Gora se obavezala na učešće u tri operativne akcije zajedno sa državama članicama EU sa ciljem suzbijanja krijumčarenja migranata 2019. godine. Šengenski informacioni sistem ugrađen je u nacionalnu bazu podataka, a Mrežna aplikacija za sigurnu razmjenu informacija (SIENA) se koristi kao nacionalna aplikacija upravljanja predmetima za automatsku komunikaciju sa Europlom. Tokom 2018. godine kroz Europol je razmijenjeno 4.447 informacije (tokom 2017 razmijenjeno je 2.795), a kroz Interpol 46.406. Crnogorski organi za sprovođenje zakona treba bolje da koriste regionalne inicijative kao što je Zajednička operativna kancelarija u Beču, i Radna grupa za Zapadni Balkan, koja služi kao regionalna operativna platforma za međunarodne istrage organizovanih kriminalnih grupa za krijumčarenje migranata. Od potpisivanja međuresornog sporazuma o sprečavanju kriminala, 2017. godine organi za sprovođenje zakona imaju sigurni kanal za komunikaciju sa ključnim državim institucijama, što im omogućava uzajamni pristup bazama podataka. Sporazum mora da prođe reviziju kako bi se uzela u obzir nova institucionalna organizacija. Nacionalni katastar i Centralna banka još se nisu priključili ovom sporazumu Uprkos tome što je komunikacija poboljšana, postojeća baza podataka nacionalne policije i dalje nije interoperabilna i nema jedinstvene karakteristike za pretraživanje. Mnoge baze podataka, uključujući bazu podataka nacionalnog katastra, nemaju dovoljno podataka i treba da se ažuriraju.

Crna Gora je postigla dobar nivo spremnosti u pripremi za implementaciju pravne tekovine EU u oblasti **međunarodne policijske saradnje**. U maju 2018. godine Crna Gora je postala prva zemlja kandidat za pridruživanje programu EU ISA2

(Rješenja za interoperabilnost za Evropsku javnu upravu), što joj omogućava da učestvuje u aktivnostima ISA2 i da koristi benefite rješenja interoperabilnosti koja su osmišljena u okviru tog programa. Od kada je u septembru 2018. godine potpisan sporazum o automatskoj razmjeni podataka o DNA, otiscima prstiju i registraciji vozila među državama članicama Konvencije o policijskoj saradnji u Jugoistočnoj Evropi (PCC SEE), Crna Gora ima mogućnost da razmjenjuje osjetljive podatke sa Albanijom, Bugarskom, Mađarskom, Sjevernom Makedonijom, Moldavijom, Rumunijom, Srbijom i Austrijom. Međutim, mora se nastaviti sa poboljšavanjem tehničkih rješenja.

Neke tehničke, operativne i pravne prepreke i dalje ometaju efikasnost policije. Proaktivne istrage bazirane na **radu policije koji je vođen obavještajnim podacima** i dalje su rijetke u poređenju s istragama koje se pokrenu na osnovu dobijenih signala. Policija treba da djeluje više na svoju inicijativu, a tužioci treba da više poslova delegiraju policiji. Ovaj izuzetno potreban pomak u istražnoj praksi zahtijeva bolju razmjenu podataka između lokalnog i centralnog nivoa.

U vezi sa organizovanim kriminalom 2018. godine i početkom 2019. godine pokrenuto je sedam novih **finansijskih istraga** u vezi sa teškim kriminalom. Finansijske istrage još uvijek se ne pokreću sistematično na početku svake krivične istrage u slučajevima organizovanog kriminala. Strateškiji i proaktivniji pristup mora se promovisati u odnosu na finansijske istrage i mora se ići i dalje od isključivog cilja da se trajno oduzme imovina. Nastavlja se obuka i izgradnja kapaciteta u oblasti finansijskih istraga za sudije, tužioce i istražitelje. Nepostojanje centralnog registra bankovnih računa usporava finansijske istrage i ograničava njihovu efikasnost. Takođe postoji ograničen kapacitet za analizu finansijskih podataka koje dostavljaju banke i finanijske institucije i korišćenje tih podataka za finansijske istrage. Specijalno tužilaštvo je 2018. godine donijelo samo 7 naredbi za

privremeno **oduzimanje imovine** (2017. bilo ih je 20, a 2016. bilo ih je 5) koje su uključivale više od 121 pravnog lica. Samo jedna osuđujuća presuda dovela je do finalnog trajnog oduzimanja imovine 2018. godine, dok ih je 2017. godine bilo 12, a 2016. godine 37. Upotreba sporazuma o priznavanju krivice kao instrumenta da se podigne nivo trajnog oduzimanja imovine i dalje vodi blažim kaznama u predmetima organizovanog kriminala, a nije dovela do većeg broja slučajeva pravosnažnog trajnog oduzimanja imovine. Nema nacionalnog i standardizovanog sistema za prikupljanje statističkih podataka o zamrznutoj, privremeno oduzetoj i trajno oduzetoj imovini, uključujući i njeu procijenjenu vrijednost. Crna Gora treba hitno da poboljša bilans ostvarenih rezultata u oblasti pravosnažnog trajnog oduzimanja imovinske koristi stečene kriminalom i to treba da bude strateški prioritet u borbi protiv organizovanog kriminala.

Crna Gora je potpisnica Budampeštanske konvencije Savjeta Evrope o visokotehnološkom (sajber) kriminalu i ta je konvencija u velikoj mjeri transponovana u domaće zakonodavstvo. Nova strategija za sajber-bezbjednost koja obuhvata komponentu o sajber-kriminalu, usvojena je u decembru 2018. godine. Međutim ne postoji zasebna strategija za borbu protiv sajber-kriminala. Deset novih istraga pokrenuto je u vezi sa sajber-kriminalom 2018. godine što je dovelo do 10 novih optužnica. Sa zapošljavanjem dodatnih kadrova, sada su dva policijska službenika zadužena za borbu protiv sajber-kriminala u nadležnim policijskim službama, što je više nego premalo s obzirom na faktore rizika.

Administrativni kapaciteti Crne Gore za borbu protiv sajber-kriminala i kriminala koji se omogućuje sajber-aktivnostima moraju se prioritetno rješavati.

Pravni i institucionalni okvir za **trgovinu ljudima** postoji. Za prvo vrijeme, u periodu od pet godina, u jednom predmetu trgovine ljudima donesena je odluka prvostepenog suda protiv dva

optužena koji su osuđeni na zatvorske kazne od 17 i 15 godina. Broj tekućih istraga porastao je na tri, a uključeno je pet potencijalnih žrtava. Uz to, četiri predmeta koja uključuju devet potencijalnih žrtava, od kojih je četvoro djece, nalaze se u fazi izviđaja. Međutim, ovi predmeti nisu vezani za organizovani kriminal i proteklih godina nije bilo otkrivenih krugova trgovine ljudima, uprkos objektivnim faktorima rizika. Vršene su aktivnosti obuke, prevencije i podizanja svijesti. Nova strategija za period 2019 – 24. godine i godišnji akcioni plan usvojeni su početkom 2019. godine, što odražava jaču svijest o faktorima rizika u zemlji i usmjerenost na jačanje efikasnosti organa za sprovođenje zakona u otkrivanju i krivičnom gonjenju predmeta trgovine ljudima. Procjena rizika i proaktivne istrage moraju postati opšta praksa u ovoj oblasti, pošto se ne može očekivati signal niti pritužba od žrtava s obzirom na prirodu ove vrste krivičnih djela. Dobar korak u ovom pravcu bilo je formiranje radne grupe za borbu protiv trgovine ljudima u decembru 2018. Godine. Ova je grupa okupila predstavnike Ministarstva pravde, Ministarstva unutrašnjih poslova, policije i tužilaštva. Više državno tužilaštvo u Podgorici oformilo je nadzorni mehanizam za predmete koji se krivično gone na nižem sudskom nivou za druga krivična djela kao što su prostitucija i dječje prosjačenje kako bi se u takvim predmetima otkrili elementi trgovine ljudima. Crna Gora tek treba da pokaže da je sposobna da uspostavi solidan bilans ostvarenih rezultata u ovoj oblasti.

Prvobitni bilans ostvarenih rezultata istraga u borbi protiv **pranja novca** se razvija, ali do sada nije rezultirao nijednom osuđujućom presudom. Jedna istraga i 16 izviđaja su pokrenuti 2018. godine, i u njima je pranje novca krivično gonjeno kao samostalno krivično djelo – što je duže vremena preporuka za politiku u ovoj oblasti. Više od 63,7 miliona eura je privremeno oduzeto u vezi sa tim predmetima, uključujući 62,7 miliona eura u slučaju ‘Atlas banke’, a uključeno je 79 lica i 95 privrednih

društava. Ojačana policijska saradnja sa državama članicama EU (npr. Kiprom) značajno je poboljšala djelotvornost istraga u ovoj oblasti. Međutim, ekonomska ekspertiza u policiji i u tužilaštvu i dalje nije dovoljna. Sistematičnija specijalizovana obuka je potrebna za sudije koji su pozvani da odlučuju o složenim krivičnim djelima sa važnim finansijskim implikacijama.

Crna Gora je nastavila da učestvuje u implementaciji Akcionog plana za borbu protiv **nezakonite trgovine vatrenim oružjem** između EU i regiona Jugoistočne Evrope za period 2015-2019. godine. Strategija kontrole i smanjenja malog i lakog naoružanja i municije usvojena je u decembru 2018. godine. Funkciju nacionalne fokalne tačke za vatreno oružje vršiće centar za ekspertizu o vatrenom oružju policije. Taj centar će imati četiri zaposlena specijalizovana stručnjaka i oni će pružati analitičku podršku organima za sprovođenje zakona i imati odgovornost za međunarodnu saradnju. Proces obuke i opremanja centra je u toku. Crna Gora učestvuje u operativnim aktivnostima Europola u okviru Evropske multidisciplinarne platforme protiv opasnosti od kriminala (EMPACT) za vatreno oružje. Uprkos uspjehu nekoliko inicijativa i značajnim zaplijenama oružja 2018. godine, vatreno oružje je i dalje u velikoj mjeri dostupno u Crnoj Gori.

Crna Gora se i dalje doživljava kao regionalna platforma za **krijumčarenje cigareta** i kao tačka ulaska na tržište EU. Tokom 2018. godine zabilježen je porast u zaplijenama nezakonitog duvana, do 11.500 šteka cigareta ukupne vrijednosti 11,5 miliona eura, što je dovelo do nekoliko istraga. U jednom istaknutom slučaju, osam carinskih službenika iz Luke Bar uhapšeno je i krivično gonjeno za korupciju zajedno sa još 17 drugih lica. Međutim, u vezi sa tim slučajem nije pokrenuta finansijska istraga. Generalni direktor crnogorske fabrike duvana osuđen je za zloupotrebu položaja u predmetu krijumčarenja cigareta i kažnjen sa 9 mjeseci zatvora i novčanom kaznom od 40.000 eura nakon sporazuma o priznavanju krivice, ali nije pokrenuta

finansijska istraga i nije bilo trajnog oduzimanja imovine. Saradnja u ovoj oblasti sa carinskim službama država članica i Evropskom kancelarijom za borbu protiv prevara (OLAF) se pobojšala, ali Crna Gora treba da unaprijedi zajedničke istrage granične policije, kriminalističke policije i carina. Država mora da odluči da joj je nacionalni prioritet da uspostavi strateški odgovor na osjetljivost slobodne zone u Luci Bar, uključujući i rizik političkog miješanja u rad organa za sprovođenje zakona i inflitriranje kriminalnih interesa u lokalne lance komande.

Što se tiče **zaštite svjedoka**, mjere zaštite preduzete su u odnosu na 47 lica, od čega su za 45 zahtjeve podnijele partnerske zemlje, uključujući 44 za slučajeve ratnih zločina.

Proaktivna borba protiv organizovanog kriminala i korupcije ostaje od temeljnog značaja za borbu protiv infliltriranja kriminala u političke, pravne i ekonomske sisteme.

Saradnja u oblasti droga

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Pravni, institucionalni i strateški okvir u velikoj su mjeri uspostavljeni. Crna Gora je nastavila da realizuje svoju nacionalnu strategiju i akcioni plan za droge za period 2013 – 2020. godine, između ostalog i putem obuke relevantnog osoblja. Razne institucije, kao što je Nacionalna opservatorija za droge, ipak nemaju dovoljno zaposlenih i dalji su koraci potrebni da se izgradi potreban kapacitet za djelotvorno djelovanje na strani tražnje za drogama. Što se tiče strane ponude, Specijalna policijska jedinica i Kriminalistička policija imaju mandat da rade na krivičnim djelima vezanim za narkotike, što je jedna od njihovih glavnih prioritetnih oblasti.

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Crna Gora ostaje mjesto ulaska narkotika i tranzitna zemlja za njihov dalji put ka evropskom tržištu. Trgovina drogom nadaleko je najznačajnija i najprofitabilnija kriminalna aktivnost lokal-

nih organizovanih kriminalni grupa i pokretač je mnogih drugih kriminalnih aktivnosti kao što su ubistva, ubistva vezana za kriminalne klanove i trgovinu oružjem. Organizovane kriminalne grupe iz Crne Gore aktivne su u trgovini kanabisom, heroinom i kokainom, a imaju direktne veze sa kriminalnim grupama u Južnoj Americi, što im daje dominantan položaj u nabavci kokaina za Evropu. Oni uglavnom rade van Crne Gore, rade i u zemljama EU, iako postoji lokalna trgovina i konzumiranje.

Broj novih istraga u predmetima krijumčarenja narkotika porastao je na 155 tokom 2018. godine, od čega 5 ispunjava uslove da se tretira kao organizovani kriminal, a 150 kao teški krimina. Podignuto je 177 krivičnih optužnica protiv 249 lica. Količina zaplijenjenih narkotika nastavila je da raste, tako da je tokom 2018. godine zaplijenjeno 3,3 tone narkotika, od čega je bilo 3,2 tone marihuane. U 87 sudskih odluka vezanih za droge, izrečene kazne bile su bazirane na sporazumima o priznavanju krivice. Finansijske istrage, privremeno i trajno oduzimanje imovinske koristi stečene krivičnim djelima vezanim za narkotike i dalje su rijetkost. Nedostatak sigurnog skladišta za droge i prekursore prije uništenja i dalje je razlog za zabrinutost. Prema važećem zakonodavstvu, nije moguće zadržati samo mali uzorak kao materijalni dokaz za sudski postupak umjesto cjelokupne količine koja se zaplijeni. Tek treba uspostaviti odgovarajući proces za uništenje prekursora.

Međunarodna policijska saradnja na predmetima vezanim za droge, uključujući i putem Europola i Interpola značajno je pojačana tokom izvještajnog perioda, što ilustruje velika količina razmijenjenih informacija i operativnih sastanaka koji su održani u predmetima vezanim za droge. Crnogorska policija aktivan je član Europolovog projekta Balkanski kartel. Crna Gora je učestvovala u četiri operacije koje su uključivale više zemalja i to Austriju, Sloveniju, Hrvatsku, Italiju, Njemačku, Francusku, SAD, Australiju, Albaniju i Srbiju.

Ostvaren je mali napredak na jačanju nacionalnog informacionog sistema za droge za nove psihoaktivne supstance u skladu sa standardima Evropskog centra za praćenje narkotika i zavisnosti od narkotika (EMCDDA). Tokom 2018. godine Crna Gora je prijavila jedno otkrivanje nove psihoaktivne supstance koja se prvi puta pojavila na njenoj teritoriji. Međutim, njen nacionalni sistem za rano upozoravanje mora i dalje da se ojača. Prikupljanje podataka o drogama i dalje je fragmentirano i nije centralizovano. Crna Gora treba da poboljša i koordinaciju na nacionalnom nivou putem: (i) angažovanja više zaposlenih i obezbjeđivanja da oni dobiju poboljšane obuke; (ii) kreiranja rutinskog sistema za prikupljanje podataka i veću razmjenu informacija; (iii) pripremu izvještaja o drogama za Crnu Goru u kojima će se dati pregled situacije u zemlji. Preporuke EMCDDA iz izvještaja iz jula još nisu ispunjene.

Borba protiv terorizma

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Pravni okvir Crne Gore u velikoj je mjeri usklađen s pravnom tekovinom EU i međunarodnim instrumentima u oblasti borbe protiv terorizma. Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma i Zakon o međunarodnim restriktivnim mjerama izmijenjeni su tako da se izvrši usklađivanje sa preporukama Radne grupe za finansijske mjere u borbi protiv pranja novca (FATF) i Moneyvala, ali Zakon o međunarodnim restriktivnim mjerama treba dalje da se izmijeni i dopuni da bi bio u skladu sa pravnom tekovinom EU.

Nova strategija za sprečavanje terorizma, pranja novca i finansiranja terorizma tek treba da se usvoji nakon isteka prethodne, a strategija za borbu protiv nasilnog ekstremizma produžava se do kraja 2019. godine. Crna Gora je postavila nacionalnog koordinatora za borbu protiv nasilnog ekstremizma. U oktobru 2018. Godine Crna Gora je potpisala zajednički akcioni plan za suzbi-

janje terorizma za Zapadni Balkan u kome su izloženi konkretni koraci za pojačanu saradnju u borbi protiv terorizma, uključujući i u oblasti pranja novca i finansiranja terorizma, te u prevenciji radikalizacije, a sve za period od naredne dvije godine. Crna Gora sada treba da radi na bilateralnim aktivnostima kojima će se pratiti prioritetna djelovanja.

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Broj istraga i krivičnih gonjenja u ovoj oblasti i dalje je veoma mali. Crnu Goru je za sada samo marginalno pogodila pojava radikalizacije i stranih boraca. Postoji dokaz da je 26 državljana Crne Gore otišlo na ratišta u Siriji od početka sukoba, a da je od toga sedam ubijeno. Identifikovano je 10 povratnika iz Sirije od kojih je dvojici izrečena kazna.

Preventivne mjere praćenja kritične infrastrukture implementiraju se u Podgorici i na primorju tokom ljetnje sezone. Izvršeni su radovi na rekonstrukciji tri vojna skladišta u Nikšiću i Pljevljima da bi se modernizovali uslovi za skladištenje municije.

Ministarstvo unutrašnjih poslova sarađuje sa jednom nevladinom organizacijom u okviru nacionalne platforme za sprečavanje nasilnog ekstremizma i radikalizacije, sa ciljem osmišljavanja aktivnosti podizanja svijesti, uključujući i instrumente za elektronsko učenje. Potrebne su dalje preventivne aktivnosti usmjerene na suzbijanje radikalizacije koje takođe treba da uključe lokalne vlasti i organizacije civilnog društva u prevenciju radikalizacije na lokalnom nivou. Institucionalna svijest treba da se pojača kako bi se pratile moguće terorističke prijetnje. Treba da se razviju preventivne aktivnosti usmjerene na borbu protiv radikalizacije, kao i mjere reintegracije kada se radikalizovana lica vrate

Crna Gora aktivno učestvuje u implementaciji Inicijative Zapadnog Balkana za borbu protiv terorizma (WBCTi).

Zakonite i nezakonite migracije

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Pravni okvir je dalje ojačan sa stupanjem na snagu novog Zakona o strancima u martu 2018. godine, i usvajanjem 20 podzakonskih akata. Ovaj važan paket zakona, u velikoj mjeri u skladu sa pravnom tekovinom EU, reguliše ključni aspekat zakonitih i nezakonitih migracija. Zakon je uveo značajne nove odredbe, kao što je predviđanje pravila o statusu apatridije i uvođenje definicije dobrovoljnog asistiranog povratka.

Uz 13 postojećih protokola za sprovođenje readmisije sa državama članicama EU, Crna Gora je potpisala i protokol o sprovođenju sa Španijom u decembru 2018. godine i vodi pregovore sa Grčkom. Crna Gora je takođe izrazila interesovanje da pregovara o protokolima za sprovođenje sa Francuskom, Švedskom, Danskom, Finskom, Kiprom, Poljskom, Portugalom, Rumunijom, Litvanijom i Letonijom.

Crna Gora ima 10 sporazuma o readmisiji s državama koje nisu članice EU (uključujući sve susjedne države, Sjevernu Makedoniju i Tursku) i vodi pregovore sa Islandom i Kinom.

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Što se tiče zakonitih migracija, Crna Gora je izdala 15.543 boravišne dozvole tokom 2018. godine, uključujući 1.540 za duži boravak. Crna Gora je atraktivna zemlja za radne migracije. Ona prima sezonske radnike, uglavnom iz zemalja Zapadnog Balkana, koji rade u sektorima turizma i građevinarstva tokom ljeta. Postupci za dobijanje radnih dozvola su pojednostavljeni. Tokom 2018. godine izdato je 26.327 radnih dozvola, što predstavlja porast od 25% u odnosu na 2017. godinu, ali vjeruje se da je broj stranih radnika bez dozvole mnogo veći. Nadzor nad privatnim sektorom treba pojačati da bi se izbjeglo eksploatisanje na crnom tržištu rada.

Tokom 2018. godine Crnu Goru je pogodio veliki porast u nezakonitim migracijama zbog djelimičnog pomjeranja regionalnih migracijskih tokova ka 'primorskoj ruti' (Albanija, Crna Gora i Bosna i Hercegovina). Crnogorske vlasti privele su 4.753 nezakonita migranta (što je porast od 460% u odnosu na 2017. godinu), a to predstavlja značajan pritisak na administrativne kapacitete i kapacitete za prihvat. Crnogorske vlasti spriječile su 594 nezakonita ulaska u zemlju i 715 nezakonitih izlazaka iz zemlje. Sprovedene su tri nove istrage krijumčarenja migranata, često u saradnji sa policijskim službama partnerskih država. Dobrovoljni asistirani povratak porastao je na 34, ali su se njima bavile međunarodne organizacije i finansirala ih je EU.

Opterećenje pod kojim su prihvatni kapaciteti Crne Gore poraslo je zbog sekundarnih kretanja, naročito onih koja su nastala zbog readmisije iz Bosne i Hercegovine. Tokom 2018. godine Crna Gora je prihvatila da primi po readmisiji 730 državljana trećih država iz susjednih zemalja, od čega 704 iz Bosne i Hercegovine. Međutim, uspjela je da vrati samo 36 državljana trećih zemalja u Albaniju, iako Albanija jeste i dalje glavna tačka ulaska u Crnu Goru. Nastojanja da se poboljša bilateralna saradnja sa albanskim vlastima moraju se nastaviti da bi se poboljšalo sprovođenje bilateralnih sporazuma o readmisiji i usaglašavanje sistema za prikupljanje podataka.

Građevinski radovi za otvoreni migracioni centar na Božaju, blizu albanske granice, planirani su za 2020. godinu uz finansijsku podršku EU. Kao privremeno rješenje na istoj lokaciji je podignuto kontejnersko naselje, takođe uz podršku EU, čime je napravljen prihvatni kapacitet za 60 lica. Iako granična policija prikuplja otiske pristiju migranata na papiru, nedostatak reursa za sada sprečava uspostavljanje elektronskog sistema za registrovanje otisaka prstiju na granici.

Nastavljeno je nesmetano sprovođenje sporazuma o readmisiji sa EU u odnosu na crnogorske državljane, a broj zahtjeva za

readmisiju iz država članica EU nastavio je da opada. Prema crnogorskim vlastima, Crna Gora je prihvatila 100% zahtjeva za readmisiju koji se odnose na crnogorske državljane, tj. 402 fizička lica. Međutim, odbijeno je 93% zahtjeva vezanih za lica koja nisu državljani Crne Gore, uglavnom vezanih za pripadnike romske zajednice sa nevažećim pasošem bivše Jugoslavije koji nisu ispunjavali uslove za readmisiju prema crnogorskim vlastima.

Crna Gora mora da nastavi sa svojim nastojanjima da se nosi sa pritiskom migracija i da poveća svoje nacionalne kapacitete u toj oblasti. Treba da se uspostave mehanizmi dobrovoljnog povratka i da se zaključe bilateralni sporazumi o readmisiji sa najznačajnijim zemljama iz kojih dolaze nezakoniti migranti (kao što su Pakistan, Irak, Iran, Maroko, Alžir). U borbi protiv krijumčarenja migranata, organi za sprovođenje zakona treba da nastave da koriste regionalne inicijative i da učestvuju u zajedničkim istražnim timovima sa drugim zemljama. Uspostavljanje elektronskog sistema za registrovanje otisaka pristiju na granici značajno bi poboljšalo prikupljanje, upravljanje i razmjenu podataka o migracijama.

Azil

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Sa usvajanjem podzakonskih akata po Zakonu o azilu, Crna Gora je sada opremljena zakonskim okvirom koji je u velikoj mjeri usklađen sa EU standardima. Uredba o finansijskoj pomoći licima pod međunarodnom zaštitom predviđa mjesečne isplate finansijske pomoći izbjeglicama i jednokratne isplate tražiocima azila. Uloga Ministarstva unutrašnjih poslova je ojačana, uključujući i koordinacionu ulogu u integraciji lica pod međunarodnom zaštitom i pružanje finansijske pomoći. Baza podataka o licima kojima je dodijeljena međunarodna zaštita je u pripremi sa ciljem da se prati koje su im javne usluge pružene.

Uprkos kontinuiranoj obuci koja je realizovana 2018. godine, kapaciteti za upravljanje migracijama i dalje su ograničeni, što često dovodi do prenapregnutosti sistema. Državni službenici imaju ograničene mogućnosti da steknu iskustvo iz prakse u određivanju statusa ili integraciji, jer većina podnosilaca zahtjeva za azil napušta zemlju prije nego što se postupak okonča. Na graničnim prelazima distribuira se informativni dokument za tražioce azila u kome se na sedam jezika objašnjava postupak podnošenja zahtjeva, a koji je pripremljen uz podršku EU i UNHCR. Brošura o 'pravima i obavezama korisnika međunarodne zaštite' finalizovana je i objavljena.

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Tokom 2018. godine, Crna Gora je pokazala otpornost i posvećenost rješavanju nekoliko migracijskih izazova u isto vrijeme. Prilagodila se naglom porastu u broju migranata u vrijeme kada su pravila i postupci postali kvalitativno zahtjevniji. Pošto je najveći broj otkrivenih nezakonitih migranata podnio zahtjev za azil, porast u nezakonitim migracijama odrazio se i na proporcionalni porast u broju zahtjeva za azil. Ukupno je 4.570 lica izrazilo namjeru da zatraži azil, od njih je 3.127 kasnije i podnijelo zahtjev za azil. To predstavlja porast od 268% u odnosu na 2017. godinu, a 9% podnosilaca zahtjeva za azil su djeca sa pratnjom (u poređenju sa 6% koliko ih je bilo 2017. godine). Sirijci, Pakistanci, Alžirci, Iračani i Marokanci zajedo čine 83% svih prijavljenih državljanstava migranata. U 96% obrađenih predmeta, podnosioci zahtjeva za azil napustili su zemlju. Ukupno je 14 podnosilaca dobilo status i zaštitu 2018. godine, čime je ukupan broj pozitivnih odluka u Crnoj Gori od uspostavljanja sistema za azil došao do 75. Međutim samo je mali broj ovih lica još uvijek u Crnoj Gori.

Upravni sud koji je sada nadležan za žalbeni postupak u proceduri za azil, obradio je 28 žalbi protiv negativnih odluka Kancelarije za azil. Međutim, u nekoliko slučajeva podnosioci žalbe su takođe napustili zemlju prije okončanja postupka po žalbi.

Prihvatni kapacitet sada ima ukupno 304 kreveta, uključujući 104 u centru za tražioce azila i 200 u alternativnom smještaju. Uz to, 25 maloljetnika bez pratnje mogu da se smjeste u specijalizovanom centru koji je, međutim, zatvorenog tipa i prevashodno se koristi za maloljetnike u sukobu sa zakonom. U Crnoj Gori gotovo da i nema maloljetnika bez pratnje. Između januara i septembra 2018. godine, u ove kapacitete smješteno je ukupno 4.570 lica, uglavnom na kratke boravke od jedne sedmice. U prosjeku broj lica koja su smještena bio je između 130 i 140 dnevno. Troškovi koje je državni budžet imao za azil prešli su 1 milion eura, što je petostruko povećanje u odnosu na 2017. godinu. Kapacitet Crne Gore još ne može da se smatra dovoljnim, sve dok alternativni kapacitet ne budu mogli da ponude odgovarajuće standarde smještaja i pristupa uslugama. Vlada stoga razmatra alternative da bi dalje povećala kapacitete u glavnom centru za tražioce azila. Integracija lica kojima je dodijeljena međunarodna zaštita nastavlja da se oslanja na eksternu pomoć, jer nije bilo domaće finansijske podrške politici integracije.

Treba nastaviti sa nastojanjima da se dalje poboljšaju kapaciteti za prihvat i operativni kapaciteti. Modernizovanje instrumenata za prikupljanje podataka spriječilo bi dvostruku registraciju migranata u sistemu azila nakon sekundarnih pomjeranja, pošto ponovni ulazak u zemlju, kasnije prijave ili zastupanja moraju ispravno da se registruju u skladu sa relevantnim pravilima EU za azil. Bolja koordinacija između ministarstava i veća uključenost ministarstava koja se bave socijalnim pitanjima u fazu integracije nužna su da bi politika azila u Crnoj Gori dostigla svoj puni potencijal.

Vizna politika

Crna Gora je nastavila da usklađuje svoju viznu politiku sa pravnom tekovinom EU, i dodala je Gruziju na listu zemalja sa kojima ima bezvizni režim. Crna Gora u ovom trenutku ne traži vize za kratke boravke za 23 zemlje sa EU liste zemalja sa bezviznim režimom.

Međutim, Crna Gora i dalje izuzima državljane Rusije, Jermenije, Kazahstana, Azerbejdžana, Bjelorusije, Kube, Ekvadora, Kuvajta i Turske iz obaveze posjedovanja vize za kratke boravke – ili sezonski zbog turizma ili trajno. Sezonske mjere izuzimanja od obaveze posjedovanja vize nisu u skladu sa pravnom tekovinom EU i ove države su na EU listi zemalja čijim je državljanima potrebna viza za EU. Crna Gora treba da preduzme konkretne korake da u potpunosti uskladi svoju viznu politiku sa viznom politikom EU. Između 1. januara i 20. oktobra 2018. godine četiri su vize izdate na graničnim prelazima iz hitnih ili humanitarnih razloga, pod uslovima koji su bili u skladu sa pravnom tekovinom EU.

U ovom trenutku su 24 konzularne misije Crne Gore povezane na nacionalni vizni informacioni sistem, a očekuje se da se još 6 poveže tokom 2019. godine. Internetski potral za onlajn podnošenje zahtjeva za crnogorsku vizu oformljen je i povezan na nacionalni vizni informacioni sistem.

U procesu nakon vizne liberalizacije Crna Gora je nastavila da sprovodi relevantne mjere za sprečavanje zloupotreba bezviznog režima sa EU i da o njima podnosi mjesečne izvještaje.

Potrebna je pojačana pažnja za uspješnu reintegraciju povratnika, naročito najugroženijih kao što su Romi i Egipćani. Potrebna je pojačana koordinacija između vlade, lokalnih vlasti, međunarodnih organizacija i nevladinih organizacija.

Šengen i spoljne granice

Institucionalna organizacija

Granična policija, struktura u Ministarstvu unutrašnjih poslova, nadležna je za upravljanje crnogorskim granicama. Crna Gora ima određeni nivo spremnosti u pogledu Šengena i spoljnih granica. Zakonodavni okvir dalje je usklađen sa pravnom tekovinom EU putem donošenja izmjena i dopuna Zakona o graničnoj kontroli u novembru 2018. godine. Strategija o integrisa-

nom upravljanju granicom (IBM) istekla je 2018. godine, ali je njeno trajanje produženo za još jednu godinu kako bi se obezbijedilo da izrada nacrta nove IBM strategije 2019-2024, uzme u obzir novi EU IBM koncept.

Izmjene i dopune Zakona o unutrašnjim poslovima iz decembra 2018. godine utrle su put za formiranje nacionalnog koordinacionog centra (NCC). Osnivanje ovog centra od ključnog je značaja za poboljšanje situacione svijesti, kapaciteta za procjenu rizika i sposobnosti da se reaguje na krize i vrši koordinacija sa susjednim zemljama.

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Crna Gora je nastavila da jača svoje kapacitete za upravljanje granicom putem brojnih aktivnosti obuke, TAIEX podrške i kupovine opreme i vozila. Mobilna jedinica je sada operativna. Zaplijenjeno je 115 falsifikovanih isprava, što pokazuje da je kapacitet za otkrivanje na granicama jači. Ukupno je spriječeno 1.309 nezakonitih prelazaka granice.

Materijalni i ljudski resursi u graničnoj policiji ipak ostaju nedovoljni da bi se nosili sa izazovima. Broj zaposlenih u graničnoj policiji je 1.277, a još treba popuniti 150 radnih mjesta. Prema Šengenskom akcionom planu graničnoj policiji biće potrebno još oko 600 policijskih službenika. Privremeni odgovor Crne Gore u avgustu 2018. godine bio je da rasporedi vojno osoblje kao podršku graničnoj policiji u patrolama na crnogorsko-albanskoj granici, koja predstavlja glavno mjesto ulaska za nezakonite migracije.

Saradnja sa susjednim zemljama na tehničkom nivou i dalje je dobra, a nastavljaju se zajedničke patrole. Novi zajednički granični prelaz sa Albanijom (Ckla-Zogai) otvoren je u julu 2018. godine, i potpisano je nekoliko protokola i sporazuma. Granična saradnja sa Srbijom značajno je napredovala kada je u avgustu 2018. godine potpisano devet bilateralnih sporazuma u vezi sa

nekoliko međunarodnih graničnih prelaza i zajedničkih graničnih prelaza. Nije međutim bilo napretka u zatvaranju 87 drumova koji prelaze granicu sa Srbijom bez zvaničnog graničnog prelaza. Operativna su oba regionalna centra za policijsku saradnju, i u Trebinju i u Plavu. Sporazum o demarkaciji granice sa Kosovom stupio je na snagu u junu 2018. godine.

Međutim, na granicama na kopnu i moru situaciona svijest i sposobnost za reagovanje ostaju nedovoljni. Većina sadašnjih graničnih prelaza i dalje je premala i nije u potpunosti usklađena sa uslovima Šengena. Crna Gora nastavlja da se suočava sa značajnim tehničkim nedostacima kada je riječ o elektronskom praćenju, naročito na granici sa Albanijom. Potrebno je opredijeliti više finansijskih resursa za modernizaciju granične infrastrukture. Treba pojačati učešće granične policije u suzbijanju i istragama prekograničnog kriminala. Treba uvesti napredni informacioni sistem za putnike i odgovornost prevoznika (uključujući i izricanje novčanih kazni). Saradnja sa zemljama na Jadranskom moru treba dalje da se ojača, da bi se riješili izazovi ove tako visoko-rizične zone za prekogranični kriminal, naročito za krijumčarenje narkotika i cigareta.

Crna Gora nastavila je nesmetanu saradnju sa Europolom, Interpolom i Agencijom za evropsku graničnu i obalsku stražu na suzbijanju prekograničnih kriminalnih aktivnosti. Sporazum o statusu sa EU za raspoređivanje timova Evropske granične i obalske straže sa izvršnim ovlašćenjima u Crnoj Gori parafiran je u februaru 2019. godine. Crna Gora aktivno učestvuje u zapadno-balkanskoj mreži za analizu rizika.

Pravosudna saradnja u građanskim i krivičnim stvarima

Tokom 2018. godine, pravni okvir je dalje usklađen sa pravnom tekovinom EU putem: (i) donošenja Zakona o pravosudnoj saradnji u krivičnim stvarima sa državama članicama EU, opsežnog zakonskog akta koji obuhvata 16 instrumenata pravne

tekovine EU; (ii) izmjena i dopuna Zakona o građanskom postupku; i (iii) izmjena i dopuna Zakona o izvršenju i obezbjeđenju. Crna Gora nije potpisnica Protokola uz Hašku konvenciju o međunarodnoj naplati potraživanja za izdržavanje djeteta i drugim oblicima izdržavanja porodice iz 2007. godine, koji se odnosi na obavezu izdržavanja, niti Haške konvencije o međunarodnoj zaštiti odraslih lica iz 2000. godine.

Nastavljeno je sa sprovođenjem Sporazuma o saradnji između Crne Gore i Eurojusta. Imenovanje crnogorskog tužioca za vezu 2017. godine imalo je pozitivan uticaj na broj predmeta otvorenih u Eurojustu koji su vezani za Crnu Goru. Taj broj je porastao sa 2 koliko ih je bilo 2016. godine na 12 tokom 2018. godine, a uglavnom su vezani za prevaru i pranje novca. Crna Gora ima dvije kontakt tačke za Eurojust, od kojih je jedna nacionalna kontakt tačka za pitanja terorizma. Crna Gora se podstiče da učestvuje u zajedničkim istražnim timovima gdjegod za to postoji operativna potreba, jer će to olakšati i povećati njenu sudsku saradnju sa državama članicama EU.

Crna Gora se pridružila Programu za pravosuđe EU u septembru 2018. godine, što joj omogućava da učestvuje u projektima pravosudne saradnje u nizu ključnih oblasti.

Statistički podaci koje generiše nacionalna IT baza podataka za pravosudnu saradnju (LURIS) pokazuju da je Crna Gora bila više uključena u međunarodnu sudsku saradnju tokom 2018. godine, i u krivičnim stvarima, sa 1.086 novih predmeta, i u građanskim stvarima sa 871 novim predmetom. Saradnja se bazira na bilateralnim sporazumima, na Zakonu o međunarodnoj pravnoj pomoći u krivičnim stvarima, i, kada je to relevantno na drugom protokolu uz Evropsku konvenciju o međunarodnoj pravnoj pomoći. Prvi partneri za pravosudnu sradnju ostaju zemlje Zapadnog Balkana, naročito kada je riječ o krivičnim stvarima, te države članice EU. Progresivno se rješava problem zaostalih predmeta, zahvaljujući poboljšanju unosa podataka u LURIS i

boljoj komunikaciji između Ministarstva pravde i sudskih vlasti. Očekuje se da baza podataka, koja se dalje razvija kako bi integrisala više analitičkih karakteristika, bude integrisana u sudski IT sistem do 2020.

Centar za obuku u sudstvu i državnom tužilaštvu i Policijska akademija donijeli su plan obuke za sudije, tužioce i službenike organa za sprovođenje i on se sprovodi. Međutim, potrebne su dalje obuke da bi se izgradio jači administrativni kapacitet. Crnoj Gori i dalje predstoji da završi reviziju svojih administrativnih i budžetskih kapaciteta u pravosudnoj saradnji kako bi riješila potrebe u ovoj oblasti.

Svi aspekti carinske saradnje obrađeni su u ovom izvještaju u Poglavlju 29 – Carinska unija.

Falsifikovanje eura (krivični aspekti)

Centralna banka Crne Gore ima tri nacionalna centra zadužena za borbu protiv falsifikovanja eura: Nacionalni centar za borbu protiv falsifikovanja, Nacionali centar za analizu novčanica i Nacionalni centar za analizu kovanog novca. U policiji, Nacionalna centralna kancelarija zadužena je za rad na terenu vezan za falsifikovanje novca i oni na predmetima sarađuju sa Europolom i Interpolom. Tokom 2018. godine bilo je 12 predmeta falsifikovanja novca koja su istražili organi za sprovođenje zakona i doneseno je četiri sudske odluke, od kojih su u dvije izrečene zatvorske kazne. Centralna Banka nastavila je da obezbjeđuje obuku za policiju i Vrhovno državno tužilaštvo (v. *Poglavlje 32 Finansijska kontrola*).

3. NAJPRIJE OSNOVNA PITANJA: EKONOMSKI RAZVOJ I KONKURENTNOST

Ključni ekonomski podaci	2010–2015. prosjek	2016.	2017.	2018.
Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika BDP (% EU28 u PPS – standardu kupovne moći)	41,0	45,0	46,0	:
Rast realnog BDP (%)	2,0	2,9	4,7	4,9
Stopa ekonomske aktivnosti za lica starosti 15-64 godine (%), ukupno	59,8	63,4	63,5	64,8
žene	48,3	56,6	56,5	57,2
muškarci	66,3	70,02	70,5	72,3
Stopa nezaposlenosti (%), ukupno	19,2	18,0	16,4	15,5
žene	19,4	17,4	17,2	15,3
muškarci	19,0	18,5	15,7	15,7
Zaposlenost (godišnji rast%)	0,5	1,1	2,1	3,2
Nominalne zarade (godišnji rast%)	2,1	3,5	2,0	0,1
Indeks potrošačkih cijena (godišnji rast%)	1,9	0,1	2,8	2,9
Devizni kurs u odnosu na EUR	1,0	1,01	1,0	1,0
Saldo tekućeg računa (%BDP)	-14,2	-16,2	-16,1	-17,2
Neto strana direktna ulaganja (% BDP)	12,1	9,4	11,3	7,1
Saldo vlade (% BDP)	-5,1	-3,6	-5,3	-3,8
Saldo vladinog duga (% BDP)	53,4	64,4	64,2	70,8

Izvor: *Eurostat i nacionalni izvori*

U skladu sa zaključcima Evropskog savjeta u Kopenhagenu iz juna 1993. godine, za pristupanje EU potrebno je postojanje funkcionalne tržišne ekonomije i kapacitet da se ona nosi s pritiskom konkurencije i tržišnih sila unutar Unije.

U novije vrijeme ekonomsko upravljanje dobija sve važniju ulogu u procesu proširenja. Evropska komisija praćenje u ovoj oblasti vrši u dva procesa: Programom ekonomskih reformi i procjenom usklađenosti sa ekonomskim kriterijumima za pristupanje. Svaka zemlja u procesu proširenja priprema program ekonomskih reformi svake godine, a u njemu se izlažu srednjoročni okvir za makrofiskalnu politiku i agenda strukturnih reformi koja ima za cilj obezbjeđivanje konkurentnosti i inkluzivnog rasta. Programi ekonomskih reformi predstavljaju osnov za smjernice politike, koje su zasebne za svaku zemlju, a zajednički ih usvajaju EU i zemlje Zapadnog Balkana i Turska na ministarskom nivou u maju svake godine.

3.1. Postojanje funkcionalne tržišne ekonomije

Crna Gora je ostvarila određeni napredak i umjereno je spremna u oblasti razvijanja funkcionalne tržišne ekonomije. Ekonomija je nastavila da raste sigurnim tempom, poboljšavaju se rezultati tržišta rada, ali je stopa nezaposlenosti i dalje visoka, a stopa zaposlenosti i aktivnosti veoma niska. Uprkos pozitivnoj izvoznoj dinamici, deficit tekućeg računa i dalje je veoma veliki i pokreće ga snažna domaća tražnja, a samo se dijelom finansira neto prilivom direktnih stranih ulaganja. Koeficijenti solventnosti i likvidnosti finansijskog sektora su poboljšani, ali strogi uslovi kreditiranja i dalje ometaju pristup finansijskim sredstvima za mala privredna društva. Nastojanja usmjerena na fiskalnu konsolidaciju nastavljena su tokom 2018. godine, ali daleko se zaostaje za ciljnom vrijednosti budžetskog deficita, dok je javni dug zabilježio novu rekordnu vrijednost, dijelom zbog potreba za finansiranjem velikog projekta autoputa koji se

finansira iz međunarodnog kredita. Razvoj privatnog sektora i dalje ograničavaju slabosti u poslovnom okruženju, neefikasno pravosuđe i velika dominacija neformalnog sektora, što je odraz slabih kapaciteta za sprovođenje u državnim institucijama koje su nadležne da sprovode vladavinu prava i zaštitu konkurencije.

Da bi se poboljšalo funkcionisanje tržišne ekonomije Crna Gora treba naročito da:

→ ojača održivost duga proširivanjem poreske baze i smanjenjem procenta BDP koji se izdvaja za zarade;

→ obezbijedi javne smjernice za sprovođenje zakona koji utiču na poslovanje i da obezbijedi da javna uprava dosljedno poštuje te smjernice;

→ razvije strategiju za procjenu i smanjivanje neformalne ekonomije i obezbijedi blisku saradnju između centralnih i lokalnih vlasti u borbi protiv neformalnosti;

→ ojača mjere aktivnog zapošljavanja i poboljša koordinaciju između zapošljavanja i socijalnih službi.

Ekonomsko upravljanje

Realizacija ciljeva ekonomske i fiskalne politike je odložena. Upravljanje dugom i fiskalne strategije, usvojene kao reakcija na rastući javni dug, predstavljaju kamen temeljac za jačanje ekonomskog upravljanja. Međutim, uprkos nekim pozitivnim rezultatima, kao što je smanjeni rizik od refinansiranja i visokih budžetski prihodi, budžetski deficit iz 2018. godine ipak je na kraju bio veći od revidirane ciljne vrijednosti za deficit. Ovo je odložilo – još jednom – realizaciju cilja postizanja izbalansiranog budžeta. Važne reforme, kao što su reforma javne uprave, zakona o radu i penzijskog sistema takođe su odložene. Reforma poreske uprave napredovala je sporo, a prestrukturiranje zaduženog nacionalnog avio-prevoznika je u zastoju. Kašnjenja u implementaciji velikih infrastrukturnih projekata otkrila su ograničenja apsorpcionog kapaciteta. Smjernice za

politiku koje su zajednički usvojene u maju 2018. godine u kontekstu Ekonomskog i finansijskog dijaloga između EU i Zapadnog Balkana i Turske implementirane su u ograničenoj mjeri.

Makroekonomska stabilnost

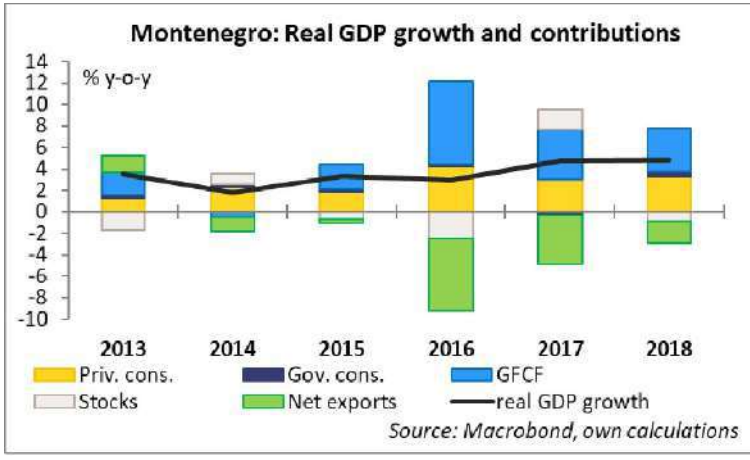

Vođena investicijama i potrošnjom, privreda raste brzim tempom. Nakon realnog rasta od 4,7% koji je zabilježen 2017. godine, ekonomija je nastavila da raste zdravim tempom. U prva tri kvartala 2018. godine, BDP je porastao za 4,8% u odnosu na isti period prethodne godine. Javne i privatne investicije bile su najznačajniji pokretači rasta prethodnih godina, što se takođe vidi i u jakim rezultatima u sektoru građevinarstva. Uprkos smanjenju plata u realnim iznosima, potrošnja domaćinstava bila je pomognuta kreditiranjem od strane banaka, izdacima u turizmu za lokalne usluge i novčanim doznakama. Potrošnja Vlade skromno je doprinijela rastu BDP zbog mjera fiskalne konsolidacije. Izvozni rezultati su se poboljšali u prva tri kvartala 2018. godine i porasli za 14% u odnosu na isti period prošle godine. Međutim, zbog mnogo većeg obima uvoza, neto izvoz je nastavio da predstavlja prepreku rastu. Ukupno gledano, solidni rast tokom prethodnih godina pomogao je da se prihod po glavi stanovnika u Crnoj Gori podigne izraženo u standardu kupovne

moći na 46% prosjeka u 28 zemalja članica EU, nakon perioda stagnacije sa 41% koliko je bio u periodu 2010-2015.

Zadržani rast domaće tražnje nastavio je da podstiče veliki deficit tekućeg računa. Završetak izgradnje novih hotela i elektrana, kao i oporavak cijena aluminijuma podstakli su izvoz tokom 2018. godine, ali to nije bilo dovoljno da se zadrži rast deficita tekućeg računa, te je on dostigao 17,2% BDP tokom 2018. godine, dok je godinu dana ranije iznosio 16,1%. Deficit u robnoj razmjeni povećao se na 43,2% BDP pošto je uvoz roba bio veći od rasta izvoza. Sve veći izvoz saobraćaja i turizma povećali su suficit računa usluga na 20,3% BDP ili pola procentna poena više nego prethodne godine. Neto prihod i novčane doznake iz inostranstva doveli su do suficita od 1,2%, odnosno 5,7% BDP. Neto priliv stranih direktnih ulaganja (SDI) pokrio je samo polovinu deficita tekućeg računa 2018. godine, smanjivši se za 32,4% tokom godine zbog velikog odliva koji je bio posljedica otplate duga između privrednih društava i povlačenja vlasičkog kapitala nakon što je strani vlasnik prodo svoj udio u državnom elektroprivrednom preduzeću.

Veća tražnja i povećanje poreza doveli su do veće inflacije. Potrošačke cijene bilježe stalni rast od kraja 2016. godine, koji se dodatno ubrzao početkom 2018. godine zbog uvođenja viših stopa poreza na dodatu vrijednost (PDV) i akciza. Nakon najviše vrijednosti od 3,4% zabilježene u junu, Vlada je povukla povećanje akciza na duvan i duvanske proizvode u julu, navodno zbog povećanja nezakonite prodaje i slabe naplate akciza. Kao rezultat, inflacija je počela da usporava u drugoj polovini godine i dostigla prosječnu godišnju stopu od 2.8%. Radi poređenja pomenimo da je u periodu 2011–2015. godine ta stopa bila niska – 2.0%.

Nakon nekoliko godina visokog fiskalnog deficita i rastućeg javnog duga, Vlada je preduzela mjere za rebalans budžeta, ali ni blizu nije postignuta ciljna vrijednost deficita za 2018. Paket fiskalnih reformi uključio je, između ostalog,

povećanje stope PDV-a i akciza 2018. godine, kao novu strategiju upravljanja dugom. Tokom 2018. godine, prihodi centralnog budžeta su se značajno povećali, podstaknuti naplatom PDV-a, poreza na prihod, i doprinosa za socijalno osiguranje. Međutim, budžetska potrošnja takođe nastavlja da raste – doduše sporije – podstaknuta rastućim kapitalnim investicijama, bruto zaradama (uprkos planiranom smanjenju broja zaposlenih), transferu sredstava sektorima javnog obrazovanja i zdravstva, i troškovima nastalim po osnovu sudskih presuda protiv državnih organa. Kao rezultat toga, gotovinski deficit opšte države iznosio je 3,8% BDP na kraju 2018. godine, i premašio je ciljani godišnji deficit od 2,2% BDP. Javni dug (koji uključuje depozite) dodatno se povećao na 70,8% BDP na kraju 2018. godine u odnosu na 64,2% koliko je iznosio godinu dana ranije. Glavni razlozi za ovo povećanje bili su finansiranje budžetskog deficita i povećanje depozita Vlade kako bi se servisirale buduće finansijske obaveze.

Ograničenja koja su svojstvena makroekonomskoj politici obavezuju na snažniju posvećenost fiskalnoj konsolidaciji. Upotreba eura u Crnoj Gori kao zakonske valute dovodi do praktičnog odsustva monetarne politike, i čini da najznačajniji makro-ekonomski instrumenti budu fiskalne i strukturne politike. Dobri ekonomski rezultati i potreba da se smanje vulnerabilnosti vezane sa dugom iziskivale su čvršću fiskalnu poziciju 2018. godine da bi se ojačala makroekonomska otpornost. Štaviše, nekoliko važnih strukturnih reformi je odloženo.

Funkcionisanje tržišta proizvoda

Poslovno okruženje

Opterećenje koje predstavljaju propisi velika je prepreka za poboljšanje poslovnog okruženja. U septembru 2017. godine, Vlada je usvojila Zakon o upravnom postupku i napravila internetski portal (eRegulations.org) kako bi povećala transpa-

rentnost administrativnih postupaka i pomogla interakciju biznisa sa javnim uslugama. I postupci za ulazak na tržište i postupci za izlazak sa njega su poboljšani. Crna Gora ima dobre rezultate na regionalnom nivou u smislu vremena i troškova za rješavanje nesolventnosti. Tokom 2017. godine, 90% predmeta stečaja riješeno je u roku od šest mjeseci. Međutim, ostaju druge prepreke, kao što je kašnjenje u izdavanju građevinskih dozvola. Očekuje se da važne zakonodavne reforme, kao što je reforma Zakona o planiranju prostora i izgradnji objekata, koji je donesen u oktobru 2017. godine, poboljšaju izdavanje građevinskih dozvola i regulisanje postojeće nelegalne gradnje. Međutim, implementacija ovog zakona kasni zbog niza činilaca, uključujući i to što nema dovoljno opštinskih arhitekata da vrše inspekcije, pa se kasni u procesuiranju oko 50.000 zahtjeva za legalizovanje nezakonito podignutih objekata. Nadalje, troškovi građevinskih dozvola ostaju visoki, a vrijeme koje je potrebno da se izdaju dozvole duže je otkako je novi zakon stupio na snagu.

Poslovni subjekti češće koriste mehanizme za vansudsko rješavanje sporova. U prvoj polovini 2018. godine, preko 500 predmeta je upućeno na medijaciju, što predstavlja povećanje u odnosu na 437 predmeta koji su na medijaciju poslati 2017. godine. Sistem javnih izvršitelja predstavlja ključni stup za izvršenje potraživanja. Međutim, stopa riješenih predmeta opala je u prvoj polovini 2018. godine tako da je riješeno 24% predmeta, dok je u prvoj polovini 2017. godine riješeno 34%. Broj preduzeća i preduzetnika sa zamrznutim računima zbog neplaćenih potraživanja nastavio je da raste 2018. godine, i na kraju godine iznosio je 17.490 (uključujući i neka neaktivna preduzeća ili preduzeća u stečaju). Ovaj rastući trend ukazuje na uporne probleme sa solventnošću u lokalnim preduzećima.

Borba protiv sive ekonomije ostaje na skromnom nivou. Udruženja poslodavaca i investitora često se žale na nelojalnu konkurenciju zbog neformalnih praksi drugih poslovnih subjekata.

Procijenjena dimenzija neformalne ekonomije je 24,5% BDP[3]. Međutim, državne institucije zadužene za vladavinu prava i konkurenciju često su po strani ili imaju slabe kapacitete. Specijalno tužilaštvo istražuje nekoliko predmeta korupcije koji uključuju pranje novca, banke, političare, državne službenike i domaća i strana preduzeća. Ti su slučajevi važni da se pokažu nezavisnost i administrativni kapacitet pravosuđa da zaštiti vladavinu prava i borbu protiv korupcije. (*V. Poglavlje 23 – Pravosuđe i temeljna prava*).

Uticaj države na tržišta proizvoda

Direktno miješanje Vlade u ekonomiju ostaje ograničeno. Administrirane cijene čine 0,05% usaglašenog indeksa potrošačkih cijena. Proces usklađivanja sa uslovima EU doprinosi postepenom povećanju nezavisnosti tržišnog regulatora. Iako zaostale obaveze lokalnih samouprava ostaju značajne (2% BDP krajem 2018. godine), uglavnom je to dug prema poreskoj upravi, a ne prema privatnim povjeriocima. Zadužene opštine su predmet programa prestrukturiranja duga koji nadzire Ministarstvo finansija. Sredstva opredjeljenja iz budžeta za državnu pomoć su relativno skromna – 0,6% BDP tokom 2018. godine. Nacionalna avio-kompanija dobila je značajan dio tih subvencija, ali i dalje duguje značajan iznos, između ostalog i poreskoj upravi, što ovo preduzeće dovodi u rizik od stečaja. Vlada obebzjeđuje značajna izuzimanja od poreza kako bi razvila neke sektore privrede, uključujući turizam, energetiku, građevinsku industriju i poljoprivredu. Međutim, nedostaje analiza uticaja tih poreskih izuzeća koja bi se mogla koristiti kao osnova za političke odluke o kompatibilnosti takvih izuzeća sa pravilima o državnoj pomoći. (*V. i Poglavlje 8: Konkurencija*).

[3] IPSOS (2014), Neformalna zaposlenost i siva ekonomija u Crnoj Gori.

Privatizacija i prestrukturiranje

Iako je broj javnih preduzeća relativno mali, povratak elektroprivredne kompanije EPCG u državno vlasništvo predstavlja nazadovanje u realizaciji agende privatizacije. Privatni investitori iskoristili su opciju prodaje (put opciju) da crnogorskoj Vladi nazad prodaju svoj udio od 41,7% u vlasništvu EPCG, najvećeg preduzeća u zemlji. Vlada je svoj udio povećala na 70% nakon što je platila prvu ratu u maju 2018. godine, a bivši strateški investitor i dalje ima 18%. U oktobru 2018. godine BMJ Industries preuzeli su većinski vlasnički udio (70%) u Novom duvanskom kombinatu, i ponovo počeli proizvodnju više od dvije godine nakon privatizacije. Tokom 2018. godine lokalni investitor je od Srbije stekao udio od 26% u zdravstvenom Institutu 'Dr Simo Milošević' i prijavio se zajedno sa stranim partnerom za dodatnih 56% udjela koji je u vlasništvu Crne Gore. Raste zabrinutost vezana za Montenegro Airlines i željeznički prevoz (ŽPCG) koji akumuliraju dugove, a u vlasništvu su države. Vlada sve češće pribjegava koncesionim ugovorima kako bi modernizovala i razvila svoju imovinu, a pravi i novi zakonski okvir u ovoj oblasti da bi ojačala principe transparentnosti, jednakog tretmana i proporcionalnosti. U novembru 2018. godine Vlada je dodijelila tridesetogodišnju koncesiju za brodogradilište u Bijeloj konzorcijumu koji čini lokalna marina sa međunarodnom grupom brodogradilišta. Radi se na koncesijama za dva međunarodna aerodroma i skijališta, kao i za javne šume i poljoprivredno zemljište.

Funkcionisanje finansijskog tržišta

Finansijska stabilnost

Iako situacija u finansijskom sektoru nastavlja da se poboljšava, male banke se suočavaju sa velikim operativnim troškovima i niskom profitabilnošću. Bilansi banaka su se značajno

oporavili tokom posljednjih šest godina. Koeficijent nekvalitetnih kredita se u septembru 2018. godine smanjio na 6,7% sa 17,6% koliko je iznosio 2012. godine. Povraćaj na aktivu i povraćaj na kapital u bankarskom sistemu iznosio je 1,5% odnosno 12,6% (oba su bila negativna 2012. godine), dok je ukupni koeficijent adekvatnosti kapitala iznosio 16,5%, što je iznad regulatornog minimuma od 10%. Međutim, još uvijek postoje velike razlike među kreditnim institucijama. Od 15 banaka koje posluju u Crnoj Gori, četiri najveće banke čine 95% u ukupnog profita. Pravni okvir za finansijski nadzor poboljšan je tokom 2017. godine. Postoji ključna potreba da se riješe ranjivosti u finansijskom sektoru i da se djelotvorno sprovodi finansijski nadzor. Centralna banka Crne Gore je 4. januara 2019. godine odlučila da pokrene stečajni postupak u Invest banci Crne Gore i da od Atlas banke zatraži dokapitalizaciju kako bi ista nastavila sa radom. Ove banke učestvuju sa 1,1% odnosno 5,8% u ukupnoj aktivi bankarskog sektora.

Pristup finansijskim sredstvima

Iako je kreditiranje sektora stanovništva bilježilo brži rast, kreditiranje sektora privrede od strane banaka je povratilo dinamiku od sredine 2018. godine. Tokom prvih jedanaest mjeseci 2018. godine, kreditiranje sektora privrede od strane banaka poraslo je za 8,2% u odnosu na isti period prethodne godine. Kreditiranje sektora stanovništva bilježilo je još brži rast koji je iznosio 10,9%. Ova razlika djelimično se objašnjava izuzetno visokim zahtjevima za kolateralom kod kredita preduzećima, jer oni predstavljaju većinu problematičnih kredita i stoga se smatraju rizičnijim. Kako bi pomogao u ovoj situaciji, državni Investiciono-razvojni fond (IRF) obezbjeđuje finansijska sredstva za mala i srednja preduzeća preko lokalnih banaka po sniženim kamatnim stopama.

Nebankarski finansijski sektor je i dalje veoma mali. Uloga berze u lokalnoj ekonomiji je marginalna u smislu tržišnog

prometa, dok aktiva osiguravajućih društava i mikrofinansijskih institucija predstavlja oko 1,5% BDP-a. Tokom 2018. godine, kreditni kapacitet Investiciono-razvojnog fonda iznosio je skoro 4% BDP-a, dok je zbirni kreditni portfolio komercijalnih banaka iznosio 68% BDP-a.

Funkcionisanje tržišta rada

Jači ekonomski rast podstakao je bolje rezultate tržišta rada. Tokom 2018. godine, prosječna stopa zaposlenosti i stopa aktivnosti u starosnoj grupi 15-64 godine porasle su na 54,7, odnosno 64,8%,. To je porast sa 47.4%, odnosno 58.7% koliko su iznosile 2013. godine. Stopa nezaposlenosti, prema podacima iz Ankete o radnoj snazi, u prosjeku je iznosila 15,5% tokom 2018. godine, što je pad u odnosu na 19,6% koliko je iznosila 2013. godine. Prosječna stopa nezaposlenosti žena bila je nešto niža (15,3%) u odnosu na muškarce (15,7%). Međutim, stopa učešća žena (57,2%) ostaje značajno niža od stope učešća muškaraca (72,3%). Nezaposlenost mladih (tj. starosne grupe od 15 do 24 godine) takođe je opala na 29,4% tokom 2018. godine, sa 31,7% koliko je iznosila prethodne godine. Dugoročna nezaposlenost je takođe zabilježila pad. Tokom 2018. godine, učešće nezaposlenih radnika koji su tražili posao duže od 12 mjeseci iznosio je 75,1%, što predstavlja pad sa 82,3% koliko je ovo učešće iznosilo 2013. godine. Zavod za zapošljavanje zabilježio je slične trendove, ali sa višim stopama nezaposlenosti (tj. 17,8% u decembru 2018. godine). Ova razlika u podacima odražava visok udio neformalne ekonomije za koji se procjenjuje da iznosi 25% do 33% ukupne zaposlenosti.

Troškovi radne snage doprinose smanjenim podsticajima za rad i slabom prelasku sa neformalnog na formalni rad.

Poresko opterećenje (od oko 40%) je relativno visoko, posebno za radnike sa niskim primanjima. Ovo može da djeluje obeshrabrujuće kada su u pitanju zapošljavanje i rad, posebno

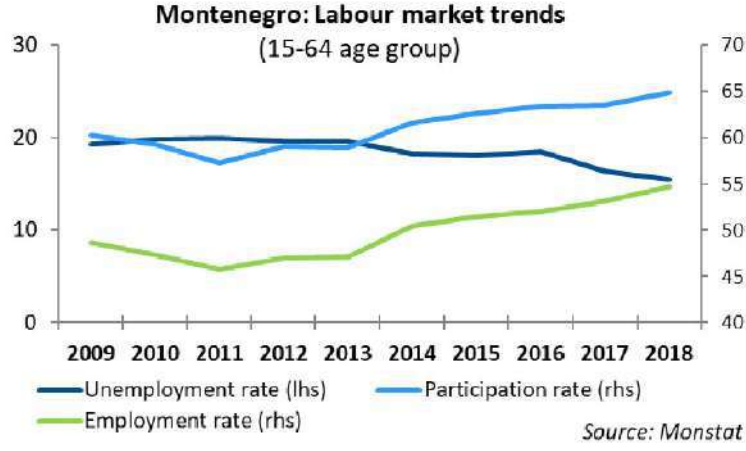

na donjem kraju distribucije prihoda. U kombinaciji sa slabim mjerama za aktiviranje u zapošljavanju, nedovoljnom koordinacijom sa socijalnom pomoći, kao i sa mogućnostima za uključivanje u neformalni rad, to dodatno doprinosi nezaposlenosti i neaktivnosti. Očekuje se da će predstojeća reforma Zakona o radu poboljšati fleksibilnost tržišta rada i olakšati prelazak na formalno zapošljavanje, ali se još uvijek čeka na usvajanje tog zakona. Lokalne kompanije zapošljavaju strane radnike na sezonskim poslovima, ali dijelom kako bi riješile problem niske mobilnosti lokalnih radnika. Tokom 2018. godine izdato je više od 20.000 radnih dozvola stranim radnicima.

3.2. Kapacitet Crne Gore da se nosi sa pritiskom konkurencije i tržišnim snagama unutar EU

Crna Gora je ostvarila određeni napredak i njeni kapaciteti da se nosi sa pritiskom konkurencije i tržišnim snagama unutar Evropske unije ostaju umjereno spremni. Razvoj infrastrukture u brojnim oblastima postepeno postavlja preduslove za poboljšanje ekonomske konkurentnosti. Međutim, neophodni su dalji napori kako bi se poboljšao razvoj ljudskog kapitala i smanjila neusklađenost između ishoda obrazovanja i potreba tržišta

rada. Potrebno je da se lokalne kompanije dalje razvijaju i da se pojačaju napori usmjereni na povećanje konkurentnosti na međunarodnom nivou.

Da bi poboljšala konkurentnost i dugoročni rast, Crna Gora treba naročito da:

→ poveća pružanje mjera usavršavanja i prekvalifikacije;

→ razvije pristup širokopojasnim mrežama i olakša poslovnim subjektima upotrebu informacionih i komunikacionih tehnologija.

Obrazovanje i inovacije

Uloženi su napori u cilju daljeg jačanja nacionalnog obrazovnog sistema. U rezultatima testa OECD-ovog Programa za međunarodno testiranje učenika (PISA) za 2015. godinu, crnogorski učenici su bili slabiji u oblastima nauke i matematike za 2,5 godine u odnosu na prosjek OECD-a, ali su se značajno poboljšali u čitanju (za 19 bodova od 2009. godine). Nova struktura visokog obrazovanja (3+2+3 godine) je ojačana reformom univerzitetskih studijskih programa, i implementacijom učenja na radnom mjestu koje se sada primjenjuje na 25% studijskih programa (V. Poglavlje 26: Obrazovanje i kultura). Međutim, postoji stalna neusklađenost između ishoda obrazovanja i potreba tržišta rada. Modernizacija srednjeg stručnog obrazovanja je dodatno napredovala u drugoj godini implementacije, sa povećanjem broja studenata i poslodavaca koji učestvuju. Međutim, tek predstoji da se kroz sveobuhvatno praćenje utvrdi koliki su i kakvi efekti uvođenja praktičnog učenja u visoko i stručno obrazovanje.

Investicije u istraživanje i razvoj (R&D) rastu. Ulaganje u istraživanje i razvoj iznosilo je 0,32% BDP-a 2016. godine (ili oko 7% ukupne Vladine potrošnje), što je još uvijek ispod ciljne vrijednosti od 0,6% BDP-a koja je postavljena za 2020. godinu. Crna Gora postepeno poboljšava svoje učešće u brojnim međunarodnim programima i projektima saradnje. Nacionalni progra-

mi su povećali finansiranje pribjegavajući poslovnom sufinansiranju. Tokom 2018. godine, šema vaučera za inovacije je proširena na sva mala i srednja preduzeća. Međutim, proces prijavljivanja i dalje je složen i prijavio se mali broj preduzeća. Postavljaju se osnove za jače veze između biznisa i akademske zajednice. Pored rada na institucionalnom i pravnom okviru, nastavljen je napredak po pitanju dvije praktične inicijative u ovoj oblasti. Prvo, novi centar izvrsnosti za istraživanje u Nikšiću, prvi u mreži od četiri institucije i dio crnogorskog naučnog i tehnološkog parka, funkcioniše kao poslovni inkubator koji promoviše preduzetničku i inovativnu kulturu. Drugo, nastavlja se rad na inovacijama i naučno-tehnološkom parku u Podgorici koji će implementirati strategiju pametne specijalizacije kako bi se odredile prioritetne oblasti ulaganja koje bi mogle ostvariti najveći rast.

Fizički kapital i kvalitet infrastrukture

Crna Gora stalno radi na poboljšanju svoje saobraćajne, energetske i ekološke infrastrukture. Rekonstrukcija i modernizacija drumske mreže napreduje. Međutim, u izgradnji prioritetne dionice autoputa Bar-Boljare došlo je do kašnjenja i prekoračenja planiranih troškova, što je dalje uticalo na već uski fiskalni prostor koji Crna Gora ima. Odluke o izgradnji narednih dionica se moraju temeljiti na pažljivoj analizi šeme finansiranja i u potpunosti biti usklađene s primjenjivim standardima EU o javnim nabavkama, državnoj pomoći i procjeni uticaja na životnu sredinu. U međuvremenu, u toku su preliminarne studije za izgradnju Jadransko-jonskog autoputa, kojim bi se postavio drugi autoput paralelno sa obalom. Unapređuje se nekoliko dionica željezničkih pruga i signalizacije. Nacrt ugovora o koncesiji za unapređenje dva glavna aerodroma je u odmakloj fazi. Novi kapaciteti za snabdijevanje energijom napredovali su puštanjem u rad 50-megavatne vjetro-elektrane u Možuri i izdavanjem

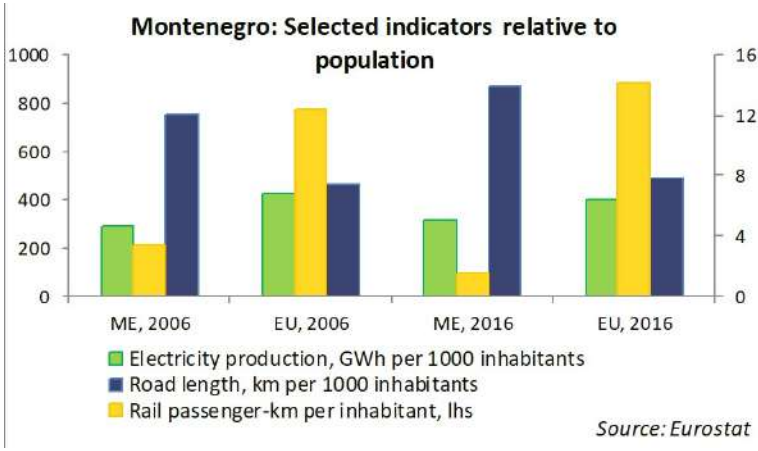

nekoliko dozvola za izgradnju i rad solarnih elektrana, uključujući i veliku solarnu elektranu snage 250 megavata na Briskoj Gori. Izgradnja koridora za prenos električne energije prema Italiji napredovala je prema planu. Razvoj ekološke infrastrukture nastavlja se sa nizom sistema za distribuciju i tretman vode i postrojenjima za upravljanje otpadom koji su u izgradnji.

Kasni se sa implementacijom strategije za razvoj informacionog društva. Zakonodavne i infrastrukturne prepreke otežavaju postizanje ciljeva za širokopojasni pristup (tj. osnovni širokopojasni pristup za cjelokupno stanovništvo tokom 2018. godine i širokopojasni pristup velike brzine od 30 Mbit/s ili brži do 2020. godine). Niska gustina naseljenosti i teška topografija povećavaju troškove širenja širokopojasnog pristupa, obeshrabrujući investicije u manje naseljenim područjima. Tokom 2018. godine, 72,2% domaćinstava i 99,2% preduzeća (sa 10 ili više zaposlenih) imali su pristup internetu. Nadalje, 80% kompanija koje imaju pristup internetu imaju vebsajt. Međutim, 2018. godine, samo 8% malih i srednjih preduzeća je vršilo prodaju preko interneta, a radi poređenja treba imati na umu da je prosjek u EU 17%. Sveukupno gledano, razvoj IT vještina i pove-

ćana poslovna upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija može povećati konkurentnost crnogorskih kompanija i olakšati im pristup stranim tržištima. Dostupan je internet pristup katastarskim uslugama u realnom vremenu.

Struktura sektora i preduzeća

Usluge, a naročito turizam i prodaja, i dalje predstavljaju najznačajnije uporište ekonomije, uprkos skromnom rebalansu u korist poljoprivrede i prerađivačke industrije. Tokom 2017. godine, usluge su obezbijedile 71,8% ukupne bruto dodate vrijednosti (BDV) i 75% ukupne zaposlenosti, što je pad sa 74,5% od prije pet godina. Poljoprivreda i prerađivačka industrija čine 7,9% odnosno 17,1% zaposlenosti, ali njihov doprinos bruto dodatoj vrijednosti više ide u korist prve (10,9%) nego druge (11,9%). Udio građevinskog sektora u ukupnoj bruto dodatoj vrijednosti ostao je relativno stabilan, na oko 5,4% tokom 2017. godine, što predstavlja 7,6% zaposlenosti.

Lokalne firme imaju problem sa niskim nivoom konkurentnosti. Mala i srednja preduzeća čine okosnicu crnogorske ekonomije i generišu gotovo 70% dodate vrijednosti i više od tri četvrtine zaposlenosti. Međutim, mala i srednja preduzeća suočena su sa brojnim izazovima. Preduzeća smatraju da je za njih jedna od najvećih prepreka za poslovanje pristup finansijskim sredstvima. Drugi izazovi uključuju prekomjernu birokratiju, neadekvatnu infrastrukturu i nedovoljno kvalifikovanu radnu snagu. Razvijeno je nekoliko mehanizama podrške za povećanje konkurentnosti lokalnih malih i srednjih preduzeća. Ti mehanizmi uključuju programe za razvoj klastera kao i strategiju za poboljšanje inovacija i konkurentnosti malih i srednjih preduzeća. Investiciono-razvojni fond takođe nudi nove kreditne linije za konkurentnost. Međutim, složene procedure prilikom prijavljivanja za male grantove obeshrabruju kandidate.

Ekonomska integracija sa EU i konkurentnost cijena

Trgovinska integracija sa EU postepeno jača. Tokom 2018. godine trgovina sa EU činila je 44,9% izvoza robe iz Crne Gore i 48,3% uvoza robe, što pokazuje određeno povećanje u odnosu na prije pet godina (41,0% odnosno 44,0% tokom 2013. godine). U istom periodu 2018. godine, trgovina sa zemljama CEFTA činila je 40,2% izvoza iz Crne Gore i 28,5% uvoza, što je značajan pad u odnosu na 2013. godinu kada je iznosila 49% odnosno 39%. Okvir Regionalne ekonomske zone, za koji su vezane sve zemlje Zapadnog Balkana, pruža mogućnost za povećanje trgovinske razmjene. Međutim, i dalje se čini da regionalne barijere koje nemaju veze sa tarifama, a posebno vrijeme i procedure koje su potrebne za prelazak granice, otežavaju jaču trgovinu unutar regiona. Finansijska integracija sa EU i dalje je značajna, s obzirom da je EU učestvovala sa 85,8% kapitala u lokalnim bankama i 45,6% ukupnih priliva stranih direktnih investicija tokom prvih devet mjeseci 2018. godine.

U trgovinskoj razmjeni Crne Gore i dalje u velikoj mjeri dominira uvoz. Uvoz roba i usluga iznosio je ukupno 64,5% BDP-a tokom 2017. godine ili 1,5 puta više od vrijednosti izvoza. Ova situacija posljedica je nekoliko nedostataka, uključujući i činjenicu da samo 7% preduzeća izvozi svoju robu i da samo jedan od tri izvozna toka koji se uspostave u određenoj godini preživi prvu godinu. Proizvodna baza ostaje koncentrisana na robu sa malom dodatom vrijednošću i sa visokom zavisnošću od uvoza poluproizvoda. Trgovinska otvorenost se blago smanjila tokom vremena, sa 106,7% BDP-a koliko je bila 2011. godine, na 105,6% tokom 2017. godine.

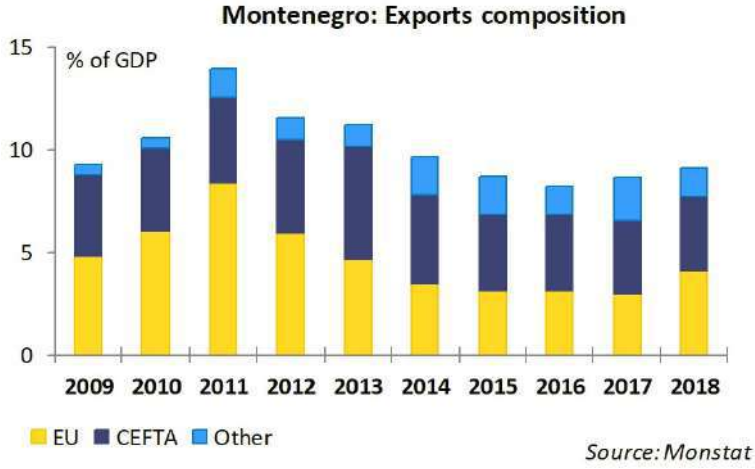
Montenegro: Exports composition
% of GDP
15
10
5
0
2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018
EU CEFTA Other
Source: Monstat

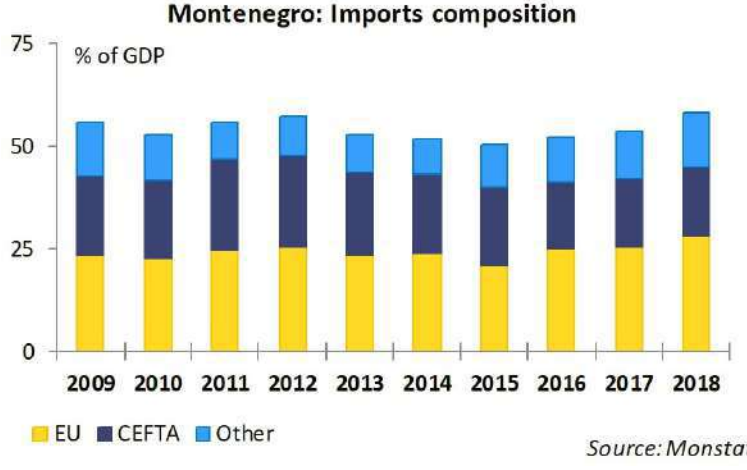
Montenegro: Imports composition
% of GDP
75
50
25
0
2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018
EU CEFTA Other
Source: Monstat

4. DOBROSUSJEDSKI ODNOSI I REGIONALNA SARADNJA

Dobrosusjedski odnosi i regionalna saradnja čine suštinski dio procesa približavanja Crne Gore EU. Oni doprinose stabilnosti, pomirenju i atmosferi koja je povoljna za rješavanja otvorenih bilateralnih pitanja i nasljeđa iz prošlosti. Crna Gora nastavila je aktivno da učestvuje u regionalnim inicijativama kao što su: Proces saradnje u jugoistočnoj Evropi (SEECP), Savjet za regionalnu saradnju, CEFTA, Šest zemalja Zapadnog Balkana, Ugovor o energetskoj zajednici, Sporazum o Zajedničkom evropskom vazdušnom prostoru, Centralnoevropska inicijativa (CEI), Regionalna inicijativa za migracije i azil (MARRI), Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ (REKOM), Regionalna škola za javnu upravu (ReSPA), proces *Brdo-Brijuni,* Jadransko-jonska inicijativa, Igmanska inicijativa i Makro-regionalne strategije Evropske unije za Dunavski region (EUSDR) i jadransko-jonski region (EUSAIR). U periodu od juna 2018. do maja 2019. godine, Crna Gora je predsjedavala EUSAIR-om.

Crna Gora je ostvarila napredak u realizaciji višegodišnjeg akcionog plana (MAP) za razvoj Regionalne ekonomske oblasti na Zapadnom Balkanu, iako je potrebno više pažnje da se obezbijedi pravovremeno usvajanje mjera koje čekaju na usvajanje kao i da se u domaće politike ugrade regionalne obaveze i mjere reforme za saobraćajnu povezanost. Dalji su napori potrebni u odnosu na energetske mjere potrebne za stvaranje regionalnog tržišta električne energije, poboljšane procedure na graničnim prelazima, regionalnu trgovinsku agendu i proširenje važećeg regionalnog sporazuma o romingu. Nastavak realizacije MAP-a omogućiće dalju ekonomsku integraciju u okviru regiona, na osnovu pravila i standarda EU.

Nadograđujući se na rezultate prethodnih samita, na Londonskom samitu je u julu 2018. godine usvojena obnovljena posvećenost agendi konektivnosti koja je ključni element Berlinskog procesa. Dijalog sa Zapadnim Balkanom o implementaciji Digitalne Agende nastavio se u Skopju, gdje su se kroz izjavu o podršci svi lideri iz regiona obavezali na rad na Digitalnoj Agendi. Konkretnije, kada je riječ o pregovorima o cijenama rominga, regionalni je sporazum potpisan u Beogradu u aprilu 2019. godine. Njime se od jula 2021. godine omogućava „roming kao kod kuće" (*Roaming like at Home – RLAH*). Saradnja se nastavila u prethodno utvrđenim oblastima, uključujući i implementaciju projekata mobilnosti mladih koju podržava Regionalna kancelarija za mlade (RYCO) i njen ogranak u Podgorici. U februaru 2019. godine, Crna Gora je bila domaćin regionalnog ministarskog sastanka o prelasku na čistu energiju.

U februaru 2019. godine, Crna Gora je potpisala Memorandum o razumijevanju sa Međunarodnim rezidualnim mehanizmom za krivične sudove. Rješavanje domaćih predmeta ratnih zločina obrađeno je u *Poglavlju 23 – Pravosuđe i temeljna prava*.

Crna Gora je nastavila blisku saradnju sa Bosnom i Hercegovinom, Hrvatskom i Srbijom u okviru **procesa Sarajevske deklaracije**, čiji je cilj nalaženje održivih rješenja za oko 74.000 lica koja su postala izbjeglice i raseljena lica usljed oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji tokom devedesetih godina dvadesetog vijeka. Izgradnja, kupovina stanova i podjela građevinskog materijala u okviru Regionalnog stambenog programa nastavila je da napreduje u cijeloj zemlji, a potrebe i zainteresovanost za stambena rješenja u različitim opštinama i dalje su veliki. Izazovi ostaju i u vezi sa obezbjeđivanjem da korisnici Regionalnog stambenog fonda mogu održivo da obezbijede sredstva za život i da se potpuno integrišu u društvo.

Neriješena sudbina **nestalih lica** usljed sukoba devedesetih godina i dalje predstavlja humanitarni problem na Zapadnom

Balkanu. Broj ovih slučajeva u Crnoj Gori je sada 57 i nije veliki, ali treba uložiti napore da se obezbijedi da se nestala lica u Crnoj Gori što prije identifikuju. U novembru 2018. godine Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Kosovo, Crna Gora i Srbija potpisale su okvirni plan za promovisanje regionalne saradnje u rješavanju pitanja nestalih lica na teritoriji bivše Jugoslavije.

Crna Gora je ostala posvećena konstruktivnim **bilateralnim odnosima** sa drugim zemljama u procesu proširenja i sa susjednim zemljama koje su članice EU. Potpisala je bilateralne konvencije o regionalnoj saradnji u okviru Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa svim partnerima kod kojih je na snazi SSP. Posljednja takva bilateralna konvencija potpisana je u martu 2019. godine sa Kosovom.

Odnosi sa ***Albanijom*** i dalje su dobri. Prva zajednička sjednica dvije vlade održana je u Skadru u julu 2018. godine, a njen rezultat je potpisivanje pet bilateralnih sporazuma, uključujući i sporazum o uzajamnoj pomoći u vanrednim okolnostima, sporazum o otvaranju zajedničkog graničnog prelaza Ckla-Zogai za međunarodni drumski saobraćaj i saobraćaj na jezeru i sporazum o zaštiti vazdušnog prostora. Konsultacije između dva ministarstva vanjskih poslova održane su u martu 2018. godine u Tirani. Crna Gora sarađuje i sa Albanijom u okviru Trilaterale Albanija-Crna Gora-Hrvatska, koja je uspostavljena 2017. godine kao dio Jadransko-jonskog dijaloga. Jedan trilateralni sastanak je održan tokom izvještajnog perioda i to u julu 2018. godine. U decembru 2018. godine Crna Gora je opredijelila sredstva za tehničku i ekspertsku podršku za proces pristupanja Albanije EU. Crna Gora se saglasila sa Albanijom o načinu rada na zajedničkoj graničnoj željezničkoj stanici u Tuzima, ali implementacija treba da se poboljša kako bi se uspostavila efikasna carinska kontrola za teretni saobraćaj.

Ministarstva vanjskih poslova Crne Gore i ***Bosne i Hercegovine*** održala su bilaterale konsultacije o zajedničkim i

konzularnim poslovima u maju, odnosno julu 2018. Plan za bilateralnu saradnju između dva Ministarstva odbrane potpisan je u maju 2018. godine.

Odnosi između Crne Gore i ***Kosova*** ostali su dobri. Sporazum o demarkaciji granice stupio je na snagu u junu 2018. godine. Sporazum o međunarodnom prevozu putnika i tereta potpisan je u avgustu 2018. godine.

Odnosi sa ***Sjevernom Makedonijom*** ostaju dobri. Sporazum o borbi protiv trgovine ljudima potpisan je u julu 2018. godine. Plan za bilateralnu saradnju u oblasti odbrane za 2018. godinu potpisan je u aprilu 2018. Konsultacije između dva Ministarstva vanjskih poslova u vezi sa saradnjom sa NATO održane su u julu u Podgorici. U novembru 2018. godine Crna Gora i Sjeverna Makedonija potpisale su sporazum o imovinskim odnosima. U martu 2019. godine Crna Gora je ratifikovala protokol o pristupanju Sjeverne Makedonije NATO Savezu.

Odnosi sa ***Srbijom*** ostaju dobri. Političke konsultacije između dva Ministarstva vanjskih poslova održane su u maju 2018. Nekoliko sporazuma o drumskim i željezničkim graničnim prelazima potpisano je tokom izvještajnog perioda, između ostalog i sporazum o otvaranju zajedničkog graničnog prelaza Čemerno-Granice u avgustu 2018. Nije bilo dešavanja po pitanjima vezanim za pravo državljanstva u Srbiji i Crnoj Gori. Demarkacija granice još je u toku.

Odnosi sa ***Turskom*** ostali su dobri. U aprilu 2018. godine Crna Gora i Turska potpisale su godišnji plan bilateralne saradnje u oblasti odbrane. Konsultacije između dva Ministarstva vanjskih poslova održane su u aprilu u Podgorici. Sporazum o prevozu putnika i tereta u međunarodnom drumskom saobraćaju stupio je na snagu u januaru 2018. godine. U decembru 2018. godine parafirana su dva revidirana protokola (o poljoprivrednim koncesijama i trgovini uslugama) uz ugovor o slobodnoj trgovini.

Odnosi sa ***Hrvatskom*** ostaju dobri, generalno gledao, uprkos nekim neriješenim bilateralnim pitanjima. Zajednički rad na pronalaženju rješenja za demarkaciju granice između Crne Gore i **Hrvatske** je u toku. Prve konsultacije između dva Ministarstva odbrane održane su u aprilu 2018. godine.

Plan bilateralne saradnje u oblasti odbrane za 2018. godinu potpisan je u martu 2018. godine sa Italijom. Konsultacije između dva Ministarstva vanjskih poslova o impementaciji sporazuma o strateškoj saradnji održane su u oktobru 2018. U novembru 2018. godine nadležni organi dvije zemlje potpisali su memorandum o razumijevanju o jačanju saradnje u oblasti migracija.

5. SPOSOBNOST PREUZIMANJA OBAVEZA IZ ČLANSTVA

5.1. Poglavlje 1: Sloboda kretanja robe

Sloboda kretanja robe obezbjeđuje da mnogim proizvodima može slobodno da se trguje u cijeloj EU na osnovu zajedničkih pravila i procedura. Kada se proizvodi regulišu nacionalnim propisima, princip slobodnog kretanja robe sprečava stvaranje neopravdanih prepreka za trgovinu.

*Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti slobode kretanja robe. Tokom izvještajnog perioda je ostvaren **određeni napredak** u usklađivanju sa pravnom tekovinom EU u ovoj oblasti. Međutim, preporuke date u prethodnom izvještaju nisu u potpunosti ili nisu adekvatno ispunjene, te se djelimično ponavljaju i u ovom izvještaju:*

U predstojećoj godini Crna Gora treba naročito da:

→ obezbijedi da je dovoljno ljudskih i finansijskih resursa opredijeljeno za nadzor tržišta, organe za akreditaciju i standardizaciju i za REACH (registraciju, evaluaciju, autorizaciju i ograničavanje hemikalija), kako bi se osiguralo sprovođenje usklađenog zakonodavstva;

→ ispuni obaveze iz Akcionog plana za usklađivanjem s pravnom tekovinom EU.

Opšti principi

Vlada Crne Gore je u aprilu 2018. usvojila akcione planove za akreditaciju i standardizaciju. Kada je u pitanju horizontalno zakonodavstvo, zakonodavni okvir Crne Gore za slobodu kretanja robe, uključujući i bezbijednost proizvoda (v. poglavlje 28) je u velikoj mjeri usklađen s pravnom tekovinom EU. Na osnovu preporuka datih u prošlogodišnjem izvještaju, Crna Gora je ažurirala Akcioni plan za usklađivanje s pravnom tekovinom EU u ovom poglavlju kako bi odgovorila na promjene u pravnoj tekovini EU i kašnjenja u usklađivanju.

Neusaglašena oblast

Tokom izvještajnog perioda, Crna Gora je usvojila 16 podzakonskih akata o metrološkim zahtjevima za primjenu instrumenata u okviru Akcionog plana za usklađivanje s **članovima 34-36 Ugovora o Evropskoj uniji (TFEU)**.

Usaglašena oblast: infrastruktura za obezbjeđivanje kvaliteta

Tokom izvještajnog perioda, Institut za standardizaciju Crne Gore (ISME) je donio ukupno 440 crnogorskih standarda i pratećih dokumenata, osmišljenih tako da budu u potpunosti usklađeni sa evropskim i međunarodnim standardima. Institut za standardizaciju procjenjuje da je 73% ovih standarda i dokumenata usklađeno s EU standardima. U februaru 2018, Institut za standardizaciju je potpisao Sporazum o saradnji s Upravom za javne nabavke Crne Gore. Crna Gora je planirala pridruživanje Evropskom komitetu za standardizaciju (CEN) i Evropskom komitetu za standardizaciju u oblasti elektrotehnike (CENELEC) tokom 2018. godine (već je pridruženi član oba komiteta), ali je usled ograničenja u dijelu resursa došlo do odlaganja ovog

procesa do 2019.

U oblasti metrologije su tokom izvještajnog perioda usvojena dva podzakonska akta. Zavod za metrologiju je postepeno ojačao svoje administrativne kapacitete dodatnim zapošljavanjem 4 osobe, i trenutno ima 44 zaposlena od ukupno predviđena 52 radna mjesta.

Opšti program za nadzor proizvoda na tržištu za 2019. je usvojen tokom 2018. godine Izvršeno je 4.771 inspekcijskih pregleda na crnogorskom tržištu, od kojih je 4.086 pregleda izvršeno u proaktivnom nadzoru i 685 pregleda u reaktivnom nadzoru. U oblasti bezbjednosti proizvoda je identifikovano 285 opasnih proizvoda (ukupna količina od 44.969 komada). Od ovog broja proizvoda je 235 označeno kao opasni proizvodi koji predstavljaju ozbiljan rizik (ukupno 5.028 komada). 171 proizvod je povučen sa tržišta (ukupno 35.152 komada), a 19 proizvoda je uništeno (ukupno 1.570 komada) i u skladu sa tim sprovedene adminstrativne mjere. Saradnja između Uprave za inspekcijske poslove i Uprave carina je nastavljena u formi povećanog nadzora u dijelu energije, efikasnosti i dizajna ečektričnih sijalica, kao i električnih aparata za kafu.

Kada je u pitanju **akreditacija**, u februaru 2018. je postavljen novi direktor Akreditacionog tijela Crne Gore (ATCG). ATCG trenutno ima 7 stalno zaposlenih koji obavljaju menadžerske i tehničke poslove, što se smatra dovoljnim za trenutne potrebe ovog tijela, kao i 9 registrovanih vodećih procjenitelja (od kojih su tri stalno zaposlena), 33 tehnička procjenitelja (jedan od njih je stalno zaposlen) i 22 tehnička eksperta. Formalno su akreditovana tri nova tijela za procjenu usaglašenosti, dok je prethodno ukinuta akreditacija jednom tijelu za ocjenu usaglašenosti.

Usaglašena oblast: sektorsko zakonodavstvo

Kada je u pitanju **zakonodavstvo o proizvodima: 'Novi globalni pristup'**, Crna Gora je u izvještajnom periodu usvojila

propise koji imaju za cilj usklađivanje s pravnom tekovinom EU u dijelu uređaja koji koriste gasna goriva. Sedam podzakonskih akata je takođe usvojeno tokom izvještajnog perioda u cilju povećanja usklađenosti s pravnom tekovinom EU u oblasti građevinarstva.

U dijelu **zakonodavstva 'Starog pristupa'**, 7 podzakonskih akata je usvojeno tokom izvještajnog perioda kako bi se povećao nivo usklađenosti nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU u oblasti hemikalija i REACH-om. Usvojeni su propisi da bi se obezbijedila usklađenost s pravnom tekovinom EU u oblasti označavanja obuće, označavanja i obilježavanja tekstilnih proizvoda i aerosolnih raspršivača. Kada su u pitanju đubriva, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o sredstvima za ishranu bilja je donijet u cilju povećanja usklađenosti s pravnom tekovinom EU. Međutim, još uvijek preostaje jačanje administrativnih kapaciteta za sprovođenje REACH-a.

U oblasti prekursora droga, Crna Gora je usvojila Listu kontrolisanih supstanci koja je pripremljena sa ciljem da bude usklađena s pravnom tekovinom EU. Postoje i mehanizmi za otkrivanje krijumčarenih prekursora za droge, a Crna Gora takođe zahtijeva od ekonomskih subjekata da prijave sumnjive naloge ili transakcije u skladu s procedurama EU. Međutim, domaće zakonodavstvo je samo dijelom usklađeno s pravnom tekovinom EU u ovoj oblasti. Kada su u pitanju **dobre laboratorijske prakse**, domaće zakonodavstvo sadrži propise koji su pripremljeni sa ciljem da budu usklađeni s pravnom tekovinom EU. U oblasti **proceduralnih mjera**, Crna Gora je donijela Strategiju i akcioni plan za suzbijanje nedozvoljenog posjedovanja, zloupotrebe i trgovine, malokalibarskim i lakim oružjem i municijom koja pokriva period 2019 – 2025. godine. Usvojeno je izmijenjeno zakonodavstvo u oblasti zaštite kulturnih dobara, pripremljeno sa ciljem da bude usklađeno s pravnom tekovinom EU u ovoj oblasti.

5.2. Poglavlje 2: Sloboda kretanja radnika

Građani država članica EU imaju pravo da rade u drugoj državi članici i moraju im se dati isti uslovi rada i socijalni uslovi kao drugim radnicima

Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u ovoj oblasti. ***Određeni napredak*** *je postignut u dijelu slobode kretanja radnika u pogledu koordinacije sistema socijalnog osiguranja.*

Tokom naredne godine, Crna Gora bi posebno trebalo da:

- uspostavi strukture i razvije administrativne kapacitete za sprovođenje pravne tekovine EU u skladu s rezultatima projekta podrške EU o šemama socijalnog osiguranja i u skladu sa akcionim planom za poglavlje 2 koji je u pripremi.

Kada je riječ o pristupu **tržištu rada**, novi Zakon o strancima koji definiše ulazak, boravak i rad stranih državljana stupio je na snagu u martu 2018. Od 2021. godine strancima će se tražiti da podnesu zahtjev za dozvole za privremeni boravak i sezonski rad kroz crnogorska predstavništva u njhovoj zemlji porijekla.

U vezi s pripremama za učlanjenje u **EURES**, (Evropska mreža institucija za zapošljavanje), Odsjek za EURES i međunarodno posredovanje u okviru Zavoda za zapošljavanje Crne Gore je uspješno sproveo plan jačanja kapaciteta zaposlenjem još jednog menadžera za EURES i tri savjetnika u regionalnim kancelarijama u Podgorici, Baru i Bijelom Polju.

Kada je u pitanju **koordinacija sistema socijalnog osiguranja**, nastavila se izrada bilateralnih sporazuma o socijalnom osiguranju. Rumunija još nije ratifikovala Sporazum sa sa Crnom Gorom, dok su u toku pregovori o izmjenama i dopunama sporazuma sa Srbijom i Bosnom i Hercegovinom. Tek predstoji jačanje administrativnih kapaciteta institucija socijalnog osiguranja. Aktuelni projekat „Prema pravilima EU o koordinaciji

šema socijalnog osiguranja“ pruža podršku za razvoj dovoljnih administrativnih kapaciteta za koordinaciju sistema socijalnog osiguranja po pristupanju Crne Gore u EU.

Evropska kartica zdravstvenog osiguranja je priznata Zakonom o zdravstvenom osiguranju. Međutim, njeno uvođenje još nije potpuno pošto se čeka na završetak analize njenog uticaja na državni budžet.

5.3. Poglavlje 3: Pravo osnivanja preduzeća i sloboda pružanja usluga

Fizička i pravna lica u EU imaju pravo da se osnivaju u bilo kojoj državi članici i da pružaju usluge u drugim zemljama. Za određene regulisane profesije postoje pravila o međusobnom priznavanju kvalifikacija. Poštanske usluge postepeno se otvaraju za konkurenciju.

*Crna Gora je i dalje **umjereno spremna** u ovoj oblasti. Ostvaren je **dobar napredak** u usklađivanju sa opštim okvirom koji je utvrđen Direktivom EU o uslugama i s pravnom tekovinom EU o međusobnom priznavanju profesionalnih kvalifikacija.*

U predstojećoj godini Crna Gora treba naročito da:

→ nastavi međuresorsku koordinaciju i usvoji pravila za sprovođenje u cilju punog usklađivanja sa Direktivom EU o uslugama;

→ pripremi testnu fazu za uspostavljanje buduće potpuno operativne Jedinstvene kontaktne tačke;

→ implementira obavezne elektronske sisteme za elektronsku registraciju preduzeća.

U oblasti **prava na osnivanje,** nema napretka u pogledu pune elektronske registracije preduzeća.

U oblasti **slobode pružanja prekograničnih usluga**, postignuta je bliska usklađenost s Direktivom EU o uslugama. Međuresorska koordinacija za analitički pregled sektorskog

zakonodavstva je ojačana. Počele su pripremne aktivnosti na uspostavljanju jedinstvene kontaktne tačke. Treba povećati broj zaposlenih u sektoru usluga u Ministarstvu ekonomije.

U oblasti **poštanskih usluga**, zakonodavstvo je usklađeno s Direktivom EU o poštanskim uslugama. Tržište poštanskih usluga je potpuno otvoreno za konkurenciju. Izmjene i dopune Zakona o poštanskim uslugama donijete su u julu 2018. s ciljem daljeg regulisanja finansiranja i održivosti univerzalne poštanske usluge, u skladu s pravnom tekovinom EU. Sektor za poštansku djelatnost unutar Ministarstva ekonomije trenutno zapošljava četiri službenika. Nova Strategija razvoja poštanske djelatnosti za period 2019-2023 i akcioni plan za period 2019-2020 usvojeni su u decembru 2018.

U oblasti **međusobnog priznavanja stručnih kvalifikacija**, Zakon o priznavanju inostranih kvalifikacija za obavljanje regulisane profesije je donijet u junu 2018. Implementacija je nastavljena u skladu s nacionalnim planom razvoja kvalifikacija za regulisane profesije. Lista regulisanih profesija usvojena je u novembru 2018. Crna Gora je postigla zadovoljavajući nivo usklađenosti i djelimično primjenjuje pravnu tekovinu EU u ovoj oblasti.

5.4. Poglavlje 4: Sloboda kretanja kapitala

U EU, kapital i investicije moraju imati mogućnost da se kreću bez ograničenja i za prekogranična plaćanja postoje zajednička pravila. Banke i drugi ekonomski operatori primjenjuju određena pravila, kako bi podržali borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma.

*Crna Gora je **umjereno spremna** u ovoj oblasti. U skladu sa prošlogodišnjom preporukom, postignut je **određeni napredak** u zakonskom okviru koji se odnosi na borbu protiv pranja novca, što je dovelo do značajnog poboljšanja u rangiranju države od*

strane MONEYVAL-a, Komiteta eksperata Savjeta Evrope za evaluaciju mjera za borbu protiv pranja novca. Potrebno je stvoriti uslove za očuvanje nezavisnosti Uprave za sprečavanje pranja novca koji funkcioniše u novom obliku kao služba policije.

U predstojećoj godini, Crna Gora bi još trebalo da:

→ izvrši usklađivanje sa pravnom tekovinom EU o kretanju kapitala i plaćanjima, uključujući i sticanje imovinskih prava, kao i platnih sistema;

→ osnaži institucionalni kapacitet za vršenje provjera svih subjekata koji podnose izvještaje, poboljša saradnju između svih subjekata, kao i kvalitet izvještavanja, obezbijedi nezavisnost i efikasnost relevantnih institucija;

→ uzme u obzir potencijalne rizike od pranja novca povezane sa investitorskim šemama u nacionalnoj procjeni rizika, zasnivajući to na pravilima EU protiv pranja novca, kao i da preduzme neophodne mjere u cilju ublažavanja tih rizika.

U oblasti **kretanja kapitala i plaćanjima**, od 2017. godine režim koji se primjenjuje u Crnoj Gori omogućuje slobodno kretanje kapitala, ne nameće ograničenja u pogledu prenosa imovine i nema devizne ili valutne kontrole. Međutim, usklađivanje sa pravnom tekovinom EU još nije završeno. Izmjenama i dopunama Zakona o dobrovoljnim penzionim fondovima, koji je usvojen u februaru 2018. godine, uklonjene su odredbe koje čiji tretman. Ipak, novi nacrt zakona o osiguranju i nacrt izmjena i dopuna Zakona o svojinsko-pravnim odnosima, kojim se uklanja preferencijalni nacionalni tretman, još uvijek nisu doneseni.

U pogledu **sistema plaćanja**, zakonodavstvo je u velikoj mjeri donijeto, ali je potrebno dalje usklađivanje sa pravnom tekovinom EU. Pored toga, još uvijek je potrebno da se usvoji set pravnih akata o uporedivosti naknada koje se naplaćuju klijentima, prebacivanju računa za plaćanje, pristup računima za plaćanje s osnovnim karakteristikama, kao i međubankarske

naknade za platne transakcije koje se obavljaju karticama. Ukupan broj registrovanih plaćanja smanjen je sa 20 na 19.

Značajna poboljšanja su učinjena u pravnom okviru o oblasti **sprečavanja pranja novca i finansiranja terorizma**. Da bi se ispunile preporuke MONEYVAL-a, u ljeto 2018. godine usvojene su izmjene i dopune Zakona o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma i Zakona o međunarodnim restriktivnim mjerama. Donijeta su i dva podzakonska akta za Zakon o sprečavanju pranja novca, jedan o pokazateljima za prepoznavanje sumnjivih transakcija, a drugi o analizi rizika. Preporuke MONEYVAL bile su predmet i izmjena i dopuna Zakona o investicionim fondovima i Zakona o dobrovoljnim penzionim fondovima, koji su usvojeni u januaru odnosno februaru 2018. godine. Kao rezultat toga, MONEYVAL je u decembru 2018. godine izuzeo Crnu Goru iz koraka 2 procedure za unapređenje usklađenosti i stavio je pod redovnu izvještajnu proceduru „praćenje".

Nova strategija za sprečavanje terorizma, pranja novca i finansiranja terorizma još uvijek nije usvojena. Institucionalni okvir za sprečavanje pranja novca izmijenjen je u decembru 2018. godine, donošenjem Uredbe o organizaciji i načinu rada javne uprave. Uredba je transformisala nezavisnu Upravu za sprečavanje pranja novca i finansiranje terorizma u jednu od službi policije, koja, prema samoj Uredbi, sada ima veću autonomiju i odvojena je od Ministarstva unutrašnjih poslova. Međutim, još uvijek je u toku rasprava o administrativnim pojedinostima nove službe i specifičnom stepenu autonomije koju će imati. Sposobnost Uprave za sprečavanje pranja novca i finansiranje terorizma da sačuva povjerljivost podataka koje ima i da ih ne razmjenjuje sa policijom, uprkos tome što je dio te organizacije, od najveće je važnosti u obezbjeđivanju uključenja Crne Gore u međunarodne mreže za sprečavanje pranja novca, kao i njenom pristupu međunarodnim podacima. Tokom 2018. godine, Uprava je poslala 215 zahtjeva inostranim Upravama za spreča-

vanje pranja novca i primila 43 zahtjeva za dostavljanje finansijskih obavještajnih podataka. Ova administrativna promjena takođe će usloviti izmjene i dopune nedavno usvojenih zakona.

Centralna banka Crne Gore je izvršila 10 provjera banaka i 1 provjeru platne institucije tokom 2018. godine, kao i 2017. godine. Podnijeta su dva zahtjeva za pokretanje prekršajnog postupka protiv dvije poslovne banke, dok je jedna mjera pisanog upozorenja izrečena jednoj banci.

Uprava za sprečavanje pranja novca primila je 240 izvještaja o sumnjivim transakcijama od strane obveznika izvještavanja, izvršila 94 kontrole obveznika izvještavanja i identifikovala 22 sumnjive transakcije, što je blago povećanje u odnosu na prethodnu godinu. Oko 102 obavještenja su proslijeđena drugim nadležnim organima.

Kapaciteti za procjenu rizika osnaženi su donošenjem smjernica Uprave za sprečavanje pranje novca i finansiranja terorizma o izradi analize rizika radi sprječavanje pranja novca i finansiranja terorizma.

Od januara 2019. godine, Crna Gora ima program ekonomskog državljanstva, što stranim investitorima omogućava da steknu crnogorsko državljanstvo ukoliko investiraju najmanje 365.000 eura u lokalnu ekonomiju. Crna Gora bi trebalo da uspostavi snažne sisteme praćenja u vezi sa ovom šemom, posebno u cilju suzbijanja mogućih bezbjednosnih rizika kao što su pranje novca, finansiranje terorizma i infiltracija organizovanog kriminala. U skladu sa novim pravilima EU o borbi protiv pranja novca, Crna Gora bi trebalo da posveti posebnu pažnju poboljšanoj detaljnoj analizi klijenata (due diligence) u kontekstu programa državljanstva za strane investitore.

5.5. Poglavlje 5: Javne nabavke

Pravila EU obezbjeđuju da nabavke robe, usluga i radova u javnom sektoru u svakoj državi članici budu transparentne i otvorene za sve kompanije iz EU, bez diskriminacije i s jednakim tretmanom.

Crna Gora ostaje umjereno spremna za članstvo u oblasti javnih nabavki, koja može biti posebno podložna korupciji. Tokom 2018. godine postignut je ograničeni napredak, a nastavaljaju se pripreme za nove zakone o koncesijama i javnim nabavkama, s ciljem usklađivanja sa Direktivom EU o javnim nabavkama iz 2014. Institucionalne promjene u dijelu uprave za javne nabavke, uvedene krajem 2018, će možda imati uticaj na kapacitet Crne Gore za sprovođenje i izvršenje. Prošlogodišnje preporuke su dijelom ispunjene.

U predstojećoj godini, Crna Gora bi posebno trebalo da:

→ donese i implementira zakone o javno-privatnim partnerstvima i javnim nabavkama;

→ pripremi detaljan i sveobuhvatan plan za odvijanje elektronskih javnih nabavki;

→ dalje poboljša funkcionisanje sistema pravnih lijekova, kao i administrativni kapacitet i IT infrastrukturu Državne komisije za kontrolu javnih nabavki.

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Nakon nazadovanja u usklađivanju s pravnom tekovinom 2017. godine, Crna Gora je pojačala napore da donese nove zakone, koji su u velikoj mjeri usklađeni s Direktivom o javnim nabavkama iz 2014. Izmjene i dopune Zakona o javnim nabavkama i novi Zakon o javno-privatnom partnerstvu (s ciljem da bude usklađen s Direktivom EU o koncesijama) pripremljeni su

i treba da budu doneseni sredinom 2019. godine. U tom kontekstu, svi pravni i finansijski instrumenti korišteni u ovoj oblasti javnih nabavki i koncesija, uključujući i međuvladine sporazume zaključene sa trećim zemljama za realizaciju zajedničkih projekata, treba da budu u skladu sa principima transparentnosti, konkurencije, jednakog tretmana i zabrane diskriminacije. Nabavke u oblasti odbrane i bezbjednosti još uvijek treba do kraja regulisati.

Donošenje Vladine Uredbe o organizaciji i načinu rada državne administracije krajem 2018. je rezultiralo inkorporiranjem prethodno nezavisne Uprave za javne nabavke u Direktorat za politiku javnih nabavki Ministarstva finansija, koji ima vodeću ulogu u razvoju politike javnih nabavki. Ta odluka će možda dovesti do unapređenja administrativnih kapaciteta i podstaći sprovođenje zakona o javnim nabavkama, ali je izvedena bez unutrašnjih analiza i konsultacija. Unutrašnja organizacija Ministarstva finansija bi trebalo da bude zaokružena polovinom godine, što se podudara s planiranim donošenjem novog pravnog okvira.

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Crnogorsko **tržište javnih nabavki** odgovara procijenjenim 9.1% BDP-a u 2018, na osnovu preliminarnih podataka, dok je prethodnih godina bio 10% i 11.8%.

Kapacitet za upravljanje procesima javnih nabavki i dalje sporo napreduje. Međutim, potrebno je vrijeme da se skorašnje i nadolazeće promjene u zakonodavnom i institucionalnom okviru internalizuju, što bi moglo da ograniči i uspori efikasnost procesa javnih nabavki. Činjenica da postoji veliki broj naručilaca ne pogoduje efikasnosti. Centralizovana kupovina je počela mnogo više da se koristi za određene standardne nabavke, ali upravljanje ugovorima i ex-post evaluacija procesa nabavki je još uvijek vrlo rijetka. Još uvijek se u 90% svih procedura kao

jedini kriterijum primjenjuje najniža cijena. Dalji napori su neophodni kako bi se planiranje nabavki uskladilo sa opredijeljenim resursima.

U dijelu **praćenja dodjeljivanja i sprovođenja ugovora**, broj inspektora u inspekciji za javne nabavke se povećao sa četiri na osam tokom 2018. godine. To je dalje omogućilo povećanje broja kontrola i inspekcija za više od 150% u poređenju sa 2017. godinom. Inspekcijske službe sada imaju kapacitet da prate oko 15% svih dodijeljenih ugovora. Kapacitet za praćenje dodjeljivanja ugovora i verifikovanja sprovođenja ugovora treba dalje osnažiti.

Do oktobra 2018. godine, 582 službenika za javne nabavke prošlo je obuku i stručni ispit potreban za dobijanje sertifikata. Taj broj je još uvijek niži od aktuelnog broja naručilaca u zemlji, koji je bio 620 tokom 2017. godine. Tokom 2018. godine održane su praktične radionice za predstavnike naručilaca i ponuđače, kao i specijalističke obuke za policiju, sudove i tužioce.

Postavljen je i regulatorni i institucionalni okvir za mehanizme **integriteta i konflikta interesa** u oblasti javnih nabavki. Kada je riječ o **sistemima za upravljanje podacima**, sprovođenje sistema elektronskih nabavki dobija podršku EU od novembra 2018. Godine sa ciljem da se ostvari dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU.

Efikasan sistem pravnih lijekova

Pravo na pravni lijek je zasnovano na reviziji žalbi koju vrši Državna komisija za kontrolu postupaka javnih nabavki, samostalan upravni organ koji je direktno odgovoran Skupštini. Žalbe protiv odluka Državne komisije može podnijeti Upravni sud. Broj žalbi se tokom 2018. godine smanjio za gotovo 40%, uglavnom zbog rezultata pravnih i proceduralnih promjena uvedenih tokom 2017. godine. Tokom 2018. godine, Državna komisija za javne nabavke je odlučivala u 626 slučajeva, uključujući

žalbe zaprimljene 2017. godine. Administrativni kapacitet je povećan, što je dovelo do smanjenja vremena obrade i zaostalih predmeta, ali je potrebno dalje poboljšati dužinu obrade. Nadalje, sistem pravnih lijekova još uvijek nije dostupan u procedurama javno-privatnih partnerstava/koncesija. Broj presuda Upravnog suda kojim se poništavaju odluke Državne komisije je još uvijek visok – na nivou od 25% svih razmatranih žalbi, što ukazuje na postojeću slabost sistema pravnih lijekova.

5.6. Poglavlje 6: Privredno pravo

EU ima zajednička pravila za osnivanje i registrovanje privrednih društava, kao i zahtjeve za objavljivanje, te dopunska pravila za računovodstveno i finansijsko izvještavanje i zakonsku reviziju.

*Crna Gora je ostvarila **dobar nivo spremnosti** u oblasti privrednog prava. Kako je **ograničen napredak** postignut u odnosu na preporuke iz prethodnohg izvještaja, one ostaju na snazi.*

U predstojećoj godini Crna Gora treba naročito da:

→ donese Zakon o privrednim društvima, usklađen s pravnom tekovinom EU u oblasti prava privrednih društava;

→ donese neophodne podzakonske akte kako bi se uskladila s pravnom tekovinom EU u oblasti korporativnog računovodtsva i zakonske revizije.

U oblasti **privrednog prava** je nastavljen rad na izmjenama Zakona o privrednim društvima u cilju daljeg usklađivanja s pravnom tekovinom EU s aspekta brojnih pitanja koja uključuju prekogranična spajanja i prava akcionara; taj Zakon, međutim, još uvijek nije donesen. Domaće zakonodavstvo o preuzimanju privrednih društava je usklađeno s glavnim odredbama pravne tekovine EU. Podzakonska akta su donesena u cilju daljeg usklađivanja s pravnom tekovinom EU vezanom za obaveze transparentnosti kod privrednih društava koja se kotiraju na berzi. Neophodno je dalje

usklađivanje crnogorskog kodeksa korporativnog upravljanja sa principima korporativnog upravljanja EU. Centralni registar privrednih subjekata vodi elektronsku bazu podataka o privrednim društvima, a podatke o privrednim društvima čini dostupnim javnosti putem Interneta. U toku je kreiranje pravnih i tehničkih uslova za razvoj elektronske registracije privrednih društava kako bi se olakšao poslovni ambijent. Baza podataka privrednih društava u privrednom registru treba da bude spremna kako bi se u budućnosti povezala s privrednim registrima zemalja članica EU.

Kada je u pitanju korporativno računovodstvo i revizija, domaće zakonodavstvo sadrži odredbe koje su usklađene s pravnom tekovinom EU, uključujući one koje se odnose na veličinu privrednih subjekata, posebne odredbe za mala preduzeća i privredne subjekte od javnog interesa, pravila i procedure za registraciju i obuku sertifikovanih računovođa, kao i sistem inspekcijskog nadzor i kazni. Svi privredni subjekti moraju da usklade poslovanje s međunarodnim standardima o finansijskom izvještavanju, dok je za mala i mikro preduzeća obim obaveza smanjen (samo bilans stanja i bilans uspjeha). Revizija zakonitosti se vrši na osnovu međunarodnih standarda o reviziji (MSR) i obavezna je za sve privredne subjekte od javnog interesa. Povećan je broj zaposlenih u Direkciji za nadzor nad revizijom (tijelo nadležno za revizije zakonitosti), a neophodno je obezbijediti adekvatna finansijska sredstva za njeno neometano funkcionisanje. Predstoji usvajanje novih pravilnika o računovodstvu i reviziji u cilju daljeg usklađivanja s pravnom tekovinom EU.

5.7. Poglavlje 7: Pravo intelektualne svojine

EU je usaglasila pravila o pravnoj zaštiti prava intelektualne svojine, kao i pravila o pravnoj zaštiti autorskih i srodnih prava. Pravila za pravnu zaštitu prava intelektualne svojine obuhvataju, na primjer, patente i žigove, dizajn, biotehnološke izume i farmaceutske proizvode. Pravila za pravnu zaštitu autorskih i

srodnih prava obuhvataju, na primjer, knjige, filmove, kompjuterske programe i emisije.

*Crna Gora ima **dobar nivo spremnosti** u oblasti prava intelektualne svojine. **Dobar napredak** je ostvaren u pogledu koordinacije uključenih tijela, zajedničkih operacija i izvještavanja.*

Tokom predstojeće godine, Crna Gora bi trebala naročito da:

→ pripremi i usvoji novu nacionalnu strategiju za intelektualnu svojinu;

→ izvrši usklađivanje sa pravnom tekovinom EU u dijelu kolektivnog ostvarivanja autorskih i srodnih prava;

→ poboljša bilans ostvarenih rezultata u istragama, krivičnom gonjenju i sudskom epilogu.

Što se tiče **autorskog i srodnih prava**, kolektivno upravljanje autorskim i srodnim pravima i multi-teritorijalno licenciranje autorskih prava kod muzičkih djela za korišćenje na internetu još nisu u potpunosti ugrađeni u domaće zakonodavstvo. Izdata je licenca za kolektivno upravljanje reprografskim pravima pisanih djela, čime je broj organizacija za upravljanje kolektivnim pravima u Crnoj Gori povećan na tri. Buduće kolektivno upravljanje pravima intelektualne svojine bi trebalo uskladiti s Direktivom EU-a o kolektivnom upravljanju pravima.

Što se tiče **prava industrijske svojine**, postignut je dalji napredak u integrisanju IT instrumenata u javnu upravu. U potpunosti su integrisani sistemi pretraživanja Zavoda za intelektualnu svojinu Evropske unije (EUIPO) – TmView, DesignView i EUIPO Anketa o zadovoljstvu korisnika (USS). Implementiran je i Sistem za automatizaciju industrijske svojine Svjetskog zavoda za intelektualnu svojinu za žigove.

Što se tiče **izvršenja**, Crna Gora kvartalno ažurira svoje statističke izvještaje i pripremila je uporednu statistiku za razdoblje 2014–2017. Bilans ostvarenih rezultata u krivičnim istragama i

krivičnom gonjenju i dalje je slab i treba da se poboljša. Koordinacioni tim za oblast prava intelektualne svojine uspostavio je interdisciplinarnu radnu grupu, koja je do sada sprovela sedam akcija za suzbijanje i sprečavanje kršenja prava intelektualne svojine. Ministarstvo zdravlja počelo je da prati trgovinu falsifikovanim medicinskim proizvodima. Crna Gora je formalno zatražila članstvo u Evropskoj patentnoj konvenciji, a očekuje se da će postati sljedeća članica Evropske patentne organizacije (EPO).

U Zavodu za intelektualnu svojinu broj zaposlenih se povećao za 11. Broj zaposlenih Tržišne inspekcije u Upravi za inspekcijske poslove povećan je za 12 inspektora obučenih za pitanja prava intelektualne svojine. Zavod za intelektualnu svojinu je unaprijedio međunarodnu saradnju, pojačao saradnju s akademskom zajednicom i trgovcima i aktivno je učestvovao u podizanju svijesti. Zavod za intelektualnu svojinu je u decembru 2018. godine postao dio Ministarstva ekonomije.

5.8. Poglavlje 8: Politika konkurencije

Pravila EU štite slobodnu konkurenciju i obuhvataju antimonopolska pravila protiv restriktivnih sporazuma između preduzeća i zloupotrebe dominantnog položaja, a uključuju i pravila o koncentraciji između privrednih društava koja bi značajno narušila konkurenciju. Pravila EU takođe uspostavljaju sistem kontrole državne pomoći. Vlade mogu da dodjeljuju državnu pomoć samo ukoliko se ispune restriktivni uslovi, kako bi se spriječilo da se poremeti konkurencija.

Crna Gora je **umjereno spremna** u ovoj oblasti. Zabilježen je **određeni napredak**, naročito u pogledu uspostavljanja nezavisnog tijela za kontrolu državne pomoći. Crna Gora je ostvarila dobar nivo spremnosti u pogledu usklađivanja s pravnom tekovinom EU u oblasti anti-monopolskih pravila i spajanja.

Zakonodavni okvir u oblasti državne pomoći je u velikoj mjeri usklađen s pravnom tekovinom EU. Neophodno je dalje ulaganje značajnih napora u sprovođenje zakonodavstva u oblasti anti-monopolskih pravila, spajanja i državne pomoći.

U narednoj godini, Crna Gora treba naročito da:

→ osigura funkcionisanje organa za državnu pomoć, koje je sada u nadležnosti Agencije za zaštitu konkurencije, i djelotvornost njegove kontrole državne pomoći na svim nivoima, uključujući i jačanje bilansa ostvarenih rezultata u oblasti izvršenja;

→ osigura transparentnost svih odluka o državnoj pomoći;

→ poboljša bilans ostvarenih rezultata Agencije za zaštitu konkurencije u oblasti anti-monopolskih pravila i spajanja.

Zakonodavni okvir obezbjeđuje dobar nivo usklađenosti s pravnom tekovinom EU i Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju (SSP). Zakon o zaštiti konkurencije je u velikoj mjeri usklađen s članom 101 Ugovora o funkcionisanju EU o ograničavajućim sporazumima i članom 102 UFEU o zloupotrebi dominantnog položaja. Zakon takođe predviđa ex ante kontrolu spajanja iznad određene gornje granice za obrt, u skladu s načelima Regulative o spajanjima. Uspostavljen je dobar nivo sprovođenja zakonodavstva. Podzakonski akti su uglavnom u skladu s relevantnim propisima pravne tekovine EU i smjernicama Komisije.

U pogledu **institucionalnog okvira**, Agencija za zaštitu konkurencije (AZK) odgovorna je za sprovođenje Zakona o zaštiti konkurencije. Ona je operativno nezavisno tijelo, čijeg direktora imenuje Vlada.

Nadležnosti AZK-a su velikim dijelom uporedive sa nadležnostima koje ima Evropska komisija u oblasti konkurencije. AZK može da (i) postupa po pritužbi ili prijavi (npr. za spajanja) ili na sopstvenu inicijativu, da zahtijeva dostavljanje informacija i sprovodi neposredne istrage; (ii) odobrava spajanja, sa ili bez uslova, ili da ih zabrani; i (iii) daje komentare na nacrte propisa

koji mogu uticati na konkurenciju. Protiv odluka AZK se može podnijeti žalba Upravnom sudu. Uspostavljena je politika oslobađanja ili umanjenja kazne za članove kartela koji se sami prijave. Međutim, novčane kazne još uvijek mogu biti izrečene samo odlukom sudova za prekršaje, ne i direktno od strane AZK.

U pogledu **kapaciteta za izvršenje**, broj zaposlenih i nivo stručnosti u AZK ostaju nedovoljni. U pogledu **sprovođenja**, broj odluka o kartelima i zloupotrebi dominantnog položaja stagnira, sa šest odluka 2014. godine, tri odluke 2015. godine, četiri odluke 2016. godine, nijednom 2017. godine i dvije odluke 2018. godine. AZK nije prijavila nijedan postupak detaljnog ispitivanja spajanja od 2015. godine, dok je do sada od strane prekršajnog suda izrečena samo jedna novčana kazna 2014. godine i dvije 2017. godine. AZK je do sada sprovela samo dvije inspekcije na licu mjesta, od kojih nijedna nije bila u izvještajnom periodu. AZK je dala tri mišljenja na predloge zakona. Kako bi pokazala da unapređuje svoju politiku izvršenja, AZK treba u potpunosti da iskoristi svoje nadležnosti, kroz sprovođenje više inspekcija na licu mjesta i dalje promovisanje politike oslobađanja ili umanjenja kazne kao sredstva za otkrivanje kartela. Kapaciteti sudova da postupaju u složenim slučajevima u oblasti konkurencije moraju biti značajno ojačani.

Državna pomoć

Zakonodavni okvir je u velikoj mjeri usklađen s pravnom tekovinom EU i SSP, kao i sa čl. 107 i 108 UEFU. Važan dio zakonodavnog okvira je Zakon o kontroli državne pomoći iz 2018. godine, kojim je utvđen pojam pomoći, kao i proceduralna pravila o državnoj pomoći. Međutim, još uvijek nije izvršeno usklađivanje s važnim djelovima pravne tekovine EU, kao što je „Saopštenja o bankarstvu“. Iako su pravila o finansiranju usluga od opšteg ekonomskog interesa u velikoj mjeri usklađena s

pravnom tekovinom EU, Crna Gora treba da pokaže da se sprovode na adekvatan način.

Izmjene Zakona o zaštiti konkurencije stupile su na snagu u martu 2018. godine. Njima su proširena ovlašćenja AZK na kontrolu državne pomoći, kako bi se ispunili kriterijumi iz SSP o operativnoj nezavisnosti tijela za kontrolu državne pomoći.

U pogledu **institucionalnog okvira**, Komisija za kontrolu državne pomoći je rasformirana u julu 2018. U skladu sa Zakonom o kontroli državne pomoći, novouspostavljeni Savjet AZK preuzeo je njene nadležnosti. Protiv odluka o državnoj pomoći se može podnijeti žalba Upravnom sudu.

Tijelo za kontrolu državne pomoći još nije uspostavilo solidan bilans ostvarenih rezultata. **Kapaciteti za izvšenje** bivše Komisije za kontrolu državne pomoći i sadašnjeg Savjeta AZK su i dalje umnogome nedovoljni. Komisiji za kontrolu državne pomoći je pomagalo Odjeljenje za kontrolu državne pomoći u Ministarstvu finansija, koje i dalje ima sedam zaposlenih. Odjeljenje za kontrolu državne pomoći je premješteno u AZK u januaru 2019. godine.

U pogledu **sprovođenja**, broj odluka koje je donijela Komisija za kontrolu državne pomoći je smanjen sa 31 iz 2015. godine na 19 tokom 2016. i 13 tokom 2017. godine. Nakon toga je povećan na 22 tokom 2018. godine (uz samo dvije negativne odluke donešene 2015. godine). Navedena komisija nije primila nijednu pritužbu između 2013. i 2018. godine, što bi moglo ukazivati na nedovoljnu obaviještenost o pravilima državne pomoći među zainteresovanim stranama. Kontinuirano postoje dokazi da neke mjere pomoći dodijeljene na centralnom ili lokalnom nivou (npr. putem oslobađanja od PDV-a ili otpisa dugova), naročito velikim privrednim društvima, nisu prijavljene niti adekvatno ispitane od strane Komisije za kontrolu državne pomoći/AZK. Jedan primjer je kompanija „Montenegro Airlines", kojoj je državna pomoć i dalje dodjeljivana i u izvještajnom periodu, kako bi se održala

operativnom. To je učinjeno uprkos načelu da se državna pomoć daje samo jednom, imajući u vidu da je plan restrukturiranja iz 2012. godine samo djelimično primijenjen. U narednom periodu, tijelo za kontrolu državne pomoći treba dalje da prati i sprovođenje pravila o državnoj pomoći u velikim projektima koji se realizuju u saradnji s trećim zemljama. Zbog toga bi trebalo da ima pristup svim neophodnim informacijama kako bi davalo mišljenja i donosilo obavezujuće odluke. Svijest o pravilima državne pomoći među davaocima pomoći još uvijek nije na visokom nivou i zalaganje za ova pravila mora se značajno poboljšati.

Liberalizacija

Zakon o zaštiti konkurencije i Zakon o kontroli državne pomoći se primjenjuju na javna preduzeća i preduzeća sa posebnim ili ekskluzivnim pravima. Ovo ne obuhvata slučajeve gdje bi njihova primjena ometala obavljanje određenih zadataka vršenja usluga od opšteg ekonomskog interesa koji su povjereni tim preduzećima, u skladu s članom 106 UFEU i sa SSP. Ne postoje monopoli komercijalnog karaktera u smislu člana 37 UFEU.

5.9. Poglavlje 9: Finansijske usluge

Pravila EU imaju za cilj da obezbijede pravičnu konkurenciju između finansijskih institucija, kao i stabilnost finansijskih institucija, tj. bankarskih, osiguravajućih, dopunskih penzijskih institucija, investicionih usluga i tržišta hartija od vrijednosti. Ona obuhvataju pravila o autorizaciji, radu i nadzoru tih institucija.

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti finansijskih usluga. **Određeni napredak** ostvaren je u oblasti pravnog usklađivanja i rješavanja visokog nivoa nekvalitetnih kredita, kako je i preporučeno prošle godine.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ dalje unaprijedi svoju usklađenost sa pravnom tekovinom EU kroz usvajanje zakonodavstva o zaštiti depozita i reorganizaciji i likvidaciji kreditnih institucija

U oblasti **banaka i finansijskih konglomerata**, zakonodavstvo je djelimično usklađeno sa pravnom tekovinom EU i zasnovano na pravilima Bazela II. Nastavljen je rad na daljem zakonodavnom usklađivanju u oblastima obaveznog kapitala i oporavka i sanacije banaka. U maju 2018. godine izmijenjen je i dopunjen Zakon o dobrovoljnom finansijskom restrukturiranju dugova prema finansijskim institucijama i njegovo važenje je produženo za još jednu kalendarsku godinu kako bi se olakšalo dalje rješavanje pitanja nekvalitetnih kredita.

Centralna banka Crne Gore je usvojila okvir makroprudencijalne politike u junu 2018. Godine. On pruža i smjernice za slučaj sistemskih rizika po finansijsku stabilnost u zemlji, čime se dodatno proširuju zadaci supervizije Centralne banke. Podzakonski akti po Zakonu o finansijskom lizingu, faktoringu, otkupu potraživanja, mikrokreditiranju i kreditno-garantnim poslovima iz 2017. godine takođe su usvojeni u cilju daljeg uređenja ove oblasti.

U septembru 2018. godine koeficijent nekvalitetnih kredita se smanjio na 6,7%, iako još uvijek postoje velike razlike između većih i manjih finansijskih institucija. U decembru 2018. godine Centralna banka je uvela privremenu upravu u dvije male banke. Na osnovu izvještaja prinudne uprave i važećeg bankarskog zakonodavstva, Centralna banka pokrenula je stečaj u jednoj od njih (Invest banci) u januaru 2019. godine, a početkom aprila 2019. godine i u drugoj (Atlas banci).

Pravila Crne Gore o **osiguranju i profesionalnim penzijama** djelimično su usklađena sa pravilima EU u ovoj oblasti i prevashodno se zasnivaju na pravilima Solventnosti I. Rad na daljem usklađivanju sa pravnom tekovinom EU se nastavlja. Agencija za nadzor osiguranja je usvojila podzakonske akte na osnovu Zakona o osiguranju iz 2016. godine, uključujući i deponovanje i ulaganje sredstava tehničkih rezervi osiguravajućeg društva. Pripremljene su izmjene i dopune Zakona o obaveznom osiguranju u saobraćaju u cilju usklađivanja sa pravilima EU.

U oblasti **infrastrukture finansijskog tržišta, tržišta hartija od vrijednosti i investicionih usluga**, Komisija za hartije od vrijednosti transformisala se u Komisiju za tržište kapitala nakon donošenja Zakona o tržištu kapitala iz decembra 2017. godine. Komisija za tržište kapitala je usvojila veliki broj podzakonskih akata povezanih sa Zakonom o tržištu kapitala i Zakonom o investicionim fondovima koji predviđaju djelimično usklađivanje sa pravnom tekovinom EU o pravilima koja se tiču tržišta finansijskih instrumenata, hartija od vrijednosti, investicionih fondova, prospekata i tržišta kapitala.

5.10. Poglavlje 10: Informatičko društvo i mediji

EU podržava dobro funkcionisanje internog tržišta za elektronske komunikacije, elektronsku trgovinu i audio-vizuelne usluge. Pravila štite potrošače i podržavaju univerzalnu dostupnost modernih servisa.

Crna Gora je i dalje **umjereno spremna** u oblasti informatičkog društva i medija. **Nije bilo napretka** tokom izvještajnog perioda i prethodne preporuke nijesu sprovedene. Novi set medijskih zakona, koji je usmjeren na jačanje odgovornosti regulatornih tijela za elektronske komunikacije i elektronske medije je u fazi konsultacija. Kapaciteti i nezavisnost regulatornih tijela treba se poboljšaju kako bi mogli da sprovode nove medijske zakone.

U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ stvori uslove za medijske regulatore i javni servis da funkcionišu bez nedozvoljenog političkog uticaja i u skladu sa profesionalnim standardima;

→ da ovlašćenje Agenciji za elektronske medije da izriče kompletan set mjera, uključujući upozorenja, novčane kazne, suspenzije i oduzimanje licenci čime bi obezbijedila proporcionalnost i djelotvornost;

→ upostavi bilans ostvarenih rezultata kako bi pokazala administrativne kapacitete za sprovođenje pravne tekovine EU u oblasti elektronskih komunikacija, usluga informacionog društva i audio-vizuelnih medijskih usluga, uključujući i regulatornu nezavisnost.

Oblast **elektronskih komunikacija i informacionih i komunikacionih tehnologija** regulisana je Zakonom o elektronskim komunikacijama. Za ovu oblast nadležan je Generalni direktorat za elektronske komunikacije, poštanske usluge i radio spektar unutar Ministarstva ekonomije. Mapiranje nacionalne širokopojasne infrastrukture je nastavljeno u cilju smanjenja troškova postavljanja širokopojasne mreže, kao što je preporučeno u Programu ekonomskih reformi (PER).

Evropski broj 112 za hitne slučajeve je uveden i funkcioniše.

Informaciono društvo nalazi se u nadležnosti Ministarstva javne uprave. Akcioni plan za sprovođenje Strategije razvoja informacionog društva za period 2018-2020 je usvojen. Zasnovan je na Digitalnoj agendi za Evropu i Strategiji jedinstvenog digitalnog tržišta i u njemu se utvrđuju ključni koraci za postizanje neophodnih standarda kao što su dostupnost širokopojasnih usluga, sajber bezbjednost, digitalni biznis, eZdravlje i eObrazovanje. Usvojen je i Akcioni plan za sprovođenje Strategije sajber bezbjednosti 2018-2021 za 2018. godinu. Uspostavljen je Savjet za informacionu bezbjednost u skladu s Direktivom o bezbjednosti mreže i informacionih sistema EU (NIS Direktiva). Pravne odredbe o elektronskoj identifikaciji i elektronskom potpisu su detaljnije razrađene u skladu s eIDAS Regulativom. Portal e-uprava trenutno podržava 527 elektronskih servisa u nadležnosti 50 institucija, među kojima je 191 servis za fizička lica, 313 servisa za pravna lica i 23 servisa za javnu upravu. Nadležna tijela su učestvovala u pripremi regionalnog sporazuma o romingu i potpisala ga u aprilu 2019.

Kad je riječ o **audio-vizuelnoj politici**, Agencija za elektronske medije nastavlja da profesionalno vrši svoja ovlašćenja. Agencija je odgovorna za nadgledanje medija tokom izbora, iako bi, shodno zakonu, ovo trebalo da radi *ad-hoc* skupštinski odbor, što dovodi do preklapanja nadležnosti. Tokom izbora, kandidati, koji su emiteru podnijeli prigovore koje se odnose na medije, protiv odluke emitera mogu izjaviti žalbu direktno AEM koja je dužna da odgovori u roku od 24 sata. Međutim, AEM nema nadležnost da izriče odgovorajuće sankcije, jer je ograničen na izrucavanje upozorenja ili suspendovanje licenci. Treba jačati sa ovim pitanjima povezane pravne odredbe i operativne kapacitete AEM. AEM bi trebalo da bude jedino tijelo odgovorno za nadgledanje medija tokom izbora.

Novi paket medijskih zakona je pripremljen, uključujući i one koji se odnosi na elektronske medije i nacionalni javni servis. Očekuje se da Zakon o nacionalnom javnom serwisu nastavi da uređuje finansiranje javnog servisa *Radio i Televizija Crne Gore* (RTCG) kroz ugovor sa Vladom. Država trenutno izdvaja 0,3% BDP-a za RTCG, dok se dodatni prihodi prikupljaju iz marketinških aktivnosti. Zakon predviđa jasnu razliku između komercijalnih i javnih sredstava, s procjenom da javni čine 90% prihoda. Očekuje se da budžet RTCG za 2019. još poraste zbog projektovanog rasta BDP-a. Treba da se obezbijede stabilni finansijski resursi i da se povrate urednička nezavisnost i profesionalni standardi. Razrješenja u savjetima RTCG i AEM izazvala su ozbiljnu zabrinutost u vezi s njihovom reprezentativnošću, nezavisnošću i sposobnošću da djeluju bez neprimjerenog uticaja i političkog pritiska.

5.11. Poglavlje 11: Poljoprivreda i ruralni razvoj

Zajednička poljoprivredna politika podržava poljoprivrednike i ruralni razvoj. Za to su potrebni jaki upravljački i kontrolni sistemi. Takođe postoje i zajednička pravila EU za politiku kvaliteta i organsku poljoprivredu.

Crna Gora ostaje **umjereno spremna** u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja. Nastavljeno je s ostvarivanjem **dobrog napretka**, naročito u oblasti sprovođenja Instrumenta za pretpristupnu podršku za ruralni razvoj (IPARD II).

U narednom periodu Crna Gora naročito treba da:

→ implementira mjere koje su joj povjerene po programu IPARD II i nastoji da joj se povjere poslovi izvršenja budžeta za druge mjere programa;

→ implementira akcioni plan za usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja, naročito daljim razvijanjem Integrisanog administrativnog i kontrolnog sistema (IAKS).

Kada je riječ o **horizontalnim pitanjima**, ostaje da se ostvari napredak u usklađivanju mjera direktne podrške s pravnom tekovinom EU putem potpunog odvajanja od proizvodnje i povezivanjem plaćanja s višestrukom usaglašenšću. Sistem za identifikaciju zemljišnih parcela (LPIS) je uspostavljen i funkcioniše na pilot osnovi. Trebalo bi nastaviti rad na njegovom daljem širenju. Preduzimaju se pripremni koraci za uspostavljanje decentralizovane ispostave buduće Agencije za plaćanja. Ostaje da se završi izrada Mreže računovodstvenih podataka poljoprivrednih gazdinstava (FADN). Pružaju se savjetodavne usluge u poljoprivredi, ali ove usluge treba ojačati.

U oblasti **zajedničke organizacije tržišta**, nakon usvajanja Zakona o uređenju tržišta poljoprivrednih proizvoda 2017. godine, Crna Gora je nastavila proces usklađivanja s pravnom tekovinom EU kroz usvajanje nekoliko podzakonskih akata.

U oblasti **ruralnog razvoja**, nastavljeno je sprovođenje IPARD II programa sa dva uspješna poziva za dostavljanje predloga za mjere *„Investicije u fizički kapital poljoprivrednih gazdinstava“* i *„Investicije u fizički kapital u vezi sa preradom i marketingom poljoprivrednih i ribljih proizvoda“*. Crna Gora je nastojala da joj se povjeri upravljanje dvijema dodatnim mjera-

ma: *„Diversifikacija gazdinstava i razvoj poslovanja“* i *„Tehnička pomoć“*. Da bi se dodatno poboljšalo sprovođenje IPARD II programa, IPARD Agencija bi trebalo da nastavi sa povećavanjem svojih kapaciteta i dovrši popunjavanje kadrovske strukture.

Što se tiče **politike kvaliteta**, nakon usvajanja Zakona o šemama kvaliteta poljoprivrednih proizvoda 2017. godine, usvojeni su podzakonski akti, a oznakom geografskog porijekla su zaštićena dva proizvoda na nacionalnom nivou.

U oblasti **organske poljoprivrede** razvoj je i dalje spor, iako je uspostavljena neophodna infrastruktura (tj. nadležni organ, sistem akreditacije za kontrolna tijela i sistem sertifikacije u organskoj proizvodnji). Crna Gora treba dalje da istražuje poslovne mogućnosti u ovom rastućem sektoru.

5.12. Poglavlje 12: Bezbjednost hrane, veterinarstvo i fitosanitarna politika

Pravila EU o higijeni za proizvodnju hrane obezbjeđuju visok nivo bezbjednosti hrane. Zaštićeni su zdravlje i dobrobit životinja, bezbjednost hrane životinjskog porijekla, kao i kvalitet sjemena, materijala za zaštitu biljaka, te proizvodi za zaštitu od štetnih organizama i hrana za životinje.

Crna Gora ostaje **umjereno spremna** u ovom poglavlju. Ostvaren je **dobar napredak**, i u implementaciji strategije za transponovanje i sprovođenje pravne tekovine EU i u procesu unapređenja prehrambenih objekata.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ implementira strategiju za usklađivanje sa pravnom tekovinom EU i njenu implementaciju, posebno u vezi sa kontrolom bezbjednost hrane, kao i u pogledu kapaciteta za inspekcije i kontrole.

→ implementira program unapređenja kvaliteta sirovog mlijeka i prateći plan za postupanje sa sirovim mlijekom koje ne ispunjava kriterijume.

→ podržava tekući proces unapređenja prehrambenih objekata.

U oblasti **opšte bezbjednosti hrane**, jedinstveni Program mjera bezbjednosti hrane i hrane za životinje iž 2018. godine usvojen je i primjenjuje se od februara 2018. godine.

Što se tiče **veterinarske politike**, izmjene Zakona o veterinarstvu su usvojene u junu 2018. godine. Nastavljen je višegodišnji program za iskorijenjivanje bjesnila, a proljećna i jesenja kampanja vakcinacije je završena. Od 2012. godine nijedan slučaj bjesnila nije zabilježen. Vakcinacije protiv bolesti krvgave kože i bolesti plavog jezika su nastavljene tokom 2018. godine. Od septembra 2016. godine nije zabilježen nijedan slučaj bolesti kvrgave kože, kao ni bolesti plavog jezika od maja 2017. Rezultati koji se odnose na bjesnilo, bolest kvrgave kože i plavog jezika su veoma važni koraci u zaustavljanju njihovog širenja u EU kao i doprinos njihovom iskorjenjivanju. Sproveden je Program obaveznih mjera za zaštitu zdravlja životinja za 2018. godinu, nastavljen je Nacionalni program za unapređenje objekata koji se bave proizvodima ili nusproizvodima životinjskog porijekla. Nastavljeno je jačanje kapaciteta veterinarskih službi.

U oblasti **plasiranja na tržište hrane, stočne hrane i nusproizvoda životinjskog porijekla**, usvojen je Nacionalni program za poboljšanje kvaliteta sirovog mlijeka sa planom za postupanje sa neusaglašenim sirovim mlijekom u junu 2018. čime su stvoreni preduslovi za poboljšanje kvaliteta sirovog mlijeka u skladu sa standardima EU. Nacionalni program za unapređenje objekata za preradu hrane je nastavljen. Ukupno 64 objekta za proizvodnju hrane životinjskog porijekla su u skladu s propisima EU, a njih13 ima dozvolu za izvoz u EU.

U junu 2018. godine Vlada je usvojila i počela sa sprovođenjem Plana za upravljanje nusproizvodima životinjskog porijekla koji nijesu namijenjeni za ljudsku upotrebu. Program za praćenje neželjenih supstanci u hrani za životinje usvojen je u avgustu 2018. godine i započelo je njegovo sprovođenje kako bi se postigla usklađenost sa standardima EU u ovoj oblasti.

Usvojeni su podzakonski akti u oblasti **pravila bezbjednosti hrane**, kao i **posebnih pravila za stočnu hranu**.

Što se tiče **fitosanitarne politike**, izmjene Zakona o sredstvima za ishranu bilja usvojen je u junu 2018. kao i nekoliko podzakonskih akata iz oblasti fitosanitarne politike. Usvojen je i sproveden program fitosanitarnih mjera za 2018. godinu. Nastavljeno je sprovođenje Nacionalnog plana za održivu upotrebu sredstava za zaštitu bilja, u skladu sa Akcionim planom za period 2016-2021. Nastavljeno je jačanje kapaciteta za fitosanitarne usluge.

U oblasti **genetski modifikovanih organizama**, u novembru 2018. usvojen je program za nadgledanje genetski modifikovane hrane i stočne hrane i njegovo sprovođenje je započeto.

5.13. Poglavlje 13: Ribarstvo

Zajednička politika u oblasti ribarstva predviđa pravila za upravljanje u ovoj oblasti, štiti žive resurse mora i ograničava uticaj ribarstva na životnu sredinu. Ova politika obuhvata kvote izlova, upravljanje kapacitetima flote, pravila za akvakulturu kao i podršku ribarstvu i primorskim zajednicama

Crna Gora je u **ranoj fazi/ima određeni nivo pripreme** u ovoj oblasti. Iako je ostvaren **određeni napredak** u ovoj oblasti, prošlogodišnje preporuke još nisu u potpunosti ispunjene.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ implementira akcioni plan za usklađivanje sa, implementaciju i sprovođenje pravne tekovine EU.

→ Jača administrativne kapacitete, kao i kapacitete za prikupljanje podataka, naučno savjetovanje, inspekcije i kontrolu.

→ na međunarodnom nivou, nastavi sa sprovođenjem aktivnosti dogovorenih u okviru Ministarske deklaracije MedFish4Ever, Regionalnog plana akcije za održivi mali ribolov u Mediteranu i Crnom moru i preporuka Generalne komisije za ribarstvo za Mediteran (GFCM).

Crna Gora je nastavila da sprovodi svoj Akcioni plan za usklađivanje, implementaciju i sprovođenje pravne tekovine EU. Administrativni kapaciteti u ovoj oblasti su dodatno ojačani kroz obuke trenutno zaposlenog osoblja u Generalnom direktoratu za ribarstvo.

U oblasti **upravljanja resursima i flotom**, revidiran je godišnji program za prikupljanje podataka o ribarstvu Crne Gore i njegovo sprovođenje je nastavljeno uz korišćenje novo-oformljenog registra bioloških i podataka sa uzorkovanja u okviru Ribarskog informacionog sistema (RIS).

U oblasti **inspekcije i kontrole**, RIS je značajno poboljšan razvojem sljedećih podsistema: registra zainteresovanih strana u ribarstvu, registra plovila, sistema dozvola, evidencije prodaje, elektronskih dnevnika ulova, elektronskih potvrda o ulovu i registra podataka o biološkim podacima i podacima iz uzorkovanja. Sistem za nadzor plovila (VMS) je revidiran kako bi bio potpuno integrisan u ostale podsisteme. Automatski identifikacioni sistem (AIS) za automatsko lociranje i identifikaciju ribarskih brodova čija dužina prelazi 10m takođe je instaliran i povezan sa VMS. Uspostavljena je međuinstitucionalna razmjena podataka kroz povezivanje RIS-a (MPRR) i Sistema za nadzor pomorskog saobraćaja (MSP) sa ciljem da se pomogne zaštita sigurnosti ribara i da se smanje nezakonite ribolovne aktivnosti.

Crna Gora je uspostavila registar **državne pomoći** za sektor morskog ribarstva u skladu sa akcionim planom za Strategiju ribarstva 2015-2020.

Nije bilo značajnih pomaka u **upravljanju flotom, strukturnim akcijama i tržišnoj politici**. Na **međunarodnom nivou** (GFCM), Crna Gora je potpisala Ministarsku deklaraciju kojom se usvaja Regionalni akcioni plan za mali obalni ribolov u Mediteranu i Crnom moru.

5.14. Poglavlje 14: Saobraćajna politika

EU ima zajednička pravila za tehničke standarde i standarde bezbjednosti, sigurnost, socijalne standarde, državnu pomoć i liberalizaciju tržišta u drumskom saobraćaju, željeznici, saobraćaju unutrašnjim plovnim putevima, kombinovanom saobraćaju, avijaciji i pomorskom saobraćaju.

Crna Gora je **umjereno spremna/ima dobar nivo spremnosti** u oblasti saobraćajne politike. Ostvaren je **određeni napredak** u usklađivanju s pravnom tekovinom EU, ali ukupno gledano, nema napretka u ispunjavanju ključnih sektorskih reformi, a preporuke iz 2018. ostaju i dalje validne. U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ obezbijedi operativnu nezavisnost i odgovarajuću kadrovsku popunjenost regulatornog organa za željeznice i organa za bezbjednost željezničkog saobraćaja;

→ uspostavi strateški okvir za implementaciju inteligentnih transportnih sistema (ITS) na svojoj ključnoj drumskoj, željezničkoj i pomorskoj mreži i da se uskladi sa Direktivom EU o inteligentnim transportnim sistemima;

→ ostvari punopravno članstvo u Pariskom memorandumu o razumijevanju o lučkoj kontroli.

U oblasti pravne tekovine EU koja se odnosi na **opšti saobraćaj**, nova Strategija razvoja saobraćaja i njen Akcioni plan tek treba da budu usvojeni. Nije bilo daljeg usklađivanja s pravnom tekovinom EU u oblasti ljetnjeg računanja vremena, obaveza

usluge javnog saobraćaja, prava putnika, te o procedurama i kriterijumima za dodjeljivanje ugovora za usluge javnog prevoza u oblasti drumskog i željezničkog saobraćaja. Administrativni kapaciteti Ministarstva saobraćaja i pomorstva su ojačani, ali postoji potreba da se dodatno pojača broj obučenog kadra koji radi na regulatornim poslovima i da se postigne jača međuresorna koordinacija.

U oblasti **drumskog saobraćaja** u novembru 2018. izmijenjen je Zakon o radnom vremenu i pauzama u toku radnog vremena mobilnih radnika i uređajima za evidentiranje, čime je postignuta dodatna usklađenost sa pravnom tekovinom EU o socijalnim uslovima mobilnih radnika. Crna Gora primijenjuje digitalne tahografe, ali još uvijek nije usklađena s pravnom tekovinom EU u dijelu pametnih tahografa. Novi Zakon o putevima još nije usvojen. Zaostaje se sa implementacijom Zakona o prevozu opasnih roba, a Nacionalno tijelo za kontrolu prevoza opasnih roba još uvijek nije osnovano. Zakonodavni okvir za inteligentni transportni sistem još uvijek je u ranoj fazi pripreme.

Potrebni su dodatni napori na usklađivanju sa pravnom tekovinom EU koja obuhvata socijalna pitanja i na njenom sprovođenju, kao i na usklađivanju EU zakonodavstva i primjeni dobre prakse bezbjednosti na putevima. Postignut je cilj smanjenja smrtnosti od 50% do 2019. godine, ali je potrebno bolje koordinirano djelovanje svih odgovornih institucija, posebno u podizanju svijesti i edukaciji učesnika u saobraćaju. Priprema nove Strategije bezbjednosti saobraćaja 2020-2030 treba da bude finalizovana tokom 2019. godine. U novembru 2018. Vlada je usvojila Plan rekonstrukcije državnih puteva 2019-2022, sa budžetom od 185 miliona eura. Dalji napori su potrebni na uspostavljanju nacionalnog sistema za kontinuirano prikupljanje podataka o nesrećama na putevima.

U oblasti **željezničkog saobraćaja**, novi Zakon o željeznici još nije usvojen. Bivša Direkcija za željeznice nedavno je postala

jedinstven upravni organ, ali još uvijek ne funkcioniše kao nezavisan i djelotvoran organ za regulaciju i bezbjednost. Vlada je usvojila Program izgradnje, održavanja, rekonstrukcije i modernizacije željezničke infrastrukture u vrijednosti od 6,8 miliona eura, ali višegodišnji ugovori o održavanju još uvijek nijesu finalizovani.

Oblast javnog saobraćaja i poštovanja prava putnika i dalje predstavljaju razlog za zabrinutost. Potrebni su dodatni napori da bi se djelotvorno sprovodila pravna tekovina EU u oblasti prava putnika u željezničkom saobraćaju i kako bi se smanjila kašnjenja i otkazivanja vozova. U julu 2018. su donesena podzakonska akta u oblasti interoperabilnosti željezničkog sistema. Izjava o mreži za 2019. je objavljena, ali njen sadržaj i metode za obračunavanje naknada moraju biti dodatno usklađene sa pravnom tekovinom EU. Pristup pružnim teretnim terminalima treba da bude pripremljen u skladu s revidiranom metodologijom, a informacije o dostupnim uslugama i cijenama treba da bude uključene u izjavu o mreži menadžera infrastrukture.

U oblasti **pomorskog saobraćaja**, tijelo za upravljanje lukama i tijelo za pomorsku sigurnost su spojeni u jedno administrativno tijelo. Usvajanjem nekoliko pravilnika je postignuta dodatna usklađenost sa pravnom tekovinom EU, ali nije bilo daljeg napretka u sticanju punopravnog statusa članice Pariskog memoranduma o kontroli države luke. I dalje se kasni sa primjenom jedinstvenog Nacionalnog portala za pomorstvo. Tek treba da se usvoje podzakonski akti vezani sa formalnostima na portalu.. Sistem za nadzor plovidbe i informacioni sistem zajednice (VTMS, prva faza) uspješno funkcioniše od 2015. godine, a njegova nadogradnja i širenje na unutrašnje plovne puteve planirano je do kraja 2020. godine.

U oblasti saobraćaja **unutrašnjim plovnim putevima** nije ostvaren napredak u usklađivanju sa relevantnom pravnom tekovinom EU; Zakon o trgovačkom brodarstvu tek treba da se usvoji. Crna Gora učestvuje u Strategiji EU za Dunavski region.

Međutim, nije potpisnica međunarodnih sporazuma o plovidbi unutrašnjim plovnim putevima. Crna Gora ima bilateralni sporazum sa Albanijom o graničnom prelazu preko Skadarskog jezera.

U oblasti **vazdušnog saobraćaja**, Crna Gora je postigla dobar nivo usklađenosti s pravnom tekovinom EU u okviru prve prelazne faze Sporazuma o zajedničkom evropskom vazdušnom prostoru (ECAA) i Jedinstvenom evropskom nebu. Međutim, postoje neriješena pitanja o ekonomskoj regulaciji sa ECAA, prvom prelaznom fazom, koju treba hitno riješiti. Donijet je Zakon o izmjenama Zakona o pravnim obavezama u vazdušnom saobraćaju, čime je ostvarena dodatna usklađenost sa pravnom tekovinom EU kada je riječ o kompenzaciji i pomoći putnicima u slučajevima nemogućnosti ukrcavanja, otkazivanja ili dugog kašnjenja letova. Usvajanje niza pravilnika 2018. godine je obezbijedilo dodatni nivo usklađenosti sa pravnom tekovinom EU u oblastima bezbjednosti u vazdušnom saobraćaju i uslugama navigacije i upravljanju vazdušnim saobraćajem.

Crna Gora primjenjuje bezbjednosne standarde jednake zajedničkim osnovnim standardima EU za bezbjednost civilnog vazduhoplovstva za potrebe jedinstvene bezbjednosti putnika, prtljaga, aviona i tereta sa EU.

Vlada planira da ponudi koncesije za 25 ili 30 godina za dva glavna aerodroma u Podgorici i Tivtu. Buduće koncesije treba da budu u skladu s budućim zakonima o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama. Nacionalna avio-kompanija „Montenegro Airlines" nastavlja da se suočava s problemima finansijske održivosti; studija opcija izvršena je 2018. godine, ali još nije donesena odluka o budućnosti kompanije.

Početkom 2019. godine usvojene su izmjene Nacionalnog programa olakšavanja vazdušnog saobraćaja.

Nije bilo daljeg napretka u **kombinovanom saobraćaju** od usvajanja novog Zakona o kombinovanom teretnom prevozu

2014. godine. Potrebni su značajni napori za dalji razvoj uravnoteženog intermodalnog pristupa saobraćaju, posebno za kontejnerski saobraćaj iz Luke Bar.

5.15. Poglavlje 15: Energetika

Energetska politika EU obuhvata snabdijevanje energijom, infrastrukturu, unutrašnje energetsko tržište, potrošače, energiju iz obnovljivih izvora, energetsku efikasnost, nuklearnu energiju, nuklearnu bezbjednost i zaštitu od radijacije.

*Crna Gora je dostigla **dobar nivo spremnosti** u ovoj oblasti. U izvještajnom periodu ostvaren je **određeni napredak**, naročito u daljem usklađivanju zakonodavstva koje se odnosi na energiju iz obnovljivih izvora. Preporuke iz 2018. godine i dalje važe.*

Osim prevazilaženja nedostataka navedenih u nastavku, u narednoj godini Crna Gora naročito treba da:

→kreira ili se priključi dan unaprijed funkcionalnom tržištu i udruži se sa susjednim tržištima, uključujući Italiju;

→ pređe na šeme podrške koje se temelje na tržištu kada je riječ o proizvodnji energije iz obnovljivih izvora i da uskladi postupke za izdavanje dozvola i ostvarivanje konekcija;

→ usvoji Zakon o sigurnosti snabdijevanja naftim derivatima i osnuje tijelo za obavezne rezerve nafte.

U oblasti **sigurnosti snadbijevanja** Crna Gora ima Strategiju razvoja energetike do 2030. godine s Akcionim planom za period 2016−2020 i dugoročni energetski bilans za period 2017−2019. Akcioni plan iz 2015. godinu o obaveznim strateškim rezervama nafte i naftnih derivata još uvijek treba revidirati. Zakon o sigurnosti snadbijevanja naftnim derivatima je u pripremi od 2016. godine, i relevantni podzakonski akti treba da budu usvojeni i da se osnuje centralno tijelo za strateške rezerve nafte. Naftne rezerve u ovom trenutku gotovo da ne postoje.

Crna Gora je članica Evropske mreže operatora prenosnih sistema električne energije od njenog osnivanja a CGES, operator državnog prenosnog sistema, sertifikovan je u aprilu 2018. godine. Planirano je da međusobno povezivanje s Italijom bude operativno do kraja 2019. godine, a planiraju se i dodatne interkonekcije sa Srbijom i Bosnom i Hercegovinom.

Uprkos potpisivanju multilateralnog memoranduma o razumijevanju u okviru Berlinskog procesa da se uspostavi dan unaprijed tržište i da se spoji sa susjednim tržištima, nije bilo napretka u povezivanju tržišta i integracije tržišta dan unaprijed. Crnogorska berza električne energije (BELEN) je potencijalnim partnerima poslala zahtjev za podnošenje konačne obavezujuće ponude za uspostavljanje strateškog partnerstva.

Što se tiče **unutrašnjeg energetskog tržišta**, Zakon o energetici iz 2015. godine i Zakon o prekograničnoj razmjeni električne energije i prirodnog gasa iz 2016. godine usklađeni su s Trećim energetskim paketom. Međutim, Crna Gora nema tržište gasa. Tokom 2018. godine, Crna Gora je postigla dalje usklađivanje zakonodavstva sa pravnom tekovinom EU kroz usvajanje podzakonskih akata uključujući Pravilnik o objavljivanju podataka na tržištima električne energije. Potrebno je dalje usvajanje podzakonskih akata kako bi se promovisali projekti interkonekcije.

Operater distributivnog sistema odvojen je od 2016. godine. Tržišta energije u Crnoj Gori za veleprodaju i maloprodaju formalno su otvorena za konkurenciju, i tržište je otvoreno za individualne potrošače od januara 2015. godine. Uredba o snabdijevanju ugroženih potrošača električne energije usvojena je u novembru 2018. godine, ali garantovani snabdjevač (eng. *supplier of last resort*) još nije odabran.

Uprkos povoljnom okruženju za ulaganja, izazovi i dalje leže u povezivanju proizvodnih kapaciteta na sistem, te u postupcima eksproprijacije i pripreme planske dokumentacije.

Regulatorna agencija za energetiku operativno je i finansijski samostalan organ sa 35 zaposlenih, i posmatrač je u Agenciji za saradnju energetskih regulatora (ACER) od januara 2018. ERA reguliše cijene električne energije za male potrošače i domaćinstva koja imaju pravo na univerzalnu uslugu na osnovu tržišnih cijena i cijena mrežnih usluga. Cijene na veleprodajnom tržištu električne energije slobodno se formiraju. Treba dodatno ojačati ukupnu nezavisnost ERA, budući da su njen statut mora da odobri Vlade. Dodatno, mogući nivoi kazni koje ERA može primijeniti u velikoj su mjeri su ispod zakonskog minimuma od 10%. Mogućnost da Agencija privuče i zadrži visoko kvalifikovano osoblje i dalje predstavlja razlog za zabrinutost.

Nacionalno zakonodavstvo je usklađeno sa Direktivom EU o licenciranju **ugljovodonika**; EU Direktiva o bezbjednosti podmorskih operacija još nije u potpunosti implementirana. Kada je riječ o koncesionim ugovorima za proizvodnju ugljovodonika, oni su potpisani 2016. i 2017. godine, a istraživački radovi u podmorju su započeli u novembru 2018. godine. Pored usvajanja master plana za gasifikaciju 2017. godine, uključujući listu prioritetnih investicionih projekata, napredak je ostvaren i u pripremnim studijama za Jadransko-jonski gasovod.

Nacionalni akcioni plan za **obnovljivu energiju** ima za cilj da ostvari 33% učešća obnovljivih izvora energije u bruto finalnoj potrošnji do 2020. godine. Tokom 2017. godine, 40% finalne bruto potrošnje energije bilo je iz obnovljivih izvora, uglavnom zbog revizije podataka o biomasi. Određeni podzakonski akti su usvojeni u cilju daljeg usklađivanja s Direktivom EU o obnovljivim izvorima energije, uglavnom s odredbama o obaveznom udjelu biogoriva u sektoru saobraćaja i kriterijumima održivosti za biogoriva i biotečnosti. Tokom 2018. godine usvojeni su propisi o (i) izdavanju, prenosu i povlačenju garancija porijekla energije proizvedene iz obnovljivih izvora i kogeneracije visoke efikasnosti i (ii) naknadi za podsticanje proizvodnje energije.

Podrška proizvođačima obnovljive energije zasniva se na tarifama s povlašćenim cijenama (feed-in tarife). Crna Gora još nije usvojila pravila za aukcije za pružanje podrške proizvođačima obnovljive energije u skladu sa smjernicama o državnoj pomoći za zaštitu životne sredine i energetiku za period 2014-2020.

U decembru 2018. godine, Ministarstvo ekonomije je dodijelilo ugovor za projektovanje, izgradnju, rad i održavanje solarne elektrane snage od 250 MW na Briskoj Gori (kod Ulcinja). Ugovor je pripao konzorcijumu finske državne energetske kompanije, crnogorskoj državnoj elektroprivredi i kompaniji Sterling i Wilson.

Rad na novim projektima, posebno vezanim za hidroenergiju, treba da bude u skladu sa pravnom tekovinom EU o koncesijama i životnoj sredini i treba da uzme u obzir uticaj na područja od velikog prirodnog interesa.

Što se tiče **energetske efikasnosti**, nisu usvojene izmjene Zakona o efikasnom korišćenju energije kako bi se osigurala dalja usklađenost sa Direktivom EU o energetskoj efikasnosti. Godišnji operativni plan energetske efikasnosti za institucije javne uprave usvojen je u martu 2018. godine. Crna Gora je predala svoj drugi godišnji izvještaj po Direktivi o energetskoj efikasnosti u novembru 2018. godine. Potrebni su dodatni napori kako bi se crnogorski regulatorni okvir u potpunosti uskladio s Direktivom o energetskoj efikasnosti zgrada i Regulativom o označavanju. Crna Gora je podnijela svoj drugi godišnji izvještaj u skladu s Direktivom o energetskoj efikasnosti u novembru 2018. godine. Predviđena promjena statusa Direkcije za energetsku efikasnost u sektor unutar Direkcije za energetiku može smanjiti kapacitete za djelotvorno djelovanje u oblasti energetske efikasnosti. Administrativni kapaciteti još uvijek moraju znatno da se ojačaju, posebno za inspekcijski nadzor i lokalnu upravu. Fond za energetsku efikasnost nije oformljen. Crna Gora bi takođe trebalo da poboljša prikupljanje statističkih

podataka i uspostavi funkcionalni sistem za izračunavanje pokazatelja energetske efikasnosti i štednje, kao i praćenje sprovođenja Akcionog plana za energetsku efikasnost iz 2016. godine.

Kada je riječ o **nuklearnoj energiji, nuklearnoj sigurnosti i zaštiti od zračenja**, u decembru 2018. godine usvojen je Zakon o ratifikaciji zajedničkog protokola koji se odnosi na primjenu Bečke i Pariške konvencije. U junu 2018. godine, Međunarodna agencija za atomsku energiju izvršila je inspekciju nuklearnog materijala u Crnoj Gori.

Crna Gora nema nuklearnu industriju, istraživački reaktor ili bilo koje drugo postrojenje koje proizvodi radioaktivne materijale, a nacionalno zakonodavstvo zabranjuje izgradnju nuklearnih postrojenja.

Crna Gora je potpisnica Konvencije o nuklearnoj sigurnosti, kao i Zajedničke konvencije o sigurnosti upravljanja istrošenim gorivom i sigurnosti upravljanja radioaktivnim otpadom. Nije predviđeno korišćenje ili izgradnja nuklearnih elektrana.

Crna Gora sprovodi Strategiju i akcioni plan 2017-2021 za zaštitu od jonizujućeg zračenja, radijacionu sigurnost i upravljanje radioaktivnim otpadom. Postoji samo jedno centralno skladište, koje je bilo licencirano 2012. godine, i osigurava 63 m2 skladišta za radioaktivni otpad. Domaće zakonodavstvo o zaštiti od jonizujućeg zračenja i osnovnim sigurnosnim standardima još uvijek je djelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU. U toku je potpuno usklađivanje s Direktivom EU o nadzoru i kontroli isporuka radioaktivnog otpada i istrošenog goriva. Izmjene Konvencije o fizičkoj zaštiti nuklearnog materijala ratifikovane su 2016. godine. Crna Gora sprovodi Ugovor o neširenju nuklearnog oružja i dodatne protokole.

Crna Gora je obezbijedila sve potrebne informacije u vezi s aranžmanima Evropske zajednice za ranu razmjenu informacija u slučaju radiološke opasnosti (ECURIE), i ostvarila napredak ka tome da postane potpuno operativni član. Crna Gora bi se

takođe trebala pridružiti Evropskoj platformi za razmjenu radioloških podataka, koja je dio aranžmana ECURIE. U decembru 2018. godine usvojen je Program zaštite od radona i Akcioni plan za period 2019-2023.

Nacionalno regulatorno tijelo za radijacionu i nuklearnu sigurnost i sigurnost za joniziraujuće zračenje sastoji se od osam članova koji predstavljaju Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Agenciju za zaštitu životne sredine i Upravu za inspekcijske poslove. Crna Gora trenutno nema namjeru da učestvuje u Kapitalnom i Savjetodavnom odboru Agencije za snabdijevanje EURATOM. Crna Gora nije članica Evropske grupe regulatora za nuklearnu sigurnost.

5.16. Poglavlje 16: Porezi

Pravila EU o oporezivanju obuhvataju porez na dodatu vrijednost i akcize, te aspekte oporezivanja pravnih lica. Ta se pravila takođe bave saradnjom između poreskih uprava, uključujući razmjenu informacija da bi se spriječila utaja poreza.

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti poreza. Ostvaren je **određeni napredak** u ovoj oblasti. Iako je postignut određeni napredak u odnosu na prošlogodišnje preporuke, budući da se Crna Gora pridružila Globalnom forumu za transparentnost i razmjenu informacija u poreske svrhe, sve preporuke nisu u potpunosti ili adekvatno obrađene, te su stoga djelimično ponovljene ovdje. U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ nastavi da sprovodi akcioni plan koji se bavi pitanjima istaknutim u analizi Poreske uprave pomoću instrumenata za dijagnostičku ocjenu (TADAT);

→ osigura da se do kraja 2019. godine pridruži Inkluzivnom okviru OECD za BEPS (mjere protiv erozije baze i premještanja dobiti), te da potpiše Multilateralnu konvenciju OECD o uzajamnoj administrativnoj pomoći u oblasti poreza.

Crna Gora sprovodi akcioni plan za rješavanje pitanja istaknutih u TADAT analizi. Od 80 aktivnosti predviđenih akcionim planom, 24 su završene, 52 su započete ili su u toku, dok četiri aktivnosti još uvijek nisu realizovane ili su odložene.

Poreska uprava Crne Gore sprovodi svoj godišnji akcioni plan za suzbijanje sive ekonomije; u periodu od januara do decembra 2018. godine, izvršeno je 3.416 poreskih revizija, utvrđeno je 434 nepravilnosti i izrečene su kazne u ukupnom iznosu od preko 1,15 miliona eura. Poreska uprava je takođe nastojala da poveća ispunjenje poreskih obaveza u vezi sa nerezidentnim sezonskim radnicima. Poslovna strategija nacionalne Poreske uprave ažurirana je za period 2019-2022, u skladu sa fiskalnim planom EU.

U oblasti **indirektnog oporezivanja**, konkretni dio akcize na cigarete koji je bio povećan na 40 eura na 1000 cigareta 1. januara 2018. godine smanjen je za 10 eura na 1000 cigareta u julu nakon značajnog smanjenja naplate poreza. Akciza na bezolovni benzin i dizel zadržana je na 549 eura na 1 000 litara, odnosno 440 eura na 1 000 litara. Još nije usvojen novi Zakon o porezu na dodatu vrijednost, koji je osmišljen tako da osigura dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU, a izuzeća bez prava na odbitak PDV još uvijek nijesu usklađena. Slično tome, gorivo za rekreativna plovila je i dalje izuzeto od akciza i PDV. Što se tiče **direktnog oporezivanja**, još nisu usvojene izmjene Zakona o porezu na dobit pravnih lica kako bi se osigurala veća usklađenost sa nekoliko djelova pravne tekovine EU.

U oblasti administrativne saradnje i uzajamne pomoći, Crna Gora tek treba da izvrši usklađivanje s pravnom tekovinom o administrativnoj saradnji. U aprilu 2018. godine, Crna Gora je postala članica Globalnog foruma za transparentnosti i razmjenu informacija u poreske svrhe. Do kraja 2019. godine, Crna Gora treba da se pridruži OECD inkluzivnom okviru za BEPS, i potpiše i ratifikuje Multilateralnu konvenciju OECD o uzajamnoj administrativnoj pomoći u poreskim stvarima.

Što se tiče operativnih kapaciteta i kompjuterizacije, došlo je do daljeg napretka u poboljšanju poslovnih procesa Poreske uprave, uključujući studiju izvodljivosti o uvođenju online registar kasa. U toku je izrada specifikacija za buduće softversko rješenje.

Uredba o organizaciji i načinu rada državne uprave, usvojena u decembru 2019. godine, učinila je Poresku upravu nezavisnim tijelom u okviru Ministarstva finansija. U cilju praćenja sprovođenja poslovne strategije svake godine, pripremljen je (poreski) Plan reforme za 2019. i uspostavljen je Odbor za reformu. Formiran je i Odbor za upravljanje rizicima, a tri nova odjeljenja (interna revizija, međunarodna saradnja i poreska policija za borbu protiv utaje poreza) biće dodata Poreskoj upravi.

5.17. Chapter 17: Ekonomska i monetarna politika

Pravilima EU propisuje se nezavisnost centralnih banaka i zabranjuje se da direktno finansiraju javni sektor. Države članice koordiniraju svoje ekonomske politike i predmet su fiskalnog, ekonomskog i finansijskog nadzora.

Crna Gora ostaje **umjereno spremna** u oblasti ekonomske i monetarne politike. **Određeni napredak** postignut je kroz dalje sprovođenje akcionog plana za usklađivanje sa pravnom tekovinom EU u oblasti ekonomske i monetarne politike, kao i srednjoročne strategije fiskalne konsolidacije, u skladu sa preporukama iz Izvještaja za 2018. godinu.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ nastavi da sprovodi akcioni plan za usklađivanje s pravnom tekovinom EU.

Crna Gora nema na raspolaganju standardne instrumente monetarne politike jer koristi euro kao zvanično sredstvo plaćanja, tako da fiskalna politika predstavlja glavni instrument

makroekonomske politike. Sadašnja upotreba eura u Crnoj Gori, o čemu su odlučili nacionalni organi pod izuzetnim okolnostima, u potpunosti je odvojena od članstva u Eurozoni.

Izmjene Zakona o Centralnoj banci usvojene su u oktobru 2017. godine. One su obuhvatile, između ostalog, pravila EU o zabrani monetarnog finansiranja javnog sektora i zabrani privilegovanog pristupa javnog sektora finansijskim institucijama. Međutim, zakoni o osiguranju i o zaštiti depozita još uvijek treba da se usklade sa pravilima EU.

Kada je riječ o **ekonomskoj politici**, dalje usklađivanje sa Direktivom EU o zahtjevima za budžetski okvir je i dalje potrebno. Višegodišnji budžetski okvir Crne Gore zahtijeva dodatno unapređenje sadržaja i pouzdanosti. Sprovođenje strategije srednjoročne fiskalne konsolidacije iz 2017. godine unaprijedilo je održivost javnih finansija povećanjem budžetskih prihoda. Međutim, potrebni su dalji napori kako bi se ograničila javna potrošnja i smanjio nivo javnog duga kako bi se poštovala fiskalna pravila. U martu 2018. godine, Vlada je usvojila Srednjoročnu strategiju upravljanja dugom za period 2018-2020, kojom je uspostavila mjere za upravljanje troškovima i eventualnim rizicima vezanim za dug. Ostvaren je dalji napredak u okviru strategije kojom se sprovodi metodologija iz 2010. godine za standarde Evropskog sistema nacionalnih i regionalnih računa (ESA 2010). Međutim, fiskalne notifikacije u Crnoj Gori i dalje su nepotpune i još uvijek ih je potrebno suštinski uskladiti sa zahtjevima EU, posebno u dijelu podataka vezanih za proceduru prekomjernog deficita. Ne postoji nezavisan fiskalni savjet.

Vlada je blagovremeno dostavila svoj **Program ekonomskih reformi** (PER) za period 2019-2021.godine. Pouzdanost fiskalnog planiranja PER-a dovedena je u pitanje zbog dva budžetska rebalansa 2018. godine, što je dovelo do značajnog povećanja deficita centralne vlade u poređenju sa projekcijama iz PER-a.

Potrebno je uložiti dalje napore kako bi se obezbijedili dovoljni kapaciteti za kreiranje i blagovremeno sprovođenje mjera ekonomske politike.

5.18. Poglavlje 18: Statistika

Pravila EU propisuju da države članice moraju biti mogućnosti da proizvode statističke podatke na osnovu profesionalne nezavisnosti, nepristrasnosti, pouzdanosti, transparentnosti i povjerljivosti. Predviđena su zajednička pravila za metodologiju, proizvodnju i diseminaciju statističkih podataka.

Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti statistike. Postignut je **određeni napredak** u usklađivanju statističke metodologije sa standardima EU i u povećanom prenosu podataka, naročito podataka makroekonomske, poslovne, socijalne, i poljoprivredne statistike. Međutim, još uvijek su potrebni značajni napori kako bi se sprovele preporuke iz 2018. godine. U narednoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ značajno unaprijedi ljudske i finansijske resurse Zavoda za statistiku Crne Gore (Monstat) kako bi ispunila svoje obaveze i spriječila odliv zaposlenih;

→ učini značajan napredak u cilju usklađivanja statistike sa ESA 2010, uključujući statistiku državnih finansija.

Kada se govori o **statističkoj infrastrukturi**, Monstat je usklađen sa Kodeksom prakse Evropske statistike. Zavod za statistiku Crne Gore (Monstat) je glavni proizvođač i generalni koordinator za statistiku. Profesionalna nezavisnost direktora Monstata je proklamovana u zakonu koji obezbjeđuje i zaštitu povjerljivosti podataka i zakonski mandat za prikupljanje podataka. Vlada Crne Gore je u februaru 2018. godine potpisala "Deklaraciju o posvećenosti povjerenju u zvaničnu statistiku", kojom garantuje Monstatovu posvećenost poštovanju evropskih

statističkih standarda, uključujući profesionalnu nezavisnost, pristup administrativnom i registru podataka kao i zaštiti podataka. Vlada se takođe obavezala da će obezbijediti ljudske i finansijske resurse za poboljšanje kvaliteta crnogorske statistike. Međutim, finansijski i administrativni kapaciteti Monstata su i dalje ograničeni zbog neadekvatnih resursa i nedostatka kancelarija: samo 103 od 200 predviđenih radnih mjesta je popunjeno, dok je više zaposlenih napustilo Monstat nego što ih je zaposleno u izvještajnom periodu. Usvojena je Strategija razvoja zvanične statistike za period 2019-2023. godine.

Monstat je uspostavio dobru osnovu za djelotvornu koordinaciju drugih nacionalnih proizvođača zvanične statistike i poboljšao saradnju sa dostavljačima administrativnih podataka zahvaljujući potpisivanju dodatnog Memoranduma o razumijevanju sa Univerzitetom Mediteran. Glavne klasifikacije (NACE Rev. 2, ISCO-08, NUTS, CPA, GEONOM i ISCED 2011) su u skladu sa pravnom tekovinom EU.

Prenos podataka Eurostatu je nastavio da raste. Postignut je napredak u oblasti **makroekonomske statistike** i usklađivanja sa ESA 2010. Monstat izračunava godišnji (2006-2017) i kvartalni bruto domaći proizvod (od prvog kvartala 2010 do drugog kvartala 2018) koristeći pristup proizvodnje i potrošnje u tekućim cijenama i cijenama iz prethodne godine i dostavlja ih Eurostatu, a počeo je slati i parcijalne podatke za godišnji BDP koristeći prihodni pristup. Međutim, potrebni su značajni napori da se poboljša usklađenost sa metodologijom ESA 2010. Monstat još uvijek ne šalje Eurostatu godišnje niti kvartalne sektorske račune.

Značajni napori su takođe potrebni za razvoj statistike javnih finansija (GFS) i finansijskih računa; u izvještajnom periodu, Ministarstvu finansija je dodijeljeno troje ljudi za rad na statistici javnih finansija. Tabele o postupku u slučaju prekomjernog deficita (EDP) šalju se Eurostatu od oktobra 2014. godine, ali

nedostaju važne tabele. Centralna banka prikuplja statističke podatke o platnom bilansu, stranim direktnim investicijama i statistici o trgovini uslugama, koji su djelimično usklađeni sa pravnom tekovinom EU. Harmonizovani indeks potrošačkih cijena (HICP) i paritet kupovne moći (PPP) su u velikoj mjeri usklađeni.

U **poslovnoj statistici**, Monstat je nastavio slanje niza varijabli strukturnih poslovnih statistika (SBS) u Eurostat. Kratkoročna statistika se poboljšala tokom izvještajnog perioda, ali statistika stranih filijala nije poslata Eurostatu. Poslovni registar je u velikoj meri usklađen i PRODCOM lista je u potpunosti usklađena sa standardima EU. Tokom 2018. godine, Monstat je po prvi put Eurostatu poslao podatke o spoljnotrgovinskoj robnoj razmjeni po fakturnoj vrijednosti po valutama (TIC). Slanje statističkih podataka o saobraćaju Eurostatu povećalo se sa prelaskom na detaljno izvještavanje statistike željezničkog, pomorskog i teretnog drumskog saobraćaja - statistike željezničkog i vazdušnog saobraćaja su u potpunosti usklađene. Podaci o istraživanju i razvoju djelimično su u skladu s pravnom tekovinom EU. Monstat je započeo sa prikupljanjem statističkih podataka o inovacijama preduzeća i poslao Eurostatu svoje prve podatke za period 2014-2016. Statistika turizma je u velikoj mjeri usklađena sa standardima EU.

U **socijalnoj statistici**, nastavljene su pripreme za primjenu popisne metodologije zasnovane na registrima za popis stanovništva i domaćinstava 2021. godine, čime se u najvećoj mogućoj mjeri koriste registri koje vode drugi državni organi. Da bi primijenio ovaj metod, Monstat treba da dobije pristup svim identifikatorima registra stanovništva i da se uspostavi adresni registar. Istraživanje prihoda i životnih uslova (EU-SILC), - Anketa o radnoj snazi (LFS) i statistika kriminala su u velikoj mjeri usaglašeni, dok su podaci o socijalnoj zaštiti (ESSPROS) koji se prenose Eurostatu u procesu validacije. Eurostat je pri-

mio podatke o migracijskim i demografskim statistikama iz demografskog bilansa i objedinjenih zbirki demografskih podataka, ali dostupnost podataka treba dodatno poboljšati podacima o migrantskoj populaciji, sticanju državljanstva i emigraciji nedržavljana. Nadalje, Monstat je od januara 2018. godine dostavio Eurostat-u mjesečne i kvartalne podatke o azilu i ohrabruje se da počne sa prenošenjem statistike o sprovođenju imigracionog zakonodavstva i podataka o boravišnim dozvolama.

Nastavljen je napredak u **poljoprivrednoj statistici**, pri čemu se podaci o organskoj proizvodnji i zbirke podataka o prodaji pesticida po prvi put šalju Eurostatu. Godišnja statistika usjeva i statistika uzgoja životinja su u velikoj mjeri usklađene sa standardima EU, a Eurostat je primio podatke iz istraživanja o strukturi poljoprivrednih gazdinstava za 2016. i metodološki izvještaj. Monstat je dostavio određene dokaze o dobrom radu na poljoprivrednim računima i cijenama, i ohrabruje se da Eurostatu pošalje sveobuhvatne podatke. U decembru 2018. godine počelo je slanje podataka o akvakulturi.

Statistika **energetike** je u velikoj mjeri usklađena sa standardima EU. U statistici **životne sredine**, statistički podaci o otpadu su u skladu sa zahtjevima Eurostata, ali statistika o računima životne sredine još uvijek nije dostavljena Eurostatu.

5.19. Poglavlje 19: Socijalna politika i zapošljavanje

Pravila EU u oblasti socijalne politike obuhvataju minimum standarda za radno pravo, jednakost, zaštitu na radu i zabranu diskriminacije. Ona takođe promovišu socijalni dijalog.

Crna Gora je ostvarila **određeni nivo spremnosti** u oblasti socijalne politike i zapošljavanja. **Ograničen napredak** je ostvaren u izvještajnom periodu kada je riječ o realizaciji prošlogodišnjih preporuka. Usklađivanje s pravnom tekovinom je u toku. Međutim, nepodudarnost između obrazovnog sistema i

potreba tržišta rada, veliki udio neaktivnog stanovništva i nedovoljan socijalni dijalog i dalje izazivaju zabrinutost.

U narednoj godini, Crna Gora naročito treba da:

- finalizuje nacrt zakona o radu i oblikuje adekvatnije politike zapošljavanja zasnovane na potpunijoj analizi uspjeha tržišta rada, uz primjenu rodne procjene politika;
- nastavi borbu protiv sive ekonomije i uvede kvalitetnije mjere zapošljavanja usmjerene na mlade ljude, žene, manjine i druge tražioce posla;
- ojača saradnju sa socijalnim partnerima i drugim nedržavnim akterima u sektoru.

Što se tiče **radnog prava**, ostvaren je napredak kada je riječ o usklađivanju sa zakonodavstvom EU, ali se još uvijek čeka na usvajanje Zakona o radu. Reforma radnog prava ima za cilj poboljšanje funkcionisanja tržišta rada i transponovanje relevantnog socijalnog zakonodavstva EU. To obuhvata usklađivanje s nizom direktiva, uključujući i one koje se odnose na zabranu diskriminacije, zaštitu mladih na poslu, radno vrijeme, kolektivno otpuštanje, rad na određeno vrijeme, rad na neodređeno vrijeme i privremeni rad. Pored toga, reforma ima za cilj usklađivanje sa zakonodavstvom EU koje se odnosi na zaštitu zaposlenih u slučaju nesolventnosti, obavezu obavještavanja radnika o uslovima ugovora o radu i prenosu preduzeća. Iako je nacrt zakona pripremljen u radnoj grupi koja je uključivala socijalne partnere, proces konsultacija, posebno sa radnicima i poslodavcima, treba da se nastavi tokom njegove finalizacije. Imajući u vidu njegovu relevantnost i kao strukturalne reformske mjere i kao jednog od ključnih propisa za usklađivanje s pravnom tekovinom EU u ovoj oblasti, praćenje njegovih učinaka, nakon usvajanja, će biti od ključnog značaja. Mehanizam za praćenje još uvijek nije uspostavljen.

Zakon o izmjenama **Zakona o zaštiti i zdravlju na radu** je donijet u junu 2018. godine zajedno sa odgovarajućim podzakonskim

aktima. Uočene su ograničene promjene u pogledu kapaciteta institucija da izvrše inspekciju i prate primjenu zakona. U okviru izmjena Zakona uvedena je obaveza poslodavaca da imenuju koordinatora za upravljanje pitanjima zaštite i zdravlja na radu. Nacionalni institut za zaštitu zdravlja na radu još uvijek ne obavlja svoju ulogu kako bi osigurao zdravlje i zaštitu radnika. Fond za zaštitu i zdravlje na radu trebalo je da bude uspostavljen u okviru Strategije za unapređenje zdravlja zaposlenih i zaštite na radu 2010-14 (zamijenjena Strategijom 2016-2020) i njenog akcionog plana, ali još uvijek nije osnovan.

Postignut je određeni napredak u oblasti **socijalnog dijaloga**, usvajanjem revidiranog Zakona o Socijalnom savjetu u junu i Zakona o reprezentativnosti sindikata u februaru 2018. Potrebni su dodatni napori za jačanje položaja i uloge i Socijalnog savjeta i sindikata. Diskriminisanje sindikalnih aktivnosti i njihovih lidera ugrožava socijalni dijalog i mora se sistematično rješavati.

Što se tiče **politike zapošljavanja**, Crna Gora sprovodi svoju Nacionalnu strategiju zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa, ali budući da se podaci o rezultatima ne prikupljaju sistematično putem aktivnosti praćenja i evaluacije, teško je procijeniti učinak. Na osnovu Ankete o radnoj snazi za treći kvartal 2018. godine, stopa nezaposlenosti se smanjila na 14,1% (14,7% za muškarce, 13,4% za žene). Međutim, iako je poboljšana, stopa aktivnosti je još uvijek niska i iznosi 57,6%, a regionalne razlike su značajne, pri čemu je nezaposlenost neproporcionalno visoka na sjeveru zemlje, što posebno pogađa žene i mlade. Nešto više od 50% ukupno nezaposlenih su žene, dok romska i egipćanska zajednica čine skoro 2% u ukupnom broju registrovanih nezaposlenih. Takođe, postoji prostor za dalje poboljšanje aktiviranja korisnika socijalne pomoći i poboljšanje podsticaja za rad, uključujući mjere vezane za povećanje stručnog obrazovanja usmjerenog na Rome i Egipćane. Još uvijek nije osigurana djelotvorna upotreba Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapo-

šljavanje osoba s invaliditetom u njegovoj ulozi za podsticanje zapošljavanja osoba s invaliditetom. Radna grupa zadužena za predlaganje izmjena odgovarajućeg zakona do sada nije uspjela osigurati istinsko uključivanje organizacija osoba sa invaliditetom i treba učiniti više u tom pogledu. Što se tiče sive ekonomije, potrebno je dalje jačanje inspekcija rada, kao i pouzdana i redovna statistička i dijagnostička sredstva. Kako je Nacionalna komisija za borbu protiv sive ekonomije osnovana 2018. godine, rezultati njenog rada tek treba da se vide. Bitno je da se uspostavi sistem praćenja kako bi se preispitala njena funkcija i uticaj. Zavod za zapošljavanje Crne Gore učestvuje u praktičnom radu na pilot-bazi na osnovu iskustva koje je razvila Evropska mreža javnih službi za zapošljavanje (PES mreža). Informacioni sistem Zavoda za zapošljavanje tek treba inovirati.

Što se tiče priprema za **Evropski socijalni fond** (ESF), sprovođenje Drugog operativnog programa za razvoj ljudskih resursa (2015-2017) kasni, ali sada počinju da se preduzimaju aktivnosti. Program će se fokusirati na obrazovanje, istraživanje, zapošljavanje i socijalne politike kako bi se podstakao inkluzivni rast u Crnoj Gori.

Što se tiče **socijalne inkluzije i zaštite**, Crna Gora je usvojila i sprovodi: (i) akcione planove za 2018. godinu za Strategiju za prevenciju i zaštitu djece od nasilja za period 2017-2021; i (ii) strategije za razvoj sistema socijalne i dječje zaštite i sistema za zaštitu starijih osoba za period 2018-2022.. Nastavljena je primjena novih izmjena Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti kojima su ukinute naknade za majke troje ili više djece. Oko 3.000 žena koje su bile isključene sa tržišta rada, imaju pravo na naknadu, jednaku njihovoj prethodnoj plati, do pet godina. Zavod za zapošljavanje sprovodi ciljane aktivne mjere na tržištu rada za bivše korisnice kako bi se povećali podsticaji za rad. Statistika o dohotku i životnim uslovima objavljena u decembru 2018. godine pokazala je visok rizik od siromaštva i socijalne isključenosti, sa stopom od

34,6% prijavljenom za 2016. godinu. Siromaštvo je posebno veliko među djecom, manje edukovanim i onima koji žive u sjevernim i ruralnim područjima. Institutu za socijalnu i dječju zaštitu još uvijek nedostaju adekvatni resursi i kapaciteti za efikasan nadzor i osiguranje kvaliteta usluga. Kontinuitet i opseg socijalnih usluga, posebno na lokalnom nivou, i dalje je neadekvatan. Nastavljeno je sprovođenje druge faze informacionog sistema socijalnih kartica/socijalne zaštite i bliži se kraju.

Što se tiče **deinstitucionalizacije**, održalo se prethodno smanjenje ukupnog broja djece koja žive u ustanovama (što uključuje odsustvo bilo kojeg djeteta mlađeg od tri godine). Usluge alternativne njege treba i ojačati i proširiti kako bi se završila reforma deinstitucionalizacije.

U pogledu **zabrane diskriminacije u zapošljavanju i socijalnoj politici**, Crna Gora je usvojila i Akcioni plan za 2018. godinu za sprovođenje Strategije za socijalno uključivanje Roma i Egipćana i Akcioni plan za 2018. godinu za sprovođenje Strategije za poboljšanje kvaliteta života LGBTI populacije, ali još nema zvaničnih izvještaja o sprovođenju. Ministarstvo za ljudska i manjinska prava stavilo je fokus na povećanje saradnje lokalnih vlasti i svijesti o borbi protiv različitih vrsta diskriminacije i došlo je do povećanja broja istraga. Međutim, još nema dovoljno dokaza o konkretnim rezultatima u sprovođenju. Potrebni su dodatni napori za uspostavljanje održivih i efikasnih usluga koje su dostupne romskoj zajednici. Tretman LGBTI osoba od strane socijalnih službi i vlasti i dalje je neadekvatan. Parada ponosa je ponovo uspješno organizovana u novembru 2018. godine od strane aktivista civilnog društva i podržana je od strane nekih lokalnih i državnih institucija. Civilno društvo nije dovoljno uključeno u relevantne političke rasprave.

Iako su preduzete dalje mjere kako bi se osigurao viši nivo **ravnopravnosti između žena i muškaraca u zapošljavanju i socijalnoj politici**, žene se i dalje suočavaju sa različitim oblicima

diskriminacije, posebno u odnosu na ugovore na neodređeno vrijeme i ostvarivanje plaćenog porodiljskog odsustva. Inicijative i projekti zapošljavanja za žene su dobile na značaju i vidljivosti tokom izvještajnog perioda, ali rezultati se očekuju tek u narednim godinama. Žene se i dalje suočavaju sa preprekama za pridruživanje radnoj snazi i iako je jaz u platama veći u privatnom sektoru, žene u javnom sektoru su obrazovanije i imaju bolje poslove od muškaraca, ali zarađuju manje zbog rodne diskriminacije. Crna Gora treba da uvede aktivne mjere na tržištu rada za žene i istovremeno uloži veće napore u borbi protiv diskriminatornih praksi. Finansijska i nefinansijska podrška samohranim roditeljima je nedovoljna uprkos povećanom broju olakšica.

5.20. Poglavlje 20: Preduzetništvo i industrijska politika

Industrijska politika EU jača konkurentnost, olakšava strukturne promjene i podstiče poslovno okruženje pogodno za stimulisanje malih i srednjih preduzeća.

*Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti preduzetništva i industrijske politike. Ostvaren je **određeni napredak** u dijelu sprovođenja industrijske politike i jačanja podrške malim i srednjim preduzećima (MSP) u skladu s preporukama iz prethodnog izvještaja. Postoji potreba za daljim jačanjem administrativnih kapaciteta i unapređenjem koordinacije između ministarstava.*

U predstojećoj godini Crna Gora treba naročito da:

→ nastavi da unapređuje sprovođenje industrijske politike u saradnji sa zainteresovanim stranama;

→ usvoji revidiranu strategiju industrijske politike i prateći akcioni plan nakon finalizacije srednjoročnog pregleda.

Kada je u pitanju oblast **preduzetništva i industrijske politike**, u martu 2019. je završen srednjoročni izvještaj o sprovođe-

nju Industrijske politike 2016-2020, a revidirana strategija industrijske politike se očekuje do kraja drugog kvartala 2019. godine.

Strategija za razvoj mikro, malih i srednjih preduzeća za period 2018-2022 (MMSP) je donijeta u julu 2018. godine, dok je Akcioni plan za 2019. godinu usvojen u decembru 2018. Strategija sadrži 5 strateških ciljeva koji se odnose na: (i) unapređenje poslovnog ambijenta; (ii) pristup izvorima finansiranja; (iii) preduzetničke vještine i kompetencije; (iv) jačanje konkurentnosti MMSP i (v) promociju ženskog preduzetništva i preduzetništva mladih. Akcioni plan za razvoj ženskog preduzetništva za 2019. je takođe usvojen u decembru 2018. godine.

Nacrt procjene akta o malim i srednjim preduzećima za 2019. pokazuje da je Crna Gora postigla napredak u sprovođenju Akta o malim i srednjim preduzećima od poslednje procjene iz 2016. I kao najvažnije, preduzetničko učenje je sistematično integrisano u sistem obrazovanja, rješavanje nesolventnosti je postalo brže i jeftinije, a pravni okvir za regulisanje nebankarskih finansijskih instrumenata je ojačan.

Treba uložiti napore u dijelu jačanja administrativnih i finansijskih kapciteta novoformiranog Direktorata za investicije, razvoj malih i srednjih preduzeća i upravljanje fondovima EU u Ministarstvu ekonomije. Topa korišćenja sredstava iz državnog budžeta ostavlja prostora za poboljšanja, a naročito kada je u pitanju konkurentnost i podsticaji za investicije. Za pravni i regulatorni okvir bilo bi dobro da postoji koordinisani pristup odredbama mjera podrške MSP, koje su trenutno rasute između različitih državnih institucija. Još jedna aktivnost koja treba da bude među prioritetima je sprovođenje jedinstvenog i transaprentnog sistema za izdavanje dozvola i licenci preduzećima, u cilju pojednostavljenja postojećih dugotrajnih i skupih procedura.

U martu 2019. je donijet Zakon o administrativnim taksama, što predstavlja poželjni prvi korak u smanjenju različitih lokalnih

poreza, naknada i parafiskalnih opterećenja za preduzeća i investitore. Od ukupno 659 lokalnih administrativnih taksi koje se primjenjuju u Crnoj Gori, 72 bi trebalo smanjiti, a 49 ukinuti, što bi dovelo do moguće uštede poslovanja od preko 2 miliona eura na godišnjem nivou.

Nadalje, usvojeno je nacionalno zakonodavstvo usmjereno na dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU u cilju borbe protiv kašnjenja u plaćanju u poslovnim transakcijama.

U dijelu **instrumenata preduzetničke i industrijske politike**, 10 ugovora u iznosu od 108.000 eura je potpisano u okviru Programa podsticaja razvoja klastera za period 2017-2020. Investiciono-razvojni fond Crne Gore (IRFCG) je odobrio kredite i faktoring aranžmane u iznosu od 209 miliona eura, što je približno 20% više u odnosu na 2017. godinu, pri čemu je očuvano 7.300 radnih mjesta. Dodatno, odobren je zahtjev IRFCG za učešće u kreditnoj garanciji u okviru Programa EU za podsticanje konkurentnost malih i srednjih preduzeća (COSME), a potpisivanje ugovora se očekuje u prvoj polovini 2019. Osim toga, potrebno je raditi na stvaranju djelotvorne radne strukture koja bi se pomoglo crnogorskim preduzećima da se prijave za sredstva EU u okviru ovog programa.

5.21. Poglavlje 21: Transevropske mreže

Evropska unija promoviše transevropske mreže u oblasti saobraćaja, telekomunikacija i energetike da bi ojačala interno tržište i doprinijela rastu i zapošljavanju.

*Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti transevropskih mreža. U izvještajnom periodu ostvaren je **određeni napredak**, posebno u sprovođenju reformskih mjera za povezivanje. Preporuke iz 2018. ostaju uglavnom važeće.*

Pored rješavanja dolje navedenih nedostataka, u narednoj godini, Crna Gora treba naročito da:

→ usvoji i počne sa sprovođenjem Nove strategije razvoja saobraćaja i njenih godišnjih akcionih planova;

→ ojača administrativne kapacitete za transevropske mreže u oblastima saobraćaja, telekomunikacija i energetike;

→ nastavi sa usaglašavanjem pravnog okvira sa Regulativama TEN-T i TEN-E.

U oblasti **saobraćajnih mreža**, Crna Gora je dio Ugovora o saobraćajnoj zajednici. Nastavila je da učestvuje u Agendi povezivanja Zapadnobalkanske šestorke, u okviru koje je postigla određeni napredak u sprovođenju reformskih mjera za povezivanje, posebno kroz prekogranični sporazum s Albanijom za željeznički granični prelaz Tuzi. Planirano je da nova strategija razvoja saobraćaja za period 2019-2035. godine bude usvojena 2019. godine.

Na drugom sastanku Ministarskog savjeta Transportne zajednice, koji je održan u decembru 2018. godine, Crna Gora i pet zemalja partnera Zapadnog Balkana donijeli su deklaraciju o razvoju regionalne željezničke strategije. Ova deklaracija je uslijedila nakon dvije deklaracije o bezbjednosti na putevima i graničnim prelazima koje su usvojene na marginama TEN-T dana u aprilu 2018. Sada je cilj razvijanje regionalnih projekata, kako bi se eliminisale saobraćajne crne tačke na transevropskoj saobraćajnoj mreži (TEN-T) i poboljšala infrastruktura i procedure na graničnim prelazima.

Kada je riječ o infastrukturnom razvoju u kontekstu TEN-T, nastavlja da se ostvaruje napredak izgradnjom prve prioritetne dionice između Smokovca i Mateševa autoputa Bar-Boljare, što je dio indikativnog proširenja koridora Bliski istok-Istočni Mediteran na Zapadnom Balkanu. Međutim, kašnjenja i prekoračenja troškova očekivana su prije završetka ovog kompleksnog projekta, koji je finansiran kroz kineski kredit. U martu 2018. godine, Crna Gora je potpisala memorandum o razumijevanju s

kineskim izvođačem radova za izgradju budućih djelova autoputa na osnovu javno-privatnog partnerstva. Tokom 2019. godine, sveobuhvatna analiza troškova i koristi za cijeli autoput utvrdiće preporučene standarde i sredstva finansiranja za preostale dionice.

Crna Gora mora da osigura da se njeni projekti za saobraćajne mreže realizuju u skladu s regulatornim okvirom TEN-T i da se buduće investicije u infrastrukturu realizuju u potpunosti u skladu s važećim standardima EU o javnim nabavkama, državnoj pomoći i procjeni uticaja na životnu sredinu, istovremeno uzimajući u obzir fiskalni prostor Crne Gore. Ovo je naročito potrebno za projekte čija je tehnička priprema rađena sa značajnim sredstvima EU, kao što je to slučaj s autoputem Bar-Boljare, koji je podržan kroz Zapadnobalkanski investicioni okvir. Projekte bi trebalo usmjeriti kroz Jedinstvenu listu prioritetnih infrastrukturnih projekata, potvrđujući stratešku orijentaciju prema transevropskim mrežama.

Poboljšanje željezničke pruge Bar-Vrbnica nastavlja da se finansira kroz sredstva Evropske unije. Veliki broj studija i radova na obnovi koji se istovremeno odvijaju duž željezničkog koridora zahtijevaju značajnu koordinaciju. Nastavljeno je s ostvarivanjem napretka kada je riječ o studiji za projektovanje Jadransko-jonskog auto-puta.

Institucionalni okvir i administrativni kapaciteti u Ministarstvu saobraćaja i pomorstva ojačani su angažovanjem dva dodatna službenika za rad na Instrumentu za povezivanje Evrope (CEF) i TEN-T. Jedna državna kompanija, koja trenutno radi s adekvatnim kapacitetima, odgovorna je za razvoj autoputeva i drumsku infrastrukturu. U željezničkom sektoru, administrativni i tehnički kapacitet za četiri kompanije u državnom vlasništvu i dalje su ograničeni.

Kada je riječ o **energetskim mrežama**, ostvaren je određeni napredak u reformskim mjerama za povezivanje za energetiku,

kao što je sertifikovanje operatora energetskog prenosnog sistema u aprilu 2018.

Nastavljen je napredak kada je riječ o povezivanju energetskih sistema Srbije, Bosne i Hercegovine, Italije i Crne Gore, koji je dio Liste projekta od interesa za Energetsku zajednicu (PECI). U tom kontekstu, planirano je da podmorski kabal između Crne Gora i Italije bude u funkciji do kraja 2019. godine. U maju 2018. godine, počeo je rad (uz finansiranje EU) na projektnim studijama za Jadransko-Jonski gasovod kroz Crnu Goru i Albaniju. Gasovod se nalazi na listi projekata od zajedničkog interesa.

Direktorat za energetiku Ministarstva ekonomije nadležan je za transevropske energetske mreže (TEN-T). Predviđeno je da se jedna osoba bavi ovim pitanjem i ovo mjesto je trebalo da bude popunjeno početkom 2019. godine.

Crna Gora još uvijek nije u potpunosti uskladila svoje zakonodavstvo s pravnom tekovinom EU koja pokriva TEN-T i TEN-E. U pogledu transevropskih komunikacionih mreža, Zakon o elektronskim komunikacijama usklađen je s pravnom tekovinom EU.

5.22. Poglavlje 22: Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata

Regionalna politika je glavna politika EU usmjerena na održivi i inkluzivni ekonomski rast. Države članice snose odgovornost za njeno sprovođenje, što zahtijeva odgovarajuće administrativne kapacitete i dobro finansijsko upravljanje u fazama pripreme i sprovođenja projekata.

*Crna Gora je **umjereno spremna** u ovoj oblasti. U izvještajnom periodu ostvaren je **ograničeni napredak**. Kapaciteti za planiranje nabavki i dalje trebaju da budu ojačani, a sposobnosti u oblasti pripreme projekata i strateškog planiranja moraju biti poboljšane, kako je naglašeno prethodne godine.*

Tokom naredne godine, Crna Gora posebno treba da:

→ uloži dodatne napore da unaprijedi sprovođenje pretpristupne podrške EU u indirektnom upravljanju, pogotovo kroz razvoj upravljačkog informacionog sistema;

→ nastavi sprovođenje Akcionog plana za ispunjavanje zahtjeva kohezione politike EU;

→ preduzme mjere tako da više naglasi međusektorsko strateško planiranje i pripremu.

Kada je riječ o **zakonodavnom okviru**, Crna Gora je nastavila rad na sprovođenju Akcionog plana za ispunjavanje zahtjeva kohezione politike EU i na usklađivanju s pravnom tekovinom EU. Prenošenje ključnih djelova pravne tekovine EU u okviru ostalih poglavlja je pretpostavka za uspješno sprovođenje Evropskih strukturnih i investicionih fondova.

U dijelu **institucionalnog okvira**, napravljene su izmjene u sistemu upravljanja pretpristupnom podrškom EU (IPA). Nacionalni IPA koordinator (NIPAK) premješten je u Kancelariju za evropske integracije, koja je dio Kabineta predsjednika Vlade, a NIPAK je i zvanično postao zamjenik glavnog pregovarača. Takođe, Direkcija javnih radova je reorganizovana u Upravu javnih radova s povećanim ovlašćenjima za donošenje odluka.

Kada su u pitanju **administrativni kapaciteti**, određeni dodatni resursi i kadrovi su pomogli u unapređenju efikasnosti kada je riječ o nabavkama i ugovaranju, ali je još uvijek potrebno uložiti značajne napore u pogledu održavanja i jačanja kapacitata za sprovođenje. Zadržavanje kadra ostaje izazov, jer iako je definisan plan zapošljavanja i zadržavanja kadra, još se ne osjeti njegov uticaj.

U oblasti **programiranja**, država je nastavila sa primjenom sektorskog pristupa u okviru programa IPA. Jedinstvena lista prioritetnih infrastrukturnih projekata je usvojena i redovno se ažurira.

Kada su u pitanju **praćenje i evaluacija**, sastanci odbora za praćenje u okviru indirektnog upravljanja se i dalje redovno održavaju. Privremena evaluacija operativnog programa za regionalni razvoj je završena, kao i naknadna (ex-post) evaluacija operativnog programa za razvoj ljudskih resursa. Dinamika sprovođenja programa u okviru indirektnog upravljanja je bila spora. Nije ostvaren napredak u uspostavljanju upravljačkog informacionog sistema.

Kada je riječ o **finansijskom upravljanju, kontroli i reviziji**, okvir je uspostavljen. Ulažu se napori kako bi se vodio plan revizije i kontrole Državne revizorske institucije.

5.25. Poglavlje 25: Nauka i istraživanje

EU pruža značajnu podršku istraživanju i inovacijama. Sve države članice mogu imati koristi od istraživačkih programa EU, posebno tamo gdje postoje naučna izvrsnost i snažna ulaganja u istraživanje.

*Crna Gora pokazuje **dobar nivo spremnosti** u ovom sektoru. Iako je postignut **određeni napredak** – posebno u vezi s preporukom iz 2018. godine da se pojača rad na izradi strategije pametne specijalizacije, ali i na području inovacija, rezultati koje je Crna Gora ostvarila u okviru programa EU Horizont 2020 su slabiji od očekivanih.*

U narednoj godini, Crna Gora posebno treba da:

→ finalizuje i započne sa sprovođenjem Strategije pametne specijalizacije;

→ poveća učešće u programu Horizont 2020 i poveća ulaganja u istraživanje.

U dijelu **politike istraživanja i inovacija**, nastavljeno je sprovođenje strategija naučnih istraživanja i inovacionih aktivnosti. Budžet Ministarstva nauke 2018. Godine povećan je za 60%, a

nacionalni programi su se povećali u finansiranju i broju, među kojima se većina temeljila na načelu poslovnog sufinansiranja. Bruto domaći izdaci za istraživanje i razvoj (I&R) u 2016. godini su iznosili 0,32%, a još nema podataka koji bi potvrdili povećanje finansiranja privatnog sektora. Crna Gora bi trebala, kao što je planirano, da učestvuje u Evropskom pregledu inovacija, nakon pilot istraživanja koje je sproveo MONSTAT. U junu 2018. godine usvojen je program za podršku inovativnim novoosnovanim preduzećima (tkz. start-ups), koji je podržan kroz instrument za podršku politikama u okviru programa Horizont 2020. Broj istraživača s punim radnim vremenom u oblasti istraživanja i razvoja je i dalje nizak (624 u 2016.). Novi program, usvojen u junu, kako bi se "ojačali ljudski resursi i istraživački kapaciteti u naučno-istraživačkim institucijama" ima za cilj postizanje efikasnijeg zapošljavanja u akademskom i poslovnom svijetu i pomoć integraciji u Regionalno ekonomsko područje. Univerzitet Crne Gore priprema strategiju ljudskih resursa za istraživače (HRS4R), s pratećim akcionim planom, u okviru inicijative Euraxess.

Nakon sveobuhvatne pripreme, očekuje se da će Strategija pametne specijalizacije (S3) biti usvojena do sredine 2019. godine; smjernice S3 (2018.-2024.) usvojene su u decembru 2018.

Centar izvrsnosti za istraživanja i inovacije osnovan je na Univerzitetu Crne Gore u maju 2018. godine s ciljem podsticanja saradnje između akademske zajednice i privatnog sektora. Preduzeti su prvi koraci za uspostavljanje kancelarije za transfer tehnologije u okviru Centra.

Učešće Crne Gore u **okvirnom programu H2020** bilo je lošije od optimalnog uprkos značajnim naporima u pogledu podrške i pripremnih mjera. Najnoviji podaci pokazuju samo mali broj novih projekata (s ograničenim sredstvima) koji su do sada odobreni za prvu polovinu 2018. godine.

Crna Gora je nastavila s aktivnim učešćem u međunarodnim tijelima kao što su EUREKA, COST, CERN, IAEA i drugim relevantnim institucijama. U oktobru 2018. godine, Crna Gora je postala članica Evropskog društvenog istraživanja Evropskog konzorcijuma za istraživačku infrastrukturu (ESS-ERIC), a istraživanje u okviru devete runde Evropske socijalne ankete sprovodi se po prvi put u zemlji.

5.26. Poglavlje 26: Obrazovanje i kultura

EU podržava saradnju u obrazovanju i kulturi kroz programe finansiranja i koordinaciju politika država članica putem otvorene metode koordinacije. EU i države članice takođe moraju spriječiti diskriminaciju i obezbijediti kvalitetno obrazovanje djece radnika migranata, uključujući i one u nepovoljnom položaju.

*Postoji **dobar nivo spremnosti** u ovoj oblasti. U skladu s prošlogodišnjim preporukama, postignut je **određeni napredak** u pogledu ishoda učenja, inkluzije i preduzeti su prvi koraci ka poboljšanju upravljanja u sektoru obrazovanja. Uopšteno, ostaju izazovi kada je riječ o daljem sprovođenju reformi, uključujući ograničene institucionalne kapacitete za reviziju i praćenje, kao i kada je riječ o izradi izvodljivih srednjoročnih planova koji se temelje na rezultatima.*

U narednoj godini, Crna Gora posebno treba da:

→ optimizuje stopu učešća u obrazovanju u ranom djetinjstvu (vrtići) i umanji napuštanje školovanja, posebno kada su u pitanju posebno osjetljive grupe;

→ poboljša kvalitet obrazovanja kroz stalnu reformu osnovnog i srednjeg obrazovanja, podučavanje osnovnih i transverzalnih vještina, usmjerenih na ishode učenja;

→ poboljša upravljanje sektorom i razvije odgovarajuće mehanizme praćenja i obezbjeđivanja mehanizama za stručno obrazovanje i osposobljavanje.

U dijelu **obrazovanja i osposobljavanja**, nastavljeno je sprovođenje strategija u oblasti obrazovanja, a godišnji budžet za obrazovanje ostao je relativno stabilan i iznosi 3,9% BDP-a.Učešće u obrazovanju i njezi u ranom djetinjstvu i dalje se sporo povećava, a veći fokus je stavljen na širenje pokrivenosti na sjeveru zemlje; međutim, ukupna stopa ostaje niska i iznosi 43%. Crna Gora je ostvarila bolje rezultate od prosjeka EU (cilj EU u oblasti saradnje u obrazovanju i osposobljavanju, tj. ET 2020) kada je riječ o osobama koje rano napuštaju školovanje, gdje je procenat pao na 4,6% 2018. (sa 5,4% u 2017.). Međutim, učestvovanje u cjeloživotnom učenju, koje iznosi 3,3%, znatno je ispod cilja ET 2020 koji iznosi 15%. Nastavljeno je sprovođenje nacionalnog kvalifikacionog okvira (u skladu s Evropskim kvalifikacionim okvirom) i sprovedene su aktivnosti na promovisanju Europass-a. Broj djece s posebnim potrebama uključenih u redovno školovanje se povećao, a djeca s teškoćama u razvoju i romska djeca imaju bolji pristup obrazovanju. Međutim, kako bi se objezbijedilo da oni ostanu u školi, uče i napreduju, potrebna je snažnija podrška, uključujući i jačanje pozitivnih mjera koje su već preduzete, kao što su duže pripreme u predškolskim ustanovama, besplatni udžbenici i stipendije. Strategija inkluzivnog obrazovanja Crne Gore za period 2019-2025, koja je na snazi od januara 2019. godine, postavlja standarde i preporuke u skladu s Konvencijom UN-a o pravima osoba s invaliditetom. Razvijen je nastavni plan i program za obuku nastavnika kako bi se izgradili kapaciteti za podsticanje demokratske školske kulture.

Nastavljeno je s ostvarivanjem napretka u oblasti stručnog obrazovanju i osposobljavanja. Program dualnog obrazovanja (kako bi se riješilo pitanje neusklađenosti vještina) doživio je značajno povećanje broja upisanih učenika i učešće poslodavaca, a došlo je i do većeg obrazovanja nastavnika i mentora u kompanijama. Memorandum o razumijevanju između

Ministarstva prosvjete i Privredne komore olakšava sprovođenje programa, s posebnim naglaskom na finansijsku posvećenost obije strane. Sprovedeni su dodatni novi modularni nastavni planovi i programi koji se zasnivaju na ishodima učenja, a obezbijeđeno je 300 stipendija za učenike prvog razreda za upis u prepoznata deficitarna zanimanja. Potrebno je sprovesti sveobuhvatnu procjenu ishoda programa dualnog obrazovanja. Prelazak učenika sa SOO na visoko obrazovanje je i dalje relativno visoko (58% tokom 2017). Neusklađenost vještina se i dalje uočava na nivou srednjeg i visokog obrazovanja i zahtijeva kontinuiranu prioritetnu pažnju. Propratne aktivnosti vezane za nalaze i preporuke iz pilot ocjene upravljanja i finansiranja VET sektora su u toku.

U decembru je za Univerzitet Crne Gore (UCG) usvojen novi model ugovaranja finansijskih usluga koji se temelji na uspješnosti, a čiji je cilj poboljšanje kvaliteta finansiranja od strane države. Nakon nezavisne eksterne evaluacije, očekuje se da će poboljšani model 3 + 2 + 3 biti bolje usklađen s glavnim bolonjskim načelima. Rezultate sprovođenja 25% praktične nastave u svim studijskim programima na UCG treba sistematično pratiti i ocjenjivati. Ishodi postojećih studija praćenja trebali bi da pomognu u pružanju informacija o pitanjima tranzicije i neusklađenosti vještina. U martu 2019. godine usvojen je ambiciozan Zakon o akademskom integritetu u cilju jačanja odgovornosti za etičko ponašanje na visokoobrazovnim ustanovama i rješavanje problema plagijata.

Crna Gora i dalje aktivno učestvuje u programu EU - Erasmus +. Kada je riječ o mobilnosti osoblja i studenata iz Crne Gore, taj broj od 2014. godine iznosi 1.200, a trenutno se sprovodi 18 projekata izgradnje kapaciteta u području visokog obrazovanja koji uključuju lokalne korisnike.

Radna grupa za PISA testiranje (program za međunarodnu ocjenu studenata – matematika, nauka i čitanje) usvojila je

akcioni plan s ciljem postizanja boljih rezultata u krugu testiranja za 2018. (rezultati se očekuju u decembru 2019.). Testiranje TIMSS (trendovi u međunarodnoj matematici i naučnim studijama) za učenike 5. razreda sprovedeno je prvi put 2018. godine, a Crna Gora će učestvovati u PIRLS 2021. - međunarodnoj procjeni o sposobnosti čitanja. U školskoj 2018/2019. godini, program adolescentskih vještina koji uključuje socio-emocionalne kompetencije i pristup integrisanom učenju sadržaja i jezika (CLIL) sprovode se u odabranim osnovnim školama.

Što se tiče **kulture**, više od 200 lokalnih i nacionalnih događaja je organizovano u sklopu Evropske godine kulturne baštine 2018. Ministarstvo kulture je osnovalo direktorat za projekte u kulturi i razvoj kreativnih industrija; takođe je objavilo pozive za finansiranje inicijativa NVO-a i sufinansiranje projekata od posebnog javnog interesa. Treba posvetiti posebnu pažnju očuvanju statusa svjetske kulturne baštine Kotora. Zemlja pokazuje zadovoljavajući nivo učešća u programu EU – Kreativna Evropu.

Značajno se povećala finansijska podrška za projekte za **mlade** i usvojen je novi Zakon o mladima s odredbama u skladu s inoviranom strategijom EU za mlade iz 2018. godine. Lokalni ogranak Regionalne kancelarije za mlade (RYCO) sprovodi veliki broj različitih aktivnosti pružajući podršku mobilnosti mladih i regionalnoj saradnji. Crna Gora je po prvi put učestvovala u Evropskoj sedmici **sporta** organizujući veliki broj sportskih aktivnosti u zemlji.

5.27. Poglavlje 27: Životna stredina i klimatske promjene

EU promoviše snažnu klimatsku akciju, održivi razvoj i zaštitu životne sredine. Pravna tekovina EU obuhvata propise koji se odnose na klimatske promjene, kvalitet voda i vazduha, upravljanje otpadom, zaštitu prirode, industrijsko zagađenje, hemikalije, buku i civilnu zaštitu.

*Crna Gora je postigla **određeni nivo spremnosti** u ovoj oblasti. **Ograničeni napredak** je ostvaren u daljem usklađivanju zakonodavstva s pravnom tekovinom EU. Međutim, potrebno je uložiti značajne napore kada je riječ o implementaciji i sprovođenju, naročito na polju upravljanja otpadom, kvaliteta voda, zaštite prirode i klimatskih promjena. Preporuke iz 2018. godine i dalje važe, a u narednoj godini Crna Gora naročito treba da:*

→ ubrza implementaciju Nacionalne strategije za transponovanje, implementaciju i sprovođenje pravne tekovine EU u oblasti životne sredine i klimatskih promjena, naročito u sektorima otpada,voda i zaštite prirode;

→ preduzme urgentne mjere za očuvanje i poboljšanje ekološke vrijednosti zaštićenih područja i potencijalnih lokacija u okviru projekta Natura 2000, kao što su Ulcinjska solana, Skadarsko jezero, rijeka Tara i ostali riječni tokovi;

→ razvije svoj Nacionalni energetski i klimatski plan u skladu sa preporukama Energetske zajednice.

Životna sredina

U oblasti **horizontalnog zakonodavstva**, Crna Gora je u junu 2018. usvojila Akcioni plan Nacionalne strategije za usklađivanje sa pravnom tekovinom EU i njeno implementiranje u oblasti životne sredine i klimatskih promjena za period 2018-2020. Međutim, nedostatak administrativnih kapaciteta i finansijskih sredstava na nacionalnom i lokalnom nivou usporavaju sprovođenje strategije. Potreban je istinski dijalog između civilnog društva i Vlade kako bi se ostvarilo djelotvorno učešće javnosti i konsultacije u procesu donošenja odluka. Fond za zaštitu životne sredine osnovan je u novembru 2018. i treba da postane operativan. Zakon o procjeni uticaja na životnu sredinu, kojim je izvršeno usklađivanje sa Direktivom EU o procjeni uticaja na životnu sredinuje, usvojen je u novembru 2018. Neophodno je ostvariti dalji napredak u sprovođenju ostalih horizontalnih

direktiva EU, kao što su Direktiva o eko-kriminalu i Direktiva o odgovornosti za štetu u životnoj sredini. Crna Gora, takođe, treba da osigura nezavisno funkcionisanje Agencije za zaštitu prirode i životne sredine.

U oblasti **kvalitet vazduha**, nivo usklađenosti zakonodavstva s pravnom tekovinom EU je relativno napredan. Izmjene Uredbe o uspostavljanju mreže mjernih mjesta za praćenje kvaliteta vazduha usvojene su u septembru 2018. godine. Preduzete su sve aktivnosti koje se odnose na Nacionalnu strategiju upravljanja kvalitetom vazduha za 2017. godinu.

Kada je riječ o **upravljanju otpadom**, crnogorsko zakonodavstvo je i dalje djelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU. Znatni napori su potrebni u pogledu strateškog planiranja i investicija kako bi se sprovela Nacionalna strategija za upravljanje otpadom do 2030. i Državni plan upravljanja otpadom za period 2015-2020. Izmjene Državnog plana za upravljanje otpadom za period 2015-2020. usvojene su u maju 2018. godine ali njima nije jasno definisan osnovni model upravljanja otpadom u državi, iako su predviđena četiri centra za upravljanje otpadom za cijelu državu. Određeni napredak je postignut u upravljanju komunalnim otpadom i odvojenom sakupljanju otpada u opštinama Gusinje, Danilovgrad i Tivat. Potrebno je hitno djelovanje kako bi se riješilo pitanje nelegalnih odlagališta otpada i korišćenja privremenih lokacija za odlaganje u svim opštinama. Potrebno je uspostaviti infrastrukturu za odvojeno sakupljanje i recikliranje otpada.

Usklađenost u oblasti **kvaliteta voda** ostaje ograničena. Nacionalna strategija upravljanja vodama do 2035. se sprovodi i rad na upravljanju riječnim slivovima je u toku, ali nadležni organi za upravljanje još nisu operativni. Otpočele su pripreme za sistem za praćenje stanja voda i unaprijeđeno praćenje kvaliteta površinskih i podzemnih voda. Otpadne vode su i dalje glavni izvor zagađenja. Priprema se izrada mape opasnosti od

poplava i mapa rizika od poplava. Sprovođenje Okvirne direktive o morskoj strategiji je i dalje u ranoj fazi

U oblasti **zaštite prirode**, crnogorsko zakonodavstvo je djelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU. Nastavljen je rad na određivanju budućih lokacija u okviru projekta Natura 2000. Privremeno upravljanje potencijalnom lokacijom u okviru projekta Natura 2000 – Ulcinjskom solanom - od strane Javnog preduzeća za nacionalne parkove je produženo, ali nije ostvaren vidljiv napredak kada je rije o zaštiti ove lokacije, što i dalje zahtijeva odlučno i hitno djelovanje. Odgovornost je sada na Opštini Ulcinj da preduzme neophodne mjere za proglašenje Ulcinjske solane zaštićenim područjem. Nadležni organi bi takođe trebali da budu strožiji u ocjenjivanju i sprečavanju mogućih negativnih uticaja na životnu sredinu od izgradnje objekata u NP Skadarsko jezero i na rijeci Tari u kontekstu izgradnje autoputa Bar-Boljare. Potrebno je nastaviti rad na identifikaciji i određivanju morskih zaštićenih područja uz obezbjeđivanje da su u međuvremenu zaštićene morske vrste, na primjer, tokom seizmičkih ispitivanja za istraživanje nafte i gasa. Prilikom potencijalnih investicija u hidroelektrane i turistički razvoj, potrebno je poštovati zakonske zahtjeve u oblasti zaštite prirode i upravljanja vodama.

U oblasti **industrijskog zagađenja i upravljanja rizikom**, crnogorsko zakonodavstvo je dijelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU. Izmjene Zakona o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađivanja životne sredine usvojene su u julu 2018.godine. U martu 2018. godine, Agencija za zaštitu prirode i životne sredine izdala je integrisanu dozvolu nacionalnoj elektroenergetskoj kompaniji za rad postrojenja termoelektrane u Pljevljima.

Kada je riječ o **hemikalijama**, crnogorsko zakonodavstvo je djelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU. U oktobru 2018. godine su usvojeni podzakonski akti koji se odnose na

način upotrebe, proizvodnju i stavljanje na tržište hemikalija koje predstavljaju rizik po zdravlje ljudi i životnu sredinu u skladu s REACH regulativom. Crna Gora je ratifikovala Minamatsku konvenciju o živi u maju 2019. godine. Nacionalna služba za pomoć (helpdesk) uspostavljena je u maju 2018. godine kao prva kontaktna tačka za pitanja koja se odnose na regulativu o biocidnim proizvodima, kao i na regulative REACH i CLP. Crna Gora je u oktobru 2018. godine dobila status posmatrača u okviru HelpNet-a, evropske mreže nadležne za navedene propise.

U oblasti **buke**, Crna Gora nastavlja svoj rad na pripremi strateških mapa buke. Strateška karta buke za teritoriju Glavnog grada Podgorice usvojena je u septembru 2018. godine.

U oblasti **civilne zaštite**, Crna Gora je članica Mehanizma za civilnu zaštitu EU od aprila 2015. godine. Crna Gora bi mogla da više doprinosi Mehanizmu registrovanjem eksperata ili kapaciteta za odgovor (sistema zaštite i spašavanja) u dobrovoljne snage i kroz redovno učešće u radu odbora i radnih grupa koje su uspostavljene u okviru Mehanizma. I dalje je potrebno da se poveže sa Zajedničkim sistemom za komunikaciju u vanrednim situacijama i informacionim sistemom (CECIS) i potrebno je da uspostavi Sigurni transevropski servis za telematiku između administracija (sTESTA), kao preduslov za povezivanje sa CECIS-om. Akcioni plan za sprovođenje Strategije za smanjenje rizika od katastrofa za period 2018-2019. usvojen je u martu 2018. godine

Klimatske promjene

Nivo usklađenosti Crne Gore u oblasti klimatskih promjena je i dalje ograničen. Crna Gora ima strategiju klimatskih promjena, ali je neophodno da intenzivira rad kako bi obezbijedila konzistentnost sa Okvirom klimatske i energetske politike EU do 2030. i kako bi obezbijedila da njena strategija bude integrisana u sve relevantne sektorske politike i strategije.

Što se tiče Okvirne konvencije UN-a o klimatskim promjenama (UNFCCC), Crna Gora je do sada dostavila dvije nacionalne komunikacije i Drugi dvogodišnji ažurirani izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama koji je dostavljen u aprilu 2019. godine. Zakon o potvrđivanju amandmana iz Dohe na protokol iz Kjota usvojen je u oktobru 2018. godine.

Usvajanje zakona o klimatskim promjenama, koji će, između ostalog, uključiti elemente sistema EU za trgovinu emisijama, Regulative o podjeli obaveze i mehanizmu praćenja i izvještavanja, još uvijek je u toku. Neophodno je uložiti značajne napore kako bi se postigla usklađenost s pravnom tekovinom EU u oblasti klimatskih promjena.

5.28. Poglavlje 28: Zaštita potrošača i zdravlja

Propisi EU štite potrošače u pogledu zaštite ekonomskih interesa potrošača, bezbjednosti proizvoda, opasnih imitacija i odgovornosti za neispravne proizvode. EU takođe obezbjeđuje visoke zajedničke standarde za kontrolu duvana, krvi, tkiva, ćelija i organa, prava pacijenata i zarazne bolesti.

*Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti zaštite potrošača i zdravlja. **Određeni napredak** je postignut, posebno u usklađivanju s pravnom tekovinom EU. Međutim, ranije preporuke u oblasti zdravstvene zaštite i jedna iz oblasti zaštite potrošača treba da se sprovedu. Stoga, u narednoj godini, Crna Gora treba da:*

→ obezbijedi neophodne implementacione kapacitete za primjenu pravne tekovine EU o zaštiti potrošača;

→ obezbijedi dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti zaštite zdravlja, posebno s onima koje se odnose na kontrolu duvana i prava pacijenata u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti, kao i da započne s njenom punom implementacijom;

→ usvoji akcioni plan o materijama ljudskog porijekla i da započne s primjenom akcionog plana o zaraznim bolestima.

Zaštita potrošača

Kada je riječ o **pravnom okviru za zaštitu potrošača**, Crna Gora je usvojila zakonodavstvo kako bi osigurala usklađenost s pravnom tekovinom o zaštiti potrošača i izmjene i dopune zakonodavstva kako bi se uskladila s pravnom tekovinom o opštoj bezbjednosti proizvoda u februaru 2018. U oktobru 2018. usvojene su izmjene Uredbe o načinu rada sistema za brzu razmjenu informacija o proizvodima koji predstavljaju rizik, a u julu 2018. godine Zakon o nadzoru proizvoda na tržištu.

U periodu januar 2018 – februar 2019, Uprava za inspekcijske poslove je izvršila 2.277 kontrola u oblasti zaštite potrošača (uključujući 161 kontrolu po žalbama potrošača), i utvrdila 436 nepravilnosti koje su dovele do administrativnih mjera (245 optužnice i 186 odluka).

Kad je riječ o **bezbjednosti proizvoda**, sproveden je 4.771 inspekcijski pregled, od čega 4.086 u proaktivnom nadzoru i 685 u reakitvnom nadzoru, pri čemu je utvrđeno 235 opasnih proizvoda (44.696 komada). Od toga je 132 (5.028 komada) okvalifikovano kao opasni proizvodi koji predstavljaju ozbiljan rizik i povučeni su sa tržišta, a 19 proizvoda (1.570 komada) su uništeni.

Javno zdravlje

Kad je riječ o javnom zdravlju, domaće zakonodavstvo je djelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU. Prosječni očekivani životni vijek je neznatno porastao sa 76,1 na 76,8 u periodu između 2010-2018. Nastavljeno je sprovođenje master plana o razvoju zdravstva za period 2015-2020, koji ima za cilj pružanje pristupačne i sveobuhvatne zdravstvene zaštite. Iako je budžet za zdravstvo u državi godinama iznad 5% BDP-a, nedostatak fiskalne održivosti i dalje negativno utiče na rad javnih zdrav-

stvenih ustanova, programa i akcija. Prekomjereno propisivanje ljekova je nastavljeno, a propisivanje antibiotika bi trebalo da bude bolje regulisano u cilju sprečavanja antimikrobne rezistencije. Eksterna istraživanja za procjenu korupcije koja utiče na sektor zdravstva su dobila značajnu pažnju javnosti. Kada je riječ o zdravstvenom informacionom sistemu, integrisani informacioni sistem obuhvata sve pružaoce zdravstvenih usluga; u junu 2018. godine Vlada je usvojila Strategiju za razvoj integrisanog zdravstvenog informacionog sistema i eZdravlje za period 2018-2023 koja predviđa formiranje organizacione jedinice u Ministarstvu zdravlja za upravljanje Integrisanim zdravstvenim informacionim sistemom.

Što se tiče oblasti **kontrole duvana**, nacionalno zakonodavstvo je djelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU. Centar za promociju zdravlja u okviru Instituta za javno zdravlje je prikupio podatke za Globalno istraživanje upotrebe duvana kod mladih za 2018. godinu. Zabrana pušenja na javnim mjestima i dalje se ne sprovodi. Maloprodajna cijena duvanskih proizvoda je ponovo smanjena u odnosu na rast početkom 2018. godine, što je dovelo do velikog rasta neprijavljene prodaje.

Kad je riječ o **krvi, tkivima, ćelijama i organima**, Crna Gora je donijela zakonodavstvo u cilju usklađivanja s određenim dijelom pravne tekovine EU o tkivima, krvi i organima. Zavod za transfuziju krvi je dobio dva ISO sertifikata (ISO 9001:2015 za sistem kvaliteta i ISO 27001:2013 za informacionu bezbjednost). Tokom 2018. godine sprovedeno je nekoliko aktivnosti u cilju povećanj svijesti o potrebi dobrovoljnog davanja krvi. Međutim, planirani akcioni plan o materijama ljudskog porijekla još nije završen.

U oblasti **ozbiljnih prekograničnih prijetnji zdravlju**, uključujući i **zarazne bolesti**, domaće zakonodavstvo o zdravstvneoj zaštiti djelimično je usklađeno s pravnom tekovinom EU. Program obavezne imunizacije protiv određenih zaraznih bolesti

za 2018. se sprovodi, ali i dalje zabrinjava što ga dio građana ne poštuje. Početkom 2018, Crna Gora je usvojila akcioni plan o zaraznim bolestima za period 2017-2022 i nominovala osobu za učešće na sastancima o zdravstvenoj bezbjednosti (npr. o ozbiljnim prekograničnim zdravstvenim opasnostima). Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti je donijet u martu 2018, kompletiran pratećim podzakonskim aktima koji su usvojeni u avgustu 2018. Epidemiološke informacije se prikupljaju i razmjenjuju s državama članicama EU. Tokom izvještajnoj perioda, uspostavljena je i akreditovana Nacionalna laboratorija za grip.

U oblasti p**rava pacijenata u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti**, Zakon o zdravstvenom osiguranju je djelimično usklađen s pravnom tekovinom EU. Zakon propisuje da lica koja su osigurana mogu korisititi zdravstvenu zaštitu u državama članicama EU i trećim zemljama i da su troškovi pokriveni zdravstvenim osiguranjem. Međutim, angažovanje organizacije pacijenata u procesu odlučivanja treba da bude ojačano. Institut za javno zdravlje je nadležno za pitanja **eZdravlja**. Pored eZakazivanja, eRecepta i eNalaza, u novembru 2018. je uvedena aplikacija eApoteka.

Nacionalni programi za **skrining kancera** (raka debelog crijeva, grlića materice i dojke) se sprovode. Međutim, nijesu uloženi dovoljni napori koji će garantovati da i djeca mogu biti pregledana na ovaj način i/ili tretirana uuz dužno poštovanje njihovim prava. Treba formirati registre kancera.

Akcioni plan za sprovođenje strategije mentalnog zdravlja za period 2017-2018. se sprovodi. Još uvijek ne postoje nacionalni podaci koji se odnose na dio njege za mentalno zdravlje koje sprovode institucije u odnosu na dio koji za koji postoji njega u zajednici. Psihijatrijska bolnica u Kotoru je tokom 2018. godine angažovala određeni broj specijalista.

Što se tiče **preventivnih mjera**, nisu dostupni podaci o ishrani i fizičkoj aktivnosti. Nije bilo izvještavanja o aktivnostima za

smanjenje **alkoholizma i prevencije alkoloholom izazvanim poremećajima**. Specijalizovane organizacije izvještavaju da se alkohol često prodaje maloljetnicima i da je komunikacija o tome nedovoljna.

U oblasti **sprečavanja zloupotrebe droga i smanjenja štete**, implementira se akcioni plan za sprovođenje strategije sprečavanja zloupotrebe droga za period 2017-2018. Treba ojačati uključenost civilnog društva u Nacionalni savjet za prevenciju zloupotrebe droga i u Nacionalnu komisiju za droge treba.

Što se tiče **zdravstvenih nejednakosti**, pristup uslugama zdravstvene zaštite treba da bude obezbijeđen i dostupan svim posebno osjetljivim grupama, posebno osobama sa invaliditetom, osobama oboljelim od HIV-a, djeci i odraslima koji korise droge, zatvorenicima, ženama koje se bave prostitucijom, pripadnicima LGBTI populacije, interno raseljenim licima i Romima. Regionalno istraživanje o Romima iz 2017. (u organizaciji Svjetske banke, UNDP i EK) pokazuje da 80% romske i egipćanske populacije ima zdravstveno osiguranje. Tri posrednika za Rome rade u tri grada u svojstvu službenika za vezu sa zajednicom i sprovode aktivnosti na terenu. Tokom izvještajnog perioda, sprovedene su dvije operacije promjene pola čije troškove pokriva Fond za zdravstveno osiguranje.

5.29. Poglavlje 29: Carinska unija

Sve zemlje članice Evropske unije dio su Carinske unije i poštuju ista carinska pravila i procedure. To od njih zahtijeva da usklade svoje zakonodavstvo, kao i da imaju adekvatne kapacitete za primjenu i sprovođenje i pristup zajedničkim kompjuterizovanim carinskim sistemima.

Crna Gora je **umjereno spremna** za carinsku uniju i ostvarila je **određeni napredak** tokom izvještajnog perioda djelimično ispunivši prošlogodišnje preporuke.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ dalje unaprijedi pripreme za pristupanje Konvenciji o zajedničkom tranzitnom postupku, uspostavljanjem kompjuterizovanog tranzitnog sistema koji je kompatibilan sa sistemom EU i obezbjeđivanjem adekvatnog broja zaposlenih za njegovu implementaciju;

→ započeti sa sprovođenjem mjera za olakšanje trgovine kako bi se smanjile administrativne neefikasnosti i vrijeme potrebno za carinjenje, i unaprijedila izgradnja kapaciteta u Upravi carina

U pogledu **carinskog zakonodavstva**, stepen usklađenosti s pravnom tekovinom EU je visok. U julu 2018. godine, Crna Gora je usvojila podzakonske akte kojima se uvode izmjene carinskih tarifa za proizvode obuhvaćene Sporazumom Svjetske trgovinske organizacije (STO) o informacionoj tehnologiji, u skladu s državnim protokolom o pristupanju Svjetskoj trgovinskoj organizaciji i Kombinovanoj nomenklaturi EU. U decembru su usvojene izmjene podzakonskih akata koje se odnose na tranzit, klasifikaciju i porijeklo robe, kao i ne-preferencijalno porijeklo, a sa ciljem usklađivanja s Carinskim kodeksom Unije. Izmjene će se primenjivati od jula 2021. godine. Zakonodavstvo o carinskoj tarifi za 2019. godinu je usvojeno u januaru 2019. godine. Pripremljene su izmjene podzakonskih akata o uslovima za dobijanje statusa ovlašćenog privrednog subjekta (AEO), u cilju usklađivanja s Carinskim kodeksom Unije. Usvajanje podzakonskih akata vezanih za Zakon o carinskoj službi za praćenje, presretanje i ispitivanje vozila, putnika i prtljaga, kao i izdavanje upozorenja i naloga ovlašćenih carinskih službenika je u toku.

Regionalna konvencija za Pan-Euro-Mediteranska preferencijalna pravila o porijeklu robe primjenjuje se u Crnoj Gori. Nakon stupanja na snagu Dodatnog protokola 5 CEFTA sporazuma o trgovinskim olakšicama, Uprava carina je u procesu potpisivanja sporazuma s nadležnim upravnim tijelima kako bi se

osigurala efikasna razmjena informacija i uzajamna pomoć u vezi s carinskim procesima. CEFTA protokol o porijeklu, koji uvodi punu kumulaciju i zabranu povraćaja carina, stupio je na snagu i primjenjivaće se od jula 2019. godine.

Potrebno je dalje usaglašavanje u oblasti prekursora droga, bezbjedonosnim aspektima i kontroli izvoza kulturnih dobara. Carinska pravila u Crnoj Gori obuhvataju i niz izuzeća od carina koja nijesu uključena u Carinski kodeks Evropske unije. Naknade se i dalje naplaćuju kamionima u unutrašnjim carinskim terminalima koji se nalaze u objektima u privatnom vlasništvu, što nije u skladu s pravnom tekovinom EU.

Što se tiče **administrativnih i operativnih kapaciteta**, Uprava carina je usvojila svoju Poslovnu strategiju za period 2019-2021. godine i prateći Akcioni plan. Usvajanjem novog nacionalnog zakonodavstva o organizaciji i metodama rada državne uprave u decembru 2018. godine, Uprava carina je prestala da bude organ unutar Ministarstva finansija i stekla je status nezavisnog tijela.

Dalji napredak je postignut ka pristupanju Konvenciji o tranzitu i uspostavljanju novog kompjuterizovanog tranzitnog sistema (NCTS). Tehnički kapaciteti timova za carinsko izvršenje su značajno poboljšani. Uspostavljen je i počeo sa radom centar za obuku carinskih službenika. Pojednostavljene procedure za carinjenje ekspresnih pošiljaka su završene, i čekaju neophodna odobrenja za sprovođenje. Međutim, priprema za akreditaciju carinske laboratorije je zastala i treba da se nastavi. Zapošljavanje osoblja u IT sektoru ostaje izazov koji, ako se ne riješi na odgovarajući način, ugrožava implementaciju NCTS-a i povezanih projekata.

Uprava carina je član Koordinacionog tima za prava intelektualne svojine i učestvuje u zajedničkim aktivnostima radne grupe u cilju suzbijanja i sprečavanja kršenja prava intelektualne svojine. Naplata prihoda tokom 2018. godine pokazuje poveća-

nje od 11% u odnosu na 2017. godinu; međutim, potrebno je uložiti dodatne napore u naplatu carinskog duga, u skladu s preporukama Državne revizorske institucije. Nacionalna strategija trgovinskih olakšica, usvojena u martu 2018. godine, predviđa smanjenje prosječnog vremena za carinjenje za 50% i transakcionih troškova za 20% do kraja 2022. godine.

Uprkos poboljšanjima u kontrolnim objektima u slobodnoj zoni u Luci Bar i nekim nedavnim uspjesima u operacijama protiv krijumčarenja, carinske vlasti još uvijek nisu riješile značajne izazove u kontroli nezakonite trgovine duvanom i trebale bi dodatno ojačati međunarodnu saradnju po ovom pitanju. U tom smislu, Crna Gora je potpisnica Protokola o eliminaciji nezakonite trgovine duvanskim proizvodima od 2017. godine i treba je ohrabriti da se fokusira na njegovo sprovođenje.

5.29. Poglavlje 30: Vanjski odnosi

EU ima zajedničku trgovinsku i komercijalnu politiku prema trećim zemljama baziranu na multilateralnim i bilateralnim sporazumima i autonomnim mjerama. Takođe postoje pravila EU u oblasti razvojne politike i humanitarne pomoći.

*Crna Gora je postigla **dobar nivo spremnosti** u ovoj oblasti. **Određeni napredak** u pogledu preporuka iz 2018. godine je ostvaren usvajanjem zakonodavnog i institucionalnog okvira za međunarodnu razvojnu saradnju i humanitarnu pomoć. Crna Gora je takođe ratifikovala Dodatni protokol 5 CEFTA o trgovinskim olakšicama.*

U narednoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ usvoji zakonodavstvo u skladu s pravnom tekovinom EU koje se odnosi na kontrolu izvoza robe dvostruke namjene;

→ sprovede aktivnosti u okviru višegodišnjeg Akcionog plana za razvoj regionalnog ekonomskog prostora, naročito da sprovede Dodatni protokol 5 CEFTA o trgovinskim olakšicama,

usvoji i sprovede Dodatni protokol 6 CEFTA o trgovini u uslugama te pregovara i obezbijedi najskorije usvajanje Dodatnog protokola 7 CEFTA o rješavanju sporova.

Što se tiče **zajedničke trgovinske politike**, Crna Gora je nastavila da koordinira svoju poziciju i usklađuje svoje politike s EU, uključujući i u okviru Svjetske trgovinske organizacije. U cilju potpunog sprovođenja Sporazuma o trgovinskim olakšicama STO, Vlada je u aprilu 2018. usvojila ambicioznu Strategiju za trgovinske olakšice i Akcioni plan za period 2018-2022. Trebalo bi obezbijediti njihovo pravovremenu sprovođenje i odgovarajuće praćenje, kao i posebnu internetsku stranicu za praćenje razvoja događaja. Crna Gora tek treba da dostavi notifikacije koje se propisuju članovima 1.4., 10.6.2. i 12.2.2. Sporazuma o trgovinskim olakšicama STO. Prvi pregled STO o trgovinskoj politici i praksi Crne Gore uspješno je završen u maju 2018. godine.

U maju 2018. Crna Gora je uskladila svoju domaću kontrolnu listu roba s dvostrukom namjenom sa režimom EU za 2017. za izvoz, prenos, posredovanje i tranzit ovih predmeta. Crna Gora je u procesu finalizovanja novog Zakona o kontroli izvoza robe s dvostrukom namjenom, s ciljem daljeg usklađivanja s pravnom tekovinom EU, te treba da nastavi s unapređenjem administrativnih i kontrolnih kapaciteta. Još uvijek nije donijeta odluka kada je u pitanju apliciranje Crne Gore za učešće u Vasenarskom aranžmanu.

Kako bi se obezbijedilo sprovođenje Zakona o vanjskoj trgovini roba i usluga, Vlada je u oktobru 2018. godine donijela odluku o zabrani izvoza robe koja je usmjerena na oduzimanje života, smrtnu kaznu ili mučenje. Crna Gora ima na snazi zakonodavstvo koje ima za cilj sprovođenje postupka sertifikovanja prema Kimberli procesu, uključujući odredbe o sankcijama.

Nakon usvajanja izmjena i dopuna Zakona o investicionom i razvojnom fondu za regulisanje izdavanja i finansiranja izvoz-

nih kredita, Crna Gora treba da donese potrebne podzakonske akte u skladu s pravnom tekovinom EU.

Crna Gora je nastavila aktivno učešće u CEFTA. Zakon o ratifikaciji Dodatnog protokola 5 o trgovinskim olakšicama unutar CEFTA stupio je na snagu 2018. godine. Dodatni protokol 6 o trgovini uslugama tek treba da se usvoji, dok je za Dodatni protokol 7 Vlada usvojila platformu za pregovore i uspostavila pregovarački tim u septembru 2018. godine. Direktorat za multilateralnu i regionalnu trgovinsku saradnju i ekonomske odnose s inostranstvom, zadužen za pitanja CEFTA i STO, treba da nastavi s jačanjem svojih administrativnih kapaciteta kako bi se omogućilo sprovođenje trgovinskih obaveza.

Crna Gora je finalizovala pregovore o izmjenama i dopunama (o koncesijama u poljoprivredi i trgovini uslugama) Sporazuma o slobodnoj trgovini s Turskom u oktobru 2018, i ratifikacija je u toku. Vlada je u julu 2018. usvojila informaciju o statusu **bilateralnih sporazuma s trećim zemljama** i uspostavila radnu grupu za analizu postojećih sporazuma i razvoj novog modela u skladu s EU i međunarodnim standardima.

Što se tiče **razvojne politike** i **humanitarne pomoći**, Zakon o međunarodnoj razvojnoj saradnji i međunarodnoj humanitarnoj pomoći, koji je usvojen u aprilu 2018. godine djelimično je usklađen s pravnom tekovinom EU, a sredstva su dodijeljena prvim strateškim razvojnim aktivnostima Crne Gore. Potrebno je usvojiti odgovarajuće podzakonske akte kako bi se obezbijedilo dalje usklađivanje u ovoj oblasti, a potrebno je i izraditi bazu podataka projekata koji su dobili podršku donatora, koristeći metodologiju Odbora za razvojnu pomoć OECD-a. Crna Gora je postala članica Međunarodne inicijative za transparentnu pomoć u maju 2018.

Crna Gora treba da nastavi s pripremama u ovom poglavlju u skladu sa svojim opštim Akcionim planom o vanjskim odnosima.

5.31. Poglavlje 31: Vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika

Države članice moraju biti spremne da vode politički dijalog u okviru vanjske bezbjednosne i odbrambene politike, da se usklade sa izjavama EU, učestvuju u djelovanjima EU i da primjenjuju dogovorene restriktivne mjere i sankcije.

Crna Gora je dostigla **dobar nivo spremnosti**. Ostvaren je **određeni napredak** usvajanjem izmjena i dopuna Zakona o međunarodnim **restriktivnim mjerama** kojim su uvedene snažnije i odvraćajuće sankcije. Crna Gora je nastavila da učestvuje u civilnim i vojnim misijama za upravljanje kriznim situacijama, kao i da se usaglašava sa stavovima EU.

Redovan **politički dijalog** između EU i Crne Gore o vanjskoj i bezbjednosnoj politici je nastavljen. Politički dijalog između EU i Crne Gore na teme UN-a je održan u oktobru 2018. Ministarstvo vanjskih poslova i Ministarstvo odbrane Crne Gore raspolažu sa dovoljno struktura kako bi mogli da učestvuju u zajedničkoj vanjskoj i bezbjednosnoj politici i zajedničkoj bezbjednosno-odbrambenoj politici. (Više informacija o bilateralnim odnosima sa drugim zemljama u procesu proširenja i državama članicama EU može se naći u poglavlju *Regionalna pitanja i međunarodne obaveze*).

U oblasti **zajedničke vanjske i bezbjednosne politike (ZVBP)**, Crna Gora podržava Globalnu strategiju za vanjsku i bezbjednosnu politiku Evropske unije. Crna Gora je nastavila da se usaglašava sa svim relevantnim deklaracijama visokih zvaničnika EU i odlukama Savjeta (100% usaglašenosti). Izmjene i dopune Zakona o međunarodnim **restriktivnim mjerama** usvojene su u julu 2018. omogućavajući zamrzavanje imovine osobama sa nacionalne liste pravnih i fizičkih lica koji su označeni kao teroristi (ili njihovi finansijeri), kao i snažnije i odvraćujuće sankcije.

Država i dalje održava **bilateralni sporazum o imunitetu** sa Sjedinjenim Američkim Državama, kojim se daje izuzeće za državljane SAD od jurisdikcije **Međunarodnog krivičnog suda**. Na taj način, Crna Gora nije usklađena sa zajedničkim stavovima EU o integritetu Rimskog statuta ili s principima EU o bilateralnim sporazumima o imunitetu.

Crna Gora učestvuje u pojedinim, ali i dalje ne svim, međunarodnim aranžmanima i instrumentima za **neproliferaciju**. Strategija za neproliferaciju oružja za masovno uništenje je usvojena, a osnovano je i tijelo za praćenje implementacije strategije. Izrada Prvog izvještaja o realizaciji je još uvijek u toku.

Nova Strategija za suzbijanje nedozvoljenog posjedovanja, zloupotrebe i trgovine malokalibarskim i lakim oružjem i municijom (2019-2025) sa Akcionim planom usvojena je u decembru 2018. Uspostavljen je odgovarajući nacionalni sistem registracije i baza podataka.

Kada je riječ o **saradnji sa međunarodnim organizacijama**, u toku je proces adaptacije NATO standardima u Crnoj Gori (Crna Gora je 29. država članica NATO saveza).

U oblasti **bezbjednosnih** mjera, bezbjednosni sporazum između EU i Crne Gore o razmjeni i zaštiti tajnih podataka i dalje se nesmetano primjenjuje uglavnom kroz razmjenu tajnih podataka koji se odnose na vojne i civilne misije i operacije EU, kao i izdavanje sigurnosnih dozvola za osoblje (PSC).

Crna Gora nastavlja aktivno da učestvuje u **vojnim misijama upravljanja kriznim situacijama u okviru Zajedničke bezbjednosne i odbrambene politike (ZBOP)**, posebno EUTM Mali i EU NAVFOR Atalanta. Crna Gora je nastavila da učestvuje u operacijama UN-a, posebno UNFICYP i MINURSO. Nakon što je krajem 2014. istekao mandat misiji Međunarodnih snaga za bezbjednosnu pomoć (ISAF) u Avganistanu, predstavnici Vojske Crne Gore nastavili su da služe u NATO misiji „Odlučna podrška“.U julu 2018. Skupština je donijela odluku o

učešću dva službenika u misiji KFOR-a na Kosovu, prvi oficir upućen je u oktobru 2018.

Crna Gora je u januaru 2019. podnijela zvaničnu aplikaciju da učestvuje u istraživanju EU o hibridnim rizicima kako bi identifikovala ključne slabosti i dobila pomoć kroz EU instrumente da izgradi kapacitete odnosno jača otpornost u odnosu na hibridne opasnosti. Istraživanje je pokrenuto sa Ministarstvom odbrane u februaru 2019.

5.32. Poglavlje 32: Finansijska kontrola

EU promoviše reformu nacionalnih sistema upravljanja u cilju povećanja odgovornosti rukovodilaca i pravilnog finansijskog upravljanja nacionalnim prihodima i rashodima. Pravila finansijske kontrole takođe štite finansijske interese EU od prevara u upravljanju sredstvima EU i euro od falsifikovanja.

*Crna Gora je **umjereno spremna** u oblasti finansijske kontrole. Postignut je **određeni napredak** usvajanjem Zakona o upravljanju i unutrašnjim kontrolama u javnom sektoru i podzakonske regulative koja se odnosi na zaštitu eura od falsifikovanja. Potrebni su dalji napori za rješavanje pitanja odgovornosti rukovodilaca i jačanje funkcionisanja unutrašnje kontrole i interne revizije. Politička podrška na visokom nivou će i dalje biti korisna za sprovođenje reformi unutrašnje finansijske kontrole javnog sektora na svim nivoima uprave i državnih preduzeća. Budući da je postignut samo djelimičan napredak u implementaciji preporuka Komisije iz 2018. godine, one u velikoj mjeri ostaju važeće.*

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ usvoji i započne sprovođenje strategije za unapređenje sistema upravljanja i unutrašnje finansijske kontrole u javnom sektoru (PIFC dokument);

→ obezbijedi usvajanje metodologije eksterne revizije koja je

u potpunosti usklađena sa Međunarodnim standardima vrhovnih revizorskih institucija (ISSAI);

→ znatno ojača koordinacione kapacitete Službe za borbu protiv prevara.

Unutrašnja finansijska kontrola u javnom sektoru

Strateški okvir je djelimično uspostavljen. U cilju obezbjeđivanja konkretnog pristupa u politici usmjerenog na odgovornost rukovodilaca, potrebno je usvojiti planiranu strategiju za unapređenje upravljanja i unutrašnje kontrole u javnom sektoru 2019-2023. Jedan broj uslova koji omogućavaju sprovođenje PIFC je uključen u Strategiju za reformu javne uprave i Program reforme finansijskog upravljanja u javnom sektoru 2016-2020. Izrada nacrta dokumenta o odgovornosti rukovodilaca se koordinira sa drugim reformama, a praćenje i izvještavanje je predviđeno nakon njegovog usvajanja.

Odgovornost rukovodilaca u okviru institucija je definisana Zakonom o upravljanju i unutrašnjoj kontroli, koji je donijet u novembru 2018. Mehanizmi odgovornosti između ministarstava i njima podređenih organa su unaprijeđeni novim Zakonom o državnoj upravi. Međutim, praktično sprovođenje odgovornosti rukovodilaca u okviru institucija još uvijek treba posebno definisati u planiranoj strategiji za unapređenje upravljanja i unutrašnje kontrole u javnom sektoru i nakon toga sprovesti u praksi. Kultura rukovođenja u javnom sektoru izgleda vrlo centralizovana pri čemu se malo ovlašćenja za odlučivanje i budžetiranje u okviru institucija delegira srednjem rukovodnom sloju. Odgovornost rukovodilaca je dalje ograničena primarnim fokusom na usklađenost, a manje na rezultate rada. (V. Reformu javne uprave).

Unutrašnja kontrola je regulisana u skladu sa međunarodnim standardima u Zakonu o upravljanju i unutrašnjoj kontroli. Priručnik o finansijskom upravljanju i kontroli je donijet.

Međutim, pravo i djelotvorno funkcionisanje unutrašnje kontrole, posebno u dijelu upravljanja rizikom, još uvijek se ne primjenjuje dosljedno kroz sve budžetske jedinice. Centralizovana funkcija budžetske inspekcije u Ministarstvu finansija nije u potpunosti operativna.

Praksa interne revizije je uređena u skladu s međunarodnim standardima. Međutim, nisu sve institucije koje je trebalo da uspotave jedinicu unutrašnje revizije to i učinile. Mnoge jedinice interne revizije su uspostavljene, ali nemaju dovoljno zaposlenih. Potrebno je poboljšati blagovremenu stopu sprovođenja preporuka o unutrašnjoj reviziji. Crna Gora je uspostavila Nacionalni plan obuke i razvoja unutrašnje revizije.

Centralna jedinica za harmonizaciju pri Ministarstvu finansija odgovorna je za razvoj i metodološko usmjeravanje i obuku o PIFC, kao i praćenje i izvještavanje o sprovođenju PIFC. Ona je počela da sprovodi unutrašnje procjene kvaliteta. Centralna jedinica priprema godišnji izvještaj o PIFC koji sadrži zaključke za usvajanje na Vladi, nakon čega prati sprovođenje tih zaključaka i izvještava o tome u sljedećem godišnjem izvještaju.

Eksterna revizija

Ustavni i pravni okvir Crne Gore obezbjeđuje nezavisnost Državne revizorske institucije (DRI), u skladu sa standardima INTOSAI. Iako je tokom izvještajnog perioda zaposleno sedam osoba, DRI se i dalje suočava sa izazovima institucionalnih kapaciteta. DRI nastavlja da sprovodi svoj Strateški plan razvoja 2018-2022.

U cilju **poboljšanja kvaliteta revizorskog rada**, DRI je u septembru 2018. usvojila metodologiju revizije završnog računa državnog budžeta Crne Gore, u skladu sa strateškim planom razvoja 2018-2022. DRI treba da usvoji metodologiju eksterne revizije koja je u potpunosti usklađena sa Standardima INTOSAI. U cilju poboljšanja revizorskog rada, DRI je uspostavila sektor koji

je zadužen za poslove revizije učinka. Tokom 2018, DRI je sprovela četiri revizije učinka, kao i tokom 2017. godine.

Da bi se ojačao **uticaj revizorskog rada**, Skupština i DRI su potpisali memorandum o razumijevanju u maju 2018. godine, s ciljem poboljšanja postupanja u skladu sa revizorskim izvještajima. Potpisan je protokol sa Vrhovnim državnim tužiocem 2018. Godine o radu sa sumnjivim ilegalnim djelovanjima otkrivenim tokom revizija DRI. Skupština samo djelimično koristi izvještaje DRI; međutim, zakon o DRI poziva Skupštinu da odluči o predloženim mjerama i vremenskim ograničenjima za sprovođenje preporuka DRI koje se tiču Završnog računa. DRI preduzima dalje revizije o sprovođenju njenih preporuka.

Zaštita finansijskih interesa EU

Usklađenost crnogorskog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU je na visokom nivou, ali Crna Gora i dalje treba da donese odredbe krivičnog zakonika kako bi se obezbijedila potpuna usklađenost sa Direktivom 2017/1371 o borbi protiv prevara na štetu finansijskih interesa EU. Nacionalna strategija za borbu protiv prevara 2019-2021 treba da se usvoji kako bi obezbijedila strateški osnov za unapređenje kapaciteta nacionalne **Kancelarije za borbu protiv prevara (AFCOS)** i ukupno funkcionisanje AFCOS mreže. Crna Gora **sarađuje sa Evropskom komisijom** tokom istraga i izvještaja EK o utvrđenim nepravilnostima. Od 2012. godine, Crna Gora je prijavila 42 slučaja preko elektronskog sistema upravljanja nepravilnostima, uključujući i šest slučajeva u 2018. i 27 u prva dva mjeseca 2019. Crna Gora i dalje treba da uspostavi solidan bilans ostvarenih rezultata u istragama i prijavama nepravilnosti.

Zaštita eura od falsifikovanja

Crna Gora je dostigla visok nivo **usklađenosti** s pravnom tekovinom EU. Tokom 2018. godine, Centralna banka je usvojila

nekoliko podzakonskih akata, prije svega o medaljama i tokenima sličnim kovanicama eura, (ii) o rukovanju sumnjivim novčanicama i kovanicama eura, i o autentičnosti i provjeri pogodnosti i recirkulaciji novčanica i kovanica eura. Centralna banka ima neophodan kapacitet za **tehničku analizu** i obezbjeđuje redovne obuke za lica koja rukuju gotovinom, policiju i tužilaštvo. Centralna banka je zaključila **sporazume o saradnji** s EK i Evropskom centralnom bankom i sarađuje sa relevantnim inostranim institucijama. Crna Gora nastavlja da učestvuje u akcijama programa Pericles 2020.

5.33. Poglavlje 33: Finansijske i budžetske odredbe

U ovom poglavlju sadržana su pravila o finansiranju budžeta EU (sopstvena sredstva). Ta sredstva uglavnom se sastoje od i) doprinosa iz bruto nacionalnog dohotka svake države članice, ii) carinskih dažbina, i iii) sredstava iz poreza na dodatu vrijednost. Države članice moraju da imaju odgovarajući administrativni kapacitet za adekvatnu koordinaciju i obezbjeđivanje ispravnog obračunavanja, naplate, plaćanja i kontrole sopstvenih sredstava.

*Pripreme u ovoj oblasti su u **ranoj fazi. Ostvaren je ograničen napredak** u jačanju administrativnih kapaciteta za koordinaciju i upravljaanje sopstvenim sredstvima, i potrebni su dalji napori kako bi se uspostavila solidna institucionalna organizacija i snažna međuresorna saradnja između svih institucija i organa uključenih u primjenu sistema sopstvenih sredstava. Preporuke iz 2018. i dalje važe.*

Stoga, u predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ unaprijedi usklađenost pravnog okvira i administrativnih pravila za sistem sopstvenih sredstava i PDV s pravnom tekovinom EU; i da poštuje obaveze preuzete u okviru tehničke podrške i programa praćenja sopstvenih sredstava;

→ ažurira i u potpunosti sprovede akcioni plan za sistem sopstvenih sredstava;

→ obezbijedi adekvatne kapacitete u Direkciji za koordinaciju i upravljanje sopstvenim sredstvima EU i svih institucija uključenih u sistem sopstvenih sredstava.

Pravni okvir Crne Gore za sistem sopstvenih sredstava treba u potpunosti uskladiti s pravnom tekovinom EU.

Što se tiče **tradicionalnih sopstvenih sredstava**, ranije planirani akcioni plan nije usvojen. Revidirani akcioni plan za sistem sopstvenih sredstava je usvojen u proljeće 2019. Potrebno je uložiti značajne napore da se obezbijedi njegovo puno sprovođenje.

Što se tiče sredstava iz **poreza na dodatu vrijednost**, izmijenjeni Zakon o PDV je djelimično usklađen s pravnom tekovinom EU. Potrebno je dalje usklađivanje u dijelu snabdijevanja robom, poreskih obveznika i osnovice PDV, izuzeća od plaćanja PDV u javnom interesu i izdavanja faktura.

Što se tiče **sredstava iz bruto nacionalnog dohotka**, BDP Crne Gore se računa prema metodologiji Evropskog sistema nacionalnih i regionalnih računa (ESA 2010).

Što se tiče **administrativne infrastukture**, potrebno je izraditi sveobuhvatan plan potreba za obukom i obezbijediti izgradnju kapaciteta Direktorata za budžet, posebno u Direkciji za koordinaciju i upravljanje sopstvenim sredstvima EU, kao i za sve institucije uključene u sistem sopstvenih sredstava.

ANEKS I – ODNOSI IZMEĐU EU I CRNE GORE

U okviru **pregovora o pristupanju**, do maja 2019. godine, otvoreno je 32 poglavlja, uključujući poglavlja 23 i 24 o vladavini prava, od kojih su tri, tj. Nauka i istraživanje, Obrazovanje i kultura i Vanjski odnosi, privremeno zatvorena.

Crna Gora učestvuje u **Procesu stabilizacije i pridruživanja**. Sve u svemu, Crna Gora je nastavila da sprovodi svoje obaveze u skladu sa **Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju** (SSP).

Redovni politički i ekonomski dijalog između EU i Crne Gore nastavljen je kroz strukture SSP. Savjet za stabilizaciju i pridruživanje sastao se u junu 2018. godine, a Odbor za stabilizaciju i pridruživanje u decembru 2018. Tokom cijelog perioda održavani su redovni sastanci pododbora. U novembru 2018. i u martu 2019. godine. održana su dva sastanka Parlamentarnog odbora za stabilizaciju i pridruživanje.

Crna Gora učestvuje u ministarskom dijalogu između ministara ekonomije i finansija EU i zemalja kandidata, koji ima za cilj da pomogne postepenom ispunjavaju ekonomskih kriterijuma za pristupanje i bolje pripremljeniosti u smislu ekonomskih reformi, konkurentnosti i otvaranja novih radnih mjesta. Najnoviji sastanak održan je 17. maja 2019. godine, kada su usvojene zajedničke preporuke.

Vizna liberalizacija za građane Crne Gore koja putuju u Šengen zonu na snazi je od decembra 2009. godine. Kao dio mehanizma za praćenje koji je uspostavljen nakon liberalizacije viznog režima, Komisija redovno ocjenjuje napredak koji je država ostvarila u sprovođenju reformi uvedenih u okviru mape puta za vize. Mehanizam za praćenje takođe uključuje mehanizam upozorenja kako bi se spriječile zloupotrebe, koji koordinira Agencija za evropsku graničnu i obalsku stražu. Komisija

redovno podnosi izvještaje o praćenju nakon vizne liberalizacije Evropskom parlamentu i Savjetu. **Sporazum o readmisiji** između Evropske unije i Crne Gore na snazi je od 2008. godine.

Crna Gora trenutno koristi finansijsku pomoć EU u okviru Instrumenta za pretpristupnu pomoć (IPA) sa okvirnim iznosom izdvojenih sredstava od 279,5 miliona eura za period 2014-2020, od čega je gotovo 197 miliona eura već programirano u periodu 2014-2018, na osnovu prioriteta navedenih u Indikativnom strateškom dokumentu. Akcioni program za 2018. predvidio je 28,2 miliona eura za reforme i investicije u oblasti vladavine prava i osnovnih prava, poljoprivrede i ruralnog razvoja. Tokom 2018. godine, Crna Gora je koristila dodatnih 8 miliona eura, nakon što je dobila nagradu za učinak u okviru srednjoročnog pregleda Indikativnog strateškog dokumenta. Ova dodatna sredstva dodijeljena su socijalnim oblastima, sa posebnim fokusom na zdravstveni sektor.

Crna Gora i dalje koristi podršku u okviru multikorisničkih i regionalnih programa IPA programa i dalje učestvuje u četiri programa prekogranične saradnje sa susjednim zemljama Zapadnog Balkana i programima transnacionalne saradnje sa državama članicama u okviru Evropskog fonda za regionalni razvoj i Jadranskog prekograničnog programa IPA.

Crna Gora i dalje učestvuje u sljedećim programima EU, uz podršku IPA: Erasmus +, Kreativna Evropa (Kultura i mediji), Zapošljavanje i socijalne inovacije, Horizont 2020, Carine 2020, Fiscalis 2020, Program za podsticanje konkurentnosti malih i srednjih preduzeća (COSME). Crna Gora takođe učestvuje sa sopstvenim sredstvima u Programu EU za pravosuđe.

ANEKS II – Statistički aneks
STATISTIČKI PODACI
(na dan 29. 04. 2019.)
Crna Gora

Osnovni podaci	Napo-mena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Stanovništvo (u hiljadama)		613.1	620.9	621.5	622.1	622.2	622.4
Ukupna površina države (km^2)		13 812	13 812	13 812	13 812	13 812	13 812

Nacionalni računi	Napo-mena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Bruto domaći proizvod (BDP) (u milionima eura)		2 170	3 363	3 458	3 655	3 954	4 299
BDP (euro po glavi stanovnika)		3 500	5 400	5 600	5 900	6 400	6 900
BDP po glavi stanovnika (iskazan preko standarda kupovne moći (SKM))		8 500	10 900	11 300	12 300	13 000	13 700

BDP po glavi stanovnika (iskazan preko SKM), u odnosu na EU prosjek (EU-28=100)		35	41	41	42	45	46
Stopa rasta realnog BDP-a: promjena u BDP-u od prethodne godine(%)		:	3.5	1.8	3.4	2.9	4.7
Rast zaposlenosti (podaci nacionalnih računa), u odnosu na prethodnu godinu (%)		:	:	:	:	:	:
Rast produktivnosti radne snage: rast BDP-a (u obimu) po zaposlenom licu, u odnosu na prethodnu godinu (%)		:	:	:	:	:	:
Jedinični rast troškova rada, u odnsou na prethodnu godinu (%)		:	:	:	:	:	:
** trogodišnja promjena (T/T-3) u nominalnom indeksu rasta jediničnih troškova radne snage (2010=100)		:	:	:	:	:	:
Produktivnost radne snage po zaposlenom: BDP (u SKM) po zaposlenom licu u odnosu na prosjek EU (EU-28=100)		:	:	:	:	:	:
Bruto dodata vrijednost po glavnim sektorima							
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo (%)		10.0	9.8	10.0	9.79	9.0	8.4
Industrija (%)		17.3	14.3	13.5	12.8	12.2	11.2
Građevinarstvo (%)		4.3	4.5	4.2	4.5	6.7	8.2
Usluge (%)		68.4	71.4	72.3	73	72.1	72.2
Troškovi finalne potrošnje, kao učešće u BDP-u (%)		112.9	100.5	99.6	98.4	96.4	93.2
Bruto investicije u osnovna sredstva, kao učešće u BDP-u (%)		22.8	20.2	19.0	20.1	24.7	26.9
Promjene u zalihama, kao učešće u BDP-u (%)		1.1	-0.6	1.2	-0.1	1.4	3.3

Izvoz roba i usluga, u odnosu na BDP (%)		40.6	41.3	40.1	42.1	40.6	41.1
Uvoz robe i usluga, u odnosu na BDP (%)		77.4	61.4	60.0	60.6	63.1	64.5
Bruto investicije opšteg sektora države u osnovna sredstva, kao procenat BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Poslovanje	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Indeks obima industrijske proizvodnje (2010 = 100)		128.1	92.3s	81.8s	88.3s	84.4s	81.8s
Broj aktivnih privrednih društava (broj)		:	:	:	:	:	:
Stopa osnivanja novih preduzeća: broj osnovanih novih preduzeća u referentnom periodu (t) podijeljen sa brojem preduzeća aktivnih u t (%)		:	16.2	14.5	14.9	13.1	:
Stopa zatvorenih preduzeća: broj zatvorenih preduzeća u referentnom periodu (t) podijeljen sa brojem preduzeća aktivnih u t (%)		:	4.3	9.1	7.6	6.1	:
Lica zaposlena u MSP kao udio u broju svih zaposlenih lica (u nefinansijskoj privredi) (%)		:	:	:	:	:	
Dodata vrijednost MSP (u nefinansijskoj privredi) (u milionima eura)		:	811	869	912	1 071	1 220
Ukupna dodata vrijednost (u nefinansijskoj privredi) (u milionima eura)		:	1 271	1 308	1 336	1 530	1 780
Stopa inflacije i cijene stanova	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Harmonizovani indeks potrošačkih cijena (HCPI), promjena u odnosu na prethodnu godinu (%)	1)	2.1	1.8b	-0.5	1.4	0.1	2.8
** Godišnja promjena u deflacioniranom indeksu cijena stanova (2010=100)		:	:	:	:	:	:

Platni bilans	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Platni bilans: ukupno tekući račun (u milionima eura)	2)	-674	-383	-429	-402	-642	-692
Platni bilans tekući račun: spoljno-trgovinski bilans (u milionima eura)	2)	-966	-1 329	-1 376	-1 464	-1 658	-1 860
Platni bilans tekući račun: neto usluge (u milionima eura)	2)	166	653	690	789	769	852
Platni bilans tekući račun: neto bilans primarnih prihoda (u milionima eura)	2)	36	66	46	80	35	88
Platni bilans tekući račun: neto bilans sekundarnih prihoda (u milionima eura)	2)	90	227	211	193	212	228
Neto bilans primarnih i sekundarnih prihoda: od čega državni transferi (u milionima eura)	2)	7	22	24	4	24	21
** pokretni prosjek tekućeg računa u odnosu na BDP za prethodne 3 godine (%)		:	-13.8	-13	-11.6	-13.2	-14.4
** Petogodišnja promjena udjela svjetskog izvoza roba i usluga (%)		:	:	:	:	:	:
Neto bilans (ulaznih - izlaznih) stranih direktnih investicija (SDI) (u milionima eura)		469.7	323.9	353.9	619.3	371.6	484.3
Strane direktne investicije (SDI) u inostranstvu (u milionima eura)		26.1	13.0	20.7	11.1	-167.0	10.1
od čega SDI u privredama zemalja EU-28 koje podnose izvještaje (milioni eura)		2.5	11.1	14.9	8.8	-1.8	-4.3
Strane direktne investicije u privredi zemlje koja podnosi izvještaj (u milionima eura)		495.8	336.9	374.6	630.3	204.5	494.4
od čega SDI privreda zemalja EU-28 u privredi zemlje koja podnosi izvještaj (u milionima eura)		303.0	79.8	117.4	411.8	-27.4	169.7
**Neto pozicija međunarodnih investicija, u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Godišnje stope promjene u bruto prilivu doznaka (u nacionalnoj valuti) od radnika migranata (%)	2)	-43.6	2.1	-6.7	-2.3	-2.8	7.7

Javne finansije	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
***Deficit/suficit opšteg državnog sektora, u odnosu na BDP (%)		3.4	-5.2	-3.1	-7.4	-2.8	-5.6
***Bruto dug opšteg državnog sektora u odnosu na BDP (%)		32.3	57.5	59.9	66.2	64.4	64.2
Ukupni državni prihodi, kao procenat BDP-a (%)		45.6	42.6	44.8	41.7	42.6	41.5
Ukupni državni rashodi, kao procenat BDP-a (%)		42.3	47.2	47.7	50.0	46.2	46.8
Finansijski indikatori	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Bruto spoljni dug ukupne privrede, u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Bruto spoljni dug ukupne privrede, u odnosu na ukupan izvoz (%)	3)	:	:	:	:	:	:
Novčana masa: M1 (novčanice, novčići, prekonoćna oročenja, u milionima eura)	4)	484	:	:	:	:	:
Novčana masa: M2 (M1 plus depoziti sa rokom dospijeća do dvije godine, u milionima eura)	5)	1 099	:	:	:	:	:
Novčana masa: M3 (M2 plus utrživi instrumenti, u milionima eura)	6)	1 587	:	:	:	:	:
Ukupan zajam monetarnih finansijskih institucija građanima (konsolidovan) (u milionima eura)		843	1 985	1 929	1 956	2 075	2 291
** Godišnja promjena u pasivi finansijskog sektora (%)		:	:	:	:	:	:
** Privatni kreditni tok, konsolidovan, u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:

** Privatni dug, konsolidovan, u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Kamatne stope: dnevna novčana stopa, godišnje (%)		:	:	:	:	:	:
Aktivna kamatna stopa (godinu dana), godišnje (%)	7)	10.34	9.36	9.22	8.53	7.45	6.81
Kamatna stopa na depozit (godinu dana), godišnje (%)	7)	:	2.54	1.86	1.23	0.93	0.69
Kurs eura: prosjek perioda (1 euro = ... domaća valuta)		1	1	1	1	1	1
Trgovinski ponderisani indeks efektivnog deviznog kursa, 42 zemlje (2005 = 100)		:	:	:	:	:	:
** 3-godišnja promjena (T/T-3) u trgovinski ponderisanom indeksu efektivnog deviznog kursa, 42 zemlje (2005 = 100)		:	:	:	:	:	:
Vrijednost rezervnih sredstava (uključujući zlato) (u milionima eura)		329	424	545	674	803	898
Spoljna trgovina robom	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Vrijednost uvoza: sva roba, svi partneri (u milionima eura)		1 457	1 773	1 784	1 842	2 062	2 304
Vrijednost izvoza: sva roba, svi partneri (u milionima eura)		441	376	333	317	326	371
Trgovinski bilans - sva roba, svi partneri (u milionima eura)		-1 016	-1 398	-1 451	-1 524	-1 736	-1 932
Uslovi trgovine (indeks izvoznih cijena / indeks uvoznih cijena*100) (broj)	8)	:	102	101	101	98	105
Učešće izvoza u zemlje EU-28 u vrijednosti ukupnog izvoza (%)		68.33	41.5	35.7	35.6	37.4	34.8
Učešće uvoza iz zemalja EU-28 u vrijednosti ukupnog uvoza (%)		51.8	44.2	45.8	41.3	48.2	47.4

Demografija	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Gruba stopa prirodne promjene stanovništva (prirodna stopa rasta): broj rođenih minus broj umrlih (na hiljadu stanovnika)		2.5	2.5b	2.4	1.7	1.8	1.5
Stopa smrtnosti kod djece mlađe od jedne godine (na hiljadu živorođenih)		11.0	4.4	4.9	2.2	3.4	1.3
Očekivani životni vijek pri rođenju: muškarci (godine)		71.4	74.1	74.1	74.4	74.1	73.9
Očekivani životni vijek pri rođenju: žene (godina)		76.4	79.0	78.9	78.6	78.9	79.2
Tržište rada	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Stopa ekonomske aktivnosti za lica starosti od 20 do 64 godine: procenat stanovništva od 20 do 64 godine koji je ekonomski aktivan (%)		65.5	65.1	67.6	68.5	69.1	69.3
*Stopa zaposlenosti za lica starosti od 20-64 godina: procenat stanovnika od 20 do 64 godine koji su zaposleni (%)		47.1	52.6	55.6	56.7	57.1	58.2
Stopa zaposlenosti muškaraca za lica starosti od 20 do 64 godine (%)		55.0	57.8	61.4	61.9	63.0	65.2
Stopa zaposlenosti žena za lica starosti od 20 do 64 godine (%)		39.9	47.5	49.4	51.5	51.3	51.4
Stopa zaposlenosti za lica starosti od 55 do 64 godine: procenat stanovnika od 55 do 64 godine koji su zaposleni (%)		23.1	38.7	38.7	40.0	41.2	43.7

Zapošljavanje po glavnim sektorima							
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo (%)		:	4.5	5.7	7.7	7.7	7.9
Industrija (%)		:	11.9	11.1	10.8	9.8	9.5
Građevinarstvo (%)		:	5.9	6.5	6.6	7.7	7.6
Usluge (%)		:	77.7	76.8	74.8	74.8	75.0
Zaposleni u javnom sektoru kao udio u ukupnoj zaposlenosti, lica starosti 20-64 godine(%)	9)	:	36.0	32.8	32.4	31.2	32.6
Zaposleni u privatnom sektoru kao udio u ukupnoj zaposlenosti, lica starosti 20-64 godine (%)	10)	:	47.7	48.2	46.6	47.0	45.5
Stopa nezaposlenosti: procenat radne snage koja je nezaposlena (%)		29.6	19.5	18.0	17.5	17.8	16.1
Stopa nezaposlenosti za muškarce (%)		29.1	20.1	17.8	17.7	18.3	15.4
Stopa nezaposlenosti za žene (%)		30.1	18.8	18.2	17.3	17.1	16.9
Stopa nezaposlenosti mladih: procenat radne snage od 15 do 24 godine koja je nezaposlena (%)		59.5	41.6	35.8	37.6	35.9	31.7
Stopa dugoročne nezaposlenosti: procenat radne snage koja je nezaposlena 12 mjeseci i duže (%)		:	16.0	14.0	13.6	13.4	12.4
Stopa nezaposlenosti za lica (starosti od 25 do 64 godine) koja su završila najnižu srednju školu (nivo 0-2 Međunarodne standardne klasifikacije obrazovanja(ISCED)) (%)		:	39.7	32.8	28.7	22.1	21.7
Stopa nezaposlenosti za lica (starosti od 25 do 64 godine) koja su završila tercijarni nivo obrazovanja (nivo 5-8 Međunarodne standardne klasifikacije obrazovanja (ISCED)) (%)		:	9.0	9.0	9.4	11.5	10.7

Socijalna kohezija	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Prosječne nominalne mjesečne zarade i plate (domaća valuta)		213	487	479	480	499	510
Indeks realnih zarada i plata (indeks nominalnih zarada i plata podijeljen indeksom inflacije) (2010 = 100)		69.2	91.2	91.4	90.6	94.4	94.2
GINI koeficijent		:	38	36	36	36	37p
Jaz siromaštva		:	39.7	32.8	36.6	35.6	34.0p
*Rano odustajanje od obrazovanja i obuke: procenat stanovništva starosne dobi od 18-24 godine sa najnižim srednjim obrazovanjem koji nisu obuhvaćeni daljim obrazovanjem ili usavršavanjem (%)		:	5.8	5.1	5.7	5.5	5.4
Životni standard	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Broj putničkih automobila u odnosu na broj stanovnika (broj na hiljadu stanovnika)		248.9	288.3	280.1	282.8	296.9	310.5
Broj pretplata za mobilne telefone u odnosu na broj stanovnika (broj na hiljadu stanovnika)		1 127.4	1 605.4b	1 630,3	1 620,1	1 632,5	1 636,7
Pokrivenost mobilnim širokopojasnim pristupom (na 100 stanovnika)		:	13	10	9	9	11
Fiksna pokrivenost širokopojasnim pristupom (na 100 stanovinika)		:	15	17	18	19	22
Infrastruktura	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Gustina željezničke mreže (linije u radu na hiljadu km^2)		18.4	18.4	18.4	18.4	18.4	18.4
Dužina autoputeva (u kilometrima)		0	0	0	0	0	0

Inovacije i istraživanje	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Javna potrošnja za obrazovanje u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:
*Bruto domaća potrošnja za istraživanje i razvoj u odnosu na BDP (%)		1.23	0.37	0.36	0.37	0.32	:
Izdvajanja iz državnog budžeta ili izdaci za istraživanje i razvoj, kao procenat BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Procenat domaćinstava koja imaju pristup internetu kod kuće (%)		:	55.8e	63.6e	67.5e	69.8e	70.6e

Životna sredina	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
* Indeks emisije gasova sa efektom staklene bašte, ekvivalent CO_2 (1990=100)		82.5	56.3	54.6	57.6	:	:
Energetski intenzitet privrede (kg ekvivalenta nafte po BDP na 1.000 eura u stalnim cijenama za 2010. godine)		:	306.4	294.7	301.2	280.6	281.5p
Električna energija proizvedena iz obnovljivih izvora u odnosu na bruto potrošnju električne energije (%)		36.4	72.3	52.2	43.1	54.4	31.6
Udio drumskog saobraćaja u unutrašnjem teretnom saobraćaju (na osnovu tonskih kilometara) (%)	11)	28.5	100.0b	100.0	80.8	58.5	39.0

Energetika	Napomena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Primarna proizvodnja svih energetskih proizvoda (hiljadama tona ekvivalenta nafte (TEN))		629	762	692	716	660	631
Primarna proizvodnja sirove nafte (u hiljadama TEN)		0	0	0	0	0	0

Primarna proizvodnja čvrstih goriva (u hiljadama TEN)		330	372	364	390	308	324
Primarna proizvodnja gasa (u hiljadama TEN)		0	0	0	0	0	0
Neto uvoz svih energenata (u hiljadama TEN)		518	234	291	306	343	418
Bruto unutrašnja potrošnja energije (u hiljadama TEN)		1 152	996	975	1 030	988	1 038
Bruto proizvodnja električne energije (hiljadu GWh)		2 952	3 945	3 173	3 003	3 141	2 483
Poljoprivreda	Napo-mena	2006	2013	2014	2015	2016	2017
Indeks obima poljoprivredne proizvodnje roba i usluga (po proizvodnim cijenama) (2010 = 100)		:	:	:	:	:	:
Iskorišćena poljoprivredna površina (u hiljadama hektara)	12)	517	223b	230	231	256p	256p
Broj stoke: živa goveda (u hiljadama grla, kraj perioda)	13)	115	89	94	92	89p	87p
Broj stoke: žive svinje (u hiljadama grla, kraj perioda)	13)	13	21	22	25	56p	25p
Broj stoke: žive ovce i žive koze (u hiljadama grla, kraj perioda)	13)	:	220	237	224	223p	219p
Raspoloživo sirovo mlijeko na gazdinstvima (u hiljadama tona)	14)	178	182	192	183	181p	182p
Proizvodnja usjeva koji se žanju: žitarice (uključujući pirinač) (u hiljadama tona)		:	8	8	7	8p	8p
Proizvodnja usjeva koji se beru: šećerna repa (u hiljadama tona)		:	0	0	0	0	0
Proizvodnja usjeva koji se beru: povrće (u hiljadama tona)	15)	:	42	44	51	43p	42p

: = nije dostupno
b = razvrstano u serije
e = procjena
p = privremeno
s = procjena Eurostat-a
u = niska pouzdanost
* = indikator Evropa 2020
** = indikator za makroekonomsku neravnotežu (MIP)
*** = Podaci o državnom deficitu i dugu zemalja proširenja objavljuju se u formi u kojoj su dostavljeni i ne garantuje se njihov kvalitet i pridržavanje pravila o naknadama i drugim primanjima zaposlenih

Fusnote

1) 2006: Indeks potrošačkih cijena.
2) 2006: na osnovu petog izdanja priručnika o platnom bilansu (BPM5).
3) Nacionalna definicija M0, koja obuhvata bankarske depozite kod CBCG (račun poravnanja i računa obavezne rezerve) i procenjeni iznos gotovog novca u opticaju.
4) Nacionalna definicija M11, koja obuhvata M0 plus depozite po viđenju nebankarskog sektora koji se drže kod banaka i CBCG, u EUR i drugim valutama, plus depozite po viđenju centralne vlade u EUR i drugim valutama.
5) Nacionalna definicija M21, koja obuhvata M11 plus oročene depozite nebankarskog sektora kod banaka, u EUR i drugim valutama, plus oročene depozite centralne vlade u EUR i drugim valutama.

6) Zajmovi uključuju ukupne zajmove banaka odobrene građanima izvan države monetarnih finansijskih institucija i druga potraživanja (faktoring i forfetiranje, potraživanja po osnovu neizmirenih akceptnih mjenica, garancije i mjenice).

7) Ponderisana prosječna efektivna kamatna stopa, neplaćeni iznosi.

8) Izračunato iz indeksa sa prethodnom godinom kao referentnom godinom (= 100).

9) Nisu obuhvaćeni podaci nevladinih organizacija. Broj zaposlenih u javnom sektoru kao udio u ukupnom broju zaposlenih.

10) Sastoji se od podataka privatnih preduzeća ili privrednih društava, preduzetnika i privatnih domaćinstava. Broj zaposlenih u privatnom sektoru kao udio u ukupnom broju zaposlenih.

11) 2006: ukupan teretni saobraćaj (nacionalna teritorija i međunarodni prevoz).

12) 2006: na osnovu izvještaja poljoprivrednih organizacija (poljoprivrednih preduzeća i zadruga) koje se bave ratarskom proizvodnjom i procjenama za privatna poljoprivredna gazdinstva.

13) Uključujući životinje koje drže preduzeća, zadruge i domaćinstva.

14) U milionima litara. Neto količina, od preduzeća, zadruga i domaćinstava.

15) 2013-2015: uključujući proizvodnju povrtnjaka.

CONTENT

7 law

7 Constitutional and Conventional Guarantee of the Right to Property
Hamdija Šarkinović

45 politicology

45 Critique of the critique of the state
Bojan Jovanović

57 The manipulative power of words
Vesna Stanković-Pejnović

87 The almightiness of particracy
Milorad Ražnatović

107 Collective security system
Miodrag Vuković

115 essay

115 On kitsch
Mirjana Popović-Radović

129 prism

129 Prince Danilo I Petrović Njegoš: the culture of memories
Saša Brajović

157 church

157 Doclean-Bar Archbishopric and the Montenegrin state
Stevo Vučinić

173 history

173 Montenegro at the turn of the millennium (1998–2006)
Radenko Šćekić

PA letter of the Balšić brothers to Dubrovnik of 27 June 1368 **199**
Marijan Premović

The research of the role of Montenegrin Muslims in the First World War **209**
Vukota Vukotić

literature 225

Pekić's science fiction dystopia **225**
Sofija Kalezić

njegoshology 253

Njegoš and Načertanije **253**
Sren Zeković

linguistics 289

Professor Vaso Tomanović **289**
Dimitar Pandev

From the vocabulary of the dialect of Gornji Bihor (A–Ć) **297**
Draško Došljak

theatre 315

On financing the national theatre in the Principality of Montenegro (1910–1912) **315**
Luka I. Milunović

film 349

Phantasmagoria in motion pictures **349**
Žarko Martinović

SUMMER 2019

CONTENT

381 ethnology

381 The Montenegrin folk costume in the descriptions of foreign travel writers
Mladen Zadrima

397 Contribution to the list of old Montenegrin female names
Radmila Nikčević-Brajović

413 ancient cultures

413 Hesiod and his work
Marko Višić

513 archive

513 Agitprop in the Yugoslav archivistics until 1949
Stevan Konstantinović

535 A letter of Savo Brković to Veljko Milatović
(prepared by Danilo Radojević)

553 documents

553 The European Commission Progress Report on Montenegro for 2019